

EPISCOPUS OECUMENICUS

*Illustratie op het omslag: De Goede Herder (Lukas 15:1-7?).
Fresco in de cappella della Velatio van de catacombe van Priscilla te Rome,
eind derde eeuw.*

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door de financiële steun van onder meer:
de Stichting Aanpakken, de Stichting Ad Pias Causas.

EPISCOPUS OECUMENICUS

Bouwstenen voor een theologie van het bisschopsambt in een verenigde reformatorische kerk

Elements of a theology of episcopacy for a United Protestant Church

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht op
gezag van de Rector Magnificus, Prof. dr. W.H. Gispen, ingevolge het
besluit van het College voor Promoties in het openbaar te verdedigen
op woensdag 26 november 2003 des middags te 14.00 uur

door

Johannes Kronenburg
geboren op 17 februari 1936, te Zeist

Promotoren: Prof.dr. M.E. Brinkman, Vrije Universiteit Amsterdam
Prof.dr. A.W.J. Houtepen, Universiteit Utrecht

INHOUD

WOORD VOORAF	13
INLEIDING	19
1. VERANTWOORDING.....	21
1.1 PERSOONLIJK.....	21
1.2 OECUMENISCH.....	22
1.3 ECCLESIOLOGISCH.....	23
2. DE WERKWIJZE.....	24
2.1 HISTORISCH.....	24
2.2 OECUMENISCH.....	24
2.3 SYSTEMATISCH-THEOLOGISCH.....	25
3. DE GEVOLGDE ROUTE.....	27
DEEL EEN: TERREINVERKENNING	31
1. EPISCOPALE AANZETTEN IN DE GESCHIEDENIS VAN DE SOW- KERKEN.....	33
1.1 LUTHER, HET WERELDLUTHERANISME EN DE EVANGELISCH-LUTHERSE KERK.....	34
1.1.1 LUTHER EN DE LUTHERSE TRADITIE.....	35
1.1.2 HET NEDERLANDSE LUTHERANISME.....	39
1.2 MARTIN BUCER: BRUGFIGUUR TUSSEN STRAATSBURG, LONDEN EN 'S GRAVENHAGE.....	43
1.3 CALVIJN EN DE NEDERLANDSE GEREFORMEERDE TRADITIE.....	50
1.3.1 VAN BUCER NAAR CALVIJN.....	50
1.3.2 VAN CALVIJN NAAR BEZA.....	54
1.3.3 ADRIANUS SARAVIA.....	56
1.3.4 'GELUKKIGE INCONSEQUENTIES'.....	57
1.3.4.1 DE CONFESSIE.....	58
1.3.4.2 DE KERKORDE.....	61
1.3.4.3 DE BEVESTIGINGSFORMULIEREN.....	66
1.3.5 DE SYNODE VAN DORDRECHT (1618-1619).....	71
1.3.6 TUSSEN 1619 EN 1816.....	74
1.3.7 1816 EN VERDER.....	77
1.3.8 J.H. GUNNING JR.....	78
1.3.9 NOORDMANS EN KERKOPBOUW.....	83
1.3.10 HET ONTWERP-1934.....	90
1.3.10.1 DE RECEPTIE VAN HET ONTWERP-1934.....	93
1.3.11 RONDON HET AKKOORD-1936.....	94
1.3.11.1 ZEYDNER EN VAN DER LEEUW.....	94

1.3.11.2 ZEYDNER EN NOORDMANS	96
1.3.12 1937: NOORDMANS IN DEBAT MET BROUWER EN VAN DE POL	96
1.3.12.1 NOORDMANS VERSUS BROUWER	97
1.3.12.2 NOORDMANS VERSUS VAN DE POL	99
1.3.13 HET ONTWERP-1937/1938.....	101
1.3.14 OP WEG NAAR EEN NIEUWE KERKORDE.....	105
1.3.14.1 1942-1945: DE WERKORDE	105
1.3.14.2 DE ONTWERP-KERKORDE VAN 1947	108
1.3.14.3 HET HILVERSUMS CONVENT	111
1.3.14.4 GESPREK MET KERKELIJKE LEIDERS	119
1.3.14.5 GESPREKKEN MET ANDERE KERKEN	121
1.3.15 DE KERKORDE VAN 1951	122
1.3.16 NADERE BEZINNING	123
1.3.16.1 1950/1951: P.A. VAN STEMPVOORT	123
1.3.16.2 1952: H. VAN DER LINDE EN NOORDMANS	125
1.3.17 1952-1965: DE COMMISSIE-VAN RULER	130
1.3.18 1958: DE CONVERSATIONS MET DE KERK VAN ENGELAND	133
1.3.19 1960/1961: EEN HERVORMDE PASTOR PASTORUM?	136
1.3.20 1965: R. BOON: APOSTOLISCH AMBT EN REFORMATIE	139
1.3.21 1966-1972: HET RAPPORT BERKHOF: TOCH EEN BOVENPLAATSELIJK AMBT?	142
1.3.22 DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND	151
1.3.22.1 EEN GEREFORMEERDE PASTOR PASTORUM?	151
1.3.22.2 'PRESBYTERIAAL-EPISCOPAAL?' - DE BIJDRAGE VAN J. PLOMP	154
1.3.22.3 DE REACTIE VAN D. NAUTA	155
1.4 SAMEN OP WEG	157
1.4.1 DE KERKORDE VAN DE PROTESTANTSE KERK IN NEDERLAND (PKN)	158
1.4.2 HET PROGRAM VAN DINGEMANS	160
1.4.3 DEKKER EN HEITINK	163
1.4.4 BOON EN KOFFEMAN	164
2. UITDAGINGEN VANUIT DE OECUMENE	168
2.1 FAITH AND ORDER: BAPTISM, EUCHARIST AND MINISTRY (BEM)	168
2.2 DE WARC EN DE LWF	174
2.2.1 DE WORLD ALLIANCE OF REFORMED CHURCHES	174
2.2.2 DE LUTHERAN WORLD FEDERATION	180
2.3 DE AKKOORDEN VAN MEISSEN, PORVOO EN REUILLY	187
2.4 DE KERKENGEMEENSCHAP VAN LEUENBERG	197
2.5 UNITED AND UNITING CHURCHES	203
2.6 DE RAAD VAN KERKEN IN NEDERLAND	208
2.7 IIMO-STUDIEDAGEN: GEEN KERK ZONDER BISSCHOP?	215
3. CONCLUSIES	220

DEEL TWEE: NOODZAKELIJKE BEZINNING 223

1. WAAROM BISSCHOPPEN?	225
1.1 EEN PASTORAAL MOTIEF.....	227
1.2 EEN ECCLESIOLOGISCH MOTIEF	231
1.3 EEN OECUMENISCH MOTIEF	236
1.4 EEN CULTUREEL MOTIEF.....	238
2. 'WAAR BLIJFT GODS WOORD?'	241

3. 'BISHOPS - BUT WHAT KIND ?'	246
3.1 HET PARADIGMA VAN DE ECCLESIA PRIMITIVA.....	246
3.2 SCHRIFT EN TRADITIE	250
3.3 OVER DE SAMENHANG VAN CANON, REGULA FIDEI EN BISSCHOPSAMBT...	256
4. WELK MODEL?.....	259
4.1 IGNATIUS VAN ANTIOCHIË.....	259
4.2 IRENAEUS VAN LYON.....	261
4.3 CYPRIANUS VAN CARTHAGO	263
5. CONCLUSIES	268

DEEL DRIE: PROFILERING.....271

1. DE ORDINATIE ALS BISSCHOPSSPIEGEL	273
1.1 WERKWIJZE	273
1.2 LEX ORANDI, LEX CREDENDI.....	276
1.3 WELKE TEKST?	282
1.3.1 HET ORDINALE VAN DE CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	285
1.3.2 HET ORDINALE VAN DE CHURCH OF ENGLAND (ASB)	288
1.3.3 HET ORDINALE VAN DE EPISCOPAL CHURCH IN THE USA (ECUSA)	291
1.3.4 HET ORDINALE VAN DE CHURCH OF SWEDEN (CS).....	296
1.3.5 EEN GEREFORMEERDE ORDINATIELITURGIE?.....	299
2. EEN BLIK IN DE SPIEGEL: ANALYSE VAN VIER ORDINATIELITURGIËN.....	304
2.1 VERGELIJKEND OVERZICHT VAN VIER ORDINATIELITURGIEËN	306
2.2 ALGEMENE OPMERKINGEN	329
2.2.1 DE ORDINATIE ALS PROCES	329
2.2.2 DE NAAM	330
2.2.3 DE REGIEAANWIJZINGEN	331
2.2.3.1 DE LITURGISCHE CONTEXT	331
2.2.3.2 DE RUIMTELIJKE CONTEXT	332
2.2.3.3 DE ROLVERDELING.....	333
2.3 DE LITURGIE	335
2.3.1 INTOCHT EN VOORBEREIDING	335
2.3.2 DE PRESENTATIE	336
2.3.3 DE DIENST VAN DE HEILIGE SCHRIFT.....	342
2.3.3.1 DE LEZINGEN VAN DE CHURCH OF SOUTH INDIA.....	344
2.3.3.2 DE LEZINGEN VAN DE CHURCH OF ENGLAND.....	347
2.3.3.3 DE LEZINGEN VAN DE EPISCOPAL CHURCH IN THE USA	349
2.3.3.4 DE LEZINGEN VAN DE CHURCH OF SWEDEN	353
2.3.3.5 CONCLUSIE.....	358
2.3.4 DE EXAMINATIO.....	359
2.3.4.1 INLEIDING: HET KADER VAN HET BISSCHOPSAMBT	363
2.3.4.2 DE TAAKOMSCHRIFVING	367
2.3.4.2.1 DE TAAKOMSCHRIFVING VOLGENS DE CHURCH OF SOUTH INDIA	367
2.3.4.2.2 DE TAAKOMSCHRIFVING VOLGENS DE CHURCH OF ENGLAND.....	372
2.3.4.2.3 DE TAAKOMSCHRIFVING VOLGENS DE EPISCOPAL CHURCH IN THE USA	375
2.3.4.2.4 DE TAAKOMSCHRIFVING VOLGENS DE CHURCH OF SWEDEN	377
2.3.4.2.5 SAMENVATTING EN ORDERING VAN DE TAKEN.....	379

2.3.4.3 DE ONDERVRAGING.....	382
2.3.4.3.1 DE ONDERVRAGING VOLGENS DE CHURCH OF SOUTH INDIA	382
2.3.4.3.2 DE ONDERVRAGING VOLGENS DE CHURCH OF ENGLAND	385
2.3.4.3.3 DE ONDERVRAGING VOLGENS DE EPISCOPAL CHURCH IN THE USA	388
2.3.4.3.4 DE ONDERVRAGING VOLGENS DE CHURCH OF SWEDEN.....	393
2.3.4.3.5 SAMENVATTING EN ORDENING VAN DE ONDERVRAGING	396
2.3.4.4 SLOT - OF COLLECTAGEBED.....	399
2.3.4.5 CONCLUSIES EN SUGGESTIES VOOR EEN EXAMINATIO	401
2.3.5 DE GEBEDEN	401
2.3.5.1 STIL GEBED	402
2.3.5.2 DE LITANIE.....	403
2.3.5.3 VENI CREATOR.....	406
2.3.5.4 CONCLUSIE.....	408
2.3.6 CONSECRATIE- OF ORDINATIEGEBED MET HANDOPLEGGING	408
2.3.6.1 HET ORDINATIEGEBED VOLGENS DE CHURCH OF SOUTH INDIA	409
2.3.6.2 HET ORDINATIEGEBED VOLGENS DE CHURCH OF ENGLAND.....	420
2.3.6.3 HET ORDINATIEGEBED VOLGENS DE EPISCOPAL CHURCH IN THE USA	423
2.3.6.4 HET ORDINATIEGEBED VOLGENS DE CHURCH OF SWEDEN	431
2.3.6.5 SAMENVATTING EN CONCLUSIE.....	435
2.3.7 OVERHANDIGING VAN DE SYMBOLEN	439
2.3.8 VERWELKOMING/VREDEGROET	446
2.3.9 DE INSTALLATIE	447
2.3.10 DE DIENST VAN DE TAFEL	453
3. SAMENVATTING	456
3.1 DE SETTING VAN DE ORDINATIE.....	456
3.2 DE STRUCTUUR VAN DE ORDINATIE	456
3.3 DE THEOLOGIE VAN DE ORDINATIE	459
4. CONCLUSIES	467
5. PROFIELBESCHRIJVING	469
SLOTBESCHOUWING: SAMEN OP WEG NAAR EEN EPISCO-PRESBY-GATIONELE KERK	471
1. TERUGBLIK	473
2. EEN WEG OM TE GAAN	477
3. LITURGIE VOOR DE ORDINATIE VAN EEN BISSCHOP (PROEVE)	480
4. BESLUIT	495
SUMMARY	497
BIJLAGEN.....	503

BIJLAGE 1: VISIOEN: EEN EPISCOPALE HERVORMDE KERK IN NEDERLAND (J.M. GERRITSEN, 1959)	504
BIJLAGE 2: ‘THESES ON EPISKOPÈ AND EPISCOPACY’ (WARC, 1967/1970)	508
BIJLAGE 3: DE ORDINATIE VAN EEN BISSCHOP IN DE HONGAARSE GEREFORMEERDE KERK (1998)	511
LIJST VAN AFKORTINGEN	517
BRONNEN EN LITERATUUR	521
REGISTER VAN PERSOONSNAMEN	573
CURRICULUM VITAE	FOUT! BLADWIJZER NIET GEDEFINIEERD.

WOORD VOORAF

Nu het mij gegeven wordt mijn academische studie te voltooien nadat ik mijn dienstwerk in de kerk al enkele jaren geleden heb beëindigd, zie ik vele en velerlei leermeesters aan mij voorbijtrekken die in woord, geschrift of leefwijze aan mijn vorming hebben bijgedragen.

Allereerst mijn beide promotoren Dr. M.E. Brinkman en Dr. A.W.J. Houtepen, die mij met hun grote vakkennis en vanuit hun eigen - respectievelijk gereformeerde en rooms-katholieke - achtergrond geholpen hebben mijn weg te vinden door het brede en boeiende terrein van de oecumenische ambtsdiscussie. Hun kritisch-solidaire omgang met de eigen geloofstraditie - voorwaarde voor een vruchtbare oecumenische theologie - heeft mij in niet geringe mate geïnspireerd tot de keuze van mijn (in protestantse kring nog steeds beladen) onderzoeksthema. Ik dank hen zeer voor hun stimulerende en soms ook remmende begeleiding.

Achter hen zie ik ook de gestalten opdoemen van mijn vroegere leermeesters Dr. A.A. van Ruler (†1970), die mij de liefde voor dogmatiek en kerkrecht heeft bijgebracht en Dr. M. van Rhijn (†1966), die mij Luther heeft leren liefhebben. Verder noem ik met dankbaarheid de naam van mijn enige nog in levende zijnde universitaire leermeester, Dr. G. Quispel, wiens colleges over Augustinus mij eens en voor goed de ogen hebben geopend voor de enorme betekenis van deze zo menselijke bisschop en kerkvader. Het is een voorrecht leermeesters te hebben gehad die bezielde waren door de hartsocht voor hun vak en dat ook wisten over te dragen.

Ook wil ik op deze plaats de namen noemen van hen die later op mijn weg kwamen: dr. J.M. Hasselaar (†1992), die mij niet alleen op zijn geheel eigen wijze inwijdde in het denken van Barth, J.H. Gunning Jr. en Noordmans, maar die voor mijn vrouw en mij ook een vriend en in moeilijke tijden een pastor is geweest; dr. A.C. Honders (†1994), de Groninger hymnoloog die mij zo enthousiast begeleidde bij mijn ooit begonnen, maar nooit voltooide studie over 'Karl Barth en het kerklied'; Dr. J. van der Werf (†1979), de eerste citypastor van de Utrechtse Domkerk, wiens visie op de wijze van gemeentezijn mij in sterke mate heeft gevormd; de zéér geleerde Ds. W.G. Overbosch (†2001), secretaris van de Van der Leeuwstichting, die mij vanuit de Schriften kritisch heeft leren denken over wat zich in de Europese cultuur voltrekt.

Tenslotte vermeld ik in dit verband de naam van Dr. R. Steensma te Buitenpost, jarenlang vraagbaak en inspirator bij mijn activiteiten op het terrein van de restauratie van monumentale kerken en de verhouding van kerk en kunst.

Wat het onderwerp van mijn studie betreft denk ik met dankbaarheid terug aan de gesprekken met Dr. W. Aalders te Bussum; Ds. N.K. van den Akker (†2000) te 's-Hertogenbosch; Dr. R. Boon te Amsterdam, Dr. H. van der Linde te Berg en Dal, Ds. G. Messie te Oosterhout, Dr. J. Visser te Zeist en Ds. W. Vos te Made, allen min of meer van nabij betrokken geweest bij de 'Hervormd-Catholieke' beweging, c.q. het Hilversums Convent, dat één van de aanleidingen vormde tot het schrijven van dit boek.

Verder ben ik veel dank verschuldigd aan Dr. P. Staples te Huis ter Heide, de *chroniqueur* van de 'zaak-Loos' en van de *Conversations* met de Kerk van Engeland,

alsook aan dr. J.D.Th. Wassenaar te Workum, die mij interessant materiaal verschaft over twee theologen die men met recht elkaars antipoden mag noemen: ds. J. Loos en dr. O. Noordmans. Maar ook de discussies binnen de Werkgroep Evaluatie *Proeve 2 - Bevestiging van ambtsdragers* onder leiding van Ds. J.H. Uytendogaard zijn belangrijk voor mij geweest, evenals de gesprekken met Dr. J. van Oort te Zeist, mijn vraagbaak op het terrein van de patristiek, en met Drs. J.H. Karelse te Apeldoorn, mijn gids op het terrein van het congregationalisme. Uiteindelijk echter waren het de dissertaties van mijn collegae Dr. Margriet Gosker en Dr. Ed van der Borgh, met hun pleidooien voor een duidelijker ambt van *episkopè*, die mij ertoe hebben aangezet om - voortbouwend op hun conclusies - een begin te maken met het ontwerpen van een reformatorisch-katholieke theologie van het bisschopsambt. Het resultaat is mede aan hen te danken.

Wie een boek als dit wil schrijven is voor een belangrijk deel aangewezen op de hulp van medewerkers van wetenschappelijke en kerkelijke bibliotheken, archieven en bureaus in binnen- en buitenland. Hun namen zijn mij veelal onbekend, maar de resultaten van hun werk zijn - zij het waarschijnlijk slechts herkenbaar voor henzelf - te vinden op de volgende bladzijden. Een speciaal woord van dank komt toe aan hen die mij op andere wijze behulpzaam geweest. Ik dank Dr. A. de Groot te Zeist voor het kritisch doorlezen van het historisch deel van mijn onderzoek; Rev. Canon D.W. van Leeuwen te Antwerpen voor zijn bemiddeling bij het zoeken van recent oecumenisch en liturgisch tekstmateriaal van de Kerk van Engeland; Ds. A. den Broeder te Dalfts en voor het vertalen van de orde voor de bisschopswijding van de Hongaarse Gereformeerde Kerk en Dr. G.A. Wellen te Utrecht voor zijn hulp bij het zoeken naar van een passende illustratie voor de omslag van dit boek. Ook dank ik Henny van den Brink en Christopher Rigg voor het vertalen van de samenvatting. *Last but not least* komt een woord van dank toe aan Bauke Visser, mijn trouwe *helpdesk*, zonder wiens ingrijpen de inhoud van deze studie al lang in het niet zou zijn verdwenen, en Eldert Francke, die met veel toewijding en een bewonderenswaardige inventiviteit de tekst *camera ready* heeft gemaakt.

Rest mij nog de namen te noemen van hen die in de verschillende fasen van mijn leven naar mij hebben 'omgezien': mijn ouders, familieleden en vrienden - in het bijzonder die van de Gemeenschap de Hooge Berkt te Bergeijk - maar vooral Elly, mijn levensgezel in goede en in kwade dagen, die weliswaar vanwege haar aversie tegen bisschoppen mijn studie met argusogen heeft gevolgd (overigens: een typische vorm van *episkopè!*), maar uiteindelijk toch vrede kon hebben met het hopelijk niet al te manlijke bisschopsprofiel dat in dit boek beschreven wordt. Tenslotte noem ik Maarten, onze zoon, in meer dan één opzicht mijn paranimf, Ingrid, onze schoondochter - en hun drie lieve dochters Renée, Lotte en Sophie. Meer dan wie ook waren zij in de afgelopen tijd mijn leermeesteressen, omdat zij in hun pure er-zijn iets onthullen van wat het grootste wonder is in het menselijk bestaan: dat God niet ophoudt naar ons 'om te zien' - zoals de dichter zegt:

*zolang God kindren in ons midden zendt
heeft Hij zich nog niet van ons afgewend.* (Muus Jacobse, *Het kind*)

Zeist, 6 augustus 2003, op het feest van de Transfiguratie van de Heer

Il est temps maintenant que les Réformés s'affranchissent de complexes qui ne se **justifient** plus, et reprennent avec sérénité l'examen de la question, qui **leur** est posée sans échappatoire possible par l'existence bientôt bi-millénaire de l'épiscopat chrétien, et par sa présence, qui est plus qu'une survivance, dans les grandes Églises de **la** chrétienté contemporaine (R. Paquier).¹

---

¹ R. Paquier, 'L'épiscopat dans la structure institutionnelle de l'Eglise', *Verbum Caro* 49 (1959), 29v.

INLEIDING

1. VERANTWOORDING

Je kunt niet aan theologie doen los van je eigen biografie, zonder daarbij een stuk van je eigen leven te vertellen (H.E. Mertens).²

1.1 PERSOONLIJK

In de jaren tachtig van de vorige eeuw was mijn werkplek de Utrechtse Domkerk,³ de kerk van waaruit in de dagen van Willibrord de verspreiding van het evangelie in de noordelijke Nederlanden begonnen is; waar de oecumene-in-de-tijd zichtbaar wordt in de grafombes van de bisschoppen van Utrecht; maar ook de kerk waar een kopie staat van Calvijns leerstoel in het *Auditoire* te Genève en waar de herinnering voortleeft aan Voetius en Van Lodenstein, aan Nicolaas Beets en J.H. Gunning J.Hzn.; de kerk waar in 1906 de Gereformeerde Bond werd opgericht en in 1938 de Wereldraad van Kerken; waar in 1947 de nieuwe ontwerp-kerkorde werd aangeboden; waar op 1 juli 2000 de 83ste (oud-katholieke) aartsbisschop van Utrecht werd gewijd; maar voor mij vooral: de kerk waar sinds 1970 een gemeente leeft en werkt die probeert gestalte te geven aan een ‘hervormd-katholieke’ wijze van kerkzijn: een gemeente die, staande in de gereformeerde traditie recht wil doen aan de oecumene in tijd en ruimte, vanuit het adagium *christianus mihi nomen, reformatus cognomen*. Was het enerzijds een vreugde op die pretentieuze plek te mogen werken, anderzijds werd juist dat pretentieuze mij tot een last waar ik onder bezweken ben. In die kritieke periode van mijn leven heb ik het als een smartelijk gemis ervaren dat er in de kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) niet voorzien is in een bovenplaatselijke ambtsdrager die, begiftigd met ‘de ware bisschoppelijke geest’ (O. Noordmans), als *pastor pastorum* naar je omziet en aldus naar het voorbeeld van de herder c.q. de vader uit Lucas 15 iets uitstraalt van wat mijns inziens de kern is van de bijbelse *episkopè*: ontferming.⁴ Mede op grond van deze zeer persoonlijke erva-

---

² Uit een interview met Herman-Emiel Mertens, emeritus-hoogleraar fundamentele theologie en speciale dogmatiek te Leuven, Dagblad *Trouw* 13 april 1998.

³ *Van Willibrord tot Wereldraad. Enige aspecten van het geestelijk leven in Utrecht door de eeuwen heen. Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht 1972* (catalogus bij de tentoonstelling ter gelegenheid van de vergadering van het Centraal Comité van de Wereldraad van Kerken te Utrecht). Vgl. A. Graafhuis en J. Kroonenburg, *In en om de Domkerk*, Utrecht 1988.

⁴ A. Houtepen, ‘Episkopè’, in: Martien Brinkman/Anton Houtepen (red.), *Geen kerk zonder bisschop?*, (IIMO Research Publications 46), Zoetermeer 1997, 14-20. Vgl. B. Siertsema, ‘Al zijn mantels zijn hem van de schouders gevallen’, Dagblad *Trouw*, 3 april 2001: ‘De meest kenmerkende zin uit de evangeliën is voor mij: *Hij werd met ontferming bewogen*. Ik stel me daarbij zijn ogen voor - waarschijnlijk geholpen door Rembrandts portret van hem - en heb het gevoel dan in Gods eigen ogen te kijken. Dat lijkt me dan ook de betekenis van de uitspraak dat Jezus Gods zoon is’. In dit verband is het van belang op te merken dat het Griekse *splanchna*, ingewanden, in de NBG-vertaling meestal weergegeven met ‘innerlijke ontferming’, teruggaat op het Hebreeuwse *rèchem* = moederschoot. Opmerkelijk is dat Lucas deze uitdrukking in 1:78a en 7:13 gebruikt in combinatie met het werkwoord *episkopein* (‘omzien naar’, zie 1:78b en 7:16), waarvan het woord *episkopos* (bisschop) is afgeleid. Blijkbaar heeft het bijbelse *episkopè* een vrouwelijke ondertoon.

ring ben ik ervan overtuigd geraakt, dat het waar is wat W.F. Dankbaar meer dan veertig jaar geleden al schreef: dat het presbyteriale systeem de predikanten op kritieke punten van hun persoonlijk leven alleen laat.⁵ Ik ben dan ook van mening dat er in de toekomstige Protestantse Kerk in Nederland (PKN) alleen al om pastorale redenen dringend behoefte is aan *episkopoi*, bisschoppen of - met een minder belaste formulering -: mannen én vrouwen, wier taak het is 'om te zien naar scherven' (A. Lascaris)⁶ en die daarmee gestalte geven aan iets wat bepalend is voor de identiteit van de christelijke gemeente in een postmoderne samenleving. Ontstaan vanuit een existentiële situatie wil deze studie een bijdrage leveren aan het theologisch en (hopelijk ook) kerkelijk gesprek over de vraag hoe een bepaalde vorm van persoonlijke *episkopè* gestalte zou kunnen krijgen in de toekomstige PKN. Overigens is het een opmerkelijk feit dat het in ons taalgebied - ondanks allerlei aanzetten daartoe - ontbreekt aan een systematische doordenking van de vraag wat een ambt van persoonlijke *episkopè* voor een reformatorische kerk zou kunnen betekenen. De hier aangeboden studie wil enigszins in deze leemte voorzien.

1.2 OECUMENISCH

In de jaren tachtig verscheen het rapport *Baptism, Eucharist and Ministry (BEM, 1982)* van *Faith and Order*,⁷ waarin aan de niet-episcopale kerken gevraagd wordt hun staan in de continuïteit van de apostolische traditie te versterken en te verdiepen met het teken van de episcopale successie, waaraan het grootste deel van de christenheid de eeuwen door heeft vastgehouden. Aan mijn kerk, de Nederlandse Hervormde Kerk, werd dus gevraagd haar ambtelijke structuur - en daarmee zichzelf - kritisch te bezien in de spiegel van de wereldkerk⁸ en na te denken over de mogelijkheid het bisschopsambt te integreren in haar wijze van kerkzijn. Dat bleek echter al gauw te veel gevraagd voor een kerk die het presbyteriaal-synodale kerksysteem hoog in het vaandel geschreven heeft. Er waren in het recente verleden wel enkele aanzetten gegeven in de richting van een episcopale kerkorde, onder meer door de

---

⁵ Zie W. F. Dankbaar, 'Het bisschopsambt bij Martin Bucer' in: *Ecclesia, opstellen aangeboden aan J.N. Bakhuizen van den Brink*, 's Gravenhage 1959, 110-122 (122). Later opgenomen in: *Hervormers en Humanisten. Een bundel opstellen door W.F. Dankbaar*, Amsterdam 1978, 141-152 (152).

⁶ 'Postmoderne mensen ervaren dat zij hun identiteit vinden in *gezien worden*. Hierop kan de christelijke identiteit aansluiten door hen te zien, naar hen *om te zien* en ze de aandacht te geven die zij - soms wanhopig - zoeken. De wereld is vol levende scherven, gebroken mensen, mensen die op zichzelf geen geheel zijn, en daarom anderen nodig hebben. Het omzien naar deze levende scherven brengt geluk', aldus A. Lascaris in zijn artikel 'Omzien naar scherven', in *Scherven brengen geluk* (Cahier 6 van het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving), Nijmegen 1996, 1-16.

⁷ *Baptism, Eucharist and Ministry* (Faith and Order Paper 111), Geneva 1982.

⁸ E. Schlink, *Ökumenische Dogmatik*, Göttingen 1984, Kap XXII ('Die Einheit der Kirche und die uneinige Christenheit'), 694v., over zelfkritiek (ten opzichte van de eigen traditie) en hoop (ten opzichte van andere tradities). Vgl. W. van der Zee, 'Lex Orandi en Lex Credendi', *Eredienstvaardig* 4 (1988), 243-246 (245), waar de auteur in verband met de Lima-consensus opmerkt: 'Zullen de kerken bereid zijn zich 180 graden om te keren en een andere blikrichting ten aanzien het Lima-rapport in te nemen? Dat zou betekenen dat men zich niet allereerst afvraagt wat men van het eigene in de consensus terugvindt, maar dat men het eigene onderzoekt in het licht van het Lima-rapport. Dat is ook de vraag die het Lima-rapport aan de kerken stelt'. Verderop schrijft Van der Zee met het oog op de eredienst van de SoW-kerken, 'dat wij dringend worden uitgenodigd onszelf te herkennen in de spiegel van de Una Sancta'.

Hilversumse predikant J. Loos,⁹ maar meestal werden die weersproken, genegeerd of geridiculiseerd. In elk geval kwam het in mijn kerk niet tot een echte discussie over de vraag die BEM op tafel gelegd had. Wellicht is de tijd er nu, twintig jaar later, rijp voor, al is het gesprek over het ambt er sindsdien niet gemakkelijker op geworden - niet zozeer vanwege de 'dreigende romanisering', maar vanwege de steeds toeneemende functionalisering van het ambt. Des te meer aanleiding om het gesprek aan te gaan en daarvoor de assistentie in te roepen van onze partners in de oecumene.

1.3 ECCLESIOLOGISCH

Sinds 1986¹⁰ is de Nederlandse Hervormde Kerk 'samen op weg' met de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) en sinds 1986 ook met de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden (ELK). Dat maakt het gesprek over het bisschopsambt er niet gemakkelijker op. Of juist wel, want ondanks alle verschillen hebben die drie kerken één ding gemeenschappelijk: ze kennen geen bisschop. Ze hebben dan ook alle drie nogal kritisch gereageerd op de ambtstekst van Lima. Ook de concept-kerkorde van de PKN is sterk presbyteriaal-synodaal gekleurd. In de toekomstige Sow-kerk lijkt dus geen plaats te zijn voor een bisschop. De emotionele en theologische weerstanden tegen een dergelijke figuur zijn groot. Toch kan ook een reformatorische kerk - gezien de wereldwijd groeiende oecumenische consensus juist op dit punt - er niet omheen, zich te bezinnen op de betekenis en de functie van het bisschopsambt. Sinds kort ziet men dan ook hier en daar protestantse theologen een voorzichtige (M. Gosker) of krachtige (E.A.J.G. van der Borght) poging ondernemen om het exclusief presbyteriale kerkmodel open te breken in de richting van het episcopale.¹¹ In deze studie wil ik nog een stap verder gaan. Na Goskers op BEM gebaseerde pleidooi voor verrijking van de gereformeerde ambtstheologie met een 'episcopaal element'¹² en Van der Borghts ondersteuning daarvan met een beroep op Zwingli en vooral Calvijn,¹³ hoop ik een aantal bouwstenen te kunnen aanreiken voor een theologie van het bisschopsambt in een (verenigde) reformatorische kerk.

---

⁹ Zie J. Kronenburg, 'Loos, Jacob', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, deel 5, Kampen 2001, 350-352.

¹⁰ Men kan ook andere jaartallen noemen als startpunt van het Sow-proces: 1961 (de oproep van 'de achtien'), 1973 (de eerste gezamenlijke synodevergadering), of 1984 (het jaar waarin een gezamenlijke intentieverklaring werd uitgesproken). Wij kozen voor 1986 omdat de NHK en de GKN toen verklaarden zich te bevinden 'in staat van hereniging' en omdat in dat jaar ook de ELK ging participeren in het Sow-proces.

¹¹ Vgl. J. Kronenburg, 'Samen op weg naar een "episco-presby-gational" kerkmodel?', in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 258-265.

¹² M. Gosker, *Het ambt in de oecumenische discussie. De betekenis van de Lima-ambtstekst voor de voortgang van de oecumene en de doorwerking in de nederlandse Sow-kerken* (diss), Budapest-Amstelveen 2000, 113, 152.

¹³ E.A.J.G van der Borght, *Het ambt her-dacht. De gereformeerde ambtstheologie in het licht van het rapport Baptism, Eucharist and Ministry (Lima, 1982) van de theologische commissie van Faith and Order van de Wereldraad van Kerken* (diss), Zoetermeer, 2000.

2. DE WERKWIJZE

Om een zo scherp mogelijk beeld te krijgen van de betekenis en de functie van het bisschopsambt zal een interdisciplinaire aanpak noodzakelijk zijn. Ik zal me moeten begeven op het terrein van de kerkgeschiedenis, de liturgiewetenschap en de oecumenische theologie. Daarbij maak ik gaarne gebruik van enkele betrouwbare gidsen, zoals H. Dombois, H.-M. Legrand en vooral J.F. Puglisi. In deze studie stel ik mij ten doel een antwoord te geven op de volgende drie vragen:

2.1 HISTORISCH

Hoe is er in de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme, met name in zijn lutherse en gereformeerde gestalte, over de bisschop gedacht? Omdat een samenvattend historisch overzicht op dit punt ontbreekt, zal ik in het eerste deel van deze studie een poging doen in die leemte te voorzien, waarbij ik bijzondere aandacht zal geven aan twee periodes. Allereerst de jaren 1931 tot 1939, de laatste fase van de reorganisatiestrijd, toen op initiatief van de vereniging Kerkopbouw, voortgekomen uit de traditie van J.H. Gunning Jr., ernstig is overwogen een episcopaal element op te nemen in de toekomstige kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk en toen vooral O. Noordmans zich geroerd heeft in de discussie over het bisschopsambt. Verder zullen we ook apart aandacht besteden aan de denkbeelden van het Hilversums Convent, een beweging die rond 1950 vanwege haar pleidooi voor invoering van het bisschopsambt veel commotie veroorzaakte in de nog maar net in presbyteriaanse zin gereorganiseerde Nederlandse Hervormde Kerk. De tijd was toen niet rijp voor een zakelijke discussie over het katholiek gehalte van de Reformatie. Nu we een halve eeuw verder zijn en de vraag naar de bisschop in de context van de oecumene opnieuw op onze tafel ligt, hebben de leden van het Convent, waarvan de meesten inmiddels gestorven zijn, er recht op aan de vergetelheid te worden ontrukkt. Niet alleen vanwege de actualiteit van hun gedachtegoed, maar ook omdat het - naar het woord van de historicus A.Th. van Deursen - tot de taak van de geschiedschrijver behoort 'recht te doen aan gestorvenen'.¹⁴

2.2 OECUMENISCH

Hoe kan de groeiende convergentie ten aanzien van het bisschopsambt, zoals die zich aftekent in het oecumenisch debat, vruchtbaar gemaakt worden voor de sowkerken? Op dit punt zal ik voortbouwen op het werk van *Faith and Order* en van oecumenici als L. Newbigin, A. Houtepen en M.E. Brinkman, daarbij ook kijkend naar de resultaten van de dialogen, zoals die gevoerd zijn (en worden) binnen de driehoek Anglicana-Reformata-Lutherana. De dialoog Rome-Reformatie komt dus - gegeven mijn doelstelling: een theologie ontwerpen van het bisschopsambt in een

---

¹⁴ A.Th. van Deursen, *De eeuw in ons hart. Negenentwintig opstellen over geschiedenis, geschiedschrijving en geschiedbeleving*, Franeker 1991, 64-73 ('Geloof en geschiedwetenschap').

reformatorische kerk - niet expliciet aan de orde, maar wel impliciet, omdat de schaduw van Rome nu eenmaal over heel de westerse theologische en ecclesiologische traditie valt. Al is het waar dat eeuwen lang de discussie over het bisschopsambt beheerst, zo niet verlamd is geweest door de tegenstelling Rome-Reformatie, vandaag de dag zal een volwassen reformatorische theologie - uiteraard met een schuin oog naar Rome - de blik vooral richten op haar eigen veelkleurige traditie en de verworteling daarvan in de Schrift en de vroege kerk. Daartoe kan zij zich laten inspireren door het oecumenisch debat dat sinds een halve eeuw wereldwijd gevoerd wordt en waarbij ook Rome en de Orthodoxie actief betrokken zijn. Het wordt tijd de oogst daarvan binnen te halen.

2.3 SYSTEMATISCH-THEOLOGISCH¹⁵

In hoeverre is er met gebruikmaking van de oude regel *lex orandi, lex credendi* een voor ons doel bruikbare ‘bisschopsspiegel’ af te leiden uit de ordinatieliturgieën van bepaalde protestantse en/of geünieerde kerken, die het bisschopsambt kennen? Bijna veertig jaar geleden heeft R. Boon in zijn diepgravende studie *Apostolisch ambt en reformatie* (1965)¹⁶ diezelfde vraag gesteld en beantwoord aan de hand van de ordinatietraditie van de vroege kerk en de belangrijkste geschriften van de reformatoren, vooral Bucer en Calvijn. Zijn onderzoek had echter meer een historisch-systematisch dan een liturgiologisch karakter. Tot een analyse van concrete vroegchristelijke en reformatorische *formae* kwam het bij hem niet - iets wat toch geheel in de lijn zou liggen van de regel *lex orandi, lex credendi*. Precies op dat punt heeft de omvangrijke studie *The Process of Admission to Ordained Ministry* van de Italiaanse Franciscan J.F. Puglisi mij onschatbare diensten bewezen. Het betreft een comparatieve studie, opgezet in vier delen, waarvan tot nu deel I (1996), deel II (1998) en deel III (2001) in Engelse vertaling verschenen zijn.¹⁷ In het eerste deel analyseert de auteur de vroegchristelijke en middeleeuwse ordinatieliturgieën, in het tweede de vroege reformatorische en in het derde de belangrijkste hedendaagse. De lectuur van dit werk, dat mij helaas pas halverwege mijn studie onder ogen kwam, heeft mij alleen maar bevestigd in de door mij gekozen werkwijze om voor de beschrijving van het profiel van een protestantse bisschop uit te gaan van zijn/haar ordinatie.

---

¹⁵ Zie voor het volgende: M. Barnard, ‘Liturgiewetenschap als discipline’, in: P. Oskamp en N.A. Schuman (red.), *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer 1998, 90-98, vooral 94-98 (Methoden van de liturgiek).

¹⁶ R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie. Primair probleem der oecumene*, Nijkerk 1965.

¹⁷ J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, I, Collegeville 1996 (Epistemological Principles and Roman Catholic Rites); II, Collegeville 1998 (The First Lutheran, Reformed, Anglican, and Wesleyan Rites); III, Collegeville 2001, (Contemporary Rites and General Conclusions). In de ‘Introduction’ (I, 1-5) geeft de auteur een verantwoording van zijn uitgangspunten.

Tenslotte zij nog gezegd, dat allerlei vragen van exegetische aard (zoals de ambten in het NT), evenals - helemaal aan de andere kant van het spectrum - vragen op het gebied van de sociologie (zoals het verschijnsel bureaucratie) en de andragogie (zoals de aard van het leiderschap) in deze studie slechts incidenteel en dan nog summier ter sprake zullen komen:¹⁸ wie gekozen heeft voor een historische, oecumenische en systematisch-theologische benadering heeft daaraan de handen meer dan vol.

---

¹⁸ Van de enorme hoeveelheid literatuur over de hier aangestipte thema's noemen we hier slechts een aantal publicaties over het thema 'leiderschap': J. Firet, 'De bediening van het geheimenis. Over het beroep van predikant op de grens van het derde millennium', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift (GTT)* 86 (1986), 193-206; J.A. van der Ven, *Ecclesiologie in context*, Kampen 1991, 252-283 ('Leiderschap'); A. Berlis, 'Amt und Autorität im ausgehenden 20. Jahrhundert', *IKZ* 85 (1995), 243-261; M. Jossutis, *Die Einführung in das Leben. Pastoraltheologie zwischen Phänomenologie und Spiritualität*, Gütersloh, 1996; P. Avis, 'Spiritual authority and leadership in Society and Church', in: R. Hannaford (ed.), *A Church for the Twenty-First Century*, Leominster 1998, 115-143; H.C. van der Meulen, 'De pastor als geestelijk leider', *Kerk en Theologie (KT)* 51 (2000), 49-70; R.R. Ganzevoort, 'Gidsen in een mijnenveld', in: *Predikant en samenleving* 79 (2002), nr. 6, 12-15 en A.-M. Korte, 'Inspirerend leiderschap', *Sofia - Vrouwenstudies theologie* 10 (2003), nr. 2, 26-33. Speciale vermelding verdient in dit verband ook de kloosterregel van Benedictus van Nursia (ong. 540) en de daarop gebaseerde benedictijnse leiderschapstraditie, waaruit ook voor protestantse kerkleiders (c.q. bisschoppen) veel te leren valt. Zie daarover T. Kardong O.S.B., 'The Abbot as Leader', *The American Benedictine Review* 42 (1991), 53-72 en J. Gerry O.S.B., 'Abbatial Leadership', *The American Benedictine Review* 43 (1992), 29-46.

3. DE GEVOLGDE ROUTE

In het eerste deel van deze studie verken ik het terrein: ik geef allereerst een historisch overzicht van de discussie over het bisschopsambt in protestants Nederland. Daarbij beperk ik me tot de geschiedenis van de drie kerken die sinds 1986 samen op weg zijn naar één kerk: de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. De nieuwe sow-kerk zal een presbyteriale kerkorde krijgen, maar onder de oppervlakte (en soms ook duidelijk waarneembaar!) leven veel congregationalistische en zelfs episcopale ideeën en opvattingen. Kennelijk is het presbyteriale systeem niet het enig mogelijke in de protestantse traditie. Het gevaar van een presbyteriaal gestructureerde, maar in de praktijk zo niet functionerende kerk, is echter dat de onderlinge eenheid verloren gaat. En dat de kerk uiteenvalt. De vraag is daarom: 'wie staat er bij ons voor de eenheid?' (G.P. Hartvelt). Het klassiek-gereformeerde antwoord daarop, dat de synode en de belijdenis of ook de drie formulieren van eenigheid de kerk bij elkaar houden, is niet toereikend: immers synodes hebben nauwelijks gezag en al helemaal geen 'gezicht', terwijl de belijdenis niet alleen als bindmiddel blijkt te werken, maar ook als slijtzwam. Is er wellicht een kerkmodel denkbaar waarin de eenheid gestalte krijgt zonder dat aan de verscheidenheid tekort wordt gedaan? En zou de figuur van de bisschop daarin een plaats kunnen krijgen? Kunnen de ontwikkelingen in de oecumene ons wellicht behulpzaam zijn? Om die vraag te kunnen beantwoorden is het nodig enig inzicht te krijgen in de resultaten van het oecumenisch debat over het bisschopsambt, zoals het al meer dan driekwart eeuw gevoerd wordt in de commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken en sinds ongeveer een halve eeuw ook in allerlei bilaterale en multilaterale dialogen. Het resultaat daarvan is dat er op dit punt met name sinds het Limarapport (1982) en de daarop voortbouwende *koinonia*-ecclesiologie sprake is van verregaande convergentie tussen de kerken. Het ziet er dan ook naar uit dat de sow-kerken de vraag naar de bisschop niet langer kunnen ontlopen. Nu al dient deze vraag zich vanuit allerlei hoeken aan als gesprekstema, ook in eigen kring. Daarom is de vraag of het moment niet gekomen is om het presbyteriale kerkmodel open te breken geenszins een theoretische. Integendeel het betreft een vraag van grote actuele betekenis.

Daarbij realiseer ik me dat ik in een traditie sta waarin vanouds vele en vaak zwaarwegende bezwaren tegen het bisschopsambt plegen te worden ingebracht. Daarom volgt in het tweede deel van deze studie een noodzakelijke bezinning. Waarom zou een kerk in de 21ste eeuw het bisschopsambt invoeren? Draaien we daarmee de klok niet terug en handelen we dan niet in strijd met de Reformatie en - wat belangrijker is - met de Schrift? En als we voor een bisschop kiezen, aan welk profiel zou hij/zij dan moeten beantwoorden, willen we niet terugvallen in het hiërarchische kerkmodel van de middeleeuwen? De bisschop die mij voor ogen staat is in elk geval niet de middeleeuwse kerkvorst, waarop de reformatoren terecht zoveel kritiek hadden. Ik ben gefascineerd geraakt door het model van de vroegchristelijke bisschop, zoals

beschreven door de orthodoxe theoloog K. Ware: een bisschop die als het ware de gestalten van Ignatius van Antiochië, Irenaeus van Lyon en Cyprianus van Carthago in zich verenigt. Een bisschop die fungeert als teken van eenheid in de plaatselijke gemeente, als behoeder van de geloofstraditie en als schakel tussen de lokale kerk en de universele kerk. En ook: een bisschop, die met zijn medebisschoppen verantwoording schuldig is aan een synodaal lichaam, waarin behalve presbyters (predikanten), ouderlingen en diakenen ook 'leken' zitting hebben als vertegenwoordigers van de gemeente. Concreet denk ik daarbij aan de bisschop van de Kerk van Zuid-India, in 1947 ontstaan uit een vereniging van anglicanen, presbyterianen en methodisten.

In het derde deel doe ik een poging tot profilering van een dergelijke bisschop volgens de oude regel *lex orandi, lex credendi*: zoals wij bidden, zo geloven wij. Daartoe analyseer ik vier liturgieën voor de ordinatie van een bisschop: één uit de oecumenische (die van de Kerk van Zuid-India) traditie, twee uit de anglicaanse (die van de Kerk van Engeland en die van de Episcopale Kerk van de Verenigde Staten van Amerika) en één uit de lutherse (die van de Kerk van Zweden) - waarbij de orde van eerstgenoemde kerk als ijkpunt fungeert. Op grond van deze analyse wordt vervolgens een profielbeschrijving gegeven van een bisschop in een episco-presby-gationele kerk.

In de slotbeschouwing maak ik de balans op en doe ik een aantal suggesties hoe het bisschopsambt kerkrechtelijk zou kunnen worden geïntegreerd in de structuur van de komende Protestantse Kerk in Nederland, waarna we afsluiten met een proeve van een liturgie voor de ordinatie van een bisschop in een episco-presby-gationele kerk.

DEEL EEN: TERREINVERKENNING

1. EPISCOPALE AANZETTEN IN DE GESCHIEDENIS VAN DE SOW-KERKEN

De totstandkoming van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) brengt drie kerken bijeen met onderling nogal verschillende ambtstradities - ook al hebben zowel de Evangelisch-Lutherse Kerk (ELK) in het Koninkrijk der Nederlanden, als de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) en de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) een presbyteriaal-synodale kerkorde. In het oecumenisch gesprek van de laatste vijftig jaar is zeer veel over het kerkelijk ambt gesproken. Eén van de discussiepunten daarbij is de vraag naar de noodzaak van een episcopale dan wel presbyteriale of congregationale kerkorde. Gaat het daarbij om elkaar uitsluitende systemen, of is er ook zoiets als een 'episco-presby-gationeel' kerkmodel mogelijk, zoals dat gestalte kreeg in de Kerk van Zuid-India, waarin niet alleen plaats is ingeruimd voor presbyteriale, maar ook voor congregationale en zelfs episcopale elementen?

De herkomst van de term 'episco-presby-gationeel', een contaminatie van episcopaal, presbyteriaal en congregationeel, is niet exact te traceren. P. Staples heeft hem, voor zover ons bekend, in Nederland geïntroduceerd - en wel in verband met het BEM-rapport. Daaruit blijkt volgens hem dat er in de oecumene een soort *middelground* gegroeid is die de oude tegenstelling Rome-Genève transcendeert. Hij vervolgt dan: 'If this is indeed the case, then it would be said that the "Lima-texts" recently published by the World Council of Churches are almost certain to reopen some of the earlier debates on the subject of Reformed Catholicity: including the apostolic ministry and the so called "episcopresbygational church-order"'.¹⁹ De hier gebruikte terminologie stamt waarschijnlijk uit de beginperiode van de oecumenische beweging, waarin met name in Angelsaksische kringen gedroomd werd van een synthese van de drie grote kerkrechtelijke systemen (Lausanne 1927), niet bij wijze van compromis, maar vanwege het comprehensieve karakter van de ene Kerk van Christus.²⁰ Ook in verband met de unificatiebeweging van de kerken in Zuid-India, op gang gekomen met het manifest van Tranquebar (1919), wordt wel gesproken over het *episco-presbygational* karakter van de kerk die men voor ogen had.²¹ Van meet af aan stond daarbij de vraag ter discussie, of het hier om een vanuit het Westen geïmporteerd eenheidsmodel gaat, of om een model dat nauw aansluit bij 'the genius of the Indian people' (V.S. Azariah).²²

¹⁹ Zie P. Staples, *The Liturgical Movement in the Dutch Reformed Church - 1911-1995* (IIMO Research Pamphlets 9), Leiden/Utrecht 1983, 8.

²⁰ Vermeldenswaard is dat al driehonderd jaar eerder door verzoeningsgezinde anglicaanse theologen in Engeland is geprobeerd de drie systemen met elkaar te verbinden, onder meer door de aartsbisschop van Ierland, James Ussher (1581-1656) en vooral: de puritein Richard Baxter (1615-1691). Zie daarover: J.C. Spalding and M.F. Brass, 'Reduction of Episcopacy as a Means to Unity in England, 1640-1662', *Church History* 30 (1961), 414-432. Baxter omschreef zijn positie als volgt: 'You could not (except a Catholic Christian) have trulier called me, then an Episcopal-Presbyterian-Independent'. Zie R. Rouse and S.C. Neill, *A History of the Ecumenical Movement. 1517-1948*, London 1954, 146.

²¹ Zie D. Carter, 'The Ecumenical Movement in its Early Days', *JEH* 49 (1998), 465-485 en B. Stanley, 'The Reshaping of Christian Tradition. Western Denominational Identity in a non-Western Context', in: R.N. Swanson (ed.), *Unity and Diversity in the Church* (Studies in Church History 32), Oxford 1996, 339-426 (412).

²² Zie B. Stanley, *a.a.*, 412 en D. Thompson, 'The Unity of the Church in Twentieth-Century England: Pleasing Dream or Common Calling?', in: R.N. Swanson (ed.), *Unity and Diversity in the Church* (Studies in Church History 32), Oxford 1996, 507-531 (524/525).

Zou een dergelijk model bruikbaar zijn voor een nieuw te stichten protestantse kerk in Nederland? Om die vraag te kunnen beantwoorden is allereerst een grondige terreinverkenning nodig. Welke ambtsopvattingen leven er in de drie partnerkerken? Waar komen die vandaan en in hoeverre bieden ze openingen naar de *Una Sancta Catholica*? In verband daarmee interesseert ons ook de vraag, welke keuzes men gemaakt heeft bij het opstellen van een gezamenlijke kerkorde voor de PKN en in hoeverre men zich daarbij heeft laten inspireren door de resultaten van het wereldwijde oecumenische gesprek over het ambt. Om daar zicht op te krijgen zullen we ons moeten verdiepen in de historische en oecumenische context van de Protestantse Kerk in Nederland. Daarbij staat de vraag centraal: zijn er in de geschiedenis en de kerkstructuur van deze drie niet-episcopale kerken aanknopingspunten te vinden voor een gesprek over het bisschopsambt - en in hoeverre spelen inzichten vanuit de oecumene daarbij een rol?

Daarmee is de opzet van onze *Verkenningen* gegeven. In het eerste tamelijk uitvoerige deel geven we een historisch overzicht, vanaf de Reformatie tot nu toe. In dit gedeelte vragen we aandacht voor de meestal verborgen, soms echter ook duidelijk waarneembare episcopale aanzetten in de ambtstradities van zowel de Lutherse kerk als de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken. In het tweede, veel kortere deel, geven we een overzicht van de uitdagingen die vanuit de oecumene op de Samen-op-Weg-kerken afkomen, te beginnen met het *Faith and Order*-rapport *Baptism, Eucharist and Ministry* (BEM, 1982) en eindigend met de IIMO-studiedagen over het bisschopsambt (1997).

1.1 LUTHER, HET WERELDLUTHERANISME EN DE EVANGELISCH-LUTHERSE KERK

Die Kirche kann niemals besser regiert werden als mit einem Bischöflichen Regiment nach dem Muster der apostolischen, frühen Kirche (C.E. Braaten).²³

---

²³ C.E. Braaten, 'Die Katholizität der Reformation', *Kerugma und Dogma* 42 (1996), 186-201 (200), met verwijzing naar *Schmalkaldische Artikel* II.4.9: 'Darumb kann die Kirche nimmermehr basz regiert und erhalten werden, denn dasz wir alle unter einem Häupt Christo leben und die Bischöfe alle gleich nach dem Ampt (ob sie wohl ungleich nach den Gaben) fleiszig zusammen halten in einträchtiger Lehre, Glauben (und) Sakramenten, Gebeten und Werken der Liebe etc.', *Bekennnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche* (BSLK), 430, 5ff. Zie over het bisschopsambt in de lutherse traditie onder meer: P. Brunner, 'Vom Amt des Bischofs', in: *Pro Ecclesia* I, Berlin/Hamburg 1962, 235-292; G.A. Lindbeck, 'The Lutheran Doctrine of the Ministry: Catholic and Reformed', *Theological Studies* 30 (1969) 588-612; J.P. Boendermaker, 'Luther over het bisschopsambt. Bisschop is bij uitstek: dienaar van het Woord', in: *Kosmos+ Oekumene* (*K+O*) 7 (1973) 130-135; C.W. Mönnich, 'De bisschop in het lutheranisme', in: Th.A.E. van Eupen (red.), *Het bisschopsambt* (Annalen van het Thijmgenootschap 64, afl.3), Baarn 1976, 33-45; *TRE* VI (1980), 'Bischof' III.1 ('Das evangelische Bischofsamt. Die Reformatoren des 16.Jh'), 690-693 (G. Tröger); M. Brecht (Hrsg.), *Martin Luther und das Bischofsamt*, Stuttgart, 1990; *Ministry-Women-Bishops* (LWF-Studies), Geneva 1993 en D. Wendebourg, 'The Reformation in Germany and the Episcopal Office', in *Visible Unity and the Ministry of Oversight. The Second Theological Conference held under the Meissen Agreement between the Church of England and the Evangelical Church in Germany*, London 1997, 9-48.

1.1.1 LUTHER EN DE LUTHERSE TRADITIE

Hoeveel verschil van mening er in de lutherse traditie ook bestaat over de interpretatie van Luthers uitspraken over het ambt,²⁴ één ding is in elk geval duidelijk, aldus H. Meyer: 'Het behoort tot het ambtsbegrip van de lutherse reformatie dat men het bisschopsambt niet afwijst, maar het veeleer als een bovenplaatselijk ambt waardeert en aanvaardt'.²⁵ De lutherse reformatoren eisten weliswaar een grondige hervorming van het bisschopsambt zoals ze het hadden leren kennen, maar ze wilden het wel bewaren. De klassieke uitdrukking van deze visie vinden we in *Confessio Augustana* (CA), artikel 28. Daarin zijn drie elementen van belang: ten eerste: het bisschopsambt staat op hetzelfde niveau als het priesterschap der gelovigen. Ten tweede: de centrale opdracht van de bisschoppen is de dienst van woord en sacrament, die hun *de iure divino* is verleend. Tenslotte: bisschoppen moeten afzien van wereldlijke macht en zich beperken tot hun 'geestelijke' taken.²⁶ Het is van belang te onderstrepen dat dit artikel ook de instemming van Luther had. Hoe fel deze ook kon protesteren *Wider den falsch genannten geistlichen Stand des Papstes und der Bischöfe* (1522), terecht merkt G. Krödel in zijn analyse van dit geschrift op, dat Luther het bisschopsambt niet wilde afschaffen, maar vernieuwen. Daarbij gaat hij er eenvoudig vanuit dat in de kerk van Christus zoets als een bisschopsambt bestaat:

M.E. ist es diese Voraussetzung, die Luther veranlaszt, nicht nur zu zeigen, dasz die päpstlichen Bischöfe das Bischofsamt total zerstört haben und daher abgeschafft werden müssen, sondern auch zu zeigen, was ein echtes (d.h. evangelisches) Bischofsamt ist und wie ein evangelischer Bischof handelt. (...) Luthers Ziel ist die Reformation des Bischofantes, der Aufbau

---

²⁴ In tegenstelling tot Calvijn had Luther geen systematisch doordachte ambtstheologie. Zijn geschriften over het ambt zijn, zoals vrijwel alles wat hij schreef, ad hoc, fragmentarisch en daarom multi-interpretabel. In de overvloedige literatuur over dit thema (zie beneden) wordt er meestal op gewezen dat Luther langs 'twee lijnen' denkt: één van beneden en één van boven: het algemeen priesterschap der gelovigen (contra de hiërarchie van Rome) én het bijzondere ambt als instelling van Christus (contra de anarchie van de *Schwärmer*). Beide zijn echter door God gewild en staan in dienst van de verkondiging. Bij Melancthon, de opsteller van de *Confessio Augustana*, constateert men dan een verschuiving. De eerste lijn, die van beneden, vervaagt terwijl de lijn van boven alle nadruk krijgt. De lutherse ambts traditie heeft blijkbaar iets tweeslachtigs, een 'laagkerkelijk' element en een 'hoogkerkelijk' element. Voor beide opvattingen is dan ook plaats in het lutheranisme, mits ze geen bedreiging vormen voor de vrijheid van het Woord. Zie voor de twee lijnen in Luthers ambtsopvatting: H. Lieberg, *Amt und Ordination bei Luther und Melancthon*, Göttingen 1962, 235-242; W.J. Kooiman, 'Het algemeen priesterschap der gelovigen volgens Luther', *Rondom het Woord*, 5 (1963), 74-79 en J.P. Boendermaker, 'De twee lijnen van Luthers ambtsbegrip', in: M. van Campen e.a.(red.), *Prediking en Ambt. Congressbundel 1992-1993*, Stichting ter bevordering van de kennis van de Reformatie, 1994, 163-164. Zie voor een goede weergave van de ontwikkeling van Luthers gedachten over het ambt en een evaluatie van de verschillende interpretaties daarvan: B. Lohse, *Martin Luther. Eine Einführung in sein Leben und sein Werk*, München 1981², 195-206.

²⁵ H. Meyer, 'Die Amtsfrage gesehen im Lichte des Lutherischen Verständnisses von Kirche' (lezing TU Kampen en VU Amsterdam), Nederlandse vertaling in *Luther Bulletin*, 3 (1994) 4-21 (19). H. Bornkamm zegt het nog sterker: 'Für die Idee einer bischöfliche Führung der Kirche im evangelischen Sinn konnte man sich auf Luther berufen. Sie war sein eigentlicher Verfassungsgedanke', H. Bornkamm, 'Das Ringen der Motive in den Anfängen der reformatorischen Kirchenverfassung', in: *Das Jahrhundert der Reformation. Gestalten und Kräfte*, Göttingen 1961², 212.

²⁶ Zie *Confessio Augustana*, artikel XXVIII, in: *Bekennnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, (BSLK), Göttingen 1959⁴, 120-133.

eines evangelischen Bischofsamtes, der natürlich mit der Zertrümmerung des päpstlichen Bischofsamtes Hand in Hand geht.²⁷

Dat zo'n 'evangelische bisschop' in het toenmalige Duitse rijk geen kans kreeg, eerst vanwege de onwil van de rooms-katholieke bisschoppen en later, na de vrede van Augsburg (1555), vanwege het ingevoerde *Landesherrliche Kirchenregiment* waarin de landsvorst als 'noodbisschop' fungeerde, doet niets af aan het feit dat het bisschopsambt vanaf het begin een onderdeel vormt van de lutherse traditie - zij het geen essentieel of noodzakelijk onderdeel, want essentieel is slechts de prediking van het evangelie, de verkondiging van de rechtvaardiging van de goddeloze. Daarmee is elke vorm van ecclesiologisch absolutisme of wetticisme principieel afgewezen. Toch is het opvallend dat Luther zich bij vele gelegenheden, soms thematisch, soms terloops heeft uitgelaten over het 'profiel' van een evangelische bisschop. Een voorbeeld van het laatste is zijn *Vermahnung an die Geistlichen*,²⁸ gericht aan de bisschoppen die bijeen waren op de rijksdag te Augsburg (1530), waar ook de door Melanchthon opgestelde *Confessio Augustana* gepresenteerd zou worden. De situatie is nog open en Luther doet een compromisvoorstel: wanneer de bisschoppen hun verzet tegen de reformatie opgeven en een vrije prediking van het evangelie niet verhinderen, zijn de lutheranen bereid hun jurisdictie te accepteren, ook wanneer ze zelf nog niet zo ver zijn om op evangelische wijze hun ambt uit te oefenen. Wat Luther met dat laatste bedoelt blijkt uit allerlei opmerkingen die hij als het ware tussen de regels door maakt. R. Decot, in zijn artikel over Luthers *Vermahnung*,²⁹ noemt in dit verband vier dingen: (1) Het bisschopsambt is voor Luther een vanzelfsprekend onderdeel van de kerkelijke orde. (2) Luthers episcopale model is dat van de oudkerkelijke bisschoppen, omdat zij 'an der Apostel Statt' zitten. (3) De enige opdracht die de bisschop *de iure divino* (krachtens goddelijk recht) ontvangen heeft, is de verkondiging van het evangelie. (4) Er is geen principieel verschil tussen het ambt van de (regionale) bisschop en dat van de (lokale) predikant.

Het is dan ook geheel in de lijn van de lutherse traditie, aldus H. Meyer in zijn eerder genoemde artikel,³⁰ dat de lutherse kerken in Scandinavië het bisschopsambt bewaard hebben; dat Luther zelf in verschillende gebieden in Duitsland (Naumburg, Merseburg, Samland) een 'evangelisch' bisschopsambt wilde invoeren en dat in deze eeuw de meeste lutherse kerken het bisschopsambt weer ingevoerd hebben. Wat het verbindende element is in deze verschillende situaties vat Meyer kort en krachtig samen in drie punten die volgens hem kenmerkend zijn voor de lutherse opvatting van het bisschopsambt (in onderscheid met de katholieke, de orthodoxe en tot op grote hoogte ook de anglicaanse opvatting): Ten eerste: het ambt van de bisschop en het ambt van de predikant zijn fundamenteel één en hetzelfde ambt.³¹ Het

²⁷ Zie G. Krödel, 'Luther und das Bischofsamt nach seinem Buch *Wider den falsch genannten geistlichen Stand des Papstes und der Bischöfe*', in: M. Brecht (Hrsg.), *Martin Luther und das Bischofsamt*, 27-65 (33).

²⁸ *Weimarer Ausgabe (WA)* 30.II, 268-356.

²⁹ Zie R. Decot, 'Luthers Kompromiszvorschlag an die Bischöfe auf dem Augsburger Reichstag 1530', in: M. Brecht, *Martin Luther und das Bischofsamt*, 109-117 (116).

³⁰ Zie H. Meyer, 'Die Amtsfrage', 13v. (= *Luther Bulletin*, 19v).

³¹ Daarmee staat de lutherse traditie - overigens met die van heel de Reformatie én die van Rome - in de lijn van Hiëronymus. Zie Hiëronymus, *Epist.* 69 en 146; ook *ad Tit.* 1, 5. Vgl. *TRE* (2), 'Amt', 565 en 570. Pas het Tweede Vaticaans Concilie heeft de status van de bisschop verhoogd, door aan hem 'de volheid

bisschopsambt onderscheidt zich alleen door het geografische gebied van de jurisdictie (bovengemeentelijk, regionaal). Het is een bijzondere vorm van het ene pastorale ambt. Ten tweede: precies zoals het predikantsambt is het bisschopsambt ingebed in de kerk als vergadering der gelovigen. Het heeft daarom geen 'monarchistische', maar eerder een 'synodale' structuur. Ten derde: het bisschopsambt in de gestalte waarin het sinds de tweede en derde eeuw in de kerk bestaat, is historisch gegroeid en daarom *auctoritate humana* ontstaan (Apologie, XIV). Het is zinvol, wenselijk en belangrijk, maar niet beslist noodzakelijk of onontbeerlijk voor de kerk.³²

Het is van belang bij dit alles het laatstgenoemde nog eens te onderstrepen: voor Luther - en dus voor de hele lutherse traditie - heeft uitsluitend de verkondiging van het evangelie de kracht van goddelijk recht. Het bisschopsambt is door mensen ingesteld (*iure humano*), het behoort niet tot het *esse* (het wezen) van de kerk en is daarom niet noodzakelijk (*non necesse est*). Daarmee is echter nog niet gezegd, dat het een *adiaphoron* is, iets onverschilligs. Het kan ter wille van de 'liefde en de eenheid'³³ nodig zijn het bisschopsambt te bewaren of in te voeren, zoals bij de totstandkoming van een toekomstige verenigde kerk.³⁴ Als men er maar aan vasthoudt dat het hier om een menselijke instelling gaat en dat volgens CA, artikel 7, de lutherse 'charta oecumenica', de onderlinge eenheid geen schade lijdt, wanneer christenen op dit punt verschillende wegen gaan:

Ook wordt geleerd, dat er eeuwig één heilige Kerk moet blijven. Want de Kerk is de gemeenschap van de heiligen, waarin het evangelie zuiver geleerd wordt, en waarin de sacramenten op de juiste wijze worden bediend. En voor de echte eenheid van de kerk is het voldoende (*satis est*) wanneer men het eens is over de leer van het evangelie en over de bediening van de sacramenten. En het is niet noodzakelijk (*nec necesse est*) dat menselijke tradities en riten of ceremoniën, die door mensen ingesteld zijn, overal gelijk zijn, zoals Paulus zegt: één geloof, één Doop, één God en Vader van allen etc.³⁵

Het hoeft ons dus niet te verbazen dat het wereldlutheranisme, gegeven deze uitgangspositie, niet één, maar meerdere en soms geheel verschillende vormen van

---

van het priesterschap' toe te schrijven, waarvan het presbyterambt is afgeleid. Zie over de koerswijziging van Rome op dit punt en de gevolgen daarvan voor de oecumene: Ton van Eijk, *Teken van Aanwezigheid. Een katholieke ecclesiologie in oecumenisch perspectief*, Zoetermeer 2000, 340-346 (345).

³² H. Meyer, 'Die Amtsfrage', 14 (Ned. vert. 20).

³³ De uitdrukking 'omwille van de liefde en de eenheid' is ontleend aan de door Luther opgestelde *Schmalkaldische Artikel* (1537), III.10.1 waar wordt uitgesproken dat de Lutheranen bereid zijn 'um der Liebe und Einigkeit willen, doch nicht aus Not' (*nomine caritatis en tranquillitatis, non ex necessitate*) de jurisdictie van de Roomse bisschoppen te aanvaarden, mits ze de kerk en het evangelie onder hun hoede nemen. Zie *BSLK*, 457.5ff.

³⁴ Zie het LWF-document *Ministry-Women-Bishops*, par. 61-63, waar gepleit wordt voor een meer gedifferentieerde interpretatie van de begrippen *adiaphoron*, 'essentieel' en 'niet-essentieel'.

³⁵ Artikel 7 uit de *Confessio Augustana* geldt onder lutheranen vanwege zijn ontkrampende werking als het belangrijkste criterium voor oecumenische samenwerking. In zijn analyse van de Lutherse reacties op het BEM-rapport schrijft M. Seils echter dat het aan dit artikel ontleende onderscheid tussen wat voor de eenheid der kerk 'noodzakelijk' is en wat daarvoor 'niet-noodzakelijk' is, oecumenisch niets oplevert, 'solange es nicht wenigstens annähernd einen innerlutherischen Konsens über das Verständnis dieser Unterscheidung gibt'. Zie M. Seils, *Lutherische Konvergenz? Analyse der lutherischen Stellungnahmen zu den Konvergenzklärungen Taufe, Eucharistie und Amt (LWB-Report 23/24)*, Genf 1998, 162.

kerkregering kent. En dat ze naast elkaar kunnen bestaan. Met B. Wallet kan men ze in vier groepen indelen:³⁶

1. Kerken die ook na de Reformatie het historisch episcopaat bewaard hebben: de Kerk van Zweden en de met haar verwante kerken van Finland en de Baltische staten. Ze kennen het drievoudig ambt van diaken, presbyter en bisschop, hebben een 'hoogkerkelijke' ambtsopvatting en staan in bepaalde opzichten, onder meer ten aanzien van de verhouding tussen kerk en staat, dichter bij de Engelse anglicanen dan bij de Duitse lutheranen.³⁷

2. Kerken met een presbyteriale successie: de kerk van Denemarken en de respectievelijk in 1814 en 1944 van haar afgescheiden kerken van Noorwegen en IJsland. Tijdens de Reformatie behield de Deense kerk haar middeleeuwse bisdommen, maar de keten van de episcopale successie werd verbroken, toen Luthers vriend en medewerker, de presbyter Johannes Bugenhagen, in 1537 op bevel van de nieuwe koning Christiaan III, een volgeling van Luther, zeven priesters tot superintendent ordeneerde. Sindsdien heeft de Deense kerk, evenals de later van haar losgemaakte kerken van Noorwegen en IJsland, vastgehouden aan de presbyteriale successie, al worden haar 'superintendenten' sinds 1685 'bisschoppen' genoemd.³⁸

3. Kerken met een synodale vorm van episcopaat, zoals de *Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands* (VELKD) en de lutherse kerken in de Verenigde Staten. Deze kenden aanvankelijk geen bisschoppen, maar werden bestuurd door een uitvoerend comité, onder voorzitterschap van een 'president' of een 'superintendent'. Sinds kort dragen die de titel 'bisschop', ze worden echter niet als zodanig gewijd, maar 'geïnstalleerd'. Ze delen hun gezag met een synode, waarvan ze soms voorzitter, soms lid zijn. In bepaalde gevallen hebben ze ook vetorecht.³⁹

4. De Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, die nooit bisschoppen gekend heeft en presbyteriaal georganiseerd is. Ze staat daarin alleen te midden van de wereldwijde lutherse gemeenschap⁴⁰ en wordt daar ook regelmatig aan herinnerd.

Hoezeer het ook te prijzen is dat er binnen de lutherse traditie ruimte bestaat voor zoveel verschillende kerkstructuren, we constateren wel dat de uit de zending ontstane lutherse kerken in Azië en Afrika, die vanuit Europa met allerlei verschillende organisatievormen werden geconfronteerd (soms zelfs met meerdere in één gebied), sinds lang kritische vragen stellen bij deze voor hen verwarrende situatie. Een tweede factor die de lutherse kerken in toenemende mate dwingt tot een consensus te komen over de betekenis en de functie van

³⁶ Zie voor het volgende: B. Wallet, 'Episkopè-episcopacy in Lutheranism', in M. Parmentier (ed.), *The Ecumenical Consistency of the Porvoo Document. Papers read at a Symposium held by the Anglican-Old Catholic Society of St. Willibrord at Amersfoort, 15 Oktober 1997* (Publicatieserie Oud-Katholiek Seminarie, 35), Amersfoort 1999, 24-29 (25); Vgl. I. Asheim/V.R. Gold (Hrsg.), *Kirchenpräsident oder Bischof?*, Göttingen 1968, passim; E.L. Brand, *The Episcopal Office in the Nordic Lutheran Churches seen from the Worldwide Lutheran Perspective* (Nordisk Ekumenisk Skriftserie 23), z.j., z.p.

³⁷ Zie S.-E. Brodd, 'Episcopacy in our Churches: Sweden', in *Together in Mission and Ministry. The Porvoo Common Statement with Essays on Church and Ministry in Northern Europe*, London 1994², 59-69.

³⁸ Zie G. Pedersen, 'Episcopacy in our Churches: Denmark', in *Together in Mission and Ministry*, 85-91.

³⁹ Zie I. Tempel, *Bischofsamt und Kirchenleitung in den lutherischen, reformierten und unierten deutschen Landeskirchen* (Jus Ecclesiasticum, Band 4), München 1966.

⁴⁰ K. Zwanepol, *De Evangelisch-Lutherse Kerk*, 68.

het bisschopsambt, is het oecumenisch debat dat daarover al jarenlang gaande is. E.L. Brand, assistent secretaris-generaal van de LWF, ziet in krachtige deelname aan dit debat de enige mogelijkheid voor lutheranen om hun onderlinge verdeeldheid op dit punt te boven te komen.⁴¹ Daarbij ontgaat het de belangstellende buitenstaander niet dat verschillende recente LWF-documenten de tendens vertonen te kiezen voor het bisschopsambt zoals dat in het BEM-document (1982) en de daarop gebaseerde resultaten van enkele belangrijke dialogen is geprofileerd.⁴²

1.1.2 HET NEDERLANDSE LUTHERANISME

We volgen nu de ontwikkelingen binnen het Nederlandse lutheranisme. Een intrigerende vraag daarbij is wat er de oorzaken van zijn dat het bij de lutheranen in de Lage Landen tot afwijzing van de bisschop is gekomen. Lang werd aangenomen dat de lutherse consistoriën of kerkeraden van de begintijd (tweede helft van de zestiende eeuw) waren ontstaan naar het voorbeeld van de gereformeerde plaatselijke organisatie. Het lutheranisme leefde immers als een minderheid in de schaduw van de dominante Gereformeerde (Hervormde) kerk, die bestuurd wordt door *consistoriën* of kerkeraden, bestaande uit predikanten en ouderlingen, bijgestaan door diakenen. Dat zou ertoe geleid hebben dat de Nederlandse lutheranen deze karakteristiek gereformeerde vorm van kerkregering hebben overgenomen - 'wie weet uit overlevingstaktiek'. (...) 'Stel je voor dat de lutheranen in de zestiende eeuw met een bisschop waren gekomen, terwijl de gereformeerden net alle bisschoppen eruit hadden gegooid. Dat was nooit goed gevallen', aldus W. Bley.⁴³ Al moet deze visie wel genuanceerd worden, ze lijkt toch de meest waarschijnlijke.

Vooraf van lutherse zijde is bezwaar aangetekend tegen deze opvatting.⁴⁴ Zo zag J.W. Pont in de organisatie van de Nederlandse lutherse gemeenten een analogie van ook elders voorkomende lutherse 'huiskerken': omdat ze niet geduld werden door de roomse of gereformeerde overheid waren de lutheranen genoodzaakt geheime samenkomsten te houden in de huizen van de leden. Al leken deze huiskerken sterk op die van de gereformeerde 'kerken onder het kruis' (beiden werden bestuurd door predikanten, ouderlingen en diakenen), er waren ook grote verschillen, onder meer ten aanzien van de positie van de ouderling: in de lutherse gemeenten hadden de 'gedeputeerden' (vertegenwoordigers van de gemeente) de taak die in de lutherse landen de overheid toekwam. Zij regeerden in feite over de gemeente en de predikanten, die alleen geestelijke macht hadden. Volgens W.J. Kooiman betroffen de overeenkomsten tussen de lutherse en de gereformeerde huiskerken slechts de uiterlijke vorm. Ook volgens hem was de positie van de Nederlandse lutherse 'gedeputeerde' geheel anders dan die van de gereformeerde ouderling. Laatstgenoemde had samen met de predi-

⁴¹ E.L. Brand, 'The Episcopal Office in the Nordic Lutheran Churches', 15v.

⁴² Zie *Lutheran Understanding of the Episcopal Office* (LWF 1983), *The Niagara-Report* (anglicaans-lutherse consultatie over het bisschopsambt, 1987), *Together in Mission and Ministry*, (conversations tussen de Britse anglicanen en de lutherse kerken van Zweden en het Balticum, 1992) en *Consultation on the Ordained Ministry of Women and the Episcopal Ministry* (LWF 1993). In alle documenten treft men de sporen aan van het BEM-rapport (1982).

⁴³ W. Bley, 'De lutherse bijdrage' (gesprek met J. Doelman in de reeks 'Samen op weg naar een nieuwe kerk'), *Rondom het Woord*, 35 (1993), 26.

⁴⁴ Zie voor het volgende P. Estié, *Het plaatselijk bestuur van de Nederlandse Lutherse gemeenten. Ontstaan en ontwikkeling in de jaren 1566-1686*, Amsterdam 1987, *passim*.

kant de geestelijke leiding over de gemeente, terwijl de lutherse gedeputeerden fungeerden als bestuurders en de geestelijke leiding gereserveerd bleef voor de predikant. Tegenover de presbyteriale kerkregering noemde Kooiman dan ook de organisatie van het Nederlandse lutheranisme 'congregationaal': de gemeente bestuurde zichzelf, hetzij direct in de gemeentevergadering, hetzij indirect door de gedeputeerden. Het geestelijk ambt bleef echter gereserveerd voor de predikant. C.Ch.G. Visser gaat in dit spoor verder en stelt dat de Nederlandse gemeenten volgens de lutherse opvattingen slechts één geestelijk ambt kennen, te weten dat van predikant. De gedeputeerden of lekenouderlingen hadden daar geen deel aan en werden dan ook slechts als 'medehelpers' beschouwd, hetzij als bestuurders, hetzij als rentmeesters. De Amsterdamse kerkhistoricus P. Estié neemt in dit debat een genuanceerd standpunt in: hoewel er origineel-lutherse elementen zijn terug te vinden in het organisatie-model van de Nederlandse lutheranen en het dus niet aangaat zonder meer te stellen dat het van de gereformeerden is overgenomen, stelt hij na diepgaand onderzoek toch vast dat hun organisatie-model - met name dat van Amsterdamse gemeente, eeuwenlang de 'moeder-gemeente' van de Nederlandse lutheranen - duidelijk gereformeerde invloeden vertoont. Deze gemeente werd sinds 1597 bestuurd door een consistorie, bestaande uit predikanten en ouderlingen/gedeputeerden, dat werd bijgestaan door een college van diakenen. Nieuw in de lutherse traditie was dat deze ouderlingen/gedeputeerden en diakenen door de predikant onder handoplegging in het ambt werden bevestigd. Nieuw was ook dat de predikanten, die voorheen alleen verantwoordelijk waren voor de leer, nu ook betrokken werden bij de leiding over de gemeente, terwijl omgekeerd, de ouderlingen, die de leiding van de gemeente hadden, nu ook gingen oordelen over de leer: ze kregen het toezicht op de zuivere bediening van Woord en sacrament door de predikanten en het uitoefenen van de tucht over hun leer en leven. Verder regelden ze de financiën en vertegenwoordigden ze de gemeente bij de overheid. De ouderlingen en de predikanten groeiden dus in macht en verantwoordelijkheid naar elkaar toe. We kunnen dan ook volgens Estié bij de Nederlandse lutheranen spreken van een ontwikkeling in de richting van een gereformeerde presbyteriale organisatie, al ontbreken in het reglement van de Amsterdamse gemeente ook enkele specifiek-lutherse elementen niet. Zo heten de ouderlingen/gedeputeerden 'medehelpers' van de predikant en wordt op typisch lutherse wijze de hoop uitgesproken dat de gedeputeerden ooit nog eens plaats zullen maken voor een bestuur door een Lutherse stads- of landsoverheid. Estié heeft dan ook de hier beschreven bestuursvorm treffend gekarakteriseerd als 'een Lutherse schering, die echter in de loop van de tijd een zó sterke gereformeerde inslag verkreeg, dat hij zeer veel gelijkenis ging vertonen met de gereformeerde plaatselijke kerkorganisatie'.⁴⁵

Gegeven een zo duidelijk naar presbyteriaal model gestructureerde organisatie van de plaatselijke gemeente, verbaast het niet dat het Nederlandse lutheranisme traditioneel afwijzend staat tegenover het bisschopsambt. Die anti-episcopale houding is wellicht nog versterkt toen de Lutherse Kerk evenals de Hervormde, in de negentiende eeuw (1818) een nieuw reglement, opgesteld op bevel van koning Willem I, kreeg opgelegd.⁴⁶ De koning koesterde het ideaal van één nationale kerk van alle protestanten. Daartoe probeerde hij de verschillende kerkstructuren van de hervormden en de lutheranen op elkaar af te stemmen. Hij had dan ook grote invloed op de

---

⁴⁵ P. Estié, *ibidem*, 87.

⁴⁶ Zie voor het volgende: P. Estié, *De stichting van een kerkgenootschap. Ontstaan en aanvaarding van het algemeen reglement van 1818 voor het bestuur der Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1982.

organisatie, die wel een ‘gecontroleerde democratie’ is genoemd.⁴⁷ Zo werd de synodepresident door de koning benoemd en moesten de synodale bepalingen en reglementen door hem worden goedgekeurd. Voor ons onderwerp is van belang dat koning Friedrich Wilhelm van Pruisen, een zwager van Willem I, eenzelfde eenwording van de Duitse protestanten nastreefde, maar daarbij de titel ‘bisschop’ introduceerde om de eenheid van de kerk te symboliseren. Terwijl dat in Pruisen leidde tot het verlangen naar een episcopale kerk, teneinde tegenover de staat de eigen positie te handhaven, koesterden de Nederlandse lutheranen die wens in het geheel niet. Wel kreeg na de tweede wereldoorlog bij de invoering van de nieuwe kerkorde (1956) de synodepresident enige episcopale trekken. Al heeft hij/zij geen bestuurlijke macht, hij heeft wel functies die vanouds de bisschop toekomen: hij is *pastor pastorum*, heeft de leiding in het beroepingswerk en ordineert alle proponenten.⁴⁸ Over de aard van zijn positie verschilt men van mening: sommigen zien hem als ‘de primus inter pares’,⁴⁹ anderen als de vertegenwoordiger van de synode,⁵⁰ weer anderen als degene ‘in wie de kerk het haar toevertrouwde bisschops- en opzienersambt uitoefent’.⁵¹ Hoe dan ook, de kerkorde van 1956, die gebaseerd is op de beginselen van de in 1947 te Lund opgerichte Lutherse Wereldfederatie (LWF),⁵² gaat uit van een ambtsopvatting die geheel in overeenstemming is met de eerdergenoemde twee lijnen van Luther. Zo wordt in de preambulaire artikelen (artikel III) gezegd:

⁴⁷ Zie U. Hummel, *Een kerk zonder adel in het Koninkrijk der Nederlanden. Het ‘democratisch’ karakter van de Lutherse kerk in Nederland en het gevaar dat een bisschopsambt voor haar zou inhouden* (proponentsscriptie Evangelisch-Lutherse Kerk), Breda 1988, 19.

⁴⁸ Zie *Ordeningen voor de Evangelisch-Lutherse kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*, 1956, X (Ordening op het pastoraat over het Openbare Ambt), art.1-10; G (Ordening betreffende de vervulling van een predikantsvakature), art. 5.1; F (Ordening op de toelating tot het openbare ambt), art.22.1. Hierbij moet wel aangetekend worden dat in de herziene uitgave van 1985 de verantwoordelijkheid van de synodepresident voor het beroepingswerk en het pastoraat aan pastores veel meer gespreid is. Het ordinatierecht blijft hem echter wel voorbehouden.

⁴⁹ Zie U. Hummel, *Een kerk zonder adel*, 22. De auteur ziet het synodepresidiaat als een bestuurlijke functie. De voorzitter heeft geen ‘übergeordnetes’ ambt of ‘hogere wijding’, hij heeft slechts de taak de hele kerk te vertegenwoordigen. Zijn taakbeschrijving ademt dan ook een ‘democratische’ geest. Het zou echter ‘voor het functioneren van de organisatie misschien bevorderlijk kunnen wezen, als de president hier (dus puur bestuurlijk, niet geestelijk!) zelfs nog meer bevoegdheden zou krijgen’. Hij denkt daarbij met name aan het vetorecht, voor het geval er beslissingen genomen dreigen te worden die tegen de mening van de meerderheid van de kerkleden ingaan.

⁵⁰ Zie J.P. Boendermaker, *In de Waagschaal*, nieuwe jaargang (*IdW* njg) 18 (1989), 422-425: ‘Ook bij ons worden predikanten geordineerd, bevestigd door de synodepresident die elk jaar ge- of herkozen moet worden met een maximum van tien jaar zittingsmogelijkheid, maar dat doet hij als vertegenwoordiger van de synode, van de kerk, niet in persoon!’ (425).

⁵¹ C.Ch.G. Visser, *De Lutheranen in Nederland*, 152: ‘De voorzitter heeft een pastorale functie. Hij is de pastor van de predikanten en visitator van de gemeenten. De kerk oefent in haar voorzitter het haar toevertrouwde bisschops- of opzienersambt uit. Hij ordineert de predikanten’. In het rapport *Maaltijd des Heren en Kerkelijk Ambt*, (Raad van Kerken, 1989, 119) staat te lezen: ‘Hoewel de lutherse kerk in Nederland nooit bisschoppen heeft gekend, is er toch sprake van een min of meer episcopale kerkvorm’. Ter adstructie van die uitspraak wijst men op de belijdende taak van de synode en de pastorale functie van haar voorzitter, waarbij zonder bronvermelding de bovengenoemde uitspraak van Visser (die medeauteur was van het rapport) wordt geciteerd.

⁵² Als basis voor de nieuwe kerkorde gold het rapport van de in 1947 te Lund gehouden oprichtingsconferentie van de LWF: *lutheranisme nu*, Amsterdam 1948. Dat dit document grote invloed heeft gehad op de nieuwe kerkorde blijkt alleen al uit het feit dat het voor Nederland bewerkt is door de commissie die op verzoek van de synode voorbereidend werk verrichtte voor een nieuwe kerkorde. De commissie bestond uit de hoogleraren J.P. Boendermaker, W.J. Kooiman en C.W. Mönnich.

De verkondiging der Kerk bestaat in de openbare prediking van het Evangelie en de bediening van Doop en Avondmaal. (...) Deze verkondiging is in het bijzonder opgedragen aan hen, die tot het predikambt geroepen zijn, onder bijstand van allen die tot enigerlei dienst gesteld zijn. Op grond van het algemeen priesterschap der gelovigen zijn alle leden der Kerk mede verantwoordelijk voor haar getuigenis in woord en daad.⁵³

In hoofdstuk 3, van de Algemene Ordening, getiteld 'Van het openbare ambt van Woord en Sacrament' valt de volle nadruk op 'hen die geordend zijn tot het openbare ambt van Woord en sacrament': de predikanten (Afd. I). Daarna volgen de bepalingen met betrekking tot 'hen die geroepen zijn tot bijstand in het openbare ambt van Woord en Sacrament': ouderlingen, kerkrentmeesters, diakenen, kerkmusici, pastorale medewerkers en alle anderen die tot enige kerkelijke dienst gesteld zijn. (Afd. II).⁵⁴ Ouderlingen hebben de taak de predikant bij te staan in zijn ambtswerk. Ze bekleden geen ambt, ze verrichten een 'dienst', waartoe ze worden 'ingezegend' (niet: geordend!). Deze terminologie getuigt van een ambtsopvatting die veel breder is dan die van de Nederlandse Hervormde Kerk met haar klassiek-gereformeerde drietal van predikant, ouderling en diaken: er zijn veel meer functies dan deze drie. Toch is er ook sprake van een zekere hiërarchie: alleen de predikant draagt 'het ambt van Woord en Sacrament', alle andere 'diensten' verlenen daar 'bijstand' aan. Het zijn dus hulpdiensten, er is in elk geval geen sprake van 'principiele gelijkwaardigheid', zoals in het presbyteriale systeem.⁵⁵

Op grond daarvan zou men de indruk kunnen krijgen dat de lutheranen en de calvinisten in onze tijd in organisatorisch opzicht verder van elkaar af staan dan in de zestiende en zeventiende eeuw, toen de gereformeerde invloed op de lutheranen 'nu eenmaal groter was dan menig lutheraan wellicht lief is'.⁵⁶ We zullen echter verderop in deze studie zien dat ook voor Calvijn het ouderlingenambt een hulpambt is en dat hij dus in dit opzicht dichter bij Luther staat dan bij de latere gereformeerde praktijk. Misschien is daarom de bovengenoemde 'principiële gelijkwaardigheid zoals we die tussen de gereformeerde ouderlingen en predikanten aantreffen' toch minder principieel dan menig calvinist lief is. In elk geval is het duidelijk dat de Evangelisch-Lutherse Kerk met haar kerkordening van 1956 haar lutherse erfenis heeft erkend en aanvaard, inclusief de bescheiden episcopale trekjes van de synode-president. Hoe dat doorwerkt in haar relatie tot de Nederlandse Hervormde Kerk en in haar bijdrage aan het oecumenisch debat over het bisschopsambt, zullen we in de slotparagraaf van dit deel bespreken. Intussen houden we vast dat - hoe verschillend er in de lutherse traditie ook over het bisschopsambt gedacht wordt - Luther zelf geen enkel bezwaar had tegen een 'evangelische' bisschop. Sterker nog, niemand

---

⁵³ Zie *Ordeningen*, A.1.

⁵⁴ Zie *Ordeningen*, B. 5 en B.11.

⁵⁵ Volgens Estié (en vele anderen) ligt daarin het grote verschil met de gereformeerde kerkorganisatie - getuige zijn opmerking dat in de kerkelijke ordonnantie van de Amsterdamse Lutherse gemeente (1597) 'de principiële gelijkwaardigheid tussen gedeputeerden en predikanten ontbreekt, zoals wij die tussen de Gereformeerde ouderlingen en predikanten aantreffen'. Zie P. Estié, *Het plaatselijk bestuur van de Nederlandse Lutherse gemeenten*, 71; Vgl. K. Zwanepol, *De Evangelisch-Lutherse Kerk*, 68v.

⁵⁶ Aldus P. Estié, *Geschiedenis van de evangelisch-lutherse gemeente te Edam. 1636-1992*, Amsterdam 1993, 28. (noot 26).

heeft beter verstaan wat het ambt van *episcopè* inhoudt dan juist Luther, getuige zijn geheel aan de Schrift ontleende taakomschrijving van een bisschop uit 1522:

Episcopus ab Epi et scopin, attendere, superintendere, warten und wachen auff volck, wie ein wechter odder hütter auff einer statt, das Episcopus odder Bischoff auff kriechisch eigentlich heyst auf deutsch eyn wechter, eyn hütter, tzuseher. Und ynn der Hebreischen sprach heyst er visitator a visitando, Eyn heymischer (Luc. 19:44), der zu den leuten geht und sihet was yhn gepricht (= ontbreekt, JK).⁵⁷

1.2 MARTIN BUCER: BRUGFIGUUR TUSSEN STRAATSBURG, LONDEN EN 'S GRAVENHAGE

So wollten wir nichts liebers, dann das alle die heylige ordnungen unnd satzung wider uffgericht unnd in haltung widerpracht wurden, so in allen concilien der alten apostolischen kirchen van den heyligen vättern unnd auch den keisern geschriben und auch gesetzt worden sein (M. Bucer).⁵⁸

In een beschrijving van de wortels van de Sow -kerken mag de naam van Martin Bucer (1491-1551) niet ontbreken, hoewel zijn invloed op de Nederlanden niet zo zeer direct, als wel indirect is geweest. Bucer is een brugfiguur, hij verbindt tradities, die elkaar schijnen uit te sluiten.⁵⁹ D.F. Wright heeft hem dan ook terecht een 'oecumenisch theoloog' genoemd.⁶⁰ Van Luther vandaan komend, heeft hij in Straatsburg, de vrijstad waarheen vele theologen ter wille van het geloof gevlucht waren, juist ook met zijn gedachten over kerk en ambt niet alleen grote invloed gehad op Calvijn, maar ook op Valérand Poullain, Johannes à Lasco en Marten Micron, die een belangrijke rol hebben gespeeld in de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen. En van daaruit zijn dan vervolgens weer lijnen te trekken naar Schotland en

---

⁵⁷ Martin Luther, *Wider den falsch genannten geistlichen Stand des Paptstes und der Bischöfe*, 1522 (WA 10.II, 105-158).

⁵⁸ M. Bucer, *Ein christlich ungefährlich bedencken, wie ein leidlicher anfang Christlicher vergleichung in der Religion zu manchen sein möchte*. (R. Stupperich, *Bibliographia Bucerana*, Gütersloh 1952, no. 79). Dit geschrift is - naar algemeen wordt aangenomen - door Bucer opgesteld ten dienste van één van de vele godsdienstgesprekken waaraan hij tussen 1539 en 1549 deelnam. Hij deed dat op grond van zijn overtuiging dat de Reformatie en de kerk van Rome een gemeenschappelijke basis hebben: de Schrift, de oude canones en de praktijk van de apostolische kerk. Het geschrift, dateert uit 1545 en bestaat uit 15 artikelen. Het citaat is genomen uit Artikel 7, over de aanstelling van kerkelijke dienaren, waarvoor wordt teruggerepen van de heersende praktijk naar de vroege kerk. Zie W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen, 1970 (1987²), 222-225 (223).

⁵⁹ W.F. Dankbaar schrijft over hem: 'Bucer was een hervormer die, doordat hij synthetisch verschillende stromingen verenigde, die later uiteen zouden gaan (lutheranisme, calvinisme, piëtisme, puritanisme) en doordat hij geen eigen kerktipe heeft gevestigd, slechts langs indirecte weg invloed heeft uitgeoefend', W.F. Dankbaar, *Nederlands Theologisch Tijdschrift (NTT)* 12 (1957), 229 (in een bespreking van *Martin Bucer Opera Latina*, Vol XV, *De Regno Christi*, libri duo, 1550 edidit F. Wendel, Gütersloh 1955).

⁶⁰ D.F. Wright (ed.), *Common Places of Martin Bucer* (The Courtenay Library of Reformation Classics, 4), Appleford etc., 1972, 15-71 (Introduction: 'Martin Bucer 1491-1551: Ecumenical Theologian'). Zie voor een fundamentele bespreking van Bucers gedachten over het ambt de al genoemde studie van W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*. Al eerder verscheen R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*, Nijkerk, 1965, 157-190.

het Europese vasteland: Emden, Frankfort aan de Main en de Nederlanden.⁶¹ Al liepen die lijnen in ons land later dood, de sporen ervan zijn nog altijd herkenbaar. Daarbij denken we in verband met ons onderzoeksthema vooral aan het formulier voor de bevestiging van een dienaar des Woords, waarnaar op de synode van 's-Gravenhage (1586) werd verwezen⁶² en waarin de invloed van Micron (en daarachter van à Lasco en Bucer) duidelijk te herkennen is.⁶³ Daarnaast heeft Bucer in zijn laatste levensjaren (1549-1551) tijdens zijn verblijf in Engeland als hoogleraar in Cambridge en als adviseur van koning Eduard VI grote invloed gehad op de voortgang van de Reformatie in Engeland.

De doorwerking van Bucers gedachten over kerk, liturgie en ambt zowel in de Anglicana als ook via à Lasco en Micron in de gereformeerde traditie is één van de boeiendste aspecten van het werk van de Straatsburgse reformator. Dat zijn opvattingen zo'n brede erkenning vonden hangt ongetwijfeld samen met het sterk pneumatologische karakter van zijn theologie. Draaide bij Luther alles om de christologie, Bucer zag meer dan Luther de grote betekenis in van de Heilige Geest en daarmee van de ecclesiologie en het ambt. De belijdenis van Christus als het Hoofd van de Kerk, die door zijn Geest de gemeente leidt en regeert, bracht hem enerzijds tot het afwijzen van elke vorm van hiërarchisch getint vicariaat en anderzijds tot het benadrukken van de betekenis van de onverbreekbare relatie tussen Christus en zijn *minister*.⁶⁴ Daardoor was hij in staat steeds een eigen weg te zoeken, een 'derde weg', tussen Rome en de anabaptisten, tussen Luther en Calvijn, tussen anglicanen en gereformeerden, tussen hoogkerkelijken en piëtisten. Het levenswerk van Bucer kan dan ook niet beter worden samengevat dan met zijn eigen woorden uit zijn laatste geschrift: 'Donet itaque nobis Dominus, ut eius *mediam viam* teneamus'(cursivering JK).⁶⁵

Wij beperken ons hier tot Bucers Engelse periode, omdat die voor het thema van ons onderzoek het meest interessant is. Immers, in zijn te Cambridge gegeven colleges over de brief aan de Efeziërs, in zijn adviezen aan Cranmer inzake het anglicaanse *ordinal* en in het reformatieprogramma dat hij ontwierp voor koning Eduard VI, de

---

⁶¹ Een heldere samenvatting van de ontwikkeling van Bucers ambtstheologie en zijn invloed op de Londense vluchtelingengemeente geeft A. van Ginkel, *De ouderling*, Amsterdam, 1975 (87-115: Bucer), 162-183 (à Lasco); Vgl. C. Graafland, *Gedachten over het Ambt*, Zoetermeer, 1999, 97-102 (de aanvankelijk sterke, later tanende invloed die van de Londense vluchtelingengemeente is uitgegaan). Dat men hoog van deze gemeente opgaf blijkt uit de eretitel die Festus Hommius (1576-1642) haar gaf: 'Mater et propagatrix omnium reformatarum ecclesiarum belgicarum'.

⁶² Zie over de synode van 's-Gravenhage: *infra*, p. 66v. ('De bevestigingsformulieren').

⁶³ De kerkorde vastgesteld op van de Synode van 's-Gravenhage-1586 bepaalt dat de bevestiging van de dienaren van het Woord zal toegaan 'naar het Formulier daar van zynde' (art.4, zie C. Hooijer, *Oude kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten (1563-1638)*, Zaltbommel, 1865, 270). Dat wordt herhaald door Dordrecht 1618/1619 (art.4, zie Hooijer, *a.w.*, 450). Wie het geschreven heeft en waar het vandaan komt is onbekend. Wel wordt algemeen verondersteld dat er een relatie is met de forma van de Londense gemeente (Micron). W.F. Dankbaar, *Marten Micron, De Christlicke Ordinanciën der Nederlantscher Ghemeinten te Londen (1554)*, 's-Gravenhage 1956, 27v., vermoedt dat de onderwijzing, de vragen en de tekst van de handoplegging voor een belangrijk deel aan Micron zijn ontleend. Vgl. A. van Ginkel, *De ouderling*, 238v. en Graafland, *Gedachten over het Ambt*, 117-122.

⁶⁴ Aldus Van 't Spijker, *a.w.* 432.

⁶⁵ 'Moge de Heer ons geven dat we zijn via media aanhouden'. Zie Van 't Spijker, *a.w.* 431.

sterk gereformeerd georiënteerde *Supreme Governor* van de Kerk van Engeland, komen zijn inzichten ten aanzien van kerk en ambt tot hun volle ontplooiing. En in dat verband komt ook het bisschopsambt in beeld.⁶⁶ Wat Bucer Engeland aanbiedt zou men een 'koinonia-ecclesiologie *avant la lettre*' kunnen noemen: in zijn colleges over de brief aan de Efeziërs gaat het hem om de gemeente als Lichaam van Christus die door Woord en Geest opgebouwd wordt tot een liefdesgemeenschap. Daartoe dienen de ambten, die als charismata aan de gemeente geschonken zijn door de ten hemel gevaren Christus (Efeziërs 4, een kernhoofdstuk voor Bucer).⁶⁷ Ging het bij Luther om het éne ambt van Woord en Sacrament, Bucer - en in zijn spoor ook Calvijn - denkt aan meerdere ambten, soms twee,⁶⁸ soms vier,⁶⁹ maar meestal drie:⁷⁰ opzieners ('Bischoffen, Auffseher'), ouderlingen ('Ältesten') en diakenen. Opmerkelijk is dat hij in zijn geschrift over de ordinatie, *De ordinatione legitima*, dat we verderop in deze studie nog veelvuldig zullen tegenkomen, het episcopaat en het diakonaat als een ordo van het presbyteriaat beschouwt: sprekend over de ordinatie noemt hij drie *ordines* der presbyters: een *ordo episcoporum*, een *ordo presbyterorum* en 'een *ordo* van die presbyters die de eersten tot hulp waren en die bij ons diakenen genoemd worden'.⁷¹ Zo wordt de *episkopos* een presbyter van de eerste orde, de ouderling een presbyter van de tweede orde en de diaken een presbyter van

⁶⁶ Zie over Bucers Engelse periode: W. van 't Spijker, *a.w.* 322-431 (via media), 424-427 (invloeden), 432-444, (terugblik). Op 323 een overzicht van de zes werken uit deze periode: 1. *De ordinatione legitima ministrorum ecclesiae revocanda, D. Martini Bucer scriptum nostris temporibus pernecessarium* (over de ordinatie met uitgewerkte forma); 2. *Praelectiones doctiss. in Epistolam D.P. ad Ephesios, eximii doctoris D. Martini Bucer, habitae Cantabrigiae in Anglia* (colleges over de brief aan de Efeziërs); 3. *Explicatio Martini Bucer in illud apostoli Ephes. IIII. Tolerantes vos invicem per charitatem, studentes servare unitatem spiritus, per vinculum pacis* (preek over Efeziërs 4 bij gelegenheid van een ordinatie); 4. *De vi et usu sacri ministerii, explicatio Martini Bucer* (Bucers zwanenzang, colleges over de brief aan de Efeziërs); 5. *De Regno Christi* (reformatieprogramma, aangeboden aan Eduard VI); 6. *Censura Martini Bucer super libro sacrorum, seu ordinationis Ecclesiae atque ministerii ecclesiastici in regno Angliae, ad petitionem R. Archiepiscopi Cantuariensis, Thomae Cranmeri, conscripta* (beoordeling BCP-1551); Al deze werken hebben betrekking op de vragen rond ecclesiologie en ambt, waarbij opvalt de grote aandacht voor Ef. 4. Voor de ambtsvraag zijn behalve de studie van Van 't Spijker vooral van belang: W.F. Dankbaar, 'Het bisschopsambt bij Martin Bucer', in: *Ecclesia, een bundel opstellen aangeboden aan prof.dr. J.N. Bakhuizen van den Brink*, 's-Gravenhage 1959, 110-122; R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*, 163-190 en J.F. Puglisi, *The process of Admission to Ordained Ministry II*, 39-53 (analyse van Bucers ordinatieforma).

⁶⁷ Zie E.A. McKee, *Elders and the Plural Ministry. The Role of the Exegetical History Illuminating John Calvin's Theology*, Genève, 1988, 133-170 en B.P. Stephens, 'The Church in Bucer's commentaries on the Epistle to the Ephesians', in: D.F. Wright (ed.), *Martin Bucer. Reforming Church and Community*, Cambridge 1994, 45-60.

⁶⁸ 'De ambten der kerk zijn van tweeërlei soort, naar de instelling van de Heilige Geest. Het ene omvat de verzorging van Woord, sacramenten en tucht van Christus, hetwelk eigenlijk toekomt aan de opzieners en ouderlingen. Het andere de verzorging der armen, die toevertrouwd is aan hen die wij diakenen noemen' (Ord.), zie Van 't Spijker, *a.w.* 363.

⁶⁹ In de kerkorde van Straatsburg (1541) worden vier ambten genoemd: de presbyter, de episkopos, de doctor en de diaken. Daarbij dient wel aangetekend te worden dat het in feite om een tweevoudig ambt gaat: de presbyter (drievoudig geleed) en de diaken. Zie Van 't Spijker, *a.w.* 318 en 392 (over het doctorenambt).

⁷⁰ Vooral in Ord. vinden we de - voor de Engelse kerk herkenbare - drieslag opzieners, ouderlingen en diakenen - zij het dat ze alle drie toe de ordo der presbyters gerekend worden. Vgl. Van 't Spijker, *a.w.* 362v.

⁷¹ Wij gebruikten de Engelse vertaling van *De ordinatione legitima*, afgedrukt in E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the Book of Common Prayer* (Alcuin Club Collections 55), Great Wakering, 1974, 183.

de derde orde. Ze behoren echter wel tot één en dezelfde *ordo*, getuige het feit dat Bucer slechts één ordinaatieliturgie aanbiedt, waarin overigens wel te lezen staat dat de ordinatie van de superintendent, ‘id est episcopus’, plechtiger en uitvoeriger dient te geschieden dan die van de andere presbyters.⁷²

Punt van discussie is hier: wat bedoelt Bucer met de *episcopus*, die door hem dus ook wel superintendent wordt genoemd?⁷³ Moeten we denken aan een soort voorzitter van de plaatselijke kerkeraad of aan een ambtsdrager met een regionale opdracht? En hoe verhoudt deze bisschop zich tot de presbyters? Behoort hij tot een andere *ordo*, of is hij een presbyter met een bijzondere pastorale opdracht? Dat het bij Bucer niet gaat om een verschil in *ordo* - daarover zijn de historici het eens, maar over zijn visie op de betekenis van het bisschopsambt gaan de wegen uiteen. Zo fungeert volgens W. van 't Spijker de *episkopos* bij Bucer slechts als de *primus inter pares* en blijft het presbyteriaat voor hem het fundamentele ambt. Wanneer hij spreekt over de *episkopos* als de eerste onder de presbyters, vervolgens over de presbyters en tenslotte over de diakenen, de helpers van de *episkopos*, formuleert Bucer zijn gedachten alleen wat scherper, omdat hij nu eenmaal - gezien de Engelse context - niet om de bisschop heen kan. Er mag dan een zekere rangorde bestaan tussen de ambten, dat doet niets af aan hun principiële gelijkheid. Van 't Spijker concludeert dan ook:

Ook al zijn Bucers voorstellen afgestemd op de mogelijkheden, die het episcopaat bood bij de doorvoering van de reformatie in Engeland, men blijft er zijn ideaal doorheen zien, n.l. van een presbyteriaal-synodale kerkelijke structuur, waarin de *episcopus* meer trekken vertoont van de voorzitter van de kerkeraad dan van de bisschop naar kerkelijk-traditionele wijze. Een overweging van Bucers gedachten over het episcopaat, zelfs zoals hij die in het tweede deel van *De Regno Christo* ontwikkelt, geeft geen grond voor de verwachting, dat men het episcopale stelsel als zodanig met zijn argumenten zou kunnen verdedigen.⁷⁴

Anderen, zoals J. van den Berg en W.F. Dankbaar, interpreteren Bucer op dit punt in meer episcopale richting.⁷⁵ Zo was één van de kritiekpunten van J. van den Berg op de studie van Van 't Spijker, dat hij in zijn beoordeling van Bucers visie op het episcopaat te weinig de presbyteriale theorie van Hiëronymus heeft verdisconteerd,

---

⁷² Zie Whitaker, *a.w.* 183; Vgl. Van 't Spijker, *a.w.* 385v.

⁷³ Zie over de superintendent J. Kirk, *Patterns of Reform. Continuity and Change in the Reformation Kirk*, Edinburgh 1989, 154-231 ('Superintendent, Myth and Reality').

⁷⁴ W. van 't Spijker, *a.w.* 398v. Vgl. *a.w.* 430v., waar de auteur wel erkent dat Bucers vasthouden aan de *via media* de indruk kan wekken van 'een neiging tot episcopalisme'. Maar meer dan een indruk is het niet, want bij nader toezien zal men ontdekken dat wat voor het episcopalisme wezenlijk is: het *jure divino* karakter ervan en de apostolische successie, bij Bucer niet te vinden is, 'noch onder het gezichtspunt van de noodzakelijke waarheden, noch onder dat van de waarschijnlijkheden'. Over het feit dat Bucer zelf in Straatsburg sinds 1541 het superintendentschap bekleedde, schrijft Van 't Spijker: 'Bucer aanvaardt het superintendentschap, omdat nu eenmaal de Schrift en ook de ervaring leert, dat één de anderen moet voorgaan en dienen, én omdat hij er een mogelijkheid in zag in later jaren, toen de strijd om de tucht een rol ging spelen, op deze wijze de eensgezindheid der predikanten te demonstreren' (Van 't Spijker, *a.w.* 190). Overigens werd Bucer door zijn collega Capito 'de bisschop van Straatsburg' genoemd (Van 't Spijker, *a.w.* 112 en 444).

⁷⁵ Al stelt geen van hen de 'Bischov' van Bucer gelijk met de anglicaanse bisschop. Zie W.F. Dankbaar, 'Het bisschopsambt bij Martin Bucer', *a.w.* 120v.; R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*, 183-190; J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 39-53.

waarin ervan wordt uitgegaan dat de bisschop en de presbyter tot één en dezelfde ordo behoren - een opvatting die tot aan Vaticanum II ook in de Romana gangbaar was:⁷⁶ 'Had hij dat wel gedaan, dan zou Van 't Spijker misschien niet zo gemakkelijk in *De Regno Christi* het ideaal van een presbyteriaal-synodale kerkelijke structuur tussen de regels door gelezen hebben'.⁷⁷ Ook Dankbaar schrijft dat Bucer hier wel degelijk aan de bisschoppen van de Engelse kerk denkt, echter voor hem bestond er geen tegenstelling tussen een presbyteriaal-synodale kerkregering en zijn opvatting van het bisschopsambt. Daarbij dacht Bucer immers niet aan de sacerdotale laat-middeleeuwse bisschop die hij van nabij had leren kennen, maar aan de vroegchristelijke bisschop, die gekozen werd door de gemeente en samen met de presbyters leiding gaf aan het gemeentelven:

Wat Bucer voor ogen stond waren bisschoppen, die de *episkopè* uitoefenen in nauwe verbinding met het presbyteriaat, doch die niettemin op grond van de hun door de Kerk toevertrouwde positie en met inzet van hun persoonlijk gezag een pastorale en leidinggevende taak vervulden.⁷⁸

Volgens Dankbaar is in de gemeente te Londen iets van Bucers ideaal gerealiseerd, toen daar de figuur van de superintendent - overigens op bevel van de koning - werd geïntroduceerd. Wellicht heeft Dankbaar mede daarom het belangrijke geschrift *De Christlicke Ordinanciën der Nederlantscher Ghemeinten te Londen* (1554) van de Londense predikant Marten Micron, dat 'sterke sporen van Bucers invloed vertoont',⁷⁹ opnieuw uitgegeven in de periode waarin de Hervormde Kerk op het punt stond om - mede op initiatief van Dankbaar - *conversations* te gaan voeren met de Kerk van Engeland, die de niet-episcopale kerken gevraagd had het bisschopsambt in hun kerksysteem op te nemen.⁸⁰ En wellicht schreef Dankbaar om diezelfde reden enkele jaren later onder de titel 'Johannes à Lasco -een gereformeerde bisschop' een artikel over de eveneens door Bucer beïnvloedde superintendent van de Engelse vluchtelingengemeenten, de Poolse theoloog Jan Laski (Joh. à Lasco), op wiens geschrift *Forma ac Ratio Microns Ordinanciën* teruggaat. Dankbaar zegt van hem dat hij aan de functie van het superintendentschap een zodanige vorm wist te geven,

---

⁷⁶ Vgl. echter Van 't Spijker, *a.w.*164, waar de auteur Bucers beroep op Hiëronymus wel vermeldt: 'Met een beroep op Hiëronymus betoogt Bucer (in *Von der waren Seelsorge*, J.K.): "Also findt sichs abermals, dass auss der ordnung des h. geysts den Eltisten der Kirchen allen in gemein die seelsorg und das hirtenampt uffgelegt sein solle. Und daher hat der h. Hiëronymus auch wol geschlossen, das der Eltisten und Bisschöffen ampt ein ampt und ein befelch ist". Overigens stond Bucer met deze interpretatie geheel in de lijn van Luther (én de Romana). Zie *supra*, 36, noot 31.

⁷⁷ J. van den Berg, 'Kerk, Ambt, Tucht', *GTT* 73 (1973), 24.

⁷⁸ W. F. Dankbaar, 'Het bisschopsambt bij Martin Bucer', *a.w.*, 122.

⁷⁹ Zie W.F. Dankbaar, *Marten Micron, De Christlicke Ordinanciën*, 17-23. Dankbaar constateert invloed op à Lasco's *Forma ac Ratio* (en dus Microns *Ordinanciën*) vanuit drie richtingen: Zürich (Zwingli en Bullinger), Straatsburg (Bucer) en Genève (wellicht Calvijns *Forme des Prières?*); Van 't Spijker, *a.w.* 426, wijst vooral op de invloed van Bucer. Van hem is dan ook de hier geciteerde opmerking over Bucer's invloed op Micron.

⁸⁰ Zie over de rol van Dankbaar bij de *conversations* met de Kerk van Engeland: P. Staples, *Relations between the NetherlandsReformed Church and the Church of England*, Lewiston/Queenston/Lampeter, 1991, 5-9 en 90-95.

‘dat zij op volkomen natuurlijke en aanvaardbare wijze een plaats kon krijgen in het presbyteriale systeem, zonder de grondslagen daarvan te ondermijnen’.⁸¹

Het blijkt dat over de figuur van de superintendent, zoals die in de begintijd van de Reformatie zowel in het lutheranisme als bij de gereformeerden voorkwam, veel onduidelijkheid bestaat. Ten dele is dat is met de zaak zelf gegeven: hoe zijn taken ook in belijdenissen en liturgische formulieren zijn vastgelegd, in de praktijk wordt zijn functie, al naar gelang de (vaak zeer verschillende) historische en politieke context, zeer verschillend ingevuld: een voluit kerkelijke ambtsdrager als de Schotse superintendent, die vanwege het grote tekort aan predikanten een hele provincie onder zijn hoede had, was een geheel andere figuur dan de door de landvorst aangestelde lutherse superintendent in het feodale Duitsland, die op zijn beurt weer geheel anders functioneerde dan zijn gereformeerde ambtgenoot in de stedelijke cultuur van Straatsburg of Londen. Daarnaast spelen uiteraard ook persoonlijke ervaringen en theologische voorkeuren een rol: zo dacht Bucer, met zijn open geest en zijn goede relatie met enkele Duitse bisschoppen (onder meer Hermann von Wied, aartsbisschop van Keulen)⁸² aanmerkelijk positiever over de superintendent dan ‘anti-paapse’ gereformeerde theologen als Beza of Voetius. Het is dan ook niet te verwonderen dat kerkhistorici de plaats en de betekenis van de superintendent, al naar gelang hun confessionele bril, minimaal of maximaal interpreteren. De hierboven besproken visies van Van ’t Spijker enerzijds en Dankbaar en Van den Berg anderzijds zijn daar voorbeelden van. Een ander voorbeeld is de verschillende beoordeling van de Schotse superintendent door de episcopaal denkende historicus G. Donaldson enerzijds en zijn gereformeerde leerling J. Kirk anderzijds: Donaldson accentueert vooral de parallellen tussen de Schotse superintendent en de anglicaanse bisschop, terwijl Kirk vooral de verschillen benadrukt.⁸³ Overigens stemmen we van harte in met de opmerking van Kirk: ‘Yet, in their different ways, the English bishop, the Lutheran superintendent, the Swiss dekan, antistes, and visitor, the Scottish superintendent, commissioner and visitor, and initially at least, the French superintendent or visitor - all conveyed the essential function of *episkopè*, regardless of whether or not a church was episcopally governed’.⁸⁴

Toch gebieden de feiten ons te erkennen dat de gereformeerde superintendent van de zestiende eeuw, al neemt hij sommige bisschoppelijke functies waar, niet gelijk te stellen is met de figuur van de bisschop zoals die zich ontwikkeld had in de traditie van de *catholica*: de vraag naar zijn plaats in de keten van de apostolische successie speelt geen rol, hij behoort niet tot een aparte *ordo* en hij heeft geen hogere jurisdictie. Zelfs behoort hij niet tot de ‘lerende’ ouderlingen (de predikanten), maar tot de -

⁸¹ Zie W.F. Dankbaar, ‘Johannes à Lasco - een gereformeerde bisschop’, *Woord en Dienst* 10 (1961), 167-168. A Lasco schrijft over de superintendent in zijn *Forma ac Ratio; Forma ac Ratio tota Ecclesiastici Ministerii, in peregrinorum, potissimum vero Germanorum Ecclesia: instituta Londini in Anglia, anno post Christum natum 1550, Frankfort 1555*. Heruitgave in: A. Kuyper, *Joannis à Lasco Opera, tam edita quam inedita*, Amsterdam/Den Haag 1866, II, 52-81 (‘De Ministris Ecclesiae Peregrinorum Londini’). Zie voor een bespreking van à Lasco’s ordinatieforma en de invloed daarvan: J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 75-85. Een uitvoerige beschrijving van à Lasco’s werkzaamheden als superintendent van de Londense vluchtelingengemeenten geeft A. van Ginkel, *De ouderling*, Amsterdam, 1975, 162-196. Over de plaats van à Lasco in de ontwikkeling van de gereformeerde ambtsleer: C. Graafland, *Gedachten over het ambt*, Zoetermeer, 1999, 91-102.

⁸² Zie Van ’t Spijker, a.w. 239-261 (over Bucers voorstellen tot kerkhervorming van het aartsbisdom Keulen en de mislukking daarvan).

⁸³ Aldus J. van den Berg in zijn bespreking van J. Kirk, *Patterns of Reform. Continuity and Change in the Reformation Kirk in Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis (NAK) 75* (1995), 135-137.

⁸⁴ J. Kirk, a.a., 203.

door de gemeente gekozen - 'regerende' ouderlingen. Hij heeft echter wel - evenals de predikanten - de bediening van woord en sacramenten.⁸⁵ 'Men zit als gereformeerden kennelijk wat met deze figuur verlegen' (Dankbaar).⁸⁶ Hij draagt slechts meer pastorale verantwoordelijkheid: 'So is dan een Superintendent der Ghemeinte ter deser oorsaake alleenlick bouen die andere dienaren, dat hij, om syner gauen wille, meer arbeids ende sorghe draghen moet dan die andere' (*Christlicke Ordinanciën*, cap. 2).⁸⁷ Daarom is het goed de opmerking van R. Boon ter harte te nemen, dat het een hersenschim (sic!) is te menen dat met de figuur van de superintendent het episcopaat, zoals het in de vroege kerk is ontstaan, in de kerken van de Reformatie is blijven voortbestaan.⁸⁸ De superintendent heeft in de begintijd van de Reformatie een nuttige functie gehad, maar vanwege zijn onduidelijke positie, ergens tussen de bisschop en de lokale pastor in, had hij geen toekomst.⁸⁹ Tegelijk moeten we, vijftig jaar na dato, vaststellen dat Dankbaar niet helemaal ongelijk had, toen hij sprak over een 'gereformeerde bisschop': we zullen verderop, bij de bespreking van een aantal oecumenische dialogen over het bisschopsambt, zien dat men zonder de intenties van het presbyteriaal-synodale kerkmodel te ondermijnen, toch een pleidooi kan voeren voor het bisschopsambt. Een treffend voorbeeld daarvan vormt J.E.L. Newbigin, aanvankelijk Schots presbyteriaans predikant, later bisschop van de Kerk van Zuid-India, wiens geschriften *Reunion of the Church* (onder meer een theologische verantwoording van het bisschopsambt, 1948) en *The Household of God* (een oecumenisch ecclesiologie, 1953) een zelfde geest ademen als Bucers *Scripta Anglicana*.⁹⁰

⁸⁵ Zie W.F. Dankbaar, *Christlicke Ordinanciën*, 12v.(inleiding) en 41v. (Ordinanciën, cap. 1, 'Vande Dienaren der Ghemeynte')

⁸⁶ Zie Dankbaar, *a.w.*, 12.

⁸⁷ Zie Dankbaar, *a.w.*, 45 (cap. 2, 'Van de verkiesinge der Dienaren'): Aan de superintendent zijn vier taken toevertrouwd: (1) het opzicht over de predikanten. (2) het bewaren van orde en eendracht onder de predikanten. 3. zijn werk moet heel de gemeente ten goede komen. 4. Als de 'opperste bewaerder der Christelicke straffen' moet hij ook zelf bereid zijn zich aan de 'Christelicke straffe' te onderwerpen.; A Lasco gaat in zijn omschrijving van het ambt van superintendent het verst in episcopale richting: in zijn *Forma ac Ratio* (1550) heet de dienst van de superintendent of opziener 'een goddelijke ordening, door Christus zelf ingesteld' en heeft de superintendent ook de taak 'de broeders te sterken in het geloof', een duidelijke reminiscentie aan Luc. 22:32. Het bisschopsambt wordt hier als Petrusambt gekarakteriseerd en is van goddelijk recht. Vgl. J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 77 en J. Rohls, 'Das geistliche Amt in der reformatorische Theologie', *KuD* 31 (1985), 160/161.

⁸⁸ Zie R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*, 185v.

⁸⁹ Puglisi noemt aan het slot van zijn analyse van de ordinatieformae van onder meer à Lasco (75-85) en Knox (85-95) drie redenen waarom het superintendentschap gedoemd was uit de reformatorische traditie te verdwijnen: 1. Hij heeft vergeleken met de lokale pastor geen eigen 'status', er is geen duidelijke taakverdeling. 2. De titel superintendent is vaag en heeft een negatieve oorsprong: hij is gekozen om verwarring met de katholieke bisschop uit te sluiten. 3. De Reformatie mag dan in sociologische zin het (diocesane) bisschopsambt hebben afgeschaft, in theologische zin heeft men het bewaard door de functies ervan over te dragen op de lokale pastor en die te 'episcopaliseren' (J.J. von Allmen): de lokale pastor is de opvolger van de vroegchristelijke bisschop en dus is een semi-episcopale figuur als de superintendent overbodig. Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 108-110.

⁹⁰ Zie J.E.L. Newbigin, *The Reunion of the Church. A Defence of the South India Scheme*, London, 1960², chapter 9 ('The Ministry') en *idem*, *The Household of God. Lectures on the Nature of the Church*, London 1953, *passim*. Men legge daarnaast Bucers ecclesiologie en ambtsleer zoals beschreven in W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, hoofdstuk IV (de kerk als Lichaam van Christus, de nadruk op de pneumatologie, de charismata, het ambt als missio Christi, etc). Zowel bij Bucer als bij Newbigin speelt Efeziërs 4 een sleutelrol, evenals trouwens bij Calvijn.

1.3 CALVIJN EN DE NEDERLANDSE GEREFORMEERDE TRADITIE

Exposui non posse consistere ecclesiam, nisi certum regimen consistueretur, quale ex verbo Dei nobis prescriptum est et in veteri ecclesia fuit observatum (J. Calvijn).⁹¹

Volgden we in het voorgaande de lijn van Bucers *via media* vanuit Straatsburg via Londen naar de synode van 's-Gravenhage (1586), we zullen nu zien dat deze lijn al vrij snel werd overschreven door een andere, veel krachtiger lijn: de lijn van Calvijn en Beza, die vanuit Genève via Frankrijk naar de Nederlanden loopt. Anders gezegd: in ons land moest Bucer wijken voor Calvijn en vooral voor diens opvolger: Beza.⁹² Voor het verstaan van het ambtsconcept zoals dat in de Nederlandse gereformeerde traditie gegroeid is, kan het nuttig zijn om de ambtstheologie van Calvijn, de 'Theologe der zweiten Generation der Reformation',⁹³ af te zetten tegen die van zijn oudere Straatsburgse collega, de 'oecumenisch' georiënteerde Martinus Bucer enerzijds en die van zijn Geneefse collega en opvolger, de uitgesproken 'gereformeerd' denkende Theodorus Beza anderzijds.⁹⁴ Des te scherper zullen we dan voor ogen krijgen dat de kerkinrichting zoals die in de Nederlandse gereformeerde traditie gegroeid is vooral het stempel draagt van Beza - en daarmee van een zeer bepaalde Calvijnninterpretatie. We volgen nu in grote lijnen de ontwikkeling van de gereformeerde ambtstheologie vanaf Bucer via Calvijn naar Beza, waarbij we ons beperken tot die aspecten die voor ons onderzoeksthema van belang zijn.

1.3.1 VAN BUCER NAAR CALVIJN

Bucer, hervormer van de eerste generatie, heeft grote invloed gehad op Calvijn. Van 't Spijker zegt zelfs dat Calvijn in zijn ambtsleer 'geheel van Bucer afhankelijk is'.⁹⁵ Dat mag te sterk zijn uitgedrukt, zeker is dat Calvijn in zijn *Ordonnances Ecclesiastiques* (1541) het aantal van vier ambten - herder (*pasteur*), leraar (*docteur*), ouderling (*ancien* of *senior*), en diaken (*diacre*) - dat hij tijdens zijn Straatsburgse periode

---

⁹¹ Johannes Calvijn aan Guillaume Farel (16 september 1554), *CO* XI, 281, geciteerd in: T. Breit, *Bekennnisgebunden Kirchenregiment*, (Bekennende Kirche Reihe 5, Heft 45), 1936, 18.

⁹² C. Graafland heeft laten zien dat de tanende invloed van Straatsburg en Londen het gevolg was van de opkomende invloed van Frankrijk en Genève. De invloed van Genève, waarbij we niet zozeer aan het Genève van Calvijn, maar aan dat van zijn opvolger Beza moeten denken, begon zich al af te tekenen in de Nederlandse geloofsbelijdenis (1561), zette zich door in Wezel (1568) en Emden (1571) en werd tenslotte definitief in alle gereformeerde gemeenten in Nederland. Zie C. Graafland, *Gedachten over het ambt*, Zoetermeer, 1999, 102-112.

⁹³ Deze uitdrukking is ontleend aan W. Nijenhuis, Calvin, Johannes (1509-1564), *TRE*, VII (1981), 568-592 (580).

⁹⁴ Het is opmerkelijk dat in de literatuur over de gereformeerde ambtsleer meestal ruim aandacht wordt besteed aan de lijn die van Bucer naar Calvijn loopt, maar nauwelijks aan de (toch niet geringe) ombuiging van die lijn sinds Beza en Voetius. Het is de verdienste van J. Plomp dat hij in zijn inauguratie *Presbyteriaal-Episcopaal?*, Kampen 1967 juist deze voor Nederland zo belangrijke lijn in de gereformeerde ambtstraditie kritisch heeft belicht. Daarnaast moet in dit verband de naam genoemd worden van C. Graafland, die in zijn *Gedachten over het ambt*, de na-calvijnsse, sterk door Beza en Voetius beïnvloede, ambtstraditie in Nederland kritisch heeft beschreven.

⁹⁵ Zie W. van 't Spijker, 'De opvattingen van de reformatoren', in W. van 't Spijker en L.C. van Drimmlen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen, 1992², 99.

(1538-1541) in de gemeente van Bucer had leren kennen, van hem heeft overgenomen.⁹⁶ Evenals bij Bucer laat zich bij Calvijn dit viertal reduceren tot de twee basisambten van de vroege kerk: allereerst het kernambt van de *pasteur* (ook wel, bisschop of presbyter genoemd), die de dienst van het Woord verricht. Met dit kernambt zijn als nevenambten verbonden de doctores (leraren) om de gemeente bij de zuivere *doctrina* te bewaren en de *seniores* (*anciens* of ouderlingen: Bucers *Kirchspielpfleger*, door Van der Borght ‘tuchttoezichthouders’ genoemd),⁹⁷ die met de dienaren des Woords toezien op de zeden van het volk en met hen regeringsverantwoordelijkheid dragen. Daarnaast als afzonderlijk ambt dat van de diaken, tweevoudig geleed: één voor het beheer van de goederen en één voor de zorg voor de zieken en de armen, waarmee het diakenambt zijn sociaal-maatschappelijke functie terugkrijgt. Calvijn beroept zich, eveneens in het spoor van Bucer, op nieuwtestamentische passages als Rom. 12:8, 1 Kor. 12:26 en Ef. 4:11.⁹⁸

We maken bij deze door Calvijn aangebrachte structurering van de ambten twee kanttekeningen:

De eerste betreft Calvijns visie op de betekenis van de *senior* of *ancien* (ouderling). In strijd met wat we zouden verwachten is de rol van de oudsten in Calvijns *Institutie* marginaal. De *ancien* staat in de schaduw van de *pasteur* en de diaken. Hij krijgt in het voor Calvijns ambtstheologie zo centrale vierde hoofdstuk van boek IV dan ook weinig aandacht. Dat blijkt alleen al uit het feit dat het woord *senior* slechts 13 keer gebruikt wordt, terwijl het woord *presbyter* 87 keer voorkomt.⁹⁹ Helaas is aan dit verschil in woordgebruik in Nederlandse vertalingen niet altijd rechtgedaan, met als verwarrend gevolg dat op de meeste plaatsen waar ‘ouderling’ staat, in feite de predikant bedoeld is. Terecht schrijft P. van den Heuvel dan ook in zijn bespreking van de studie van Van der Borght, waarin bij deze ommissie de vinger wordt gelegd, dat daarmee conclusies uit eerdere studies over de ouderling op losse schroeven komen te staan.¹⁰⁰ Hoe dan ook, in Calvijns *Institutie* heeft het ouderlingenambt minder gewicht dan vaak wordt aangenomen. Bij de bevestiging van de *ancien* is dan ook - in tegenstelling tot die van de *pasteur* (*presbyter*) en de diaken - geen sprake van handoplegging. Zijn ambt is niet meer dan een hulpambt bij het ambt van de presbyter of dienaar des Woords, vooral ingesteld met het oog op de zelfstandige kerkelijke tuchtuito-

⁹⁶ Zie *Ordonnances Ecclesiastiques*, 1541 in W. Niesel, *Bekennnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirchen*, Zürich, 1938, 42-64 en *Institutie* 1559, IV.3, 4-9, in: *Ioannis Calvini Opera* (=CO) II, 779-783, waar dit viertal in deze vorm besproken wordt. Zie A. Ganoczy, *Ecclesia Ministrans. Dienende Kirche und kirchlicher Dienst bei Calvin*, Freiburg/Basel/Wien, 1968, 246-329 en de grondige analyse van Calvijns ambtsopvatting volgens de *Institutie* in: E.A.J.G. van der Borght, *Het ambt her-dacht*, 133-158.

⁹⁷ Zie Van der Borght, *a.w.*, 154.

⁹⁸ Zie voor een uitvoerige bespreking van Calvijns uitleg van deze teksten in relatie tot de middeleeuwse exegese: E.A. McKee, *Elders and the plural Ministry*, *passim*.

⁹⁹ Zie Van der Borght, *Het ambt her-dacht*, 143.

¹⁰⁰ Zie P. van den Heuvel, ‘Nieuwe aandacht voor het ambt’, *KT* 53 (2002), 62-72 (66). Tot die ‘eerdere studies over de ouderling’ behoort helaas ook de belangrijke dissertatie van A. van Ginkel, *De ouderling*, Amsterdam 1975. Van der Borght, *a.w.* 143 noemt als voorbeelden van foutieve vertalingen: de uitgave van W.J. Wijenberg (1869) en de veel gebruikte uitgave van A. Sizoo (1931): in beide edities wordt zowel presbyter als senior vertaald met ‘ouderling’. Overigens heeft R. Boon reeds in 1965 om dezelfde reden bezwaar aangetekend tegen de gangbare identificatie van de presbyter met de senior. Zie zijn *Apostolisch ambt en reformatie*, 189 en zijn artikel ‘Hoe komen we uit het oecumenisch slop?’, in B.J. Aalbers en P. Nissen, *De bisschop. Kerkscheidend of kerkverenigend? Bijdragen over het bisschopsambt in de oecumene. Ter nagedachtenis aan ds. Nico van den Akker*, Delft 2002, 64-72 (65).

fening. Als zodanig wordt het pas voor het eerst genoemd in de derde editie van de *Institutie* (1543), gebaseerd op de exegese van de twee soorten ouderlingen in 1 Tim. 5:17, zoals we nog zullen zien.¹⁰¹ In de eerste editie (1536) horen we er nog niets over - in tegenstelling tot de figuur van de (lokale) *episcopus* die daarin centraal staat.

Dat brengt ons bij de tweede kanttekening. Die betreft Calvijns visie op het bisschopsambt.¹⁰² Ganoczy heeft in zijn studie over Calvijns ambtstheologie laten zien dat Calvijns in 1543, twee jaar na zijn terugkeer uit Straatsburg, anders over de bisschop spreekt dan daarvoor.¹⁰³ Terwijl hij in de eerste editie van de *Institutie* (1536) nog uitgaat van het vroeg-christelijke gemeentemodel waarin de *presbyter-episkopos* functioneert als de voorganger van de plaatselijke gemeente in wie de opdracht tot de dienst van Woord en Sacrament is geconcentreerd,¹⁰⁴ spreekt hij in de editie van 1543 onbekommerd over de *episcopus* als voorzitter van het *presbyterium*,¹⁰⁵ niet alleen op lokaal, maar ook op regionaal niveau. Calvijns spreekt zelfs zonder enige kritiek (tot verbazing overigens van presbyteriaal denkende theologen als A.J. Bronkhorst en A.F.N. Lekkerkerker)¹⁰⁶ over aartsbisschoppen en patriarchen, over provinciale synodes en concilies,¹⁰⁷ al zegt hij er wel bij dat een bisschop niet tot een hogere hiërarchische *ordo* behoort dan zijn presbyters. Hem is slechts een speciale taak (*munus*) opgedragen: het opzicht (*episcopè*) over zijn collega-presbyters en hun gemeenten.

¹⁰¹ *Infra*, p. 54v. Vgl. E.A.J.G. van der Borght, *Het ambt her-dacht*, 164.

¹⁰² Zie over het thema 'Calvijns ambtstheologie': J. Pannier, *Calvin et l'Épiscopat*, Strasbourg/Paris 1927; R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*, 78-82; Ganoczy, *Ecclesia Ministrans*, 218-232 en 329-337 en vooral R.V.C. Kuiper, 'Het profiel van een bisschop volgens Johannes Calvijns', in Th. A.G. van Eupen (red.), *Het bisschopsambt*, Baarn 1976, 46-77. Vgl. J. Plomp, *Presbyteriaal-Episcopaal?*, 14-17.

¹⁰³ Ganoczy, *Ecclesia Ministrans*, 222-228.

¹⁰⁴ Zie CO I, 186 (*Institutie* 1536). Vgl. Ganoczy, *Ecclesia Ministrans*, 218-222. Volgens Ganoczy gaat het Calvijns tussen 1536 en 1541 nog niet om de definiëring van de afzonderlijke ambten in de kerk, maar richt hij zich vooral op de 'grundlegende Dienstfunktion in der Kirche'. Die ziet hij geconcentreerd in de dienstfunctie van de voorganger van de plaatselijke gemeente, de *episcopus*: 'Sie garantiert die Leitung einer Kirchengemeinschaft, sie sichert die Spendung von Wort und Sakrament. Sie zu erfüllen werden einzelne Männer gewählt und eingesetzt. Darum sollen sie Episkopen, Presbyter und Pastoren genannt werden. Der Titel des Dieners ist nicht wichtig; wichtig aber ist der Dienst. Calvin zieht zu dieser Zeit die Bezeichnung 'episcopus' vor; oft wird die Bezeichnung 'presbyter' mitgenannt, diese jedoch fast immer an zweiter Stelle. 'Episcopus' steht meist im Plural, oft aber auch im Singular. Wenn Calvin von der Amtseinsetzung redet, dann sagt er 'ad regendam ecclesiam', oder auch: 'in episcopatum' (221v.).

¹⁰⁵ Zie Ganoczy, *Ecclesia Ministrans*, 222-225. Vgl. Van der Borght, *Het ambt her-dacht*, 156. McKee, *Elders and the plural Ministry*, 32 wijst op het verschil tussen de edities van 1536 en 1543 ten aanzien van de verantwoordelijkheid voor de ambtelijke tuchtuitoefening: 'In 1536 discipline is assigned to "the church", by 1543 moral supervision and censure is explicitly given to a senate of pastors and lay elders'. Zij ziet in deze verandering een ontwikkeling van Calvijns denken in de richting van een steeds concreter wordende ecclesiologie.

¹⁰⁶ Zie A.J. Bronkhorst, *Schrift en kerkorde*, Den Haag 1947, 199: 'Men verbaast zich in Inst. IV.4, 4 te lezen, dat Calvijns de instelling van metropoliëten en patriarchen door het concilie van Nicea nog geen hiërarchie wil noemen, hoewel hij toch ongetwijfeld uitstekend geweten zal hebben, hoeveel machtsstrijd en eerzucht met de bezetting der groote patriarchenzetels verbonden is geweest'. Vgl. A.F.N. Lekkerkerker, *Oorsprong en functie van het ambt*, 's Gravenhage 1971, 143: 'Men vraagt zich af, of Calvijns dan nooit iets gemerkt heeft van het eenhoofdige bisschopsambt bij Ignatius ('waar de bisschop is, daar moet ook de gemeente zijn') en bij Cyprianus'.

¹⁰⁷ Calvijns, *Institutie* IV.4, 4 (CO II, 790). Ganoczy, *Ecclesia Ministrans*, 227 parafraseert: 'Ebenso wie der funktionale Primat des Bischofs im Presbyterium nötig ist, um offene Fragen zu lösen, ebenso ist es oft wünschenswert, dass eine übergeordnete Instanz für die Sicherung des Friedens und der Einheit in den grösseren Gebieten der Kirche verantwortlich ist. Hier aber wie auch dort muss das Gleichgewicht von kollegialem und primatialem Prinzip erhalten bleiben. Die Funktion des Bischofs muss in der Provinzial-synode ihr Gegenwicht haben, die des Patriarchen in einem regionalen Konzil, und die einer nochmals übergeordneten Autorität schliesslich - sie wird nicht mit Namen genannt - im allgemeinen Konzil'.

Deze visie op de bisschop in zijn functionele prioriteit ten opzichte van de presbyters heeft Calvijn volgens Ganoczy overgenomen van Bucer.¹⁰⁸ Al zag hij zelf, levend en werkend in de Zwitserse stadsrepubliek Genève,¹⁰⁹ geen aanleiding om in zijn situatie ‘vanwege de noodzakelijkheid der tijden’ te pleiten voor een bovenplaatselijk bisschopsambt, Calvijn erkent wel ten volle de waarde van de presbyteriaal-episcopale structuur van de vroege kerk, die nog niet gecorrumpeerd was door het wangedrag van de latere bisschoppen. Zelfs kan hij zeggen: ‘Wanneer wij met terzijdelating van de naam de zaak zelf bezien, dan zullen wij vinden dat de oude bisschoppen geen andere vorm van kerkregering hebben willen verzinnen dan die welke God in zijn Woord heeft voorgeschreven’.¹¹⁰ Het is duidelijk: voor het ideale type van de *episcopus* kijkt Calvijn naar de *bishop-in-presbytery* van de vroege kerk.¹¹¹ Vermoedelijk heeft Van der Borgh dan ook gelijk met zijn conclusie, dat Calvijn in zijn visie op het (bisschops)ambt bij nader toezien veel dichter bij de vroegchristelijke driedeling van bisschop-presbyter-diaken staat dan op het eerste gezicht het kwartet herder-leraar-ouderling-diaken zou doen vermoeden.¹¹² Ook in dit opzicht wilde Calvijn voluit in de traditie van de *Catholica* staan: zijn kritiek op het bisschopsambt was dan ook niet gericht tegen dat ambt als zodanig, maar tegen de wijze waarop het eeuwenlang had gefunctioneerd.¹¹³ Toch blijft het een intrigerende vraag waarom Calvijn, hoewel hij er in zijn ecclesiologie ruimte voor liet, zich in de praktijk niet heeft ingezet voor herstel van het bisschopsambt. Volgens Ganoczy¹¹⁴ speelden daarbij vooral tactische overwegingen een rol: Calvijn wilde verwarring met de Roomse hiërarchische structuur vermijden. In zijn eigen ambtelijke bediening functioneerde hij overigens, evenals Oecolampadius in Bazel en Bucer in Straatsburg, als een echte bisschop. Verder is het opmerkelijk dat Calvijn een episcopale structuur voor kerken in andere landen niet verwerpelijk achtte. Soms zelfs achtte hij invoering ervan gewenst: zie zijn beroemde brief aan koning August van Polen.¹¹⁵ Op grond van dit alles menen we te mogen concluderen dat de kerken *issues de Calvin* aan Calvijn zèlf geen argumenten kunnen ontlenen om, indien ‘de noodzakelijkheid der tijden’ dat vraagt, af te zien van invoering van een presbyteriaal-episcopaal kerkmodel.¹¹⁶

¹⁰⁸ ‘Diese Deutung der ursprünglichen Disziplin in der Kirche im Hinblick auf die *Funktionalität* des Episkopates ist bei Calvin wahrscheinlich das Erbe von Bucer’, Ganoczy, *Ecclesia Ministrans*, 224.

¹⁰⁹ Zie Van der Borgh, *Het ambt her-dacht*, 172: ‘Omdat Calvijn theologiseert binnen de context van de Zwitserse stadstaten, geeft hij geen antwoord op de ambtelijke behoeften van grotere regio’s’.

¹¹⁰ Calvijn, *Institutie* IV.4, 4 (CO II, 790).

¹¹¹ Zie over Calvijn en de vroege kerk: L. Smits, *Saint Augustin dans l’oeuvre de Jean Calvin*, Assen 1957; R.J. Mooi, *Het kerk- en dogmahistorisch element in de werken van Johannes Calvijn*, Wageningen, 1965; J. van Oort, ‘J. Calvin and the Church Fathers’ in: I. Backus (ed.), *The Reception of the Church Fathers in the West*, II, Leiden/New York/Köln, 1997, 661-700; J. van Oort, ‘Calvinus Patristicus: Calvijns kennis, gebruik en misbruik van de patres’, in: J. van Oort (red.), *De kerkvaders in Reformatie en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1997, 67-81 en A.N.S. Lane, *Calvin Student of the Church Fathers*, Edinburgh 1999 (hieruit in het bijzonder: ‘Calvin’s Use of the Fathers: Eleven Theses’, 1-13).

¹¹² Zie Van der Borgh, *Het ambt her-dacht*, 147.

¹¹³ In dit verband zijn de volgende stellingen van twee Leidse promovendi interessant: ‘Het is onmogelijk, aan Calvijn principiële bezwaren tegen het episcopaat te ontlenen’, W. Nijenhuis, *Calvinus Oecumenicus. Calvijn en de eenheid der kerk in het licht van zijn briefwisseling*, diss. Leiden 1958, stelling VI en ‘De kritiek van Calvijn op het bisschopsambt is niet gericht tegen het ambt op zich, maar tegen de wijze waarop het functioneert’, E. Van der Borgh, *Het ambt her-dacht. De gereformeerde ambtstheologie in het licht van het rapport Baptism, Eucharist and Ministry (Lima 1982)*, diss. Leiden 2000, stelling 6.

¹¹⁴ Ganoczy, *Ecclesia Ministrans*, 330.

¹¹⁵ Zie daarover Nijenhuis, *Calvinus Oecumenicus*, 250-252.

¹¹⁶ Vgl. Van der Borgh, *Het ambt her-dacht*, 172.

1.3.2 VAN CALVIJN NAAR BEZA

De tweede naam die we in verband met Calvijns ambtsleer noemden is die van zijn opvolger Beza, de man van de derde generatie wiens invloed volgens Graafland 'enorm' geweest is, 'niet alleen in Frankrijk, maar ook in de Nederlanden'.¹¹⁷ Zijn visie, die mede beïnvloed is door kerkpolitieke spanningen binnen de Franse kerk, wordt bepaald door drie kernmomenten: het strikt kerkelijk karakter van het ambt, het aristocratische karakter van de kerkregering en de centraalstelling, zo niet verabsolutering van het ouderlingschap.¹¹⁸ Het gevolg van de toenemende invloed van Beza was dat er bij de opbouw van de gereformeerde gemeenten in Nederland geen plaats (meer) was voor de Londense episcopaal gekleurde superintendent, maar evenmin voor de 'democratische' manier van gemeentezijn zoals die in de vluchtelingengemeenten was gegroeid.¹¹⁹ Daarvoor in de plaats kwam het uitgesproken 'aristocratisch' door Beza ontworpen gemeentemodel, waarbij alle macht kwam te liggen in de handen van de kerkeraad - met name de ouderlingen. Zij regeren de kerk, niet de predikanten en niet het volk, dat trouwens noch door Calvijn, noch door Beza hoog werd aangeslagen.¹²⁰ Vervanging van een bovenplaatselijk ambt door een synode leidt blijkbaar niet vanzelf tot meer 'democratische' gemeentevormen,¹²¹ zoals - omgekeerd - invoering van een episcopaal element in de kerkorde niet automatisch hoeft te leiden tot onderdrukking van de stem van de gemeente.¹²²

Dat de gereformeerde traditie zich in exclusief-presbyteriale richting kon ontwikkelen is mede te wijten aan Calvijn zelf, wiens ambtstheologie een nogal ambivalent karakter heeft.¹²³ Enerzijds is zij gestempeld door Bucer, maar anderzijds draagt zij (uiteraard) het stempel van de specifiek maatschappelijke en politieke context van Genève en daarmee samenhangend van Calvijns ecclesiologische en hermeneutische vooronderstellingen, die hem er soms toe brachten zijn eigen gedachten over het ambt te projecteren op de Schrift -

---

¹¹⁷ Zie Graafland, *Gedachten*, 101. In zijn bespreking van Beza's ambtsopvatting (a.w. 102-112) wijst de auteur erop dat de streng-presbyteriale denkwijze van Beza een reactie was op de ideeën van Erastus, die het uitoefenen van tucht beschouwde als een taak van de (christelijke) overheid en niet van de kerkelijke ouderlingen, wier ambt hij als een puur menselijke instelling beschouwde. Verder moet Beza's opstelling ook gezien worden tegen de achtergrond van zijn bestrijding van de 'democratische' reorganisatievoorstellen van Morély en Ramus, die door de synode van La Rochelle (1571) verworpen werden. Beza was voorzitter van deze synode.

¹¹⁸ Zie Theodorus Beza, *Tractatus pius et moderatus de vera Excommunicatione et Christiano Presbyterio*, Genève 1590 (Nederlandse vertaling door D. van Dijk, *Een godvruchtige en gematigde verhandeling over de ware excommunicatie en het christelijk ouderlingschap*, Goudriaan 1975); Vgl. Graafland, *Gedachten*, 103.

¹¹⁹ Te denken valt aan de verkiezing van de ambtsdragers door de gemeente, de 'profetieën' (charismatisch gekleurde gemeentesamenkomsten, onder meer bedoeld om de predikanten te 'beproeven' op de leer) en het sterke accent op de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente.

¹²⁰ Zie Graafland, *Gedachten*, 42 (Calvijn over de vroege kerk), 83 (Calvijn over de gemeente van Genève), 88 (Beza in zijn strijd tegen Morély).

¹²¹ Dat ook Beza dit beseft blijkt uit zijn uitspraak: 'In de synoden komt tyrannie zeer veel en dikwijls voor', zie Graafland, *Gedachten*, 104.

¹²² Men denke aan de Londense gemeente, waar de ambtsdragers door de gemeente gekozen werden. Vgl. noot 119. Ook de wekelijkse 'profetieën', waar de predikanten 'beproefd' werden op de leer, is een teken van de mondigheid van de gemeente. Zie Dankbaar, *Christlicke Ordinanciën*, 14 en 71 (cap. 12, 'Van de wyse der Prophetien, die altyt t'sdonderdaechs ghehouden werdt').

¹²³ Zie Graafland, *Gedachten*, 75, 85v, 104.

gedachten die vervolgens door Beza werden overgenomen en versterkt en daarmee een veel zwaarder soortelijk gewicht kregen. Een treffend voorbeeld daarvan is de wijze waarop Calvijn zowel de *pasteur* als de *ancien* met behulp van 1 Tim 5:17 identificeert met de vroegchristelijke *presbyter*.¹²⁴ Terwijl hij daarmee wat betreft de *pasteur* in de weg van de traditie ging, ging hij wat betreft de *ancien* een geheel eigen weg, een weg die al snel zou leiden tot verabsolutering van het presbyteriale systeem. De 'katholieke' Calvijn moest wijken voor de 'gereformeerde' Calvijn, terwijl de hervormer zelf die beide *Seelen* nog in één persoon wist te verenigen. Zo gaat Calvijn enerzijds geheel in het spoor van Bucer (en heel de middeleeuwse exegese) wanneer hij de *pasteur*, de dienaar van het woord, identificeert met de vroegchristelijke *presbyter*: diens ambt is het kernambt. Het ambt van de daaraan toegevoegde *ancien*, *senior* of 'tuchttoezichthouder' (Van der Borgh) is een hulpambt. Door aldus de dienaar des Woords (= de vroegchristelijke presbyter) centraal te stellen houdt Calvijn tegelijk de deur open voor een episcopaal element: in de kring van de presbyters blijft, zoals we gezien hebben, een plaats vrij voor een 'bishop-in-presbytery'. Op dit punt staat Calvijn met Bucer in de katholieke traditie. Tegelijk echter probeert hij - en daarin gaat hij verder dan Bucer - op exegetische gronden ook de Geneefse *ancien* (*senior*) te identificeren met de vroegchristelijke *presbyter*.¹²⁵ Hij doet dat met behulp van 1 Tim. 5:17, waar sprake is van twee soorten presbyters, één categorie die arbeidt in het Woord en een andere die leiding geeft zonder het Woord te bedienen. Het valt volgens Calvijn niet te betwijfelen dat met die laatste categorie de *anciens* bedoeld zijn die het opzicht hebben over de zeden en de tucht uitoefenen.¹²⁶ Zo wordt de Geneefse *ancien* dus eerst *geïdentificeerd* met de vroegchristelijke *presbyter*, waarna hij vervolgens op exegetische gronden wordt *gelegitimeerd* als een aparte ambtsdrager voor de tuchthandhaving: de regerende ouderling is geboren. Met deze bijbelse fundering van het ouderlingenambt gaat Calvijn niet alleen verder dan Bucer, maar zet hij ook de eerste stap in de richting van Beza, die het ouderlingenambt als een goddelijke instelling zal beschouwen¹²⁷ en het daarom naast dat van de dienaar des Woords een centrale plaats geeft in zijn ambtsleer. Beza vindt echter niet alleen de ouderling, maar ook de kerkeraad al in de Schrift terug. Zo spreekt hij onbekommerd over 'de kerkeraad van de Korintiërs', waarin hij een voortzetting ziet van het joodse sanhedrin.¹²⁸ Daarmee krijgt de collegiale *episkopè* zoals die uitgeoefend wordt door de *venérable compagnie* (de vergadering van predikanten) en het *consistoire* (de vergadering van ouderlingen en predikanten, het eigenlijke centrum van de kerkregering) een zodanig bijbels gewicht dat er geen enkele ruimte meer overblijft voor het vroegchristelijke element van de persoonlijke *episkopè*.

¹²⁴ Zie het kritische artikel van de (presbyteriaanse) Schotse dogmaticus T.F. Torrance, 'Eldership in the Reformed Church', *Scottish Journal of Theology (SJT)* 37 (1984), 503-518 en de reactie daarop van R.E.H. Uprichard: 'The Eldership in Martin Bucer and John Calvin', *Evangelical Quarterly* 61 (1989), 21-37.

¹²⁵ Vooral Calvijns uitleg van 1 Tim 5:17 is hier in het geding: zie daarover de intrigerende studie van E.A. McKee, *Elders and the plural Ministry. The Role of Exegetical History in Illuminating J. Calvin's Theology*, Genève, 1988, 87-114. McKee laat zien dat Calvijn deze tekst pas in 1543 in zijn Institutie inbrengt om daarmee zijn stelling in de editie van 1536, dat de tuchttoefening een taak van 'de kerk' is, te concretiseren door er een apart ambt voor in te stellen - met een beroep op 1 Tim. 5:17; Vgl. Van der Borgh, *Het ambt her-dacht*, 163v.; Zie ook de bespreking van Calvijns hermeneutische methode in A. van Ginkel, *De Ouderling*, 124-139 en de kritische reactie daarop van P. Coertzen, 'Presbyterial Church Government: Ius Divinum, Ius Ecclesiasticum or Ius Humanum?', in W. van 't Spijker (Hrsg.), *Calvin: Erbe und Auftrag. Festschrift für Wilhelm Neuser*, Kampen 1991, 329-342.

¹²⁶ *Institutie* IV.11,1 (CO II, 892): 'Het is niet twijfelachtig' (*non dubium est*), aldus interpreteert Calvijn de schrijver van de brief aan Timoteüs - 'of hij verstaat onder deze laatste soort hen, die tot het toezicht op de zeden en tot het ganse gebruik der sleutelen aangewezen waren'.

¹²⁷ Zie Graafland, *Gedachten*, 104.

¹²⁸ Zie Graafland, *ibidem*.

Het is deze ontwikkeling die in de zeventiende eeuw dominant geworden is in de Nederlandse gereformeerde traditie, vooral dankzij de Utrechtse theoloog G. Voetius. Daarmee is echter tegelijk gezegd dat niet Calvijn, maar Beza beschouwd moet worden als de vader van het presbyteriaal-synodale systeem, zoals het in ons land gestalte heeft gekregen. Niet Calvijn, maar Beza is verantwoordelijk voor de anti-episcopale ondertoon in de gereformeerde kerkregering:

Without intending it Beza shifted the balance in Calvin's work. Calvin was not a doctrinaire Presbyterian, and he did not disapprove of episcopacy as long as prelacy or the secularising of the episcopal office was avoided: but Beza rejected episcopacy in favour of presbyterianism with polemic vigour in his treatise *De Triplici Episcopatu* and elsewhere.¹²⁹

Dat Beza inderdaad de polemiek niet schuwde in deze verhandeling blijkt alleen al uit de drie vormen van episcopaat die hij onderscheidt: *Satanus Episcopatus* (de roomse opvatting van het *de iure divino* bestaande verschil in ordo tussen bisschop en presbyter), *Humanus Episcopatus* (het in de lutherse en anglicaanse traditie als slechts *de iure humano* erkende onderscheid tussen pastor en bisschop/superintendent) en *Divinus Episcopatus* (de door God geboden presbyteriaal-synodale gestructureerde vorm van *episkopè* zoals die is vastgelegd in de calvinistische kerkorden).¹³⁰ Intussen zijn we met Beza's demonisering van het bisschopsambt wel in een geheel ander klimaat gekomen dan van Calvijns *Institutie*, waarin de kritiek op de bisschop niet gericht is op zijn ambt als zodanig, maar op de invulling ervan.¹³¹

1.3.3 ADRIANUS SARAVIA

Het mag ons intussen niet ontgaan dat er desondanks ook andere geluiden klonken in de gereformeerde traditie. Daarbij denken we in de eerste plaats aan Adrianus Saravia (1532-1613),¹³² een fel tegenstander van Beza, die met zijn geschrift *De diversis ministrorum evangelii gradibus*, verschenen in 1590, een poging deed om de toene-

---

¹²⁹ B. Hall, 'Calvin against the Calvinists', in: G.E. Duffield (ed.), *John Calvin*, Grand Rapids, 1966, 26; Vgl. de uitspraak van P. Collinson in zijn *The Elisabethan Puritan Movement*, London 1967, 109: 'Presbyterianism was perhaps implicit in the teaching of Beza's master, (...) it remained to less conservative temperaments to draw the final and radical conclusions. (...) The responsibility for elevating polity to the rank of a protestant dogma and for anathematizing episcopacy, name and thing, lies with Calvin's successor'.

¹³⁰ Beza's geschrift *De Triplici Episcopatu* verscheen in 1576 en was gericht aan John Glamis, Lord Chancellor van Schotland, die in opdracht van koning Jacobus VI (de latere Engelse koning Jacobus I), - om politieke redenen - ijverde voor maximale toenadering tussen de presbyteriale Kerk van Schotland met de episcopale Kerk van Engeland. De principiële afwijzing van het episcopaat door Beza en diens leerling, de Schotse kerkleider Andrew Melville, betekende een belangrijke steun voor de Puriteinen in hun verzet tegen Jacobus' plannen. Zie de inleiding op de door W. Nijenhuis bezorgde teksteditie van *De Triplici Episcopatu* in zijn *Ecclesia Reformata. Studies on the Reformation*, Leiden 1972, 130-187.

¹³¹ Aldus Graafland, *Gedachten*, 43-54 (49v: Hoe zag Calvijn de bisschop?) en 107 (het verschil tussen Calvijn en Beza in hun beoordeling van het episcopale systeem).

¹³² Zie over hem de fraaie monografie van W. Nijenhuis: *Adrianus Saravia (c.1532-1613). Dutch Calvinist, First Reformed Defender of the English Episcopal Church Order on the basis of the Ius Divinum*, Leiden 1980.

mende invloed die het continentale presbyterianisme, met name door Beza, op de Engelse puriteinen uitoefende, te neutraliseren.¹³³ Saravia, aanvankelijk een goed calvinist, had tijdens zijn verblijf in de Londense vluchtelingengemeente (1559), sympathie gekregen voor de Engelse kerkstructuur. Hoewel hij later als predikant te Antwerpen een actief aandeel had in de totstandkoming van de *Confessio Belgica* (1561) en als predikant-hoogleraar te Leiden de gereformeerde leer voorstond, deed hij daarvan voorgoed afstand, toen hij in 1587 om politieke redenen (hij was ontslagen wegens betrokkenheid bij de ‘Leicesterse woelingen’) naar Engeland vluchtte. Daar was hij werkzaam als anglicaans priester en kanunnik, schreef onder meer het bovengenoemde verweerschrift tegen Beza’s *De Triplici Episcopatu* en zou tenslotte de geschiedenis ingaan als de eerste verdediger van het *ius divinum*-karakter van het anglicaanse episcopaat - daarmee de volstrekte antipode vormend van Beza, die als eerste het *ius divinum*-karakter van het presbyteriale systeem had verdedigd.

Saravia’s radicale wending werd volgens Nijenhuis deels veroorzaakt door persoonlijke (negatieve) ervaringen met de gereformeerden in Nederland: hij was van mening dat het ontbreken van een bisschop tot gezagsloosheid leidde.¹³⁴ Theologische overwegingen speelden echter de hoofdrol: op grond van de Schrift en de kerkvaders beschouwde hij de bisschoppen van de Kerk van Engeland als de opvolgers van de apostelen, terwijl hij niet (zoals de gereformeerden) de ouderling, maar (zoals de anglicanen) de *priest* identificeerde met de vroegchristelijke presbyter. Toch is Saravia volgens Nijenhuis ook tijdens zijn Engelse periode calvinist gebleven, omdat hij zich voor zijn opvattingen op Calvijn zelf beroepen kon. Al verwierp hij in zijn debat met Beza Calvijns schriftuurlijke basis voor de regerende ouderling (1 Tim. 5:17!), hij wist zich met hem verbonden in zijn waardering voor het vroegchristelijke bisschopsambt. Terwijl Beza van een samengaan van presbyterianen en episcopalen niet wilde weten, probeerde Saravia de eenheid tussen beide groepen te bevorderen. Zijn theologie bewijst dat de Engelse Reformatie en die op het continent, speciaal de gereformeerde variant ervan, ondanks verschillen in kerkstructuur één geheel vormen. Terecht noemt Nijenhuis Saravia dan ook een ‘oecumenisch’ theoloog, ‘a model for the bridging of later opposition between episcopalianism and presbyterianism’.¹³⁵ Zijn oecumenische gezindheid blijkt ook uit zijn levenslange waardering voor de anglicaanse 39 artikelen, de lutherse CA en de gereformeerde NGB. Maar wellicht het boeiendste aspect van deze fascinerende figuur is dat hij zijn visie op de episcopale kerk verbond met haar missionaire opdracht: als één der eersten stelde hij dat het zendingsbevel van Mat. 28:19 niet alleen voor de tijd der apostelen gold, maar nog steeds onverkort van kracht is.

1.3.4 ‘GELUKKIGE INCONSEQUENTIES’

Men kan zich verwonderen over de felle bestrijding van het exclusieve presbyterianisme door een ‘broeder van hetzelfde huis’ als Saravia, nog meer verwondering wekt het, wanneer we vervolgens ontdekken dat het fundament waarop het huis rust minder massief-presbyteriaal is dan veelal wordt gedacht: in de gereformeerde

¹³³ Zie W. Nijenhuis, ‘Saravia’, in: *Biografisch lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme (BLGNP)*, deel 2, Kampen 1983, 382-387 (384).

¹³⁴ Zie voor het vervolg W. Nijenhuis, *Saravia*, 165-172 (‘Saravia and Calvinism’) en *idem*, *BLGNP*, deel 2, 384-386.

¹³⁵ Nijenhuis, *Saravia*, 166.

ambtstraditie zijn namelijk enkele belangrijke episcopale ‘resten’ bewaard gebleven, die door L. Koffeman trefzeker op de noemer van de ‘gelukkige inconsequentie’ zijn gebracht:¹³⁶ ‘Waarin ligt dan die gelukkige inconsequentie? In de visie op het ambt van predikant dat - laat het hoge woord er maar uitkomen! - bepaalde bisschoppelijke trekken heeft behouden’.¹³⁷ Immers, de jaartallen 1561 (NGB), 1568 (Wezel),¹³⁸ 1571 (Emden) en 1618/1619 (Dordrecht) mogen dan te boek staan als hoogtepunten in de geschiedenis van het Nederlandse calvinisme, de confessionele, kerkordelijke en liturgische documenten die toen als gezaghebbend zijn aangemerkt, bevatten stuk voor stuk ook episcopale elementen. De belangrijkste daarvan zullen we nu bespreken.

1.3.4.1 DE CONFESSIE

De Nederlandse *Confessio Belgica* (CB, 1561)¹³⁹ vertoont sterke verwantschap met de Franse *Confessio Gallicana* (CG, 1559), waarin niet alleen de invloed van Calvin maar ook die van Beza duidelijk te herkennen is.¹⁴⁰ Zij ademt geheel de sfeer van de ‘gemeente onder het kruis’: van een gevestigde kerk is nog geen sprake. Des te opvallender is het dat maar liefst zes van de 36 artikelen gewijd zijn aan de ecclesiologie (27-32). Had men geen belangrijker zaken aan het hoofd? Kennelijk achtte men het van belang om de verstrooide schapen in een ordelijk verband bijeen te brengen en te houden.¹⁴¹ De ecclesiologie van de CB staat in het teken van de christocratie: het is Christus die zijn kerk regeert en haar ‘tegen het woeden der gehele wereld’ (art.27) in stand houdt. De artikelen 30 en 31 handelen vervolgens over de drie *functiones* (*offices*, ambten) die van Godswege bij die regering betrokken zijn: de ‘Dienaers of Herders (*ministri seu pastores*) om Gods woort te prediken ende de Sacramenten te bedienen’, de ‘Opsinders’ (art. 30, Frans: *Surveillans*, Latijn: *Seniores*) of ‘Ouderlingen’ (art. 31, Frans: *Anciens*, Latijn: *Seniores*)¹⁴² en ‘Diaconen’ (*Diaconi*) ‘om met de Herders te zijn als den Raedt der Kercke ende door desen middel de ware Religie te onderhouden, ende te doen dat de ware leere haren loop hebbe’.

¹³⁶ Zie L. Koffeman, ‘Gelukkige inconsequentie’, in *Geen kerk zonder bisschop?*, 185-204.

¹³⁷ Koffeman, *ibidem*, 186.

¹³⁸ De stelling van O. Boersma, dat het convent van Wezel niet in 1568 plaatsvond, maar in de zomer van 1571 ter voorbereiding van de in oktober van dat jaar te houden synode van Emden, lijkt ons niet onaannemelijk, we kunnen echter de juistheid ervan niet beoordelen. We houden ons daarom aan de gangbare datering. Zie O. Boersma, *Vluchtig voorbeeld. De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in London, 1568-1585*, z.p. 1994, 197-206.

¹³⁹ Zie de voor de Latijnse, de Franse en de Nederlandse tekst van de CB: J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, Amsterdam, 1976², 59-146; Verdere literatuur: B. Gassmann, *Ecclesia Reformata. Die Kirche in den reformierten Bekenntnisschriften*, 1968, 160-186; A.F.N. Lekkerkerker, *Oorsprong en funktie van het ambt*, 's Gravenhage 1971, 38-42; A. van Ginkel, *De ouderling*, 197-263 (ook over de kerkordelijke en synodale besluiten tussen 1571 (Emden) en 1618/1619 (Dordrecht); S. van der Linde, ‘Karakter en bedoeling van de Nederlandse geloofsbelijdenis, belicht uit de geschiedenis van haar ontstaan’, in *Opgang en voortgang der reformatie*, Amsterdam, 1976, 77-90 en C. Graafland, *Gedachten over het ambt*, 113-117.

¹⁴⁰ Zie Graafland, *Gedachten*, 113-115.

¹⁴¹ Zie B. Gassmann, *Ecclesia Reformata*, 162.

¹⁴² De *Confessio Belgica* gebruikt in artikel 30 voor ouderlingen het woord ‘opsinders’ (Frans editie: *surveillans*, Latijnse editie: *seniores*), terwijl artikel 31 spreekt van ‘ouderlingen’ (Frans editie: *anciens*, Latijns editie: *seniores*).

Over de dienaren van het Woord wordt gezegd dat zij op welke plaats zij ook zijn, gelijke macht en gezag hebben, ‘daar zij allen dienaars van Jezus Christus zijn, de enige algemene Bisschop en het enige Hoofd van de kerk (*unici illius Episcopi universalis unicusque capitis Ecclesiae Ministri* - een zinsnede die overgenomen is uit de Franse geloofsbelijdenis (art. 30) en die volgens Graafland geheel in de lijn van Beza ligt, ‘wars als hij was van elke tirannie in de kerk zoals hij die ooit zag in de Roomse en in de Engelse kerk’.¹⁴³ Dat men in de Nederlanden allergisch was voor hiërarchie blijkt ook uit het feit dat, terwijl Calvijn in artikel 32 van de CG nog een plaats had ingeruimd voor een superintendent (Frans: *superintendant*, Latijn: *gubernator*), dit in de CB niet meer het geval is:¹⁴⁴ de lijn van Bucer en à Lasco is doodgelopen.¹⁴⁵ Op de toenemende invloed van Beza wijst ook, aldus Graafland, het sterke accent op het ambt als *regeer*-ambt, dat bij Beza een veel grotere rol speelt dan bij Calvijn.¹⁴⁶ Het gevolg van deze ontwikkeling was echter wel dat in de ambtstraditie van de Nederlandse gereformeerden de ‘presbyteriaanse’ Calvijn confessioneel geijkt werd, terwijl de ‘episcopale’ Calvijn - zoals we zullen zien - in feite als here-tisch bestempeld werd. Niet meer het apostolische maar het bestuurlijke karakter van het ambt zou voortaan alle nadruk krijgen.

H.B. Weijland beschrijft dezelfde ontwikkeling wanneer hij stelt dat aanvankelijk in de gereformeerde ambtstheologie (in elk geval bij Calvijn maar ook nog in de Franse en Nederlandse belijdenisgeschriften en kerkordes) de meeste aandacht uitging naar de dienaar van het Woord: hij is de herder der schapen die als opvolger der apostelen en als ambassadeur van Christus geroepen is tot de prediking en sacramentsbediening. Het ambt van ouderling, ingesteld met het oog op de uitoefening van de tucht, droeg in die dagen het karakter van een hulpambt, dat niet te herleiden is tot het ambt van predikant. De zware nadruk die later in de hervormde en gereformeerde kerken kwam te liggen op het ouderlingenambt als het

¹⁴³ Graafland, *Gedachten*, 114. Overigens kan men ook op grond van de erkenning van Jezus Christus als ‘de enige en algemene Bisschop van de Kerk’ - een aan 1 Petrus 2:25 ontleende titel - het episcopaat verdedigen: zij die ambtelijk Jezus Christus representeren, representeren zijn *episkopè* en kunnen dus *per analogiam* bisschoppen’ (*episkopoi*)’ genoemd worden. De *unicus Episcopus universalis* (art.31) blijft echter het kritisch Tegenover van de velen die hem representeren. Vgl K. Blei, ‘De bisschop en de gereformeerde traditie’, in B.J. Aalbers en P. Nissen (red.), *De bisschop, kerkscheidend of kerkverenigend?*, Delft 2002, 37.

¹⁴⁴ Zie art. 32 CG: ‘Nous croyons aussi qu’il est bon et utile, que ceux qui sont esleus pour estre superintendants, advisent entr’eux quel moyen ils devront tenir pour le regime de tout le corps’, in: W. Niesel, *Bekennisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort Reformierten Kirche*, Zürich, 1938³, 73. Het is de vraag of men met J. Pannier, *Calvin et l’Épiscopat*, Strasbourg/Paris 1927, 30 uit dit artikel mag afleiden dat Calvijn tegen het einde van zijn leven de invoering van een episcopaat binnen de gereformeerde traditie heeft overwogen. De synode van Gap (1603) dacht in elk geval niet aan een bisschop, toen zij het betreffende artikel 32 aldus interpreteerde: ‘Le mot Surintendant ne se prend point pour aucune supériorité des Pasteurs les uns sur les autres, mais il se dit en général de tous ceux qui ont quelque charge dans l’Eglise’, W. Niesel, *ibidem*.

¹⁴⁵ Daar moet eerlijkheidshalve wel aan worden toegevoegd, dat de synode van Emden in 1571 besloot niet alleen de CB, maar ook de CG te ondertekenden ‘om daar meede haar verbindinge (consensus) ende eenigheid (coniunctio) met derzelver Françoischer Kerken te betuigen’ - en wel in artikel 2, onmiddellijk volgend op het anti-hiërarchische artikel 1. Zie C. Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 67.

¹⁴⁶ ‘Kennelijk is dat het meest kenmerkende, dat van het ambt kan worden gezegd’, aldus Graafland, *Gedachten*, 115. Ook de verwijzing naar ‘de brief van Paulus aan Timotheüs’ (CB art. 30) wijst in de richting. Al staat er niet bij vermeld aan welke woorden uit welke brief men denkt, het ligt voor de hand aan 1 Tim. 5:17 te denken, de *locus classicus* voor de onderscheiding van lerend ouderling en regerend ouderling.

centrale ambt in de kerkregering (wat er soms zelfs toe leidde dat het predikantschap als een verbijzondering van het ouderlingenambt werd gezien) doet volgens Weijland tekort aan de positie die in de lijn van Calvijn gegeven behoort te worden aan het ambt van de dienaar van Woord en sacrament. Want de wortel van de reformatorische (zowel de lutherse als de gereformeerde!) ambtstvisie ligt niet 'in een vanuit de gemeente gedelegeerd bestuur, maar in de apostolische opdracht tot de dienst van Woord en sacrament'.¹⁴⁷

Al is er dus in de gereformeerde traditie sprake van een 'presbyterianisering' van het ambt, toch bleef ook in de CB nog iets van Calvijns visie op de prioriteit van het apostolische ambt bewaard. Immers het eerste wat bij de opsomming van de drie ambten in artikel 30 gezegd wordt, is: 'dat er dienaren (*ministri*) of herders (*pastores*) moeten zijn om Gods Woord te prediken en de sacramenten te bedienen', en dan pas lezen we dat er ook (*quoque*) oudsten (*seniores*) en diakenen (*diaconi*) zijn, om 'met de herders de raad der kerk te vormen'. Met andere woorden: dienaren van het Woord 'moeten' er zijn, terwijl van de andere ambten gezegd wordt dat ze er 'ook' zijn.¹⁴⁸ Daarmee wordt niet op subtiële wijze de figuur van de bisschop geïntroduceerd, maar is wel het primaire belang van de ambtelijke dienst van woord en sacrament - en daarmee het apostolisch ambt - veilig gesteld. En daarnaast 'ook' het opzicht over de gemeente en de dienst aan de armen. Hoe die gemeente moet worden georganiseerd, daarover zwijgt de confessie vrijwel geheel. Het enige wat we erover horen is dat de ouderlingen en de diakenen met de herders per gemeente 'iets als een kerkeraad' (*senatum quasi ecclesiae*) vormen (art.30). Over een bovenplaatselijk ambt horen we niets. Blijkbaar is de wenselijkheid daarvan afhankelijk van de tijd en de omstandigheden (*pro conditione temporum*): sommige gereformeerde kerken kennen immers superintendenten, andere bisschoppen, weer andere willen daar niet van weten. De politieke, en kerkelijke situatie in Genève was nu eenmaal anders dan in Londen en die in Frankrijk anders dan in de Nederlanden. Fundamenteel is echter dat het apostolisch ambt, ook in zijn lokale gestalte, de grenzen van tijd en plaats overstijgt. Immers, wanneer een gemeente samenkomt rond woord en sacrament, belijdt zij dat Gods heilige kerk 'niet beperkt is tot een bepaalde plaats of gebonden aan zekere personen, maar dat zij verbreed en verstrooid is over de gehele wereld' (art. 27). De *ecclesia catholica* is een zaak van confessie - hoe echter aan die confessie gestalte gegeven zou kunnen worden is een zaak van kerkorde.¹⁴⁹ Daarom wenden we ons nu tot de kerkordelijke bepalingen van de eerste gereformeerde

---

¹⁴⁷ Zie H.B. Weijland, 'Teveel gewicht?', *KT* 43 (1992), 5-14 (13).

¹⁴⁸ *Ibidem*, 11.

¹⁴⁹ 'Het bovenplaatselijke is al met al geen zaak van confessie, maar van kerkorde, aldus L. Koffeman in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 190; In zijn artikel 'Truffles in the highlands. The supralocal aspect of the church: a rare element in Calvin's ecclesiology', in: *Off all Times and of all Places Protestants and Catholics on the Church Local and Universal* (IIMO Research Publications 56), Zoetermeer 2001, 131-145 verdedigt M. Smalbrugge de stelling dat in Calvijns *Institutie* het bovenlokale aspect van de kerk tot expressie komt in de sacramentstheologie, met name die van het avondmaal. In de CG zouden de sporen daarvan terug te vinden zijn, wanneer in art. 32 de bovenplaatselijke figuur van de superintendent ter sprake komt. Afgezien van de vraag of het bovenlokale aspect van de kerk niet ook structureel verankerd is in de *Institutie*, kan men ook stellen dat in een werkelijk gereformeerde ecclesiologie, ook wanneer de superintendent niet ter sprake komt (zoals in CB art. 30), de kerk nooit kan opgaan in de *ecclesia localis*, indien woord en sacrament op de rechte wijze worden bediend.

synodes. We zullen zien dat daar allerlei bovenplaatselijke elementen in zijn opgenomen.

1.3.4.2 DE KERKORDE

Vanaf het begin - dat wil in dit verband zeggen: de synode van Emden 1571 - heeft het gereformeerd protestantisme elke vorm van hiërarchie uit haar kerkstructuur verbannen. De beroemde *canon aureus* (Voetius), waarmee de Acta openen en die in latere synodebesluiten steeds weer in allerlei variaties wordt herhaald, staat daar model voor:¹⁵⁰

Geen Kerke zal over een ander Kerke, geen Dienaar des Woorts, geen Ouderling, noch Diakon zal de een over de ander heerschappye voeren, maar een yegelyk zal hen voor alle suspicien, ende aenlokkinge, om te heerschappen, wachten.

Dit antihiërarchische beginsel geldt zowel de gemeenten onderling: de ene (plaatselijke) kerk mag niet heersen over de andere, als de ambten onderling: de ene ambtsdrager mag niet heersen over de andere. Ten onrechte heeft men daaruit afgeleid, dat predikanten, ouderlingen en diakenen gelijk aan elkaar zouden zijn of op één lijn staan. De 'gouden regel' zou dan inhouden dat predikanten niet mogen heersen over ouderlingen, noch ouderlingen over diakenen, of omgekeerd. De tekst, zeker in de Latijnse versie,¹⁵¹ suggereert echter dat men het oog heeft op heerschappijvoering van de drie soorten ambtsdragers onderling: de ene dienaar heerse niet over de andere, noch de ene ouderling over de andere, etc.¹⁵² Positief geformuleerd: wat artikel 1 van de kerkorde van Emden benadrukt is het collegiale aspect van de ambtsuitoefening, zowel tussen de (plaatselijke) kerken onderling als tussen de ambtsdragers onderling. In beide gevallen is het verzet tegen de Roomse hiërarchische kerkstructuur de historische achtergrond.

Daarmee is echter niet gezegd dat volgens het gereformeerde kerkrecht de vier ambten gelijk zijn. De predikanten hebben een andere taak dan de leraren, de ouderlingen en de diakenen.¹⁵³ Omdat aan hem de bediening van Woord en sacrament is toevertrouwd (met de daaraan verbonden apostolische sleutelmacht) kan men zeggen dat aan de predikant weliswaar geen hiërarchische, maar wel een functionele primauteit (Boon) toekomt - ook volgens het gereformeerde kerkrecht.¹⁵⁴

---

¹⁵⁰ Artikel 1 van de Acta van de Synode van Emden, afgedrukt in: C. Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 67. Volgens Hooijer zou deze regel van Emden zich rechtsstreeks richten tegen het instituut van de superintendent, zoals dat reeds bestond in Emden en Londen. Cf. Hooijer, *a.w.*, 60. Vgl. echter de eerder besproken opvatting van Dankbaar in: Johannes à Lasco, een gereformeerde bisschop', *Woord en Dienst* 10 (1961), 167-168.

¹⁵¹ 'Nulla Ecclesia in alias, nullus Minister in Ministros, Senior in Seniores, Diaconus in Diaconos primum seu dominationem obtinebit, sed potius ab omni et suspicione et occasione sibi cavebit', zie W. Niesel, *Bekennisschriften und Kirchenordnungen*, 279.

¹⁵² Zie over deze interpretatie: Plomp, *Presbyteriaal-Episcopaal?*, 17; Lekkerkerker, *Oorsprong en functie*, 46; C. Graafland, *Gedachten*, 101.

¹⁵³ Het Convent van Wezel (1568) spreekt in Acta I,11 van vier *ordines*, door Hooijer weergegeven met 'trappen'. Zie F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*, Dordrecht 1980², 12 en Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 36.

¹⁵⁴ Zie Boon, *Apostolisch Ambt*, 191-198 (vooral 191 en 198) en Lekkerkerker, *Oorsprong en functie*, 46, waar de auteur de gereformeerde kerkjurist H. Bouwman citeert: 'De H. Schrift noemt alle ambten in wezen gelijk, al is ook de omvang en de betekenis van het werk niet gelijk. De dienst des Woords neemt

Bij nader inzien is het dan ook de vraag of men wel van een 'gelukkige inconsequentie' kan spreken, zoals Koffeman doet, wanneer aan de predikant bepaalde 'bisschoppelijke' taken worden toegekend. Dat is slechts de ene (negatieve) helft van het verhaal: het suggereert dat de Reformatie de hiërarchie heeft willen afschaffen, maar daarin niet geheel consequent is geweest. De andere (positieve) kant is echter dat het toekennen van bepaalde episcopale taken aan de dienaar van het Woord het gevolg (en in onze ogen de 'gelukkige consequentie') is geweest van de keuze van de gereformeerde Reformatie voor het kerkmodel *selon l'Eglise ancienne* (Calvijn), waarin de predikant gezien wordt als de opvolger van de vroegchristelijke bisschop.¹⁵⁵ Het is dan ook te betreuren dat dit vroegchristelijke perspectief op het bisschopsambt (dat bij Calvijn zelf wel degelijk aanwezig was) in de latere gereformeerde traditie vrijwel geen rol meer speelt.¹⁵⁶

Hoe dat ook zij, ook volgens het gereformeerde kerkrecht heeft een predikant bepaalde 'bisschoppelijke' verantwoordelijkheden, met name in het vormgeven van de bovenplaatselijke verbondenheid van de plaatselijke gemeenten.¹⁵⁷ We wijzen op een drietal aspecten:

In de gereformeerde traditie is, zoals we reeds zagen in art. 30 van de CB, de bediening van Woord en Sacrament voorbehouden aan de de daartoe geordineerde predikant.¹⁵⁸ Reeds de Acta van Wezel-1568 bepalen in II, 13:

dat het ampt der Dienaren, welke de Schrifture ook altemet de naam geeft van Herders, Op-sienders ende Ouderlingen, voornamelyk bestaat in het woort Godts suiverlyk te verkondigen, ende bequamelyk te ontleden, ende zoo in 't openbaar, zoo in 't byzonder tot leeringe, vermaninge, vertroostinge, ende bestraffinge na tyts gelegenheid toe te passen. Daar benevens in de bedieninge der Sacramenten, ende onderhoudinge der kerkelyke tugt.¹⁵⁹

Latere synoden zullen met geringe afwijkingen hetzelfde zeggen.¹⁶⁰ Dat men zo snel al de dienst van Woord en Sacrament koppelde aan het ambt van predikant, heeft ten dele een pastorale reden: men wilde de gemeente beschermen tegen allerlei loslo-

---

een meer gewichtige plaats in het leven der kerk in dan het werk der regering en de dienst der barmhertigheid', H. Bouwman, *Gereformeerd kerkrecht*, deel I, Kampen 1928, 576.

¹⁵⁵ Daarover zijn episcopaal denkende theologen als Boon en presbyteriaal denkende theologen als Bronkhorst het eens. Vgl. Boon, *Apostolisch ambt*, 82: 'De Verbi Divini Minister is bij Calvijn een uitgesproken episcopale figuur; hij is de bisschop van de lokale kerk' en A.J. Bronkhorst, 'Het ambt', in: *Protestantse verkenningen na Vaticanum II*, 's Gravenhage 1967, 139: 'De bisschop van de eerste eeuw is in zijn functie het beste te vergelijken met de tegenwoordige pastoor (of predikant) van een niet al te grote parochie (gemeente). Vgl. echter het rapport-Van Ruler, *Het kerkelijke ambt*, 1965, 61, waar gesteld wordt dat in de gereformeerde kerk niet de predikant maar 'de meerdere vergadering' (de classis?, JK) in de plaats van de bisschop kwam (en de kerkeraad in plaats van de pastoor).

¹⁵⁶ Eén van de hoofddtheses van Boon is dat de gereformeerde traditie bij haar afwijzing van het bisschopsambt al te vaak is blijven staan bij het afwijzen van de verbastering ervan 'door misstanden van een prelatendom dat een dienend herdersambt eeuw in eeuw uit had verloochend, (...) terwijl de oorspronkelijke noties van het episcopaat als apostolisch ambt nauwelijks werden aangeroerd.' Zie R. Boon, *Apostolisch ambt*, 78.

¹⁵⁷ Zie Koffeman, in *Geen kerk zonder bisschop?*, 198.

¹⁵⁸ Zie Koffeman, a.w., 195.

¹⁵⁹ Zie Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 38.

¹⁶⁰ Hooijer, a.w., 272 ('s Gravenhage 1586, art.14) en *idem*, 451 (Dordrecht 1618/1619, art.16). Treffend is dat beide synodes het voorgaan in de gebeden als eerste taak van de predikant noemen.

pende predikers ('lopers').¹⁶¹ Er moesten regels gesteld worden. Niet iedereen kan zo maar de kansel op gaan. Daarom bepaalt Wezel-1568, cap. II,1 ('Van de Dienaren ende Doctoren'):

Ende voor eerst is geheel nodig dat niemand tot de kerkdienst ende eenige andere Kerkelyke bedieninge in de Gemeynthe wordt toegelaten, zonder wettelyke roeping, verkiesinge, toestemminge, behoorlyk examen ofte onderzoek, ende wettelyke ordre (=ordinatie, J.K.).¹⁶²

Opmerkelijk is dat hier alle elementen van het klassiek ordinatieproces - *vocatio-electio-examinatio-ordinatio* - zonder meer zijn overgenomen. Wie zich wil wijden aan de dienst van Woord en Sacrament moet daartoe geroepen, getest en vervolgens geordineerd worden. Zo'n *screening* is nodig omdat degene die deze dienst gaat verrichten, daarmee in de sporen treedt van de apostelen die door Jezus werden geroepen om het evangelie te verkondigen tot de einden der aarde en het einde van de tijd (Mat. 28:18-20).¹⁶³ In die zin staat de predikant in de apostolische traditie en is elke preek 'een incidentele herhaling van de prediking van de apostelen' (Van Ruler).¹⁶⁴ De predikant komt dan ook 'van buiten', 'uit Israel', uit Ierland of uit Antwerpen - in tegenstelling tot de ouderling, die opkomt uit en verbonden is aan de plaatselijke gemeente. De dienaar van het Woord echter is primair aan de kerk in haar geheel verbonden, hij komt en hij gaat - het woord achterna, de wereld door. Daarom is de bediening van Woord en Sacrament aan hem voorbehouden, niet omdat hij 'meer' zou zijn dan een ouderling, maar omdat zijn ambt op unieke wijze de band symboliseert tussen de lokale kerk (*ecclesia localis*) en de universele kerk (*ecclesia universalis*).¹⁶⁵ Het is deze, met recht als 'episcopaal-gereformeerd' te bestempelen visie op het predikantsambt, die door het Nederlandse calvinisme confessioneel, kerkordelijk en liturgisch is geijkt.

Dat de van buiten komende dienaar van het woord geroepen c.q. beroepen dient te worden door de plaatselijke gemeente, ligt in het klassiek-gereformeerde kerkrecht minder stevig verankerd dan de huidige praktijk doet vermoeden. Houtepen heeft bij dit gevoelige punt de vinger gelegd door - met verwijzing naar cap. II, 3 van de Acta van Wezel: voorlopig geschiedt de verkiezing door de gemeente, zodra er classes zijn ingesteld moet de keuze een zaak worden van de classicale synode - de stelling te poneren, dat Wezel de verkiezing van een predikant door de gemeente als een noodmaatregel beschouwde en niet als een grondregel.¹⁶⁶ Kennelijk ging in 1568 de voorkeur uit naar een *synodaal*-presbyteriaal stelsel en niet naar de *presbyteriale* opbouw van de kerk, zoals die later verdedigd werd. Al zal in latere kerkorden de plaatselijke gemeente blijven meespreken - meestal minder dan haar lief is - feit is,

¹⁶¹ Hooijer, *a.w.* 100 (Dordrecht 1574, art. 19).

¹⁶² Zie Hooijer, *a.w.*, 36.

¹⁶³ Mat. 28:18-20 wordt in de onderwijzing van het formulier voor de bevestiging van predikanten als 'bewijsplaats' aangehaald.

¹⁶⁴ 'In elke kerkdienst moet om zo te zeggen telkens opnieuw een apostel uit Palestina binnentreden'. A.A. van Ruler, 'Prediking als bemiddeling van het heil', in: *Reformatrische opmerkingen in de ontmoeting met Rome*, Hilversum/Antwerpen, 1965, 153-199 (165).

¹⁶⁵ Zie over de implicaties van dit uitgangspunt voor het huidige theologische en oecumenische debat: K. Blei *De reformatrische ambtsopvatting vandaag* (niet gepubliceerd), nota geschreven naar aanleiding van het rapport *Ambt en Sacrament* (1995, eerste versie). In discussie was de vraag of sacramentsbediening door niet-predikanten een principiële mogelijkheid is. Koffeman, *a.w.* 195, is van mening, dat positieve beantwoording van die vraag in oecumenisch opzicht 'een betreurenswaardige stap terug' zou zijn.

¹⁶⁶ A. Houtepen, 'Zusterkerken: een waarlijk conciliaire Episkopè', in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 231-236 (235v.).

dat volgens de opstellers van de oudste gereformeerde kerkorden de classis een minstens zo grote stem behoort te hebben in het beroepingswerk als de plaatselijke gemeente. In de Acta van Emden 1571 komt dat treffend tot uiting in de bepaling dat een Dienaar des Woords weliswaar gekozen zal worden door het consistorie (de plaatselijke kerkeraad), echter 'met het oordeel ende goetdenken der Classischer verzameling, ofte drie Ministers uit de genabuurde kerken', om vervolgens te worden voorgesteld aan de gemeente (art.13). De drie naburige 'ministers' herinneren overigens aan de op het concilie van Nicea (325) vastgestelde regel, dat minstens drie naburige bisschoppen bij de ordinatie van een medebisschop aanwezig dienen te zijn, met het oog op de gezamenlijke handoplegging.

Ook de ambtsbevestiging is - geheel in de geest van de *catholica* - de exclusieve taak van de predikant.¹⁶⁷ Reeds in de Acta van Wezel-1568, II,11 wordt bepaald:

Als nu de Dienaren alzo onderzocht ende van het Volk goetgekeurt zyn, zoo oordeelen wy, dat men dezelve ofte met openbare gebeden, ofte met oplegginge der handen ('t welk wy laten in de vryheid der Kerken) voor de geheele Gemeente, *na de wyze der Apostelen* (curs. J.K), in den dienst zal bevestigen. Deze bevestiginge zal geschieden ofte van de dienaar der zelve Gemeente, indiender is; ofte indien niet, van de naburige Predikant, wiens gezag in de verkiezinge, ende onderzoekinge, gebruikt is geweest.¹⁶⁸

De predikant treedt op als ordinator, omdat ook de Reformatie hecht aan de *successio ministrorum*, zoals die tot uitdrukking komt in het opleggen der handen bij proponenten: de dienaar legt de candidaat de handen op, daarin bijgestaan door naburige collega-predikanten, waarmee wordt gesymboliseerd dat de nieuwe predikant wordt opgenomen in een bovenlokale collegialiteit van predikanten. Overigens is het opvallend dat alleen 1568 (Wezel) en 1586 ('s-Gravenhage) met zoveel woorden zeggen dat de ordinatie geschieden moet door de 'Dienaar'. Wezel zegt dat zeer nadrukkelijk (zie boven), 's Gravenhage zegt het terloops en in verband met de handoplegging: de bevestiging zal geschieden 'met Gebed ende oplegginge der handen van den Dienaar, die de Bevestinge doet (ofte eenige andere, daar meer Dienaren zyn)'.¹⁶⁹ Waarmee overigens wel de kern van de zaak is geraakt: het gebed en de daarmee verbonden handoplegging, verricht door één, zo mogelijk meer geordende dienaren.

Opvallend is verder dat Middelburg-1581, 's-Gravenhage-1586 en Dordrecht-1618/19 nadrukkelijk bepalen dat de handoplegging alleen zal plaatsvinden bij proponenten: het gaat om een eenmalige handeling, bij de eerste bevestiging. Voegen we daar nog bij dat geen enkele klassiek-gereformeerde kerkorde spreekt over participatie van ouderlingen in dit ritueel, dan menen we voldoende te hebben aangetoond, dat ook in de geheel eigen rol die de predikant vervult bij de ordinatie iets zichtbaar wordt van zijn functie als verbindingsschakel tussen de lokale en de universele kerk.¹⁷⁰

---

¹⁶⁷ Zie Koffeman, *Geen kerk zonder bisschop?*, 198.

¹⁶⁸ Zie Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 38.

¹⁶⁹ Zie Hooijer, *a.w.*, 270.

¹⁷⁰ Zie Koffeman, *a.w.*, 202; Vgl. het overzicht in P.A. Elderenbosch, *De oplegging der handen*, 's Gravenhage 1953, 146v.

Een ander punt betreft de visitatie. Het waren de afgevaardigden van de Londense gemeente (!), die op de nationale synode van Middelburg (1581) vroegen:

of 't niet goet ware benefens de Classicale versamelingē ook eenige jaerlykse besoeekingē (*episkopein* = bezoeken, JK) der Kerken aen te stellen, of inspectores of superintendentes te maken, doch met behoorlyke limitatie?¹⁷¹

De synode achtte dat uit angst voor bisschoppelijke wantoestanden niet gewenst: 'Het is onnodig en sorgelyk'.¹⁷² O.J. de Jong schrijft daarover: 'Er kwam dus niets van het "merkwaardig compromis tussen Calvinistische en Anglicaanse opvattingen" (Lindeboom), waarmee de Engelse gemeenten toch geen slechte ervaringen hadden opgedaan'.¹⁷³ De nationale Synode van 's Gravenhage (1586) geeft echter de classes de vrijheid om enige predikanten 'van de eene Classicale Vergaderingē tot de andere' een visitatieopdracht te verlenen,¹⁷⁴ en de Dordtse kerkorde van 1618/1619, stelt in artikel 44 classicale visitatie verplicht.¹⁷⁵ Speciaal daartoe aangewezen predikanten bezoeken als dragers van een *munus ambulatorium* ('roulerend ambt', Voetius)¹⁷⁶ alle gemeenten van de classis, zowel in de stad als op het platteland. Terecht heeft Dankbaar opgemerkt dat de synode van Dordrecht hiermee een goed eind in de richting van vaste inspectoren en superintendentes is gegaan.¹⁷⁷ Uit dit alles blijkt dat de predikant een sleutelrol vervult bij de visitatie. Al zullen later de ouderlingen er ook een taak in krijgen, in principe blijven de predikanten, daartoe aangewezen door de classis, de eerstverantwoordelijken voor deze vorm van *episkopè*.¹⁷⁸ Ook dit is ongetwijfeld een restant van de episcopale (liever: vroegchristelijke) traditie, waarin de bisschop het recht van en de plicht tot visitatie heeft, daarmee symboliserend het 'broederlijk omzien naar elkaar'.

Opmerkelijk is ook op dit punt de rol van de classis in het klassieke gereformeerde kerkrecht. P. van den Heuvel heeft erop gewezen dat die veel groter was dan tegenwoordig. De classis, reeds in Wezel (1568) beoogd, in Emden (1571) geconcipieerd en op de synode van

---

¹⁷¹ Zie de kerkorde van Middelburg (1581): 'Particuliere ofte byzondere vragen' (vraag 64), in: Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 217. De 'behoorlyke limitatie' hield in dat de synode deze superintendentes steeds voor drie jaar zou benoemen, waarna ze eventueel herkiesbaar zouden zijn.

¹⁷² Zie Hooijer, *a.w.*, 217.

¹⁷³ O.J. de Jong, 'De synode van Middelburg', *NTT* 35 (1981), 273-286 (284). Lindebooms typering van de Londense superintendent is te vinden in J. Lindeboom, *Austin Friars. Geschiedenis van de Nederlandse Hervormde gemeente te Londen. 1550-1950*, 's Gravenhage 1950, 92-93: 't Is waar: dit (*sc.* het voorstel van de Engelsen) is niet ten volle het Engelse (en Duitse) systeem met zijn opzieners van-boven-af, het representatief karakter blijft bewaard; niettemin een merkwaardig compromis tussen Calvinistische en Anglicaanse opvattingen'.

¹⁷⁴ Zie Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 275 (artikel 40) en *idem*, 280-283 ('forma van de inspectie of visitatie bij den Classen').

¹⁷⁵ Zie artikel 44 van de kerkorde van de Nationale Synode van Dordrecht (1618/1619), in: Hooijer, *a.w.*, 454.

¹⁷⁶ Zie G. Voetius, *Politica Ecclesiastica*, pars tertia, t. IV, 1676, 96. Vgl. J. Plomp, *Presbyteriaal-episcopaal?*, 23.

¹⁷⁷ Zie W.F. Dankbaar, 'De kerkvisitatie in de Nederlandse Gereformeerde Kerk in de 16^e en 17^e eeuw', *NAK nieuwe serie* 38 (1952), 38-55 (41); Vgl. Plomp, *Presbyteriaal-episcopaal?*, 17-21 (20).

¹⁷⁸ Zie F.L. Bos, *De orde der kerk. Toegelicht met kerkelijke besluiten uit vier eeuwen*, 's Gravenhage 1950, 166v.

Dordrecht (1574) vastgesteld,¹⁷⁹ was niet alleen een uiterst belangrijk overlegorgaan in de moeilijke opbouwperiode van de kerk, zij was ook betrokken bij de examinering van aanstaande predikanten, het beroepingswerk, de censuur van boeken, tuchtzaken en vooral: de visitatie.¹⁸⁰ 'In feite werden aan de classicale vergadering kerkrechtelijk tal van bevoegdheden verleend, die voorheen aan de bisschop waren toevertrouwd'.¹⁸¹ Blijkbaar heeft de classis de plaats ingenomen van het diocees. Verder blijkt dat in de beginperiode van de Reformatie de grenzen tussen de (regionale) classis en de (lokale) parochie nog vloeiend waren, getuige de argeloosheid waarmee Wezel (1568) spreekt over *classes seu paroeciae*.¹⁸²

1.3.4.3 DE BEVESTIGINGSFORMULIEREN

Sinds het einde van de zestiende eeuw zijn in de Nederlandse gereformeerde kerk(en) twee bevestigingsformulieren in gebruik: één voor de bevestiging van dieneren des Woords en één voor de bevestiging van ouderlingen en diakenen. Het is onbekend wie deze formulieren geschreven heeft en waar ze vandaan komen. Uit de kerkorde vastgesteld op de Nationale Synode van 's-Gravenhage-1586 blijkt, dat ze in dat jaar al in gebruik waren.¹⁸³ Dat de ambtsopvatting van het eerstgenoemde

---

¹⁷⁹ Vrijwel alle Acta van de synodale vergaderingen tussen 1568 en 1618 bevatten bepalingen over de samenstelling, de taken en de (uitgebreide) bevoegdheden van de classis. Niet ten onrechte wordt deze schakel tussen de kerkeraad en de provinciale vergadering dan ook de 'grondvergadering der kerk' genoemd. Zie W. Nijenhuis, 'De synode van Emden', *KT* 23 (1972), 50v. Belangrijke informatie over de taken van de classis geeft C.A. Tukker, *De classis Dordrecht van 1573-1609. Bijdrage tot de kennis van in- en extern leven van de Gereformeerde Kerk in de periode van haar organisatie*, Leiden 1965.

¹⁸⁰ Een uitvoerige beschrijving van de taken der classicale vergadering geeft M. van Grieken, *Over de leervrijheid*, Maassluis 1928, 8-10; Zie ook F.L. Bos, *De orde der kerk*, 156-171 (bij Dordtse kerkorde, art. 41-44).

¹⁸¹ Zie P. van den Heuvel, *De Hervormde kerkorde. Een praktische toelichting*, Zoetermeer 1991, 110 (geciteerd door L.J. Koffeman, 'Gelukkige inconsequentie', in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 200).

¹⁸² Acta, I, 2. Zie Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 46 (en de toelichting op p. 30); B. Lutikhuis, *Een grensgeval. Oorsprong en functie van het territoriale beginsel in het gereformeerde kerkrecht*, Gorinchem, 1992, 60v. wijst erop dat met de term *parochie* zowel een wijk binnen een gemeente als een classis aangeduid kan worden. Gemeenschappelijk in beide aanduidingen is het territoriale principe: de term staat steeds voor een bepaald gebiedsdeel van de kerk, de omvang daarvan kan verschillen. Vgl. Wezel, Acta V, 18, waar verwezen wordt naar het oordeel 'totius Classis seu paroecia': daar is de parochie dus identiek met de classis. Het is van belang dit in gedachten te houden in een tijd waarin de plaatselijke gemeente steeds meer onder druk komt te staan en de pleidooien voor andere, meer regionale organisatiestructuren zich vermenigvuldigen. Zie H.B. Weijland, "A en B". *Een onderzoek naar de geografische gemeente als bijdrage in het beraad over een oecumenisch beleid* (Kamper cahiers 53), Kampen 1984; G.D.J. Dingemans, *Een huis om in te wonen. Schetsen en bouwstenen voor een Kerk en een Kerkorde van de toekomst*, 's Gravenhage 1987, hoofdstuk 3; G. Heitink, *Biografie van de dominee*, Baarn 2001, 244; G. Dekker, *Zodat de wereld verandert. Over de toekomst van de kerk*, Baarn 2000, hoofdstuk 13. Al deze auteurs worden een pleidooi om de plaatselijke gemeente meer regionaal 'op te rekken'.

¹⁸³ Enige literatuur over de liturgische geschriften: J.M.A. Mensinga, *Verhandeling over de liturgische geschriften in de Ned.Herv. Kerk*, 's Gravenhage 1851; J.W.F. Gobius du Sart, *De geschiedenis van de Liturgische geschriften der Nederlandsch Hervormde Kerk opnieuw onderzocht*, Utrecht 1886; W.J. Aalders, *Kennis van de symbolische en van de liturgische geschriften der Nederlandsche Hervormde kerk*, Groningen/Den Haag, 1919; over de formulieren voor de bevestiging van ambtsdragers: A.F.N. Lekkerkerker, *Kanttekeningen bij het Hervormde Dienstboek*, deel IV, 's-Gravenhage 1956, 87-121; C. Trimp, *Formulieren en gebeden. Een beschrijving van de liturgische formulieren en gebeden in het gereformeerde kerkboek*, Kampen, 1978, 10-34 en 33-66. De tekst van de liturgische formulieren is nooit kerkelijk geijkt, evenmin bestaat er een recente wetenschappelijke teksteditie. Wij citeren uit: *De liturgie der gereformeerde kerken in Nederland. Of formulieren bij dezelve in de uiterlijke dienst gebruikelijk*, afgedrukt in een (ongedateerde: vroeg-19^e eeuwse?) editie waarin de symbolische en liturgische geschriften tezamen met de Dordtse kerkorde van 1619 zijn afgedrukt (geciteerd als *De liturgie*).

formulier (en ten dele ook die van het tweede) tot de categorie van de ‘gelukkige inconsequenties’ gerekend moet worden, komt duidelijk aan het licht, wanneer we beide teksten naast elkaar leggen. We ontdekken dan enkele voor ons doel interessante verschillen.¹⁸⁴

Bij onze bespreking van de invloed van Bucer op de gereformeerde ambts­theologie herinnerden we er al aan dat het Nederlandse formulier voor de bevestiging van de predikant op sommige punten de sporen draagt van de liturgie van de Londense vluchtelingengemeente (Micron en à Lasco).¹⁸⁵ Dat is vooral merkbaar in de vragen, de onderwijzing en de tekst bij de handoplegging: het predikantsambt wordt gezien als een apart ambt, onderscheiden van dat van de ouderling. Centraal staat de dienst van het Woord als dienst aan de gemeente, terwijl in de vragen het regeeraspect niet uitdrukkelijk ter sprake komt. Leggen we daarnaast het formulier voor de bevestiging van ouderlingen en diakenen, dan constateren we met Graafland,¹⁸⁶ dat dit veel meer de geest ademt van Beza (met daarachter de Franse en de Nederlandse geloofsbelijdenis): de predikant en de ouderling bekleden in wezen hetzelfde ambt: beiden zijn ouderling (*senior*), zij het dat bij de predikant het accent ligt op het ‘leren’ en bij de ouderling op het ‘regeren’.¹⁸⁷ Gaan we nu op zoek naar episcopale elementen in deze liturgische teksten, dan zijn die aan te wijzen op de volgende punten:

1. De bijbelplaatsen die in de onderwijzing van het formulier voor de bevestiging van de Dienaren des Woords worden geciteerd, hebben bijna alle betrekking op het werk der apostelen, terwijl dat bij de bijbelteksten die bij de bevestiging van ouderlingen en diakenen klinken, niet het geval is.¹⁸⁸ Immers, nadat de gemeente bij de bevestiging van een predikant eerst herinnerd is aan Ef. 4:11-12 (om aan te geven ‘dat het herdersambt een instelling van Christus is’), klinken er vervolgens fragmenten uit 1 en 2 Timoteüs (over het bewaren en doorgeven van de goede *doctrina*, het apostolische Woord), 2 Kor. 5:17 (over de apostolische dienst der verzoening), Mat. 18:15 (over de apostolische macht om te binden en te ontbinden) en Mat. 28:20 (de belofte van de opgestane Christus om altijd met de apostelen te zijn:

Want aldus spreekt Christus, zijne Apostelen uitzendende om deze heilige bediening te doen: ziet, ik ben met ulieden al de dagen, tot de voleinding der wereld; al waar men ziet dat het zijn wil is, dat deze heilige dienst, (want de personen, die hij hier aanspreekt, konden niet leven tot de voleinding der wereld) door alle tijden op aarde onderhouden worde.¹⁸⁹

---

¹⁸⁴ We baseren ons voor het volgende ten dele op de visie van C. Graafland, *Gedachten over het ambt*, 117-122.

¹⁸⁵ *Supra*, p. 44, noot 63

¹⁸⁶ Graafland, *a.w.*, 118.

¹⁸⁷ De diaken komt in dit formulier niet goed uit de verf. In feite draagt ook hij een regeer-ambt: het beheren van de gelden krijgt dan ook veel nadruk. Graafland, *a.w.* 120v., schrijft dat het wel in de geest van de CB is om de drie ambten als regeer-ambten te zien, maar is tegelijk van mening dat zo het diakenambt onderbelicht blijft. ‘Het komt erop neer, dat de diaken een regeervariant is van de ouderling’.

¹⁸⁸ Zie K. Blei, ‘Kan de gemeente zonder het ambt?’, *K T* 1967, 1-13 (3) en A.F.N. Lekkerkerker, *Oorsprong en functie*, 48.

¹⁸⁹ Zie ‘Formulier om te bevestigen de dienaren des goddelijken Woords’, *De Liturgie*, 157.

‘De bedoeling is duidelijk’, schrijft K. Blei, ‘de dienaren des Woords zijn het heden ten dage die de dienst der apostelen onder ons voortzetten. Dezelfde argumentatie kan men in de R.K.-literatuur over het ambt tegenkomen met betrekking tot de bisschop. Al deze gegevens wijzen toch wel op een zeker rangonderscheid: de dienaren des Woords nemen, vóór de ouderlingen en diakenen, de eerste plaats in. Wellicht kan men de positie van de dienaar des Woords in het klassiek-gereformeerd protestantisme het best karakteriseren als die van een *primus inter pares*’.¹⁹⁰ Zelfs dat laatste lijkt nog te weinig gezegd, omdat in het formulier voor de bevestiging van de predikant de ouderling nergens genoemd wordt, zelfs niet wanneer het opzicht ter sprake komt, terwijl dat in de gereformeerde traditie toch een gezamenlijke taak is van de ouderling en de predikant. Het lijkt er op dat alleen predikanten geroepen zijn tot het uitoefenen van *episkopè*, gelet op de fraaie titels die hun worden toegedacht op grond van Titus 1:7: ‘Huisverzorgers Gods, Bisschoppen, dat is Opzieners en Wachters’.¹⁹¹

2. Leggen we daarnaast wat het formulier voor de bevestiging van ouderlingen (en diakenen) zegt over het aandeel van de ouderling in het opzicht over de gemeente, dan ontdekken we dat het bovengeschetste hiërarchische beeld ten dele bevestigd, ten dele gecorrigeerd wordt. Gecorrigeerd, omdat in het spoor van Calvijn en Beza 1 Tim. 5:17 als sleuteltekst wordt aangevoerd om het ambt van ouderling en dat van predikant op de ene noemer te kunnen brengen van het regeerambt, dat overigens wel in het teken staat van het dienen: de onderwijzing spreekt van ‘tweeërlei personen die in de Kerk van Jezus Christus *dienen*’ (curs. J.K.). Tegelijk echter wordt in diezelfde onderwijzing het episcopale karakter van de predikant bevestigd door de ondergeschikte positie die de ouderling inneemt ten opzichte van de predikant. Immers, terwijl over de dienaar van het Woord gesproken wordt zonder dat de ouderling zelfs maar in beeld komt (in het eerste formulier), wordt over de ouderling slechts gesproken in zijn relatie tot de dienaar van het Woord (in het tweede formulier). En die relatie blijkt dan vervolgens ook nog hiërarchisch van aard te zijn:

Zo is dan deze soort van Dienaren (sc. der regerende ouderlingen, JK), den anderen, die het Evangelium prediken, tot hulp en bijstand, gelijk in het Oude Testament de gemeene Levieten in de dienst des Tabernakels de Priesters bijgevoegd waren, als medehelpers in hetgeen de Priesters alleen niet hadden en kunnen doen; blijvende nochtans de Ambten altijd onderscheiden.¹⁹²

Blei noemt dit ‘een veelzeggende vergelijking’,¹⁹³ terwijl Lekkerkerker de vergelijking van de ouderlingen met de Levieten, tot hulp en bijstand toegevoegd aan de priesters, ‘allerongelukkigst’ noemt, ten eerste omdat daarmee wordt gesuggereerd dat de priesterfunctie zich op de een of andere manier zou voortzetten in de predikant en die van de Leviet in de ouderling; verder omdat zo het denken in termen van hoger en lager binnen de ambtstheologie wordt ingevoerd - alsof er nooit een ‘gou-

---

¹⁹⁰ Blei, *a.a.*, 3.

¹⁹¹ Zie *De Liturgie, ibidem*.

¹⁹² Zie ‘Formulier van bevestiging der ouderlingen en diakenen waar men dezelve tegelijk bevestigt’, *De Liturgie*, 162.

¹⁹³ K. Blei, *a.a.*, 118.

den regel' van Emden was geweest; en tenslotte omdat we weten dat de rangorde van hogepriester-priester-Leviet al vroeg (voor het eerst in 1 Clemens, ongeveer 90 na Chr.) ten voorbeeld is gesteld voor de verhouding tussen de bisschop, de presbyter en de diaken - wat tenslotte geleid heeft tot het hiërarchische systeem waartegen nu precies de reformatoren zo fel hebben geprotesteerd. Lekkerkerker is dan ook van mening dat het tijd wordt om 'het alarmsein te geven bij deze passage in het oude formulier'.¹⁹⁴

Hoe begrijpelijk ook deze typisch protestantse kritiek mag zijn, ze moet wel gerelativeerd worden: zo is het opvallend dat de figuur aan de 'top', de hogepriester, buiten de vergelijking valt: op de lijn van de hiërarchie voortdenkend had het immers voor de hand gelegen de predikant met de hogepriester te vergelijken, de ouderling met de priester en de diaken met de Leviet - maar dat gebeurt nu juist niet: de opstellers wisten waarschijnlijk uit eigen ervaring van 'de dwingelandij die licht kan inbreken, wanneer bij één alleen of bij zeer weinigen, de Regeering staat' - zoals óók in de onderwijzing valt te lezen. Toch gaat het hier niet om een onschuldige vergelijking. Immers, ook al schrappen we de parallellisering van de predikant met de priester en van de ouderling met de Leviet, dan nog blijft het een feit, dat in dit formulier het ouderlingenambt gezien wordt als een *hulp*-ambt bij dat van de predikant. En dat is, zoals we gezien hebben, geheel in de lijn van Bucer en à Lasco.¹⁹⁵

3. Dat de dienaar des Woords 'episcopale' trekjes heeft blijkt tenslotte uit het feit dat alleen hij bevestigd wordt met handoplegging. Dit ritueel is lange tijd in discussie geweest: Emden schreef het voor, Dordrecht-1574 schafte het af uit angst voor superstitie, Middelburg 1581 staat het alleen toe bij de eerste bevestiging en 's-Gravenhage 1586 zet die toestemming om in een verplichting, die tenslotte door Dordrecht 1618/19 wordt gesanctioneerd. Behalve in de begintijd van de hervorming is echter op synodaal niveau nooit overwogen ook ouderlingen (in de zin van *seniores*) bij hun bevestiging de handen op te leggen.¹⁹⁶ Bij de dienaar des Woords gebeurt dat wel, omdat zijn bevestiging een levenslange en totale toewijding aan de Heer betekent. Pas in de jongste tijd is men er - om pastorale redenen (?) - toe overgegaan ook ouderlingen en diakenen de handen op te leggen. Verdween daarmee echter het onderscheid tussen de verschillende ambten niet uit het zicht?

Een door de Hervormde synode ter zake benoemde 'Commissie Handoplegging', voorgezeten door H. Jonker, bracht in 1984 een *memorandum* uit, waarin gepleit wordt voor handhaving van de bestaande regeling: alleen de dienaar van het woord ontvangt bij zijn eerste bevestiging de handoplegging. Na alle bijbelse, historische en kerkrechtelijke aspecten

---

¹⁹⁴ A.F.N. Lekkerkerker, *a.w.*, 102.

¹⁹⁵ Vgl. H.B. Weijland, 'Teveel gewicht? Over ouderlingen en diakenen in de calvinistische traditie', *KenT* 43 (1992), 5-14 en Van der Borght, *Het ambt her-dacht*, 425-427.

¹⁹⁶ De eerste uitgave van de CB (1561) bevatte in artikel 31 de bepaling, dat 'de dienaers, ouderlingen ende diakens, in haren dienst moeten door wettighe verkiesinghe vercoren worden, met aenroepinghe des Naems Gods, ende keurstemmen der kerken: *daer na met oplegginghe der handen in haren dienst bevestight worden*, ghelijck als ons sulcx het woort Gods leert'. In de officiële uitgave van 1619 is de gecursiveerde passage vervangen door de zinsnede '*ende goede orden*'. Zie J.N. Bakhuijzen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, 1976², 129. Verder laat Wezel-1568 het opleggen der handen bij ouderlingen (evenals bij predikanten) in de vrijheid der kerken. Zie C. Hooijer, *a.w.*, 43.

ten overwogen te hebben concludeert de commissie: 'Eén ding is zeker: de handoplegging geschiedt aan wie zich geheel en ten volle aan de dienst van Woord en Sacrament wijden. Dat is in onze situatie de predikant. In de Heilige Schrift treffen wij niet de mogelijkheid aan van een handoplegging voor tijdelijke dienst'.¹⁹⁷ Vijf jaar later echter schrijft de Commissie Dienstboek (sow) in haar 'Kanttekeningen' bij de proeve voor de *Bevestiging van ambtsdragers*: 'Wat zou er tegen zijn om niet alleen dienaren des Woords maar ook diakenen en ouderlingen bij de aanvaarding van hun ambt de handen op te leggen? Wij zien daarin geen bezwaar, als het maar voldoende duidelijk wordt - met name door de woorden, waarmee dit opleggen vergezeld gaat - wat aard, mandaat en taak van elk der ambten inhouden'.¹⁹⁸ Onder 'Uitgangspunten' zegt de commissie echter: 'Hoewel deze drie ambten kerkrechtelijk gelijkwaardig zijn, zijn zij toch liturgisch en vooral naar hun aard onderscheiden, en elk afzonderlijk een volwaardig ambt'.¹⁹⁹ Wanneer zij vervolgens naar de geschiedenis verwijst met de opmerking: 'Dienaren des Woords werden voor hun leven bevestigd, onder oplegging der handen. Ouderlingen en diakenen slechts voor een bepaalde tijd, en zonder handoplegging',²⁰⁰ lijkt zij haar eerder gegeven *nil obstat* te herroepen: de geschiedenis laat immers zien dat ondanks de gelijkwaardigheid van de drie ambten slechts één ambtsdrager de handoplegging ontving: de predikant. Dat deze niet-consistente visie op de handoplegging bij de bevestiging van ambtsdragers ook in oecumenisch opzicht vragen oproept, vooral bij de kerken van de 'katholieke' traditie, zal duidelijk zijn. Immers, voor hen is de handoplegging als teken van continuïteit met de apostolische traditie een voorwaarde voor ambtserkenning. Een halve eeuw geleden heeft P.A. Elderenbosch de Hervormde Kerk reeds om meer duidelijkheid gevraagd op dit punt.²⁰¹ Die duidelijkheid is er in zoverre gekomen dat in het (voorlopige) dienstboek van de toekomstige PKN bij de bevestiging van een dienaar des Woords de handoplegging is 'voorgescreven',²⁰² terwijl bij de bevestiging van ouderlingen en diakenen staat aangegeven dat de handoplegging 'eventueel' kan plaatsvinden.²⁰³ De opmerking van Houtepen, dat in de Nederlandse reformatorische kerken de handoplegging door collega's uit de regio meestal wel gepraktiseerd wordt, maar dat ze niet door belijdenis of kerkorde - ook niet door de kerkorde van de PKN - is voorgeschreven,²⁰⁴ dient dan ook in zoverre gecorrigeerd te worden, dat in de liturgie van de sow-kerken voor de oplegging der handen wel degelijk een plaats is ingeruimd, in elk geval bij de dienaren des Woords.²⁰⁵

Hoe dat ook zij, onze conclusie moet zijn dat de klassiek-gereformeerde formulieren voor de ambtsbevestiging een zekere tweeslachtigheid vertonen. Er lopen twee lijnen door elkaar: de lijn van Beza, vanuit Genève via Frankrijk naar Dordrecht: de consequent-presbyteriale lijn: de ouderling en de predikant regeren de kerk op voet

¹⁹⁷ Zie synodestuk 001353, d.d. 24 april 1984, pag.15.

¹⁹⁸ *Bevestiging van ambtsdragers* (Proeven voor de eredienst. Een serie publicaties op weg naar een Dienstboek voor de Kerken, aangeboden door de Commissie Dienstboek van het Samenwerkingsorgaan voor de eredienst van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Aflevering 2), Leidschendam/Leusden, 1989, 26.

¹⁹⁹ a.w., 93.

²⁰⁰ *ibidem*.

²⁰¹ Zie P.A. Elderenbosch, *De oplegging der handen*, 's-Gravenhage, 1953, 102-113 ('Handoplegging en ordinatie').

²⁰² Zie *Bevestiging van ambtsdragers*, 51 (de rubriek 'bevestiging')

²⁰³ a.w., 80 (de rubriek 'bevestiging').

²⁰⁴ Zie A. Houtepen, *Een asymmetrische dialoog. Historische kanttekeningen bij de onderlinge erkenning van de kerkelijke ambten*, Utrecht, 1994 (inaugurele rede), 22.

²⁰⁵ Zie de reeds genoemde verantwoording daarvan in *Bevestiging van ambtsdragers*, 26-28 ('Kanttekeningen').

van gelijkheid. Deze lijn is de krachtigste. Daarnaast is er de lijn van Bucer: vanuit Straatsburg via Londen naar 's-Gravenhage-1586: de predikant is de enige geordende ambtsdrager, die wordt bijgestaan door de ouderling. Deze lijn is zwak, maar nog wel herkenbaar, het minst in de confessie, iets meer in de kerkorden en het meest in de bevestigingsformulieren. Het lijkt niet onwaarschijnlijk te veronderstellen dat juist deze teksten, die eeuwenlang zijn voorgelezen tijdens de kerkdienst, bij de gemeente het besef hebben doen ontstaan dat de predikant de 'eigenlijke' ambtsdrager is en de ouderling zijn 'helper'. Hebben we hier te maken met 'gelukkige' of een 'ongelukkige' inconsequentie? In elk geval met een onhelderheid in de ambts-theologie. Wanneer Nederlandse calvinisten dan ook niet goed raad weten met de ouderling ('een onduidelijke figuur', Berkhof),²⁰⁶ maar evenmin met de predikant ('een veel te bisschoppelijke figuur'),²⁰⁷ komt dat voort uit het tweeslachtig karakter van hun eigen bronnen. Daar ligt het *vitium originis* van de onduidelijke ambts-theologie zoals die zich in de gereformeerde traditie heeft ontwikkeld. Deze principiële onduidelijkheid zou de kerk op een bepaald moment tot een keuze dwingen, hetzij in de richting van de ouderling, hetzij in die van de bisschop. Maar dan zijn we al in de 20^e eeuw.

1.3.5 DE SYNODE VAN DORDRECHT (1618-1619)

Op de Synode van Dordrecht 1618/19 werd het in Wezel begonnen proces van gemeentevorming en kerkopbouw voltooid. De Nederlandse gereformeerde kerk was in haar kerkregering een eigen weg gegaan, tussen Rome en de Anabaptisme, tussen hiërarchie en independentisme. Zij wilde geen congregationalisme en geen episcopalisme, ze koos voor het presbyteriaal-synodale kerkmodel, al heeft ze ook enkele waardevolle elementen van het 'katholieke' kerkmodel bewaard. Men kan die - historisch gezien terecht - inschatten als uitzonderingen die de regel bevestigen. Men kan ze echter ook waarden als signalen van katholiciteit die de Nederlandse gereformeerden herinneren aan het 'katholiek' gehalte van hun kerk. Anders gezegd: als aanknopingspunten voor het oecumenisch debat over de gestalte van de kerk van de toekomst.

Het is de moeite waard om in dit verband de aandacht te richten op wat zich afspeelde op 30 april 1619 tijdens de 145e zitting van de synode van Dordrecht. Bisschop George Carleton, één van de vijf anglicaanse deelnemers aan de synode, een 'calvinistische episcopalist'

---

²⁰⁶ Zie: *Wat is er aan de hand met het ambt?* ('het studierapport-Berkhof'), 's Gravenhage 1970, 46-50, waar de onduidelijkheid van het ouderlingenambt als de meest fundamentele zwakte van de hervormde ambtsstructuur wordt aangewezen.

²⁰⁷ Zie: G. Heitink, *Biografie van de dominee*, hoofdstuk 2 ('Een openbaar ambt in een publieke kerk'), 65v., waar de auteur de verhoudingen gedurende de Republiek als volgt samenvat: 'Predikanten werden gezien als gezanten van Christus (2 Corinthe 5,20 - een verwijzing naar een tekst genoemd in het bevestigingsformulier, J.K.)(...) De kerkregering was opgedragen aan de ouderlingen, maar vaak werden ze overvleugeld door de meer eerwaarde predikanten. Het gevaar bestond dat ze op den duur niet meer waren dan onbetaalde assistenten van de dominee'.

(Nijenhuis),²⁰⁸ uitte toen - tegen de afspraak in - openlijk zijn bezwaren tegen de artikelen 30-32 van de *Confessio Belgica*, waarin de gelijkheid van de ambten wordt beleden als instelling van Christus. Noch volgens de Schrift, noch volgens 'the judgement of antiquity' kan dat verdedigd worden, aldus de bisschop. Hij wilde geen oordeel vellen over de leerstellige inhoud van de confessie, maar tegen de daarin beleden presbyteriale structuur van de kerk meende hij openlijk te moeten protesteren, waarna hij zijn betoog afsloot met een vurig pleidooi voor de grote waarde van de Engelse episcopale traditie. Er viel vervolgens een ijzig stilzwijgen in de vergadering, volgens H. Kaajan het beste antwoord dat de synode kon geven op deze publieke aanval op haar eigen kerkorganisatie.²⁰⁹ Jaren later - vlak voordat in Engeland de strijd tussen het kerkelijk establishment en de puriteinen tot een uitbarsting zou komen - gooide diezelfde bisschop Carleton olie op het vuur door van zijn optreden in Dordrecht verslag te doen in een geschrift, getiteld *Testimonie concerning the Presbyterian Discipline in the Low-Countries, and Episcopal Government here in England*, London 1642. Op het titelblad staat de spreuk: *Tolle Episcopos, et tot erunt schismata, quot homines*.²¹⁰ Behalve van zijn toespraak doet de auteur in dit boekje ook verslag van een aantal privé-gesprekken met synodeleden: 'I told them that the cause of all their troubles was this, that they had no Bishops among them, who by their authority might repress turbulent spirits, that broached novelties (bedoeld zijn uiteraard de Remonstranten, J.K.). The truth is, they groane under that burden, and would be eased if they could'.²¹¹ Helaas vermeldt Carleton niet waarop hij zijn mening baseerde. Evenmin noemt hij de voor ons doel zeer interessante persoonlijke reactie van de voorzitter van de synode, de Leeuwarder predikant Johannes Bogerman. Daarover worden we ingelicht door de Leidse theologische hoogleraar Fridericus Spanheim Jr. (1632-1701), over wie J. van den Berg een artikel schreef.²¹² Spanheim, die na de *Glorious Revolution* (1688) door de Engelse koningin Mary benaderd zou worden over een mogelijke verzoening tussen anglicanen en presbyterianen, wilde calvinist zijn, maar tegelijk was hij één van meest uitgesproken verdedigers van de Kerk van Engeland. Als voorstander van de *via media* ijverde hij voor verzoening tussen episcopalen en presbyterialen, maar oogste daarmee veel kritiek van zijn Franeker collega Johannes van der Waeyen, die het *ius divinum*-karakter van het presbyterianisme verdedigde. In zijn weerwoord, getiteld *Epistola Responsoria* (1682), stelt Spanheim dat de presbyteriale kerken altijd de bisschoppelijke structuur van de Kerk van Engeland hebben gerespecteerd. In dat verband vertelt hij ook over de Dordtse toespraak van de bisschop van Llandaff en de reactie daarop van Bogerman: 'He has the story that when the Bishop of Llandaff (George Carleton) recommended the episcopal system as an expedient against

²⁰⁸ Zie over George Carleton: W. Nijenhuis, 'The controversy between Presbyterianism and Episcopatism surrounding and during the synod of Dordrecht 1618-1619, in: *Ecclesia Reformata. Studies on the Reformation*, Leiden 1972, 207-220.

²⁰⁹ H. Kaajan, *De Grootte Synode van Dordrecht*, Amsterdam 1918, 15.

²¹⁰ 'Nem de bisschop weg en er zullen zoveel schisma's zijn als er mensen zijn'. Zie voor de volledige titel: Nijenhuis, *a.a.* 217, noot 4. Een Nederlandse versie van dit geschrift is te vinden in G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Rotterdam 1704, III, 575-577.

²¹¹ Ook H. Kaajan, *De Grootte Synode van Dordrecht*, 189 citeert dit fragment uit Carletons verslag. Zijn mening is (*a.w.* 14v.) dat de bisschop met zijn aanval op het presbyteriale systeem misbruik maakte van zijn bevoorrechte positie. Nijenhuis daarentegen (*a.a.* 219) schrijft dat zijn optreden bijdroeg aan een eerlijke discussie en het scheppen van heldere verhoudingen. Hij is overtuigd van Carletons oprecht verlangen om te bewaren wat hij beschouwde als 'de ware leer'. Kaajan zwijgt overigens geheel over de reactie van Bogerman (zie *infra*), terwijl Nijenhuis (*a.a.* 214) onder verwijzing naar Kaajan spreekt van 'a few small personal difficulties' tussen Carleton en Bogerman, zonder verdere precisering.

²¹² J. van den Berg, 'Dutch Calvinism and the Church of England in the Period of the Glorious Revolution', in: *Britain and the Netherlands. Vol. XI. Religion, Art and Scholarship in Anglo-Dutch Relations in the 17th Century*, Zutphen 1994, 84-99. Zie voor de biografische gegevens van Fr. Spanheim Jr.: *BLGNP*, deel 2, 411-413 (D. Nauta).

schism and heresis, the president of the Synod, Johannes Bogerman, remarked he regretted that the Dutch Church had no bishop: 'Domine, non sumus adeo felices':²¹³ 'Mijnheer, zo gelukkig zijn we hier niet' - een verrassend antwoord van een onverdacht gereformeerd theoloog als Bogerman, dat perspectieven opent voor het debat tussen episcopalen en presbyterialen, maar tegelijk licht werpt op de discrepantie tussen officiële kerkelijke uitspraken en uitlatingen in privégesprekken.²¹⁴

We vermelden dit 'incident', omdat het symptomatisch is voor de geest van de tijd. De gereformeerde religie had zich gevestigd in de Lage Landen; de anglicaanse in Engeland, de kloof tussen de Republiek en Engeland was groot. Er waren spanningen genoeg, zowel in politiek als in militair en economisch opzicht. Desondanks hadden de beide landen elkaar nodig, vooral in de strijd tegen het katholieke Frankrijk. Daarom propageerde Jacobus I een sterk protestantisme, dat niet verscheurd werd door dogmatische twisten en kerkordelijke verschillen. Hij was ervan overtuigd dat alleen een bisschoppelijk geregeerde kerk die eenheid zou kunnen bewaken.²¹⁵ De koning duldde daarin geen tegenspraak. De anglicaanse afgevaardigden naar de Dordtse synode hadden dan ook instructies meegekregen om hun voorkeur voor het episcopale systeem duidelijk te laten merken. En de Nederlandse gedelegeerden beseften maar al te goed wat daarvan de achtergrond was. Gezien deze situatie is het zeer begrijpelijk dat de synode moeilijke discussies over de structuur van de kerk wilde vermijden. Daarom zweeg men na de toespraak van de bisschop - niet omdat men het met hem eens was, zoals hij zelf dacht.²¹⁶ Betuigde Bogerman ook daarom in een persoonlijke gesprek zijn spijt over het niet hebben van bisschoppen in zijn kerk? Hebben we hier nog te maken met een 'gelukkige inconsequentie', of veeleer met kerkelijke diplomatie of politiek opportunisme? We zullen het nooit weten. Wel weten we dat in de zeventiende eeuw bij meerdere gereformeerde theologen de overtuiging leefde dat anglicanen en gereformeerden van dezelfde confessionele familie zijn en dat toenadering, ook in vormgeving van de structuur van de kerk, mogelijk moet zijn. We noemden al de naam van Spanheim Jr. en daarvoor die van Saravia. Behalve deze uitgesproken 'oecumenische' theologen denke men ook aan uitgesproken gereformeerde theologen als Jacobus Trigland en Herman Witsius. Zij allen stonden volgens Van den Berg zeer welwillend tegenover de Kerk van Engeland - al

---

²¹³ J. van den Berg, *a.a.*, 90, met verwijzing naar Spanheims *Opera Omnia* II, Leiden, 1682, c.1060; De bron van Spanheims mededeling was een geschrift van één van de Engelse gedelegeerden op de synode van Dordrecht, Joseph Hall: *Episcopate by Divine Right*, London 1640, 15-16; Vgl. L.J. Koffeman, 'De bisschop, kerkscheidend of kerkverenigend? Een benadering vanuit de gereformeerde traditie', in: *De bisschop. Kerkscheidend of kerkverenigend?*, 14.

²¹⁴ Dat het optreden van Spanheim 200 jaar later gebruikt zou worden als wapen in de strijd tegen de 'de hiërarchie van 1816' blijkt uit het referaat, dat door F.L. Rutgers werd uitgesproken op het Gereformeerd Congres van 1887 (in het heetst van de doleantiestrijd). In zijn toespraak, getiteld 'De Hiërarchie in haar kerkbedervend karakter', zegt Rutgers 'dat zelfs in de bloeitijd onzer kerken niet alle kerkedienaars zonder onderscheid van den hiërarchischen zuurdesem volkomen vrij waren'. Als bewijs daarvan vertelt hij van de Leidse hoogleraar Frederik Spanheim, die 'zich wat al te ingenomen toonde met de inrichting van de Episcopale kerk in Engeland' en daarmee zo veel verzet opriep, dat hij 'gedwongen werd de tegen hem gerezen verdenking door eene nadere verklaring zooveel mogelijk van zich af te weren'. Rutgers zwijgt overigens over het gesprek tussen Bogerman en Carleton. Zie: *Gereformeerd Kerkelijk Congres. Het juk der tweede hiërarchie. Drie referaten op den 11den Januari 1887 voorgedragen door Dr. F.L. Rutgers, Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman en Dr. A. Kuyper*, Amsterdam 1887, 8.

²¹⁵ Zie A.Th. van Deursen, 'England and the Synod of Dordt', in: S. Groenveld and M. Wintle, *The Exchange of Ideas: religion, scholarship and art in Anglo-Dutch relations in the seventeenth century* (Britain and the Netherlands XI), Zutphen 1994, 31-41. Vgl. W. Nijenhuis, *Ecclesia Reformata*, 213.

²¹⁶ W. Nijenhuis, *Ecclesia Reformata*, 218, schrijft: 'From the fact that no one made any reply to the British address, the bishop wrongly assumed that the assembly was in agreement with him. This silence however, was of a political nature born of a desire to avoid any conflict with the overseas delegates and with their master'.

zegt hij er bij: 'They would not have liked to see the system of the Anglican Church introduced in the Netherlands, but it was good for England'.²¹⁷

1.3.6 TUSSEN 1619 EN 1816

In principe had Dordrecht-1619 al gekozen voor de ouderling, maar het is de Utrechtse theoloog Gisbertus Voetius (1589-1676) geweest, die deze keuze heeft uitgewerkt en gesystematiseerd tot een compleet kerkrechtelijk systeem.²¹⁸ Voortaan zal er in de kerk geen ruimte meer zijn voor ook maar de geringste vorm van episcopalisme. Rekenden de oudste gereformeerde kerkorden nog met een persoonlijk ambt voor de bewaking van de eenheid, vanaf nu draagt de regering van de kerk een exclusief collegiaal karakter.²¹⁹ Geheel in de lijn van Beza beschouwt Voetius de presbyteriale vorm van kerkregering als *iure divino*.²²⁰ Het belangrijkste front waartegen hij zich richt is de hiërarchie van Rome. En het is deze antihiërarchische interpretatie van het presbyteriale systeem die in de Nederlandse gereformeerde traditie de algemeen gangbare is geworden, zo zelfs dat Plomp kan schrijven:

Wanneer men bedenkt, dat generaties ambtsdragers door Voetius, de algemeen erkende 'magister iuris ecclesiastici reformati', kerkrechtelijk zijn gevormd - zijn opvattingen zijn aan de academies gedoceerd en in boek en artikel gepopulariseerd - verwondert het nauwelijks dat ook thans nog menig gereformeerde afwijzend reageert, wanneer hij een episcopaal-aandoende suggestie verneemt: wat kan, dit niet!²²¹

Dan meldt zich in de dagen van Voetius echter een nieuw front: het independentisme - of liever: het congregationalisme²²² - van de uit Engeland afkomstige beweging der puriteinen. Het is opvallend dat Voetius zich daarover veel milder uitlaat dan over

---

²¹⁷ A.w., 95.

²¹⁸ Zie Gisbertus Voetius, *Politica Ecclesiastica*. 3 partes, 4 tomi. Amstelodami 1663-1676. Van 't Spijker schrijft over dit werk: 'Er is geen onderwerp te bedenken, of het is in dit handboek voor kerkrecht, in deze commentaar op de kerkorde, in deze vraagbaak voor ambt en pastoraat te vinden'. Zie W. van 't Spijker, 'Voetius Practicus', in: J. van Oort e.a., *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijke symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen 1989, 242-256 (254). Zie over Voetius' kerkrechtelijke opvattingen: M. Bouwman, *Voetius over het gezag der Synoden*, Amsterdam 1937 (toegesplitst op de kerkrechtelijke discussie over de verhouding tussen de plaatselijke kerk en de algemene kerk); D. Nauta, 'Voetius, Gisbertus', *BLGNP*, deel 2, 443-449 (446v.); W. van 't Spijker, 'Gisbertus Voetius (1589-1676)', in T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 49-84 (74-83).

²¹⁹ Zie Van der Borcht, *Het ambt her-dacht*, 197 (punt 8 van de samenvatting van zijn bespreking van de ambtsvisie volgens de gereformeerde belijdenisgeschriften).

²²⁰ Zie Bouwman, *Voetius over het gezag der synoden*, 113v., Plomp, *Presbyteriaal-episcopaal?*, 21-26.

²²¹ Zie Plomp, *Presbyteriaal-episcopaal?*, 23v.

²²² Beide tradities mogen niet zonder meer vereenzelvigd worden: bij het congregationalisme ligt het uitgangspunt in de plaatselijke kerk, bij het independentisme in een groep gelovigen, die zich zelfstandig kerkelijk organiseert. Lang niet alle aanhangers van het congregationalisme zijn independentisten. Integendeel, velen weten zich onderdeel van de *Una Sancta Catholica*. Terecht wordt er van congregationalistische zijde dan ook bezwaar aangetekend tegen de nog steeds voorkomende identificatie van de twee bovengenoemde geloofstypen. Zie J.H. Karelse, *Congregationalisme. Onderzoek naar zijn wording in West-Europa en zijn doorwerking in de Bond van Vrije Evangelische gemeenten in Nederland alsmede een aanzet tot een nieuwe bibliografie van het congregationalisme* (licentiaat-scriptie Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel), 1993, 5-16 (inleiding).

de roomse hiërarchie. Men neemt dan ook aan dat zijn grote sympathie voor het puritanisme hem ertoe gebracht heeft in zijn kerkmodel ook ruimte in te bouwen voor een meer congregationalistische kerkopvatting.²²³

Sommigen nemen aan dat er onder de Nederlandse calvinisten niet pas sinds Voetius, maar al veel eerder, eigenlijk al vanaf het begin, naast de presbyteriale hoofdstroming ook altijd aanhangers van een meer congregationalistisch georiënteerd kerkmodel zijn geweest. Of zij zich daarvoor op de vroegste gereformeerde kerkorden of zelfs op Calvijn kunnen beroepen, is een open vraag.²²⁴ Wel is het een feit dat het geleidelijk gegroeide evenwicht tussen het lokale en het bovenlokale element - het kenmerk van het latere presbyteriaal-synodale systeem - tamelijk wankel is. Toen Plomp indertijd de kerkorde van Emden-1571 typeerde als antihiërarchisch (zie artikel 1) én anti-independentisch (zie artikel 53), voegde hij er dan ook aan toe, dat de negatieve elementen in deze omschrijving gemakkelijk verabsoluteerd kunnen worden: 'Wie alleen oog heeft voor het gevaar van hiërarchie vervalt gemakkelijk tot independentisme. Omgekeerd: wie alleen beducht is voor independentisme, heeft nauwelijks verweer tegen hiërarchie'.²²⁵ Dat zelfs een veel meer uitgebalanceerde kerkorde als die van Dordrecht-1619 ten aanzien van de positie van de lokale gemeente multi-interpretabel is, valt goed af te lezen aan de verschillende commentaren die de afgelopen honderd jaar in Nederland verschenen zijn. Zo interpreteert de gereformeerde predikant J. Jansen haar in de eerste druk van zijn *Korte verklaring van de kerkordening* (1923)²²⁶ in 'dolerende' zin: alle nadruk ligt op de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente, terwijl in latere drukken (de laatste druk verscheen in 1952) het synodale aspect veel meer wordt geaccentueerd. Deze verschuiving hangt samen met de problematiek van Assen 1926 en de Vrijmaking van 1944, toen opnieuw de vraag in het geding was of de synode aan de plaatselijke gemeenten bepaalde besluiten kon opleggen. Tenslotte vermelden we nog dat ook tal van kerken die uit de Afscheiding van 1834 zijn voortgekomen zich voor hun min of meer congregationalistische kerkopvatting op de Dordtse kerkorde beroepen.²²⁷

Hoe dat ook zij, het blijkt dat Voetius' interpretatie van de Dordtse kerkorde ook elementen bevat, waarop het latere congregationalisme zich kon beroepen. Met name valt daarbij te denken aan zijn visie op de plaatselijke gemeente als een *foedus liberum* (een vrijwillig verbond) van een aantal gelovigen, en aan het feit dat in zijn opvatting een classis of een synode géén kerk in eigenlijke zin genoemd kan wor-

---

²²³ Veelal wordt aangenomen dat Voetius in dit opzicht onder invloed stond van de uit Engeland uitgeweken puritein Robert Parker: 'Geen canonicus wordt door Voetius meer geprezen dan Parker', aldus M. Bouwman, *Voetius*, 49v.

²²⁴ W. Nijenhuis schrijft dat het calvinisme vanaf het begin behalve aanhangers met episcopale opvattingen ook aanhangers heeft geteld met sympathieën die later congregationalistisch zouden heten: 'Van den beginne heeft het met name in Engeland een verscheidenheid van opvattingen aangaande kerkorde en kerkregering aan de dag gelegd. Naast de presbyteriaal-synodale opvattingen werden enerzijds episcopalistische, anderzijds congregationalistische beginselen gehuldigd'. Beide kerkvormen zijn dan ook te beschouwen als vrucht van calvinistische bodem. Zie W. Nijenhuis, 'De eenheid der kerk bij Luther en Calvijn', *Kent*, 35 (1984), 268-287 (280v.).

²²⁵ J. Plomp, 'De kerkorde van Emden', in D. Nauta, J.P. van Dooren en O.J. de Jong, *De Synode van Emden. Oktober 1571*, Kampen 1971, 88-121 (90).

²²⁶ Zie J. Jansen, *Korte verklaring van de kerkordening*, Kampen 1923¹.

²²⁷ Zie W. van 't Spijker en L.C. van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen, 1992², 130-134 ('De kerken van de Afscheiding', door Van 't Spijker), 179-180 ('De Christelijke Gereformeerde Kerken' en de 'De situatie in de Gereformeerde Gemeenten', beide door W. van 't Spijker) en 181 ('De Gereformeerde Kerken in Nederland -Vrijgemaakt', door K. Deddens).

den.²²⁸ Hieruit is het dan ook te verklaren dat Voetius gedurende de doleantiestrijd de inzet kon worden van een heftige polemiek tussen de kerkrechtgeleerde F.L. Rutgers, ‘de canonicus van de Doleantie’,²²⁹ en de hervormde theoloog H.G. Kleyn met als inzet de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente, waarbij het debat zich uiteraard toespitste op de vraag of een plaatselijke gemeente zich al dan niet had te voegen naar het gezag van de synode.²³⁰ Dat deze vraag nog altijd niet definitief beantwoord is, blijkt uit de recentelijk gevoerde discussie over de vraag of plaatselijke gemeentes hun zelfstandigheid verliezen wanneer de fusie van de Samen-op-Weg-kerken een feit wordt.²³¹ In elk geval blijkt hieruit dat de oorsprong van het Hervormde en Gereformeerde kerkmodel minder exclusief presbyteriaal-synodaal is dan oppervlakkige beschouwing doet vermoeden. Wezen we al eerder op aanzetten in de richting van het episcopalisme, daarnaast mogen ook de congregationalistische tendensen, zoals die met name in de Gereformeerde Kerken in Nederland nog steeds aanwezig zijn, ons niet ontgaan. Deze hebben oude wortels en kunnen dan ook niet straffeloos genegeerd worden.

Tenslotte: voor het goed begrip van de latere ontwikkelingen is het van belang zich te realiseren, dat de denkbeelden van Voetius ook daarom zo veel invloed konden krijgen in kerk en universiteit, omdat de kerkorde van Dordrecht-1619 nooit door de Staten-Generaal is geaprobeerde: die konden zich niet verenigen met een kerkorde, die uitging van een eigen, onafhankelijke positie van de kerk ten opzichte van de overheid.²³² Ten gevolge daarvan ontbrak het de Nederlandse gereformeerden aan een gezamenlijke visie op de kerk en waren de kerkordelijke regelingen per gewest verschillend. Voeg daar nog bij, dat de overheid na 1618 nooit meer toestemming gegeven heeft voor het houden van een nationale synode, dan is het duidelijk dat allerlei belangrijke zaken onbeslist en veel vragen op kerkrechtelijk gebied open bleven. In zo’n situatie kon, zoals we zagen, een episcopalist als Spanheim Jr. zijn opvattingen verkondigen, maar konden ook piëtistische of rationalistische denkbeelden vat krijgen op individuele kerkleden of groepen kerkleden in of aan de rand van de kerk. Maar vooral: zo’n kerk was op de lange duur weerloos tegen pogingen van de overheid om haar te manipuleren. Het hoeft ons dan ook niet te verbazen, dat de ‘verlichte’ koning Willem I bijna 200 jaar na de synode van Dordrecht-1619 - ondanks de in 1796 doorgevoerde scheiding van kerk en staat²³³ - in 1816 zijn plannen om de protestantse kerken in Nederland ‘bij de tijd’ te brengen vrijwel zonder slag of stoot aan hen kon opleggen. Daarmee was een vorm van hiërarchie geschapen, die

---

²²⁸ Zie M. Bouwman, *a.w.*, 74-84, waar de auteur een uitvoerige bespreking geeft van de betreffende plaatsen in de *Politica Ecclesiastica*.

²²⁹ Aldus M. Bouwman, *a.w.*, 2.

²³⁰ M. Bouwman, *a.w.*, 1-9 (inleiding) en passim. Vgl. Th.L. Haitjema, *Nederlands Hervormd kerkrecht*, Nijkerk 1951, 25-31 en Bronkhorst, *Schrift en Kerkorde*, 263.

²³¹ Wij denken aan het in december 2000 aan alle plaatselijke kerken toegezonden rapport *Kerken en kerkverband* en de daarop gevolgde discussie in de Gereformeerde Kerken.

²³² Zie K. Deddens, ‘De Nederlandse gereformeerde kerken in de periode 1560-1816’ in: W. van ’t Spijker/L.C. van Drimmelen, *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen, 1992², 117-119.

²³³ T.L. Haitjema, *Nederlands Hervormd kerkrecht*, 32-41; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen 1986³, 19-31.

grote gevolgen zou hebben voor de toekomst van alle erbij betrokken kerken, de Hervormde kerk in het bijzonder.

1.3.7 1816 EN VERDER

Het karakter van het Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk van het Koninkrijk der Nederlanden, kan in drie punten worden samengevat.²³⁴ Ten eerste: het is de kerk van staatswege opgelegd. In feite regeerde de koning de kerk. En al trok de overheid zich later terug, de regering van de kerk bleef regentesk-bestuurlijk. Ten tweede: het reglement heeft geen presbyteriale, maar een hiërarchische structuur, geënt op Frans-Bonapartistische denkbeelden. Met behoud van de oude kerkelijke namen van synode en classis werd een hiërarchie van regentbesturen ingevoerd, op nationaal, provinciaal en classicaal niveau: 'De Dordtse Kerkorde was afgeschaft, het nieuwe Reglement was in werking gesteld. En daarmee was het presbyteriaal karakter onzer Gereformeerde Kerk aangetast en geschonden; terwijl een hiërarchisch beginsel was binnengebracht'.²³⁵ Ten derde: het reglement heeft slechts ten doel het bestuur van de kerk te regelen: de toon werd meteen bij de installatie van de synode al gezet door commissaris-generaal Repelaer van Driel: 'De synode is niet geroepen om leerstellige geschillen te beslissen (sc. zoals in Dordrecht-1618, JK), maar om de kerk te besturen'.²³⁶ De kerk was een besturenkerk geworden. Al bepaalde artikel 9, dat het handhaven van de leer wel degelijk tot de taken van het kerkelijk bestuur behoort, in de praktijk heerste er onbeperkte leervrijheid, geheel volgens de alom gehuldigde principes van vrijheid en verdraagzaamheid. Het is niet nodig hier de catastrofale gevolgen van '1816' te bespreken, noch het steeds krachtiger wordende verzet tegen 'het gedrochtelijke Staatskerk-type' (Haitjema), dat aan de Hervormde Kerk was opgedrongen.²³⁷ Daarvoor bestaat een overvloed aan literatuur.²³⁸ Met het oog op ons onderzoek beperken we ons tot het kerkrechtelijk aspect van de reorganisatiestrijd, waarop aanvankelijk niet, maar later des te meer de aandacht kwam te liggen²³⁹. De kern daarvan vormde het verzet tegen de hiërarchische structuur van het reglement. Daartegen kwam dan

---

²³⁴ Zie over het Reglement-1816: J.C.A. van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816*, Wageningen 1942; T.L. Haitjema, *De kerkorde van 1816* (Naar het herstel der Kerk, eerste serie, nummer 1), z.j.; A. de Groot, 'Het Algemeen Reglement van 1816', in: *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura* (Utrechtse Theologische Reeks 18), Utrecht 1993, 111-136; H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951 van de Nederlandse Hervormde Kerk.*, Zoetermeer, 2000; 28-40; K. Blei, *De Nederlandse Hervormde Kerk, haar geschiedenis en identiteit*, hfdst. 5.

²³⁵ M. van Grieken, *Over de leervrijheid in de Ned. Hervormde (Geref.) Kerk*, Maassluis 1928, 39.

²³⁶ Zie A.J. Bronkhorst, in *KT* 27 (1976), 127 (Kroniek: 'Op 1 mei 1951 werd de kerkorde der Ned. Hervormde Kerk ingevoerd').

²³⁷ Zie T.L. Haitjema, *De kerkorde van 1816*, 12.

²³⁸ Zie het overzicht van de periode 1816-1951 in bovengenoemde Kroniek van *Kerk en Theologie*; A.J. Bronkhorst, 'De Nederlandse Hervormde Kerk en het Algemeen Reglement van 1816', in: *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, 1992², 121-129 (met literatuuropgave). Verder is nog steeds van belang het historisch gedeelte uit T.L. Haitjema, *Nederlands Hervormd kerkrecht*, 41-111 (1816-1950) en - voor de reorganisatiestrijd tussen 1816 en 1923 - C.A. Lingbeek, *Schets van de geschiedenis der Reorganisatiebeweging in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Wageningen 1925.

²³⁹ Zie T.L. Haitjema, *ibidem*, 65.

ook in de tweede helft van de 19^e eeuw steeds meer verzet. De verschillende richtingen waarin de kerk uiteengevallen was, de confessionelen, de modernen en de ethischen, waren het erover eens dat de structuur van de kerk in strijd was met haar wezen. Uit de talloze geschriften die in deze periode verschenen zijn citeren we een fragment uit de brochure *Geloof en kerkvorm, toespraak tot de Hervormde Gemeente, over de kerkelijke houding van velen harer leeraren*, door J.H. Gunning Jr., verschenen in 1863.²⁴⁰ We kozen dit gedeelte niet alleen vanwege de kernachtige formulering van de bezwaren tegen '1816', maar ook om daarmee een brug te slaan naar de volgende paragraaf, waarin de visie ter sprake zal komen van de theoloog die meer dan wie ook aandacht heeft gevraagd voor het 'katholiek' gehalte van de Nederlandse Hervormde Kerk: J.H. Gunning:

Van de kerkorde waaronder gij leeft, meenen velen dat zij u niet willekeurig is opgelegd, maar in de geschiedenis der Kerk gegrond en in den loop der tijden wettig geworden is: en dat zij daarom met recht gehoorzaamheid eischt van alle ledematen in 't algemeen en van elken predikant in het bijzonder. Dit is eene groote dwaling. Deze kerkorde is onze Hervormde Kerk opgedrongen door Koning Willem I in 1816, in vereeniging met eene door dien Vorst benoemde Commissie. Zij is in strijd met de geschiedenis, het recht en het wezen der Kerk. Bij hare invoering is ernstig protest gehoord, doch het heeft niet gebaat. Noch het recht der gemeente op ware vertegenwoordiging, noch de onderlinge gelijkheid van alle Evangeliedienaren is er bij in het oog gehouden. Een geheel on-protestantsche hiërarchie is er door gevestigd. Kortom, het uitsluitend recht van den éénigen Heer en Koning der Kerk om alleen Zijn Woord en Geest te doen regeeren in de gemeente, is er door verkort en ter zijde gesteld.²⁴¹

1.3.8 J.H. GUNNING JR.

Daarmee zijn we gekomen bij de vraag, wat de bezwaarden voor ogen stond, welk alternatief zij hadden. Afgezien van de afgescheidenen, die integrale her-invoering wilden van de Dordtse kerkorde²⁴² en de vrijzinnigen in de Nederlandse Hervormde Kerk, die een kerk voorstonden 'waarin elke voorganger en elk gemeentelid de religieuze opvattingen mag belijden die hij wenst',²⁴³ kan men zeggen dat in de Hervormde Kerk de confessionelen en de ethischen in principe hetzelfde voorstonden: afschaffing van het reglement van 1816 en terugkeer naar een presbyteriaal-synodale vorm van kerkregering. Over de concretisering daarvan ontstond echter een felle strijd, de dusgenaamde 'organisatiestrijd', vooral toen Abraham Kuiper zich in de jaren zeventig in de strijd mengde.²⁴⁴ De verschillende standpunten die sedertdien werden ingenomen, kunnen globaal (en dus enigszins simplificerend) gekoppeld worden aan drie namen. Ph.J. Hoedemaker (1839-1910), de voorman van de confes-

²⁴⁰ J.H. Gunning, *Geloof en kerkvorm, toespraak tot de Hervormde Gemeente, over de kerkelijke houding van velen harer leeraren*, 's Gravenhage 1863.

²⁴¹ J.H. Gunning, a.w., geciteerd in M. van Grieken, *Over de leervrijheid*, Maassluis 1928, 44. Vgl. J.H. Gunning J.Hzn., *Prof.Dr.J.H. Gunning. Leven en werken*, dl. II, Rotterdam, z.j. (1923?), 112-118.

²⁴² W. van 't Spijker, in: *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, 130-134.

²⁴³ H. Bartels, *Tien jaren strijd om een belijdende kerk. De Nederlandsche Hervormde Kerk van 1929 tot 1939*, Den Haag, 1946, 27.

²⁴⁴ Zie voor een overzicht van Kuipers theologische en ecclesiologische inzichten: P.A. van Leeuwen, O.F.M., *Het kerkbegrip in de theologie van Abraham Kuiper*, Franeker 1946, hfdst. 2.

sionelen, wilde een voluit presbyteriaal-synodale georganiseerde kerk, met een sterk nationaal karakter. Kuyper (1837-1920) wilde dat ook, maar in zijn oproep om 'het synodale juk' af te werpen, legde hij zo sterk de nadruk op de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente ('de hoeksteen van geheel het stelsel'),²⁴⁵ dat hij neigde naar het congregationalisme. De veel minder 'belijnde' ethische richting tenslotte, met name haar meest oorspronkelijke representant J.H. Gunning Jr. (1829-1905), had een veel meer 'katholiek' kerkmodel voor ogen. Aan het eind van zijn leven nam hij afstand van de in zijn ogen te spiritualistische ecclesiologie van de ethische theologie²⁴⁶ en koos hij de kant van Hoedemaker. Volgens Noordmans was deze stap 'ingegeven door bisschoppelijke zorg voor de schare die de Wet niet weet'.²⁴⁷ Zijn diepste verlangen bleef echter uitgaan naar de zichtbare gestalte van de *Una Sancta Catholica*.

Alleen van daaruit valt het opmerkelijke feit te verklaren, dat Gunning in de laatste fase van zijn leven niet alleen toenadering zocht tot Hoedemaker, maar ook tot de Katholiek Apostolische Kerk.²⁴⁸ Merkwaardig genoeg valt in de literatuur over Gunning op het eerstgenoemde meestal alle nadruk, terwijl het laatstgenoemde als een teken van seniele aftakeling of als een sektarisch trekje in zijn denken beschouwd wordt. Naar ons inzicht raken we hier echter een zenuw van Gunnings ecclesiologie. Hier liggen de wortels van de later door de vereniging Kerkopbouw voorgestelde uitbouw van het presbyteriale kerkmodel tot een apostolisch-presbyteriaal of zelfs een apostolisch-episcopaal kerkmodel. Men kan daarin - met Noordmans - de doorwerking zien van Gunnings hartstocht voor het apostolische²⁴⁹ - een notie die overigens bij Gunning zelf altijd in verbinding staat met andere noties, zoals eschatolo-

²⁴⁵ A. Kuyper, *Tractaat van de Reformatie der Kerken. Aan de zonen der Reformatie hier te lande op Luther's vierde Eeuwfeest aangeboden*, Amsterdam 1883 (volksuitgave), 48.

²⁴⁶ Zie A. de Lange, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap binnen de theologie. Een onderzoek naar de ontwikkeling van het theologiebegrip van J.H. Gunning Jr. (1829-1905)*, Kampen 1987, 217.

²⁴⁷ O. Noordmans, 'Pragmatische houding', *Verzamelde Werken* (=vW) 1, 174. Vgl. J.D.Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader*, Zoetermeer, 1999, 332.

²⁴⁸ Zie over Gunning en de Katholiek Apostolische Kerk: J.H. Gunning J.Hzn., *Prof.Dr.J.H. Gunning. Leven en werken*, dl. II, z.j. (1923?), 220-233; J.H. Semmelink, *Prof.Dr. J.H. Gunning, zijn ontwikkelingsgang en zijne beginselen*, Zeist 1926, 37v., 82-103; K.H. Miskotte, 'Gunning en de strijd voor kerkherstel', in: *Schrift en Kerk. Een bundel opstellen van vrienden en leerlingen, aangeboden aan Prof. dr.Th.L. Haitjema op 10 november 1953*, Nijkerk 1953, 215-242; J.M. Hasselaar, *Al luisterend*, 108-140; A. de Lange, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap*, 208-219. De Lange, a.w. 210v., plaatst Gunnings tweestrijd, door Noordmans zijn 'agonie' genoemd (zie O. Noordmans, *Johannes Hermanus Gunning*, vW 3, 346-352), om over te gaan naar de Katholiek Apostolische Kerk niet in zijn Leidse periode, maar veel later, in zijn Arnhemse periode, in oktober 1899, toen hij al met emeritaat was.

²⁴⁹ Wanneer Noordmans in zijn toelichting op het reorganisatie-ontwerp van Kerkopbouw Gunnings hartstocht voor het apostolische typeert als 'een grillige obsessie die hij lange tijd sectarisch moest uitleven', maar die 'aan het eind van zijn leven reeds in gemeentelijke banen kon worden geleid' en zich thans 'onder de algemeene ontbinding der burgerlijke samenleving als eisch der naaste toekomst gaat vertoonen', geeft hij daarmee een trefzekere formulering van de doorwerking van Gunnings gedachtegoed in dat van Kerkopbouw: daarin wordt Gunnings apostolische gedrevenheid niet *kaltgestellt*, maar geactualiseerd en ecclesiologisch vruchtbaar gemaakt. Zie O. Noordmans, *Het reorganisatie-ontwerp van Kerkopbouw toegelicht*, Baarn 1933, 10, ook te vinden in: O. Noordmans, *Verzamelde werken*, dl 5 (*Om de rechte orde der kerk*), Kampen, 1984, 213.

gisch, katholiek, missionair, maar: 'zij staat ook nooit geheel los van zijn eigen voorliefde voor de Apostolischen of Irvingianen' (P.F.Th. Aalders).²⁵⁰

In de Gunninginterpretatie is het van meet af aan een punt van discussie geweest, hoe Gunnings 'confessionele wending' moet worden verstaan: als een terugval in de orthodoxie? of als een bewijs van zijn aftakeling? A. de Lange heeft aangetoond, dat Gunnings 'wending' moet worden geïnterpreteerd in het licht van zijn overtuiging aangaande de principiële eenheid van de kerk.²⁵¹ Deze eenheid was weliswaar voor Gunning allereerst een eschatologische grootheid, maar hij zag haar ook, zij het slechts voor korte tijd, verwerkelijk in de oudchristelijke kerk. In het spoor van J.T. Beck beschouwde Gunning de apostolische kerk, zoals die beschreven wordt in de paulinische en pastorale brieven van het NT, als de norm voor het kerkzijn: 'Voor een grondig kerkherstel moeten wij niet drie doch negentien eeuwen teruggaan - Alleen de apostolische kerk is waarlijk kerk'.²⁵² Het verrassende is nu dat Gunning de orde van de apostolische kerk het beste verwezenlijkt zag in een kerkgenootschap dat hem de laatste veertig jaar van zijn leven sterk gefascineerd heeft: de Katholiek Apostolische Kerk, een in 1833 door de Schotse presbyteriaanse predikant E. Irving gestichte kerk. De belangrijkste kenmerken daarvan zijn: herstel van de zichtbare eenheid door de instelling van twaalf apostelen en de invoering van het profetenambt, een sterk eschatologische gerichtheid en grote nadruk op gebed en heiliging.²⁵³ Stuk voor stuk thema's die Gunning zijn leven lang hebben geboeid.²⁵⁴ Gunnings eerste contacten met deze kerk dateren van 1864 en hebben geduurd tot het einde van zijn leven. Nog in 1899 heeft Gunning een dubbellidmaatschap overwogen.²⁵⁵ Uit de periode van zijn pas ontwaakte liefde voor de Katholiek Apostolische Kerk zijn voor ons doel vooral de *Zestien Stellingen* (1867) belangrijk, omdat hij daarin voor het eerst openlijk uitdrukking geeft aan zijn heimwee naar het herstel van het apostolisch gezag in de kerk.²⁵⁶ Hij dacht daarbij aan door God geroepen personen die boven de predikanten zouden staan en de kerk moesten besturen. Zo luidt stelling 8:

---

²⁵⁰ Zie Noordmans, *vw* 5, 135, noot 14, waar de bewerk, P.F.Th. Aalders, bij Noordmans' verwijzing naar Gunnings nadruk op het apostolisch gezag aantekent: 'Deze notie (sc. van de apostoliciteit, JK) staat bij hem (= Gunning, JK) steeds in verband met andere noties als eschatologisch, katholiek, missionair. Zij staat ook nooit geheel los van zijn eigen voorliefde voor de Apostolischen of Irvingianen'.

²⁵¹ Zie A. de Lange, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap*, 210.

²⁵² J.M. Hasselaar, 'Aantekeningen over Prof. dr J.H. Gunning Jr., in: *Al Luisterend. Een keuze uit het werk van prof.dr. J.M. Hasselaar, aangeboden ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag*, Utrecht 1977, 122 (zonder bronvermelding). Vgl. Gunnings uitspraak in *Vorm en Geest*, 's-Gravenhage, 1863, 27: 'Het apostolisch christendom, dat alleen is waarlijk modern'.

²⁵³ Zie over de Katholiek Apostolische kerk: M.J. Tang, *Het apostolisch werk in Nederland. Tegen de achtergrond van zijn ontstaan in Engeland en Duitsland*, 's Gravenhage 1983, 30-45. Over Gunnings relatie tot deze kerk schrijft de auteur: 'Het was vooral het streven naar eenheid en apostolisch leergezag, dat hem in het Werk boeide. Ook van de plechtige liturgische godsdienstoefening was hij onder de indruk' (44). Vgl. *supra*, noot 248.

²⁵⁴ Semmelink somt in zijn dissertatie maar liefst acht redenen op die Gunning ertoe bewogen hebben om het Apostolische kerkideaal aan te nemen: 1. zijn behoefte aan harmonie, 2. zijn behoefte aan gezag, 3. zijn waardering van de persoonlijkheid, 4. zijn aristocratische geest, 5. zijn nadruk op Jezus' mensheid, 6. zijn uitzien naar de wederkomst van Christus, 7. zijn aandringen op verootmoediging en 8. zijn respect voor de wijze waarop de kerkleden met elkaar omgingen. Zie J.H. Semmelink, *Prof.Dr. J.H. Gunning, zijn ontwikkelingsgang en zijne beginselen*, 82v; Vgl. J.M. Hasselaar, *Al Luisterend*, 128v.

²⁵⁵ Zie A. de Lange, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap*, 210.

²⁵⁶ J.H. Gunning, *Zestien Stellingen betrekkelijk het stemrecht der gemeente, aan de gemeente ter overweging gegeven*, Amsterdam, 1867.

Wij missen de rechte besturing der Kerk. Er behoort een gezag te zijn *boven* de leeraars, en dat niet slechts van de onpersoonlijke waarheid, maar van *personen*, daartoe door God geroepen en aangewezen (11).

In zijn toelichting schrijft Gunning, dat wat nu volgt wel zijn ‘vaste, ernstige en lang door-dachte overtuiging’ is, maar dat hij niet weet hoe dit probleem opgelost moet worden: ‘Ik erken ten volle de *behoefte*, maar zie den weg tot haar *vervulling* niet’. Hij weet wel dat er verschillende oplossingen voor dit probleem aangeboden worden, maar hij kan zich ‘tot-nogtoe geen van deze oplossingen toe-eigenen’ (11). Des te opmerkelijker klinkt dan vervolgens stelling 11, waarin Gunning lijkt te zinspelen op de Katholiek Apostolische Kerk:

De kerk is gegrond op het fundament - niet eens Boeks noch eener onpersoonlijke leer of belijdenis, maar op *personen*, op *levende menschen*, in wie zich de Heer, die het éénige eeuwige Leven is, als grond der kerk en van al wat haar aangaat, kenbaar maakt. Gebouwd op het fundament der *Apostelen en Profeten*, waarvan Jezus Christus is de uiterste Hoeksteen (12).

Deze uitspraak leverde Gunning de beschuldiging van ‘irvingianisme’ en ‘episcopalisme’ op, die hij overigens terugwees: hij had slechts op een gemis willen wijzen, het was niet zijn bedoeling om weer apostelen in te zetten, zoals de Katholiek Apostolischen hadden gedaan.²⁵⁷ Hoe dat ook zij, in deze stelling komt zonneklaar Gunnings eerste kerkrechtelijke premisse aan het licht: ‘Christus regeert de kerk door personen - niet door vergaderingen, maar door charismatische persoonlijkheden’.²⁵⁸ Volgens de toelichting bij stelling 11 baseert hij zich voor deze opvatting op een drievoudige gehoorzaamheid: aan de Heilige Schrift, ‘voor wier gezag, verstaan op de wijze waarop *zij zelve* het eischt, wij onbepaald en met vreugde buigen’ en aan ‘de levensbeginselen van het Protestantisme, gelijk het die in de geschiedenis kenbaar maakt’, en ten derde ‘het meest bepaald’: aan ‘de Calvinistische geloofstypen, welke wij met hart en ziel aanhangen juist omdat zij, meer dan éénige andere uiting van het Reformatorische leven, het karakter der *voorloopigheid*, dat aan de geheele Hervorming eigen is, handhaaft en den eisch der *katholiciteit*, der éénheid van de geheele Kerk van allen die in den Driemaal Heiligen Naam gedoopt zijn, doet gelden’ (12).

We raken hier een thema van Gunnings ecclesiologie dat voor het verstaan ervan van essentieel belang is: zijn visie op het voorlopig karakter van de Reformatie. Daar zit geen relativisme of scepticisme achter, maar een gelovig uitzien naar de wederkomst van Christus. In feite komt zijn verlangen naar het zichtbaar worden van de apostolische kerk (en daarmee de relativisering van de bestaande kerken) dan ook niet voort uit een romantische idealisering van de vroege kerk, maar uit zijn eschatologisch denken. Zeer sterk komt dat naar voren in zijn Leidse toespraak bij de opening van het collegejaar 1896, *De eenheid der kerk*.²⁵⁹ We weten dat Gunning de inhoud daarvan te danken had aan de inspiratie van de apostolischen, met wie in zijn Leidse tijd de banden weer werden aangeknoopt.²⁶⁰ Aangrijpend is de wijze waarop Gunning Rome en de Reformatie gelijkelijk een verzaken van de verwachting van de toekomst des Heren verwijt. Voor Rome is in feite het Koninkrijk reeds

²⁵⁷ Zie *Zestien Stellingen*, Voorrede, III. Vgl. A. de Lange, ‘Een vrije kerk of de nationale kerk?’. Het beroep van J.H. Gunning Jr. door de Vrije Evangelische gemeente te Amsterdam’, in: J. Vlasblom en J. van der Windt, *Heel de kerk. Enkele visies op de kerk binnen de ‘Ethische Richting’*, Zoetermeer 1995, 73.

²⁵⁸ Zie A. de Lange, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap*, 214.

²⁵⁹ Zie E.J. Beker en M.G.L. den Boer, *J.H. Gunning Jr. Een theologisch portret*, Baarn 1979, 38; De Lange, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap*, 210; Den Boer, in: *Heel de kerk*, 97-115.

²⁶⁰ A. de Lange, *ibidem* (brief van Gunning aan zijn vriend Chr. Hunningher, 13-11-1896).

gekomen in de kerk, met haar machtige, door kardinalen als rijksgroten omstuwde paus. De hervorming verwierp de paus, maar verviel in een andere eenzijdigheid. Zij ontkende, dat de kerk een zichtbaar middelpunt nodig heeft en hield het meestal op de 'onzichtbare eenheid', die besloten zou liggen in de gelovige harten van de leden der onzichtbare kerk. Omdat zowel Rome als het protestantisme de toekomst van Christus niet meer verwachten, is het geestelijk leven gedaald en de kerk verwereldlijkt: 'Onze Moeder, de in Christus ene, heilige, algemene Kerk, die wij eerbiedig en onvergankelijk liefhebben, heeft zwaar gezondigd en God getergd door alle eeuwen heen. Zij is van de apostolische ordening afgevallen, te Rome en overal'.²⁶¹ Daarom is de eerste voorwaarde voor de eenwording van de kerken, dat ze weer leren uitzien naar de toekomst van Christus en zich verootmoedigen vanwege hun verdeeldheid: 'Zo is het oecumenische bij Gunning ingebed in het eschatologische'.²⁶² Daarin ligt ook zijn betekenis voor de theologie van de oecumene.

Gunning accepteerde het presbyteriaal-synodale systeem, echter niet zonder kritisch-eschatologische reserve.²⁶³ Hij was er van overtuigd dat het niet ideaal was.²⁶⁴ Zijn toenadering tot Hoedemaker was dan ook niet het gevolg van een terugval in de gereformeerde orthodoxie, evenmin van een afzweren van bepaalde hoogkerkelijke 'episcopale' denkbeelden, zij was te danken aan het niet toegeven aan zijn verlangen naar 'anticipatie' en zijn acceptatie van het voorlopig karakter van de reformatie. Paradoxaal genoeg waren het juist Gunnings 'hoge' apostolisch-eschatologische en zijn daarmee samenhangende 'episcopale' denkbeelden die hem ervan afhielden over te gaan naar de Katholiek Apostolische Kerk.²⁶⁵ Anderzijds bleef zijn ecclesiologische gedachtewereld sterk gestempeld door dit katholiek-apostolisch gedachtegoed, ook toen hij in zijn kerkelijk engagement de confessionele strijd voor kerkherstel ging steunen.²⁶⁶

---

²⁶¹ Vrij naar E.J. Beker en M.G.L. den Boer, *a.w.*, 38.

²⁶² *Ibidem*, 37.

²⁶³ Liever dan - met Van Ginkel - Gunnings worsteling met de toestand van de NHK te interpreteren als het zoeken naar een synthese tussen het christologische en het pneumatologische gezichtspunt in de ecclesiologie, zouden wij daar een derde - voor Gunning niet minder belangrijk - gezichtspunt bij willen betrekken: het eschatologische. Zie A. van Ginkel, 'Gunnings waardering voor de presbyteriale kerkerde', in *Wegen en gestalten in het gereformeerd protestantisme*, Amsterdam 1976, 257-269.

²⁶⁴ A. de Lange, *a.w.*, 214

²⁶⁵ Semmelink, die uitvoerig ingaat op de hier besproken kwestie, noemt drie redenen waarom Gunning na lang aarzelen toch niet overging tot de Katholiek Apostolische Kerk: hij had - vooral ten aanzien van Israël - toch een andere eschatologische verwachting; voorts zou zijn behoefte aan vrijheid hem verhinderd hebben zich te onderwerpen aan de '12 apostelen' (van wie hij trouwens nooit echt heeft kunnen geloven dat ze door de Heer waren geroepen om de eenheid te herstellen) en tenslotte was zijn gehechtheid aan de oude volkskerk te groot om zich ervan los te maken. Is daarmee Gunnings toenadering tot de Katholiek Apostolische Kerk geworden tot een wat merkwaardig, romantisch incident? Nee, aldus Semmelink, 'Hun ideaal heeft hij overgenomen, maar de realisering van het ideaal is hij met Da Costa van de wederkomst van Christus blijven verwachten. Daarnaast is hij blijven uitzien, meer dan wachters naar den morgen'. Zie J.H. Semmelink, *Prof.Dr. J.H. Gunning Jr.*, 99.

²⁶⁶ Aldus Wassenaar in navolging van Gunnings biograaf A. de Lange. Zie J.D.Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland*, 211.

1.3.9 NOORDMANS EN KERKOPBOUW

‘Nu hij (= Gunning, JK) in de Hervormde Kerk bleef, konden de katholieke en de eschatologische gedachte die zijn kerkbegrip kenmerkten wel niet dadelijk veel invloed krijgen, maar ze bleven toch doorwerken’. Aldus schreef Noordmans in 1932 in het artikel ‘Kerkherstel en Kerkopbouw’,²⁶⁷ daarmee ongewild de rol aangevend die hij zelf als Gunnings meest congeniale interpretatie bezig was te spelen in de strijd om de reorganisatie van de kerk.²⁶⁸ We bedoelen uiteraard zijn rol in Kerkopbouw, de in 1931 op initiatief van A.M. Brouwer, G. van der Leeuw en G.W. Oberman opgerichte vereniging, die een overwegend ethisch stempel droeg en waarin Noordmans grote invloed had. Kerkopbouw was in zekere zin de tegenhanger van het in 1930 door Th.L. Haitjema opgerichte Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel, dat een overwegend confessioneel karakter droeg.²⁶⁹ Beide organisaties wilden reorganisatie, maar vanuit verschillende vooronderstellingen. Ging het Kerkherstel om de reorganisatie van de kerk, Kerkopbouw ging het ten diepste om de totale vernieuwing van de kerk.

Kerkopbouw stelde zich tot doel: ‘De bewustwording en vruchtbaarmaking van hetgeen ons in de Nederlandsche Hervormde Kerk als tak van de apostolische, katholieke kerk gegeven is in belijdenissen, liturgie en geschiedenis’.²⁷⁰ De beweging was een reactie op de totale kerkelijke en culturele crisis waarin Europa terecht was gekomen. Een nieuwe manier van kerkszijn is nodig, wellicht ook een andere kerkvorm, om daar op adequate wijze op in te spelen. In 1934, wanneer Kerkopbouw haar reorganisatieontwerp heeft gepubliceerd, schrijft Noordmans:

De hele kerkelijke crisis en een groot deel van de politieke ligt daarin dat de mensen verleerd hebben, zich in die geloofsruimte te bewegen die kerk heet. De liturgie, de hulde is uit hun leven verdwenen en ze worden zo wanhopig plat en modern. Wij moeten terug naar de kerk, naar de Schrift, naar de Twaalf artikelen, het Onze Vader, het Te Deum.²⁷¹ Dat is de grote vooronderstelling van ons ontwerp. Wanneer wij afwijken van de presbyteriale kerkorde, dan doen wij dat om wat meer kerk in de organisatie te brengen.²⁷²

Dit citaat geeft al aan dat de reorganisatiebeweging niet als een geïsoleerd verschijnsel mag worden beschouwd. Zij is onderdeel van een reeks vernieuwingsbewegingen die in het begin van de twintigste eeuw op gang kwamen en de Nederlandse Hervormde Kerk diep-

---

²⁶⁷ ‘Kerkherstel en Kerkopbouw’, *vw* 5, 124-136 (124).

²⁶⁸ Zie voor de reorganisatiestrijd in de periode 1929-1939: H. Bartels, *Tien jaren strijd om een belijdende kerk. De Nederlandsche Hervormde Kerk van 1929 tot 1939*, Den Haag, 1946 (met uitvoerige literatuur-opgave). Verder is van belang: ‘Hoofdmomenten uit de reorganisatiestrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk’, in: O. Noordmans, *vw* 5, 638-648 (Bijlage 1, een overzicht van de periode 1816-1951, toegespitst op de jaren 1929 tot 1939, toen Noordmans zijn bijdrage leverde aan de reorganisatiestrijd).

²⁶⁹ Zie H. Bartels, *a.w.*, 40v.

²⁷⁰ Aldus het begin van het beginselprogramma, geciteerd in O. Noordmans, *vw* 5, 95, noot 3; Vgl. H. Bartels, *a.w.*, 41v.

²⁷¹ Noordmans schrijft letterlijk: ‘gezang 3’ (‘Wij loven U, o God, wij prijzen uwe Naam’), de bewerking van het te Deum door Ahasverus van den Berg, zoals die was opgenomen in de Hervormde gezangenbundel van 1806.

²⁷² ‘Twee lezingen over Kerkopbouw’, *vw* 5, 231-241 (234, cursivering, JK).

gaand hebben beïnvloed. We noemen de drie belangrijkste: de zendingsbeweging, de oecumenische beweging en de liturgische beweging.²⁷³

DE ZENDINGSBEWEGING

Het besef van de apostolaire roeping van de kerk deed onder de ethischen steeds krachtiger de behoefte voelen aan integratie van het zendingswerk in het totaal van het kerkzijn. Dat deze opvatting al vroeg in de visie van Kerkopbouw doordrong zal zeker ook te danken zijn aan haar voorzitter A.M. Brouwer, die van 1910-1921 rector was geweest van de Zendings-school, eerst te Rotterdam, later te Oegstgeest.²⁷⁴ Het is echter Noordmans geweest, die veler ogen heeft geopend voor 'de apostolische roeping van de kerk jegens de schare' (G.J. Paul).²⁷⁵ In elk geval was het een historisch moment, toen Kerkopbouw in 1934 de apostolaire opdracht van de kerk vastlegde in haar reorganisatieplan.²⁷⁶ Daarmee was de eerste stap gezet op weg naar de kerkorde van 1951, met haar sterk apostolair gekleurde visie op de kerk (artikel VIII).

DE OECUMENISCHE BEWEGING

Ook de oecumenische beweging, zowel in de gestalte van *Faith and Order* als *Life and Work* heeft in sterke mate bijgedragen aan het ontstaan van Kerkopbouw en haar kerkopvatting beïnvloed.²⁷⁷ De oprichters zagen echter ook 'een vingerwijzing' in de in 1930 gehouden Lambeth Conferentie van Anglicaanse bisschoppen en de daar gepropageerde ideeën over kerkvernieuwing en oecumene.²⁷⁸ In de kring van Kerkopbouw fungeerde W.H. van de Pol als brugfiguur naar de Anglicana. Deze 'leketheoloog' was reeds in 1919 overgegaan naar de Anglicaanse Kerk, maar was tegelijk actief lid van de Liturgische Kring en van Kerkopbouw. In zijn leidraad bij de studie van het mede door hem geschreven reorganisatieontwerp-1933 formuleerde Van de Pol de doelstelling van Kerkopbouw aldus: 'Kerkopbouw wil in haar eigen kerk gaan bouwen aan de Eene Kerk van Christus over heel de wereld, die Katholieke (of Algemeene) Kerk, waarvan ook de Ned. Herv. Kerk een integerend deel belijdt te zijn'.²⁷⁹ Ook daarmee had Kerkopbouw een element in de Her-

²⁷³ Men zou hier - met Noordmans - ook aan de *Bekennende Kirche* in Duitsland kunnen denken. Al kan deze beweging niet in letterlijke zin beschouwd worden als één van de wortels van Kerkopbouw (ze ontstond pas in 1933, toen de laatste fase van de reorganisatiestrijd begon), ze heeft wel degelijk invloed gehad op de Nederlandse reorganisatiestrijd. De meeste theologen die in de jaren dertig bij de reorganisatiebeweging betrokken waren, met name de voormannen van Kerkopbouw (Brouwer, Ph. Kohnstamm, en Noordmans), waren vanaf het begin doordrongen van de ernst van de situatie in Duitsland en zagen dat er een onlosmakelijke samenhang bestaat tussen het belijden van de kerk en de orde van de kerk.

²⁷⁴ Zie over hem: *Prof. Dr. A.M. Brouwer. Zijn leven en werken*, Leiden, 1948; Vgl. O. Noordmans, *vw* 5, 115.

²⁷⁵ Zie G.J. Paul, *Schepping en Koninkrijk. Een studie over de theologie van Dr. O. Noordmans*, Wageningen, 1959, 155-161. Vooral Noordmans' artikel 'Kerk en schare' (1933) moet in dit verband genoemd worden, met daarin de vraag die klinkt als een program: 'Mag de kerk ooit vergeten dat zij een apostolische was, voordat zij een episcopale en een presbyteriale werd?'. Zie *vw* 8, 71.

²⁷⁶ Zie H. Bartels, *Tien jaren strijd*, 79.

²⁷⁷ Noordmans schrijft zelfs dat de Vereniging Kerkopbouw haar ontstaan te danken heeft aan 'de oecumenische kerkelijke beweging'. Zie *vw* 5, 163.

²⁷⁸ zie H. Bartels, *Tien jaren strijd*, 41.

²⁷⁹ W.H. van de Pol, *Reorganisatie. Leidraad bij de bestudeering van het reorganisatie-ontwerp, opgesteld namens de Vereeniging 'Kerkopbouw'*, Baarn, z.j. (1934?), 3; Van de Pol deed ook een vertaling het licht zien van het rapport van de Lambethconferentie-1930 onder de titel *Het getuigenis der christelijke Kerk voorzover te Lambeth vertegenwoordigd*, Baarn 1931. In diezelfde tijd publiceerde hij een beknopte inleiding op de liturgie, getiteld 'Liturgie', Zeist, 1931. Ten dienste van Kerkopbouw schreef hij - samen

vormde ecclesiologie ingebracht, dat jaren later een definitieve plaats zou krijgen in de kerkorde van 1951.

DE LITURGISCHE BEWEGING

In de derde plaats, maar in nauwe samenhang met het voorgaande, moet de liturgische beweging genoemd worden als één van de krachten die geleid hebben tot het ontstaan van Kerkopbouw. Gezien het overwegend 'ethische' karakter van de vereniging verbaast het ons niet dat men zich liet inspireren door het alom ontwakende liturgisch besef en dat men grote waarde hechtte aan de liturgie als vorm van gemeenteopbouw.²⁸⁰ De vroegste gangmakers van de liturgische beweging in de Nederlandse Hervormde Kerk waren immers vertegenwoordigers van de ethische richting: J.H. Gunning J.Hzn., H. Barger en vooral J.H. Gerretsen.²⁸¹ Verscheidene prominente leden van de Liturgische Kring (vermoedelijk opgericht in 1921 op initiatief van de Ethische Vereeniging),²⁸² waren ook actief in Kerkopbouw: G. van der Leeuw, G.H. Oberman, W.H. van de Pol en W. A. Zeydner. De drie eerstgenoemden waren nauw betrokken bij de opstelling van het rapport *Het wezen van den Eredienst* (1933), waarin een liturgieopvatting wordt verdedigd, die men kan karakteriseren als oecumenisch met een stevig anglicaans accent.²⁸³ Later zou hun medelid Noordmans deze opvatting fel bestrijden in zijn boek *Liturgie* (1939). Dat een verschillende opvatting van liturgie noodzakelijkerwijs tot een verschillende ambtsopvatting leidt, werd op pijnlijke wijze openbaar in Kerkopbouw, toen Van der Leeuw en Van de Pol zich in het debat met Kerkherstel ontpopten als voorstanders van invoering van het bisschopsambt, terwijl Noordmans van zijn aanvankelijke voorkeur voor de bisschop geheel terugkwam.²⁸⁴ Maar daarmee lopen we vooruit op het vervolg van deze studie.

---

met de Utrechtse hoogleraar J.A. Cramer - de eerste nederlandstalige inleiding op de oecumenische beweging, getiteld *De eenheid en gescheidenheid der Kerk, Nijkerk 1934*. Ook publiceerde hij in het blad *Kerkopbouw* artikelen over de betekenis van de Anglicana en was hij namens de NHK aanwezig op de conferentie van Edinburgh-1937. In 1936 promoveerde hij bij M. van Rhijn op een studie over Newman. In 1940 ging hij over naar de R.K. Kerk. Zie over zijn ontwikkelingsgang: W.H. van de Pol, 'Van de Ethische Theologie naar Newman', in: *Ernst en Vrede. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. M. van Rhijn*, 's Gravenhage, 1951, 62-78; Verdere literatuur: G. Puchinger, 'Prof. Dr. W.H. van de Pol', in: *Gesprekken over Rome-Reformatie*, Delft 1965, 39-49 en *idem*, 'Prof. Dr. W.H. van de Pol', *Rondom het Woord*, 29 (1987), 51-58.

²⁸⁰ Punt 10 van de beginselverklaring van Kerkopbouw luidt: 'Het besef moet worden gewekt, dat een kerkdienst niet maar betekent alleen een preek aanhoren, maar: eredienst voor Gods aangezicht'. Zie H. Bartels, *Tien jaren strijd*, 42.

²⁸¹ Zie R. Boon, 'Een weinig bekend hoofdstuk van de vaderlandse kerkgeschiedenis. De liturgievernieuwing binnen de Hervormde Kerk in fasen geschetst, beginnend bij de "Ethische Richting"', in: *Heel de kerk. Enkele visies op de kerk binnen de 'Ethische Richting'*, Zoetermeer, 1995, 187-198; J.F. Lescauwat M.S.C., *De liturgische beweging onder de Nederlandse Hervormden in oecumenisch perspectief*, Bussum, 1957, hfdst. II-IV. We tekenen hierbij aan, dat de auteur op blz. 72 van zijn studie het geschrift 'Onze Eeredienst - Opmerkingen over het liturgische element in de gereformeerde cultus', Groningen 1890 van de hand van J.H. Gunning J.Hzn. ten onrechte toeschrijft aan diens vader J.H. Gunning Jr.

²⁸² Zie K.W. de Jong, 'Inventaris van het archief van de Liturgische Kring', in: *Lectiones* 4, uitgave Liturgische Kring, Alphen aan den Rijn, 2000, 75-80 ('Beknopt historisch overzicht van de Kring').

²⁸³ Zie J.F. Lescauwat, *De liturgische beweging onder de Nederlandse Hervormden*, 109-118; In de jaren dertig stond ook de Liturgische kring sterk onder invloed van de Anglicana. Zie R. Boon, *Heel de kerk*, 190.

²⁸⁴ Zie 'Kerkorde en beroep op de Schrift', *vw* 5, 400, noot 9.; waar de bewerkster aantekent, dat Van der Leeuw en Van de Pol de bisschop wilden als centraal ambt; Zie voor de verschuiving in Noordmans' ambtsopvatting: F. Haarsma, *Geest en Kerk. Een pastoraal-oecumenische studie over de ecclesiologie van dr. O. Noordmans, Utrecht/Baarn 1967*. hfdst. VII.

Uit het feit dat we in het voorgaande al enkele keren de naam van Noordmans hebben genoemd, moge blijken dat het vooral zijn visie was, die het denken van Kerkopbouw heeft gestempeld. Vanaf het begin was hij bij de beweging betrokken en had daar grote invloed. Vragen wij waar het Noordmans om ging, dan kan het antwoord daarop in één zin worden samengevat: ‘Wat hem ten diepste voor ogen stond was zoiets als *protestantse katholiciteit*’ (Wassenaar),²⁸⁵ of wellicht beter: *gereformeerde katholiciteit*.²⁸⁶ Daarmee ging hij in het spoor van Gunning, in wiens denken de katholiciteit van de kerk eveneens een grote rol speelt. Toch is daarmee niet alles gezegd. Zowel voor Gunning als voor Noordmans hing de katholiciteit van de kerk onlosmakelijk samen met haar *apostoliciteit*. Terecht schrijft P.F.Th. Aalders dan ook: ‘Twee dingen wilde Noordmans in de strijd om een nieuwe ordening der kerk - op Gunnings voetspoor - niet kwijt raken. Het *apostolische*, d.w.z. de gerichtheid op de wereld in het perspectief van het komende Koninkrijk en het *katholieke*, d.w.z. de voeling met de kerk der eeuwen en van alle volkeren’.²⁸⁷

Gegeven deze brede oecumenische en culturele context is het niet verwonderlijk dat Noordmans, vooral toen hij in opdracht van Kerkopbouw samen met onder meer Brouwer en Van de Pol betrokken was bij het opstellen van een reorganisatievoorstel, in zijn geschriften veelvuldig de figuur van de bisschop ter sprake brengt - kritisch, maar toch met een zeker heimwee naar ‘de ware bisschoppelijke geest’ in de ambten.²⁸⁸ Ook daarmee gaat hij in het spoor van Gunning. We noemen slechts twee voorbeelden:

---

²⁸⁵ J.D.Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland*, 240 en 426v; De auteur wijst erop dat Noordmans reeds in 1912 een artikel schreef over ‘Protestantse Katholiciteit’. (vw 1, 413-417). Ook in latere artikelen komen we deze uitdrukking tegen, maar dan in een geheel andere context. Zie b.v. ‘Beginselen van het rapport’ (1933, vw 5, 193-203), een lezing voor een gezamenlijke vergadering van Kerkopbouw en Kerkherstel naar aanleiding van het zojuist gereedgekomen reorganisatieontwerp van Kerkopbouw. Zinspelend op de in Duitsland opkomende bloed- en bodem ideologie schrijft Noordmans: ‘De betekenis van de nationale en territoriale grenzen moet veel lager worden aangeslagen. En de katholieke idee moet veel sterker op de voorgrond komen. In verband daarmee meent onze commissie dat de weer-invoering van de presbyteriale kerkorde niet maar moet zijn een toepassing van aanwezige, klaarliggende regels. (...) We leiden dat niet af uit een vroegere kerkorde of uit de bijbel. Althans niet logisch; wel pneumatisch-geestelijk. (...) En de wereldsituatie doet het ons als een bevel van God zien dat we met de protestantse katholiciteit ernst hebben te maken’ (ibidem, 196, cursivering JK); Zie ook ‘Evangelie en volkskerk’ (1934), waar Noordmans spreekt over de huisgemeente, die ‘het dynamische in de kerk, de spanning van het Evangelie tegenover de schare’ wil verhogen en zo ‘een protestantse katholiciteit in werking stellen, om zo de zuivering in haar eigen atmosfeer, de zending, te laten plaats hebben’ (vw 5, 291).

²⁸⁶ Zie de lezing ‘Kerkorde’ uit 1937, waar Noordmans spreekt over de ‘vermenging van zuiver bijbelse, kerkelijke, burgerlijke en politieke motieven die samen de theocratie van Calvijn uitmaken. Voorop staan de Schrift en de oude discipline. Daarop wordt gebouwd de open kerk met de vier ambten, naar buiten gericht op de ere Gods in de wereld, waarbij de zakelijkheid des tijds een woord meespreekt. Een katholiciteit, die de vettigheid en het verzadigde van Rome heeft verlaten en in de magerheid des geloofs instrumenteel te werk gaat. Maar toch katholiciteit, gereformeerde katholiciteit. Een wereldkerk, waartoe Jezus zijn apostelen uitzendt’ (Noordmans, vw 5, 381).

²⁸⁷ P.F.Th. Aalders, ‘Kerk en Schare’, *Hervormd Utrecht*, 33 (1977), 243-244.

²⁸⁸ Ook al eerder had Noordmans in zijn opstel ‘Pragmatische houding’ (1918) laten blijken dat hij grote waardering had voor de pastorale kant van het bisschopsambt, toen hij, sprekend over de verwantschap tussen de Engelse theologie en de Nederlandse ethische theologie, de Amsterdamse predikant L.C. Schuller tot Peursum karakteriseerde als iemand die ‘met een echt bisschoppelijk hart de lammeren der kudde weidde’. Hij wil er dan ook rond voor uitkomen, dat hij deze man graag ‘een bisschopsmuts op het hoofd

1. De brochure *Beginselen van kerkorde* uit 1932,²⁸⁹ waarin Noordmans met alle waardering voor de ‘eeuwigheidszin van het gereformeerde leven’, toch moet constateren dat het één dimensie mist: de historische: ‘De calvinistische geest moge diep zijn door eeuwigheidsbewustzijn en breed door internationaliteit, hij heeft historisch weinig achtergrond’.²⁹⁰ Het klassiek-gereformeerde kerkelijk leven, ook in zijn ambtelijke structurering, moet dan ook volgens Noordmans in twee richtingen gecorrigeerd worden: allereerst ‘stroomopwaarts’, in de richting van een apostolisch christendom²⁹¹ - en dus van de vroegchristelijke bisschop. Hij betreurt het dat het calvinisme door zijn afgrenzing tegenover het oudchristelijk verleden te weinig van de ware bisschoppelijke *geest* (cursivering van Noordmans, JK) in de ambten heeft overgehouden: ‘Het besef van deze dingen is in de Anglicaanse kerk levendiger gebleven dan bij ons. Wij hebben allen de schrik op het lijf voor hiërarchie en we hebben er reden voor. Maar we lopen gevaar, met het badwater het kind weg te werpen’.²⁹² Wij behoeven van de anglicanen niet het episcopaat over te nemen, maar met de figuur van de bisschoppelijke visitator of visiterende bisschop zou in het gereformeerde kerkelijk leven ‘een kostelijk stuk kerkregering zijn ingevoegd. Geen Marinussen, maar Augustinussen hebben we nodig’.²⁹³

Noordmans stelt hier twee figuren tegenover elkaar, die elk model staan voor een bepaalde vorm van kerkregering. Enerzijds de door hem zo hooggeachte Augustinus, de bisschop van Hippo, die voor hem de verpersoonlijking was van Gods barmhartigheid, anderzijds broeder Marinus, de gereformeerde ouderling, wiens aanklacht tegen dr. J.G. Geelkerken het begin betekende van de leertuchtprocedure die in 1926 uitliep op de veroordeling van deze Amsterdamse predikant door de synode van Assen. Augustinus staat bij Noordmans model voor de pastor, die het verlorene zoekt, Marinus staat voor de ouderling ‘die op de leer zit’. De eerste is vervuld met ‘de ware bisschoppelijke geest’, de tweede werpt zich op als rechter en vertoont de trekken van de inquisiteur. Blijkbaar heeft ‘de kwestie Assen’ bij Noordmans (en Kerkopbouw) geleid tot ernstige kritiek op het presbyteriale systeem. In ander verband schreef hij in diezelfde tijd: ‘Vooral de bekende synode van Assen, waar ds. Geelkerken veroordeeld werd, heeft velen ten opzichte van de voordelen van de presbyteriale kerkvorm sceptisch gestemd’.²⁹⁴ Elders schrijft hij: ‘Wij hebben het voorbeeld van de Gereformeerde Kerken voor ogen. Een presbyteriale kerkvorm, buitengewoon geschikt

---

zou willen zetten’. Zie O. Noordmans, *vw* 1, 174. Vgl. voor de historische kontekst van deze opmerking: J.D.Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland*, 321-356 (‘Noordmans en de oudere ethische theologie’), 335/336.

²⁸⁹ O. Noordmans, *Beginselen van kerkorde*, *vw* 5, 172-193.

²⁹⁰ *Ibidem*, 180.

²⁹¹ *Ibidem*, 181. Noordmans noemt in dit verband de namen van H. Bavinck en Gunning: ‘Stroomopwaarts moet de calvinist zich er op bezinnen dat we een apostolisch christendom belijden. Ook Bavinck meende dat Irvingianen en Darbisten ons wel iets te zeggen hebben. Het grote van Gunning is dat hij dit zo diep heeft doorleefd’ (*ibidem*).

²⁹² *Ibidem*, 181.

²⁹³ *Ibidem*, 183.

²⁹⁴ Zie ‘Kerkherstel en Kerkopbouw’, *vw* 5, 124-136 (131). Het betreft hier een citaat uit de zg. ‘Indische handleiding’, een reeks artikelen die Noordmans tussen 1932 en 1934 schreef voor het *Indisch Protestantisch Kerkblad* ter toelichting op de reorganisatiebeweging in de NHK.

voor een vruchtbaar en praktisch werk. Als regeling voor geloofsorde een afschrikwekkende mislukking'.²⁹⁵

Behalve de beweging stroomopwaarts, in de richting van de bisschop, zouden we echter ook de beweging 'stroomafwaarts' moeten maken, in de richting van de leek en het ambt der gelovigen: 'Hier bewegen we ons niet in de richting van de bisschop, maar van de leek. En we hebben aansluiting aan de lekenbeweging van onze tijd'.²⁹⁶ Het één (de beweging stroomopwaarts) lijkt in strijd met het ander (de beweging stroomafwaarts), maar is het niet: 'De ene hand grijpt naar Christus, de Herder en Opziener onzer zielen-1 Petrus 2:25-, de andere naar de zondaren, de ware leken. Beide malen wordt de grens niet bereikt'.²⁹⁷ Mogen we deze uitspraak van Noordmans ook zo interpreteren, dat hier een pleidooi wordt gevoerd voor een kerk waarin recht wordt gedaan aan zowel het episcopale element als het lekenelement, zonder één van beide te verabsoluteren? Daarmee zou deze 'kerkvader van de twintigste eeuw' in oecumenisch opzicht zijn tijd dan ver vooruit zijn.

2. De serie artikelen, die Noordmans in 1932-1934 schreef voor het *Indisch Protestantisch Kerkblad*, de dusgenaamde 'Indische handleiding met betrekking tot reorganisatie'.²⁹⁸ Nadat hij de verschillende pogingen tot revisie van het reglement van 1816 heeft beschreven, komt Noordmans te spreken over de opvattingen van Kerkopbouw. Ook hier horen we de bekende Gunningiaanse geluiden over katholiciteit en apostoliciteit, over eschatologie en oecumene. Ook hier aandacht voor de leek - maar tegelijk voor de vroegchristelijke bisschop. In het artikel *Presbyteriaal of Episcopaal?*²⁹⁹ zegt Noordmans, dat wellicht de bisschoppelijke kerkinrichting zuiver historisch gezien de oudste mag zijn, ideëel gezien is de presbyteriale kerkorde de oudste, omdat ze het reformatorische protest belichaamt tegen historisch gegroeide bindingen en bewust wil teruggrijpen op 'de eeuwigheids-nabijheid van de eerste christelijke gemeente'.³⁰⁰ Nu kunnen wij de ambten uit de oude kerk niet oproepen door een verandering in de kerkelijke reglementen - zo vervolgt hij - we kunnen echter als reformatorische christenen wel proberen de bisschop, die we te slapen hadden gelegd, weer wakker te maken. Niet omdat dat op grond van de bijbel zou moeten (met de bijbel in de hand laat het zich niet uitmaken of we een presbyteriale

---

²⁹⁵ Zie 'Het eschatologisch karakter van kerkelijke tucht', *VW* 5, 84; Het betreft hier een publicatie uit 1930, waarin Noordmans een kritische bespreking geeft van het op initiatief van de confessionelen ingediende presbyteriaal gekleurde reorganisatieontwerp van 1929, met name de daarin voorgestelde regeling van leergeschillen en leertucht. Juist op dat punt bekritiseert hij (met 'Assen-1926' als schrikbeeld voor ogen) de presbyteriale kerkorde. Daartegenover uit hij zich in opvallend milde bewoordingen over het anglicaanse kerkmodel: 'De presbyteriaanse kerkinrichting is zeer geschikt (...) als arbeidsorganisatie. Ze is het veel minder als werkapparaat voor geloof en orde. Op dat gebied gebeuren er gemakkelijk ongelukken en worden licht onherstelbare fouten gemaakt. De reorganisatiecommissie erkent dat als ze tegenover een meer anglicaanse kerkregeling geen absoluut afwijzende houding aanneemt. Een episcopaal systeem heeft voor "geloof en orde" te beschikken over een voorraad van wijsheid, een menging van autoriteit en nederige liefde, die de presbyteriaanse vergaderingen ontbreekt' (*ibidem*, 83).

²⁹⁶ Zie 'Beginselen van kerkorde', *VW* 5, 184.

²⁹⁷ *Ibidem*, 185.

²⁹⁸ 'De "Indische handleiding" met betrekking tot reorganisatie', *VW* 5, 124-169.

²⁹⁹ 'Presbyteriaal of Episcopaal?', *VW* 5, 147-150.

³⁰⁰ *Ibidem*, 149.

of een episcopale kerkorde moeten hebben), maar ‘met het oog op de behoeften van de tijd’ (Calvijn). Daarbij zullen we, luisterend naar de lessen der historie, vooral het oog op de toekomst gericht moeten houden. Maar een episcopaat dat ook maar even raakt aan Luthers zekerheid van het geloof of Calvijns eeuwigheids-nabijheid zullen we beslist afwijzen. ‘Het is echter ook mogelijk dat er een bisschoppelijkheid is die als schildwacht der eeuwigheid wil staan’.³⁰¹ Een paar maanden later komt Noordmans daar op terug in zijn artikel *De kerkorde van de toekomst*.³⁰² Daarin zegt hij dat de bisschop weliswaar ‘onder ons geen traditie’ is, maar dat men ook ten onzent wel behoefte voelt ‘aan dat brede en dragende, dat verbindende en representerende dat in het bisschoppelijke wezen ligt opgesloten’:

Er is in onze kerkelijke sfeer iets scherp en kantigs, waartegen een homeopatische dosis bisschoppelijkheid misschien goede werking kon doen. Er is een gebrek aan aansluiting aan het verleden, een parvenu-achtige voorliefde voor eigen mening, waartegen men liefst een extract van episcopale geest moest toedienen. Een beetje gevoel van saamhorigheid onder de tucht van dingen die altijd goed en altijd waar zijn geweest kon de wereld heel veel goed doen.³⁰³

De conclusie is duidelijk: in tegenstelling tot Kerkherstel ziet Kerkopbouw geen heil in een ongewijzigde her-invoering van de Dordtse kerkorde, vooral vanwege de in de Gereformeerde Kerken daaruit getrokken consequenties ten aanzien van de leertucht. Wat wil Kerkopbouw dan wel? Noordmans schrijft:

We wensen een deel van de bisschoppelijke geest in de kerk wakker te roepen. We wensen niet terug die half politieke instelling, die de middeleeuwen gekend hebben. Die is bezig verder af te sterven, ook waar ze nog bestaat. Maar we hebben wel behoefte aan de geest, die de beste onder haar vertegenwoordigers bezielde heeft. Katholieke geesten, met grote ijver voor de zending op de wereldakker. Zielen vervuld met grote liefde voor het verlorene. Mensen die veel weten te dragen en die wachten hebben geleerd. Mannen ook die weten wat tucht is en die ook in het geestelijk leven een plaats voor het gezag open laten.³⁰⁴

In het licht van het voorgaande verbaast het ons niet, dat Kerkopbouw de Nederlandse Hervormde Kerk in overweging geeft het bisschopsambt in te voeren: ‘Men

---

³⁰¹ *Ibidem*, 150. Zie voor de zegswijze ‘schildwacht der eeuwigheid’: Calvijn, *Institutie*, III, 9,4.

³⁰² ‘De kerkorde der toekomst’, *vw* 5, 156-159.

³⁰³ *Ibidem*, 157.

³⁰⁴ *Ibidem*, 158. Dat Noordmans de bisschop vooral in verband brengt met de tucht blijkt uit de (niet gepubliceerde) notulen van de commissie die het contact tussen Kerkherstel en Kerkopbouw moest onderhouden. Op de vergadering van 7.1.1932 kwam het onderwerp ‘tucht’ aan de orde. De notulist meldt: ‘Noordmans zegt, dat hij nog steeds ernstige bezwaren heeft tegen het oefenen van leertucht door een kerkelijke vergadering. Hij meent, dat het tuchtvragestuk voor de Hervormde Kerk, door de loop der historie, een eigen karakter heeft gekregen. Dat het niet in abstracto, of door terug te vallen op de in de geschiedenis bekende procédés maar door het in aanmerking nemen van alle omstandigheden, pragmatisch moet worden opgelost. Hij is op dit punt niet gereed. Hem staat voor den geest een afzonderlijke instantie voor tucht-oefening, waarin breed-episcopaal de bereidheid om veel te dulden en te dragen gewaarborgd zou zijn’. Zie *vw* 9a, 412, brief nr. 408). Ook elders schrijft Noordmans dat de ‘episcopale geduldigheid’ (A. van der Kooi), die zo kenmerkend is voor de Anglicana, zeer wel in een gereformeerde kerkleer past. Zie A. van der Kooi, *Het heilige en de heilige Geest bij Noordmans. Een schets van zijn pneumatologisch ontwerp*, Kampen, 1992, 174. Het betreft de artikelen ‘Leertucht’ (1932), *vw* 5, 105-113 (109, over ‘de episcopale geduldigheid der kerk’) en ‘De vuist der kerk’ (1932), *vw* 5, 116-121 (118v, waar Noordmans zegt dat de Hervormde Kerk van de Engelse kerk kan leren ‘mannelijke daadkracht’ te paren met ‘de brede katholieke eigenschappen ener vrouwelijke lijdzaamheid’. Bij het eerstgenoemde denkt hij aan ‘de haast van Kuiper’, bij het tweede aan ‘de hoop van Gunning’.

overwege de bisschopsfiguur', zo lezen we in het beginselprogram.³⁰⁵ We vermelden dit punt met enige nadruk, omdat het de eerste keer is in de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk, dat een belangrijke groep in de kerk een dergelijk voorstel op tafel legt.

1.3.10 HET ONTWERP-1934

Eind 1933 kwam het reorganisatievoorstel van Kerkopbouw gereed.³⁰⁶ Noordmans heeft er een uitvoerige toelichting bij geschreven.³⁰⁷ Hij was daarvoor de aangewezen figuur, want het gehele ontwerp droeg zijn stempel en werd gedragen door zijn geest.³⁰⁸ Hij zelf karakteriseert het als *apostolisch-presbyteriaal*.³⁰⁹ De presbyteriale kern van het gereformeerde kerkrecht is erin hersteld, maar om die kern heen werd de kerkorde apostolisch uitgebouwd.³¹⁰ 'Wat zo ontstond is een sprongvariatie, waarbij oudere of andere vormen in de presbyteriale orde zichtbaar worden. Met name zijn er sporen van Anglicanisme in te ontdekken'.³¹¹

---

³⁰⁵ Zie O. Noordmans, 'Wat wil kerkopbouw?', *VW* 5, 95, noot 3, waar de bewerker, P.F.Th. Aalders, zijn samenvatting van het beginselprogram als volgt besluit: 'Men overwege de bisschopsfiguur en parochievorming'. Merkwaardig genoeg is dit toch niet onbelangrijke *statement* in deze vorm in geen enkel officieel document van Kerkopbouw terug te vinden. Wel lezen we in de paragraaf 'Organisatie der Kerk' van het beginselprogram: 'Voorts dient in dit verband overwogen te worden of een Opzienerschap in den vorm van vrijwillig aanvaarde leiding niet heilzaam zou kunnen werken (*Beginsel-program*, 5). Wilde men het woord 'bisschop' vermijden?

³⁰⁶ De volledige titel luidt: *Ontwerp van een nieuw algemeen reglement en eenige organieke reglementen voor de Ned. Hervormde Kerk. Opgesteld namens de Vereen. 'Kerkopbouw'*, Baarn, z.j. (1933). Zie voor een uitvoerige bespreking van het ontwerp: H. Bartels, *a.w.*, 76-83; Vgl. ook H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond*, 51-57 en M.E. Brinkman, 'Het trauma van 1886' (over Noordmans, *Verzamelde Werken*, deel 5), *IdW* njg. 14 (1986), 199-203.

³⁰⁷ 'Het reorganisatie-ontwerp van Kerkopbouw toegelicht', *VW* 5, 209-226; De brochure waarin deze toelichting oorspronkelijk stond afgedrukt bevatte ook een meer praktisch-technische toelichting van C.G. Wagenaar, evenals Noordmans lid van de commissie die het ontwerp had opgesteld.

³⁰⁸ Aldus H. Bartels, *a.w.*, 107.

³⁰⁹ O. Noordmans, *VW* 5, 213; Cf. H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond*, 53.

³¹⁰ 'Het Kerkopbouwontwerp-1933 wil een apostolaire uitbouw van het presbyteriale systeem zijn', aldus Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 51: Hierbij dient aangetekend te worden dat het citaat op pagina 52v., waarin gezegd wordt dat het ontwerp van kerkopbouw teruggrijpt op de presbyteriale kerkorde, niet afkomstig is uit de inleiding op het ontwerp, zoals de auteur schrijft, maar uit Noordmans' toelichting bij het ontwerp, *Het reorganisatie-ontwerp toegelicht* (zie *VW* 5, 211). In het ontwerp wordt nergens met zoveel woorden gezegd dat het gebaseerd is op de de presbyteriale kerkorde. Wel zeggen de opstellers in de inleiding, dat ze dankbaar gebruik hebben gemaakt van de resultaten van vroegere pogingen om tot reorganisatie te komen, 'inzonderheid van het ontwerp, dat in 1929 aan de Synode werd aangeboden', maar even verder zeggen ze: 'Wij volgden in ons voorstel een eigen lijn'. Het opmerkelijke is echter dat het juist Noordmans is, die schrijft dat het ontwerp van Kerkopbouw teruggrijpt op de presbyteriale kerkorde: hij was immers degene die - zoals Oostenbrink terecht signaleert - grote bezwaren had tegen de presbyteriale kerkorde, niet alleen in zijn kritiek op het confessionele reorganisatieontwerp van 1929 (*VW* 5, 82-84), maar ook in de jaren daarna, toen hij geroepen werd zelf mee te werken aan het ontwerp van Kerkopbouw. Het is dan ook de vraag of men bij Noordmans op dit punt van een 'ommezwaai' kan spreken, zoals Oostenbrink op pagina 53 van haar boek doet. Noordmans - en met hem Kerkopbouw - wilde niet zozeer een presbyteriale kerkorde, hij wilde - zoals Oostenbrink zelf ook schrijft - een *apostolisch-presbyteriale* of zelfs - zoals we zullen zien - een *apostolisch-episcopale* kerkorde. Het verschil daartussen - een weerspiegeling van het verschil tussen Hoedemaker en Gunning - is door de auteur niet voldoende gepeild.

³¹¹ O. Noordmans, 'Het reorganisatieontwerp toegelicht', *VW* 5, 222.

Op grond van deze en andere al eerder geciteerde uitspraken van Noordmans kan men het ontwerp van Kerkopbouw met evenveel recht als *apostolisch-episcopaal* bestempelen. Noordmans doet dat niet met zoveel woorden, maar zinspeelt er wel op, in zijn tegen Kerkherstel gerichte brochure *Evangelie en volkskerk* (1934).³¹² Daarin zegt hij dat Kerkopbouw het 'apostolische' en het 'episcopale' op de voorgrond wil brengen, niet uit tegenzin tegen de presbyteriaal georganiseerde gereformeerde volkskerk, maar vanwege de ernst van de politieke situatie, zoals die zich in Duitsland voordoet. Het gaat nu niet meer over de bekende tegenstellingen, die in de negentiende eeuw de kerken verdeelden. 'De tegenstellingen waarmee wij in de twintigste eeuw te maken krijgen zijn veel fundamenteler, oer-christelijker, bijbelsler dan die waarmee de laatste honderd jaar zich bezighielden'.³¹³ 'Wij zijn uit de periode van de academische leertucht overgegaan in die van de volkerenleertucht en in die storm zullen alle subtiliteiten van academische aard worden weggeblazen'.³¹⁴ 'Wanneer wij roepen om episcopale en apostolische geest, dan doen wij dat omdat wij voelen dat wij alles van de kerk, wat wij achter ons hebben, nodig zullen hebben'.³¹⁵

Hoe Kerkopbouw dat kerkordelijk dacht vorm te geven, komt vooral tot uiting in drie elementen van haar reorganisatieontwerp. Men wil: (1) integratie van allerlei missionair, diaconaal en oecumenisch werk in de structuur van de kerk. (2) De mogelijkheid om uit apostolaire overwegingen over te gaan tot de vorming van huisgemeenten. (3) Een nieuwe regeling voor opzicht en tucht, toegespitst op de instelling van het instituut van kerkvisitator/moderator. Volgens Aalders vindt men het apostolische element terug in de beide eerste punten, terwijl het episcopale element in de figuren van de visitatoren en moderator te herkennen is.³¹⁶ Hier interesseert ons vooral het laatstgenoemde. In artikel 7 van de algemene bepalingen lezen we, dat er in de Nederlandse Hervormde Kerk - naast de ambten van predikant, ouderling en diaken - predikanten zijn wier taak het is ervoor te waken, dat zij die de genoemde ambten bekleden hun roeping vervullen overeenkomstig het wezen en de historische belijdenis der Kerk. Daarbij wordt verwezen naar artikel 2, waar als centrale taken van de kerk in al haar gestalten vermeld staan: 'de zorg voor de prediking van het Evangelie, de bediening van de heilige Sacramenten en wat verder tot den openbaren eeredienst behoort' (2.1) en 'de herderlijke zorg voor haar leden tot opbouw in kennis Gods en christelijken levenswandel' (2.2).³¹⁷ De predikant die op provinciaal niveau dit 'wachtersambt' bekleedt, heet 'Provinciale Kerkvisitator'. Hij wordt voor zes jaar benoemd door de Provinciale Synode. De landelijke visitator - 'Moderator' geheten - wordt door de Algemene Synode benoemd, eveneens voor zes jaar. De

---

³¹² O. Noordmans, 'Evangelie en volkskerk', *vw* 5, 278-295.

³¹³ *Ibidem*, 289.

³¹⁴ *Ibidem*, 286.

³¹⁵ *Ibidem*, 289.

³¹⁶ *Ibidem*, 294, noot 41.

³¹⁷ *Zie Ontwerp-1933*, 8.

taken en bevoegdheden van de visitator/moderator zijn geregeld in het ontwerp-
reglement voor opzicht en tucht³¹⁸ en in het ontwerpreglement voor de kerkvisitatie.³¹⁹

We maken bij dit voor de Nederlandse Hervormde Kerk nieuwe concept van visitator/moderator enkele kanttekeningen.³²⁰ Ten eerste: in tegenstelling tot het Reglement-1816, waarin de visitatie alleen een administratief karakter had, heeft in dit ontwerp de visitatie haar oorspronkelijk geestelijk karakter teruggekregen (*Ontwerp*, pag. 81 en 85). Ten tweede: opzicht en tucht worden niet aan de classis toevertrouwd (die achtte men - in tegenstelling tot Kerkherstel - daartoe niet geschikt en toegerust), maar aan de Provinciale en Algemene Synodes (*Ontwerp*, pag. 53). Ten derde: voor de rechtmatigheid van de figuur van de moderator/visitator in het gereformeerde kerkrecht beroept men zich uitdrukkelijk op het episcopale model van de Hongaarse Gereformeerde Kerk (*Ontwerp*, pag. 11 en 88).³²¹ De moderator heeft echter alleen moreel gezag en geen bijzondere hiërarchische positie:³²² ‘Hij wordt geen “bisschop”’.³²³ Ten vierde: alleen predikanten, geen ouderlingen, worden benoemd als visitator of moderator. Daarbij denkt men blijkbaar vooral aan de visitator als *pastor pastorum*: ‘zij die zelf in het ambt staan, zullen te eerder de moeilijkheden kunnen begrijpen, van hen die een kerkelijk ambt bekleden.’³²⁴ Tenslotte: het is uitdrukkelijk niet de bedoeling om naast de drie bestaande ambten een nieuw ambt te scheppen (*Ontwerp*, 88).

Kern van de zaak is echter, dat Kerkopbouw door de instelling van de pastorale, semi-bisschoppelijke figuur van de kerkvisitator/moderator in de orde van de Hervormde Kerk een persoonlijk element hoopte te kunnen inbrengen. Bartels schrijft daarover:

Men overwoog, dat het gebrek van de presbyteriale kerkerde is, dat het persoonlijk element in haar te zeer gemist wordt, daar de meerdere vergaderingen als vergaderingen een te onpersoonlijk karakter hebben. (...) De kerkerde miste tot dusver dit persoonlijk element, dat de kracht van het episcopale stelsel uitmaakte. Zonder beangst te zijn voor hen, die hier onmiddellijk het spook van ‘bisschoppen’ zouden menen te zien - de functionarissen zouden ‘slechts’

---

³¹⁸ Zie *Ontwerp-1933*, 52-73 (opzicht en tucht).

³¹⁹ Zie *Ontwerp-1933*, 81-96 (visitatie).

³²⁰ Vgl. Bartels, *a.w.*, 81-83; H. Oostenbrink, *a.w.*, 53-57.

³²¹ Zie daarover *infra* p. 301v.

³²² C.G. Wagenaar, ‘De nadere uitwerking van deze grondgedachten in de reglementen’, in: O. Noordmans en C.G. Wagenaar, *Het reorganisatieontwerp van Kerkopbouw toegelicht*, 32-34.

³²³ H. Bartels, *a.w.*, 83. Overigens blijkt uit de onlangs gepubliceerde briefwisseling van Noordmans met A.M. Brouwer uit deze periode dat Noordmans bezwaar had tegen het woord ‘visitator’. Zo schrijft Brouwer op 5.4.1932 in zijn dagboek: ‘Met Noordmans nog gesproken over wat hij zag van leertucht. Het was hem nog als “bomen zien wandelen” (Marc.8:24). Maar hij zou ‘t willen opgedragen zien aan een soort *episkopos*. Kerkvisitator vindt hij te slap’. Zie *vw* 9A, nr. 408; Een jaar later blijkt Noordmans daar anders over te denken. Op 3.10.1933, vlak voor de publicatie van het reorganisatieplan van Kerkopbouw, komt de visitator opnieuw ter sprake in een brief van Brouwer aan Noordmans, waarin hij verslag doet van een voorgesprek over het plan in de door Kerkherstel en Kerkopbouw ingestelde Contactcommissie. Haitjema, de voorzitter van Kerkherstel, vroeg bij die gelegenheid of de visitator misschien iets meer van de ‘deputaat’ zou mogen hebben. In zijn antwoord aan Brouwer schrijft Noordmans: ‘Kerkvisitator of ‘deputaat’ acht ik niet zo’n groot verschil. Alleen ligt mij ‘t woord kerkvisitator veel beter. Die ‘deputaten’ doen mij geweld aan, wat nadoen van de ‘Gereformeerde’ kerken’. Zie *vw* 9A, nrs. 439 en 440.

³²⁴ C.G. Wagenaar, *a.w.*, 34.

moreel gezag hebben en geen bijzondere hiërarchische positie - aarzelde men niet, in dit opzicht van het episcopale stelsel te leren.³²⁵

Waar het Kerkopbouw ten diepste om ging en waar het zijn inspiratie vandaan had kan tenslotte worden samengevat met het volgende (lange, maar veelzeggende) citaat van Noordmans:³²⁶

Uit onze ballingschap teruggekeerd,³²⁷ zouden wij daar liefst niet tevergeefs geleefd hebben. Wij hebben daar onze kerk-ziener Ezechiël-Gunning gehad en met zijn profetisch woord wensden wij te rekenen.³²⁸ Daarom kunnen wij niet adviseren de presbyteriale kerkorde nu, in de twintigste eeuw, op een der kritiekste ogenblikken van de wereldhistorie, ongewijzigd over te nemen. Haar verburgerlijking zoeken wij tegen te gaan door een uitbouw van de gemeentevorm en een verbreding van haar synodaal beraad, waardoor het *apostolisch* karakter der kerk beter tot uiting kan komen. En het gevaar dat belijdenis en tucht een doctrinair karakter krijgen trachten wij te verminderen door een regeling die bedoelt de oud-kerkelijke *bischoppelijke* gezindheid weer aan te kweken. Wij dopen dus als het ware de kerkorde weer in de katholieke geest.

1.3.10.1 DE RECEPTIE VAN HET ONTWERP-1934

Over de receptie van het ontwerp van Kerkopbouw kunnen we kort zijn: in de zomer van 1934 werd het door de Algemene Synode verworpen, vooral door toedoen van Kerkherstel, dat slechts één ding wilde: een belijdende kerk met een presbyteriale kerkorde.³²⁹ Voor een voor ons land nieuwe ‘apostolische’ en breed-oecumenische visie op de kerk, zoals in het ontwerp gepresenteerd, bleek de Nederlandse Hervormde Kerk toen (nog) niet ontvankelijk.³³⁰ Behalve de oecumenische inzet van het ontwerp moest vooral de instelling van de visitator/moderator het ontgelden.³³¹ De bezwaren van Kerkherstel daartegen waren deels van technische aard - ‘de last op de schouders der nieuwe functionarissen gelegd, zou te zwaar zijn’³³² - maar vooral van principiële aard: men bespeurde er de neiging in, ‘om in den visitator-moderator een nieuw ambt te creëren, dat onafhankelijker is dan enig ander ambt in de Kerk en

³²⁵ H. Bartels, *a.w.*, 82.

³²⁶ ‘Het reorganisatie-ontwerp van Kerkopbouw’, *vw* 5, 227.

³²⁷ Bedoeld is: de meer dan honderdjarige periode waarin de NHK onder het reglement van koning Willem I had geleefd.

³²⁸ Bedoeld is het visionair-eschatologische karakter van Gunnings kerkopvatting. Noordmans’ identificatie van Gunning met de ballingschapsprofeet Ezechiël moet gezien worden tegen de eerder in ditzelfde geschrift voorkomende zinspelende op Ezechiël 1:15-21: ‘Wanneer de Geest hier in de raderen vaart en het kruis geplant wordt als teken voor degenen die nieuw heilig land zoeken, dan zal de *burgerlijk*-presbyteriale kerkvorm het niet houden’, *vw* 5, 218/219. (‘Het Reorganisatieontwerp van Kerkopbouw toegelicht’).

³²⁹ H. Bartels, *a.w.*, 91, vgl. 46-55 (over de verschillen tussen Kerkherstel en Kerkopbouw).

³³⁰ H. Bartels, *a.w.*, 89-92. Vgl. het officiële antwoord van Kerkherstel: *Het reorganisatie-ontwerp van Kerkopbouw beoordeeld*, Wageningen 1934 en Noordmans’ antwoord daarop: *Evangelie en volkskerk*, Baarn 1934 (*vw* 5, 278-295).

³³¹ Alleen Kerkherstel-lid H.J. Honders deelde de bezwaren tegen de moderator niet. Zijn argument was dat Christus evengoed met een moderator kan worden gediend als met een vergadering: ‘Zien we op vergaderingen niet dikwerf, dat de groote mond den meesten invloed heeft? Is per se Christus bij een moderator buitengesloten? Een moderator kan heerschen, maar dat is ook mogelijk bij eene vergadering’. Zie H. Bartels, *a.w.*, 92.

³³² H. Bartels, *a.w.*, 89.

boven alle anderen verheven'.³³³ P.J. Kromsigt zei: 'Tegen het instituut als zodanig bestaat geen bezwaar. Ons bezwaar gaat hiertegen, dat 't te onafhankelijk is. 't Heeft geen dienend, maar heerschend karakter: 't Is een bisschoppelijk ambt. De episcopale sympathieën speelden den opstellers hier parten'.³³⁴ Toch acht Bartels, zelf een hartstochtelijk voorstander van de visie van Kerkopbouw, deze kritiek niet terecht:

Jezus Christus is niet in de wereld gekomen om de presbyteriale kerkorde gelegenheid te geven, zich te ontplooiën, maar de kerkorde is er ter wille van het evangelie van Jezus Christus. En als liefde en gehoorzaamheid jegens het evangelie en de daaruit voortvloeiende oprechte bezorgdheid over onpersoonlijkheid van vergaderingen, waar het betreft de beoordeling van de prediking van dit evangelie, de mannen van Kerkopbouw ertoe bracht in de leer te gaan bij het episcopale stelsel en daaraan het bijbelse element van de persoonlijke bemoeienis te ontleenen, dan mag Kerkherstel dat niet afdoen met het gezegde 'het is in strijd met het presbyteriale stelsel'.³³⁵

1.3.11 RONDOM HET AKKOORD-1936

Dat de kloof tussen de twee organisaties toch niet onoverbrugbaar was, werd duidelijk toen ze in 1936 een *Akkoord* sloten.³³⁶ Men was het op bijna alle punten eens geworden,³³⁷ ook over de visitator/moderator. Kerkherstel was bereid deze nieuwe figuur te aanvaarden, op voorwaarde dat hij slechts een pre-adviserende stem zou krijgen. Verder zouden, om iedere schijn te vermijden dat de kerk te maken zou krijgen met een aspirant-bisschop, ook ouderlingen als visitator/moderator benoembaar moeten zijn.³³⁸ Beide punten bleken uiteindelijk voor Kerkopbouw niet principieel te zijn.

1.3.11.1 ZEYDNER EN VAN DER LEEUW

Over het laatstgenoemde punt, de ouderling-visitator, ontstond begin 1937 in het blad *Kerkopbouw* een kleine pennenstrijd tussen W.A. Zeydner en G. van der

³³³ *Het reorganisatieontwerp beoordeeld*, 29; Vgl. Th.L. Haitjema, *Nederlands Hervormd kerkrecht*, 83; H. Bartels, *a.w.*, 90 en H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 57-59.

³³⁴ Verslag van de jaarvergadering van de Confessionele Vereeniging, *De Gereformeerde Kerk*, 46 (1934), 311. De bezwaren van R.B. Evenhuis gingen in dezelfde richting. Ook hem was niet duidelijk of het visitatorschap als ambt opgevat diende te worden. Was dat het geval, dan zou met deze zeer zelfstandige functie de presbyteriale kerkinrichting ernstig geschaad zijn. Hij achtte het echter overdreven om nu al te spreken van een 'bisschop'. Zie *Nieuw Kerkelijk Leven*, 4 (1933), nr. 4.

³³⁵ H. Bartels, *a.w.*, 91. De auteur spreekt van een 'aktie' van Kerkherstel tegen het instituut van de moderator/visitator, dat door haar gedoodverfd werd als 'een aanslag op onze presbyteriale kerkorde'. Hij voegt eraan toe, dat Kerkherstel pas later - bij het Ontwerp-1938 - toen het dit nieuwe instituut niet alleen meer beoordeelde vanuit 'ons programma', maar ook vanuit de bijbel en de kerk der eeuwen, meer oog kreeg voor de betekenis ervan en daarmee bewees dat het 'in de grond der zaak uit het goede kerkelijke hout gesneden was'.

³³⁶ In de 'Verantwoording' bij Noordmans, *vw.5* noemt P.F.Th. Aalders het 'een fenomeen', dat dit akkoord, 'gegeven de starheid der fronten en de principetrouw van de Nederlandse theologenstand', tot stand is gekomen. (*a.w.*,17).

³³⁷ Bartels, *a.w.*, 111.

³³⁸ *Ibidem*, 119. Voor de inhoud van het akkoord: zie *ibidem*, 114-119 en H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 60-62.

Leeuw. Zeydner - lid van Kerkopbouw en Kerkherstel beide, bovendien lid van de Liturgische Kring³³⁹ - protesteerde tegen het feit dat ook ouderlingen visitator konden worden. Met een beroep op de confessie en het formulier voor de bevestiging van ouderlingen en diakenen³⁴⁰ betoogde hij dat onze vaders een episcopale kerk afgewezen hebben, maar evenzeer een presbyteriale: 'een merkwaardig evenwicht tussen de twee eenzijdige kerktypen heeft men gevonden': het eigen karakter van de herder en leraar heeft men gehandhaafd, terwijl men aan de andere kant ook gewaakt heeft voor de terecht gevreesde domineestyrannie. Daarom bewaarde men bewust een onderscheid tussen de ouderling en de dienaar van het Woord, 'te vergelijken met het verschil tussen de Leviet en de priester: de eerste is de helper van de laatste. Bovendien kan een ouderling alleen in eigen gemeente in functie zijn, terwijl de predikant meer de gehele kerk toebehoort en dus ook ambtshandelingen kan verrichten buiten zijn gemeente. Daarom heeft een predikant geen meerdere, maar wel een grotere verantwoordelijkheid. En tenslotte is Zeydner op pastorale gronden van mening, dat een ouderling geen visitator kan zijn: 'Om een herder der herders, een leraar der leeraars te worden, moet men zelve herder en leraar zijn. De herdersstaf geve men geen onbevoegde in de hand'.³⁴¹

In het februarinummer van *Kerkopbouw* reageert Van der Leeuw op het artikel van zijn medelid Zeydner.³⁴² Na de ontwikkeling beschreven te hebben van collegiaal door presbyters geleide gemeentes naar de eenhoofdige gemeenteleiding door de bisschop, concludeert hij dat de tegenstelling dus niet is: episcopaal-presbyteriaal, maar eenhoofdig-veelhoofdig. Van der Leeuw wil geen monarchisch episcopaat, maar ook geen 'kerkelijk parlementarisme'. Wat hij wel wil is: '(1) een leiding der Kerk, die zorg draagt en verantwoordelijkheid, in episcopalen zin; (...) (2) een evenwicht tussen het eenhoofdige en meerhoofdige systeem, zoals dit in de eerste eeuwen reeds werd gevonden':

Het gezag in de gemeente is 'noch clericaal noch laïcaal, noch autocratisch noch democratisch. Het is, als ik een modewoord mag gebruiken, dialectisch, het is in het gesprek, in het concilie, dat de leden der gemeente met elkander en met hun Hoofd voeren over Hem. Men kan dit presbyteriaal gestempeld episcopalisme, men kan het ook episcopaal gestempeld presbyterialisme noemen. Het gaat zeker ook om de wijsheid der matiging. Maar in de eerste plaats gaat het om het dialectisch karakter van het kerkelijk gezag'.³⁴³

Hij concludeert, dat we blij moeten zijn met de ruimte die er komt voor episcopale zorg, dat wij moeten oppassen 'dat wij zelfs niet in gedachten het gelijktaken plaatsen tusschen dominee en bisschop' en tenslotte dat er van het *Akkoord* 'slechts winst te verwachten is voor de episcopale en de presbyteriale gedachte beide'.³⁴⁴

³³⁹ Zie W.A. Zeydner, 'De ambten in de kerk', *Kerkopbouw* 5 (1937), 92-93; Vgl. H. Bartels, *a.w.*, 122. Zie voor biografische gegevens over Zeydner: O. Noordmans, *vw* 5, 427.

³⁴⁰ Vgl. wat we over de *forma*-1586 schreven, *supra*, p. 66v.

³⁴¹ W.A. Zeydner, *ibidem*.

³⁴² Zie G. van der Leeuw, 'Het reorganisatie-accorde en de episcopale gedachte', *Kerkopbouw* 5, (1937), 98-99; Vgl. H. Bartels, *a.w.*, 123.

³⁴³ G. van der Leeuw, *ibidem*.

³⁴⁴ *Ibidem*.

1.3.11.2 ZEYDNER EN NOORDMANS

Enkele maanden later, op de predikantenvergadering van april 1937, waar Noordmans een lezing over het onderwerp Kerkorde hield,³⁴⁵ stelde Zeydner in de nabespreking opnieuw het punt van de ouderling-visitorator aan de orde. Hij wees erop dat ook volgens de referent de presbyter meer in de sfeer lag van de 'raadsheer', de 'Leviet', terwijl de predikant meer te zien is in de sfeer van de 'leraar' en de 'bischop'. Noordmans gaf hem toe, 'dat de kerkorde, die wij zoeken, naast presbyteriale ook episcopale elementen zal moeten bevatten'.³⁴⁶ In de genoemde lezing had Noordmans zelf overigens ook meerdere keren verwezen naar het bevestigingsformulier-1586.³⁴⁷ Met instemming noemt hij de daarin beschreven bestuurlijk-bijbelse en liturgische trekken van de ambtsdragers: 'Allereerst de tweërlei presbyters uit 1 Tim. 5:17 en Calvijns Instituut van 1536. Dan de oudtestamentische typologie van de Leviet uit Clemens en de Didache. Verder de mystieke corpustypologie (Ignatius) van Jezus en de apostelen in het "vertonen" van de hele gemeente. Verder de senaats Gods en de raad der kerk. Dat behoort alles tot de standvastigheid van het type'.³⁴⁸ Wanneer het formulier echter vervolgens zegt dat de ouderling moet toezien, (1) dat er geen tirannie van de predikant uitbreekt en (2) dat er geen wolven in de schaapskooi van Christus inbreken, dan krijgt hij, aldus de lector, 'een paar trekken, die, omdat ze nieuw zijn, de aandacht trekken'. De ouderling heeft dan de neiging in plaats van 'helper van de predikant' 'opzichter van de predikant' te worden. Noordmans is fel tegen deze 'apotheose van het ouderlingschap', zoals die later werd vastgelegd door Voetius. Het is een latere ontwikkeling in de gereformeerde ambtsleer.³⁴⁹ Elders noemt hij een opdracht aan ouderlingen om op de predikanten toe te zien 'een kerkrechtelijke anomalie'.³⁵⁰ Zijn conclusie is dan ook: 'Wij hebben bij de oude lijn weer aan te knopen'.³⁵¹

1.3.12 1937: NOORDMANS IN DEBAT MET BROUWER EN VAN DE POL

Bovengenoemde lezing van het jaar 1937 zal een keerpunt blijken te zijn in Noordmans' denken over ambt en kerkorde. Het Akkoord was aangenomen. Er werd gewerkt aan een gezamenlijk reorganisatieplan in presbyteriale zin. Maar ook de tegenkrachten roerden zich. Noordmans voelt zich gedwongen de wapens te slijpen en in debat te gaan met twee kompanen van Kerkopbouw: Brouwer en Van de Pol. Wie

³⁴⁵ *Infra*, p. 96, (par. 1.3.12)

³⁴⁶ Aldus het verslag in de *NRC*, geciteerd in *VW* 5, 384, noot 1.

³⁴⁷ Zie *VW* 5, 378, 380 en 382/383.

³⁴⁸ Een typering ontleend aan J.H. Newman, *An Essay on the Development of Christian Doctrine*, 1845. Zie *VW* 5, 378, noot 85.

³⁴⁹ O. Noordmans, *VW* 9B, 566 (brief nr. 576, aan P. Scholten): Noordmans heeft de oude kerkenordes (1568-1619) doorgenomen, maar 'nergens staat ook maar een enkele bepaling, die de ouderling een bijzonder toezicht op leer en wandel van de predikant opdraagt'.

³⁵⁰ O. Noordmans *VW* 9B, 568 (brief nr. 579, aan P. Scholten); Vgl. 571 (brief nr. 581, aan Scholten: waar Noordmans een ouderling met een dergelijke opdracht typeert als 'een soort dwarskijker van de dominee').

³⁵¹ O. Noordmans, 'Kerkorde', *VW* 5, 383.

de dertig pagina's tellende tekst van zijn lezing bestudeert,³⁵² merkt dat hij wordt meegenomen 'op een wandeling door de kerk- en dogmengeschiedenis',³⁵³ vanaf de vroege kerk (Ignatius van Antiochie) via Luther en Calvijn, Emden en Dordt, Voetius en de Pilgrimfathers naar de moderne tijd, waarin opvallend veel aandacht wordt besteed aan de ecclesiologie van de naar Rome overgegangene anglicaan J.H. Newman (1845). Noordmans is diep onder de indruk gekomen van Calvijns 'wereldhistorische exegese' van de Schrift en zijn daarop gebaseerde concept van de ouderling. P.F.Th. Aalders schrijft daarover:

Het betoog resulteert in een keuze voor de de Geneefse orde, waarin de ouderling een centrale plaats inneemt. Ofschoon Noordmans steeds heeft betoogd dat men inderdaad op schoolse wijze geen kerkorde uit de Schrift kan afleiden, komt hij nu tot het inzicht dat wij in de conceptie van Calvijn te maken hebben met een exegese van wereldhistorisch formaat, een zodanig 'geestelijk' teruggaan op de Schrift, dat er gezag van uitgaat, stellig ook nog voor ons.³⁵⁴

Vanuit deze positie gaat Noordmans naar twee kanten het debat aan: eerst met Brouwer, naar aanleiding van diens pas verschenen *De kerkorganisatie der eerste eeuw en wij*, een bundeling van een reeks artikelen in *Kerkopbouw*,³⁵⁵ en vervolgens met Van de Pol, in een recensie van diens eveneens pas verschenen dissertatie *De kerk in het leven en denken van John Henry Newman*.³⁵⁶ Het is niet nodig hier op alle theologische en ecclesiologische aspecten van deze debatten in te gaan - dat is elders al veelvuldig gebeurd.³⁵⁷ We beperken ons hier tot de kerkordelijke aspecten van de discussie. We geven eerst kort de verschillende posities weer, waarbij we zullen zien dat er een samenhang bestaat tussen Noordmans' afwijzing van de positie van Brouwer enerzijds en die van Newman anderzijds, en tenslotte zullen we aangeven welke consequentie die afwijzing had voor Noordmans' visie op het bisschopsambt.

1.3.12.1 NOORDMANS VERSUS BROUWER

Het debat met Brouwer ging over de vraag, in hoeverre men men kan stellen dat een bepaalde organisatiestructuur, bij voorbeeld de presbyteriale, 'schriftuurlijk' is, zoals met name van confessionele zijde steeds weer werd gedaan.³⁵⁸ Brouwer, nieuwtesta-

³⁵² Zie O. Noordmans, *vw* 5, 361-391 ('Kerkorde', 1937).

³⁵³ Zie *vw* 5, 18 ('Verantwoording').

³⁵⁴ Zie *vw* 5, *ibidem*. Vgl. P.F.Th. Aalders, 'Was Noordmans nu ethisch of confessioneel?', *K T* 30 (1979), 232.

³⁵⁵ A.M. Brouwer, *De kerkorganisatie der eerste eeuw en wij*, Baarn, 1937, een bundeling van een reeks artikelen in *Kerkopbouw*, april - november 1937. Noordmans' regeert hierop met zes artikelen: *vw* 5, 391-403; 407-410 en 420-423.

³⁵⁶ Zie W.H. van de Pol, *De kerk in het leven en denken van John Henry Newman*, Nijkerk, 1936; Noordmans' eerste reactie hierop is te vinden in zijn artikel 'Newman en de oecumenische beweging', *vw* 6, 362-369, onderdeel van het belangrijke hoofdstuk *Oecumene* (345-455), waarin Newman veelvuldig ter sprake komt (zie het naamregister).

³⁵⁷ Zie over het debat Noordmans-Brouwer: H. Bartels, *Tien jaren strijd*, 137-142; A.J. Bronkhorst, *Schrift en kerkorde*, 151-157 en F. Haarsma, *Geest en Kerk*, 211-218; Zie over het debat Noordmans-Van de Pol/Newman: F. Haarsma, *Geest en Kerk*, 68-76; 141-146 en 250-264; H.W. de Knijff, Noordmans' calvinistische oecumene, in: G.W. Neven (red.), *Oecumenische ontdekkingen in het werk van O. Noordmans*, Kampen 1990, 64-87; A. van der Kooi, *Het heilige en de Heilige Geest bij Noordmans. Een schets van zijn pneumatologisch ontwerp*, Kampen, 1992, 181-197.

³⁵⁸ Onder meer door C.A. Lingbeek. Deze theoloog-politicus (oprichter van de Hervormd Gereformeerde Staatspartij) liet geen gelegenheid voorbijgaan om elke reorganisatiepoging die maar even afweek van het

menticus van professie, stelde daar tegenover dat de nieuwtestamentische gegevens over de kerkinrichting zo fragmentarisch en divers zijn, dat men zich voor ieder model wel op de Schrift kan beroepen. Voor het organiseren van een kerk zijn alleen zuiver praktische en historische argumenten aan te voeren. Zo is er in principe evenveel te zeggen voor een presbyteriale als voor een episcopale organisatie. Waarmee Brouwer overigens niet wil zeggen dat hij evengoed voor de laatstgenoemde als voor eerstgenoemde kerkvorm een pleidooi zou kunnen voeren - 'Allerminst. Ik ben van mening, dat de historie van onze kerk en onze volksaard geen bisschop kunnen verdragen'.³⁵⁹ Maar tegen het invoeren van het ambt van visitator of het opnieuw tot leven wekken van het door Calvijn ingestelde ambt van doctor (naast de drie ambten van predikant, ouderling en diaken) valt vanuit de Schrift geen enkel principieel bezwaar in te brengen. Integendeel op praktische gronden is er zelfs veel voor te zeggen.

Dit alles klinkt Noordmans veel te pragmatisch in de oren. Hij wil geen 'kerkrechtelijk fundamentalisme' (Lingbeek),³⁶⁰ maar evenmin zakelijk pragmatisme (Brouwer). We kunnen niet alleen op praktische gronden de ambtelijke structuur van de kerk veranderen. 'Er moet een hogere noodzaak achter schuilen' (396).³⁶¹ 'We komen uit zulke vragen niet uit als we de mystieke achtergrond van kerkorde en kerkhervorming niet laten gelden' (395). Het tot standkomen van de presbyteriale ambtsstructuur was geen historische toevalligheid. 'Er speelt hier mystiek onder: de Una Sancta spreekt mee; het begin en het einde laten zich gelden, het oerchristendom en de kerk van het einde, de hemelse kerk' (398). Dat Calvijn zijn presbyteriale kerkorde, met de ouderling als centraal ambt, uit de Schrift afleidde was een geloofsdaad, 'een werk van de nood en van het geloof' (392), een putten uit de Schrift door de Geest en met macht. Daardoor ging de kerk een nieuwe toekomst tegemoet (392). Calvijns exegeese is wellicht wetenschappelijk niet correct, ze had wel wereldhistorische betekenis: 'Toen Calvijn op het bord de pion van de ouderling trok, zette hij daarmee de paus schaakmat' (396). De presbyteriale kerkorde met haar ouderlingenambt heeft

---

presbyteriale systeem als 'onschriftuurlijk' te bestempelen. Zo zag hij in de visitator van Kerkopbouw en in de opvattingen van Brouwer, zoals die waren neergelegd in diens boekje over de kerkorganisatie van de eerste eeuw, niets anders dan een poging om het presbyteriale stelsel, dat door God zelf was ingesteld, te ondermijnen en 'het bischopsambt naar voren te dringen'. Ook het ontwerp-1938 achtte hij 'verderfelijk', omdat het nog veel te veel episcopale elementen bevatte, met name in de artikelen over het opzicht: volgens hem dient dat niet aan personen (visitatoren), maar aan de ambtelijke vergaderingen te worden toevertrouwd. Zie H. Bartels, *a.w.*, 141 en 175-177.

³⁵⁹ Zie A.M. Brouwer, *De kerkorganisatie der eerste eeuw en wij*, 90. Naar aanleiding van deze opmerking van Brouwer stelde Van de Pol in een bespreking van Brouwer's boek de kritische vraag, 'waarom de 3 miljoen Rooms-Katholieke Nederlanders, die dezelfde volksaard hebben, dan wel een bisschop kunnen verdragen. Ook zou men kunnen vragen of de historie (d.w.z. de verwarde situatie ten tijde van de kerkelijke omwenteling in de zestiende eeuw) inderdaad voor altijd een kerkorde wettigt, die elementen van de oorspronkelijke kerkorde mist en die bovendien een meer reële intercommunie met het grootste deel der christenheid bemoeilijkt'. Zie W.H. van de Pol, 'Kerk, ambt en liturgie', *Kerkopbouw* 5 (1937), 111.

³⁶⁰ Zie voor deze uitdrukking: 'Paulus komt en Petrus gaat. Hervormde overpeizingen', *vw* 8, 429-451 (436).

³⁶¹ De volgende citaten zijn genomen uit Noordmans' artikel 'Kerkorde en beroep op de Schrift', *vw* 5, 391-403. De nummers tussen haken geven de pagina's aan.

aan het gereformeerd protestantisme een voluit katholiek karakter gegeven.³⁶² Aan het drietal gereformeerde ambten kunnen we dan ook onmogelijk een episcopale figuur toevoegen. De hele bouw der hervormde kerk zou er door scheefgetrokken worden (422). Toen Kerkopbouw een lans brak voor de visitorator/moderator was dat om de kerkelijke tuchtprocedure een meer persoonlijk gezicht te geven. Het visitorschap moet echter geen vierde ambt worden naast de drie ambten van predikant, ouderling en diaken, het is een dienst. 'Gaf men het de rang van ambt, dan kreeg het de mystiek der kerk om zich heen en zou men het op de duur van het episcopaat niet kunnen onderscheiden. De hiërarchie deed dan haar intrede' (399).

1.3.12.2 NOORDMANS VERSUS VAN DE POL

Via de dissertatie van Van de Pol werd Noordmans geconfronteerd met het denken van Newman, wiens ideeën in de jaren dertig van de vorige eeuw grote invloed hadden in de Liturgische Kring.³⁶³ Noordmans is zeer onder de indruk van 'de grote J.H. Newman, die hij heimelijk bewondert - en daardoor gevaarlijk acht! - en met wie hij een aantal markante ideeën deelt'.³⁶⁴ Zo staat hij in zijn 'mystieke' benadering van de vragen rond Schrift, ambt en kerkorde dicht bij Newman dan bij Brouwer met zijn pragmatische benadering.³⁶⁵ Wat is de zaak? Had Noordmans tegenover het pragmatisme van Brouwer de mystische exegese van Calvijn gesteld, in het gesprek met Van de Pol, stelt hij tegenover de intuïtieve mystiek (*illative sense*) van Newman opnieuw Calvijns mystische schriftuitleg. Fenomenologisch staan Calvijn en Newman volgens Noordmans dicht bij elkaar: 'De leer van het mystieke Lichaam van Christus, dat op aarde zichtbaar wordt en dat een voortzetting is van de incarnatie, nadert heel dicht aan de spirituele opvatting der reformatoren'.³⁶⁶ In theologisch opzicht echter verschilt de mystiek van Calvijn radicaal van Newmans mystiek der 'woordeloze, onbemiddelde stemmen'. De wijze waarop Noordmans het verschil daartussen onder woorden brengt is karakteristiek voor zijn

---

³⁶² Zie P. van den Heuvel, *De Hervormde kerkorde*, Zoetermeer 2001², 340: 'Een belangrijke aanzet voor de herwaardering van het ambt van ouderling is gegeven door Noordmans, die al in 1937 sprak over 'de wereldhistorische bestemming van de gereformeerde ouderling'. Vgl. O. Noordmans, 'Kerkorde', *VW* 5, 382.

³⁶³ Zie *VW* 6, 372, waar Noordmans in een bespreking van C.J. de Vogel, *Newmans gedachten over de rechtvaardiging. Hun zin en recht ten opzichte van Luther en het protestantsche christendom*, Wageningen 1939, ook de dissertatie van Van de Pol ter sprake brengt: 'Daarin gaat het over de betekenis die de kerk had in het leven van Newman. Bij ons is de invloed daarvan voor iedereen merkbaar in de vaart, die de liturgische beweging heeft genomen'.

³⁶⁴ Aldus H.W. de Knijff, 'Noordmans' calvinistische oecumene', in G.W. Neven (red.), *Oecumenische ontdekkingen in het werk van O. Noordmans*, 68. Dat Noordmans Newman bijna als een persoonlijke bedreiging ervoer, blijkt uit de plastische beschrijving, die hij van hem geeft in het debat met Brouwer: 'Het is niet toevallig dat Newman zo *en vogue* is. Het is geen kleinigheid als deze atleet des geestes op u aankomt. Wie de dissertatie van Van de Pol gelezen heeft, gaat rondom zich kijken of er niet ergens hulp bereid ligt tegen deze inderdaad dreigende, opdringende macht. Ik geloof dat het enig verweer hierin ligt dat wij ook voor de kerkorde ons beroep op de Schrift vasthouden en volhouden'. *V.W* 5, 392 (= *Kerkopbouw*, april 1937).

³⁶⁵ In 1951 heeft Noordmans dat in zijn discussie met H. van der Linde ook uitdrukkelijk erkend, toen hij schreef, 'dat hervormd-katholieken en calvinistisch-hervormden van mijn type allebei de nieuwtestamentische structuurverbanden willen laten gelden en dat het type-Brouwer met zijn relativistische zakelijkheid van die beide opvattingen principieel verschilt'. Zie: 'Hervormde overpeiningen', *VW* 8, 435.

³⁶⁶ *VW* 5, ('Kerkorde'), 367.

manier van doen: het gaat hem niet zozeer om de correcte weergave van de historische feiten of de dogmatische verschillen, het gaat hem om de typering van twee ‘wereldhistorische’ geloofstradities die de westerse christenheid hebben gestempeld: Rome enerzijds en de Reformatie anderzijds. Daarbij staat Newman model voor de eerste, Calvijn voor de tweede. Gaat het bij Newman, zoals Van de Pol hem tekent, om een soort ‘intuïtieve logica’,³⁶⁷ een vermogen van de mens om ‘zonder formele tussenschakels conclusies te trekken uit feiten’,³⁶⁸ bij Calvijn gaat het om de verborgen werking des Geestes in de Schrift en de prediking.³⁶⁹ De mystiek van Newman is gegrond in de duurzame werking van de incarnatie, die van Calvijn in het werk van de Geest; het kenmerk van de eerste is continuïteit, dat van de tweede de vrijmacht van de Geest; de ene gaat terug op Petrus, de andere op Paulus; de ene leidt naar Rome, de andere naar Genève; de ene is gericht op sacramentele heiligheid, de andere op pastorale troost; de ene leidt naar de bisschop, de andere naar de presbyter (d.w.z. de dominee - c.q. de lerende ouderling - en de regerende ouderling). Hoe groot de verschillen tussen deze tradities in Noordmans’ ogen ook mogen zijn - en met name in zijn Hervormde Overpeinzingen (1952) zal hij ze bijna *ad absurdum* aanscherpen - toch is dit in 1937 niet zijn laatste woord. Het verrassende (en oecumenisch belangrijke) is namelijk dat Noordmans deze twee ontwikkelingsrichtingen tenslotte laat convergeren in de figuur van Augustinus:³⁷⁰

‘Toen deze kerkvader in 395 coadiutor van Valerius werd, heeft het episcopaat zich gesplitst en de wederhelft verdient de naam dominee. Augustinus is, meer nog dan Ambrosius, allereerst prediker geweest, meer dan kerkvorst. Hij is de lerende presbyter en ook deze lijn maakt geschiedenis. Ook hier kunnen wij tot de oorsprong terug. Paulus wordt op één dag met Petrus door de kerk herdacht.’³⁷¹

Breek tekent hierbij aan: ‘Men bemerkt de voor Noordmans zo typerende lijn: Apostelen - Augustinus - presbyterium, maar tevens het honoreren van de episcopale traditie’.³⁷²

Het is duidelijk dat we hier getuige zijn van een radicalisering in het denken van Noordmans. Had de pragmatische denkwijze van Brouwer hem al gedwongen zich op theologische gronden op Calvijn te beroepen, de indringende wijze waarop Van de Pol Newmans gedachten over de kerk beschrijft (en zich ermee vereenzelvig),

³⁶⁷ De H.W. de Knijff, ‘Noordmans’ calvinistische oecumene’, in G.W. Neven (red.), *Oecumenische ontdekkingen in het werk van O. Noordmans*, 70.

³⁶⁸ Zie *vw* 6, 363. Bedoeld is: de ontologisch-sacramentele werking van de incarnatie, die als een verborgen werk van Christus meegaat in het leven van de gelovige. Zie A. van der Kooi, *Het heilige en de Heilige Geest bij Noordmans*, 181-197 (‘Noordmans en Newman’).

³⁶⁹ In dat verband schrijft Noordmans dat er ook zoiets als een ‘protestantse *illative sense*’ bestaat, ‘met haar eigen exegese, haar eigen kerk- en dogmenhistorie en haar eigen mystiek’. Zie *vw* 6, 365. Hij bedoelt daarmee, dat Christus niet als een geheimzinnige kracht in de sacramenten met zijn kerk meegaat, zoals Newman leert, maar door middel van de verborgen werking van zijn Geest en zijn Woord: ‘Het Woord, de Schrift bepaalt mystisch de kerkgeschiedenis. Onze ziel, onze zaligheid staat daarbij op het spel’ (366).

³⁷⁰ Zie A. van der Kooi, *a.w.*, 196.

³⁷¹ *vw* 6, 365. Vgl. ‘Augustinus’, *vw* 3, 40.

³⁷² B. Breek, ‘Noordmans versus Newman’, *NTT* 27 (1973), 337-359 (349).

leidde ertoe dat hij ‘uit innerlijke noodzaak’³⁷³ de hulp inriep van Calvijn. Dat had ook gevolgen voor zijn visie op het bisschopsambt. Blijkbaar was hij zo geschrokken van de anglo-katholieke en de daarmee onlosmakelijk verbonden episcopale sympathieën van Van de Pol en sommige andere leden van Kerkopbouw, dat hij zich genoodzaakt zag terug te komen op zijn vroegere *laudatio* van de Anglicana en haar pastorale, ‘bisschoppelijke geest’, om nu - in deze kritieke fase van de reorganisatie-geschiedenis - op te komen voor de gereformeerde ouderling. In elk geval worden in 1937 al de eerste signalen hoorbaar van Noordmans’ gereformeerd-mystieke katholiciteit zoals hij die later zou ontwikkelen, eerst in zijn bestrijding van de liturgische denkbeelden van zijn Kerkopbouw-kompanen Van der Leeuw en - opnieuw: - Van de Pol (1939), vervolgens in het debat met C.J. de Vogel (1940 en 1946) en tenslotte in de confrontatie met H. van der Linde (1952).

De opmerking van D. Wursten,³⁷⁴ dat Noordmans zich pas in 1952 begon te verzetten tegen een episcopale correctie van de gereformeerde ambtsopvatting, toen hij in de discussie met H. van der Linde zijn ‘privé-oorlog met de katholiserende liturgische beweging’ had uitgevochten, moet dan ook gecorrigeerd worden. In werkelijkheid vormt, zoals we gezien hebben, de confrontatie met Van de Pol en Newman in 1937 het keerpunt in Noordmans’ visie op het bisschopsambt. Op grond hiervan moet ook een ontkennend antwoord gegeven worden op de vraag van Haarsma,³⁷⁵ of Noordmans’ latere reserve ten opzichte van het bisschoppelijk element in de kerkorde wellicht samenhangt met zijn bestrijding van het liturgisch programma van Kerkopbouw in zijn boek *Liturgie* (1939).³⁷⁶ Uiteraard speelt dat mee, maar Noordmans’ afwijzing van de liturgische denkbeelden van de Liturgische Kring en Kerkopbouw in 1939 was een *gevolg* van zijn afwijzing van Newmans ecclesiologie in zijn bespreking van de dissertatie van Van de Pol in 1937. Overigens was Van de Pol één van de opstellers van het in 1933 verschenen Kerkopbouwrapport *Het wezen van de eredienst*.³⁷⁷

1.3.13 HET ONTWERP-1937/1938

In de zomer van 1937 verscheen het *Ontwerp* van een nieuw Algemeen Reglement, samengesteld door vertegenwoordigers van Kerkherstel en Kerkopbouw. In feite was het een uitwerking van het *Akkoord* van 1936.³⁷⁸ Het bevatte enkele kleine, niet-principiële wijzigingen. Voor ons doel is belangrijk dat de (landelijke) moderator en de (provinciale) visitatoren hun plaats weliswaar behouden hebben, maar ze bekleeden geen apart ambt.³⁷⁹ Daarachter zit niet alleen de invloed van Kerkherstel, ook de commissieleden van Kerkopbouw, die aan het Ontwerp hadden meegewerkt (Van

---

³⁷³ Aldus B. Breek, ‘Noordmans en de wijsbegeerte’, *NTT* 26 (1972), 291-344 (333) en J.M. Hasselaar, *Dr. O. Noordmans - Hoofdmomenten van zijn theologie*, ’s-Gravenhage 1958, 46. Vgl. A. van der Kooi, *a.w.*, 184.

³⁷⁴ D. Wursten, ‘Van papa-priest naar coach2Christ. Het ambt in de gereformeerde traditie’, *Michsjol* 10 (2001), nr. 3, 16-32 (29).

³⁷⁵ F. Haarsma, *Geest en kerk*, 290.

³⁷⁶ O. Noordmans, *Liturgie*, Amsterdam, 1939 (=vw 6, 45-164).

³⁷⁷ *Supra*, p. 85.

³⁷⁸ Zie voor de inhoud van het *Ontwerp-1938*: H. Bartels, *a.w.*, 145-149.

³⁷⁹ H. Bartels, *a.w.*, 147.

der Leeuw, Noordmans en C.G. Wagenaar), beschouwden de functie van de visitator eerder als een dienst dan als een ambt.

Uitdrukkelijk wordt in het ontwerp-1938 gezegd dat de Nederlandse Hervormde Kerk drie ambten kent - predikant, ouderling en diaken (artikel 5) - en dat de kerk geregeerd wordt door ambtelijke vergaderingen - de Kerkeraad, de Classicale Vergadering, de Provinciale Synode en de Algemene Synode (artikel 6). Dan pas volgt in artikel 7 de bepaling dat elke Provinciale Synode een Provinciale Visitator zal benoemen en de Algemene Synode 'een Algemene Kerkvisitator met de titel van Moderator'. Voor deze functie komen zowel predikanten als ouderlingen in aanmerking. Zij hebben allereerst de opdracht erop toe te zien dat de in artikel 5 genoemde ambtsdragers hun taak vervullen overeenkomstig artikel 8, waar acht taken van de kerk worden opgesomd: prediking, herderlijke zorg, de dienst der barmhartigheid, de zorg voor de opleiding der predikanten, de zorg voor de belijdenis ('door hervorming en handhaving'), de zending, oecumenische contacten en 'het getuigen van de eis die Gods gebod stelt aan het leven van enkeling, maatschappij en staat'.³⁸⁰ Verder zijn ze betrokken bij opzicht en tucht en bij de visitatie - die mede door hun rol daarin een veel persoonlijker gezicht zullen krijgen. Medeopsteller Wagenaar schreef naar aanleiding van de veranderde positie van de moderator/visitator in het blad *Kerkopbouw*:

Of men hierin een verbetering zal zien, hangt geheel en al af van de waardering voor het episcopale stelsel. Van onze zijde is dat een concessie geweest, die noodzakelijk was, omdat er ons meer aan gelegen was, dat de figuren van moderator en visitator zouden worden aanvaard, dan dat men 'een bisschop door een achterdeur binnensmokkelde'.³⁸¹

Overigens vermoedt hij dat deze kwestie meer theoretische dan praktische betekenis heeft, omdat alle commissieleden het er wel over eens waren, dat in verreweg de meeste gevallen slechts iemand die zelf in het ambt heeft gestaan als *pastor pastorum* zal kunnen optreden. In elk geval mocht de zaak op dit ondergeschikte punt niet stranden en 'zullen ook de meer episcopaal-ingestelden met voldoening constateren, dat er toch iets van het goede, dat zij in dit stelsel waarderen op de presbyteriale stam wordt geënt'.³⁸²

Leggen we daarnaast het oordeel van Haitjema, de voorzitter van Kerkherstel. In zijn brochure *Het reorganisatievoorstel-1937*³⁸³ komen de moderator en de visitatoren ter sprake in de paragraaf: 'Onze Hervormde Kerk als *ons aller Moeder*': zij

---

³⁸⁰ Zie *Ontwerp-1938*, 13/14; In zijn *Kerkelijk denken voorwaarde voor kerkorde* (1938) noemt Noordmans bij elk van deze taken een representatieve figuur: Paulus, Johannes, Stefanus, Augustinus, Thomas van Aquino (!), Livingstone, John Mott en Barth. Zie *vw* 5, 457. Dit geschrift verscheen in het voorjaar van 1938, toen het ontwerp, na aanvankelijke aanvaarding door de synode, ter beoordeling aan de kerk was voorgelegd. Het was ook bedoeld om het 'linkse' deel van *Kerkopbouw*, waar een grote angst voor leertucht leefde, over de streep te trekken. Vandaar dat N., nadat hij gezegd heeft dat ieder lid van de kerk geacht wordt aan de genoemde 'acht geweldige werken' mee te doen, er geruststellend aan toevoegt: 'Daarbij is de gedachte aan tucht nog op geen voeten en vamen te ontdekken' (*ibidem*).

³⁸¹ C.G. Wagenaar, 'Veranderingen of verbeteringen?', *Kerkopbouw* 6, (oktober 1937), 45-47 (46).

³⁸² *Ibidem*.

³⁸³ Th.L. Haitjema, *Het reorganisatievoorstel-1937*, Wageningen, 1937.

hebben immers in hun moeilijk werk ‘de moederlijke bezorgdheid der Kerk voor al haar kinderen te demonstreren’.³⁸⁴ Het is de taak van de visitatoren er zorg voor te dragen de naleving van de belijdenis niet partijdig wordt toegepast, zodat elkaar verbijtende kinderen der Kerk elkaar niet over de rand van het modernest stoten, ‘buiten Moeder om en tegen Moeder in’: de kerk is immers ‘ons aller Moeder’. Daar moet het echter wel bij blijven. Visitatoren mogen geen bisschoppen worden. Was in het Akkoord van 1936 reeds de mogelijkheid afgesneden dat deze functionarissen zich zouden gaan ontwikkelen als een soort bisschoppen, ‘in dit nieuwe ontwerp is het laatste restje van misverstand in deze episcopale richting onmogelijk gemaakt doordat uit de volgorde van de artikelen duidelijk valt af te lezen dat de regeermacht bij de kerkelijke vergaderingen berust, ‘geheel en al volgens de presbyteriaal-synodale grondlijn van de kerkorde’.³⁸⁵

Helaas was met de indiening van dit reorganisatieplan de strijd niet beëindigd. Het tegendeel was het geval: feller dan ooit ontbrandde de strijd, niet zozeer tussen Kerkopbouw en Kerkherstel, als wel binnen Kerkopbouw. Ook nu weer speelt Noordmans een belangrijke rol in de gang van zaken. In zijn artikel *Gewijzigde leertucht*³⁸⁶ doet hij een indrukwekkende poging om de idealen van Kerkherstel (‘strikte handhaving van de drie ambten’) en van Kerkopbouw (akkoord, maar daarnaast de visitorator/moderator met een eigen gezicht en een eigen opdracht) met elkaar te verzoenen. Enerzijds onderstreept hij (richting Kerkherstel) dat het uitoefenen van kerkelijke tucht geen opdracht is van de moderator/visitorator maar van de kerkelijke vergaderingen, anderzijds benadrukt hij (richting Kerkopbouw), dat de visitatoren vooral een belangrijke taak hebben bij het opzicht en de visitatie, die daardoor een veel persoonlijker gezicht krijgen. Ze vormen een soort tusseninstantie tussen ‘opzicht’ en ‘tucht’. Verder schrijft hij nadrukkelijk (richting Kerkherstel) dat er geen episcopaat wordt ingevoerd en dat de visitorator geen ambt bekleedt, terwijl hij er tegelijk bij zegt (richting Kerkopbouw), dat het nieuwe instituut van de visitatie het mogelijk maakt ‘de beste zijden van het episcopaat voor onze kerk dienstbaar te maken’. Wat het *Ontwerp-1938* met de invoering van de visitorator/moderator bedoelt, brengt Noordmans tenslotte samenvattend aldus op formule: de ‘episcopale geest’ (tot vreugde van Kerkopbouw), ‘zonder de bisschoppelijke heerschappij’ (tot vreugde van Kerkherstel).³⁸⁷

Het mocht allemaal niet baten. De samenwerking met Kerkherstel werd door de ethische voormannen als bedreigend ervaren. De anti-stemming tegen het Ontwerp-1938 groeide met de dag. Ten gevolge daarvan ontstonden er ook grote spanningen binnen Kerkopbouw. Noordmans werd verweten dat hij in de ‘fuik’ van Kerkherstel gelopen was.³⁸⁸ Noordmans en Brouwer, die toch al op gespannen voet met elkaar

---

³⁸⁴ Th.L. Haitjema, *a.w.*, 7.

³⁸⁵ *Ibidem*, 7v.

³⁸⁶ *Kerkopbouw* 6, (okt. 1937), 47-48 (=vw 5, 403-406).

³⁸⁷ Zie vw 5, 405.

³⁸⁸ Dat de ethische theologen allergisch waren voor ‘vergaderleertucht’ blijkt wel heel duidelijk uit wat H.T. Obbink op 16 juni 1983 aan Noordmans schreef: ‘Zijn nu werkelijk de dagen van Dordt teruggekeerd? De geest die uit de “Kerkherstellers” spreekt doet mij huiveren. En dat “Kerkopbouwers” meedoen

stonden, raakten nog verder van elkaar verwijderd, toen Brouwer vlak voor de beslissende synodezitting op eigen initiatief in het blad *Kerkopbouw* een Advies publiceerde,³⁸⁹ gericht tegen aanneming van het Ontwerp, en bovendien in het *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur (AWWC)*, de spreekbuis van de 'linkse ethischen', een zeer negatieve recensie schreef van Noordmans' al genoemde apologie van het Ontwerp, *Kerkelijk denken voorwaarde van kerkorde*.³⁹⁰ Door dit alles vervreemde Noordmans langzaam maar zeker van Kerkopbouw.³⁹¹ Maar ook het denken van Kerkherstel, vooral de 'bijna roomse' wijze waarop sommigen de schriftuurlijkheid van het presbyteriale stelsel verdedigden (men denke aan Lingbeek),³⁹² bleef deze in de ethische traditie groot geworden theoloog ten diepste vreemd, ondanks het feit dat hij gaandeweg meer begrip had gekregen voor wat de confessionelen bewoog. In de inleiding op zijn bovengenoemde *Kerkelijk denken voorwaarde voor kerkorde* trekt Noordmans zelf een parallel tussen de toenadering die rond 1900 ontstond tussen Gunning en Hoedemaker, en de toenadering tussen Kerkopbouw en Kerkherstel in 1938.³⁹³ Evenals Gunning echter vervreemde ook hij - juist vanwege die toenadering - van zijn achterban, terwijl hij anderzijds door de confessionelen nooit geheel als 'een der hunnen' werd beschouwd. Met een variatie op een uitspraak van Hasselaar kan men zeggen: de oudere Noordmans was - ook in zijn ambtsopvatting - te ethisch om helemaal confessioneel te zijn en te confessioneel om helemaal ethisch te zijn.³⁹⁴ Wellicht is dat ook de diepste reden waarom hij in toeneemende mate alleen kwam te staan binnen Kerkopbouw.³⁹⁵ In de kerkpolitiek leek zijn

---

om de Kerk tot een dogmatisch gereguleerde vereniging te maken'. En tot Noordmans: 'Gij hoort bij Kerkherstel. Kerkopbouw is in de fuik gelokt, argeloos!'. Zie *vw 9B* (Brieven), 587, brief nr. 598.

³⁸⁹ Zie *Kerkopbouw*, 7 juni 1938.

³⁹⁰ Zie *AWCC*, 17 juni 1938.

³⁹¹ 'Men kan gerust zeggen dat Noordmans in de steek is gelaten door meerdere van zijn medestanders in Kerkopbouw op het moment dat het erop of eronder ging met het ontwerp-kerkorde, voorjaar 1938. Merkwaardigerwijze kreeg hij toen juist alle steun van de man, met wie hij juist de degens ging kruisen over de liturgie: G. van der Leeuw'. Aldus P.F.Th. Aalders, 'Was Noordmans nu ethisch of confessioneel?', *KT* 30 (1979), 228.

³⁹² Zie H. Bartels, *a.w.*, 141: 'De wijze van argumenteren van Lingbeek lijkt veel op de Roomse methode, althans formeel: beide beroepen zich op de traditie, zij het op een verschillende'.

³⁹³ 'Het *Ontwerp-1938* moet gezien worden tegen de achtergrond van de brochures die Gunning omstreeks 1900 over deze dingen schreef' (*vw* 5, 431 en 474, noot 7, de titels van de negen brochures die Gunning tussen 1900 en 1904 over de reorganisatie van de NHK publiceerde).

³⁹⁴ Zie J.M. Hasselaar, *Dr O. Noordmans - hoofdmomenten van zijn theologie*, 7: 'Noordmans was teveel confessioneel om helemaal ethisch te zijn en teveel Kohlbruggiaan om helemaal Barthiaan te zijn'.

³⁹⁵ Zie H. Bartels, *a.w.*, 182-188. We laten in het midden in hoeverre er in het debat met Brouwer ook niet-theologische factoren een rol hebben gespeeld. De felle, soms zelfs hautaine toon van Noordmans doet dat wel vermoeden. Klinkt daar iets in door van Noordmans' irritatie vanwege het feit dat Brouwer tijdens hun maandenlang durende pennestrijd - ondanks herhaalde protesten van Noordmans - misbruik maakte van zijn positie als hoofdredacteur van *Kerkopbouw* door de artikelen van zijn opponent voortdurend van 'naschriften' te voorzien? Zie Noordmans, *vw 9B*, de briefnrs. 582, 588, 589 en 591. Of ligt de oorzaak in het feit dat Noordmans in 1935 - door dezelfde synode die het Kerkopbouw-ontwerp van 1934 had verworpen - door toedoen van Brouwer gepasseerd was voor een benoeming als hoogleraar te Utrecht? Dat hij daardoor diep beledigd was, blijkt uit wat hij erover schreef aan K.H. Miskotte: 'De eigenlijke bitterheid voor mij ligt echter hierin, dat de voorzitter van Kerkopbouw, mijn academievriend Brouwer, meende tegen mij te moeten prae-adviseren. (...) Terwijl het Ontwerp-Reorganisatie, waarvoor ik de grondlijnen, de principiële toelichting en de apologie heb geschreven op de synodetafel lag, zal hij vermoedelijk verklaard hebben, dat ik te oud was (N. was toen 63 jaar, JK) om dogmatiek en kerkrecht te doceren'. Zie *vw 9B*, brief nr. 489, d.d.10 januari 1935.

rol uitgespeeld. Hij zou nog wel van zich laten horen, maar zijn welwillendheid ten opzichte van de bisschop behoort van nu af aan definitief tot het verleden. Nadat het ontwerp in januari 1938 in eerste lezing was aangenomen en vervolgens in de zomer van datzelfde jaar was doorverwezen naar de Algemene Synodale Commissie, werd tenslotte in de zomer van 1939 het voorstel van een 'commissie van rapport' om de kerkelijke organisatie meer in overeenstemming te brengen met haar presbyteriaal-synodaal karakter, door de synode verworpen. Daarmee leek de reorganisatiebeweging te zijn doodgelopen.³⁹⁶ Maar een nieuwe beweging, nu definitief in de richting van een presbyteriale kerkorde, zou in WO II in gang worden gezet. Echter wel met het resultaat dat de episcopale elementen, voor zover die nog aanwezig waren in de traditie van de Nederlandse Hervormde Kerk, vrijwel tot nul zouden worden gereduceerd.

1.3.14 OP WEG NAAR EEN NIEUWE KERKORDE

1.3.14.1 1942-1945: DE WERKORDE

Eén van de vruchten van de tijdens de tweede wereldoorlog in de Nederlandse Hervormde Kerk op gang gekomen vernieuwingsbeweging, gesymboliseerd in de namen van Kraemer, Gravemeyer en Banning³⁹⁷ is dat de synode op voorstel van de door haar ingestelde commissie Kerk en Gemeenteopbouw in 1942 een subcommissie instelde, die de opdracht kreeg de weg te banen naar een andere - dat is: kerkelijke - rechtsorde. De oorsprong van deze commissie onder leiding van het vroegere Kerkopbouwlid, de jurist P. Scholten, verschilt dus principieel van de vroegere reorganisatiecommissies, die geboren waren uit de strijd der richtingen. Nu kwam de kerk zelf in beweging. Wie de notulen van de Commissie voor de beginselen van Kerkorde (1942-1944) leest,³⁹⁸ merkt dat alle leden het er al snel over eens waren, dat de 'hiërarchie' van 1816 vervangen zou moeten worden door een presbyteriaal-synodale kerkorde,³⁹⁹ een kerkmodel waarin de plaatselijke gemeente centraal staat en de regering der kerk geschiedt door de ambtelijke vergaderingen en wel in con-

---

³⁹⁶ Zie H. Bartels, *a.w.*, 205.

³⁹⁷ Zie over Kraemer: *BLGNP*, deel 1, 104-111; over Gravemeyer: *a.w.*, IV, 149-151 en over Banning: *a.w.*, V, 37-40. Al was hun bijdrage aan de vernieuwing van de kerk zeer verschillend, men kan in deze drie namen de personificatie zien van 'de nieuwe koers' in de NHK. De aard van hun bijdrage komt goed tot uiting in de thema's die ze in 1945 aan de orde stelden tijdens hun gezamenlijke tournee door de kerk. De godsdienstwetenschapper en zendingsman H. Kraemer, sprak daarbij over het thema 'Kerk en Wereld', de secretaris-generaal van de Algemene Synode K.H.E. Gravemeyer (confessioneel) over 'De Kerk en haar Orde' en de religieus-socialist en socioloog W. Banning (vrijzinnig) over 'Kerk en Maatschappij'. Zie J. Bruin, *Kerkvernieuwing. Een praktisch-ecclesiologisch onderzoek naar de betekenis van Gemeenteopbouw voor de Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer 1992, 16-74 (47v). Verdere literatuur: A.J. Bronkhorst, *Op weg naar een nieuwe kerkorde*, Amsterdam, 1945, 42-65; *Idem*, 'Nederlands Hervormd Kerkrecht' in: W. van 't Spijker/L.C. van Drimmelen, *a.w.*, 165; H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 117-119.

³⁹⁸ W. Balke en H. Oostenbrink-Evers, *De commissie voor de Werkorde (1942-1944)*, Zoetermeer 1995; Vgl. voor een uitvoerige analyse van het ontstaansproces van de werkorde: Oostenbrink-Evers, *Beginsel en achtergrond*, 87-152.

³⁹⁹ Zie 'Vergadering van 13 mei 1943', *Commissie voor de Werkorde*, 21-31; Vgl. H. Oostenbrink-Evers, *Beginsel en achtergrond*, 124v.

centrische cirkels: vanuit de plaatselijke kerkeraad via de meerdere vergaderingen naar de synode.⁴⁰⁰ Gezien de voorgeschiedenis is het opmerkelijk dat in de aanvankelijke overwegingen van de verschillende commissieleden de visitorator/moderator nauwelijks nog een rol speelt. Alleen E. Emmen ziet een belangrijke rol voor hem weggelegd:

De figuren van kerkvisitorator en moderator met welomschreven functies zijn met het oog op de verwarde kerkelijke samenleving onmisbaar. Zij liggen bovendien in de lijn van de reformato-
rische gedachte. Zij zijn voor de vorming van een *communis opinio*, voor wegneming van wantrouwen en beslechting van vetes een noodzakelijke schakel. Zij hebben niet slechts het morele, maar vooral het geestelijke vergrijp met bijzondere pastorale zorg te behandelen.⁴⁰¹

Maar ook volgens hem dient de structuur van de kerk presbyteriaal te zijn:

Hoofdgedachte is de eenheid van de Kerk op organische wijze, zodat zij wordt opgebouwd uit de gemeenten, wier stem in de meerdere vergaderingen, met name in de synode door de classicale vertegenwoordigers, gehoord worde.⁴⁰²

J. Severijn, de voorzitter van de Gereformeerde Bond, wil een tussenweg bewandelen tussen hiërarchie en independentisme en kiest voor een belijdende kerk naar klassiek gereformeerd presbyteriaal-synodaal model.⁴⁰³ De vrijzinnige H. de Vos is van mening dat er aan het apostolische en vroegchristelijke tijdvak wel enkele richtlijnen zijn te ontleen - het charismatische karakter van het ambt, het dienstkarakter, geen hiërarchie, verkiezing door de gemeente - maar wij leven in een andere tijd en een andere cultuur. Gelet op onze traditie ligt voor de Nederlandse Hervormde Kerk een presbyteriale kerkorde voor de hand - 'wat niet wil zeggen dat wij van andere stelsels, met name het episcopale, niets kunnen leren'.⁴⁰⁴ Helaas wordt dit niet nader geëxpliciteerd.

Omdat het Algemeen Reglement nog van kracht was en de commissie zich niet bevoegd achtte om een nieuwe kerkorde op te stellen, beperkte zij zich tot het aangeven van de weg om tot een nieuwe kerkorde te komen. Daartoe ontwierp zij een 'werkorde' waarin wordt voorgesteld om vanuit de classicale vergaderingen, waarin de plaatselijke gemeenten rechtstreeks vertegenwoordigd zijn, een constituerende synodevergadering bijeen te roepen, die vervolgens opdracht geeft tot het maken van een kerkorde in presbyteriale zin. In eerste instantie wordt daarbij het episcopale kerkmodel vrij fel afgewezen. In de toelichting bij het concept-ontwerp lezen we daarover:

---

⁴⁰⁰ H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond*, 145-147 ('Conclusie'). In haar analyse legt de auteur terecht veel nadruk op de (her)ontdekking van de classicale vergadering als instrument voor kerkvernieuwing. Zo heeft met name de werkwijze van Gemeenteopbouw om haar visie via classicale 'gedelegeerden' in de plaatselijke gemeenten te introduceren (*a.w.*, 81v.) er zeker toe bijgedragen dat de opstellers van de Werkorde er van meet af aan van overtuigd waren dat in de komende nieuwe kerkstructuur de classicale vergadering - de grondvergadering van de kerk - een centrale rol zou moeten spelen. (*a.w.*, 90v. en 113). Kerkherstel heeft dat beter ingezien dan Kerkopbouw (*a.w.*, 129-131).

⁴⁰¹ 'Nota van dr. E. Emmen', *Commissie voor de Werkorde*, 27

⁴⁰² *ibidem*.

⁴⁰³ 'Nota van prof.dr J. Severijn', *Commissie voor de Werkorde*, 28.

⁴⁰⁴ 'Nota van dr. H. de Vos', *Commissie voor de Werkorde*, 37.

Het presbyteriale stelsel, de verwerping van het episcopale, ligt in de gedachte van de constituerende synode. *Dit* beginsel van kerkorde moet vastgelegd, daarin zal de nieuwe orde haar wortels hebben. Onze kerk is en blijft een Kerk uit de Reformatie voortgekomen.⁴⁰⁵

Tijdens een bijeenkomst met vertegenwoordigers van de verschillende kerkelijke richtingen (maart 1944)⁴⁰⁶ is Van der Leeuw de enige die bezwaar maakt tegen deze koppeling van de Reformatie aan het presbyteriaal synodale stelsel en de daarmee gepaard gaande afwijzing van het episcopale stelsel: 'Een Kerk uit de Reformatie voortgekomen behoeft niet *per se* niet-episcopaal te zijn'.⁴⁰⁷ Hij wil zich niet vastleggen op het presbyteriale stelsel, omdat er in het NT zowel episcopale als presbyteriale gedachten liggen. Hij wil een mengvorm die deze twee stelsels niet met elkaar in botsing brengt, al beseft hij dat zo'n mengvorm momenteel in de Kerk geen kans heeft. Echter: *Animam salvavi!* Hij mist in de nota een zinsnede die voorkomt dat alle episcopale elementen bij voorbaat worden uitgesloten. 'Beter is het daarom te spreken van persoonlijke verantwoordelijkheid en leidinggeving dan van episcopaal'. Hij denkt daarbij aan 'de figuur die vroeger moderator is gedoopt'. Er moet leiding zijn ('maar natuurlijk geen leidersbeginsel'). Zolang er een comité is, is de persoonlijke verantwoordelijkheid beperkt: 'De vergadering besluit'. Daaruit is het persoonlijke element weg. Van der Leeuw concludeert dat er in de Kerk persoonlijke leiding moet zijn, die haar grond vindt in de zielszorg. 'Wat gebeurt er met de predikant die mis gaat? Hij wordt eerst uiterst clement behandeld en dan afgezet en helemaal niet meer behandeld'. Verder denkt hij aan 'het loslaten van kandidaten op de gemeenten: de Kerk laat ze los. Er moet echter persoonlijke leiding zijn. Het ontbreken daarvan leidt tot kerkelijke, persoonlijke en geestelijke ellende'. Voorzitter Scholten antwoordt daarop, dat het presbyteriale karakter van de kerk zeker niet de gedachten uitsluit die Van der Leeuw naar voren heeft gebracht. Hij gaat er zelfs volkomen mee akkoord. 'Geen enkele vertegenwoordiging is mogelijk zonder leidende figuren. Anders werd het democratie in de slechtste zin. Wij sluiten niet het leidinggeven uit, maar wel de leiding als stelsel'.⁴⁰⁸ In zijn reactie zegt Van der Leeuw, dat hij de beantwoording van de voorzitter 'zeer wel aanvaardbaar' acht. Wel tekent hij nog aan dat voor hem een vermenging van het episcopale en het presbyteriale stelsel ideaal is, temeer nu het eerstgenoemde bezig is zijn monarchale karakter te verliezen. Hij stelt daarom voor de alinea over het presbyteriale stelsel iets anders te redigeren, omdat men anders de persoonlijke verantwoordelijkheid onwillekeurig te veel afsnijdt. Het perspectief daarop moet open blijven.⁴⁰⁹

In het definitieve voorstel is inderdaad de verwerping van het episcopale stelsel iets afgezwakt, maar niet de presbyteriale koers van de commissie. De tekst van de door Van der Leeuw gewraakte alinea luidt nu aldus:

---

⁴⁰⁵ 'Vergadering van 23 en 24 maart 1944 te Nunspeet', *Commissie voor de Werkorde*, 115 (De herziene tekst van het ontwerp)

⁴⁰⁶ Notulen van de vergadering van 23 en 24 maart 1944. Als gast waren aanwezig: K.A. Beversluis, J. Boonstra, P. de Bruyn, Th.L. Haitjema, G.P. van Itterzon, H. Kraemer, J.C.W. Kruishoop, G. van der Leeuw, M. van Rhijn, C.G. Wagenaar en J.G. Woelderink. Zie *Commissie voor de Werkorde*, 126.

⁴⁰⁷ Zie voor het vervolg: *Commissie voor de Werkorde*, 129; Vgl. H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 124v.

⁴⁰⁸ Zie *Commissie voor de Werkorde*, 133.

⁴⁰⁹ Zie *Commissie voor de Werkorde*, 138.

De presbyteriale orde ligt in de gedachte van de constituerende synode. *Dit* beginsel van Kerkorde moet vastgelegd, daarin zal de nieuwe orde haar wortels hebben. Onze Kerk is en blijft een uit de Reformatie voortgekomen Kerk van presbyteriaal type, al sluit dit het persoonlijk dragen van verantwoordelijkheid en geven van leiding geenszins uit.⁴¹⁰

Overigens wijst Oostenbrink-Evers er terecht op, dat in het voorstel van de commissie in een bepaald opzicht een uitbouw van het presbyteriale stelsel plaatsvindt. Omdat dankzij Gemeenteopbouw allerlei takken van apostolair werk nu via een 'radenstelsel' in de kerk zijn geïncorporeerd, is het met het oog op de uitvoerbaarheid daarvan nodig dat de synode zich omgeeft met deskundige adviseurs.⁴¹¹ Severijn beschouwt dit als wezensvreemd aan het presbyteriale stelsel, maar de meerderheid van de commissie ziet het als een 'apostolaire uitbouw' (Emmen) van de presbyteriale structuur, omdat het de ambtelijke vergadering bijstaat in haar taak'. Het presbyteriale karakter van de kerkorde wordt er niet door aangetast, zodat we toch met Oostenbrink-Evers kunnen concluderen: 'in de ambtsvisie kiest de Werkorde niet voor enige episcopale tendensen'.⁴¹²

Nadat de 'oude' synode de werkorde op 26 juli 1945 had aangenomen kwam de nieuwe, door de classes gekozen synode op 31 oktober voor het eerst bijeen, waarna deze op 11 december 1945 een commissie benoemde die de opdracht kreeg om op basis van de werkorde een ontwerp voor een nieuwe kerkorde te maken.⁴¹³ Uiteraard zou die een presbyteriaal-synodaal karakter moeten dragen.

1.3.14.2 DE ONTWERP-KERKORDE VAN 1947

De Commissie voor de Kerkorde koos als uitgangspunt voor haar werkzaamheden het zogenaamde 'bouwplan', opgesteld door haar secretaris H.M.J. Wagenaar.⁴¹⁴ Daarin worden de in de werkorde aangegeven grondlijnen uitgewerkt. Die wezen niet in de richting van een terugkeer naar de Dordtse kerkorde van 1619, evenmin van een revisie van het Reglement-1816, noch van een voortbouwen op het reorganisatieontwerp-1938. Wat hem voor ogen stond was een presbyteriaal-synodaal gestructureerde Christusbelijdende volkskerk, met een sterk apostolair karakter. Daartoe wilde hij op landelijk niveau de presbyteriale structuur uitbouwen met allerlei organen van bijstand ('raden'), die vanuit hun specifieke deskundigheid verschillende takken van kerkenwerk zouden kunnen behartigen en daarbij tegelijk verantwoording schuldig zouden zijn aan de ambtelijke vergaderingen. Het is dit concept dat bepalend is geworden voor de toekomst van de Nederlandse Hervormde Kerk.

---

⁴¹⁰ Zie *Commissie voor de Werkorde*, 179.

⁴¹¹ Oostenbrink-Evers wijst erop dat deze uitbouw van de synode haar wortels heeft in het reorganisatieontwerp-1933 van Kerkopbouw, waarin werd voorgesteld om eenmaal in de drie jaar een brede Algemene Synode samen te roepen waarin naast de gewone synodeleden ook tien buitengewone leden namens verschillende belangen en zorggebieden met adviserende stem aanwezig zouden zijn'. Zie H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 134.

⁴¹² Zie H. Oostenbrink, *a.w.*, 149.

⁴¹³ Zie H. Oostenbrink, *a.w.*, 142-144.

⁴¹⁴ Zie over Wagenaar: H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 108-110; over het bouwplan-Wagenaar: *Idem*, 153-188; de volledige tekst van het bouwplan is te vinden in W. Balke en H. Oostenbrink-Evers, *Commissie voor de Kerkorde (1945-1950)*, Zoetermeer 1993, XXXVII - LXVIII.

We laten dat nu verder rusten en beperken ons met het oog op ons onderwerp tot twee elementen uit het bouwplan-Wagenaar.

Het eerste betreft het presbyteriale karakter van de kerkorde. Dat krijgt bij Wagenaar een dusdanig zwaar accent, dat alle ambten worden teruggebracht tot het ambt van ouderling of, zoals hij liever zegt, *presbyter*.⁴¹⁵ Uitgaande van de gegroeide visie op de uitbreiding van het aantal taken van de kerk kiest hij voor vijf ambten, die te beschouwen zijn als differentiaties van het ene ouderlingenambt: de lerende, de regerende, de beherende, de serverende en de docerende ouderling: respectievelijk de predikant, de ouderling, de questor, de diaken en de doctor. Deze presbyterianisering van het ambt komt voort uit Wagenaars kritiek op de bestuurlijke geest van het reglement-1816. Onder invloed van Gemeenteopbouw ziet hij de kerkeraad allereerst als een werkgemeenschap, 'het energiecentrum voor het geestelijk leven van de gemeente'. Daarbij zijn alle ambten gelijkelijk betrokken en rust op alle ambtsdragers dezelfde verantwoordelijkheid. Voor de benaming *presbyter* geeft hij de volgende argumentatie:

Ik heb daarbij gebruik gemaakt van de oude constructie dat de kerk geregeerd wordt door ouderlingen, dat dus alle ambtsdragers ouderling zijn, maar dat hun werk uiteenvalt in verschillende naar de te vervullen diensten nader onderscheiden ambten. Mogelijk was grammaticaal en wezenlijk de aanduiding *episcoop* en *episcopaat* beter dan *presbyter* en *presbyteriaat*, maar deze woorden liggen ons, kinderen der reformatie, nu eenmaal niet al te goed in het gehoor.⁴¹⁶

Dit voorstel van Wagenaar werd door de commissie afgewezen - niet uit oecumenische overwegingen, vanwege de verabsolutering van de ouderling, maar omdat men met een beroep op het drievoudig ambt van Christus (profeet, koning en priester) wilde vasthouden aan de drie ambten van predikant, ouderling en diaken - al bracht men wel een differentiatie aan binnen de verschillende ambten om ruimte te kunnen maken voor nieuwe taken.⁴¹⁷

Een tweede aandachtspunt betreft de visitatie. Wagenaar beschouwt die - uit reactie op de zuiver administratief-controlerende functie van de visitatie onder het Reglement-1816 - als een zuiver geestelijke zaak.⁴¹⁸ Hij wil dan ook - en hier bespeuren we de invloed van Gemeenteopbouw - de kerkvisitatie een veel breder karakter geven: zij zou vooral betrekking moeten hebben op 'opbouw en versterking van de gemeente als Lichaam des Heren en moeilijkheden in en tussen de organen van de gemeente door raadgeving en overleg weg te nemen'.⁴¹⁹ Daarom brengt hij de visitatie onder bij het opzicht, teneinde zo haar *episkopè*-karakter te onderstrepen. Verder wil hij in navolging van het Reglement-1816 de visitatie niet allereerst verbinden aan de classis, zoals gebruikelijk was in het klassiek-gereformeerde kerkrecht, maar aan de provinciale kerkvergaderingen.

⁴¹⁵ Zie *Commissie voor de Kerkorde*, XLV-XLVII. Vgl. H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 173-179.

⁴¹⁶ *Commissie voor de Kerkorde*, XLVI.

⁴¹⁷ H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 235-259.

⁴¹⁸ *Commissie voor de Kerkorde*, LV: 'Vóór alles heeft de kerk weer een zuiver geestelijke visitatie van node'.

⁴¹⁹ Zie Bouwplan-Wagenaar, ordinantie voor de kerkvisitatie, artikel 1 in: *Commissie voor de Kerkorde*, 106. Vgl. H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 166.

In concreto denkt Wagenaar aan een college van negen visitatoren-provinciaal, bestaande uit vijf predikanten en vier presbyters, te benoemen door de provinciale synode. Daarnaast functioneert in zijn plan echter ook een college van acht deputaten-generaal voor de kerkvisitatie, waaronder tenminste drie presbyters, steeds voor vier jaar te benoemen door de generale synode, om leiding te geven aan het geheel van de visitatie en als verbindende schakel te fungeren tussen het werk van de kerkvisitatoren in de verschillende provincies. Als voorzitter van dit college fungeert één van de dienaren des Woords of een doctor der kerk, voor acht jaar benoemd door de generale synode. De in eerdere reorganisatieplannen voorgestelde landelijke moderator wil Wagenaar in zoverre handhaven dat de functie van de moderator behouden blijft, maar dan op provinciaal niveau. Omdat een landelijke moderator, zoals Kerkopbouw die wilde, volgens hem principieel niet past binnen de beginselen van het presbyteriale stelsel, heeft hij de praeses van de provinciale visitatoren een bijzondere pastorale opdracht toegedacht: hij denkt daarbij aan een dienaar des Woords of een *doctor* der kerk die voor een periode van zes jaar geheel vrijgesteld wordt voor het werk der kerkvisitatie, maar tegelijk als *primus inter pares* ingekapseld is in het college van visitatoren-provinciaal, dat deelt in zijn gezagsoefening en verantwoordelijkheid.⁴²⁰ Classicale gedelegeerden - vergelijkbaar met de 'gedelegeerden' van Gemeentebouw - kunnen bij de visitatie worden ingeschakeld om namens de provinciale visitatoren bepaalde opdrachten uit te voeren.

Dit voorstel werd door de commissie in grote lijnen overgenomen. Vooral de kern ervan vond algehele instemming: de gedachte om de kerkvisitatie onder te brengen bij het opzicht⁴²¹ teneinde haar een meer persoonlijk karakter te geven en zo allerlei moeilijkheden, (met name op het gebied van leertucht) te voorkomen. Hiermee ging overigens een oude wens van Kerkopbouw (en van Noordmans) in vervulling.⁴²² Ook wat betreft de organisatie van de visitatie ging men met Wagenaar mee: men koos voor een provinciale opzet. Daarmee werd wel een enigszins centralistisch element uit het Algemeen Reglement gecontinueerd, ook al worden de provinciale visitatoren gekozen door en uit de classes. De oorspronkelijke classieke visitatie wilde men echter niet opnieuw invoeren, tot teleurstelling overigens van Noordmans, Van Ruler en Severijn, die van mening waren dat de visitatie een classieke aangelegenheid is.⁴²³ Eén van de argumenten om voor een provinciale aanpak te kiezen had betrekking op het opzicht over de predikanten: daarvoor achtte men de classis te dichtbij, enige afstand is hier van groot belang.⁴²⁴

Opvallend in deze opzet is dat de commissie de belangrijke rol die Wagenaar had toegedacht aan de voorzitter van de visitatoren-provinciaal en de voorzitter van de

---

⁴²⁰ 'Bouwplan', *Commissie van de kerkorde*, 106-108 (ordinantie voor de kerkvisitatie); Vgl. de toelichting bij het bouwplan: a.w., LV.

⁴²¹ H. Oostenbrink-Evers, a.w., 205-211.

⁴²² H. Oostenbrink-Evers, a.w., 205, noot 65: het citaat uit Noordmans, 'Gewijzigde leertucht' (1937): 'de episcopale geest - zonder de bisschoppelijke heerschappij'.

⁴²³ Zie *Commissie voor de Kerkorde*, 432-436.(bespreking van de ordinantie voor het opzicht).

⁴²⁴ H. Oostenbrink-Evers, a.w., 206v.

visitatoren-generaal - beiden predikant - nog heeft versterkt door omwille van de continuïteit de zittingperiode van de eerste op acht jaar te stellen en die van de tweede op tien jaar.⁴²⁵ Tegelijk echter is de positie van deze voorzitters ten opzichte van het plan-Wagenaar verzwakt, doordat ze geen van beiden worden vrijgesteld van hun gemeentewerk.⁴²⁶ Haitjema merkt ten aanzien van de bijzondere positie van de voorzitters der visitatorencolleges op, dat het ontwerp daarmee enigszins in de richting gaat van de moderator uit het Kerkopbouwplan-1934, maar dat niemand met recht zal kunnen beweren, 'dat deze regeling van het praesidiaat der visitatorencolleges te veel in episcopale richting de hekken van het presbyteriaal-synodale stelsel zal open zetten'.⁴²⁷ En een halve eeuw later schrijft Oostenbrink-Evers, dat de Commissie voor de Kerkorde, door de visitatoren stevig in te kapselen in een 'college', uit het 'episcopale vaarwater' is gebleven, waarin de kerk volgens de critici van het Kerkopbouwplan-1934 terechtgekomen zou zijn wanneer dat was aangenomen.⁴²⁸ De angst voor de bisschop zit blijkbaar diep in de Hervormde ziel.

In 1947 is het werk voltooid en op 24 november overhandigt de voorzitter van de commissie, S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel, tijdens een bijzondere zitting van de synode in de Utrechtse Domkerk het ontwerp van de nieuwe kerkorde aan synodepraeses W.A. Zeydner. Het is een historisch moment: voor het eerst sinds anderhalve eeuw ligt er op de tafel van de synode een presbyteriaal-synodale kerkorde, getuigend van een ambtsvisie die (om met Oostenbrink-Evers te spreken) 'tussen de episcopale en de congregationalistische in staat'. Hiermee sluit de Nederlandse Hervormde Kerk aan bij haar kerkbegrip, 'dat ook het midden houdt tussen het roomse en het congregationalistische'.⁴²⁹ Of ieder echter met deze middenpositie blij zal zijn?

1.3.14.3 HET HILVERSOMS CONVENT

Dat dit niet het geval was blijkt uit het feit dat in diezelfde maand november ten huize van de Hilversumse predikant J. Loos de oprichting plaats vond van het Hilversums Convent (HC), een beweging die de vraag naar het bisschopsambt op indringende wijze aan de orde zou stellen. Niet uit dogmatische of kerkrechtelijke

---

⁴²⁵ Th.L. Haitjema, *Nederlands Hervormd kerkrecht*, 269. Wagenaar dacht aan respectievelijk zes en acht jaar, de commissie stelde voor acht en tien jaar, terwijl uiteindelijk de zittingsperiode van beide voorzitters op tien jaar werd gesteld. Vgl. KO-1951, ord. 11. 2. 3 en 5.

⁴²⁶ De bronnen zijn daarover niet duidelijk. H. Oostenbrink-Evers, *a.w.* 207, schrijft dat de voorzitter-visitator wel vrijgesteld was; Th.L. Haitjema, *Nederlands Hervormd kerkrecht*, 269, zwijgt erover.

⁴²⁷ Th.L. Haitjema, *a.w.*, 270. Dat men ook recht wilde doen aan het aspect van het persoonlijk leiderschap, waarop van der Leeuw in 1944 had aangedrongen, valt af te leiden uit wat er over dit punt gezegd wordt in de door Haitjema in 1947 ontworpen 'Richtlijnen' voor de bespreking van het ontwerp-kerkorde in de classicale vergaderingen. Daarin lezen we dat voor de opstellers vier perspectieven richtinggevend waren: (1) het presbyteriale (2) het apostolisch-missionaire (3) het confessionele (4) het integreren van het diakonale en kerkvoogdelijke in het werk van de kerk. Bij het eerstgenoemde punt - het perspectief van een presbyteriaal ingerichte kerk (niet toevallig als eerste genoemd!) - wordt aangetekend: 'Een uitgesproken episcopale-liturgisch type van kerkorde is daarmee reeds voor ons uitgesloten. Hiermede is echter allerminst gezegd, dat de komende kerkorde bij de oefening van het opzicht de persoonlijke vertrouwenshouding niet zal moeten weten te eren'. Zie Th.L. Haitjema, *a.w.*, 105.

⁴²⁸ H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond*, 207.

⁴²⁹ H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond*, 259.

overwegingen, maar vanuit een hartstochtelijk verlangen naar ‘evangelische katholiciteit’. J.M. Gerritsen, één van de belangrijkste woordvoerders van het convent, geeft daarvan in zijn artikel ‘Evangelisch-Katholiek’ de volgende omschrijving:⁴³⁰

Het eerste lid daarvan bedoelt op positieve wijze onze reformatorische oorsprong en de erkenning van de reformatie uit te spreken. Het tweede lid duidt aan, dat wij niet bij de reformatie van de 16^e eeuw willen blijven staan, maar vanuit ons geloof in de eene Kerk op grond van de historische aanwijsbaarheid van de ongedeelde Kerk der eerste eeuwen onze kerk in de richting van de *una sancta* der toekomst wil stuwen.

Hoewel het convent voor een belangrijk deel zijn wortels heeft in de Liturgische Kring, ging het de leden om veel meer dan liturgische vernieuwing: in feite had men een totale heroriëntatie van de kerken der Reformatie aan de kerk van de eerste eeuwen voor ogen. Voor een reformatorische kerk is nooit haar protestants karakter primair, maar ‘het zich herzien naar wat zij uit de H. Schrift en de oude kerkgeschiedenis afleest’, aldus Gerritsen. Daarbij gaat het vooral om het centrale dogma van de incarnatie, dat volgens hem (en de gehele toenmalige liturgische beweging) niet voldoende tot zijn recht komt in de reformatorische theologie: ‘Door aandachtig te luisteren naar het geluid van de andere delen der Kerk, door ons te verdiepen in de uitwerking van deze leer in de oude Kerk, zullen wij opnieuw deze locus, die uitgangspunt is van ons Kerk-zijn, moeten doordenken.’⁴³¹

Het convent trok ook belangstelling uit niet-reformatorische kerken, zowel theologen als ‘leken’, de overgrote meerderheid bestond echter uit zeer getrouwe en toegewijde leden van de Nederlandse Hervormde Kerk. Men richtte zich in publicaties en tijdens studiedagen op de liturgie, de sacramentsleer, de biecht, het getijdengebed, de kerkmuziek en de oecumene, terwijl vanaf het begin ook de ambtsvraag meespeelde. Toen door enkelen van hen in 1951 gevraagd werd om een additionele wijding door een bisschop, juist toen een presbyteriale kerkorde in aantocht was, ontstond grote commotie in de kerk. Wat bezielde deze mensen en hoe kwamen ze tot hun in hervormde kringen ongebruikelijke vraag? Voor een uitvoerige bespreking van de geschiedenis en de denkbeelden van het HC verwijzen wij naar de stu-

---

⁴³⁰ J.M. Gerritsen, ‘Evangelisch-Katholiek’, *KE* 2 (1947), 166-168 (167). Dit artikel, aanvankelijk verschenen in *WNHK* jg. 31, nr. 6, d.d. 8 febr.1947 - ruim voor de oprichting van het HC - riep veel discussie op. Men las er een aantasting in van het reformatorische *sola scriptura* en vreesde romanisering van de kerk. In de volgende nummers verschenen artikelen van A.F.N. Lekkerkerker (‘De Reformatie in de crisis’, 1 maart) en K.H. Miskotte (‘Het antwoord aan Rome’, 15 maart). Op het laatstgenoemde artikel, waarin geponereerd wordt dat Karl Barth in zijn Kerkelijke Dogmatiek toch eigenlijk een afdoend antwoord aan Rome gegeven heeft, reageren G. van der Leeuw en J.H. Semmelink (29 maart), wier reacties in hetzelfde nummer door Miskotte worden voorzien van een weerwoord. Gerritsen sluit het debat af in het nummer van 12 april met een artikel ‘De universele Catholica’. Overigens verschilde Gerritsen van inzicht met Loos ten aanzien van de doelstelling van het HC. Terwijl voor Loos de oecumenische en ambtelijke problematiek het belangrijkste was, lag voor Gerritsen het accent op het zoeken naar een katholieke spiritualiteit in Benedictijnse zin: het getijdengebed als kern en van daaruit de dienst in de wereld, het liefst in het kader van een kloosterlijke orde. In een brief aan de secretaris van het Convent, mevr. Th.A. van Lynden-van der Bruggen, gedateerd 6 november 1950, schrijft hij: ‘Wij zullen genoeg benedictijnse geest moeten hebben om de taak van het voortdurend gebed op ons te kunnen nemen en genoeg franciscaanse geest om onszelf aan de wereld dienstbaar te kunnen maken’, Archief Van Lynden, NA, Den Haag. Zie over Gerritsen: *BLGNP*, deel 3, 135-137 (door L. Brink).

⁴³¹ J.M. Gerritsen, *a.a.*, 167.

dies van Staples (1991) en Datema (1993).⁴³² Hier beperken we ons tot de voor ons doel meest relevante aspecten. We maken daarbij allereerst gebruik van het artikel 'Het Hilversums Convent' van de geestelijke vader van het HC, J. Loos, gepubliceerd in het blad *Binnenlands Apostolaat*, vijf jaar na zijn overgang tot de Rooms-katholieke Kerk.⁴³³ Verder zijn belangrijke bronnen: het commentaar van Loos in de bundel *Hervorming en Catholiciteit* en de studie *Het Apostolisch Ambt* van J.M. Gerritsen.

De directe aanleiding tot het ontstaan van het Hilversums Convent is, aldus Loos, een preek geweest van Geoffrey Fisher, aartsbisschop van Canterbury, gehouden in 1946.⁴³⁴ Het grote struikelblok op de weg naar hereniging tussen de episcopale *Church of England* en de niet-episcopale *Free Churches* is volgens Fisher de verscheidenheid van de ambten. Al is Christus in iedere kerk werkzaam door middel van het ambt, de tragiek is dat dit ambt niet in alle kerken kan functioneren. Voor volledige gemeenschap (*full communion*) tussen de kerken is een kerkelijk ambt nodig met een volmacht die door allen erkend wordt. Met een beroep op de *Faith and Order*-conferentie van Lausanne 1927, waar men het erover eens was dat het episcopale, het presbyteriale en het congregationele element alle drie een plaats dienen te krijgen in de ambtelijke structuur van een verenigde kerk, stelt hij dan de *Free Churches* voor om als eerste stap op weg naar die ene kerk 'to take episcopacy into their own system (...) and try it out on their own ground first'.⁴³⁵ Loos, die al langer nauwe relaties onderhield met de Kerk van Engeland omdat hij was gaan twijfelen aan de geldigheid van zijn ambt, bracht in oktober 1947 een aantal geestverwanten bijeen met de bedoeling de vraag van Fisher ook in Nederland aan de orde te stellen. Wellicht zou er in de toekomstige presbyteriaal ingerichte Nederlandse Hervormde Kerk ruimte geschapen kunnen worden voor hen die op grond van studie van de bijbel en de kerkvaders tot de overtuiging waren gekomen dat een episcopale wijding voorwaarde was om als predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk te kunnen functioneren.⁴³⁶ Men besloot een kring te vormen, 'Het Hilversums

---

⁴³² Zie P. Staples, *Relations between the Netherlands Reformed Church and the Church of England*, Lewiston/Queenston/Lampeter, 1991 en K. Datema, *Het Hilversums Convent. Een onderzoek naar geschiedenis en denkeelden* (doctoraal scriptie voor de theologische faculteit Groningen), 1993.

⁴³³ Zie J. Loos, 'Het Hilversums Convent', *Binnenlands Apostolaat* 11 (1960), 43-55.

⁴³⁴ Het betreft de 'Cambridge Sermon' van aartsbisschop G. Fisher, d.d. 3 november 1946, getiteld 'A step forward in Church Relations', te vinden in het rapport *Church Relations in England. Being the Report of Conversations between Representatives of the Archbishop of Canterbury and Representatives of the Evangelical Free Churches in England*, London 1950, 5-12. Zie over Fisher en de historische en oecumenische context van zijn voorstel: P. Staples, 'Archbishop Geoffrey Francis Fisher: An Appraisal', *NTT* 28 (1974), 239-263.

⁴³⁵ *ibidem*, 10v.

⁴³⁶ Uit het handgeschreven verslag dat de secretaris van het Convent, mevrouw Th.A. van Lynden-van der Bruggen, van de oprichtingsvergadering maakte staat niets over het voorstel van Fisher. Er wordt slechts vermeld dat Loos in zijn inleiding twee dingen benadrukte: ten eerste: het 'centrale mysterie van de incarnatie', dat de theologische achtergrond vormt van de Liturgische beweging en dat in de NHK niet tot uiting wordt gebracht; ten tweede: de komende presbyteriale kerkorde, waarvoor men zich ten onrechte op de Schrift beroept. Men zal volgens Loos op grond van de incarnatie meer synthetisch moeten spreken dan de Reformatie gedaan heeft: 'Wat zeggen wij van de apostolische successie, van het kerkelijk ambt? Wat is de Kerk? De bisschop is de legitieme Hoeder. Daar is een lijn van de apostelen naar de bisschop, daar is de apostolische successie. (...) Is het episcopaat essentieel voor de Kerk, dan komen wij er zo niet

Convent', de genoemde punten in de kerk aan de orde te stellen en tot dat doel een beginselverklaring op te stellen. Op 7 november 1947, de gedenkdag van Willibrord, werd deze 'Verklaring aan allen die de Kerk van Jezus Christus liefhebben' voorgelezen, vastgesteld en ondertekend.⁴³⁷ De opstellers spreken hun blijdschap uit over het alom oplevend kerkelijk besef en over het oecumenisch streven, maar zij uiten hun bezorgdheid over de verabsolutering van bepaalde inzichten binnen het gereformeerd protestantisme, met name in de puriteinse gestalte die het in ons land heeft aangenomen. Het theologische uitgangspunt is de in anglo-katholieke kringen gekoesterde visie op de incarnatie, die zich voortzet in de traditie van de kerk, met name in de opvolging van de bisschoppen vanaf de apostelen tot nu toe. Op grond daarvan roept de verklaring de kerken op tot bezinning op de vier in de dusgenaamde 'Lambeth-vierhoek'⁴³⁸ genoemde criteria van een waarlijk 'catholieke' kerk: aanvaarding van de Heilige Schrift, het credo van de kerk, de sacramenten van doop en avondmaal en het 'historisch episcopaat', een uit de anglicaanse theologie afkomstige term ('historic episcopate'), waarmee bedoeld is het episcopaat zoals het door de eeuwen heen zonder onderbreking is overgeleverd. De tekst van het vierde punt luidt als volgt:

Wij geloven, dat de Vleeswording des Woords zich voortzet in de Heilige Kerk tot de voleinding der eeuwen. Daarom belijden wij, dat de Kerk het Lichaam is van den Zoon Gods, waarin Hij zelf onder ons voortleeft, en dat Hij in haar het ambt der Apostelen en Opzieners heeft ingesteld, door welke Hij zijn heerschappij onder ons wil uitoefenen.

Wij geloven, dat Hij aan der oplegging der handen door de van Hem verordeneerde Opzieners voor alle tijden de mededeling van zijn Heiligen Geest verbindt en dat het ambt berust op een bijzondere genaderoeeping en afzondering tot dezen heiligen dienst door den Heer der Kerk Zelf. Wij stellen daarom de vraag of het enige Kerk geraden is, zich aan deze apostolische successie te onttrekken en of het ambt niet geheel onvoldoende gewaardeerd wordt door het slechts te zien als een verbijzondering van het ambt aller gelovigen; voorts of wij niet spelen met de Goddelijke genade, wanneer wij met veronachtzaming dezer van het begin af onderhouden overlevering der Kerk, - zonder ons de vraag te stellen of wij tot de uitdeling der Heili-

---

uit, dan mogen wij niet berusten.(...) Moeten wij dan uit de Kerk omdat wij zeggen: dit is geen Kerk? Moeten wij Oud-Katholiek worden? Of in de Hervormde Kerk blijven en daar als een zuurdesem werken?' Zie Th.A. van Lynden-van der Bruggen, 'Reconstructie van de geschiedenis van van het Hilversums Convent', 1953/1979, 2 en 3 (archief van Th.A. van Lynden, NA, Den Haag).

⁴³⁷ De verklaring was opgesteld door de predikanten J. Loos, J.M. Gerritsen, H. Miskotte en de jurist W.J. Kolkert. Zie K. Datema, *Het Hilversums Convent*, 22. De tekst werd, voorzien van commentaar door enkele leden van het HC, gepubliceerd in de bundel *Hervorming en Catholiciteit. Een Verklaring*, onder redactie van J. Loos en J.N. Bakhuizen van den Brink, Rotterdam 1950. Daar ook (op p. 11) in alfabetische volgorde de namen van de 29 ondertekenaars: 11 (hervormde) predikanten en 18 gemeenteleden, afkomstig uit de NHK, de Gereformeerde Kerken en de Oud-Katholieke Kerk: W. van Beusekom, R.Th. Bijleveld, J. de Boer, J.K. v.d. Brink, H. Coolsma, S. Coolsma, P. Dijkstra, A. van Essen-Bosch, J.M. Gerritsen, L.M.A.E. Gerritsen-Hesse, W.J. Kolkert, L.J.F. Laagwater, I. Leefflang, J. Leestemaker, J. Loos, G. Messie, J. Milders, H. Miskotte, J.H. Morreau, G.W. Oberman, B.J. Riemersma, A. van Rossum, W. Sieveking-Koops, J. van Staveren, H.M.G. Thate-Reisch, J. Valck Lucassen-Welter, M. van der Wall Bake-Del Court van Krimpen, L.J. Winckel en M.H.F. Witteveen. Merkwaardigerwijs ontbreekt de naam van de secretaris van het Convent, mevr. Th.A. van Lynden-van der Bruggen.

⁴³⁸ Zie over de *Lambeth Quadrilateral*: S.W. Sykes and J. Booty (eds), *The Study of Anglicanism*, London, 1988, register, s.v.

ge Sacramenten de Goddelijke volmacht bezitten en zonder ernstig te zoeken naar de oplossing van dit probleem - rustig voortgaan met de bediening der Heilige Sacramenten.⁴³⁹

Het commentaar bij dit gedeelte in de bundel *Hervorming en Catholiciteit* is van de hand van Loos.⁴⁴⁰ Daarin stelt hij - naar zijn inzicht op grond van de openbaring in Jezus Christus, zoals die is vastgelegd in de Heilige Schrift, en in overeenstemming met de geloofsbelijdenis der ongedeelde kerk - dat de bisschop en niet de Geneefse ouderling de eigenlijke ambtsdrager is in de Kerk. Het ambt komt tot ons van Christus langs de lijn der apostolische successie. 'Iedere "kerkorde", die niet op deze wijze apostolisch is, berust op een constructie, om niet te zeggen op een fictie'. Daarom is de breuk die de Reformatie met een beroep op het *sola scriptura* op het gebied van het ambt heeft teweeggebracht, zo bedenkelijk en betreuenswaardig: het betekent dat zowel het lutheranisme als het Calvinisme on-catholiek zijn. Zonder de traditie komen we niet uit. Loos concludeert: 'Wie bereid is naar de Schrift in samenhang met de Traditie der Kerk te luisteren, omdat hij erkent, dat de Kerk de Schrift nooit alleen gelezen heeft, die komt tot de conclusie, dat de bisschoppen, als opvolgers der apostelen, de legitieme herders van de kudde van Christus zijn'.

De reacties waren veelal stormachtig. Van der Leeuw was woedend, zoals blijkt uit een bewaarde brief van zijn hand.⁴⁴¹ A.F.N. Lekkerkerker schreef in de *Kroniek van Kerk en Theologie*, dat wie de mededeling van de Heilige Geest verbindt aan apostolische successie en oplegging der handen bezig is het tafellaken met de kerk der Reformatie door te snijden.⁴⁴² W.F. Dankbaar publiceerde in het *NTT* een vernietigende bespreking, met als conclusie: 'Christus is gevangen in een vorm van heilsbediening en kerkregering, die aan de eer van Hem en van zijn heilig Lichaam, de kerk, te kort doet'.⁴⁴³ Maar ook geestverwant H. van der Linde had zijn bedenkingen. Hij betreurt het dat de opstellers hun zaak niet langs de gewone weg van discussie en gesprek aan de orde hebben gesteld in de kerk - juist omdat de in de Verklaring genoemde punten in oecumenisch opzicht uiterst actueel zijn (hij verwijst daarbij naar de al sinds Lausanne-1927 bepleite, echter alleen nog maar in de Kerk van Zuid-India gelukte synthese van episcopale, presbyteriale en congregationalistische elementen). Verder is hij van mening dat de opstellers hun taak te licht hebben opgenomen: de vraag welke bijdrage 'het evangelische element' zou kunnen leveren aan 'de nieuwe synthese van catholiserend en evangelisch denken' komt nauwelijks expliciet ter sprake. En vooral: vrijwel nergens geven zij een exegetische verantwoording van hun denkbeelden. Dat is in een reformatorische kerk een principiële en tactische fout: 'Wij lopen met dit soort

---

⁴³⁹ Zie *Hervorming en Catholiciteit*, 10.

⁴⁴⁰ Zie voor het volgende J. Loos, 'Het apostolisch ambt', *Hervorming en Catholiciteit*, 77-85.

⁴⁴¹ Onmiddellijk na ontvangst van de Verklaring schrijft Van der Leeuw aan mevr. Van Lynden: 'In dit stuk staat nu precies alles wat ons gemeenlijk verweten wordt en waarmee ik het niet eens ben. (...) Het Vleesgeworden Woord, dat zich voortzet in de kerk, in een ongebroken lijn, waarbij noch plaats is voor de discontinuïteit van de zonde, noch voor die van de Heilige Geest. Ik acht deze opvatting in de hoogste mate noodlottig. Dit gaat niet naar de Catholieke Kerk, maar naar Rome.(...) Voor de apostolische successie - als onmisbaar - voel ik niets. Het is een *adiaphoron*. Ik sta hier geheel op het standpunt van de Zweden en de Anglicanen. (...) De aansluiting aan de historische lijn kan evengoed Rome als Constantinopel betekenen. Het is het zéér gevaarlijke argument van Newman. In diens plaats verkies ik de bijbels-catholieke lijn, die ook de Reformatie insluit. Ik weet, dat Newman dit precies zo zou voelen', G. van der Leeuw aan mevr. Th.A. van Lynden d.d. 12 november 1947 (archieff Th.A. van Lynden, NA, Den Haag).

⁴⁴² A.F.N. Lekkerkerker, *KT* 1 (1950), 127 (*Kroniek*).

⁴⁴³ W.F. Dankbaar, 'Kanttekeningen bij *Hervorming en Catholiciteit*', *NTT* 1950, 87-100. De auteur hekelt de romantische visie van de opstellers op de vroege kerk; veroordeelt het incarnationalisme waar ze van uitgaan als filosofische speculatie; en heeft bezwaar - niet tegen de bisschop als zodanig: 'daar valt over te praten', maar - tegen de wijze waarop het gezag van de bisschop sacramenteel wordt gefundeerd.

publicaties gevaar in de hoek van de goed bedoelde, niet zeer ernstige en oecumenisch wat dilletererende theologen te worden geschoven'.⁴⁴⁴

De spoedig na de verschijning van *Hervorming en Catholiciteit* begonnen gesprekken met het moderamen van de Algemene Synode over het ambt hadden aanvankelijk een constructief verloop. Op de vraag naar de schriftuurlijke argumenten voor de 'catholieke' en episcopale ambtsopvatting gaf Gerritsen een uitvoerig antwoord, dat later in uitgewerkte vorm onder de titel *Het Apostolisch Ambt* in druk verscheen en beschouwd kan worden als de ambtstheologie van het Hilversums Convent.⁴⁴⁵

In hoofdstuk 1, getiteld 'De Hervormde Kerk en het ambt', zegt de auteur dat de oorsprong van zijn studie gezocht moet worden in de in de kerk ontstane discussie naar aanleiding van de Verklaring van het HC. De kerk stond op het punt een presbyteriale kerkorde te aanvaarden 'en nu kwamen daar plotseling een aantal hervormde gemeenteleden en predikanten met de bewering dat de episcopale orde de enige juiste en wettige levensvorm van Christus' Kerk zou zijn' (9). En ze zeiden dat niet uit 'niet eens meer verkapte anglicaanse neigingen', maar 'in gehoorzaamheid aan de heilige Schrift en in gemeenschap met de belijdenis der vaders' - waarbij niet allereerst aan de Drie Formulieren moet worden gedacht, maar aan 'de gemeenschap met het belijden van de ongedeelde kerk' (10), zoals dat tot uiting komt in de drie oecumenische symbolen en de daarop gebaseerde episcopale traditie. Het doel van zijn studie is dan ook aan te tonen 'dat de kern van de catholieke ambtsopvatting in de heilige Schrift wordt gevonden en duidelijk aantoonbaar is' (12). Daarbij kan men echter niet volstaan met een onderzoek naar de nieuwtestamentische gegevens: 'Het zal zichtbaar moeten worden, dat de ambten die in de Kerk van de tweede eeuw aanwezig zijn, regelrecht uit die gegevens voortvloeien'. Daarom dienen ook de geschriften van de Apostolische Vaders en de 'kerkorden' van de vroege kerk het onderzoek betrokken te worden. Hier (13) verwijst Gerritsen uitdrukkelijk naar de in 1946 verschenen anglicaanse bundel *The Apostolic Ministry*,⁴⁴⁶ die algemeen gezien wordt als een laatste poging van anglo-katholieke zijde om de Kerk van Engeland ervan te weerhouden in te stemmen met de stichting van de Kerk van Zuid-India, waarin zij als enige episcopale kerk zou gaan participeren.⁴⁴⁷ Zich baserend op de hoofthese van genoemde studie, zoals die vooral in het artikel van de Benedictijn G. Dix 'The Apostolic Ministry in the early Church' wordt uitge-

---

⁴⁴⁴ Zie H. van der Linde, bespreking van *Hervorming en Catholiciteit*, *K en E*, 5 (1950), 186-190. Vgl. de reactie daarop van Loos, *ibidem*, 234-236.

⁴⁴⁵ Zie J.M. Gerritsen, *Het Apostolisch Ambt* (Hervorming en Catholiciteit II), Amsterdam, 1953.

⁴⁴⁶ K.E. Kirk (ed.), *The Apostolic Ministry. Essays on the History and the Doctrine of Episcopacy*, London, 1946. Zie de bespreking van dit werk door Loos in *Kerk en Eredienst* (*KE*) 4 (1949), 354-362 ('Anglicaanse Theologie I'). De bundel riep veel discussie op, in en buiten Engeland, vooral vanwege de verabsolutering van de anglo-katholieke visie op de apostolische successie en de daaruit voortvloeiende ontkenning van de geldigheid van de ambten der niet-episcopale kerken waarmee de Kerk van Engeland sinds het 'Lambeth-Appel' van 1920 in gesprek was. Het boek werd krachtig weersproken, onder meer door de presbyteriaan T.W. Manson in zijn studie *The Church's Ministry*, London 1948. Beroemd is de formulering waarmee hij de voor Kirk c.s. fundamentele onderscheiding tussen een 'essentieel' en een 'afhankelijk' ambt bestrijdt: 'There is one "essential" ministry, the only ministry that is unchallenged essential. That is the ministry which the Lord Jesus Christ opened in Galilee after John the Baptist had been put in prison, the ministry which He carried on in Galilee and Judea, the ministry which he continues to this day in and through the Church, which is His body' (a.w., 21).

⁴⁴⁷ Zie J.E.L. Newbigin, *The Reunion of the Church. A Defence of the South India Scheme*, London 1948 (1960²), 152vv. We zullen deze studie in het vervolg nog vele malen tegenkomen.

werkt,⁴⁴⁸ onderscheidt Gerritsen in de ambtsstructuur van het Nieuwe Testament twee ambten: het essentiële ambt ('the essential ministry', Dix), het apostelambt dat de volmacht van Christus ontvangen heeft, en het daarvan afhankelijke ambt ('the dependent ministry'), waaraan een gedeelte van de bevoegdheden der apostelen wordt overgedragen. Zo belichamen in de evangeliën de 'Twaalf' het essentiële ambt en de 'Zeventig' het afhankelijke ambt. Een dergelijke tweedeling, die haar typologische voorafschaduwing vindt in de twaalf stamvorsten van Numeri 2 en de zeventig oudsten in Numeri 11, komen we ook tegen in Handelingen 6 (de twaalf apostelen en hun zeven helpers), in de opzieners en presbyters van de paulinische gemeenten en in het verlengde daarvan: in de bisschop en zijn presbyters van de vroege kerk. De bisschop vertegenwoordigt het essentiële ministerium, hij is de opvolger der apostelen. Hij, en niet de presbyter, die het afhankelijke ministerium belichaamt, is de eigenlijke ambtsdrager. Daarom heeft hij alleen de bevoegdheid om te ordineren. Deze lijn zet zich in de latere eeuwen door middel van de apostolische successie voort - tot de Reformatie, die de bisschop afschaft en verder gaat op de lijn van de presbyter. Gerritsen concludeert: al kan God zijn genade ook schenken buiten deze door hem verordende weg om, 'er moet toch een ogenblik komen, dat de ogen er voor open gaan, waar de orde van de Hervormde Kerk niet die van de heilige Schrift is. Dat ogenblik komt in een tijd, waarin wij de roep tot eenheid opnieuw gaan verstaan' (122). Tot een radicale afwijzing van het gereformeerde ambt komt het dus niet. Toch is het duidelijk, dat Gerritsen 'in gehoorzaamheid aan de heilige Schrift en in gemeenschap met de belijdenis der vaderen' pleit voor herstel van het apostolisch ambt.⁴⁴⁹

In 1950 verschijnt het al eerder genoemde rapport *Church Relations in England*,⁴⁵⁰ over de gesprekken tussen de Anglicaanse Kerk en de niet-episcopale kerken. Het moderamen van de synode vraagt het HC een memorandum op te stellen.⁴⁵¹ Dit bereikte de synode in juni 1951 - een maand nadat de nieuwe kerkorde van kracht was geworden. Het liep uit op een verzoek van het convent aan de synode, een overeenkomst te sluiten met de Kerk van Engeland ten einde het episcopaat te kunnen invoegen in de presbyteriale kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk. Daartoe zag het convent twee mogelijkheden. Ten eerste zouden anglicaanse bisschoppen het episcopaat in de Nederlandse Hervormde Kerk kunnen herstellen door enkele predikanten tot bisschop te wijden. Die zouden dan benoemd kunnen worden als visitatoren in algemene dienst, met de opdracht opzicht te houden over de episcopaal geordende presbyters. Als tweede mogelijkheid noemde men dat de synode predikanten die daar om vroegen toestemming zou geven een additionele wijding te ontvangen van een anglicaanse bisschop.⁴⁵² De synode legde het memorandum ter bestudering voor aan de pas ingestelde Raad voor de Zaken van Kerk en Theologie, die op haar

⁴⁴⁸ 'The Ministry in the Early Church', by the Rev. Dom Gregory Dix, Monk of Nasdom Abbey, in: *The Apostolic Ministry*, 183-303. Ook Loos citeert dit artikel veelvuldig in zijn artikel 'Vragen inzake de kerkorde', *KE* 4 (1949), 34-53. Helaas wordt het slot van Dix's artikel ontsierd door een scherpe aanval op de gang van zaken in de Kerk van Zuid-India - reden waarom de Zwitserse ('gereformeerde-katholieke') theoloog J.J. von Allmen, een bewonderaar van Dix en voorstander van een 'gereformeerde bisschop', dat gedeelte heeft weggelaten in zijn Franse vertaling. Zie het *Préface* bij G. Dix, *Le ministère dans l'Eglise Ancienne*, Neuchâtel/Paris, 1955, 9.

⁴⁴⁹ In zijn artikel 'Een episcopale Hervormde Kerk in Nederland', *Hervorming en Catholiciteit* jg. 7, nr. 2, mei 1959, beschrijft Gerritsen hoe een episcopaal gestructureerde NHK er uit zou kunnen zien. Vanwege het belang ervan hebben we de tekst in deze studie opgenomen als Bijlage 1, infra p. 504-507.

⁴⁵⁰ *Supra*, p. 113, noot 434

⁴⁵¹ Zie daarover P. Staples, *Relations*, 64vv.

⁴⁵² Het memorandum was ondertekend door J. Loos, J.M. Gerritsen, H. Miskotte en J.K. van den Brink.

beurt een commissie van gesprek instelde.⁴⁵³ In juni 1952 gaf de Raad op verzoek van de synode per brief een voorlopige samenvatting van haar overwegingen.

De Raad voor de zaken van Kerk en Theologie was weliswaar van oordeel dat de kerkorde volgens art. 25 ('Van het verband met andere kerken'), het oecumenisch contact tussen de Nederlandse Hervormde Kerk en de Kerk van Engeland inderdaad verlangt, maar men was tevens van gevoelen, dat de Kerkorde en de belijdenis der Nederlandse Hervormde Kerk herstel van het episcopaat binnen de Nederlandse Hervormde Kerk niet toelaten en dat dus aanvaarding van de door het HC gestelde twee mogelijkheden niet toelaatbaar is.⁴⁵⁴ De Raad adviseerde dus negatief. Omdat hij echter van mening was dat bij de voorbereidende besprekingen voor de kerkorde te weinig aandacht was besteed aan de betekenis van het ambt en aan de vorm van de kerkregering, pleitte hij er tevens voor 'de in de Kerkorde genomen beslissing voor de presbyteriale vorm van kerkregering nog eens weer te stellen in het licht van de heilige Schrift'. Bezinning op deze vragen is echter geen zaak van maanden, maar van jaren.⁴⁵⁵

Intussen was één van de leden van het HC dusdanig in gewetensnood gekomen dat hij een officiële uitspraak van de synode niet kon afwachten. Op 8 mei 1952 vroeg Loos ontheffing aan van zijn ambt en kondigde zijn overgang aan naar de Rooms-katholieke Kerk. Na enkele dagen kwam hij daar echter weer op terug.⁴⁵⁶ Gevoed door de pers ontstond er alom commotie, in de Hervormde Gemeente te Hilversum, in heel de kerk en ver daarbuiten. Min of meer gedwongen door deze onverwachte gang der gebeurtenissen gaf de synode in haar vergadering van 4 juli 1952 - zonder het eindadvies van de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie af te wachten - een verklaring uit, waarin zij uitspreekt dat de belijdenis en de kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk de aanvaarding van een additionele priesterwijding voor haar predikanten niet toelaten. Verder wordt gezegd dat de bezinning omtrent het ambt en de grenzen van de Nederlandse Hervormde Kerk moet doorgaan en dat de vraag wat in oecumenisch verband ter bevordering van de intercommunie bereikbaar is, open blijft en om voortgaand onderzoek vraagt.⁴⁵⁷ Voorlopig was de bisschop buiten de deur gehouden en de presbyteriale kerkorde gered.

Het HC reageerde geschokt en verklaarde dat het 'in gehoorzaamheid aan de heilige Schrift zijn streven naar herstel van het Apostolisch Ambt zou voortzetten'.⁴⁵⁸ Maar toen in 1954 ook J.K. van den Brink overging naar de RK-Kerk ontstond er ver-

---

⁴⁵³ Leden van de commissie waren: W. Aalders, J.N. Bakhuizen van den Brink, J.M. Gerritsen, Th.L. Haitjema, G. Huls, H. van der Linde, J. Loos, A.A. van Ruler, P.A. van Stempvoort en W.C. van Unnik.

⁴⁵⁴ Zie *Handelingen van de vergaderingen der Generale Synode 1951/1952*, 424. Vgl. K. Datema, *Het Hilversums Convent*, 25v.

⁴⁵⁵ *Handelingen Generale Synode 1951/1952*, 425.

⁴⁵⁶ Na een slepende procedure, waarin zijn overgang naar de Kerk van Engeland nog overwogen is, ging Loos in 1955 samen met zijn echtgenote definitief over naar de RK-Kerk. In 1963 ontving hij de priesterwijding. Daarmee werd hij de eerste gehuwde priester in Nederland. Zie P. Staples, *Relations*, 66-85 en *BLGNP* 5, 350-352.

⁴⁵⁷ Zie *Handelingen Synode 1951/1952*, 484.

⁴⁵⁸ J. Loos, 'Het Hilversums Convent', 54.

deeldheid binnen het convent over de verdere strategie. Onder leiding van Gerritsen werd in 1955 besloten het HC te ontbinden en een nieuwe groep te formeren: het 'Convent voor Hervorming en Catholiciteit'. Voortaan zouden Rooms-katholieken van het lidmaatschap uitgesloten zijn en men richtte zich op wat voor Gerritsen altijd de kern van de zaak was geweest: het ontwikkelen van een Hervormd-Catholieke spiritualiteit. Daarin zou niet de liturgie centraal moeten staan of het ambt, maar 'het sacrament van de heilige Dis'. Van daaruit ontstaat de waarachtige oecumenische gezindheid, van daaruit dient gewerkt te worden aan het herstel van het apostolisch ambt, en van daaruit ontstaat een stijl van leven, waarin het dagelijks getijdengebed centraal staat en mensen zich over kerkelijke grenzen heen biddenderwijs verenigd mogen weten in de *communio sanctorum*.⁴⁵⁹

1.3.14.4 GESPREK MET KERKELIJKE LEIDERS

Al was de in november 1947 door het Hilversums Convent uitgegeven Verklaring aan alle predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk toegezonden, men kan niet zeggen dat daarvan veel te merken was tijdens de bijeenkomst met 'kerkelijke leiders' (zoals het verslag ze noemt), die in januari 1948, bijna twee maanden na de aanbidding van de ontwerp-kerkorde, gehouden werd.⁴⁶⁰ Voor het thema van ons onderzoek biedt het 22 pagina's tellende verslag van deze vergadering weinig vermeldenswaardigs. Centrale gespreksthemata zijn: het apostolisch (bedoeld is: het apostolair!) karakter van de kerkorde, haar belijdend karakter, de verhouding tussen apostolaat en belijden, de leertucht, de verhouding van bestuur en beheer. De presbyteriaal-synodale kerkorde wordt niet ter discussie gesteld - behalve door twee episcopaal denkende Hervormde theologen: G. van der Leeuw, de voorzitter van de Liturgische Kring, en J. Loos, de voorzitter van het Hilversums Convent.

Aan de hand van het verslag geven we hun mening weer, met de reacties. Van der Leeuw heeft grote waardering voor het ontwerp, maar vraagt wel of het ook mogelijk is in het ontwerp wat meer opening voor episcopale elementen te maken. Dit met het oog op een ontwikkeling in de kerk die hij in de toekomst verwacht. De hier en daar in de inleiding op het ontwerp gesuggereerde gedachte als zou alleen de presbyteriale kerk onder Christus' heerschappij leven, ligt hem verre. Een episcopale modificatie van het presbyteriale (met afwijzing van de apostolische successie en de sacramentele virtus van het ambt) acht hij zeker niet uit den boze: het episcopale, van alle uitwassen ontdaan, heeft een wortel in de Schrift.⁴⁶¹ Bronkhorst, net gepromoveerd op het onderwerp 'Schrift en kerkorde', is juist

⁴⁵⁹ Zie J.M. Gerritsen, 'Wat willen wij?', *Hervorming en Catholiciteit* 4 (1956), 27v.

⁴⁶⁰ Zie voor het verslag van deze bijeenkomst, gehouden van 14-16 januari 1948 te Lage Vuursche: *De Commissie voor de Kerkorde*, 563-585. Behalve de leden van de commissie waren aanwezig: W. Aalders, D. Bakker, H. Berkhof, K.A. Beversluis, C.J. Bleeker, A.J. Bronkhorst, T. Dokter, H.G. Groenewoud, P.G. van den Hooff, J.H. Klein Wassink, J.C.W. Kruishoop, A.F.N. Lekkerkerker, G. van der Leeuw, J. Loos, H. van Lunzen, K.H. Miskotte, G.C. van Niftrik, J.J. Stam, G.J. Streeker, J.J. Timmer, J.M. van Veen, A. de Wilde, J.G. Woelderink, G. van der Zee, L. Kievit en H. Diem (BRD).

⁴⁶¹ Zie *Commissie voor de Kerkorde*, 568. Vgl. Van der Leeuws oordeel over de ambtsopvatting zoals die naar voren komt in het ontwerp-1947 in *KE* 3 (1948), 294-296. Ook daarin heeft hij bezwaar tegen de schriftuurlijke verankering van het gereformeerde drievoudige ambt. 'Wij vinden in het Nieuwe Testament slechts één ambt, dat van de bisschop of presbyter, die beiden lopen dooreen. Daarbij komt dat van de diaken. Eerst in de subapostolische traditie worden het drie ambten, de bisschop treedt uit de rij der presbyters naar voren, terwijl de diaken als de onmiddellijke dienaar van de bisschop optreedt, de go-

blij, dat de commissie het op zich heeft willen nemen de presbyteriale kerkorde bijbels verantwoord te achten. Hij zou Van der Leeuw willen vragen, welke episcopale elementen hij dan in het ontwerp zou willen zien aangebracht. Hij ziet zelf niet in hoe men in die weg het afglijden naar de apostolische successie zou kunnen vermijden.⁴⁶² Van der Leeuw antwoordt dat de roomse bisschop geen bisschop is. De echte bisschop wordt door het volk uitgeroepen. Iets bisschoppelijks in de kerkorde is ook zo nodig voor de pastorale zorg jegens de predikanten. Er zijn vele predikanten die op een verkeerde plaats zitten.⁴⁶³

We herkennen hierin dezelfde door Kerkopbouw en de vroeg-ethische geïnspireerde gedachten als in de door Van der Leeuw in 1944 gegeven reactie op de werkorde.⁴⁶⁴ Anders ligt het bij de reactie van J. Loos. Hij laat als enige een hervormd-katholiek geluid horen. Ds Loos hoopt voor hetgeen hij beoogt enig gehoor te vinden.⁴⁶⁵ Het episcopaat is van ouds het ambt. (...) Wij moeten een open oog hebben voor de verbreking van het episcopaat door de reformatie. Spreker is zeer beducht voor een afsnoeren van onze kerk van de eenheid van de kerk. Wij moesten ons van deze visie niet afmaken met: dat is Anglicaanse import. Wij leven teveel achter waterdichte schotten. De schriftuurlijke aureool om het hoofd van de ouderling moet weg. Want de visie ten aanzien van het ambt in de kerkorde snijdt onze kerk van de eenheid van de kerk af. Spreker kan niet verwachten dat de kerkorde episcopaal zou worden. Maar dit resultaat verbijstert hem. Hij had gehoopt dat alles veel vloeiender zou zijn gehouden, meer open voor het gesprek over deze dingen.⁴⁶⁶

Nu ontspint zich een kleine discussie. Lekkerkerker wijst erop dat er geen sprake van is dat we door deze kerkorde in een uitzonderingspositie komen: deze kerkorde staat juist tussen episcopalisme en congregationalisme in. En Bronkhorst zegt: Wat ds Loos vraagt is onmogelijk. Hij vraagt ons of wij wat nuchterder over de presbyteriale kerkorde willen spreken, om hem gelegenheid te geven iets anders te belijden. Wij kunnen geen stap in zijn richting doen. Belijden staat hier tegenover belijden. En het belijdend karakter van de kerkorde moet uitkomen. Ds. Loos vraagt van ons niet minder dan dat wij wezenlijke dingen uit ons belijden schrappen.⁴⁶⁷ J. Lindeboom is het met Loos eens, dat we ons niet moeten laten verblinden door het schriftuurlijk aureool om de presbyteriale kerkorde. Maar deze is wel geworteld in ons volksleven: 'Als God onze kerk in deze gestalte vier eeuwen lang heeft geleid, moeten wij wel heel voorzichtig zijn met veranderingen'.⁴⁶⁸ Tenslotte stelt Haitjema

---

between tussen deze en het volk. Zo is ook zijn plaats in de eredienst'. Het ware volgens Van der Leeuw daarom beter geweest de schijn der schriftuurlijkheid te vermijden en de traditie royaal te erkennen: 'Want onze ambtelijke orde is van de oorspronkelijk schriftuurlijke even ver verwijderd als de roomse, alleen aan de andere kant'.

⁴⁶² Zie *Commissie voor de Kerkorde*, 568.

⁴⁶³ *A.w.*, 574.

⁴⁶⁴ *Supra*, p. 107. Overigens vermeldt het verslag van de bijeenkomst in 1948 dat Van der Leeuw ook een pleidooi voerde voor een 'bediening' voor organisten en voor wat hij noemde 'een verloren zaak': de dienst van de vrouw in de kerk: 'Zijns inziens is het uitsluiten van de vrouw in de kerk zondig'. Zie *a.w.*, 578.

⁴⁶⁵ Later schreef Loos, in antwoord op de vraag van H. van der Linde, waarom het HC zijn zaak niet aan de orde heeft gesteld via de gewone kerkelijke weg van discussie en gesprek, dat de kerkelijke pers de verklaring van het HC niet wilde publiceren en dat hij tijdens de conferentie van kerkelijke leiders in januari 1948 nauwelijks aan het woord kon komen. Zie *KE* 5 (1950), 234-236.

⁴⁶⁶ Zie *Commissie voor de Kerkorde*, 582.

⁴⁶⁷ *Ibidem*. Een half jaar later zal Bronkhorst in een referaat, getiteld 'Presbyteriaal - Episcopaal', op een conferentie van de Confessionele Vereniging een aantal episcopale tendenzen in het ontwerp-1947 aanwijzen die volgens hem noodzakelijk en aanvaardbaar zijn (o.a. in de regeling van de visitatie), terwijl hij andere onaanvaardbaar vindt en pleit voor wijziging. Daarbij noemt hij in het bijzonder de positie van de secretaris-generaal: 'Hij is te midden van alles wat wisselt de blijvende man. In feite is hij de leider der kerk, vooral wanneer hij een aantal jaren zijn functie vervuld heeft'. Zie *Hervormd Weekblad De Gereformeerde Kerk* 59 (1948), 294-296 en 302-303.

⁴⁶⁸ *Commissie voor de Kerkorde*, 582.

dat kerkordelijke beginselen niet alleen door de Schrift, maar ook door de historische omstandigheden worden bepaald. Ook traditie en nationale motieven spelen mee. Toch is het kerkrecht meer dan een *jus humanum*. De Schrift bepaalt de achtergrond, maar de relatieve kanten zijn er. En wat de oecumene betreft, we behoeven niet bang te zijn dat we geïsoleerd raken ten opzichte van de *Una Sancta*: in de kerkorde is een hele ordinantie aan de oecumene gewijd.

We geven de tekst van dit debat vrijwel in extenso weer om te signaleren hoe vruchteloos een echt gesprek over het bisschopsambt is, wanneer de gesprekspartners niet verder komen dan het houden van monologen en het lanceren van de geijkte standpunten. Wanneer dat debat dan ook nog plaats vindt in een kerk, die op het punt staat om na anderhalve eeuw staatsvoogdij een presbyteriaal-synodale kerkorde in te voeren, mag het ons misschien niet eens verbazen dat men reageerde zoals men reageerde.

1.3.14.5 GESPREKKEN MET ANDERE KERKEN

Toen de kerkorde gereed was heeft de commissie ook met andere kerken gesproken, niet zozeer om met hen in discussie te gaan, maar om opening van zaken te geven. Het werken aan een kerkorde - zo had de commissie al in het beginstadium van haar werkzaamheden bij monde van Van Ruler vastgesteld - is een katholiek-gereformeerde zaak, niet iets van de Hervormden alleen.⁴⁶⁹ Na ampel overleg over de vraag, welke kerken men voor een gesprek zou moeten uitnodigen, koos men ervoor verschillende conferenties te houden, eerst met vertegenwoordigers van de Gereformeerde Kerken in Nederland, omdat zij historisch en confessioneel het dichtst bij de Nederlandse Hervormde Kerk staan, vervolgens met vertegenwoordigers van de Remonstrantse Broederschap, de in 1619 heengezonden 'oudste dochter', en tenslotte met een delegatie van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de Evangelisch Lutherse Kerk en de Hersteld Evangelisch Lutherse Kerk.

We lichten enkele momenten uit de verslagen van de gesprekken met vertegenwoordigers van de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk.

Over de twee gesprekken met de Gereformeerde Kerken in Nederland⁴⁷⁰ kunnen we kort zijn: er kwamen allerlei fundamentele kwesties ter sprake, zoals het apostolaat, de kerk als organisme en als instituut, het belijden van de kerk, de leertucht en de verhouding plaatselijke gemeente - algemene kerk. Tegen de structuur van het geheel hadden de gereformeerden geen bezwaar, al spraken ze op sommige punten (de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente en het gevaar van machtsaccumulatie) wel hun zorg uit.⁴⁷¹ Het ambt als zodanig - laat staan het bisschopsambt - werd echter niet gethematiseerd. Het gezamenlijk staan in de presbyteriale traditie werd blijkbaar

---

⁴⁶⁹ Zie voor het volgende: *Commissie voor de Kerkorde*, 142-147 (143), de vergadering van 21 december 1945. Vgl. H. Oostenbrink-Evers, a.w., 212v.

⁴⁷⁰ De besprekingen vonden plaats op 20 februari en 23 juli 1948. Vanwege de Gereformeerde Kerken waren aanwezig D. Nauta, G.M. den Hartogh en L. Praamsma. Zie *Commissie voor de Kerkorde*, 588-595 en 611-616; Vgl. H. Oostenbrink-Evers, a.w., 214.

⁴⁷¹ Zie *Commissie voor de Kerkorde*, 594; Vgl. H. Oostenbrink-Evers, a.w., 215.

als vanzelfsprekend verondersteld, ook al beseftte men dat de accenten verschillend werden gelegd.

Tijdens het gesprek met de Doopsgezinden en de Lutheranen⁴⁷² werd van lutherse zijde gezegd, dat men deze kerkorde in grote lijnen ook wel in de Lutherse kerk zou kunnen overnemen, al zouden er wel moeilijkheden ontstaan over de *Confessio Augustana* enerzijds en de Drie Formulieren anderzijds (J.E.B. Blase).⁴⁷³ Verder noteren we een drietal opmerkingen van W.J. Kooiman: (1) Voor ons is de belijdenis altijd belangrijker geweest dan de kerkorde. De lutherse kerken hebben zich dan ook nooit vastgelegd op welke kerkorde dan ook. Sommige kennen een vrij ver gaande episcopale kerkorde (Zweden), andere een meer presbyteriale (Amerika, Holland). De wereldkerk tendeeert naar het episcopale, maar dat laatste meer in pastorale zin: in de bredere vergaderingen ontbreekt de pastorale poot. Met het oog daarop pleiten veel luthersers op het ogenblik voor een bisschop. (2) Alle onderscheid tussen ambt en gemeente is onbijbels: de gehele gemeente staat in het ambt, ieder naar het hem/haar geschonken charisma. (3) De orde der kerk hangt samen met haar liturgie en het belijden is een liturgische functie. In de liturgie leeft en handelt de gemeente, daaraan ontspringt het apostolische leven. Dat komt in het ontwerp veel te weinig uit.⁴⁷⁴ Berkelbach vindt dit laatste te veel naar binnen gekeerd: de Nederlandse Hervormde Kerk wil juist midden in de wereld staan. Van Ruler zegt: we staan in Gods wereld en daar ligt onze taak. Daar onttrekken de luthersers en de dopersers zich juist aan. Het apostolische bepaalt de structuur van dit ontwerp, maar met het oog op het apostolische moet er ook ruimte zijn voor liturgische vormgeving. Verder legt hij uit dat het in het gesprek over de presbyteriale kerkorde ten diepste niet gaat over de ouderling, zelfs niet over de kerk, maar over het apostolaat: 'we zien het presbyteriale alleen recht in het licht van zijn apostolische dimensie'.

Wat betreft het thema van ons onderzoek moeten we concluderen, dat het gesprek met de gereformeerden niet interessant was, omdat beide partners zich blijkbaar vanzelfsprekend verbonden wisten in hun gemeenschappelijke presbyteriale traditie. In de ontmoeting met de lutheranen daarentegen lag een gemeenschappelijke uitdaging in de opmerkingen van Kooiman over het bisschopambt - daar werd echter niet op ingegaan.

1.3.15 DE KERKORDE VAN 1951

In 1951 werd de kerkorde ingevoerd, zonder dat er noemenswaardige wijzigingen in het concept van 1947 waren aangebracht.⁴⁷⁵ Daarmee kwam aan de bestuurlijke hiërarchie van 1816 definitief een einde. Vanaf nu zou de kerk weer bestuurd wor-

---

⁴⁷² Zie *Commissie voor de Kerkorde*, 602-606.

⁴⁷³ A.w., 603.

⁴⁷⁴ *Ibidem*.

⁴⁷⁵ Zie H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond*, 279-280; Voor een beschrijving van de structuur en het karakter van de kerkorde-1951 zie: P. van den Heuvel, *De Hervormde Kerkorde*, 39-42. Van de zeven daar genoemde kenmerken van deze kerkorde staat niet toevallig haar presbyteriale karakter voorop. Vgl. A.J. Bronkhorst, *KT 27* (1976), Kroniek, 136-144.

den door kerkelijke vergaderingen. Dat er in de Nederlandse Hervormde traditie toch ook een episcopale onderstroom aanwezig was bleek vooral in de laatste fase van de reorganisatiestrijd. In de confrontatie met het Hilversums Convent werd echter duidelijk dat in elk geval het bisschopsambt als zodanig geen kerkordelijke mogelijkheid was. Eveneens werd duidelijk dat er geen ruimte was voor een figuur die daar ook maar in de verte op lijkt. Werd tussen 1930 en 1934 vanuit Kerkopbouw, met name door Noordmans, nog gepleit voor invoering van een episcopaal gekleurde *predikant-moderator en provinciale visitatoren*, daarna zien we in de door Kerkopbouw en Kerkherstel gezamenlijk ingediende reorganisatievoorstellen deze figuren steeds meer presbyteriaal ingekaderd worden: in het Akkoord van 1936 krijgt de moderator slechts een *praeadviserende* stem, terwijl ook *ouderlingen* als visitator benoembaar zijn.⁴⁷⁶ Vervolgens wordt in het ontwerp-1938 zijn taak nadrukkelijk niet als een ambt maar als een *functie* omschreven.⁴⁷⁷ Vanaf 1942, toen duidelijk werd dat de komende nieuwe kerkorde presbyteriaal zou zijn, zien we ook het persoonlijk karakter van de visitatie langzaam maar zeker naar de achtergrond verdwijnen: in de kerkorde-1951 is nog slechts sprake van een college van visitatoren, bestaande uit provinciale visitatoren (zowel predikanten als ouderlingen), onder leiding van een ten dele vrijgestelde predikant: de landelijke visitator-generaal.⁴⁷⁸ Daarmee sluit de Nederlandse Hervormde Kerk in zekere zin aan bij de visitatieregeling van het reorganisatievoorstel-1934, die duidelijk bedoeld was als een episcopaal element in een presbyteriale kerkorde. In de kerkorde-1951 is dat weliswaar bewaard gebleven, maar *zonder het persoonlijk-episcopale accent*, dat zo'n belangrijke rol speelde in de ecclesiologie van Gunning en Noordmans die in belangrijke mate het denken van Kerkopbouw hebben gestempeld. De vraag naar 'de ware bisschoppelijke geest' is ook in 1951 niet beantwoord.

1.3.16 NADERE BEZINNING

Al had de Nederlandse Hervormde Kerk nu een presbyteriale kerkorde, de vraag naar het episcopaat (c.q. een episcopaal element in de kerkorde) bleef - ondanks 'de zaak Loos' - ook na 1951 aan de orde, op verschillende niveaus en in verschillende contexten. Aan de hand van het volgende chronologisch overzicht zullen we echter zien dat 'de bisschop' tussen 1951 (de verschijning van de nieuwe kerkorde) en de aanvaarding van het 'rapport-Berkhof' (1969) steeds verder uit het zicht verdwijnt.

1.3.16.1 1950/1951: P.A. VAN STEMPVOORT

Begin jaren vijftig viel in de Nederlandse Hervormde Kerk nog wel eens een pleidooi voor de bisschop te vernemen - en niet alleen in hoogkerkelijke kringen. Reeds in zijn dissertatie *Eenheid en Schisma* (1950)⁴⁷⁹ had P.A. van Stempvoort op grond

⁴⁷⁶ Zie H. Bartels, *a.w.*, 119 en H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 62.

⁴⁷⁷ Zie H. Bartels, *a.w.*, 147 en H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 64.

⁴⁷⁸ Zie H. Oostenbrink-Evers, *a.w.*, 165 en 205-207.

⁴⁷⁹ P.A. van Stempvoort, *Eenheid en Schisma. Een structureel onderzoek van het deel, de gemeente van Korinthe volgens I Korinthiërs, ten behoeve van het geheel, de oecumenische gemeente*, Nijkerk, 1950.

van exegetisch onderzoek van de Eerste brief aan de Korintiërs ernstige kritiek geëffend (122) op de onpersoonlijke synodale organisatie der reformatorische kerken. Hij pleit voor een charismatisch-episcopale figuur in de geest van Ignatius van Antiochië:

Princiepelijk behoort de mens tot eenheid toegerust tot de mogelijkheden ener christelijke kerkorde. Het interlokaal en oecumenisch bindend en representerend element uit de oerkern van het apostolaat is een blijvend goed in de structuur van de kerkorde (133).

Hij denkt daarbij concreet aan 'de mens tot eenheid toegerust' (129, 133), 'a true father in God', die de eenheid van de gemeente belichaamt: 'Hier werkt geen abstract gezag van een synode uit de verte en uit de hoogte, hier werkt in de lokale ekklesia een persoon, in corporatieve unie met de ganse ekklesia' (122). Van Stempvoort beroept zich daarbij niet op de anglo-katholieke incarnatietheologie (160) en de daarop gebaseerde leer van de apostolische successie (volgens hem 'een *contradictio in terminis*')⁴⁸⁰, maar op de structuur van de vroegchristelijke gemeente en verwijst daarbij - interessant genoeg - naar Noordmans (130):

Wij geven toe, dat men met interlokale ambtsdragers wandelt op de rand van de afgrond van het hiërarchisch-ambtenaarlijke episcopaat, maar moeten toch constateren, dat een charismatisch ambtsdrager, met de 'mystiek der kerk' (Noordmans) om zich heen, beter past in de structuur der ecclesia dan een administratief getinte kerkvisitator, die deze mystiek niet om zich heen heeft. Juist de presbyteriaal-synodale kerkorde met haar wisselende presidenten biedt goede waarborgen tegen gepatenteerde ambtelijkheid. Voor dit onderdeel der presidentiële taak is zelfs sedisvacantie bij gebrek aan charismatische gaven te overwegen.⁴⁸¹

Vanuit dit gezichtspunt kijkt Van Stempvoort ook in zijn artikel 'Nadere bezinning'⁴⁸² kritisch naar de pas in gebruik genomen kerkorde. Hij heeft bezwaar tegen 'het geprononceerd presbyteriale karakter van deze kerkorde' en de allesbeheersende positie daarin van de ouderling. Met name de mogelijkheid dat niet-predikanten in meerdere vergaderingen leidinggevende taken kunnen worden toevertrouwd irriteert hem, immers daarmee komen we in strijd met het oude bevestigingsformulier: 'de *opziener* representeert het hoofdelijk leidinggeven der apostelen, een der meest prominente functies na de prediking etc. der apostelen'. Wanneer we de ouderling daarmee belasten 'versperren we in de eeuw van de Wereldraad der Kerken onszelf op deze wijze de weg van toenadering tot de uitgesproken episcopale Kerken'. Zolang we in de predikant het type van de lokale *episkopos* zien is er begrip mogelijk. Wanneer de ouderling in principe alleen overblijft, verdwijnt dit begrip. Daarom is nadere bezinning nodig.⁴⁸³

---

⁴⁸⁰ Zie *a.w.*, 128 en *passim*.

⁴⁸¹ P.A. van Stempvoort, *a.w.*, 130. Vgl. stelling IX bij het proefschrift: 'De beroeping door iedere provinciale kerkvergadering van een herder der herders en der Gemeenten zou een de eenheid bevorderende factor zijn, mits episcopale fixering voorkomen worde door sedisvacantie bij gebrek aan charisma'.

⁴⁸² Zie P.A. van Stempvoort, 'Nadere bezinning', *WNHK* 23 juni 1950, 98. Vgl. ook P.A. van Stempvoort, 'De ambten en bedieningen in de nieuwe kerkorde en de ambten in het Nieuwe Testament' (lezing gehouden op de jaarvergadering van de Confessionele Vereniging, 15 juni 1950), *HWGK* 61 (1950), 319-320, 326, 334-335, 343-344.

⁴⁸³ *Ibidem*; In zijn Groningse inaugurele rede 'Decorum, orde en mondigheid in het Nieuwe Testament', Nijkerk, 1956, zal Van Stempvoort dit peidooi herhalen. Na een bespreking van passages als 1 Kor. 12-14, Ef. 4 en vooral de Pastorale Brieven, waarin wij een combinatie aantreffen 'van fatsoenlijk gedrag in

1.3.16.2 1952: H. VAN DER LINDE EN NOORDMANS

Op nadere bezinning werd ook aangedrongen vanuit de 'hervormd-catholieke' beweging.⁴⁸⁴ Eén van haar vertegenwoordigers, H. van der Linde, schreef kort na de synodale uitspraak inzake de kwestie-Loos, geïnspireerd door de in Augustus 1952 gehouden *Faith and Order*-conferentie te Lund,⁴⁸⁵ een artikel, waarin hij ruimte vraagt voor de 'Hervormd-Catholieke' geloofsbeleving als legitieme modaliteit binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Het artikel, getiteld 'De Liturgische of Hervormd-Catholieke modaliteit',⁴⁸⁶ riep veel protesten op, onder meer van Haitjema,⁴⁸⁷ en het daagde Noordmans uit tot het schrijven van zijn 'Hervormde overpeinzingen', waarop Van der Linde weer reageerde met zijn 'Oecumenische peilingen'.⁴⁸⁸ Het commentaar van Noordmans werd later opgenomen in de bundel *Gestalte en Geest* en kreeg groot gezag in de kerk. De artikelen van Van der Linde echter zijn in protestantse kring nauwelijks bekend, terwijl de inhoud ervan - zeker in het kader van ons onderwerp - belangrijk genoeg is.

De auteur begint met te zeggen dat hij zijn artikel niet zonder reden publiceert in *Woord en Dienst*, een blad niet voor theologen, maar voor ambtsdragers. De beweging die hij vertegenwoordigt wil midden in de Nederlandse Hervormde Kerk staan. Zij ziet het als haar opdracht deze kerk eraan te herinneren dat zij slechts een onderdeel is van het grote geheel der Una Sancta, waarin uiteindelijk alle denominaties moeten worden geïntegreerd. De vraag van de oecumenische beweging is: waar is een patroon van geloven en leven te vinden waarop de verscheurde Catholica kan worden herbouwd? Niet in de traditie van de Oosterse Kerken, evenmin in die van de *Free Churches*, maar in de verzoening van de catholieke en protestantse geloofs- en kerkstructuur. Een theologie der oecumene, die het niet in die richting zoekt heeft

---

de Gemeente en in de wereld, met geestelijke volwassenheid in Christus', concludeert de lector: 'Zo komt het mij voor, dat op grond van de hier ontwikkelde inzichten gepleit kan worden voor een herstel van het lokale en interlokale "episcopaat" in de reformatorische Kerken, vanzelfsprekend met behoud van het meest waardevolle teken hunner mondigheid: het presbyterium en de presbyteriaal-synodale kerkorde, waarin reeds zovele niet-predikanten de Kerken gewichtige diensten hebben bewezen'. Met het herstel van het vroegchristelijke episcopaat, hoe ook genoemd, zou, intern en oecumenisch, een stuk 'fatsoen' en 'orde' herwonnen zijn'. (a.w., 19).

⁴⁸⁴ De Hervormd-Catholiek (niet met een *k*, maar met een *c* omdat men niet geïdentificeerd wilde worden met de rooms-katholieke traditie) vormden een zeer geschakeerd gezelschap, verspreid over verschillende 'kringen': W. Aalders behoorde tot de Haagse Kring, Bakhuizen van den Brink, Gerritsen en Loos waren lid van de Liturgische Kring (en het Hilversums Convent), terwijl Van der Linde als secretaris van de in 1946 opgerichte Oecumenische Raad van Kerken bij vele kringen tegelijk betrokken was. Zie voor een beschrijving van de verschillende kringen: R. Boon, 'Rondom Ekumene en Eredienst. Een recent hoofdstuk van de vaderlandse kerkgeschiedenis, aan de vergetelheid ontruk', *Eredienst*, 15 (1981), 57-72.

⁴⁸⁵ Zie O. Tomkins, *The Third World Conference on Faith and Order*, London 1952 en H. van der Linde, 'Lund 1952 en verder', *K en E*, 7 (1952), 232-238.

⁴⁸⁶ Zie H. van der Linde, 'De Hervormd-Catholieke modaliteit', *Woord en Dienst* 1 (1952), 272-273.

⁴⁸⁷ Zie Th.L. Haitjema, *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Wageningen, 1953², 281-294. Omdat de Hervormd-Catholieke beweging zich begeeft buiten de kaders van het in de kerkorde aangegeven belijden der kerk, ontzegt de auteur haar het karakter van een legitieme modaliteit binnen de NHK.

⁴⁸⁸ Zie O. Noordmans, 'Hervormde overpeinzingen', *IdW* 8 (1952/1953), nrs 8-16, later opgenomen in *idem, Gestalte en Geest*, Amsterdam 1955, 324-353 (Zie *VW* 8, 429-451) en H. van der Linde, 'Oecumenische peilingen', I, II en III, *IdW* 8 (1952/53), nrs 25, 26 en 27, later in uitgewerkte vorm onder de titel 'Perspectieven van een oecumenisch kerkbegrip' verschenen in *Jubileumbundel voor Prof.Mag.Dr. G. Kreling*, 1953, Nijmegen/Utrecht, 13-48. Al eerder had Van der Linde de hier besproken ideeën aan de orde gesteld in zijn artikel 'Catholiciteit en Oecumene', *K en E*, 7 (1952), 130-144.

geen toekomst. Daarbij is het zo, dat ‘de waarden van Reformatie en Protestantisme wèl kunnen worden geïntegreerd in het catholieke en meer omvattende geheel; maar niet omgekeerd’. Daarom houdt de Hervormd-catholieke school zich met deze grondvraag onverdroten bezig, verzekerd een plaatsvervangend werk te doen voor onze gehele kerk’.

Hier wijst Van der Linde op de volgens hem groeiende oecumenische consensus op bijbels-theologisch en ecclesiologisch gebied: Een nieuwe *Corpus Christi Mysticum*-theologie⁴⁸⁹ zal de sleutel voor het komende oecumenische kerkbegrip blijken te wezen. ‘De waarheid kan niet langer worden geloofend: we zijn binnen het oecumenisch gesprek bezig in kerkopvatting, eredienst en sacrament de catholieke gestalte van de Kerk te herontdekken’. In ons land lopen we op dit punt achter. Brouwer heeft indertijd wel gewezen ‘op de exegetische waarschijnlijkheid en mogelijkheid van een episcopale kerkorde’, maar ‘Dr. Noordmans heeft dat beantwoord met een diskwalificatie van de betekenis van de herontdekte structuurverbanden in de NT-ische theologie, die geen reformatorisch theoloog meer voor zijn rekening zal durven nemen. Het bedoelen van prof. Brouwer wacht o.i. op ruimhartig eerherstel’.⁴⁹⁰

We moeten met de mogelijkheid van een constitutionele episcopale kerkorde als bijbels aangewezen ernstig rekening houden. Een vraag in deze richting kan in ieder geval niet met een beroep op een gevallen beslissing voor goed als afgedaan worden beschouwd. Wie daarom een gesprek daarover met het oog op additionele wijdingen aan de orde stelt, tast daarmee niet de grondslag van onze Kerk aan, maar stelt zeer *ad rem* de eerstvolgende oecumenische vraag waarvoor wij in wereldverband staan. Wie hierop met ban en uitwijzing zou willen reageren, weet niet wat hij doet.

Vervolgens tekent de auteur bezwaar aan tegen de dominantie van Karl Barth in de Nederlandse Hervormde Kerk. Hoe groot ook het oecumenisch belang van zijn theologie mag zijn, vanwege haar ‘vehement-eenzijdige actualistische inslag’ kan zij niet ‘die catholieke, algemeen-geldige structuur voor het wezen en leven van de kerk’ geven, die we met zoveel passie zoeken. Het grondplan voor het herstel van de *Catholica* hebben we nog niet gevonden, daarom zijn de vragen zoals gesteld door het HC volkomen wettig. Na zijn teleurstelling uitgesproken te hebben over de dreigende toon, die in verband met de zaak-Loos hier

---

⁴⁸⁹ De auteur verwijst hier in een noot naar J.A.T. Robinson, *The Body. A Study in Pauline Theology*, London 1952; E. Percy, *Der Leib Christi*, Lund 1942 en E. Käsemann, *Leib und Leib Christi*, Tübingen, 1932. Een bredere uitwerking van zijn opvatting geeft hij in zijn artikel ‘Perspectieven van een oecumenisch kerkbegrip’, in de genoemde feestbundel voor Kreling. Een evaluatie van de in de jaren vijftig van de vorige eeuw in oecumenische kringen zeer populaire *Corpus Christi*-ecclesiologie is te vinden in H. Berkhof, ‘Corpus Christi: het probleem’, *Corpus Christi: de grondslag* en ‘Corpus Christi: de gestalte’, respectievelijk in *IdW* 12 (1956/57), 496-497 en 509-510 en 525-526. Een kritische bespreking van de *Corpus Christi Mysticum*-ecclesiologie en haar plaats in de rooms-katholieke traditie geeft W.D. Jonker, *Mistieke Liggaam en Kerk in die nuwe Rooms-Katholieke theologie*, Kampen, 1955.

⁴⁹⁰ Terecht wijst Wursten erop, *Michsjol*, 10 (2001), 29, dat Van der Linde hier de discussie tussen Brouwer en Noordmans ‘zeer slordig, om niet te zeggen, gewoon verkeerd weergeeft, zodat zijn eigen argumenten nu tegen hem gebruikt worden’. Brouwer wilde voor zijn kerkelijk denken juist geen gebruik maken van ‘de her-ontdekte structuurverbanden in de nieuwtestamentische theologie’ (daarvoor dacht hij veel te pragmatisch), het was Noordmans, die - met Newman en tegen Brouwer - opkwam voor het respecteren van de structuurverbanden in het NT en de *Una Sancta*. Zie *VW* 6, 433. Alleen: ten aanzien van de *aard* van die structuurverbanden gingen de wegen van Noordmans en Newman in tegenovergestelde richting uiteen. *Supra*, p. 99v. Overigens doet deze ‘slordigheid’ van Van der Linde niets af aan de strekking van zijn betoog, waarop in onze bespreking het accent ligt.

en daar in de kerk werd aangeslagen, besluit hij zijn artikel met een pleidooi voor gesprek en verdraagzaamheid. 'Dan kan er vrede heersen in onze kerk tussen alle groepen'.

Noordmans' antwoord, de 'Hervormde overpeinzingen', meeslepend in denkkraft en buitengewoon beeldend van taal, heeft een dusdanige bekendheid gekregen in protestant theologisch Nederland, dat we de inhoud ervan als bekend mogen onderstellen. We kunnen volstaan met een korte karakterisering⁴⁹¹ - ook al omdat we er dezelfde gedachtegang in tegenkomen als in Noordmans' eerder besproken beschouwing over de dissertatie van Van de Pol over Newman uit 1937.⁴⁹² De toon is nu echter nog beslist vanwege de traumatische ervaring van 'de zaak-Loos' en daarvoor al de overgang van Van de Pol en C.J. de Vogel naar de Rooms-katholieke Kerk, respectievelijk in 1940 en 1944. Met nog krachtiger lijnen dan in 1937 tekent Noordmans in 1952 het contrast tussen Petrus en Paulus, tussen 'antiquarische apostoliciteit' en 'mystische apostoliciteit', tussen de 'regressieve' beweging van de door Newman gestempelde incarnatietheologie en de 'progressieve' door Calvin gestempelde gereformeerde theologie, kortom: het contrast tussen de bisschop en de presbyter. Ten aanzien van het Hilversums Convent kan Noordmans dan ook schrijven:

Wij konden opmerken welk een groot verschil het maakt of men, inzake kerkorde, de weg der historie achterwaarts of voorwaarts aflegt. In de eerste richting zagen wij Hervormde predikanten, die bezig waren een bisschop te zoeken. In de andere waren het Rooms-katholieken, die doende waren leken te mobiliseren, met het oog op de nood der tijden.⁴⁹³

Het gaat ons hier niet zozeer om de inhoud van Noordmans' bespiegelingen, maar om de reactie erop van Van der Linde, met name de vragen door hem aan Noordmans gesteld. Die hebben er recht op gehoord te worden, vooral omdat het geluid van de 'hervormd-catholieke modaliteit' bij velen slechts bekend is in de interpretatie van Noordmans.⁴⁹⁴ En omdat de 'Hervormde overpeinzingen' diens laatste bijdrage vormen aan een uiterst principieel debat dat in 1937 begon en in 1952 eindigde,⁴⁹⁵ is het hier de plaats om puntsgewijs een aantal evaluerende kanttekeningen te maken bij Noordmans' beoordeling van de 'Hervormd-Catholieke beweging'. We

---

⁴⁹¹ De 'Hervormde Overpeinzingen' worden uitvoerig besproken in F. Haarsma, *Geest en Kerk*, 251-257, terwijl de thematiek 'Petrus tegenover Paulus' kort, maar inhoudrijk ter sprake komt in J.M. Hasselaar, *Dr. O. Noordmans - hoofdmomenten uit zijn theologie*, 39-43.

⁴⁹² *Supra*, p. 99.

⁴⁹³ O. Noordmans, *Gestalte en Geest*, 344 (=vw 6, 444).

⁴⁹⁴ Het is veelzeggend dat de naam H. van der Linde niet voorkomt in de dissertaties van de G.J. Paul en A. van der Kooi - beiden protestant - en wel in die van de rooms-katholieke Haarsma.

⁴⁹⁵ De Knijff noemt de 'Hervormde overpeinzingen' Noordmans' 'theologische testament', zie G.W. Neven (red.), *Oekumenische ontdekkingen*, 80. Noordmans heeft zich na 1952 niet meer publiekelijk uitgelaten over de beweging 'Hervorming en Catholiciteit'. Ook op Van der Linde's 'Oecumenische peilingen' heeft hij - voor zover ons bekend - niet meer gereageerd. Wel komt diens naam nog voor in een brief van Noordmans aan Ad den Besten (toen werkzaam bij Noordmans' uitgever, de *UM Holland*), gedateerd 10 februari 1955. Het betreft de proefdruk van de flap van *Gestalte en Geest* (1955). De tekst daarvan eindigt met van der Linde's typering van Noordmans' pneumatologie als een 'permanente paleis-revolutie'. Zie *lww* 8, 210. Noordmans maakt er bezwaar tegen dat de naam van zijn tegenstander zodanig is afgedrukt, dat de suggestie wordt gewekt dat deze de ondertekenaar is van de hele flap: 'Nu zijn naam als ondertekenaar onder de flap-inhoud staat, lijkt het een april-grap. Hij is leider van een groep, die in mijn boek doorlopend bestreden wordt. En nu fungeert hij op de flap als gangmaker voor mijn boek. (...) Ik hoop zeer en nog eens zeer dat het nog een proef is, die gecorrigeerd kan worden'. De uitgever heeft de tekst inderdaad gecorrigeerd. Zie *vw* 9B, 969 (brief nr. 963).

betrekken daarbij niet alleen de commentaren van Van der Linde, maar ook onze eigen inzichten en die van anderen. De kritiek op Noordmans kan in zeven punten worden samengevat: (1) Noordmans leest het Nieuwe Testament door de hermeneutische bril van Paulus, met name van diens brief aan de Romeinen. Hij doet daarmee tekort aan de 'andere Paulus': die van de brief aan de Efeziërs met zijn corporatief gestructureerde ecclesiologische partijen.⁴⁹⁶ (2) Zijn stelling dat Petrus 'gaat' en Paulus 'komt' is historisch en theologisch onhoudbaar:⁴⁹⁷ 'de eenheid van Paulus, Petrus en de Twaalf staat in de oergemeente vast'. Ook voor Paulus blijft Jeruzalem het centrum van de heilsgeschiedenis: 'Geen apostel heeft zo het gezag der moeder-gemeente Jeruzalem erkend en de eenheid met haar bewaard als juist Paulus, die steeds de centripetale tegenover de centrifugale tendensen naar voren bracht'.⁴⁹⁸ (3) Noordmans abstraheert en schematiseert levende geloofstradities tot *typoi*, en wel op een dusdanige wijze dat aan de dwingende kracht ervan bijna niet valt te ontkomen.⁴⁹⁹ (4) Hij vereenzelvigd de Anglicana met het anglo-katholicisme van Newman en doet geen recht aan de gereformeerde streng in de anglicaanse traditie.⁵⁰⁰ (5) Noordmans vereenzelvigd het calvinisme met het puritanisme van de *Pilgrim Fathers* en doet daarmee aan beide onrecht.⁵⁰¹ (6) Noordmans' terughoudendheid ten

⁴⁹⁶ Zie H. van der Linde, 'Oecumenische peilingen', II, *IdW* 8, 202: 'De *justificatio sola fide* kan niet langer als hoofdgedachte van het Paulinisch denken worden gezien. (...) De centrale idee van Paulus' denken is de *union or communion with Christ*. Dit is de hoofdkrater van deze verkondigingsstheologie, waarvan de justificatie een zijkrater is...'

⁴⁹⁷ Een onwelwillende lezer kan een dergelijke uitspraak - ook vanwege haar aforistisch karakter - gemakkelijk als argument voor de vervangingsstheologie gebruiken: 'Petrus' wordt dan vereenzelvigd met 'judaïsme' en vervolgens met de kerk uit de besnijdenis, om tenslotte als antiquteit te worden afgeschreven, terwijl Paulus (en daarmee de kerk uit de volken) bestemd is voor een gezegende toekomst. Onnodig te zeggen dat Noordmans het nooit zo bedoeld heeft, maar zijn typering kan wel zo worden ge (=mis)-bruikt.

⁴⁹⁸ H. van der Linde, 'Oecumenische peilingen', III, *IdW* 8, 210. Onmiskenbaar had de auteur hier in gedachten de (overigens niet genoemde) dissertatie van Van Stempvoort, *Eenheid en Schisma*, met haar nadruk op het oorsprongsprimaat van Jeruzalem. Zie P.A. van Stempvoort, *a.w.*, 33, 62 en 207.

⁴⁹⁹ Zie G. van der Leeuw, *Liturgie in de crisis*, Nijkerk 1939, 8: 'Noordmans maakt zich een structuur, een *ideaaltypus* (cursivering, JK) van dingen en mensen. Sommige daarvan heeft hij hartelijk lief, andere doen hem niet prettig aan. Maar wanneer een trek in dingen of mensen niet overeenkomt met zijn ideaaltypus, dan is dat ongeoorloofd'; Vgl. W. H. van de Pol, *a.w.*, 74: 'Mijn hoofdbezwaar is (...) dat Noordmans de feiten geweld aandoet, dat hij aprioristisch, formalistisch, abstract te werk gaat'.

⁵⁰⁰ Over Noordmans' identificatie van het anglicanisme met Newman schrijft Van Unnik: 'Met alle respect voor Noordmans en zijn vruchtdragende gedachten, moet ik toch vragen, of zijn gezag hier een alibi verschaft. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat hij met al zijn grote kennis en diep inzicht noch de Oriëntalen, noch de Anglicanen gekend heeft. De laatsten zag hij uitsluitend met het gezicht van Newman en hoe fascinerend dit ook mag zijn, de geschiedenis leert, dat dit niet typisch Anglicaans is'. Zie W.C. van Unnik, 'Ligt Engeland verder dan de maan?', *KT* 12 (1961), 75-5 (79v.). Enigszins gekleurd, maar niet onterecht, interpreteert Staples in zijn bespreking van dit artikel deze uitspraak als volgt: 'Even he (= van Unnik, JK) reproaches his colleague Noordmans, another important Protestant theologian, for reducing modern Anglicanism to Newman: only in order to reject it!'. Zie P. Staples, *Relations*, 12; Op het gereformeed karakter van de *Anglicana* is in de discussie met Noordmans vooral door Van de Pol de nadruk gelegd, onder meer in *Liturgie in de crisis*, 45: 'Historisch staan dië Anglicanen het sterkst, die in het *Book of Common Prayer* zien een specifiek en sterk uitgesproken gereformeed kerkboek naar de geest van Calvijn, Bucer, à Lasco en andere hervormers'. Ook R. Boon spreekt in zijn publicaties veelvuldig over het gereformeed karakter van de Kerk van Engeland. Zie zijn 'Op weg naar nieuwe *negotiations* tussen Canterbury en Genève', I, II en III, *IdW* nrg 23 (1994), nrs 3, 4 en 5.

⁵⁰¹ W.H. van de Pol, *Liturgie in de crisis*, 44 wijst op de historische vergissing van Noordmans, die Reformatie en Puritanisme vrijwel geheel identificeert. G. van der Leeuw, *ibidem*, 7, sluit zich daarbij aan: 'Op de noodlottigste historische vergissing (sc. van Noordmans, JK) heeft Van de Pol reeds de aandacht

aanzien van de gestaltelijkheid van het werk van de Geest neigt naar spiritualisme en actualisme: 'de Geest verbreekt niet alleen alle vormen: Hij herschept toch in continuïteit?'⁵⁰² (7) Wanneer hij sinds 1937 en vooral sinds 1952 niet meer wil weten van een weg 'stroomopwaarts' (richting bisschop) en alleen nog maar een weg 'stroomafwaarts' ziet (en daarmee zich terugtrekt op de positie van de gereformeerde ouderling), doodt Noordmans daarmee de oecumenische dialectiek die aanvankelijk zijn ambtsopvatting kenmerkte. Hij trekt zich terug op de positie van de gereformeerde ouderling en 'verschanst zich voortaan in zijn eigen gelijk'.⁵⁰³ Gaat het aan de bisschop exclusief te verbinden met een geantiqueerd verleden? Kan men hem niet evengoed (of beter, want bijbels) verbinden met de eschatologische *ecclesia* van de Apocalyps - zoals dat in de orthodoxie gebeurt?⁵⁰⁴ Anders gezegd: wanneer het waar is dat de ambten - evenals de sacramenten - instellingen zijn 'die de verwachting dienen' (Hasselaar),⁵⁰⁵ mag dan aan het bisschopsambt die dienst per definitie ontzegd worden?

Daarmee wil niet gezegd zijn, dat er geen kritiek mogelijk is op de Hervormd-Catholieke beweging. Dat is wel degelijk het geval, met name wat betreft het eenzijdig incarnationalistisch-sacramentalistische c.q. exclusief-christologische karakter van haar ecclesiologie en de daarmee samenhangende vraag naar additionele wijdingen.⁵⁰⁶ Een dergelijke theologische denkwijze doet tekort aan een voluit trinitarisch gestructureerde ecclesiologie en is bovendien vijftig jaar na dato volstrekt achterhaald.⁵⁰⁷ De drie vragen echter, die een 'catholiek' theoloog als H. van der Linde in

---

gevestigd: de Reformatie wordt vrijwel gelijk gesteld met met het Puritanisme'. Achter deze historische onjuistheid ligt volgens Van der Leeuw een onjuistheid in methode. Vgl. echter de krachtige afwijzing van dit verwijt door B. Breek, 'Noordmans en het Puritanisme', *NTT* 27 (1973), 146-175.

⁵⁰² H. van der Linde, 'Oecumenische peilingen III', *IdW* 8, 210; Vgl. F. Haarsma, *Geest en Kerk*, 353. Zie daarentegen Hasselaar, *Hoofdmomenten*, 50. Men bedenke daarbij dat Noordmans in 1936 juist op het punt van de continuïteit kritische vragen had gesteld aan Karl Barth. G.J. Paul, *Schepping en Koninkrijk*, 68v., vat die vragen als volgt samen: 'Wordt in Barth's Dogmatiek wel genoeg rekening gehouden met de leer des Heiligen Geestes? Het gaat hier om de kwestie van de *continuïteit*. Noordmans bestrijdt Barth's mening, 'dat de genade geen duur van eigen aard zou kunnen bezitten. Naar analogie van de openbaring Gods in Jezus Christus, die met ons is 'al de dagen tot de voleinding der wereld'. Vgl. O. Noordmans, *VW* 8, 666 ('Vragen binnen de dialektische theologie').

⁵⁰³ Zie D. Wursten, in: *Michsjol* 10 (2001), 29. Daar ook de opmerking: 'Zelfs de meest flexibele van alle Nederlandse theologen is op z'n oude dag op bepaalde punten verward' (noot 24).

⁵⁰⁴ Zie bij voorbeeld J.D. Zizioulas, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, New York, 1997². We zullen in het vervolg van deze studie de naam van deze theoloog nog vele malen tegenkomen.

⁵⁰⁵ In een reactie op de golf van anti-institutionalisme uit de jaren 1960/1970 schreef Hasselaar, verwijzend naar de discussie tussen Noordmans en Van der Linde, dat ambtsvragen en structuren niet buiten het geloof vallen: 'zij hebben met de mystieke gestalte van Christus het een en ander te maken' (...) Er zijn aan de zichtbaarheden en zekerheden van de kerken twee kanten: zij kunnen de kerken vastleggen op hun verleden en zo de transformatie naar de toekomst frustreren; maar zij kunnen zich ook transparant maken in dienst van de orde van Gods komend Koninkrijk. *De ambten der kerk met name zijn - evenals de sacramenten - ook (en vooral) instellingen, die de verwachting dienen* (cursivering, JK). Zie J.M. Hasselaar, 'Aanbevelingen van de AKV inzake de oecumene', *IdW* nrg 1 (1972), nr. 2, 17.

⁵⁰⁶ Zie reeds P.A. van Stempvoort, *Eenheid en schisma*, 160-163 (excurs over de incarnatietheologie).

⁵⁰⁷ Staples wijst op het artikel van R. Preston (in R. Davies, *The Testing of the Churches*, London 1982, 77) over de 'collaps of Anglo-Catholic ecclesiology' en de mislukte poging van de auteurs van *The Apostolic Ministry* (1946) om de wetenschappelijke wereld te overtuigen van de juistheid van hun inzichten. In elk geval is het volgens hem een feit, 'that the kind of Anglican theology which influenced the

1952 aan het slot van zijn artikel vanuit de oecumene aan Noordmans (en daarmee aan de Nederlandse Hervormde Kerk) stelde zijn vijftig jaar na dato nog steeds ter zake. Enigszins vrij weergegeven luiden ze:⁵⁰⁸ (1) Hoe komt het dat het appèl op de vrijheid van de Geest zich in het protestantisme zo destructief heeft uitgewerkt? (2) Hoe komt het dat het gereformeerde kerktype ondanks het veelvuldig beroep op de Geest ‘de meest verbrokkelde en verpulverde traditie is geworden?’ (3) Waarom laat Noordmans bij de Reformatie de Geest overspringen van de (met de grondstructuur van de kerk gegeven) bisschop, naar Calvijns creatie van de gereformeerde ouderling? Kan de Geest alleen maar vormen vernielen en niet vernieuwen? Ligt de enige uitweg voor de kerk van de toekomst niet daarin dat we een evenwicht vinden tussen het institutionele en actuele werken van de Geest, in de eenheid van de katholieke en protestante kerkstructuur?⁵⁰⁹

1.3.17 1952-1965: DE COMMISSIE-VAN RULER

Niet alleen individuele theologen of bepaalde groepen in de kerk stelden vragen bij het presbyteriaal karakter van de nieuwe kerkorde, ook in synodale kringen klonken van meet af aan kritische geluiden. Zo was reeds tijdens de behandeling van ‘de zaak-Loos’, binnen de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie de vraag gesteld, of er bij de voorbereiding van de nieuwe kerkorde wel voldoende was nagedacht over de vorm van kerkregering die een zo veelkleurige kerk als de Nederlandse Hervormde Kerk nodig heeft.⁵¹⁰ Bovendien: had men, nu de episcopale Kerk van Engeland plotseling in beeld kwam, ook om oecumenische redenen niet te vanzelfsprekend gekozen voor het presbyteriale systeem?⁵¹¹ Mede op grond van deze over-

---

radical movement within the Dutch Liturgical Movement in the 1940's and early 1950's is increasingly rejected in the Church of England'. Zie P. Staples, *The Liturgical Movement*, 68; Vgl. A. Wilkinson, 'Requiem of Anglican Catholicism', *Theology*, 81 (1978), 40-45 en W.S.F. Pickering, *Anglo-Catholicism. A Study in religious ambiguity*, London, 1989.

⁵⁰⁸ Zie voor de drie vragen: H. van der Linde, 'Oecumenische peilingen', III, *IdW* 8, 211.

⁵⁰⁹ Wanneer Van der Linde daaraan toevoegt: 'in deze zin dat de eerste de tweede in zich opneemt en in zich verwerkelijkt' herhaalt hij in feite zijn eerdere - door Congar in diens *Chrétiens Désuniés* (1937) geïnspireerde - stelling, 'dat de waarden van Reformatie en Protestantisme wel kunnen worden geïntegreerd in het katholieke, meer omvattende geheel; maar niet omgekeerd' (Zie *wd* 1 (1952), 272). Dat is even eenzijdig als Noordmans' omkering van deze stelling: 'Ik ben van een tegenovergestelde mening. Paulus kan niet geïntegreerd worden in Petrus, maar Petrus wordt omgekeerd wel door Paulus omvat' (*vw* 8, 437). Onze vraag is, of Petrus en Paulus zo tegen elkaar uitgespeeld moeten worden. Zij hebben elkaar toch ooit de broederhand gegeven (Gal. 2) en de beide apostelen worden toch - zoals ook Noordmans weet - 'op één dag herdacht'? Zie *vw* 6, 365 ('Newman en de oecumenische beweging').

⁵¹⁰ Reeds in de tweede vergadering van de Raad werd naar aanleiding van de zaak-Loos door Bakhuizen van den Brink gesteld dat bij de voorbereiding van de kerkorde inzichten als die van het Hilversums Convent te weinig aan bod waren gekomen. Zie notulen Raad voor de zaken van Kerk en Theologie d.d. 5 sept. 1951.

⁵¹¹ De Raad was zich ervan bewust dat met de behandeling van de zaak-Loos de relatie met de Kerk van Engeland op het spel stond. Kon men enerzijds een additionele wijding niet goedkeuren, anderzijds wilde men de Kerk van Engeland, waarmee Loos in nauw contact stond, niet schofferen. Uitdrukkelijk stelt de RZKT dan ook in zijn eindadvies aan de Synode d.d. 4 juni 1952, dat hij niet het episcopaat als zodanig verwerpt, maar slechts een additionele wijding. Men is zelfs bereid het presbyteriale karakter van de kerkorde te her-overwegen op basis van schriftuurlijke argumenten. Ook is de Raad van mening, 'dat bij de voorbereiding van de Kerkorde de bezinning op de betekenis van het ambt en wat daarmee samen-

wegingen had de synode in 1952 besloten weliswaar een additionele wijding van Hervormde predikanten af te wijzen, maar tegelijkertijd de RZKT op te dragen zich te blijven bezinnen ‘omtrent het ambt en omtrent de grenzen der Nederlandse Hervormde Kerk’.⁵¹² Het gevolg was dat de in 1951 door de RZKT benoemde commissie voor het gesprek met het HC in 1952 haar werkzaamheden voortzette onder de naam ‘commissie voor het ambt’, ook wel (naar haar voorzitter) de ‘commissie-Van Ruler’ genoemd. De groep was breed samengesteld. Aanvankelijk waren de drie belangrijkste stromingen erin vertegenwoordigd: presbyteriaal denkenden, laagkerkelijken en episcopaal denkenden.⁵¹³ De discussies stonden echter nog zo onder de druk van de zaak-Loos en de verschillen in opvatting waren zo groot, dat men geen stap verder kwam.⁵¹⁴ Lange tijd werd er zelfs niet vergaderd, totdat na de overgang van Loos en enkele mutaties in de commissie de gesprekken in 1955 konden worden hervat.⁵¹⁵ Alle drie de stromingen zijn dan nog steeds vertegenwoordigd. Met name Gerritsen heeft grote invloed. Maar dan (in 1960) gaat H. van der Linde over naar de Rooms-katholieke Kerk,⁵¹⁶ wat opnieuw veel emoties losmaakt, en in 1962 sterft Gerritsen,⁵¹⁷ de enige nog overgebleven vertegenwoordiger van de episcopalistische

---

hangt niet zo diepgaand geschiedde als met het oog op de oecumenische situatie der Kerken wel wenselijk ware geweest’. Zie *Handelingen van de vergaderingen der Generale Synode 1951/1952*, 424-427. Vgl. P. Staples, *Relations*, 79 (vgl. 62 en 72).

⁵¹² Zie *Handelingen Synode 1951/1952*, 484.

⁵¹³ Zie voor het volgende: A.A. van Ruler, ‘Het werk van de commissie voor het ambt’, *WD* 7 (1958), 119 en R.J. Mooi, ‘Het verloop van de synodale studies over het ambt’, *WD* 18 (1969), 186-187. Aanvankelijk bestond de commissie uit de volgende leden: W. Aalders, J.N. Bakhuizen van den Brink, J.M. Gerritsen, Th.L. Haitjema, G. Huls, H. van der Linde, J. Loos, A.A. van Ruler, P.A. van Stempvoort en W.C. van Unnik. *Supra*, p. 118, noot 453.

⁵¹⁴ Van Ruler noemt drie redenen waarom het gesprek moeilijk verliep: 1. De ‘gedachtelijnen liepen op het eerste gezicht wel ver uiteen’. 2. Het was de eerste keer na eeuwen dat in de NHK het vraagstuk van het ambt in zijn volle breedte aan de orde werd gesteld. 3. ‘De gemoederen waren wel zeer gespannen en zelfs verhit door de zaak, welke ds J. Loos van Hilversum aan de orde had gesteld’. Zie Van Ruler, *a.a.*, 119.

⁵¹⁵ Loos ging over naar de RK-Kerk. Aalders, Bakhuizen van den Brink, Van Stempvoort, Van Unnik en De Wilde bedankten op verschillende momenten als lid. In 1955 traden als nieuwe leden toe: F.J. Pop en J. Vink, terwijl T. Dokter aan de commissie werd toegevoegd als secretaris.

⁵¹⁶ Het ging Van der Linde bij zijn overgang niet zozeer (zoals bij Loos) om het (bisschops)ambt en de apostolische successie, maar om de katholiciteit van de kerk. In zijn *De komende oecumenische Kerk*, Utrecht 1956, noemt hij als het sleutelwoord van de oecumene: ‘katholiek oecumenische integratie’, d.w.z. opname van de bijdrage van alle denominaties ter wereld in een vol gerealiseerde katholiciteit, gebouwd op de herenigde katholieke tradities van Oost en West (58). Geheel in de lijn van zijn in 1952 gelanceerde stelling: ‘dat de waarden van Reformatie en Protestantisme wel kunnen worden geïntegreerd in het katholieke, meer omvattende geheel; maar niet omgekeerd’, zei hij in 1960 bij zijn overgang: ‘Ik wil proberen een kleine bijdrage te leveren, de geestelijke schatten van de Reformatie te doen opnemen in de Katholieke Kerk. God geve dat in de komende eeuwen de zichtbare eenheid van Christus’ alles omvattende Kerk tot stand zal komen’. Zie N.K. van den Akker, ‘Wijkende grenzen en wisselend perspectief. Bij het afscheid van prof. dr. H. van der Linde’, *Kosmos+Oekumene* 16 (1982), 160-165 (163).

⁵¹⁷ Over de bijdrage van Gerritsen in de commissie voor het ambt schreef A.F.N. Lekkerkerker in een *In Memoriam*: ‘Tegenover hen, die het ambt alleen maar als een verbijzondering van de dienst van alle gelovigen verstonden, vertegenwoordigde hij de hoogkerkelijke opvatting. Zijn stellingen inzake de apostolische successie, neergelegd in o.a. het geschrift dat in 1950 zulk een storm ontketende (*Hervorming en Catholiciteit*), heeft hij niet losgelaten; ik heb echter de indruk, dat hij ze niet à tort et à travers heeft willen verdedigen, wetende dat zij in de Hervormde Kerk grotendeels werden afgewezen’, *K T* 13 (1962), 197 (Kroniek).

stroming. Noch voor hem, noch voor Van der Linde werd een vervanger benoemd.⁵¹⁸ Dat leidde ertoe dat de commissie gedurende de laatste fase van haar bestaan zonder Hervormd-Catholieke inbreng eenstemmig kon werken aan haar eindproduct: een exclusief presbyteriaal gekleurd rapport⁵¹⁹ - dat mede om *die* reden niet werd aanvaard. Tijdens een conferentie van de RZKT met de commissie voor het ambt⁵²⁰ had vooral Berkhof veel kritiek: de commissie heeft haar opdracht niet vervuld, omdat haar rapport geen antwoord geeft aan het HC, oecumenische vragen buiten de discussie laat en te vanzelfsprekend uitgaat van de gereformeerde traditie.⁵²¹ Secretaris Dokter verdedigde zich: 'De commissie ging krachtens haar opdracht uit van de presbyteriale kerkinrichting; duidelijk gemotiveerd wees zij voor de Hervormde Kerk de bisschop af, wanneer deze meer is dan een *primus inter pares*'.⁵²² Eerder had secretaris-generaal Emmen er al op gewezen dat de commissie te weinig inging op de oecumenische context, met name die in Engeland, 'waar inzake de verhouding van het episcopale en het presbyteriale belangrijke beslissingen worden gevraagd. Over deze zaken zal breedvoeriger moeten worden gesproken dan in het rapport geschiedt'.⁵²³

Het rapport geeft een systematisch overzicht van de bijbelse, historische en dogmatische gegevens, waarbij in het bijzonder aandacht wordt geschonken aan de bedoelingen die bij de totstandkoming van de kerkorde-1951 hadden voorgezet. We laten dat hier rusten en beperken ons tot een korte samenvatting van het slothoofdstuk (XVIII), getiteld 'Episcopaal of presbyteriaal?'.⁵²⁴ Het hoofdstuk opent met een weergave van de rooms-katholieke opvatting van het wijdingssacrament, waarin de ambtsgenade door de bisschoppen, de opvolgers van de apostelen, via een ononderbroken keten van wijdingen wordt overgedragen. Daarna volgt een bespreking van de reformatorische opvatting: 'Christus bouwt zijn gemeente door de ambten, door de bediening van het Woord en van de sacramenten, door het herderlijk opzicht en de tucht, en door de dienst der barmhartigheid'. De ordinatie bij de bevestiging van een dienaar des Woords ontleent haar betekenis aan de Geest, 'die vrijmachtig werkt met en door het woord der Schrift, dat de dienaar verkondigt, waarvoor de bevestigde zich buigt en dat de gemeente gelovend beaamt'. De derde paragraaf gaat over de apostolische successie en de reformatie. 'De werkelijke continuïteit in de kerk is verankerd in het werken van de Geest en van het Woord, naar de verkiezing der genade, over-

---

⁵¹⁸ Over een eventuele opvolger van Gerritsen is nog wel nagedacht. In het jaarverslag over 1965 van de RZKT (NA, Den Haag) lezen we: 'In 1962 overleed ds Gerritsen. De commissie overwoog om aan de Raad te verzoeken een ander lid in de commissie te benoemen, die in de lijn van ds Gerritsen verder zou gaan. Gevreesd werd echter, dat dan een discussie van vele jaren van voren af aan zou moeten worden overgedaan'.

⁵¹⁹ 'De commissie had er ruim drie jaar aan gewerkt. Gedurende vele jaren kon het niet tot een vormgeving komen. De meer episcopaal en de meer presbyteriaal denkende leden van de commissie konden niet tot overeenstemming komen. Na het overlijden van Ds Gerritsen waren alle leden der commissie eenstemmig wat betreft het presbyteriale karakter der kerkinrichting', aldus secretaris T. Dokter in een brief aan het moderamen van de synode naar aanleiding van het jaarverslag van de RZKT over 1965 (NA, Den Haag).

⁵²⁰ Zie het verslag van de conferentie van de RZKT met de commissie voor het ambt, d.d. 10-10-1965 (NA, Den Haag).

⁵²¹ *Ibidem*, 6.

⁵²² *Ibidem*, 12.

⁵²³ *Ibidem*, 9. Het rapport van de commissie Van Ruler-Dokter werd onder de titel *Het kerkelijk ambt* in 1974 (!) op veler verzoek alsnog gepubliceerd als uitgave van de Generale synode van de NH Kerk.

⁵²⁴ Zie voor het volgende: *Het kerkelijk ambt*, 93-97.

eenkomstig de beloften van het verbond dat God houdt tot in het duizendste geslacht. (...) Een gewichtig middel, waardoor God de continuïteit in het bestaan der kerk tot stand brengt en handhaaft, is het overdragen van de ambtelijke volmacht; de voorgangers in het ambt, de *antecessores*, dragen de ambtelijke volmacht over aan hun navolgers, de *successores*'. Vanwege het bederf van het episcopaat gedurende de middeleeuwen zagen de reformatoren zich genoodzaakt buiten de bisschoppen om predikers te ordenen. Daarmee verbraken zij weliswaar de historische keten van de ambtsopvolging, maar tegelijk herstelden ze 'de echte apostolische successie': die van Woord en Geest. Dan volgt een paragraaf over de additionele wijding. Hier blijkt het duidelijkst de aanleiding tot het gesprek over het ambt: de vraag van enkele predikanten om in de Kerk van Engeland een bisschoppelijke wijding te mogen ontvangen. De opstellers verwijzen naar de synode-uitspraak van 1952 en zeggen dat inwilliging van dit verzoek een radicale verandering van de ambtelijke structuring der Nederlandse Hervormde Kerk ten gevolge zou hebben. In deze kerk zijn niet de bisschoppen, maar de kerkeraden de dragers van de apostolische volmacht. Daarbij worden drie opmerkingen gemaakt: (1) De bevestiging van dienaren des Woords geschiedt door andere dienaren des Woords. (2) Zij geschiedt in het midden der gemeente, 'hetgeen bij een additionele wijding een vreemde figuur zou worden'. (3) De presbyteriale kerken maken er evenzeer aanspraak op in de apostolische successie te staan als de episcopale. Tenslotte spreekt de commissie uit - evenals de synode dat deed in 1952 - dat zij niet gezegd wil hebben dat de episcopale inrichting van de Kerk van Engeland 'als geheel en al in strijd met de Schrift' zou moeten worden beschouwd. Het hoofdstuk eindigt met een paragraaf over de oecumene, waarin een duidelijke afwijzing doorklinkt van de gedachte dat herstel van de Una Sancta te verwachten zou zijn van 'een integratie van presbyteriale kerken in een episcopale kerk' - of omgekeerd. 'De waarachtige eenheid van de kerk zal tot stand komen als de Geest de verschillende kerken van binnen uit terug brengt tot hun apostolische oorsprong. (...) Zo zullen de verschillende typen van kerkinrichting, bewogen door de centrale kracht van de Geest van Christus, convergeren naar de door God gewilde orde der katholieke kerk'. Daartoe zullen alle bestaande kerken echter bereid moeten zijn zich in de smeltkroes te laten werpen en prijs te geven wat niet uit God is. Maar op voorhand noemt de commissie toch al enkele principes die fundamenteel zijn voor de inrichting van die in het profetisch-apostolisch getuigenis gefundeerde katholieke kerk, namelijk de consequente pluraliteit en collegialiteit van ambten en ambtsdragers, zowel lokaal als regionaal en in de kerk der gehele wereld.

Wij kunnen geheel instemmen met Graafland, wanneer hij zijn samenvatting van het rapport-Van Ruler afsluit met de opmerking, dat het eind van het rapport een wat merkwaardige indruk achterlaat: eerst wordt gesuggereerd dat men bereid is in de toenadering tot anders geordende kerken de eigen gereformeerde kerkstructuur te willen opgeven ter wille van een gezamenlijke vernieuwing, terwijl het er uiteindelijk op neerkomt, 'dat men aan het presbyteriale denken onverkort vasthoudt en daarmee een werkelijke ontmoeting met de episcopale kerken blokkeert'.⁵²⁵

1.3.18 1958: DE CONVERSATIONS MET DE KERK VAN ENGELAND

De verwijzing naar de Kerk van Engeland in bovengenoemd rapport brengt ons bij een belangrijk, maar merkwaardigerwijs vrijwel onopgemerkt gebleven oecume-

---

⁵²⁵ Zie C. Graafland, *Gedachten over het ambt*, 180.

nisch evenement: de *Conversations* die tussen 1958 en 1984 gehouden zijn tussen vertegenwoordigers van de Nederlandse Hervormde Kerk en de C OF E.⁵²⁶ Voor ons onderwerp hebben deze gesprekken, waarover Staples ons vanuit de bronnen uitvoerig heeft geïnformeerd, in zoverre betekenis dat ze indirect voortkwamen uit de vraag om een additionele wijding door een bisschop van de anglicaanse kerk, zoals was voorgesteld door het HC. We zagen boven al dat afwijzing van dat verzoek niet inhield dat de Nederlandse Hervormde Kerk geen contacten wilde met de C OF E. Integendeel, mede gestimuleerd door Van Unnik, Dankbaar en Emmen nam de Raad voor het Verband met Andere Kerken het initiatief tot het houden van gezamenlijke gesprekken met vertegenwoordigers van de Kerk van Engeland. Tussen 1958 en 1984 zijn er vier van dergelijke *conversations* (geen ‘negotiations’) gehouden: twee in Nederland (in 1958 op Woudschoten en in 1965 in Driebergen) en twee in Engeland (in 1961 in Lambeth Palace en in 1984 in Canterbury). Staples is over het hele gebeuren tamelijk sceptisch: er was geen duidelijke doelstelling en geen goede planning. En dezelfde gespreksthemata kwamen meerdere keren terug. Bovendien wilde men (om nieuwe commotie in de kerk te voorkomen) zo min mogelijk ruchtbaarheid aan de zaak geven. Voor ons is interessant dat meteen al tijdens de eerste ontmoeting in 1958 (de eerste sinds de synode van Dordrecht 1618/1619) op voorstel van Dankbaar⁵²⁷ - maar tot ongenoegen van Van Unnik⁵²⁸ - de onderwerpen *Ministry and Sacraments* uitvoerig besproken zijn, ‘perhaps the most typically Anglican items on the whole of the current ecumenical agenda’, aldus Staples.⁵²⁹ Van de gehouden inleidingen vragen met name die over ‘Episcopacy’ (door E.G. Knapp-Fisher) en over ‘The Reformed Conception of Ministry’ (door Emmen) onze aandacht.⁵³⁰

---

⁵²⁶ Een uitvoerig gedocumenteerde bespreking van de *conversations* is te vinden in: P. Staples, *Relations between the Netherlands Reformed Church and the Church of England*, 1991. Dit boeiende facet van de geschiedenis van de NHK heeft volgens Staples (ch.1) meerdere wortels: (1) Ten gevolge van de zaak-Loos dreigde de relatie met de Kerk van Engeland toch enigszins verstoord te worden. Een veroordeling van het bisschopsambt door de NHK zou elke oecumenische dialoog tussen de beide kerken onmogelijk gemaakt hebben. De leiding van de NHK wilde laten zien dat een verschil in kerkinrichting een goede oecumenische relatie niet in de weg behoeft te staan. Dankbaar verkende op verzoek van de synode de mogelijkheid van een eerste ontmoeting. (2) Van Unnik, volgens wie de Kerk van Engeland voor de meeste Nederlandse theologen ‘verder lag dan de maan’, was vooral geïnteresseerd in contacten met de C OF E op academisch niveau. (3) Emmen, secretaris-generaal van de NHK en voorzitter van de pas opgerichte *Conference of European Churches* (CEC), zag een goede relatie tussen de NHK en de C OF E ook als een belangrijke bijdrage aan de eenwording van de kerken in Europa. Overigens wijst Staples *a.w.* 39, erop, dat Emmen al voor 1951 contact had gezocht met de Kerk van Engeland in verband met de verschijning van het rapport *Church Relations in England*, over de verhouding tussen de C OF E en de *Free Churches*, omdat hij de kwestie van het apostolisch ambt als een oecumenisch punt van de eerste orde beschouwde.

⁵²⁷ Zie P. Staples, *Relations*, 87.

⁵²⁸ Zie P. Staples, *a.w.*, 14.

⁵²⁹ P. Staples, *a.w.*, 4. Zie voor een uitvoerige bespreking van de eerste ontmoeting (27 tot 30 januari 1958 op Woudschoten): *ibidem*, 86-112. De Nederlandse delegatie bestond uit J.N. Bakhuizen van den Brink, W.F. Dankbaar, E. Emmen, J.M. Gerritsen en W.C. van Unnik. Van Engelse zijde werd gerefereerd over de thema’s ‘Episcopacy’ (E.G. Knapp-Fisher), ‘The Anglican Conception of Ministry’ (A. Richardson), ‘Anglicanism Today’ (F.W. Dillistone) en ‘The Theology of the Church of England’ (H. Green). Van Nederlandse zijde hielden Emmen en Dankbaar referaten, respectievelijk over ‘The Reformed Conception of the Ministry’ en ‘The Netherlands Reformed Church Today’. De teksten van alle referaten (of syllabi daarvan) zijn te vinden in het archief van de Raad voor het Verband met Andere Kerken (NA, Den Haag).

⁵³⁰ Zie voor een samenvatting (met commentaar van de auteur): P. Staples, *a.w.*, 102-104 (Emmen) en 104-112 (Knapp-Fisher).

Emmen geeft een uiteenzetting van de presbyteriaal-synodale ambtsstructuur, zoals die - in de nieuwe kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk is uitgewerkt. Aan het slot wijst hij op twee punten die voor een goed onderling begrip belangrijk zijn, omdat zij 'the typical difficulties in the relation of our churches' vormen: (1) de vragen die in de Nederlandse Hervormde Kerk sinds de Reformatie aan de orde geweest zijn, waren vrijwel altijd 'questions of doctrine, of faith and confession. In general, *there has never been a serious question regarding the ministry, the consideration of episcopacy, and a deep change in church order (except 1951, cursivering JK.)*'. In ons land wordt in gereformeerde kringen elke vorm van *episcopacy* steeds beoordeeld vanuit het gevaar van *the Roman papacy*. Verder spelen niet-theologische factoren een rol, evenals verschillen in schriftbeschouwing, verwerping van hiërarchie, de pluraliteit van de ambten en de belangrijke plaats van de gemeente. (2) De leer van het ambt is weliswaar lang verwaarloosd geweest in de Nederlandse Hervormde Kerk, maar het is duidelijk dat dankzij de oecumenische beweging, de liturgische vernieuwing en een meer bijbelse ecclesiologie 'the whole matter of the ministry becomes a serious question of discussion'. Waarna hij besluit met de opmerking: 'When speaking about the Reformed conception of the ministry in our circle, I believe that we need this ecumenical scope'.

Opvallend is de korte, maar duidelijke verwijzing naar 'de zaak-Loos' (waarvan de anglicaanse kerkleiding volgens Staples ongetwijfeld op de hoogte was)⁵³¹ en verder de oecumenische openheid, waarvan de lector, die zoals we zagen zeer betrokken was bij de oecumene in Europa, blijk geeft.

Knapp-Fisher gaat uit van het gegeven dat de C of E het episcopaat de eeuwen door bewaard heeft, ook na de Reformatie. Hoewel 'no particular theory or theology of it was explicitly formulated', zijn twee opvattingen gangbaar: de 'Catholieke' opvatting en de 'Protestante'. De eerste, krachtig verdedigd door onder meer de Nederlandse (!) calvinist Saravia,⁵³² beschouwt het bisschopsambt als essentieel (behorend tot het *esse* van de kerk), de tweede ziet het als een niet noodzakelijke, maar wel nuttige en functionele 'method of church organization', (behorend tot het *bene esse*). Het gevaar van de eerstgenoemde visie is, dat ze gemakkelijk leidt tot historisering en mechanisering (alsof de ambtsgenade 'ran down from the apostles to the bishops as by conduit pipes'. Het gevaar van de tweede opvatting is, dat het ambt iets zuiver functioneels wordt, waarmee iets wezenlijks verloren gaat. Nu is er wel geprobeerd beide standpunten te verzoenen, door te stellen, dat het episcopaat niet tot het *esse* van de kerk behoort, noch tot haar *bene esse*, maar tot haar *plene esse*: het is nodig met het oog op de volheid en de eenheid van de *ecclesia*.⁵³³ Knapp-Fisher gelooft echter niet in dit compromis,⁵³⁴ hij ziet de beide genoemde opvattingen ook niet als een tegenstelling: 'If it (*sc.* the episcopate, JK) is fundamentally essential, it must be necessarily functional as well. It is essential by God's design, and despite the sins and failings of men - even of episcopal men - it works and will continue to do so'. Nu werkt God ook wel door middel van de niet-episcopale ambten en het staan in de apostolische successie is geen garantie tegen ketterijen maar toch: 'we are convinced that the Anglican Communion has been right to re-

---

⁵³¹ Zie P. Staples, a.w., 111.

⁵³² *Supra*, p. 56, par. 1.3.3

⁵³³ Bedoeld is K.M. Carey in de door hem geredigeerde bundel *The Historic Episcopate*, London, 1954.

⁵³⁴ Knapp-Fisher zegt er niet bij - aldus Staples, *Relations*, 109-111, dat hij hiermee in feite een negatief oordeel uitspreekt over de recente oecumenische ontwikkelingen in Zuid-India, waar anglicanen, presbyterianen en methodisten - ondanks grote bezwaren van vooral de *Anglo-Catholics* - in 1947 *The Church of South India* hadden gevormd. In het geding was de vraag naar de 'geldigheid' van het ambt van priesters die niet door bisschoppen waren gewijd. We komen daar verderop in deze studie nog op terug.

gard the historic episcopate as in a special sense the organ of unity and continuity'.⁵³⁵ Daarom zeggen wij - met de Lambeth Conferentie van 1930 - 'that the historic episcopate is a necessary element in any union in which the Anglican Communion can take part', zonder dat we anderen vragen te kiezen voor één (bij voorbeeld de anglo-katholieke) interpretatie. Het verslag van de conferentie vermeldt dat er op de laatste avond uitvoerig over dit punt is gesproken. We besluiten dit gedeelte met Staples - op enkele beknopte aantekeningen gebaseerde - samenvatting van het gesprek.⁵³⁶

Knapp-Fisher urged that 'episcopacy had to be tried'. In which case it would eventually clear that 'it works and is useful' in practice. The main point here is that the Netherlands Reformed Church has still not yet 'tried' the Anglican *Via Media*. A point which will become even clearer in the 1980s when the Netherlands Reformed Church officially responded to the Convergence Text of the World Council of Churches on Baptism, Eucharist and Ministry.

Tijdens de laatste van de vier *conversations*, in 1984 te Canterbury, waaraan voor het eerst ook vertegenwoordigers van de GKN deelnamen,⁵³⁷ is het bovengenoemde rapport van de Wereldraad, verschenen in 1982, uitvoerig aan de orde geweest. Het vormde één van de drie hoofdthema's van de conferentie.⁵³⁸ Veel leverde het gesprek echter niet op: het bleef bij het uitwisselen van standpunten. Wel werd terzake van de ambtsvraag van anglicaanse zijde aan de Nederlandse gesprekspartners gevraagd 'to give the benefit of the doubt to the World Council of Churches in these matters', hetgeen Staples doet opmerken:⁵³⁹

Hence the crucial question of whether the two largest Reformed Churches of the Netherlands ought now to explore what is called 'a two-fold Ministry', consisting of the Bishop with 'pastoral colleagues', assisted by Deacons with a 'servant function', working together in the form of a single Ministry among the People of God.

Daarmee lag opnieuw de vraag naar de bisschop op tafel. Maar dan zijn we al in 1984.

1.3.19 1960/1961: EEN HERVORMDE PASTOR PASTORUM?

Rond 1960 ontstond in de Nederlandse Hervormde Kerk, maar ook in de Gereformeerde Kerken in Nederland, zoals we verderop zullen zien, enige discussie over de instelling van een *pastor pastorum*. In beide kerken werden daartoe voorstellen gedaan, maar de vraagstelling was verschillend. Vormde in de Nederlandse Hervormde Kerk het mutatievraagstuk het uitgangspunt, in de Gereformeerde Kerken in Nederland ging het om de veel bredere vraag van het pastoraat aan de dienaren van

---

⁵³⁵ Een citaat uit het gezaghebbende rapport *Doctrine in the Church of England. The report of the Commission on Christian Doctrine appointed by the Archbishops of Canterbury and York in 1922* (verschenen in 1938), waarin alle richtingen elkaar na jarenlange discussies konden vinden. Het citaat is uit de paragraaf 'The Episcopate', 121-123 (122).

⁵³⁶ Zie P. Staples, *Relations*, 112.

⁵³⁷ W.F. de Gaay Fortman, H.J. van Kouwenhoven en G.E. Meuleman, zie het verlag van W. de Ru - Schouten in *W en D* 33 (1984), 170-171.

⁵³⁸ De drie thema's waren: (1) Oecumenische ontwikkelingen in de beide landen, o.a. het SoW-proces; (2) Het BEM-rapport; (3) De verhouding Kerk, Volk en Staat. Zie Staples, *Relations*, 157-170, met een samenvatting van het gesprek over BEM op 164-166

⁵³⁹ Staples, *Relations*, 166.

het Woord. In de nu volgende paragraaf bespreken we de discussie in de Nederlandse Hervormde Kerk. De aanleiding vormde het dusgenaamde 'Rapport-Vossers',⁵⁴⁰ waarin een plan werd ontvouwd om iets te doen aan 'één van de grootste en moeilijkste problemen van ons kerkelijk leven' (aldus de commissie-van rapport): het mutatievraagstuk.

Het rapport vermeldt dat enige honderden predikanten (vooral op het platteland) op een verkeerde plek in de kerk zitten. Jarenlang zijn ze 'gekoppeld aan een standplaats en werkring, waarvan zij in het belang van zichzelf, van de gemeente en van de Kerk in haar geheel allang losgemaakt hadden moeten zijn'.⁵⁴¹ Dat is een onhoudbare situatie, die ook grote gevaren met zich meebrengt, zowel voor de predikant en zijn gezin als voor de plaatselijke gemeente en de kerk in haar geheel. De opstellers van het rapport stellen nu voor om naast de commissie voor het beroepingswerk een 'raad voor de mutatie van predikanten' in te stellen, die een register bijhoudt van alle predikanten van (in eerste aanleg) kleinere gemeentes die bij voorbeeld negen jaar of langer op hun standplaats hebben gestaan. Om de vijf jaar worden deze predikanten door de mutatierraad 'verzet', tenzij de betrokken gemeente (niet de predikant, JK) verklaart ten aanzien van deze predikant daarvoor niet in aanmerking te willen komen. De belangrijkste vraag hierbij is volgens de commissie, 'of men een gemeente een predikant thuis kan sturen'. Tegenover het prijsgeven van een stukje van haar autonomie staat echter de kans op een verfrissing van haar kerkelijk leven. Tenslotte herinnert de commissie eraan, dat ook de hervormers (o.a. Bucer) voorstanders waren van een - niet van bovenaf aangewezen, maar van onderaf gekozen - *episcopus* of moderator, mede om aan het verplaatsen van predikanten leiding te kunnen geven. 'Episcopaal of ongereformeerd kan men een bepaalde leiding in het beroepingswerk dus zeker niet noemen'.⁵⁴²

Het voorstel riep veel discussie op in de synode.⁵⁴³ Sommigen vreesden aantasting van de autonomie van de plaatselijke gemeente en van de vrijheid van de predikanten, anderen beschouwden het rapport als een 'episcopale lap op een presbyteriaal kleed' en weer anderen zouden veel verder willen gaan en een presbyteriaal episcopaat instellen. Besloten wordt de mening van de classis te vragen.

Er komen vanuit de kerk allerlei gedachten en voorstellen naar voren. Zo schrijft F.N.M. Nijssen in het blad *In de Waagschaal*, dat er meer nodig is dan regelingen. Het stille verdriet in de pastorieën vraagt om persoonlijk pastoraat aan de pastores. Daarom: 'Men make van de voorzitter van de Provinciale kerkvergadering een vrijgestelde figuur (genaamd: provinciale moderator), die de opdracht krijgt, behalve leiding te geven aan de PKV ook het pastoraat over de pastores uit te oefenen'.⁵⁴⁴ Zo'n moderator zou tijdens een gemeenschappelijke vergadering van alle Classicale vergaderingen in een provincie gekozen kunnen worden op voordracht van de gezamenlijke predikanten. En wat het beroepingswerk betreft, het wordt tijd het accent te verleggen van de plaatselijke gemeente naar de landelijke kerk. Autonomie is geen

---

⁵⁴⁰ Zie *Bijlagen van de Vergaderingen van de Generale Synode der NHK ten jare 1960*, 's Gravenhage, 1964, 111-146. (bijlage III, 'Rapport inzake de differentiatie van de functie en de rechtspositie der predikanten').

⁵⁴¹ *Ibidem*, 126v. (hoofdstuk XII: 'Het gebrek aan mutatie').

⁵⁴² *Ibidem*, 140v. (hoofdstuk XVI: 'Sanering').

⁵⁴³ Zie *Handelingen van de Vergaderingen van de Generale Synode der NHK ten jare 1960*, 's Gravenhage, 1964, 132-144.

⁵⁴⁴ F.N.M. Nijssen, 'De (ver)plaatsing der predikanten', *idw* 16 (1960), 94-96 (95).

bijbels begrip. Er zou een landelijke raad voor het beroepingswerk moeten worden ingesteld, liefst onder voorzitterschap van de praeses van de synode. Daarin zouden behalve mensen van de kerkelijke opleiding ook psychologen en sociologen zitting moeten hebben. En vooral: de elf provinciale moderatoren, die de kerk en de gemeenten kennen, zodat er een optimale kans is dat de goede man op de goede plaats terecht komt. Een dergelijke verschuiving is volgens Nijssen zeer wel in te passen in onze presbyteriaal-synodale kerkerde.

Bleven de tot nu toe genoemde voorstellen binnen de kaders van de kerkerde, de Rotterdamse predikant H. Schroten (lid van de Gereformeerde Bond) wil in een lezing voor de predikantenvergadering (1961)⁵⁴⁵ een stap verder gaan. Hij denkt aan een 'ombouw' van de presbyteriaal-synodale vorm van kerkregering. De crisis in het pastoraat is zo ernstig en de problemen waar de gemeente voor staat zijn zo ingewikkeld dat alles moet worden gedaan om de beschikbare deskundigheden en specialismen op het juiste moment en op de goede plek te kunnen inzetten. Daartoe is een goed personeelsbeleid nodig. Wil de kerk echter niet ontaarden in een bureaucratisch instituut, dan zal de kerkleiding een persoonlijk gezicht moeten hebben. Schroten denkt daarbij - met Van Stempvoort - aan 'provinciale kerkpresidenten' of - met Kerkopbouw - aan 'moderatoren', benoemd door de synode en vrijgesteld om het overzicht te kunnen houden over het werk, waar nodig aanwezig te zijn en vooral: beschikbaar te zijn voor persoonlijke gesprekken. Het gaat daarbij niet om 'verkapte bisschoppen', eerder om superintendanten, zoals we die kennen uit de begintijd van de hervorming (Bullinger in Zürich, Bucer in Straatsburg en à Lasco in Londen) en zoals die nog steeds een belangrijke rol spelen bij de gereformeerden in Hongarije en Schotland. Voor de Nederlandse situatie, aldus Schroten, zou gedacht kunnen worden aan de praeses van de provinciale kerkvergadering: 'geen kerkvorst, maar een *episcopus in presbyterio*, met de provinciale kerkvergadering als zijn kerkenraad'.⁵⁴⁶

In de nabespreking merkte Van Ruler drie dingen op: (1) Waar ligt de beslissing? Volgens het gereformeerde kerkrecht berust de *episkopè* bij de ambtelijke vergaderingen. Maar het beroepingsrecht ligt bij de gemeente, het volk van God. Dit volk moet meestemmen en instemmen. (2) Tegelijk geldt echter: de ambten wortelen niet in het algemeen priesterschap der gelovigen, maar in het ambt van de apostelen. (3) De vraag naar een 'bisschop', uitsluitend of hoofdzakelijk met het oog op de mutatie, moet wel onderscheiden worden van het hoogkerkelijk streven naar een bisschoppelijke kerkregering. Gaat het in het eerste geval slechts om een organisatorische regeling, het bisschoppelijk gezag is in de eerste plaats 'een zaak van de waarheid en van het heil'.⁵⁴⁷ Van Ruler wist waar hij over sprak, want nog geen tien jaar geleden was juist vanwege *die* zaak 'de zaak-Loos' ontstaan. Hij kon echter niet vermoeden dat de vraag naar de bisschop weldra opnieuw - en voorlopig voor het laatst - aan de orde zou worden gesteld, nu door de man die na het overlijden van Gerritsen en de overgang van Van der Linde het gezicht zou bepalen van de Hervormd-Catholieke 'modaliteit' in de Nederlandse Hervormde Kerk: R. Boon.

---

⁵⁴⁵ H. Schroten, 'Komen wij nog uit met de presbyteriale structuur van de Kerk?', *K T* 12 (1961), 166-180.

⁵⁴⁶ *A.a.*, 180.

⁵⁴⁷ *A.a.*, 178v. Vgl. *Het kerkelijk ambt* (het rapport-Van Ruler), 2 ('Ter inleiding').

Met deze studie, door hem getypeerd als ‘een theologisch-historisch onderzoek naar de oorsprong en de ontwikkeling van het apostolisch ambt in de kerk’,⁵⁴⁹ wil Boon een bijdrage leveren aan het oecumenisch gesprek over het ambt, één van de kernproblemen van de oecumene. Na de wortels van het apostolisch ambt in het OT en NT te hebben aangewezen (met veel aandacht voor de typologische exegese), volgt een beschrijving van de ontwikkeling van het bisschopsambt in de apostolische traditie, waarbij met name gekeken wordt naar vroegchristelijke ordinatieliturgiën.⁵⁵⁰ In de vroege kerk functioneert de bisschop als lokale priester-voorganger, omgeven door een college van presbyters. In de middeleeuwen verwereldlijkte het episcopaat en raakte het letterlijk en figuurlijk zo ver van de lokale parochie verwijderd dat in feite de plaatselijke presbyter de eigenlijke ambtsdrager werd. De Reformatie sloot daarbij aan en keerde terug naar de vroege kerk. Zij schafte de (regionale) bisschop af en beschouwde - *selon la coutume de l’église ancienne* (Calvijn) - de (lokale) presbyter als de eigenlijke ambtsdrager, maar dan zonder de sacerdotale lading die hij in de middeleeuwen gekregen had. Zijn taak omvatte de dienst der prediking en der sacramenten. Voor het handhaven van de kerkelijke discipline, vroeger een taak van de bisschop, schiep Oecolampadius (Basel), daarin gevolgd door Bucer (Straatsburg) en Calvijn (Genève), een tweede vorm van presbyteriaat: de *ancien* (de ouderling), een uit de stadsraad afkomstige figuur, die door de genoemde hervormers ten onrechte geïdentificeerd werd met de vroegchristelijke presbyter. Boons conclusie is tweevoudig:⁵⁵¹ (1) de gereformeerde ouderling is een geheel nieuwe creatie van de reformatoren, zijn functie kan niet beschouwd worden als gestalte van het apostolisch ambt, maar hoort thuis in het grensgebied tussen kerk en stadhuis (vgl. de *Kirchenspielpfleger* van Bucer). In feite is hij een gestalte van het algemeen ambt der gelovigen.⁵⁵² (2) De predikant daarentegen kan beschouwd worden als de op plaatselijk niveau - en in rudimentaire vorm - herstelde figuur van de vroegchristelijke *episkopos*. Daarom kan Boon zeggen:

Uit het voorafgaande moet ons duidelijk zijn geworden, dat in tegenstelling tot de gangbare mening Calvijn allesbehalve de vader van de presbyteriale kerkstructuur is geweest. Zijn ambtsopvatting is veeleer diametraal tegenovergesteld aan een presbyteriale structuur, daar zij een uitgesproken episcopaal karakter draagt.⁵⁵³

Dit geldt echter alleen op het lokale vlak, op het bovenlokale vlak heeft Calvijn - om begrijpelijke redenen - de episcopale lijn niet durven trekken.⁵⁵⁴ Niettemin, aldus

⁵⁴⁸ R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie. Primair probleem der oecumene*, Nijkerk 1965.

⁵⁴⁹ A.w., 16.

⁵⁵⁰ A.w., 102, 117v., waar als bronnen worden genoemd: de *Apostolische Traditie van Hippolytus*, de *Didascalía*, de *Apostolische Kerkorde*, de *Apostolische Constituties*, de *Apostolische Canones*, de *Epitome* van boek VIII der *Apostolische Constituties*, het *Testament des Heren*, het *Euchologion* van Serapion en de vroege patres, ‘om na te gaan wat zij over het apostolisch ambt, in het bijzonder over het episcopaat, hebben geschreven’.

⁵⁵¹ A.w., 206.

⁵⁵² A.w., 202.

⁵⁵³ A.w., 201v.

⁵⁵⁴ A.w., 204.

Boon, zal het ‘met strikte inachtneming van de door ambtelijke pariteit en collegialiteit gestelde grenzen, toch mogelijk moeten zijn om ook op bovenplaatselijk niveau in de gestalte van een *pastor pastorum* als primus inter pares gestalte te geven aan de eenheid van de *ordo pastorum*’. Daarnaast is er in een traditie die gevaar loopt steeds meer te verbrokkelen en uiteen te vallen dringend behoefte aan een ambt dat de eenheid symboliseert. Daarom:

Het is nu de hoogste tijd dat wij ons binnen het gereformeerd protestantisme eindelijk eens in volle ernst afvragen, of niet een consequente uitwerking van de episcopale noties in Calvijns ambtsbeschouwing het voor de hand liggende antwoord zou moeten zijn op de voortschrijdende desintegratie welke de presbyteriaal-synodale structuur van de kerken de Geneefse hervorming vertoont.⁵⁵⁵

Door voor het vroegchristelijke ambtsmodel te kiezen zouden de reformatorische kerken een uiterst belangrijke bijdrage leveren aan de eenwording van de kerk. Vanuit deze positie hebben zij ook het recht kritische vragen te stellen aan de episcopale kerken, terwijl ze tegelijkertijd van deze kerken ook het een en ander kunnen leren, met name ten aanzien van de betekenis van het bisschopsambt voor de eenheid en de continuïteit van de kerk.⁵⁵⁶ Dan moeten ze echter wel zonder krampachtigheid en vooringenomenheid over de vragen die zich hier voordoen durven denken en spreken. Het is daarom de hoogste tijd dat we ‘de laatste anti-roomse affecten die bij een dergelijk denken en spreken uit hun schuilhoeken tevoorschijn plegen te komen’ radicaal uitbannen.⁵⁵⁷

Het boek riep vanwege de erin bepleite eucharistische ecclesiologie en de daaraan beantwoordende kerkordelijke gestalte veel verzet op, merkwaaarderwijs meer van hervormde critici⁵⁵⁸ dan van gereformeerde.⁵⁵⁹ De angst voor een weer oploeiende discussie over de vragen van hervormd-catholieke zijde aan de orde gesteld zat er nog diep in. Een symptoom daarvan was dat er voor Boon geen plaats was in de commissie die Berkhof begeleidde bij het schrijven van zijn ambtsrapport.⁵⁶⁰ Voor een goed begrip van Boons positie is het echter van belang bij deze studie uit 1965 twee kanttekeningen te maken.

---

⁵⁵⁵ A.w., 205.

⁵⁵⁶ A.w., 218.

⁵⁵⁷ A.w., 221.

⁵⁵⁸ Zie H. Berkhof, ‘Om de gestalte der oecumenische kerk’, *IdW* 21 (1966), 209-212; W. Nijenhuis, recensie in *NTT* 20 (1966), 308-313; G.C. van Niftrik, *K T* 17 (1966), 373-375 (Kroniek).

⁵⁵⁹ Zie J. van den Berg, ‘Het ambt in discussie’, *De Protestant* 86 (13 mei 1966), 4-8 en D. Nauta, ‘De ambtsopvatting der Reformatie onder kritiek’, *GTT* 66 (1966), 129-138.

⁵⁶⁰ Zie bij voorbeeld de brief van A.F.N. Lekkerkerker aan A.J. Bronkhorst, waarin L. schrijft dat Boon geen lid moet worden van de beraadsgroep, al weet hij ook: ‘later zal ons verweten worden, dat we deze figuur buiten de deur hebben gehouden’. Enerzijds vindt L. zijn boek *Apostolisch Ambt en Reformatie* op bepaalde punten waardevol (namelijk waar het handelt over de functionele primauteit van de dienaar des Woords ten opzichte van de ouderling: ‘hier heeft hij gelijk met zijn verzet tegen onze laagkerkelijke gelijkstelling van de ambten met elkaar’), anderzijds zou Boons *conditio sine qua non* ‘dat het ambt van dienaar des Woords verstaan moet worden tegen de achtergrond van de eucharistie als sacrificiële handeling onze gesprekken frustreren en *ad infinitum* verlengen’. ‘We gaan dan voorgoed de hele geschiedenis met de commissie voor het ambt vanaf 1952 herhalen en eindigen waarschijnlijk in dezelfde ellende als in oktober 1965. De bezinning op het ambt begint een kruis te worden’ (Lekkerkerker aan Bronkhorst, d.d. 19.10.1967, NA Den Haag, Archief-Bronkhorst (map 171)).

Ten eerste: de opvattingen zoals neergelegd in *Apostolisch Ambt en Reformatie* markeren slechts een bepaalde fase in de ontwikkeling van het denken van de auteur. Zijn gedachten over kerk, ambt en sacrament hebben hem namelijk steeds verder teruggevoerd naar 'het oorspronkelijke':⁵⁶¹ vanuit een grote persoonlijke betrokkenheid bij enkele grote geloofstradities van de wereldkerk (de congregationalistische in Amerika en de anglicaanse in Engeland)⁵⁶² en het streven naar theologische en liturgische vernieuwing in de Nederlandse Hervormde Kerk (Karl Barth en van der Leeuw) kwam hij bij Calvijn terecht en - via deze - bij Bucer.⁵⁶³ Vandaar ging de weg nog verder terug naar de kerkvaders, de vroegchristelijke kerk en de apostelen.⁵⁶⁴ Deze weg leidde hem echter nog verder terug, naar het jodendom, dat hem inspireerde tot een aanzet voor een ecclesiologie, die haar uitgangspunt kiest in de joodse herkomst van de kerk.⁵⁶⁵ Sindsdien vraagt Boon in al zijn publicaties - dus ook in die over het ambt - aandacht voor 'de joodse wortels van het christelijk geloof'. In die context ziet hij wel degelijk ook een grote plaats weggelegd voor de ouderling (= de joodse *zaqeen*) als representant van het volk en kenmerken zijn artikelen over het kerkelijk ambt zich door een opmerkelijk nuchtere en functionele aanpak: hij gaat niet meer uit van een vast ambtspatroom, maar vraagt welke functies er in de gemeente nodig zijn. (1989/1990).⁵⁶⁶ Hoe ver zijn we hier nog verwijderd van een functionele ambtsopvatting? Hoe dan ook, wie recht wil doen aan het werk van Boon, fixere hem niet op zijn boven besproken studie uit 1965 - al kan hij daar nog steeds met instemming naar verwijzen.⁵⁶⁷ In elk geval is mede dankzij Boon de figuur van de bisschop in de jaren zestig van de vorige eeuw niet geheel uit beeld geraakt.

Daar moet een tweede overweging aan worden toegevoegd. Sinds zijn ontdekking van het jodendom is Boon op zoek naar een nieuwe ecclesiologie, waarin de oude controversen tussen Reformatie en Contrareformatie, zoals die over katholiciteit en apostoliciteit, kunnen worden doorbroken.⁵⁶⁸ Op zoek naar een oecumenisch model, dat als criterium voor alle christelijke gemeenschappen zou moeten gelden, kwam hij uit bij de structuur van de messiaanse gemeenschap, zoals deze beschreven wordt in het verhaal over het apostelconvent

⁵⁶¹ Zie R. Boon, 'Laat ons de woorden wagen, die voormaals zijn geschied'. *Oefeningen in een Amsterdams leerhuis*. (Mededelingen Prof. Dr. G. van der Leeuwstichting 52), 1978, 5-6 ('Verantwoording').

⁵⁶² R. Boon, *Het probleem der christelijke gemeenschap: Oorsprong en ontwikkeling der congregationalistisch-geordende kerken in Massachusetts. Een studie over de bakermat van het gereformeerde protestantisme in de Verenigde Staten* (diss. Utrecht), Stichting Universitaire Uitgaven, Amsterdam, 1951.

⁵⁶³ R. Boon, 'De eerste drie geschriften van de Straatsburgse hervormer Martin Bucer. Het begin van de ontwikkeling zijner theologie' (NAK 39), 1953, 193-218.

⁵⁶⁴ De studie *Apostolisch Ambt en Reformatie* werd reeds in 1962 afgesloten, maar kon pas in 1965 gepubliceerd worden.

⁵⁶⁵ R. Boon, *Op zoek naar de identiteit van de kerk*, Nijkerk, 1970 en *De joodse wortels van de christelijke eredienst* (Mededelingen Prof. Dr. G. van der Leeuwstichting 40), 1970.

⁵⁶⁶ R. Boon, 'Ambten en functies in het geding', *Eredienstvaardig* 4 (1988), 262-265 en *idem*, 'Geen kerk zonder ouderlingen!', in: K. van der Horst/D. Monshouwer/G.H. Westra, *Voor de achtste dag. Het Oude Testament in de eredienst. Een bundel opstellen voor prof. dr. J.P. Boendermaker ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag*, Kampen 1990, 297-303.

⁵⁶⁷ R. Boon, 'Hoe komen wij uit het oecumenisch slop?', in: *De Bisschop, kerkscheidend of kerkverenigend? Ter nagedachtenis van ds. Nico van den Akker*, Delft 2002, 64-70 (65). Het is opmerkelijk dat een Calvijn-interpretatie als die van Boon, waarin ook aandacht wordt gevraagd voor de meer 'episcopale' accenten in diens ambtsopvatting, momenteel geen uitzondering meer is in de kring van gereformeerde kerkhistorici en oecumenici. Zie onder meer C. Graafland, *Gedachten over het ambt*, hfdst. 2 (over Calvijns waardering voor c.q. kritiek op de vroege kerk) en 3 (over Calvijns ambtsleer) en E. van der Borgh, *Het ambt herdacht*, 109-182 ('Het ambt in de kerk bij Johannes Calvijn'), en de daar vermelde literatuur.

⁵⁶⁸ R. Boon, 'Messiaanse gemeenschap in eschatologisch perspectief', *Ter Herkenning* 14 (1986), 16-29 en *idem*, 'Twee voorwaarden voor denken en spreken over de kerk', *Kosmos + Oekumene* 23 (1989) 243-248.

te Jeruzalem (Hand.15): daar, in de oorspronkelijke twee-eenheid van 'de kerk uit de benijdenis' en 'de kerk uit de volken', ligt het oecumenisch model voor de messiaanse gemeenschap. En zijn vraag aan de kerken is: in hoeverre maakt een christelijke ecclesiologie daar ernst mee? Is de oorspronkelijk tweevoudige grondstructuur van de *ecclesia* in feite niet verdwenen achter de latere opvatting van de *Una Sancta Catholica* en is daarmee ook 'de rest van Israël' niet achter de horizon verdwenen?

Zo wordt het oecumenische beraad voorlopig teruggebracht tot een beoefening van zelfkritiek. Want elk van de gezindten wordt uitgenodigd om in haar zelfportret te onderzoeken in hoeverre dat beeld strookt met of afwijkt van die oorspronkelijke grondstructuur. Als iets kan bogen op apostoliciteit in de volstrekte zin van het woord, dan is het toch zeker deze structuur.⁵⁶⁹

Van hieruit stelt Boon ook de traditioneel-christelijke ambtstheologie onder kritiek en vraagt hij aandacht voor de joodse wortels van het kerkelijk ambt, ook van het vroegchristelijke bisschopsambt, dat opmerkelijke parallellen vertoont met bepaalde leidinggevende functies in het jodendom.⁵⁷⁰

1.3.21 1966-1972: HET RAPPORT BERKHOF: TOCH EEN BOVENPLAATSELIJK AMBT?

Na de afwijzing van het rapport-Van Ruler door de RZKT besloot de synode het schrijven van een rapport over het ambt niet meer op te dragen aan een commissie, maar aan één persoon: de in brede kringen gezaghebbende Leidse hoogleraar H. benadering, passend bij de sindsdien totaal veranderde kerkelijke en maatschappelijk situatie (gekenmerkt door verzet tegen gevestigde structuren, oecumenische toenadering, grote veranderingen in de maatschappij enz.). Berkhof die bij de evaluatie van het rapport-Van Ruler ernstig bezwaar had gemaakt tegen het eenzijdig presbyteriaal-synodaal karakter ervan, was zich ervan bewust dat hij nieuwe wegen moest Berkhof, die werd omringd door een 'commissie van beraad', waarin vertegenwoordigers van de belangrijkste modaliteiten zitting hadden.⁵⁷¹ Men hoopte op een nieuwe gaan. In een vergadering van de RZKT⁵⁷² gaf hij op programmatische wijze als zijn mening te kennen, 'dat vergeten moet worden wat achter is. In deze tijd moet het gereformeerd-presbyteriale niet zo sterk worden benadrukt. De *Presbyterian Alliance*⁵⁷³ werkt dit in de hand. De tegenstelling presbyteriaal-episcopaal moet niet zo centraal worden gesteld. De kwestie van het ambt moet in breed oecumenisch verband worden gezien'. Intussen was echter wel een uitgesproken oecumenisch georiënteerde beweging als *Hervorming en Catholiciteit*, waar het in 1951 allemaal be-

⁵⁶⁹ R. Boon, in: *De Bisschop, kerkscheidend of kerkverenigend?*, 70.

⁵⁷⁰ Zie R. Boon, *De joodse wortels van de christelijke eredienst* (Mededelingen Prof. Dr. G. van der Leeuwstichting, afl. 40), Amsterdam 1970, 217-228 ('De joodse achtergrond van het ambt in de kerk').

⁵⁷¹ Leden van de beraadcommissie waren W. Balke, A.J. Bronkhorst, E. Emmen, Th.C. Frederikse, J.M. Hasselaar, M. de Jonge, A.F.N. Lekkerkerker, S. Meijers en P. Oskamp. Zie: *Wat is er aan de hand met het ambt? Studierapport over het ambt, aangeboden door de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, krachtens besluit van 18 februari 1969*, 's- Gravenhage, 1970, 11.

⁵⁷² Zie het verslag van de vergadering RZKT 13/14 mei 1966, (archief RZKT, NA).

⁵⁷³ In 1967 zou de *World Alliance of Reformed Churches* (WARC), een aantal *Thesen* over het bisschopsambt doen verschijnen, opgesteld door een commissie waarin onder meer zitting hadden de hoogleraren Berkhof, Bronkhorst en Nauta. Zie de verwijzing naar deze thesen in *Wat is er aan der hand*, 87, noot 2. Verderop in dit hoofdstuk komen we op dit document terug.

gonnen was, buiten beeld geraakt - en dat niet alleen, zoals het rapport zegt, 'omdat de hoogkerkelijke druk op de hervormde ambtsopvatting, die in 1952 zo sterk voelbaar was, had plaats gemaakt voor een niet minder sterke laagkerkelijke'.⁵⁷⁴ We constateerden immers al eerder dat Boon, de belangrijkste spreekbuis van de hervormd-catholieke beweging, bewust buiten de deur gehouden was.⁵⁷⁵ Overigens waren merkwaardig genoeg ook de laagkerkelijken niet in de beraadscmissie vertegenwoordigd. Het rapport was gereed in 1968.⁵⁷⁶ Het probeert recht te doen aan de nieuwste NT-ische inzichten,⁵⁷⁷ relateert presbyteriale kerkmodel (o.a. door ruimte te scheppen voor bovenlokale ambtsdragers) en houdt rekening met de sociologische context.

De inhoud laat zich als volgt samenvatten. *Exegetisch*: de ambten worden niet gezien in de lijn van de apostelen. De 'twaalf' fungeren in de evangeliën als de ooggetuigen van Christus, daarom kunnen ze niet 'opgevolgd' worden: apostolische successie is een *contradictio in terminis*. De exegese in dit rapport gaat dan ook niet uit van de roeping en de taak van de apostelen, maar van de veelheid van genadegaven in de gemeente, waarover de apostel Paulus spreekt in 1 Korintiërs 12 en 14, terwijl in het dogmatisch deel de beeldspraak van het Hoofd, het Lichaam en de leden domineert. Voor de 'episcopale' tendensen in de Pastorale Brieven (Timoteüs en Titus) is dan ook weinig aandacht: die worden beschouwd als een afwijking van de oorspronkelijk charismatische structuur van de gemeente. *Dogmatisch*: het ambt wordt vooral gezien als een vorm van Christusrepresentatie. Het ambt drukt uit dat de gemeente leeft van een 'Tegenover', dat in Woord en Geest op haar af komt. Het is dienstbaar aan de opbouw van de gemeente, het Lichaam van Christus (Efeziërs 4), en zo ook aan de dienst van de gemeente in de wereld. Al heeft het college van 'oudsten' de leiding in de gemeente, het presbyteriale moet een episcopaal element in zich kunnen opnemen. Daarom moet er ruimte zijn voor het persoonlijk karakter van het ambt, niet alleen plaatselijk, maar ook regionaal en landelijk, zelfs in wereldverband (een soort 'Petrus-ambt'). Het laatste gezag ligt echter bij een college van ambtsdragers. *Historisch*: het rapport kiest enerzijds voor een presbyteriale kerkorde - en dan zó radicaal, dat alle ambten gesubsumeerd worden onder de categorie 'oudste', waarmee het anderzijds aangeeft een verabsolutering van de gereformeerde drieslag predikant - ouderling en diaken af te wijzen. Ook wordt (wijselijk vragenderwijs) de vinger gelegd bij een aantal onduidelikheden waarmee de gereformeerde ambtstraditie vanaf haar geboorte behept is. We noemen er enkele: zijn de ambten echt gelijk of is er toch sprake van hoger-en-lager (concreet: is een ouderling principieel gelijk aan een predikant of verleent hij slechts 'hulp en bijstand': zie het klassieke bevestigingsformulier!)? Waarom wordt een predikant voor het leven bevestigd en ouderlingen en diakenen voor een getermineerde tijd? Waarom mag een ouderling geen sacramenten bedienen? Is het gereformeerd om over de autonomie van de plaatselijke gemeente te spreken, of - zoals bij het Schotse systeem - het centrale gezag bij de classis te leggen? Waarom kent de Nederlandse Hervormde Kerk eigenlijk - in tegenstelling tot de Schotse, de Duitse en de meeste andere hervormde kerken - geen apart bovenlokaal ambt voor een classis of provincie? In een *Aanhangsel*, getiteld 'Gedachten over gewenste ver-

⁵⁷⁴ *Wat is er aan der hand*, 15.

⁵⁷⁵ *Supra* p. 140, noot 560 (correspondentie Bronkhorst-Lekkerkerker).

⁵⁷⁶ Na herhaaldelijk aangebrachte aanvullingen en correcties werd het rapport in definitieve versie, voorzien van enkele bijlagen, gepubliceerd onder de in noot 570 vermelde titel, afgekort als *Wat is er aan der hand?*

⁵⁷⁷ Zie *Wat is er aan der hand?*, 19-33 ('De Nieuwtestamentische gegevens'), waar duidelijk de invloed van de *traditionsgeschichtliche* methode merkbaar is: er wordt onderscheiden tussen verschillende traditielagen, echt en onecht, vroeg en laat, charismatisch en institutioneel, enz.

anderingen in de ambtsstructuur' (par. 73-95), waarin onder meer gepleit wordt voor specialisatie en teamwerk, komt de bovenlokale 'oudste' opnieuw ter sprake. Eerst vanuit een sociologische overweging: 'naar mate onze maatschappij naar grotere verbanden toegroeit zullen enerzijds de oecumenische en anderzijds de bovenlokale elementen in het ambt krachtiger naar voren hebben te treden'. Vervolgens vanuit praktisch-ecclesiologische overwegingen: 'Er moeten (classicale?) provinciale en synodale ambtsdragers komen' - hoe ook genoemd: provinciale c.q. synodale oudsten, opziensers, visitatoren, moderatoren etc. - voor pastoraat, vragen van kerk en wereld, vormingswerk, enz. Zij staan onder de provinciale kerkvergadering, respectievelijk de synode die hen benoemde. Ze worden met handoplegging voor een getermineerde periode bevestigd. Het *Aanhangsel* besluit met de volgende aanbeveling: 'Om te voorkomen dat het ambt op provinciaal en nationaal niveau een eenzijdig-collegiaal gezicht zou krijgen, verdient het overweging, het element der persoonlijkheid opzettelijk in één der provinciale, respectievelijk synodale ambtsdragers te belichamen. Deze zou dan *pastor pastorum* moeten zijn; onder de provinciale kerkvergadering, respectievelijk de synode zou aan hem een eigen taak van zielszorg en leiderschap kunnen worden opgedragen'.⁵⁷⁸

Conclusie: we hebben hier te doen met een laagkerkelijk rapport, met hier en daar een episcopale uitschieter (vooral in het aanhangsel en bijlage I). Of - enigszins gechargeerd gezegd, maar niet onwaar - met Lekkerkerker, lid van de commissie van beraad: 'Dit rapport wil uiteindelijk een congregationalistisch gestructureerde gemeente met een sterke zeggenschap van deskundigen, waarbij het geheel wordt samengehouden door superintendanten. De kosten van die herbouw dienen berekend te worden'.⁵⁷⁹

Behalve door Lekkerkerker werd het rapport ook door de overige leden van de beraadcommissie stevig bekritiseerd. We lichten er weer enkele voor ons interessante punten uit. Zo ondersteunde Emmen het pleidooi voor een *pastor pastorum*. Ondanks de in hervormde kringen bestaande 'watervrees voor de bisschop zou hij een charismatische figuur van deze naam als herder voor de herders, ingebouwd in de vergaderingen der kerk, de raadgever en helper in talloze, vaak ook moeilijke situaties', niet uit het oog willen verliezen.⁵⁸⁰ Volgens Th.C. Frederikse is het rapport te eclecticisch: het ontleent materiaal aan allerlei verschillende kerkmodellen: hoogkerkelijke, gereformeerd-presbyteriale, laagkerkelijke en dynamisch-experimentele - 'en oogst dienovereenkomstig zeer willekeurig lof en critiek van allerlei kanten'.⁵⁸¹ Hasselaar constateert in het rapport een spanning tussen de opbouw van de ambten vanuit de plaatselijke gemeente enerzijds en het universele Petrusambt anderzijds. Het eerste getuigt van 'een even seculariserende hantering van het geheimenis der kerk' als het tweede. Overigens wil hij Berkhofs vraag om aandacht voor 'wijdere'

⁵⁷⁸ *Ibidem*, 64v. (par. 94); Vgl. *Ibidem*, Bijlage I, 'Aanwijzingen voor de bestudering van het rapport', 87-89 (XII: 'Moet er ruimte komen voor een bovenpersoonlijk ambt?').

⁵⁷⁹ Voor het volgende zie: 'Commentaren van de leden der commissie inzake het rapport over het ambt - januari 1969', in: *Handelingen van de vergadering van de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk op 17,18 en 19 februari 1969*, 136-148. Het commentaar van A.F.N. Lekkerkerker (*a.w.*, 143-146), is ook te vinden in zijn *Oorsprong en functie van het ambt*, 214-221. Opvallend is echter dat de door ons geciteerde slotconclusie daar is weggelaten.

⁵⁸⁰ *Handelingen der generale synode*, 137-139.

⁵⁸¹ *Ibidem*, 139-140.

ambten en zelfs voor een 'universeel' ambt niet geheel afwijzen - mits ze dienstbaar zijn aan de verwachting van de komende Christus. (Gunning).⁵⁸² Lekkerkerker betreurt het dat het ontstaan van de 'ambtskwestie' (het meningsverschil over de apostolische successie) geheel in het duister blijft: er worden slechts enkele regels aan gewijd.⁵⁸³ P. Oskamp tenslotte is enthousiast, onder meer vanwege de knappe synthese van de standpunten in de oecumene die het rapport geeft. Zelf verwijst hij naar de onderhandelingen voorafgaande aan de Verenigde kerk van Zuid-India, waarbij elke kerk een punt mocht inbrengen dat door de andere kerken gerespecteerd moest worden: 'Ik stel voor dat in het gesprek over het ambt de Doopsgezinden c.s. het algemeen priesterschap inbrengen; de Oud-katholieken het bisschopsambt; de Rooms-katholieken het Petrusambt (collegiaal opgevat) en de Hervormden/Gereformeerden de ouderling (=de 'leek', die een bijzonder ambt draagt). Wat weerhoudt ons van zulk een gesprek? Het zal er eens van moeten komen' (*ibidem*, 147-148).

Het rapport is drie keer in de synode besproken: eerst in 1968, vervolgens in herziene vorm in 1969 en tenslotte na de verwerking van de binnengekomen consideraties van de classicale vergaderingen, in 1972.⁵⁸⁴ Ook in de kerkelijke pers en in theologische tijdschriften kreeg het veel aandacht.⁵⁸⁵ Opmerkelijk is dat Berkhof zelf in een uitvoerige samenvatting van alle door collega's, predikanten, commissies van rapport en synodeleden ingebrachte bezwaren⁵⁸⁶ wel de kritiek noemt van zijn laagkerkelijke opposanten en van hen die uitgaan van wat hij noemt 'de klassiek-gereformeerde ambtsopvatting', maar er geen rekening mee lijkt te houden dat er ook van *Hervormd-Catholieke* zijde bezwaren tegen zijn werkstuk zouden kunnen worden ingebracht. Hij noemt ze althans niet. Wellicht was er vanuit die hoek toen nog niet gereageerd, omdat het rapport nog niet gepubliceerd was - feit is evenwel dat ook later, toen er een gedegen artikel op tafel lag van de voorzitter van de beweging, L. Brink, een publieke reactie van Berkhof en zijn beraadsgroep, voor zover ons bekend, uitbleef. In de door G. de Ru voor de novembersynode van 1972 geschreven samenvatting van de classicale consideraties komen de hervormd-catholieke geluiden overigens wel, zij het summier, aan de orde.⁵⁸⁷

Ook van een ander 'catholiek' geluid klonk slechts een zwakke echo ter synode door. We bedoelen de 'Gemeenschappelijke verklaring over het kerkelijk ambt', die

---

⁵⁸² *Ibidem*, 140-141.

⁵⁸³ *Ibidem*, 143-146.

⁵⁸⁴ Zie *Handelingen van de vergadering van de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk op 17,18 en 19 juni 1968*, 45-51, 53-57 en 163-196; *idem*, 17,18 en 19 februari 1969; 39-47 en 97-157; *idem*, 20,21, 22 en 23 november 1972, 45-49 en 150-160.

⁵⁸⁵ Tussen 1967 en 1972 werd aan het rapport veel aandacht besteed, zowel in de kerkelijke pers - onder meer door *WD 18* (1969), met een reeks artikelen over het ambt - als in tijdschriften als *Kerk en Theologie* (met artikelen van K. Blei en A.F.N. Lekkerkerker) en *Theologia Reformata* (met artikelen van W. Balke en H. Jonker). Zie voor een uitvoerige bespreking van het rapport-Berkhof en de kritiek daarop van de beide laatstgenoemden: C. Graafland, *Gedachten over het ambt*, 189-205 (over het rapport-Berkhof) en 227-246 (over Balke en Jonker).

⁵⁸⁶ Zie H. Berkhof, 'Het ambt in discussie', zondagavondlezing NCRV, nr. 4, 11-5-1969.

⁵⁸⁷ Zie 'Samenvattend rapport over de consideraties der classicale vergaderingen terzake van het door de synode hun toegezonden ambtsrapport', door G. de Ru, in: *Handelingen Synode*, november 1972, 153.

door de Bossche-Betuwe kring (een door ds N.K. van den Akker geleide oecumenische studiekring, bestaande uit leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Nederlandse Hervormde Kerk, de Oud-Katholieke Kerk en de Rooms katholieke Kerk) in het najaar van 1972 aan de Nederlandse kerken was toegezonden.⁵⁸⁸ De verklaring, die bedoeld was als bijdrage aan het oecumenisch gesprek over het ambt, werd door de voorzitter van de commissie van beraad, A.D. de Pater, weliswaar 'met instemming' gememoreerd, maar daar bleef het dan ook bij. Het document suggereert als gemeenschappelijk uitgangspunt voor de bezinning op het ambt: het gezonden-zijn door Christus en de verbondenheid met de gemeenschap. Belangrijk is wat er vandaaruit gezegd wordt over de apostolische successie: 'Het gezonden-worden van de ambtsdrager berust op het gezonden-zijn van de Zoon door de Vader. Deze zending gaf Christus door aan zijn apostelen (Joh. 20,21). Zij zet zich voort tot aan het einde der tijden. Dit is het wezenlijke van wat onder apostolische successie moet worden verstaan (Matth. 20:19v.). Daarin ligt opgesloten, dat Christus' openbaring wordt doorgegeven, waarbij de ambtsdragers, in verbondenheid met de eerste ontvangers van de opdracht - welke verbondenheid de grondslag is voor de collegiale verbondenheid van de ambtsdragers onderling - een onvervreemdbare verantwoordelijkheid dragen. In de apostolische successie drukt zich tevens de *communio* van Christus' Kerk uit als een band tussen alle tijden en plaatsen'. Omdat uitdrukkelijk wordt vermeld 'dat belangrijke gezichtspunten, zoals de gestalte van het ambt in de verschillende kerkelijke tradities (bijv. episcopale ambtsstructuur en presbyteriale ambtsstructuur) buiten de verklaring zijn gehouden', biedt dit interessante document op dit punt geen nieuwe inzichten.

Ter wille van de overzichtelijkheid zullen we in het nu volgende gedeelte eerst een korte samenvatting geven van de bezwaren vanuit laagkerkelijke en klassiek-gereformeerde hoek, om daarna iets uitvoeriger in te gaan op de kritiek van *Hervorming en Catholiciteit*, de 'modaliteit' die tenslotte de aanleiding vormde tot de hele discussie.

Voor de reactie van de laagkerkelijken, die - zoals gezegd - evenmin als de hervormd-catholieken in de commissie van beraad vertegenwoordigd waren, zijn we aangewezen op de ter synode geleverde commentaren. Daaruit blijkt dat het rapport volgens deze groep te veel piëteit heeft jegens de traditionele gereformeerde ambtsopvatting. De term 'ambt' is onbruikbaar, te zwaar belast, te autoritair en te veel aan de sacrale sfeer gebonden. Ook met het begrip 'representatie' moeten we voorzichtig zijn: elk gemeentelid kan Christus representeren. Het is allemaal veel te hoogkerkelijk gedacht: het rapport vertoont episcopale trekken. Alle nadruk moet vallen op de dienst waartoe alle gelovigen geroepen zijn. Het bijzondere ambt is een exponent van het algemene ambt. De gemeente is mondig, het ambtsmonopolie moet doorbroken worden, ook ten aanzien van de bediening van de sacramenten. Verder is men bang dat een dogmatische ambtsopvatting verstarrend werkt: vanuit de bijbelse op-

---

⁵⁸⁸ De tekst van de verklaring is afgedrukt in A.J. den Tonkelaar, *Kleine kroniek van de Bossche-Betuwe Kring (1948-1988)*. *Ontmoeting en gesprek*, 's Hertogenbosch 1989, 67-71 (bijlage II).

dracht om de mensen vandáág te dienen, is het van belang de kerkelijke organisatie aan te passen aan de eisen van de tijd.⁵⁸⁹

De ‘klassiek-gereformeerden’ daarentegen vinden het rapport veel te laagkerkelijk. Zij verzetten zich tegen de tendens tot democratisering en functionalisering. Ook bespeuren ze een episcopale tendens in het rapport. Zij vrezen een aantasting van het presbyteriale systeem en pleiten voor trouw aan Schrift en belijdenis.⁵⁹⁰ Deze kritiek is door W. Balke, lid van de beraadsgroep, theologisch onderbouwd in een artikel, dat is opgenomen in de brochure *Geen ander ambt* (1971).⁵⁹¹ Al geeft de auteur toe dat de bijbel geen blauwdruk bevat voor een kerkorde, toch is hij met Van Ruler van mening dat de presbyteriale kerkorde op ongeëvenaarde wijze de bedoelingen van de H. Geest weerspiegelt (17). Zijn stelling is dat zowel de hoogkerkelijke als de laagkerkelijke ambtsopvatting eraan mank gaat, dat Woord en Geest van elkaar worden losgemaakt (12). Wie dan ook met een beroep op de ‘vrijheid des Geestes’ afwijkt van de calvinistische traditie om nieuwe wegen te kunnen gaan in de theologie en de praxis van het ambt, zoals Berkhof doet (par. 59), dient zich af te vragen of hij niet meer door de geest van het libertinisme gedreven wordt dan door de pneumatologie van de Reformatie. (8) In elk geval: wanneer Berkhof probeert ter wille van de oecumene episcopalisme en congregationalisme met elkaar te verbinden en daarbij beweert geheel in de lijn van de gereformeerde traditie te blijven (15), doet hij daarmee niet alleen tekort aan Calvijn,⁵⁹² maar bewijst hij ook te veel eer aan de oecumene: moet de Nederlandse Hervormde Kerk ter wille van haar contacten met zowel kerken van het episcopale als van het congregationalistische type ‘haar eigen hervormde = gereformeerde leer van kerk en ambt relatief stellen’? (6). Leert de

---

⁵⁸⁹ *Handelingen generale synode*, november 1972, ‘Samenvattend rapport’, 152-153; Vgl. H. Berkhof, *WD* 18 (1969), 198 en *idem*, *NCRV-lezing* 4, 1v.

⁵⁹⁰ Zie *Handelingen Synode*, november 1972, ‘Samenvattend rapport’, 155-156.

⁵⁹¹ W. Balke, ‘Berkhofs beroep op de gereformeerde traditie, met name op Calvijn’, in: *Geen ander ambt. Naar aanleiding van het ambtsrapport van prof. dr. H. Berkhof, gezien door drs. W. Balke en drs. K. Exalto, eerder gepubliceerd in het weekblad De Waarheidsvriend*, met een ten geleide van ds. W. L. Tukker, Masssluis 1971, 5-30.

⁵⁹² Op de pagina’s 22-27 van zijn artikel somt Balke maar liefst negen bezwaren op tegen de wijze waarop Berkhof zich op Calvijn beroept. De belangrijkste daarvan luiden: Al hield Calvijn ook rekening met de tijdsomstandigheden, hij eerbiedigde vóór alles het gezag van de Schrift. Op grond daarvan koos hij principieel voor het presbyteriale systeem, terwijl zijn opmerkingen over de bisschop gehoord moeten worden als concessies aan de nog vigerende praktijk; ten onrechte voert Berkhof de onduidelijke positie van de gereformeerde ouderling terug op een verschil tussen Calvijns *Institutie* en zijn commentaren; het ‘Tegenover’ van de gemeente is niet de ambtsdrager, maar de Schrift. In een bespreking van *Geen ander ambt* schrijft W. Nijenhuis dat een verabsolutering van het presbyteriale systeem geen stand kan houden in het licht van het historisch onderzoek: ‘Het Calvinisme heeft bijna van de begintijd af in zijn opvattingen over de kerkorde een grote differentiatie gekend. Reeds in de 16e-eeuw bestonden er congregationalistische Calvinisten als Jean Morély, misschien geïnspireerd door Pierre Viret, en episcopale Calvinisten als Adrianus Saravia. Er is op zichzelf dus geen enkele reden om congregationalisme en episcopalisme als bedreigingen van het echte Calvinisme af te schilderen, zoals Balke doet’. Zie W. Nijenhuis, ‘Geen ander ambt?’, *WD* 20 (1971), 157-158. Ook Graafland vraagt zich af of Balke wel recht doet aan Calvijn wanneer hij stelt dat de Geneefse hervormer, waar deze zich uitspreekt voor een voluit presbyteriale kerkregering ‘principieel’ bezig is, terwijl zijn positieve uitlatingen over de bisschop verstaan moeten worden als een concessie aan de weerbarstigheid van de kerkelijke ‘praktijk’. Waar haalt Balke het criterium voor een dergelijke onderscheiding vandaan? Zie C. Graafland, *Gedachten over het ambt*, 239-241.

ervaring niet, bij voorbeeld in Zuid-India, dat vele presbyteriaanse kerken hun ambtsopvatting hebben laten varen en een louter praktische maatstaf aanleggen? 'Het gaat er dan niet meer om of de episcopale of presbyteriale orde het meest schriftuurlijk is, maar hoe men de waardevolle elementen van beide kerkorden het best kan combineren. Uiteindelijk worden dan langs deze weg zowel presbyteriaanse kerken als vrije kerken gewonnen voor de aanvaarding van een episcopale structuur' (16). Wanneer Berkhof bij zijn bespreking van Calvijns ambtsleer stelt: 'wij willen niet minder, maar meer' (par.60), betekent dat 'meer' in feite, 'dat er ter wille van de *oecumene* episcopale draden, en op gezag van de *sociologie* congregationalistische draden in het presbyteriaanse systeem worden geweven. Wij zijn echter geneigd dit "meerdere" als "minder" te waarderen.' (26). Nu is het zoeken naar nieuwe wegen in de oecumene en in de moderne maatschappij niet bij voorbaat verwerpelijk, maar: 'de Hervormde Kerk heeft de opdracht om vanuit de rijkdom van de H. Schrift en haar reformatorisch belijden de oecumene te dienen. Juist om oecumenische overwegingen moet onze kerk haar presbyteriale ambtsopvatting niet nivelleren' (29).

Vanuit hervormd-caholieke hoek horen we uiteraard een geheel ander geluid. Daar mist men de figuur van de bisschop. Enkele classes achtten een niet getermineerd bovenplaatselijke ambt - 'met aftrek van de roomse deviaties en met verdiscontering van het collegialiteitsbeginsel' - als teken van eenheid verdedigbaar.⁵⁹³ De (voor zover ons bekend) enige theologische reactie op het rapport vanuit deze hoek op het rapport-Berkhof is van de hand van L. Brink, gepubliceerd in het tijdschrift *Eredienst* (1971).⁵⁹⁴ Brink is enerzijds dankbaar voor het rapport (onder meer vanwege de moed van de opsteller om de hervormde ouderling 'van tafel te vegen om op zijn plaats een ander ambt te stellen' en zijn moed om ruimte te maken voor bovenlokale ambten), anderzijds is het hem een raadsel, hoe het rapport zo gemakkelijk de (ook door Berkhof zo genoemde) dringende vragen van *Hervorming en Catholiciteit* kan bagatelliseren, 'zodat er nauwelijks enige confrontatie met een katholieke ambtsopvatting in het rapport heeft plaatsgevonden' (5). Vervolgens somt hij maar liefst elf bezwaren tegen het rapport op, waarvan we de meest karakteristieke hier weergeven. Allereerst tekent hij protest aan tegen de wijze waarop met de Schrift wordt omgegaan (7v.): het OT speelt geen rol en het NT wordt selectief gebruikt: wel de Brieven, niet de evangeliën - terwijl juist J.M. Gerritsen in zijn boek *Het Apostolisch Ambt* het belang heeft laten zien van b.v. de figuur van de oudtestamentische *sjaliach* en de doorwerking daarvan in het evangelie: 'Wie Mij ontvangt, ontvangt Hem die Mij gezonden heeft' (Mat.10:40). Een volgend punt is de betekenis van de apostelen voor het kerkelijk ambt (8v.). Berkhof stelt wel erg vlot dat de apostelen onopvolgbaar zijn en dat het gezag van de apostelen is overgegaan op de heilige Schrift. Dat laatste is slechts ten dele waar: wordt niet juist in de eschatologische partijen van het NT de plaats van 'de Twaalf' sterk geaccentueerd (Openb.4 en 5 - een beeld dat - al weer volgens Gerritsen - grote invloed heeft gehad op het kerkmodel van Ignatius van Antiochië. De vroege kerk heeft immers in de 24 oudsten die voor de troon van God staan een typering gezien 'van een college van presbyters en diakenen, die om

---

⁵⁹³ Zie *Handelingen Synode*, november 1972, 'Samenvattend rapport', 153.

⁵⁹⁴ Zie L. Brink, 'Het ambtsrapport van de Hervormde Kerk', *Eredienst* IV-4, V-1,2 (1971), 4-14.

Christus zelf (en later om de bisschop) heen zijn geschaard' (13)? Vervolgens stelt de auteur het bisschopsambt aan de orde en hij vraagt waarom Berkhof eigenlijk kritischer staat tegenover de Pastorale Brieven dan tegenover Calvijns ambtsopvatting? Waarom wel de *episcopus in presbyterio*, zoals Calvijn die voorstond, en geen bisschop in de volle apostolische zin van het woord? Calvijns opvattingen worden gememoreerd zonder dat ze opnieuw aan de Schrift getoetst zijn. Op een studiesamenkomst van *Hervorming en Catholiciteit* werd deze werkwijze 'oecumenisch, bijbels en kerkelijk onder de maat' genoemd. Als laatste punt noemt Brink de verhouding van ambt en sacrament. Wanneer Berkhof ervoor pleit om ook ouderlingen de sacramentsbevoegdheid te geven, omdat onze traditie om die voor te behouden aan de predikant niet berust op het NT, maar 'op een onbewust sacramentalisme, dat de Nederlandse Hervormde Kerk nog uit de middeleeuwen heeft overgenomen' (par. 65), veronachtzaamt hij dan niet het verschil tussen een vroegchristelijke presbyter en een gereformeerde ouderling? Bovendien: het NT kent wel degelijk zoiets als 'ambtswijding': 'Jezus blies op zijn discipelen en zei tot hen: Ontvangt de heilige Geest' (Joh. 20:21), en 'daarna ontvingen zij de bevoegdheid de verzoening in concreto voor mensen te bedienen. En dat lezen we ook in 2 Tim. 1:6 en daarom vroeg het Hilversums Convent in 1951 aan de synode om de ambtsoverdracht te mogen ontvangen in de continuïteit der christenheid van alle eeuwen'. Dat brengt de auteur bij zijn laatste punt, waarin hij uiting wil geven aan het verdriet van het *Convent voor Hervorming en Catholiciteit*, dat het niet gekomen is tot een serieuze doordinking van een bisschoppelijke kerkorde of een additionele wijding, waarom het Convent toch had gevraagd. In Zuid-India heeft men elkaar toch ook kunnen vinden? 'Als men dit weet, waarom dan geen enkel onderzoek naar mogelijkheden in die richting? Ondanks veel waardering gevoelen wij ons met dit rapport met een kluitje in het riet gestuurd, waardoor de gewetensnood van verschillende predikanten ook na twintig jaar studie (!) op geen enkele wijze is weggenomen' (14).

Op 20 november 1972 werd het rapport-Berkhof, zoals gezegd, in tweede lezing door de Synode behandeld. Omdat de consideraties van de classicale vergaderingen ('de grondvergaderingen van de kerk') zeer verdeeld en onderling tegenstrijdig waren,⁵⁹⁵ kon de synode niet besluiten het rapport te aanvaarden als 'de' hervormde ambtsopvatting. Het werd als studiemateriaal voor verdere bezinning de kerk in gezonden. Daarmee ging het rapport-Berkhof in feite 'de weg van alle synodale vlees': het werd in de archieven opgeborgen.⁵⁹⁶ En nog steeds 'weten we in de Nederlandse Hervormde Kerk niet wat het ambt is'.⁵⁹⁷ Één ding maakten de genoemde consideraties echter wel duidelijk: 'de meerderheid der classes die reageerden, wil de prebyteriaal-synodale kerkorde handhaven'.⁵⁹⁸ Daarmee werd tegelijk - zij het

⁵⁹⁵ Zie *Handelingen Synode*, november 1972, 150-160, ('Samenvattend rapport', *passim*).

⁵⁹⁶ Zie C. Graafland, *Gedachten over het ambt*, 246.

⁵⁹⁷ Een uitdrukking die op kritieke momenten gebruikt wordt om de onduidelijkheid van de hervormde ambtsopvatting te verontschuldigen.

⁵⁹⁸ Zie *Handelingen Synode*, november 1972, 160 ('Samenvattend rapport'). Het verslag van de commissie van rapport (adviseur A.J. Bronkhorst) interpreteert deze zin als: de meerderheid wil vasthouden aan 'de huidige en vigerende prebyteriaal-synodale kerkorde': 'Met opzet schrijven we huidige en vigerende, omdat ook het studierapport o.i. een prebyteriaal-synodale kerkorde voorstaat', *Ibidem*, 163.

impliciet - een meer episcopale vorm van kerkregering afgewezen. Voorgoed? Wellicht dat er op dit punt iets te verwachten was geweest van een voorstel van de commissie van rapport om de Gereformeerde Kerken in Nederland te benaderen voor het instellen van een gezamenlijke hervormd-gereformeerde commissie, opdat de bezinning over het ambt in soW-verband zou kunnen worden voortgezet. Deze commissie zou als taak kunnen krijgen om

uitgaande van de bijbelse theologie en zich bewegende in de lijn van de presbyteriaal-synodale kerkorganisatie, de vragen die enerzijds door het rapport-Berkhof aan de orde gesteld zijn en anderzijds door de andere kerken in dit verband aan ons worden gesteld, op een nieuwe wijze aan ons allen voor te leggen.⁵⁹⁹

Het voorstel is niet door de synode overgenomen. Wel werd besloten een commissie in te stellen met de opdracht, na te gaan welke gemeenschappelijke inzichten en welke verschillen inzake het ambt er in de kerk bestaan en daarbij ook de vraag te betrekken 'welke verschillen en divergenties aanvaardbaar zijn binnen het kader van de grondslagen van de gereformeerde ambtsopvatting'.⁶⁰⁰ Over gereformeerde participatie in deze commissie (waarvan niemand overigens ooit iets vernomen heeft) horen we echter niets meer.

Dit gedeelte afsluitend kunnen we, met Staples in zijn evaluatie van de zaak-Loos, vaststellen dat in 1969, zeventien jaar na het door de hervormde synode in juni 1952 aangekondigde proces van fundamentele theologische bezinning op het ambt, de notie van een 'personal ministry of oversight' - in de zin van provinciale (of zelfs landelijke 'oudsten', 'opzieners', 'visitatoren' en 'moderatoren' - 'no longer appears to be entirely unthinkable'.⁶⁰¹ De uitkomst van een lang en heftig debat over het ambt is inderdaad dat zoiets als een bovenplaatselijk ambt niet geheel ondenkbaar is in de Nederlandse Hervormde Kerk - al is het daarmee nog lang geen realiteit. Tegelijk moet echter worden gezegd dat de toevoeging 'no longer' in Staple's conclusie geen recht doet aan de eeuwen daarvoor, waarin zoals we gezien hebben, wel degelijk tal van aanzetten gegeven zijn in de richting van een bovenplaatselijk ambt - meer en soms ook verdergaand dan we hadden verwacht. Verder dan 'gedachten', 'denkexperimenten' of 'voorstellen' kwam het echter vrijwel nooit.

Intussen is het voor hervormden belangrijk zich te realiseren dat het gesprek over het bovenlokale ambt bij de lutheranen al sinds de Reformatie op de agenda staat en dat ook in de Gereformeerde Kerken in Nederland van tijd tot tijd gevraagd wordt om een meer episcopaal kerkmodel. Daarom richten we nu de blik op de GKN.

---

⁵⁹⁹ *Ibidem*, 165.

⁶⁰⁰ Zie de tekst van het synodebesluit, *Handelingen Synode*, november 1972, 48v.

⁶⁰¹ P. Staples, *Relations*, 73v.

1.3.22 DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND

1.3.22.1 EEN GEREFORMEERDE PASTOR PASTORUM?

In 1967, het jaar waarin ook het rapport-Berkhof gereed kwam, hield de Kamper hoogleraar J. Plomp bij zijn aantreden een rede, die enige *rumor in casa* veroorzaakte, vanwege de in gereformeerde kring ongebruikelijke vraagstelling: 'laat het presbyteriaal-synodale stelsel toe dat er een episcopaal element ingebracht wordt?'.⁶⁰² Blijkbaar zat een dergelijke vraag in de jaren zestig van de twintigste eeuw min of meer in de lucht. Dat echter in de kerk van Abraham Kuiper zelfs maar vragenderwijs de mogelijkheid van het aanbrengen van een episcopaal element in de presbyteriale kerkorde werd overwogen, was nieuw. Immers in zijn programmatische geschrift *Tractaat van de reformatie der kerken* had Kuiper het episcopale stelsel zonder meer als 'rooms' afgewezen.⁶⁰³ Toch liet ook in de Gereformeerde Kerken in Nederland de vraag naar het bovenplaatselijk ambt zich niet onderdrukken. Dat was al gebleken in 1961, toen de synode van Apeldoorn - als eerste in de geschiedenis van het Nederlandse presbyterianisme - een voorstel tot benoeming van een *pastor pastorum* kreeg te behandelen.⁶⁰⁴ Omdat dit gegeven voor Plomp het motief vormde voor de keuze van zijn inaugurele rede, willen we daar nu eerst iets over zeggen.⁶⁰⁵

Op verzoek van 'deputaten voor onderzoek naar de stand van het geestelijk leven' had de synode van Utrecht 1959/1960 besloten 'een deputaatschap te benoemen voor advies inzake het pastoraat over Dienaren des Woords'.⁶⁰⁶ Twee jaar later, in de synode van Apeldoorn 1961 en 1962, kwamen de genoemde deputaten met een voorstel, voorzien van commentaar van een synodale commissie.⁶⁰⁷ Op grond van een bespreking van het onderwerp in de klassicale vergaderingen en een onder de

---

⁶⁰² J. Plomp, *Presbyteriaal-Episcopaal? Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen op vrijdag 6 oktober 1967*, Kampen, 1967; Vgl. M. Gosker, *Het ambt in de oecumenische discussie*, 111.

⁶⁰³ Zie A. Kuiper, *Tractaat van de reformatie der kerken*, 44-52: par 19 'Welke stelsels van kerkregering er beproefd zijn? Vgl. het eveneens in gereformeerde kring geheel in Kuipers spoor gaande gezaghebbende geschrift van P. Biesterveld en H.H. Kuiper, *Kerkelijk handboekje, bevattende de Bepalingen der Nederlandsche Synoden en andere stukken van beteekenis voor de Regeering der Kerken*, Kampen, 1905.

⁶⁰⁴ In de NHK was weliswaar reeds in 1960 het bovenplaatselijk ambt in discussie geweest (naar aanleiding van het rapport-Vossers, 1960; *Supra*, p. 136, par. 1.3.19), het debat ging toen echter niet over de *pastor pastorum*, maar over een meer gereguleerd mutatiesysteem. Voor een meer 'episcopale' aanpak van het beroepingswerk werden overigens in diezelfde tijd ook in de GKN pleidooien gevoerd, onder meer door Plomp in het *Gereformeerd Weekblad* d.d. 31 maart 1963 en door M.J. Arntzen in het *Centraal Weekblad* d.d. 21 sept, 28 sept en 5 okt. 1963. Laatstgenoemde auteur stelt dat de misstanden in het beroepingswerk vooral ontstaan zijn door de onverkorte handhaving van de zelfstandigheid der plaatselijke kerken.

⁶⁰⁵ Zie J. Plomp, *Presbyteriaal - Episcopaal?*, 5.

⁶⁰⁶ Zie *Bijlagen bij de Acta van de generale synode van Apeldoorn 1961/62*, 211.

⁶⁰⁷ Zie voor het volgende de *Acta van de generale synode van Apeldoorn 1961 en 1962*, 183-185 (art. 206 en 207) en de *Bijlagen bij idem*, 207-211 (bijlage LXa: rapport van de deputaten voor advies inzake het pastoraat over dienaren des Woords) en 211-216 (bijlage LXb: rapport van commissie I over het rapport van de deputaten voor advies inzake het pastoraat over dienaren des Woords). De in de tekst tussen haken vermelde cijfers verwijzen naar de pagina's.

predikanten gehouden enquête waren zij tot de conclusie gekomen dat de tijd gekomen was om tot het instellen van een *pastor pastorum* over te gaan, al gaven de binnengekomen reacties geen duidelijke aanleiding tot het trekken van deze conclusie. (209). Integendeel, er waren meer argumenten-contra aangevoerd dan argumenten-pro. Sommigen meenden dat de bestaande kerkelijke organen voldoende aanknopingspunten boden voor het pastoraat aan predikanten: de kerkvisitatoren, 'een wijze ouderling' of een oudere collega. Anderen waren bang dat een *pastor pastorum* de predikanten ten opzichte van de 'gewone gemeenteleden' teveel in een uitzonderingspositie zou plaatsen. Ook werd de vrees uitgesproken dat het pastoraal contact met de *pastor pastorum* zou worden ervaren als een van bovenaf opgelegde verplichting. Toch waren deputaten van mening dat de argumenten-pro de doorslag zouden moeten geven. Het gaat immers niet om het aantal voor- of tegenstanders, maar om de kracht der argumenten. Al zijn er maar weinig predikanten die kenbaar hebben gemaakt dat zij dringend behoefte hebben aan een specifieke vorm van pastoraat, wel is duidelijk geworden dat de positie van de predikant 'specifieke moeilijkheden' met zich meebrengt, waarin de bestaande organen van het kerkelijk leven niet voldoende hulp kunnen bieden. Enkele van de moeilijkheden zijn: het feit dat de predikant altijd voor anderen klaar moet staan en zich niet kan veroorloven ook eens klein en zwak te zijn; verder het gegeven dat de predikant niet altijd kan of wil voldoen aan het verwachtingspatroon van de gemeente; voorts het te lang in dezelfde gemeente moeten werken; en tenslotte persoonlijke moeilijkheden in het leven van de predikant en zijn gezin. Dat er meer aan de hand is dan ogenschijnlijk het geval is, blijkt uit de massale vlucht uit de gemeente naar het onderwijs of het ziekenhuis-pastoraat en uit 'de trieste lijst van ontzettingen, losmakingen e.d. waarmee de kerken de laatste jaren geconfronteerd zijn' (*ibidem*). Op grond van genoemde argumenten zijn deputaten van mening dat de tijd gekomen is om tot het benoemen van een *pastor pastorum* over te gaan (210). Wel geven ze aan hoe aan de geopperde bezwaren tegemoet kan worden gekomen: het gevaar van hiërarchie dient vermeden te worden; de *pastor pastorum* mag zich niet bemoeien met het beroepingswerk: 'dit zou zijn zuiver geestelijk werk ernstig schade kunnen doen'; alleen op basis van vrijwilligheid van zijn diensten gebruik worden gemaakt; wat de naam *pastor pastorum* betreft, die roept bij een aantal predikanten bezwaren op. Men vreest bevoogding, ziet hem als een superintendent of in ieder geval een superpredikant. Omdat in andere namen - zoals 'vertrouwensman', 'moderator' of 'raadsman' - het pastorale karakter van het werk echter te weinig tot uiting komt, wordt het kiezen van een goede naam aan de synode overgelaten. Alles overwegende luidt het voorstel van deputaten: 'De generale synode verzoekt aan de particuliere synoden om elk in haar ressort één predikant aan te wijzen, aan wie de bijzondere zorg over de collega's wordt toevertrouwd, in deze zin dat aan de predikanten wordt meegedeeld, dat zij zich, indien zij dat wensen, tot hem kunnen wenden. Zijn taak zou moeten zijn het geven van advies en geestelijke steun, terwijl hij tevens als vertrouwensman met bewilling van de betrokken predikant contact zou mogen zoeken met kerkeraad en andere instanties van het kerkelijk leven, ter voorkoming van of overwinning van moeilijkheden' (*ibidem*). Om de samenwerking tussen de *pastores pastorum* te bevorderen kan de synode een vijftal deputaten benoemen, met de opdracht het werk te coördineren en met hun bepaalde deskundigheden (bij voorbeeld op psychologisch

gebied) te ondersteunen. De pastores zouden voorlopig voor drie jaar moeten worden aangewezen.

Een synodale commissie voorzag het rapport van de deputaten van kritisch commentaar. Zo wees zij op het verschil tussen het werk van de *pastor pastorum* en dat van de kerkvisitator (213): de eerste is pastoraal werkzaam, terwijl de taak van de tweede veel meer 'inspecterend' is (met verwijzing naar DKO art. 49). Verder herinnerde zij (214) degenen die een gereformeerde kerk met een *pastor pastorum* 'de roomse kant op' zagen gaan aan het feit, dat vele kerken van gereformeerde signatuur de figuur van een superintendent kennen, 'ja zelfs van bisschoppen'. Informatie bij deze broeders leert dat dergelijke figuren (die overigens altijd door de kerkelijke vergaderingen worden gekozen en nog veel grotere bevoegdheden hebben dan de beoogde *pastor pastorum*), zeer gewaardeerd worden en veel moeilijkheden weten te voorkomen. En wat de naam betreft (215), in de commissie was de naam *servus servorum* genoemd, om het dienende karakter van de functie te onderstrepen, naar analogie van Jezus' woord: 'Wie de grootste onder u is, zal uw dienaar zijn' (Matth. 23:11). Duidelijker dan de deputaten stelde de commissie tenslotte, dat de herderlijke zorg van de *pastor pastorum* zou dienen te geschieden op basis van vrijwilligheid. Daarbij onderscheidde zij drie elementen: 'a. het raadplegen blijve vrijwillig; b. het opvolgen van het advies vrijblijvend; c. in de keus van de pastores blijve een zekere vrijheid' (*ibidem*). Daarmee gaf zij aan, geen pastor voor alle pastores te willen, maar alleen voor bijzondere gevallen en dan nog op basis van vrijwilligheid. Voor het overige ondersteunde de commissie het voorstel van deputaten (216) om in elk ressort een predikant aan te wijzen tot wie de collega's zich kunnen wenden om advies en geestelijke steun, waarbij zij nog eens nadrukkelijk aangaf dat zij daarbij geen vrijgestelde 'specialist' op het oog had, maar een 'gewone', in de gemeente werkzame predikant.

Het voorstel van deputaten haalde het niet in de synode, ook niet in de afgezwakte vorm die de synodale commissie eraan had gegeven. De meningen waren te zeer verdeeld:⁶⁰⁸ sommigen wilden veel verder gaan dan de deputaten, anderen hadden bezwaar tegen welke regeling dan ook. Weer anderen wilden liever een superintendent dan een deputaatschap en nog weer anderen waren van mening dat de bestaande organen voor zielszorg voldoende zijn, als ze maar goed functioneren. Veelzeggend zijn in dit verband de beide overwegingen die de synode ertoe hebben gebracht te besluiten niet tot de voorgestelde benoeming van een *pastor pastorum* over te gaan: 'a. dat in het algemeen de ouderlingen de nodige pastorale aandacht aan hun predikanten dienen te besteden; b. dat aan de dienaren des Woords de vrijheid moet worden gelaten om met hun moeilijkheden zich te wenden tot de vertrouwensman van hun eigen keus' (185).

---

⁶⁰⁸ Zie *Acta van de generale synode van Apeldoorn 1961/62*, 183.

1.3.22.2 'PRESBYTERIAAL-EPISCOPAAL?' - DE BIJDRAGE VAN J. PLOMP

Had de gereformeerde synode aldus in 1961 iedere vorm van een bovenplaatselijk ambt afgewezen, zes jaar later stelt Plomp in zijn inaugurele rede dit thema opnieuw ter sprake door aandacht te vragen voor de drie kerkrechtelijke vragen die achter de toen gevoerde discussie zaten: 'is een dergelijk ingreep in de presbyteriale kerkorde goorloofd, is het wenselijk, is het mogelijk?' In tegenstelling tot de synode van Apeldoorn beantwoordt Plomp deze vragen echter positief.

Ten aanzien van de eerste vraag moet onderscheid gemaakt worden tussen de vraag naar de schriftuurlijkheid van de presbyteriale kerkorde enerzijds en de vraag naar de exclusieve geldigheid van het gereformeerde kerkrechtelijk systeem anderzijds (8). Op de vraag of het presbyteriale kerkmodel uit de Schrift valt af te lezen antwoordt Plomp met een tegenvraag: zelfs al zou dat zo zijn - zoals onder anderen Bronkhorst en A.D.R. Polman min of meer lijken te suggereren - dan nog moet de vraag gesteld worden: 'zou het dan werkelijk een eis van bijbelgetrouwheid zijn de kerk thans op precies dezelfde wijze in te richten en te besturen?' (11). Het antwoord is: nee. Dat zou neerkomen op wat Noordmans 'kerkrechtelijk fundamentalisme' noemde: 'Met een concordantie en wat commentaren zijn we nog niet in staat een bijbelse kerkorde in elkaar te zetten'. Ook een christocratische invulling van het nieuwtestamentische kerkrecht (Christus alleen regeert de kerk door zijn Geest en Woord, 'als één die dient') laat de vraag open, of in bepaalde omstandigheden - vooral wanneer de eenheid in de kerk bedreigd wordt - een episcopale figuur niet wenselijk of zelfs nodig is. Hier (14) verwijst Plomp naar Van Stempvoort en zijn opmerkingen over 'de mens tot eenheid toegerust' (Ignatius van Antiochië). Wat betreft de vraag naar het *ius divinum*-karakter van de calvinistische traditie, stelt Plomp ten eerste dat men Calvijn niet anti-episcopaal kan noemen (onder meer met een verwijzing naar het werk van W. Nijenhuis) en ten tweede dat de calvinistische traditie op het punt van de kerkinrichting uitermate pluriform is: men denken aan de figuur van de superintendent (Schotland, Hongarije), maar ook aan de classicale visitatie. Daarnaast loopt echter een duidelijk anti-episcopale lijn door de gereformeerde traditie, men denke aan Beza en - wat Nederland betreft - aan het sterk door Voetius beïnvloede calvinisme (22). Maar ook een groot voorstander van het episcopalisme als Saravia noemt zich calvinist. Plomp concludeert: 'het invoegen van een episcopaal element in een presbyteriaal-synodale kerkorde *op zichzelf* (!) is noch onbijbels, noch on-calvijns, noch ongereformeerd' (26).

Over de wenselijkheid van het opnemen of versterken van een episcopaal element is Plomp zeer duidelijk. Hij is - met Dankbaar - van mening dat in de presbyteriaal-synodale kerkorde het gezaghebbende persoonlijke element te zeer wordt gemist (26), zowel in het beroepingswerk, als ook in de pastorale zorg voor de ambtsdragers en de visitatie. Verder denkt hij aan het verschijnsel van 'presbyterianitis' (A. de Groot), de voor presbyterianen haast typische kerkelijke verdeeldheid.⁶⁰⁹ 'Missen zij niet te zeer de episcopale figuren die als voornaamste taak hebben de bewaring van de eenheid onder de kerken en onder de broeders?' Plomp is geneigd deze vraag bevestigend te beantwoorden. Hij concludeert dan ook: 'Het verlangen naar een kerk die zowel lokaal als generaal beter als kerk functioneert, die meer efficiënt bestuurd wordt en een doeltreffender pastoraat over de ambtsdragers uitoefent, rechtvaardigt de wens naar een meer episcopale inslag in het presbyterianisme' (30).

---

⁶⁰⁹ Zie A. de Groot, 'Nae Bishops in the Kirk? De recente onderhandelingen tussen de anglicanen en presbyterianen in Groot-Brittannië', diërsrede Protestantse Theologische Faculteit Brussel 1960, *Veritatem in Caritate* 1960, 101-114 (102).

Tenslotte de vraag, of deze wens kerkordelijk te realiseren is. Ook op dit punt is het antwoord van Plomp positief. Hij maakt daarbij drie kanttekeningen. (1) Een hiërarchische bisschop aan wie de volledige kerkelijke macht is toevertrouwd is op geen enkele manier in een presbyteriaal-synodale kerkorde in te passen (31). (2) De kansen op een presbyteriaal-synodaal-episcopale kerkorde staan thans beter dan in de na-reformatorische eeuw. Toen stond alles in het teken van de antithese. Die heeft vandaag de dag bij velen plaats gemaakt voor 'het complementaire denken' (W. Stählin), getuige onder meer de dialogen tussen anglicanen en presbyterianen in Engeland en Schotland (32). (3) Het gereformeerde kerkrecht is een 'cumulatieve aangelegenheid' (C.A. Tukker), dat wil zeggen: er zijn, al naar gelang de omstandigheden, steeds nieuwe bepalingen aan toegevoegd, zonder dat daarmee vroegere bepalingen automatisch buiten werking werden gesteld (33): Emden 1571 weerde de hiërarchie en garandeerde gezag voor de kerkeraden, Middelburg 1581 ging de nivellering van de betekenis der kerkelijke vergaderingen tegen, Dordrecht 1618/1619 gaf grote bevoegdheden aan semi-permanente visitatoren, met het oog op de eenheid onder de kerken. De vaders toonden zich meer bezorgd over het rechte functioneren van de kerk temidden van telkens wisselende omstandigheden dan voor een puntgaaf kerkordelijk systeem (34). Ware navolging van hen zou voor hedendaagse presbyterianen dan ook wel eens kunnen betekenen, dat ze met dezelfde moed waarmee hun vaders ter wille van de christocratie het episcopaat verwierpen, thans, onder geheel andere omstandigheden, ter wille van diezelfde christocratie enigen van hun *episcopos* zouden aanwijzen als *primi inter pares* (*ibidem*). In een naschrift verwijst de auteur nog naar het rapport van de *World Presbyterian Alliance* (WPA) over het bisschopsambt, dat al eerder ter sprake kwam⁶¹⁰. Daarin wordt enerzijds het bisschopsambt als hogere wijding afgewezen, terwijl anderzijds het bisschopsambt als een speciale functie met bevoegdheden, verleend door een kerkelijke vergadering, 'niet in alle omstandigheden onaanvaardbaar' wordt geacht. (35). Plomp besluit dan ook: 'Een zekere overeenstemming tussen de conclusies waartoe de theologische commissie (sc. van de WPA, JK) kwam en de mijne lijkt mij onmiskenbaar, hetgeen mij verheugt'.

1.3.22.3 DE REACTIE VAN D. NAUTA

Een half jaar later schreef D. Nauta in *De Protestant+De Weg* op verzoek van de redactie een artikel getiteld 'Is er in een kerk van presbyteriaal-synodale structuur plaats voor episcopale elementen?'⁶¹¹ Hoewel de vraag overduidelijk gewekt was door het door Plomp aangewakkerde episcopale vuurtje, geeft Nauta er de voorkeur aan zijn thema te behandelen los van de actualiteit. Ook hij heeft overigens wel degelijk oog voor de zwakke plekken van het presbyteriale systeem, maar veel minder dan Plomp is hij geneigd die te compenseren met episcopale elementen. We volgen de hoofdlijn van zijn betoog.

Nauta begint met te zeggen dat hij zich zal beperken tot een bespreking van het begrip *episkopè* (opzicht) en hij stelt dan voorop dat ook in een presbyteriaal-synodale kerk ernst gemaakt wordt met de *episkopè*. Alleen: de wijze waarop dat gebeurt verschilt in een aantal opzichten nogal van die in een episcopale kerk. Nauta noemt dan drie kenmerken van het opzicht in een reformatorische kerk (5): (1) Het voltrekt zich in eerste instantie binnen de plaatselijke gemeente. Pas daarna kan overwogen worden of het nodig is te voorzien in een vorm van opzicht die geldt voor heel de linie van het kerkelijk leven. (2) Het opzicht is toe-

⁶¹⁰ *Supra*, p. 142 noot 573.

⁶¹¹ Zie *De Protestant+de Weg* 87, april 1968, 4-8. De in de tekst tussen haken vermelde cijfers verwijzen naar de pagina's.

vertrouwd aan en wordt gedragen door een college van samenwerkende personen. Dat sluit een speciale opdracht aan enkele personen niet uit (de dienaar van het Woord, de praeses van een synode), maar zij zijn altijd verantwoording schuldig aan het college waarvan zij deel uitmaken. (3) Bij de uitoefening van de *episkopè* dient de juiste relatie tot het algemeen priesterschap der gelovigen niet uit het oog verloren te worden. De tucht dient te wortelen in de gemeente en de gemeenteleden blijven verantwoordelijk voor elkaar. In een volgende paragraaf bespreekt Nauta drie 'eenzijdigheden en gevaren, waaraan een kerk van presbyteriaal-synodale structuur blijkt bloot te staan' (6-7): (1) het pleidooi voor het algemeen priesterschap der gelovigen mag er niet toe leiden dat gemeenteleden aan zichzelf worden overgelaten: dat leidt dikwijls tot ruzie, verdeeldheid en langs elkaar heen leven. Daarom: 'er moet een instantie aanwezig zijn, die hen tot de orde kan roepen en er naar streeft de onderlinge verhoudingen in goede banen te leiden'. (2) Het accent op de plaatselijk kerk mag niet ten koste gaan van het kerkverband, alsof iedere gemeente haar eigen weg kon gaan. Daarom kan zich de behoefte doen gevoelen 'aan een instantie, bekwaam en bevoegd om de eenheid van handelen binnen het geheel der kerken te bevorderen', met inachtneming van de vrijheid van de plaatselijke kerk. (3) Het collegiaal karakter van de *episkopè* kan soms als een hindernis ervaren worden, met name bij grote meningsverschillen of bij aangelegenheden van uiterst vrouwelijke aard. Voor deze moeilijkheden zijn er op basis van het episcopalisme inderdaad eenvoudiger oplossingen aanwezig dan in een presbyteriaal kerkmodel. Toch is het niet nodig onze positiekeuze daardoor te laten bepalen: ook binnen het laatstgenoemde model moeten voorzieningen te bedenken zijn, waardoor de genoemde bezwaren 'zo niet geheel ondervangen, dan toch minder gewicht behouden'. En verder zullen we de nadelen die aan het onderhavige stelsel nu eenmaal inherent zijn, moeten accepteren. In een slotparagraaf spitst Nauta zijn betoog toe op twee punten, die dikwijls als een opvallend minpunt van de presbyteriaal-synodale kerkstructuur worden aangemerkt (7-8): (1) het gemis van een *pastor pastorum*, 'een kerkelijk persoon van allure, die over de kwaliteiten beschikt om op te treden als zielszorger voor hen, die in hun ambt de zielszorg tot taak hebben ontvangen. (...) Iemand van dergelijke allure meent men nu voor zich te zien in de bisschop van het episcopalisme'. Hoewel Nauta het belang van een dergelijke figuur zonder reserve erkent, ontkent hij toch, dat in het bestaande kader de mogelijkheid om in de aangeduide behoefte te voorzien, zou ontbreken. Hij denkt daarbij aan de superintendent van de Londense gemeente ten tijde van à Lasco, maar ook aan de *censura morum* en de visitatie. De strekking daarvan is nauw verwant aan wat men beoogt met een *pastor pastorum*. Verdient het wellicht aanbeveling de taak van de *censura morum* en de visitatie in handen te leggen van één persoon, althans voor een eenmalige en beperkte periode? Maar ook wanneer de kerk daartoe zou overgaan, kan men een dergelijke regeling bezwaarlijk kenschetsen als 'het invoeren van een episcopaal element'. (2) Een tweede punt betreft de vertegenwoordiging van de kerk naar buiten (volgens Nauta een randgebied van de *episkopè*), die in een presbyteriale kerk nogal eens een vrij ingewikkelde aangelegenheid blijkt te zijn. Toch wil hij ook hier niet alles in één hand leggen. Ook wie de kerk naar buiten toe vertegenwoordigt kan nooit meer zijn dan uitvoerder van het kerkelijk beleid. De conclusie van het artikel is: hoewel het nuttig is de zwakheden van het presbyterianisme onder ogen te zien en onze winst te doen met de goede kanten van het episcopalisme, bestaat er geen grond 'om het opnemen van specifiek episcopale elementen in een kerk van presbyteriaal-synodale structuur te bepleiten' (8).

De lezer merkt dat Nauta, kennelijk omdat hij geen discussie over Plomps voorstellen wil uitlokken, zich zeer voorzichtig uitdrukt. Desondanks valt ons zijn milde,

hier en daar zelfs positieve benadering van het bovenplaatselijk ambt op⁶¹² - al moet daar direct aan worden toegevoegd, dat een ‘echte’ bisschop ook voor Nauta volstrekt niet aan de orde is. Het blijft echter een interessant gegeven, dat in de Gereformeerde Kerken in Nederland, die niet belast zijn met zoiets als de kwestie-Loos, maar wel sinds hun ontstaan uiterst kritisch staan tegenover iedere vorm van hiërarchie, het gesprek over het bisschopsambt minder krampachtig verloopt dan in de Nederlandse Hervormde Kerk.

1.4 SAMEN OP WEG

Daarmee zijn we aangekomen bij het laatste deel van onze historische verkenningen, de periode waarin we de Evangelisch-Lutherse Kerk, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland op grond van hun gemeenschappelijk belijden steeds meer naar elkaar zien toe groeien. Gingen de drie kerken tot begin jaren zestig ieder hun eigen weg, vanaf toen begonnen ze ‘samen op weg’ te gaan. We behoeven hier niet het lange en moeizame proces van toenadering te beschrijven.⁶¹³ We vermelden in dit verband slechts de gezamenlijke intentieverklaring die de beide synodes van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1984 afgaven en waarin onder meer werd gezegd:

Wij willen de verschillende vormen van kerk-zijn, die gestalte kregen in de tijd waarin wij afzonderlijke wegen gingen, niet langer tegenover elkaar te stellen, maar in gehoorzaamheid aan de Heer der Kerk, inbrengen in een proces van hereniging en vernieuwing.⁶¹⁴

Deze verklaring was mogelijk geworden omdat beide kerken hadden leren inzien dat de verbondenheid in Jezus Christus groter is dan de onderlinge verschillen en dat men in een zelfde geloofstraditie stond:

Wij weten ons verbonden met de Kerk der eeuwen in een gelovig luisteren naar de Schriften en in een traditie die verwoord is in de belijdenissen van de vroege kerk en in de van de Reformatie.⁶¹⁵

In 1986, een eeuw na de Doleantie, verscheen de ‘Verklaring van Overeenstemming inzake het samen kerk zijn’⁶¹⁶ en in datzelfde jaar sloot de Evangelisch-Lutherse

---

⁶¹² Ook in andere publicaties liet Nauta zich niet onwelwillend uit over het bisschopsambt. Zie bij voorbeeld zijn artikel ‘Confrontatie van de kerkinrichting der Anglicanen en Presbyterianen’ (naar aanleiding van de *Conversations* tussen de Kerk van Engeland en de Schotse Presbyterianen), *Bezinning* 13 (1958), 181-194, met op 194 de conclusie, ‘dat wij niet zonder meer afwijzend behoeven te staan tegenover de gedachte om in een of andere vorm het episcopaat in het presbyteriaal-synodale systeem op te nemen en te verwerken’; Vgl. echter het veel kritischer artikel ‘De ambtsopvatting der Reformatie onder kritiek gesteld’ (naar aanleiding van R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*), *GTT* 66 (1966), 129-138, hoewel ook daarvan de toon mild is, in elk geval milder dan die van de hervormde recensenten H. Berkhof en W. Nijenhuis.

⁶¹³ Een beknopte beschrijving van het SoW-proces is te vinden in K. Blei, *De Nederlandse Hervormde kerk. Haar geschiedenis en identiteit*, Kampen 2000, 171-184.

⁶¹⁴ De intentieverklaring is als bijlage 1 opgenomen in: J.M. Vlijm/H.W. de Knijff (red.), *Elkaar verstaan. Overwegingen na de Verklaring van Overeenstemming van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 's-Gravenhage 1991, 157.

⁶¹⁵ *Ibidem*. We onderstrepen de volgorde: Schrift - vroege kerk - Reformatie: niet de reformatorische belijdenissen, maar die van de vroege kerk staan voorop.

Kerk zich bij het eenwordingsproces aan. Sindsdien staat de vraag centraal: waarheen zijn wij samen op weg? Wat voor kerk willen wij? Alle drie de kerken mogen dan in de reformatorische traditie staan, zowel in *Faith and Order* als in *Life and Work* vertonen ze desondanks aanzienlijke verschillen. Ons interesseert ook hier uiteraard vooral de vraag van de kerkstructuur. Juist op dat punt moesten we tijdens onze historische verkenningstocht nogal wat verschillen constateren, niet alleen tussen de kerken onderling, maar ook binnen het verband van één dezelfde kerk. Zowel de Evangelisch-Lutherse Kerk als de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk hebben een presbyteriale kerkorde, maar de drie kerken tellen onder hun leden evengoed aanhangers van een min of meer congregationalistisch of episcopaal kerkmodel. Met name in de Nederlandse Hervormde Kerk zijn zo ongeveer alle denkbare stromingen vertegenwoordigd. In zekere zin kan men dan ook zeggen dat deze kerk bestaat uit een *mixtum* van ‘Van Ruler’ (de presbyteriaal denkende confessionelen en GB-ers), ‘Dingemans’ (congregationalisten) en ‘Gerritsen’ (episcopaal denkende hoogkerkelijken).⁶¹⁷ Daaraan moet echter meteen worden toegevoegd dat een dergelijk *mixtum* ook in de beide andere partnerkerken te vinden is, wellicht minder geprofileerd, maar wel degelijk herkenbaar. In feite komt men in alle drie de kerken zowel streng-presbyteriaal denkenden tegen als episcopalisten en congregationalisten, al naar gelang hun beleving van geloof en kerkzijn. Presbyteriaal denkenden bewegen zich meestal langs de officiële kerkordelijke en ambtelijke lijnen, zij zijn vooral te vinden onder confessionelen en gereformeerde bonders, maar ook onder ‘middenorthodoxe’, zij dragen de kerk in haar institutionele gestalte. Episcopalisten treft men vooral aan onder hen die zich verbonden weten met de geloofstraditie van de wereldwijde kerk, zij ademen op de liturgie van de kerk der eeuwen en voelen zich vóór alles lid van de *Una Sancta Catholica*. De congregationalisten tenslotte, voelen zich veel minder gebonden aan de kerk als instituut, zij benadrukken de mondigheid en de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente en zijn vooral te vinden onder laagkerkelijke gereformeerden en hervormden, zowel in citykerken als in dorpsparochies.

1.4.1 DE KERKORDE VAN DE PROTESTANTSE KERK IN NEDERLAND (PKN)

Het creëren van een kerkordelijk model waarin aan de verschillende stromingen onder lutheranen, gereformeerden en hervormden recht zou worden gedaan vroeg veel denkwerk en leidde eind jaren tachtig tot een impasse in het SoW-proces. Aanvankelijk had men gekozen voor een groeimodel. Een werkgroep onder leiding van G.D.J. Dingemans⁶¹⁸ legde een aantal ‘schetsen’ voor de toekomstige kerk op tafel,

⁶¹⁶ Deze belangrijke tekst, door B.J. Aalbers een ‘markeringspunt en een scharnier naar de toekomst’ genoemd - is (met uitvoerige commentaren) te vinden in J.M. Vlijm/H.W. de Knijff (red.), *Elkaar verstaan*, 159 (bijlage 2).

⁶¹⁷ Zie J. Kronenburg, ‘Een “episco-presby-gational” kerkmodel’, in *Geen kerk zonder bisschop?*, 258-265.

⁶¹⁸ Leden van de Werkgroep *Toekomstige Vormgeving van de Raad van Deputaten Samen op Weg* waren: K. Blei, G.D.J. Dingemans (voorz.), J. Hendriks, J. Kroeze, J. Monteban, H. Mudde, J.A. Roskam, D.G. van Vliet, H. B. Weijland en J. van Wijngaarden.

weliswaar geënt op reformatorische principes, maar zonder binding aan de concrete kerkordelijke tradities van de drie kerken. Aan deze werkwijze kwam in 1989 door toedoen van de synode van de NHK een einde: men was van mening dat er teveel *ins Blaue hinein* (Dingemans) gewerkt werd. Een nieuwe werkgroep onder leiding van B. Wallet⁶¹⁹ kreeg de opdracht om een concept-kerkorde te ontwerpen, met de hervormde kerkorde-1951 'als beginpunt en hoofdlijn'. De groep kwam in 1992 met een eerste concept, dat na enkele wijzigingen in 1997 door de gezamenlijke vergadering van de drie synoden werd vastgesteld.⁶²⁰ Het kerkmodel dat eruit oprijst vertoont een hervormde schering met een gereformeerde inslag, terwijl de ambtsopvatting een synthese vormt van lutherse en calvinistische elementen.

In het openingsartikel, ook wel het 'visitekaartje' van de verenigde kerk genoemd, worden drie 'ijkpunten' genoemd waaraan de (v)PKN zich oriënteert: de belijdenis van de ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke Kerk, het delen in de aan Israël geschonken verwachting en het uitzicht op de komst van het Koninkrijk van God.⁶²¹ Een veelbelovende en krachtige oecumenische inzet. Overigens ontbrak in de eerste versie van de kerkorde (1992) de verwijzing naar het apostolisch karakter van de kerk. In de definitieve versie (1997) werd het op verzoek van een classicale vergadering en twee kerkenraden alsnog opgenomen.⁶²² In het 'Advies van de Werkgroep inzake de ingekomen consideraties en reacties met betrekking tot de concept-kerkorde' wordt daarover gezegd:

Wat het woord 'apostolische' betreft, merkt de werkgroep op dat is uitgegaan van het Apostolicum met toevoeging van 'ene' uit het Nicenum. Nader beraad heeft de werkgroep ertoe gebracht nauwere aansluiting bij het Nicenum te zoeken met handhaving van de uitleg van 'katholieke' in 'algemene christelijke' kerk. Wij zijn gehoorzaam aan de leer van de apostelen. Wij staan in die traditie en daarop beroept de kerk zich. Het begrip heeft voor de werkgroep niets van doen met apostolische successie in het bisschoppelijk denken, maar met de verkondiging van de apostelen die ons is overgeleverd.

In de beschrijving van de roeping van de kerk wordt over het ambt pas *na* de artikelen over de gemeente gesproken - in overeenstemming met de hervormde kerkorde-1951 en in tegenstelling tot de gereformeerde kerkorde. In deze kerkorde komt het eigenlijke werk voor re-

---

⁶¹⁹ De Werkgroep *Kerkorde* bestond uit de volgende leden: voor de NHK: P. van den Heuvel, G.G. de Kruijf, J. Muis, B. Wallet, T.M. Willemze; voor de GKN: L.C. van Drimmelen, M.M. Meerburg, E. Overeem, K.A. Schippers, H.B. Weijland; voor de ELK: W. Bleij, J.P. Boendermaker, S.E. Hof.

⁶²⁰ *Kerkorde van de Verenigde Protestantse Kerk in Nederland - voorlopige tekst*, afgedrukt in *Kerkinformatie*, januari 1998. Literatuur: algemeen: P. van den Heuvel, 'Ontwerp-kerkorde: een eerste kennismaking', *WD* 10-10, 1992; *idem*, *In gesprek. Over de nieuwe kerkorde van de Verenigde Protestantse kerk in Nederland*, 1994; K.A. Schippers, 'Ecclesiologische implicaties van het concept-kerkorde van de verenigde reformatorische kerk in Nederland', *PT* 20 (1993), 236-248. Over de ambten: P. van den Heuvel, 'De ambten in de ontwerp-kerkorde van de Verenigde Reformatorische Kerk in Nederland' (inleiding studiedag Kampen, januari 1993, gestencild); A. Noordegraaf, 'Met het oog op deze dienst', *WD* 13-01-1995 en H. Oostenbrink-Evers, 'Het ambt in de kerkorde', in: *Kerk op orde? Vijftig jaar hervormd leven met de kerkorde van 1951*, Zoetermeer, 2001, 42-66 (63v).

⁶²¹ Artikel 1.1. (over de Kerk).

⁶²² Het betrof onder meer de kerkeraad van de Grote Kerkgemeente te Leeuwarden. Ook enkele theologen hadden aangedrongen op invoeging van deze uit het Nicenum afkomstige (en dus door de Kerk van Oost en West beleden) *nota ecclesiae*. Zie L.J. Koffeman, *Gestalte en gehalte. Oecumenisch-theologische en kerkrechtelijke implicaties van het visitekaartje van de VPKN* (Kamper oraties 3), Kampen 1994, 24 en A.H.C. van Eijk, 'De apostoliciteit van de kerk in artikel 1 van de kerkorde', *KenT* 46 (1995), 148-154. De huidige formulering blijft intussen een nogal eigenzinnig geformuleerd mengsel van de kenmerken uit zowel het Apostolicum als het Nicenum.

kening van de gemeente: zij is geroepen te leven bij het Woord van God, in verkondiging en viering, in getuigenis en diaconaat, in catechese en pastoraat. In die context komt dan ook het ambt ter sprake. P. van den Heuvel heeft erop gewezen dat de opstellers niet gekozen hebben voor de hoogkerkelijke visie op het ambt (het ambt constitueert de gemeente), evenmin echter voor de laagkerkelijke (het ambt komt van onderop): er is gekozen voor een derde weg: van Christuswege is er het openbare ambt van Woord en Sacrament dat aan de kerk als geheel toekomt.⁶²³ De terminologie is ontleend aan de lutherse traditie: er is slechts één ambt, het openbare ambt van Woord en Sacrament. Toch heeft men ook vastgehouden aan de drie ambten, zoals ze in de hervormde en gereformeerde kerkorden voorkomen: het ene ambt waaiert als het ware uit in de drie gestalten van predikant, ouderling en diaken. Niet geheel duidelijk is of hier sprake is van 'lutheranisering' van de calvinistische ambten (gereformeerde ouderlingen en de diakenen degraderen tot 'medewerkers' van de predikant) of van 'calvinisering' van de lutherse diensten (lutherse ouderlingen en diakenen worden opgetrokken tot het ambtelijk niveau van de predikant). Er is overigens behalve van ambten ook sprake van 'andere diensten': aan alle leden van de gemeente zijn gaven geschonken om bij te dragen aan de vervulling van de opdracht van de kerk (kerkrentmeester, cantor-organist, etc.). Duidelijk is in elk geval, dat in deze kerkorde het accent minder op het ambt ligt en meer op de gemeente.⁶²⁴ Ten aanzien van de organisatorische structuur is gekozen door het presbyteriaal-synodale systeem: de kerk wordt in al haar geledingen geleid door vergaderingen, waarin de drie ambten vertegenwoordigd zijn. Hoewel in de plaatselijke gemeente het hart van de kerk klopt, wordt alleen het landelijk kerkverband 'kerk' genoemd. Er is echter geen hoger en lager in de verhouding tussen 'kerk' en 'gemeente': de plaatselijke gemeente heeft veel ruimte om op eigen wijze aan haar kerkzijn gestalte te geven. Opvallend is dat de provinciale bestuurslaag, sinds de reformatie onderdeel van de gereformeerde kerkstructuur, verdwenen is: de classis is de 'grondvergadering' van de kerk. Kan er op plaatselijk niveau sprake zijn van grote verscheidenheid (een geünieerde gemeente naast een hervormde, gereformeerde of lutherse gemeente), de classicale vergadering fungeert als ontmoetingsplek en als platform, waar ondanks de verschillen in geloofsbeleving de eenheid van de kerk gestalte krijgt. De classis is de 'spin' in het kerkelijk netwerk: alle draden komen er samen.⁶²⁵

1.4.2 HET PROGRAM VAN DINGEMANS

Van Drimmelen heeft laten zien, dat er in deze kerkorde wel degelijk ook elementen uit het voorwerk van de werkgroep-Dingemans zijn terug te vinden, met name uit de 'schets-1988'.⁶²⁶ Daarmee is echter tegelijk gezegd dat er behalve de presbyteriaal-synodale hoofdlijn ook enkele congregationalistische nevenlijnen door het ontwerp lopen. Te denken valt daarbij aan de nadrukkelijke aandacht voor de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente, de mondigheid van de gelovigen en het accent op de charismata van de gedoopten, allemaal elementen die via de Schets-1988 van de

⁶²³ P. van den Heuvel, 'De ambten', 3.

⁶²⁴ Zie H. Oostenbrink- Evers, in: W. Balke, A. van de Beek, en J.D.Th. Wassenaar (red.), *De kerk op orde? Vijftig jaar hervormd leven met de kerkorde van 1951*, Zoetermeer 2001, 64.

⁶²⁵ Zie L.C. van Drimmelen, in: *De Kerk op orde?*, 171. Vgl. B. Wallet, 'Classicale vergadering: oefenplaats van pluriforme kerk', *Kerkinformatie*, november 1994, 14-15.

⁶²⁶ Zie L.C. van Drimmelen, 'Mondige vreemdelingen', in: M. Bons-Storm en L.A. Hoedemaker (red.), *Omwegen in de woestijn*, Kampen 1993, 31-42 (42). De 'Schets 1988 voor de toekomstige vormgeving van de herenigde kerk' is te vinden in het verslag van gezamenlijke vergadering van de generale synode van de NHK en de GKN van 27-29 oktober 1988 in de Blijde Werelt te Lunteren', 161-196 (bijlage 2A).

werkgroep 'Toekomstige Vormgeving' teruggaan op het gedachtegoed van zijn voorzitter, de Groninger theoloog Dingemans.

Hoewel de ecclesiologische denkbeelden van Dingemans veelal 'congregationalistisch' genoemd worden, wijst hij alleen al om theologische redenen die benaming af: niet de volwassendoop, maar de kinderdoop geldt voor hem als grondslag van de kerk en daarmee het verbond dat van God uitgaat.⁶²⁷ Wel heeft hij veel sympathie voor het mengtype van het congregationalistische en het presbyteriale systeem, zoals dat in verschillende Amerikaanse kerkvormen voorkomt. Vooral omdat daarin de mondigheid van de gemeente serieus genomen wordt. Zijn eigen kerkmodel beschouwt hij eerder als een vloeiende overgang van het gereformeerde kerkrecht naar het congregationalistische.⁶²⁸ In zijn 'Proeve van kerkordetieken voor een Evangelische Kerk van de toekomst' (1987)⁶²⁹ staat wel de plaatselijke gemeente centraal, van independentisme wil hij echter niet weten.⁶³⁰ Integendeel, hoe autonoom de plaatselijke gemeentes ook zijn, ze vormen wel een conciliair verband (een 'verbond') met elkaar. Ook behoort de lokale gemeente zich betrokken te weten bij het wereldwijde netwerk van de oecumene: 'Wie lid is van de plaatselijk gemeente is daarmee lid van de algemene apostolische of katholieke kerk of "wereldkerk"'. (art. 6), terwijl de landelijke kerk zichzelf verstaat als 'deel van deze katholieke wereldwijde, apostolische en heilige christelijke kerk' (art. 2). Opvallend is dat in deze (nogal willekeurige) opsomming van kenmerken de klassieke aanduiding 'één' ontbreekt: er bestaat wel zoiets als een wereldwijde, in Christus verbonden, geloofsgemeenschap, maar daarbij gaat het niet om organisatorische eenheid. Onderlinge verbondenheid vraagt niet noodzakelijkerwijs om structuren van eenheid - hoe dan ook theologisch gefundeerd, hetzij in de Schrift, hetzij in het credo, de belijdenis of het (bisschops)ambt.⁶³¹ Wat de ambten betreft, de gemeente wordt bestuurd

---

⁶²⁷ Zie G.D.J. Dingemans, 'Weerwoord', *WD* 16-5-1987, 256 (reactie op een kritische bespreking door P. van den Heuvel van zijn boek *Een huis om in te wonen. Schetsen en bouwstenen voor een Kerk en een Kerkorde van de toekomst*, 's-Gravenhage 1987). In dat boek schrijft hij dat hij zijn theologische uitgangspunt niet kiest in de gemeente als verzameling der gelovigen (dan ligt het accent op de mens), maar - goed gereformeerd - in Christus die zich een gemeente vergadert. Zie G.D.J. Dingemans, *a.w.*, 193.

⁶²⁸ Zie G.D.J. Dingemans, *Een huis om in te wonen*, 193.

⁶²⁹ Zie G.D.J. Dingemans, *a.w.*, 212-216.

⁶³⁰ Zie over de historisch en principieel niet te verdedigen vereenzelviging van congregationalisme en independentisme de in noot 222 genoemde studie van J.H. Karelse. Elders schrijft deze auteur, dat theologen als W. van 't Spijker, A.H. Looman-Graaskamp en P. van den Heuvel een vertekend beeld geven van de eigenlijke bedoelingen van het congregationalisme. Ook onder de architecten van de SoW-kerkorde proeft hij een ongemotiveerde angst voor 'congregationalisme', voortkomend uit een vereenzelviging van congregationalisme en independentisme. Zie J.H. Karelse, 'Ik geloof een heilige, algemene christelijke kerk, de gemeenschap der heiligen', in: *Niet om te twisten. Risico's en uitdagingen voor Vrije Evangelische Gemeenten*, Gorinchem 1995, 7-45 (8v).

⁶³¹ In zijn inauguratie heeft Koffeman deze opvatting van eenheid 'opmerkelijk' genoemd. Dingemans spreekt over de *una sancta* niet in theologische, maar in empirische zin. In zijn opvatting kunnen uit het spreken over de *una sancta* geen theologische conclusies getrokken worden voor de kerkordelijke vormgeving van de concrete kerk als "deel" van de wereldwijde kerk. 'Voor de vraag naar de zichtbare eenheid van de kerk van Christus impliceert deze visie, dat het daarin niet kan gaan om overkoepelende structuren gericht op gezamenlijke besluitvorming, maar uitsluitend om intensieve relaties wereldwijd - een overigens uiteraard ook essentieel aspect van de oecumene'. Zie L.J. Koffeman, *Gestalte en gehalte*, 9-12 (11). In zijn referaat 'Congregationalisme, een begaanbare weg?' pareert Dingemans deze kritiek met een verwijzing naar de machtsvraag. Als er gesproken wordt over de 'eenheid van de kerk', zoals Koffeman doet, dient men zich af te vragen, wie er bij gebaat is om dat zo te benadrukken. Achter de stelling dat de bisschop 'garant' staat voor de eenheid zit de gedachte dat de macht van de bisschop de kerk bij elkaar moet houden. Deze visie wordt voor een groot deel gevoed door machtsoverwegingen van de clerus: 'ze willen altijd gelijk hebben en ze willen macht over de mensen kunnen behouden'. Zie *Van top tot teen. Een drietal lezingen over Congregationalisme en ambt*, Velp 1996, 9-15 (11v). Dat Koffe-

door het gemeenteberaad (artikel 8), immers: 'de ambtelijke bevoegdheid ligt niet bij enkele ambtsdragers (bisschoppen!), zelfs niet bij ambtelijke vergaderingen, zoals in het gereformeerde kerkrecht (al was dat een stap vooruit), maar bij de gemeente zelf. In de plaatselijke gemeente wordt beslist over de regering van de kerkgemeenschap'.⁶³² Had Dingemans aanvankelijk nog enige fiducia in het presbyteriaal-synodale stelsel, in zijn latere publicaties klinkt de zorg door dat dit systeem geen tegenwicht kan bieden tegen de machtsstructuren van de meerdere vergaderingen en vooral tegen de 'bureaus' met hun managers.⁶³³

Wat op dit moment zichtbaar is geworden van de Samen op Weg-organisatie is het uitgebreide ambtenarenkorps dat in de sow-kerken *naast* de ambtelijke vergaderingen - als een kerkelijke vierde macht - een eigen leven begint te leiden onder leiding van professionele managers in de bovenplaatselijke organisatie. De inbreng van inhoudelijk deskundige gemeenteleden - via de oude 'raden' - is minimaal geworden of zelfs geheel verdwenen en de 'officials' lijken de dienst uit te maken, zodat de gemeenten voortdurend naar wegen moeten zoeken om zich aan de druk van boven te ontworstelen.⁶³⁴

Zijn kritiek op het ontwerp-1998 is onder meer dat ondanks de versterking van de rol van de gemeente, het uitgangspunt toch nog te veel bij de officiële ambtsdragers ligt, 'bij speciaal gezonden apostelen, gewijde priesters of ingezegende dominees' - en niet bij de geloofsgemeenschap zelf.⁶³⁵ Zelf kiest hij in zijn meest recente publicaties voor het model van de 'ronde-tafel-kerk'.⁶³⁶ Daarin is van een ambtelijk 'tegenover' geen sprake meer, de gemeente zit niet in rijen banken rond een geprononceerde plaats voor de spreker, maar rondom een (ronde) tafel, waaraan ook werkelijk gegeten, gediscussieerd en gewerkt kan worden. En waar iedereen gelijk en gelijkwaardig is. Wat de organisatie betreft, denkt hij aan een nieuwe vorm van presbyteriaal-synodaal kerkrecht, waarin, zoals in de vroegchristelijke gemeente, gastheren en gastvrouwen (*host, hostess*), die belast zijn met de zorg voor de onderlinge contacten, het pastoraat en de beleving van de gemeenschap (*empowerment*). In kleinere gemeenten kunnen dat vrijwilligers zijn, in grotere beroepskrachten. *Pastores* noemt Dingemans hen, of ook *presbyters*, al zou 'bisschop' een betere aanduiding zijn, 'maar die titel is zo belast'.⁶³⁷ Ze fungeren als bindende figuren, en hebben het recht voor te gaan in de liturgie en de sacramenten te bedienen. Ze hebben geen volledige theologische opleiding nodig, wel een *charisma*. Verder hoort iedere geloofsgemeenschap *diakonoi* te hebben met het oog op de noden van de samenleving. Academisch opgeleide theologen (*doctores*) zijn alleen nodig om de gemeente te helpen bij het lezen van de bijbel en het interpreteren van de christelijke traditie. Ze hoeven niet aan één gemeente verbonden te zijn, ze zouden aan een 'kerspel' verbonden kunnen zijn, een groep wijk- of huis-gemeenten die ongeveer de grootte heeft van een huidige grote wijkgemeente, een stad of een classis.

---

man in elk geval zó niet over de bisschop wil spreken, moge blijken uit de verderop te bespreken 'nota-Koffeman' over het bisschopsambt.

⁶³² Zie G.D.J. Dingemans, *Een huis om in te wonen*, 131.

⁶³³ G.D.J. Dingemans, 'Het presbyteriaal-synodale kerkrecht: van voorsprong tot achterstand', in: *De kerk op orde?*, Zoetermeer 2001, 30-41 (38). Elders schrijft hij dat de bewerktuiging van zowel de katholieke als de protestantse kerken door de eeuwen heen nauwelijks is veranderd: 'Zelfs de nieuwe kerkorde van de Samen op Weg-kerken gaat uit van de burgerlijke en regenteske structuur van het presbyteriaal-synodale stelsel: gemeenten zijn gegroepeerd rondom de ene centrale figuur van de dominee; bestuurscolleges worden getrapt gekozen, hebben 'last noch ruggespraak' en worden niet op democratische wijze gecontroleerd'.

⁶³⁴ G.D.J. Dingemans, in *De kerk op orde?*, 38.

⁶³⁵ G.D.J. Dingemans, 'Gezocht: presbyters met charisma', *Voorlopig* 32 (2000), no 3, 8-10 (9).

⁶³⁶ Zie G.D.J. Dingemans, *Pneumatologie*, Kampen 2000, hfdst.11. De metafoor van de kerk als ronde tafel is afkomstig van Letty M. Russel in haar boek *Church in the Round. Feminist Interpretation of the Church*, Westminster, 1993.

⁶³⁷ G.D.J. Dingemans, *Voorlopig* 32, 10.

Overzien we de weg die Dingemans heeft afgelegd, dan constateren we dat hij steeds meer de kant van het congregationalisme is opgegaan. Typeerde hij zijn kerkvisie in 1987 nog als een ‘mengtype van congregationalisme en het presbyteriale systeem, zoals dat in verschillende Amerikaanse kerken voorkomt’,⁶³⁸ in 2001 schrijft hij: ‘Voor mij heeft het presbyteriaal-synodale uitgangspunt van de gereformeerde traditie nog niet afgedaan, het moet alleen gemoderniseerd en aangepast worden aan de moderne bestuurscultuur’.⁶³⁹ De vraag is echter, of hij in feite niet is uitgekomen bij het congregationalisme, dat traditioneel op gespannen voet staat met het presbyteriale systeem en nog veel meer met het episcopale. Verderop in deze studie zullen we zien dat deze drie kerkvormen elkaar niet altijd en overal behoeven uit te sluiten. Dingemans zelf verwijst naar het voorbeeld van de Kerk van Zuid-India, waarin episcopalen, presbyterianen en congregationalisten in één kerk samenleven.⁶⁴⁰ Ook op de *Faith and Order*-conferentie van Lausanne-1927 werd uitgesproken dat in de oecumenische kerk van de toekomst voor alle drie deze tradities plaats moet zijn.⁶⁴¹ Daar zullen we ernst mee moeten maken.

1.4.3 DEKKER EN HEITINK

Intussen verbaast het ons niet dat de gedachten van Dingemans parallel lopen met de inzichten van sommige van zijn gereformeerde collega’s: ook bij Kuiper en zelfs bij Voetius zijn immers, zoals we zagen, congregationalistische tendenzen te bespeuren.⁶⁴² Naar mate de fusie tussen de drie SOW-kerken dichterbij komt, worden die steeds duidelijker zichtbaar. Twee wetenschappers die daar in belangrijke mate toe hebben bijgedragen zijn de pastoraal-theoloog G. Heitink en de socioloog G. Dekker. Beiden hadden al eerder vanuit hun vakgebied hun verontrusting uitgesproken over de ontwikkelingen binnen het SOW-proces,⁶⁴³ in hun meest recente (gezamenlijke) pennevrucht, getiteld *Samen op de goede weg?* (2002),⁶⁴⁴ zijn zij echter vooral als betrokken leden van de GKN aan het woord. Zij willen, ‘nu de definitieve beslissingen nog niet gevallen zijn en de uiteindelijke keuzen dus nog gemaakt moeten worden’, nog een bijdrage geven aan de zo noodzakelijke meningsvorming.

Hun bezwaren tegen het gekozen kerkmodel zijn in drie punten samen te vatten. (1) Het sluit niet aan bij de huidige culturele en maatschappelijke situatie, die gekenmerkt wordt door democratisering, sociale differentiatie, schaalvergroting, individualisering, pluralisering en veranderlijkheid. (2) Het is een eenzijdig-hervormd kerk-

---

⁶³⁸ Zie G.D.J. Dingemans, ‘Weerwoord’, *WD* 16-5-1987, 256.

⁶³⁹ Zie G.D.J. Dingemans, ‘Het presbyteriaal-synodale kerkrecht: van voorsprong tot achterstand’, in: *Kerk op orde?*, 41.

⁶⁴⁰ Zie G.D.J. Dingemans, *a.w.*, 191.

⁶⁴¹ *Infra*, p. 168. Vgl. J. Kronenburg ‘Een episco-presby-gational kerkmodel’, in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 258-265.

⁶⁴² *Supra*, p. 74 (Voetius) en p. 78 (Kuiper).

⁶⁴³ Zie G. Heitink, ‘De ecclesiologie van de nieuwe kerkorde’, *KenT* 44 (1993), 177-186; G. Dekker, *Opdat de wereld verandert. Over de toekomst van de kerk*, Baarn 2000.

⁶⁴⁴ G. Dekker en G. Heitink, *Samen op de goede weg?*, Baarn, 2002.

model, centralistisch en *top-down*, waarin geen recht gedaan wordt aan het gereformeerde kerkmodel met zijn nadruk op de plaatselijke gemeente. (3) Het levert geen bijdrage aan de zo noodzakelijke kerkvernieuwing, waarin ruimte is voor pluraliteit, categoriale gemeentevorming en regionalisering.⁶⁴⁵ Dekker en Heitink kiezen dan ook voor een geheel ander kerkmodel: zij nemen hun uitgangspunt in de verschillende levenssituaties van mensen, waardoor ze bij de categoriale gemeente uitkomen en het geografisch principe loslaten. De classis wordt de grondvorm van de kerkelijke organisatie. Wat zij voor ogen hebben is in feite een uitvergrote gereformeerde kerk:

met een democratische kerkstructuur van onderop, met de nadruk op de zelfstandigheid van de plaatselijke kerk en de mondigheid van de gelovigen; een kerk die er niet is voor zichzelf, maar gericht is op de toerusting van de gelovigen, om verantwoordelijkheid te dragen in de samenleving. Het priesterschap der gelovigen en niet de ambtelijke organisatie vormt het draagvlak van de kerk.⁶⁴⁶

Wat het ambt betreft, de auteurs gaan (met Bucer) uit van het charismatisch karakter van de gemeente en het priesterschap der gelovigen. Daarmee gepaard gaat een laagkerkelijke ambtsopvatting en een bescheiden accent op de kerk als instituut (79). Wel schrijven de auteurs over gespecialiseerde medewerkers, die met de eveneens gespecialiseerde predikant samenwerken in een 'meervoudige staf'.⁶⁴⁷ De 'andere kant' van Bucers ambtstheologie komt niet in beeld, evenmin als de ambtsopvatting van Calvijn, laat staan 'een eenheidsfocus, mogelijkwerwijs verwerkt in een bovenlokaal ambt, zoals onlangs bepleit door Gosker en Van der Borgh. Er is eigenlijk helemaal geen ambtstheologie' (J. Zeilstra).⁶⁴⁸

1.4.4 BOON EN KOFFEMAN

Met bovenstaande uitwijding lijken we ver te zijn afgedwaald van ons onderwerp: de bisschop. Toch hebben we gemeend aandacht te moeten besteden aan de opvattingen van Dingemans en zijn geestverwanten in de GKN, omdat er, zoals gezegd, in de ene kerk van de toekomst ook plaats dient te zijn voor elementen uit de congregationalistische traditie. Hetzelfde dient echter gezegd te worden van de episcopale traditie: ook daarvoor zal ruimte moeten zijn in de komende oecumenische kerk. Het mag ons dan ook niet verwonderen dat er in de discussie over het karakter van de komende verenigde reformatorische kerk in Nederland ook aandacht gevraagd wordt voor haar katholiek gehalte (R. Boon) en in verband daarmee voor de bisschop (L.J. Koffeman).

Het gaat Boon in zijn bijdrage aan de discussie in feite slechts om één ding: het hooghouden van het katholiek gehalte van de Reformatie. Daarom noemt hij het ronduit 'een ecclesiologische blunder', wanneer het moderamen van de hervormde synode in een handreiking

---

⁶⁴⁵ Zie G. Dekker en G. Heitink, *a.w.*, 10 ('Ten geleide').

⁶⁴⁶ G. Dekker en G. Heitink, *a.w.*, 70.

⁶⁴⁷ G. Dekker en G. Heitink, *a.w.*, 100.

⁶⁴⁸ Zie J. Zeilstra, 'Stap achteruit op de goede weg', *WD* 52, 23-11-2002, 13.

bij de in 1992 gereedgekomen concept-kerkorde van de (v)PKN schrijft: 'Onze kerk is voortgekomen uit de Reformatie van de zestiende eeuw'.⁶⁴⁹ Boon vraagt: 'hoe valt deze synodale opmerking te rijmen met de verklaring in het eerste artikel van de genoemde kerkorde, dat de (v)PKN gestalte wil zijn van de *Una Sancta Catholica*? Wanneer het de gefuseerde kerk ernst is met deze belijdenis, dan is het ongerijmd haar te situeren in een fase van de kerkgeschiedenis, ruim vier eeuwen geleden'. Calvijn wilde toch een kerk *selon la coutume de l'ancienne église*? Als naam voor de verenigde kerk stelt hij dan ook voor 'Hervormd Katholieke Kerk van Nederland'. Immers het betreft een kerk, die (1) zich zelf belijdt als gestalte van de *Catholica*, (2) zich terdege bewust is van haar reformatorische erfgoed, en (3) op grond daarvan zich blijft openstellen voor voortgaande reformatie.⁶⁵⁰ In de artikelenreeks 'Op weg naar nieuwe *negotiations* tussen Canterbury en Genève' roept hij de sow-kerken op tot grondige zelfreflectie in het licht van de episcopale kerkstructuur van de Anglicana - een kerk die evenals zij 'door de Reformatie is heengegaan'.⁶⁵¹ Een jaar later noemt hij het 'een kerkhistorische ramp', wanneer in de komende verenigde kerk het 'katholiek patrimonium', dat met name in de NHK bewaard is gebleven, in vergetelheid zou raken.⁶⁵² Tenslotte doet hij in een open brief een appèl op de hervormde synode om in de komende sow-kerk een bezinning op gang te brengen over de drie grondbeginselen die bepalend zijn voor haar reformatorische identiteit: haar oecumenisch gehalte, haar continuïteit met de *Catholica* en haar eschatologisch gerichte ecclesiologie.⁶⁵³

Gaf Boon hiermee de ecclesiologische context van het bisschopsambt aan, Koffeman geeft conform zijn opdracht een karakterisering van het bisschopsambt als zodanig. In 1986 had de gereformeerde synode van Gouda haar deputaten Oecumene Binnenland (secretaris H.B. Weijland) de opdracht gegeven

om binnen het kader van het voortgaande beraad over het rapport van de Wereldraad van Kerken inzake Doop, Eucharistie en Ambt, samen met de Raad voor het Verband met Andere Kerken (bedoeld is: het Hervormd Rome Beraad, JK) van de Nederlandse Hervormde Kerk, na te gaan wat de betekenis van het bisschoppelijk ambt kan zijn.⁶⁵⁴

Het zou tot 1995 duren voordat de nota *Het bisschoppelijk ambt* verscheen.⁶⁵⁵ Daarmee was echter een document op tafel gelegd dat uniek genoemd kan worden, voor-

---

⁶⁴⁹ Vgl. de *Verantwoording* bij de herziene versie van de concept-kerkorde (gedateerd 2 september 1993). De Werkgroep Kerkorde schrijft in antwoord op het verwijt dat zij gekozen zou hebben voor een congregationalistische kerk: 'De Verenigde Reformatorische/Protestantse Kerk zal voluit een kerk van het presbyteriaal-synodale type zijn'.

⁶⁵⁰ R. Boon, 'Een ecclesiologische blunder', *IdW* njg 22 (1993), 215-219.

⁶⁵¹ R. Boon, 'Op weg naar nieuwe *negotiations* tussen Canterbury en Genève' I-III, *IdW* njg 23 (1994), 101-104, 132-136, 144-150.

⁶⁵² R. Boon, 'Wat onder de tafel dreigt te vallen', *IdW* njg 24 (1995), 527-531.

⁶⁵³ R. Boon, 'Open brief: oproep tot bezinning', *IdW* njg 25 (1996), 218-220.

⁶⁵⁴ *Acta van de generale synode van Gouda 1985*, 303 (art. 252). Later zal de opsteller van de nota bij deze opdracht de volgende kanttekeningen maken: 1. Bij 'het bisschoppelijk ambt' dient gedacht te worden aan het episcopale accent in het BEM-rapport over het ambt, anders gezegd: de episcopale ambtsstructuur van de Oude Kerk. 2. Het gaat daarbij om de betekenis voor onze kerken, d.w.z. voor de GKN en de NHK. 3. De vraag van het deputaatschap Oecumene Binnenland was toegespitst op de rol van het bisschoppelijk ambt ten aanzien van de bevordering en de bewaring van de kerkelijke eenheid.

⁶⁵⁵ 'Het bisschoppelijk ambt', nota van Deputaten Oecumene, opgesteld ten behoeve van de SoW-kerken, 2e concept, 1995. De nota is niet in de handel, de kern ervan (een systematische typering van het ambt van *episkopè*) is echter terug te vinden in het artikel van Koffeman, 'De bisschop, kerscheidend of kerkverenigend?', in: B.J. Aalbers en P. Nissen, *De bisschop, kerscheidend of kerkverenigend? Bijdragen over het bisschopsambt in de oecumene. Ter nagedachtenis van ds. Nico van den Akker*, Delft, 2002, 5-19.

al omdat het geschreven was in opdracht van een kerk die traditioneel uitgesproken anti-episcopaal is, meer nog dan de Nederlandse Hervormde Kerk en de Evangelisch-Lutherse Kerk. Zou de GKN nu de kant van de bisschop uitgaan? En zouden haar beide partnerkerken haar daarin willen volgen? Het begin van een discussie, die zes jaar later door het moderamen van de Triosynode voortijdig afgebroken zal worden.

Nadat uiteengezet is wat BEM over de bisschop zegt, geeft de nota in zeven punten een systematische typering van het bisschopsambt, om vervolgens na te gaan op welke punten de wezenlijke trekken van dit ambt vorm en inhoud hebben gekregen in de presbyteriaal-synodale kerkstructuur. De betekenis van het ambt van *episkopè* wordt door de auteur als volgt samengevat:⁶⁵⁶

1. Het bisschopsambt richt zich op het *opzicht* van de gemeente; bij de gereformeerden is dat een zaak van kerkelijke vergaderingen, via tucht en visitatie.
2. Het bisschopsambt staat voor de *continuïteit* van de kerk door de eeuwen heen; bij de gereformeerden komt dat vooral tot uitdrukking in de instemming met het belijden der kerk, maar ook in het bevestigen van ambtsdragers door ambtsdragers/predikanten.
3. Het bisschopsambt staat voor de *eenheid* van de kerk, lokaal en wereldwijd; bij gereformeerden is dat een zwak punt: kerkelijke vergaderingen zouden de eenheid zichtbaar moeten maken, maar voor zover dat gebeurt, blijft het beperkt tot het nationale kerk-zijn.
4. Het bisschopsambt impliceert de *bediening van Woord en Sacrament*; in dit opzicht heeft de gereformeerde predikant veel van de (Lima-) bisschop weg.
5. Het bisschopsambt staat *in de samenhang van drie ambten*, naast dat van presbyter (priester, ouderling) en diaken; dat geldt ook voor de predikant (met het verschil dat in de gereformeerde kerken ouderlingen en diakenen tijdelijk als ambtsdrager functioneren).
6. Het bisschopsambt wordt *persoonlijk* uitgeoefend; zoals hierboven al aangegeven ligt in de gereformeerde kerken het accent veel sterker op de gezamenlijke ambtsuitoefening in kerkelijke vergaderingen.
7. Het bisschopsambt heeft een *regionale betekenis*; dat kennen gereformeerden in die zin helemaal niet: kerkelijke vergaderingen nemen hier de plaats van de bisschop in.

De nota eindigt met de - onverwachte - aanbeveling om het bisschopsambt toch maar niet in te voeren in de Gereformeerde Kerken in Nederland, ook niet in zijn vroegchristelijke vorm. Daarmee zou deze kerk immers teruggrijpen naar het verleden, terwijl zij geroepen is vooruit te grijpen op wat haar opdracht morgen zal zijn. Versterking van de personale ambtsuitoefening zou daarbij misschien te overwegen zijn, maar: 'Zouden we niet een oecumenisch uitdagender vormgeving van *episkopè* kunnen vinden zonder weer bisschoppen in te stellen?'⁶⁵⁷ De synode besloot in 1996

---

⁶⁵⁶ L.J. Koffeman, 'Een bisschop ja, een bisschop nee', *Kerkinformatie*, maart 1996.

⁶⁵⁷ In zijn bovengenoemde artikel in de bundel *De bisschop. Kerkscheidend of kerkverenigend?* (oorspronkelijk een lezing gehouden tijdens een symposium over het bisschopsambt ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van N.K. van den Akker), trekt Koffeman overigens een andere conclusie. Daar zegt hij: 'Tenslotte, misschien is het u opgevallen hoe vaak ik vanmiddag heb gerefereerd aan de Anglicana. Misschien zouden we vanuit de gereformeerde traditie het gesprek met deze zusterkerk - in navolging van Spanheim, Witsius e.a. - intensiever moeten voeren. Leuenberg biedt er een platform voor'. Refererend aan de stelling van T. van Eijk, dat het bisschopsambt van de Romana, zoals het door Vaticanum II opnieuw is gedefinieerd, theologisch gewichtiger is dan dat waarmee Luther en Calvijn gebroken hebben, zegt Koffeman: 'Dát bisschopsambt heeft de Anglicana echter feitelijk gehandhaafd. Misschien mag je wel zeggen: zij heeft het bewaard voor ons!' (Koffeman, *a.w.*, 19).

deze nota ter bespreking voor te leggen aan de triosynode, maar tot nu toe is dat niet gelukt. In de gereformeerde synode van Lunteren (2000) kwam de zaak opnieuw op tafel, nu naar aanleiding van het verslag van MDO (= Missionair, Diaconaal en Oecumenisch werk): de opdracht om een studie over het bisschopsambt voor te bereiden was nog steeds niet ontvangen. De synode sprak opnieuw uit dat een studie over dit onderwerp 'zeer zinvol' zou zijn en droeg haar bestuur op in het triomoderamen het belang van een gezamenlijke studie over het bisschopsambt in sow-verband te bepleiten, 'met het verzoek de studie te agenderen voor behandeling in een gezamenlijke vergadering van de synoden'.⁶⁵⁸ In 2001 besloot het triomoderamen echter op advies van de directie van het Landelijk Diensten Centrum (LDC) de zaak definitief niet op de agenda te zetten omdat:

- de mening overheerst dat een bespreking op dit moment niet zal bijdragen aan de ontwikkeling van onze ambtstheologie;
- er een voorkeur bestaat voor de benadering van onderop in de verdere beleidsontwikkeling van taken en functies in de kerk;
- de behandeling van dit onderwerp niet de hoogste prioriteit heeft, mede gezien de capaciteit van de arbeidsorganisatie die nodig is voor de voorbereiding hiervan.⁶⁵⁹

Blijkbaar woog voor het triomoderamen het afwijzend advies van de dienstenorganisatie zwaarder dan het nadrukkelijke verzoek van de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland om in sow-verband het gesprek over het bisschopsambt te openen. In elk geval lijkt het erop dat met deze interne besluitvorming een abrupt einde is gekomen aan een discussie die nog niet eens begonnen was.

Inmiddels is het duidelijk geworden dat de toekomstige PKN een voluit presbyteriaal-synodale kerkorde zal hebben, waarin voor congregationalistische en episcopale elementen - officieel althans - geen plaats is ingeruimd.

---

⁶⁵⁸ Zie *Akta van de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland Enkhuizen 1999*, zitting d.d. 8 november 2000 te Lunteren, art. 114.

⁶⁵⁹ Zie de brief van het triomoderamen aan de Dienst MDO-oecumene, d.d. 24 april 2001. Vgl. L.J. Koffeman, *Teken van aanwezigheid? Lezing bij gelegenheid van het afscheid van dr. Ton van Eijk als universitair docent systematische theologie aan de KTU*, 1 juni 2001, p. 8.

2. UITDAGINGEN VANUIT DE OECUMENE

Before any new scheme of union is proposed, at whatever level, each church should ask itself at what points its own present structures and forms are challenged by the ecumenical discussions and involvements of recent years (M. Tanner).⁶⁶⁰

De komende PKN zal dus noch congregationalistisch, noch episcopaal zijn, ze zal presbyteriaal-synodaal gestructureerd zijn. De vraag is echter of deze kerkvorm recht zal kunnen doen aan de verschillende geloofsbelevingen en spiritualiteiten die deze kerk krijgt te herbergen. Anders gezegd: hoe kan in kerkrechtelijke zin ‘een hoepel worden geslagen’ (Noordmans) om een kerk waarin eenheid en verscheidenheid elkaar niet uitsluiten, maar elkaar aanvullen? Daarmee zijn we weer terug bij de vraag van Hartvelt: ‘wie staat er bij ons voor de eenheid?’⁶⁶¹ Op dit punt aangekomen is het nodig verder te kijken dan onze eigen kerkelijke tradities en de ontwikkelingen in de oecumene te bezien, met name ten aanzien van het denken over het ambt van *episkopè*.

Tot nu toe kwam in onze historische verkenningen de oecumenische discussie over het bisschopsambt niet of nauwelijks ter sprake. Dat kon ook niet anders. Slechts af en toe, met name in de eerste tijd na de hervorming en in de kring van Kerkopbouw, keek men verder dan de eigen presbyteriale traditie. Nu we echter met onze historische verkenningen gekomen zijn tot de jaren tachtig van de vorige eeuw, wordt het tijd de blik te verbreden en de geschiedenis van de Sow-kerken te bezien in het licht van de oecumene. Immers juist gedurende de laatste twintig jaar hebben zich daar ten aanzien van de ambtsvraag ontwikkelingen voorgedaan, waar ook de reformatorische kerken in Nederland niet langer omheen kunnen. Daarom sluiten we onze historische verkenningen af met een beknopt overzicht van de uitdagingen die er op dit punt sinds het laatste kwart van de twintigste eeuw vanuit de oecumene op de Sow-kerken zijn afgekomen. Welgeteld zijn het er zeven.

2.1 FAITH AND ORDER: BAPTISM, EUCHARIST AND MINISTRY (BEM)

De vraag naar het bisschopsambt komt allereerst op ons af vanuit *Faith and Order*.⁶⁶² Reeds de conferentie van Lausanne (1927) sprak uit dat in de komende oecumenische kerk voor alle drie de vormen van kerkregering, de episcopale, de presbyteriale

---

⁶⁶⁰ M. Tanner, ‘Church unity in England: what way forward?’, *Mid-Stream* (24), 1985, 240-254 (253).

⁶⁶¹ Zie G.P. Hartvelt, ‘Hoe nabij is de verte’, *Ouderlingenblad*, 65 nr. 757, themanummer bij het afscheid van kerkrechtdeskundige D. Nauta, (1987), 11-16 (16). Vgl. L.J. Koffeman, ‘De bisschop, kerkscheidend of kerkverenigend? Een benadering vanuit de gereformeerde traditie’, in B.J. Aalbers en P. Nissen, *De bisschop. Kerkscheidend of kerkverenigend? Bijdragen over het bisschopsambt in de oecumene*, Delft 2002, 17.

⁶⁶² Zie voor de geschiedenis van het gesprek over het ambt in Faith and Order tot 1974: G.H. Vischer, *Apostolischer Dienst. Fünfzig Jahre Diskussion über das kirchliche Amt*, Frankfurt, 1982.

en de congregationalistische, ruimte zou moeten zijn.⁶⁶³ Terecht schrijft Vischer dat deze uitspraak niet mag worden afgedaan als een goedbedoelde, maar naïeve poging tot harmonisatie van wat onverenigbaar is. De totstandkoming van de *Church of South India* (CSI) in 1947 bewijst immers dat een dergelijke synthese mogelijk is. Volgens hem is het gelijk meer aan de kant van hen, die deze (vooral onder anglicaanse druk tot stand gekomen) uitspraak als de meest waardevolle bijdrage van de conferentie beschouwen: immers alleen op deze wijze kan aan alle tradities recht worden gedaan.⁶⁶⁴ Het is dan ook niet toevallig dat in het in 1982 verschenen rapport *Baptism, Eucharist and Ministry* (BEM)⁶⁶⁵ in de paragrafen 26 en 27 van de ambts-tekst met zoveel woorden op dit gegeven wordt teruggegrepen. Nadat gezegd is dat het geordineerde ambt dient te worden uitgeoefend *in a personal, collegial and communal way*, lezen we in het commentaar:

Deze drie aspecten moeten bijeengehouden worden. In verschillende kerken is op één ervan te veel nadruk komen te liggen ten koste van de andere twee. In sommige kerken dreigt de persoonlijke dimensie van het ambt afbreuk te doen aan de collegiale en communale dimensies. In andere kerken vragen de collegiale en communale dimensies zoveel aandacht dat het ambt zijn persoonlijke karakter verliest. Elke kerk moet zichzelf afvragen waarin haar ambtsuitoefening in de loop van de geschiedenis tekort is geschoten.

Het is de erkenning van deze drie dimensies die achter een aanbeveling van de eerste wereldconferentie van Geloof en Kerkorde in Lausanne 1927 ligt: Gezien (I) de plaats die het episcopaat, de raad van presbyters en de vergadering van de gelovigen respectievelijk hadden in de kerkorde van de vroege kerk, en (II) het feit, dat elk van deze bestuurssystemen, de episcopale, de presbyteriale en de congregatieve, kan bogen op aanvaarding door grote christelijke tradities in heden en verleden, en (III) het feit, dat elk van deze patronen velen telt die geloven dat ze wezenlijk zijn voor de juiste inrichting van de kerk, erkennen wij dat elk van deze elemen-

---

⁶⁶³ Zie H.N. Bate (ed.), *Faith and Order. Proceedings of the World Conference Lausanne, August 3-21, 1927*, New York, 1928, 426 en 469.

⁶⁶⁴ Zie over de verschillende standpunten in het ambts-theologische en ecclesiologische debat van Lausanne-1927: G.H. Vischer, *Apostolischer Dienst. Fünfzig Jahre Diskussion über das kirchliche Amt in Glauben und Kirchenverfassung*, Frankfurt am Main 1982, 11-56 (53, de verwijzing naar de CSI) en G. Gassmann, *Konzeptionen der Einheit in der Bewegung der Einheit für Glauben und Kirchenverfassung 1910-1937* (Forschungen zur systematischen und ökumenischen Theologie, Band 39), Göttingen 1979, 134-192.

⁶⁶⁵ *Baptism, Eucharist and Ministry* (Faith and Order Paper 111), Geneva 1982. In de *steering group*, die onder leiding van Max Thurian (Taizé) het rapport heeft opgesteld, hadden twee Nederlanders zitting: L.A. Hoedemaker (NH) en A.W. Houtepen (RK). Belangrijke informatie over de historische achtergronden van BEM, de werkwijze van de stuurgroep en de inhoud van het rapport is te vinden in *Kosmos+Oekumene*, 16 (1982), ('Op weg naar Lima'), met name het artikel van Houtepen 'Doop, eucharistie, ambt. Naar een consensus over ambt en sacramenten', 50-57. Daarnaast is van belang A.W. Houtepen, 'Lima - 20 Jahre später', *IKZ* 92 (2002), 179-209, over de *Wirkungsgeschichte* van BEM, binnen *Faith and Order* (helaas werd in 1989 het receptieproces voorlopig stilgelegd, omdat men prioriteit wilde geven aan de ontwikkeling van een oecumenische hermeneutiek, een oecumenische sacramentsleer en een oecumenische ecclesiologie), in bilaterale dialogen (met name in de gesprekken tussen anglicanen, lutheranen en gereformeerden was de invloed van BEM groot) en in enkele recente studies over de sacramenten (o.a. M.E. Brinkman, *Schepping en sacrament. Een oecumenische studie naar de rijkwijde van het sacrament als heilzaam symbool in een weerbarstige werkelijkheid*, Zoetermeer, 1991).

ten een passende plaats toekomt bij de ordening van het kerkelijke leven van een herenigde kerk - onder voorwaarden, die nadere studie vereisen.⁶⁶⁶

In zijn analyse van deze passage noemt Van der Borght het samengaan van de genoemde drie dimensies 'een belangrijk stuk oecumenisch erfgoed',⁶⁶⁷ waarvoor ook in de reacties vanuit de gereformeerde traditie vrijwel unaniem waardering werd uitgesproken, al vermelden sommige kerken - onder meer de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland - 'dat *Faith and Order* zelf lessen kan trekken uit de aanbevelingen van Lausanne, in het bijzonder omdat aan het presbyteriaal-synodaal kerkmodel te weinig aandacht is geschonken in het Lima-rapport'.⁶⁶⁸ Dat laatste is zeker waar, het neemt echter niet weg, aldus Van der Borght, dat op grond van M 26 en 27 aan de gereformeerde traditie de vraag kan worden gesteld, of het ontbreken van een persoonlijke, bovenplaatselijke ambtsuitoefening niet als een tekort moet worden beschouwd. In dit verband wijst hij erop dat de presbyteriaanse *Church of Scotland* overweegt een persoonlijk ambt van *episkopè* op bovenplaatselijk niveau te introduceren.⁶⁶⁹ Uit de in de NHK en de GKN gevoerde discussie over BEM wordt duidelijk dat hier de wegen uiteengingen. Anders dan voorheen bleek in de NHK een gesprek over een persoonlijke invulling van het bisschopsambt niet bij voorbaat uitgesloten, terwijl aan gereformeerde zijde de

---

⁶⁶⁶ Zie de Nederlandse vertaling van het BEM-rapport: *Doop, Eucharistie en Ambt. Verklaringen van de Commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken*, Amersfoort, 1982, 45.

⁶⁶⁷ Zie E.A.J.G. van der Borght, *Het ambt her-dacht*, 335-346 (337). Behalve Lausanne dient hier ook de *Groupe des Dombes* genoemd te worden, een uit rooms-katholieken, lutheranen en gereformeerden bestaande groep Franse theologen, die een aantal belangrijke rapporten heeft gepubliceerd. Via één van zijn belangrijkste woordvoerders, Max Thurian, monnik van Taizé en één van de architecten van BEM (*Supra*, noot 665), heeft de *Groupe des Dombes* grote invloed gehad op het ontstaansproces van BEM. Zo gaat het in BEM beschreven concept van een op collegiale en persoonlijke wijze uitgeoefend ambt van *episkopè*, dat uiterst vruchtbaar is gebleken voor de oecumenische convergentie over het bisschopsambt, voor een belangrijk deel terug op het door de *Groupe des Dombes* uitgegeven document *Le ministère Episcopal. Réflexions et propositions sur le ministère de vigilance et d'unité dans l'Eglise particulière*, Taizé 1976. Zie voor een kritische evaluatie van dit document: A.H.C. van Eijk, 'Ecumenical Convergence on Episcopal Ministry', *Bijdragen*, 47 (1986), 236-265, *passim*. Overigens is, wat Thurian betreft, ook de opmerking van P.A. Elderenbosch het overwegen waard, dat diens inzichten zeker ook gevormd zullen zijn door zijn ervaring van het samenleven in de gemeenschap van Taizé, waar een synthese gevonden is van een episcopale en een synodale orde van samenleven. Zie P.A. Elderenbosch, *Taizé* (Rotonde Reeks), Nijkerk, z.j. 45v.

⁶⁶⁸ E.A.J.G. van der Borght, *a.w.*, 339. In dit verband is ook zijn opmerking van belang, dat in BEM het begrip 'collegialiteit' een andere betekenis heeft dan in de gereformeerde traditie. Volgens BEM kan er van collegialiteit in de strikte zin van het woord slechts sprake zijn tussen geordeneerde ambtsdragers: tussen diakenen en diakenen, tussen presbyters en presbyters, tussen bisschoppen en bisschoppen (vgl. de 'gouden regel' van Emden). De gereformeerde ouderling als vertegenwoordiger van de plaatselijke gemeente komt hierbij niet in beeld, omdat zijn status als geordeneerde ambtsdrager onzeker is. 'Als men aanvaardt dat de ouderlingen en diakenen geen geordeneerde ambtsdragers zijn volgens de omschrijving van de Lima-tekst (omdat ze geen volmacht hebben tot de bediening van woord en sacrament, JK), dan moeten we de collegialiteit in de gereformeerde traditie omschrijven als een collegialiteit tussen geordeneerde en niet-geordeneerde ambtsdragers'. In principe valt vanuit de optiek van BEM de specifiek-gereformeerde collegialiteit tussen predikanten enerzijds en ouderlingen/diakenen anderzijds dan ook eerder onder de communale dan onder de collegiale vormen van ambtsuitoefening. Zie van der Borght, *a.w.*, 344v.

⁶⁶⁹ *Ibidem*, 342v. Vgl. *a.w.*, 499v. ('De meerwaarde van een bisschopsambt voor de kerk').

bezwaren zich juist op dit punt concentreren. Het commentaar van de Evangelisch-Lutherse Kerk zwijgt over dit punt.⁶⁷⁰

In de drie sow-kerken is zeer verschillend gereageerd op het bisschopsambt, zoals het in BEM wordt gekarakteriseerd. De Evangelisch-Lutherse Kerk wil slechts weten van 'het ene openbare ambt van Woord en Sacrament'⁶⁷¹ en noemt in haar reactie het episcopaat nergens, ook niet als vraagpunt - hoewel dat vanuit de ambtsopvatting van deze kerk toch te verwachten was. Gegeven hun historische positie als minderheidskerk en hun aanpassing aan de gereformeerden⁶⁷² en gehoord ook de incidentele commentaren van hun theologen, verbaast het ons niet dat de Nederlandse lutheranen de ambtsopvatting van BEM evenals die van hun episcopale mede-lutheranen veel te 'hoogkerkelijk' vinden.⁶⁷³ Positiever is het oordeel van de hervormde Raad voor de Zaken van Kerk en Theologie (RZKT). In het in 1984 door de synode gunstig ontvangen rapport van de dusgenaamde 'commissie-Hoedemaker' schrijven de opstellers, dat zij geneigd zijn de vraag of de gereformeerde ambtsopvatting met haar typisch niet-hiërarchische synodale karakter is in te passen in het Lima-rapport, bevestigend te beantwoorden.⁶⁷⁴ Naar het inzicht van de commissie is de ambtsstructuur van Lima met haar accentuering van het personale, collegiale en communale karakter van de ambtsuitoefening in staat allerlei traditioneel gegroeide tegenstellingen te overbruggen. De ambtsstructuur van BEM is zo rekbaar dat ook de gereformeerde 'leken'-ouderling, mits geordineerd met handoplegging en onder aanroeping van de H. Geest, er in past. Anderzijds betekent het feit dat Lima uitgaat van een persoonlijke vorm van *episkopè*, dat de NHK bereid zou moeten zijn na te gaan welke elementen in haar eigen ambtsopvatting ontbreken en 'vooral of het opzicht aan een persoonlijk ambt gebonden kan zijn, waarvan Lima uitgaat, dan wel uitsluitend in collegiale structuren gekaderd dient te zijn'.⁶⁷⁵ Kritischer is de gereformeerde syno-

---

⁶⁷⁰ Zie *Churches Respond to BEM*, vol V (Faith and Order Paper 143), Geneva 1988, 18-22 ('Evangelical Lutheran Church in the Kingdom of the Netherlands').

⁶⁷¹ Zie *Churches Respond to BEM*, V, 22.

⁶⁷² *Infra*, p. 39v., par. 1.1.2.

⁶⁷³ Zie bij voorbeeld W. Bley, 'Kerkpolitiek commentaar', *K+O* 22 (1988), nr. 1/2, 21-27, oorspronkelijk een inleiding op een discussiedag over het boek *Erkenning zonder vernieuwing?* Bley, die in die periode behalve president van de lutherse synode ook lid was van het Uitvoerend Comité van de LWF (als vertegenwoordiger van de minderheidskerken in West-Europa), zegt in zijn artikel dat zijn zittingsperiode in de LWF gekenmerkt werd door een toenemende verbisschoppelijking van de kerk (24) en dat tengevolge daarvan de meestal laagkerkelijke minderheidskerken in een isolement dreigen te komen. Hij is van mening dat de bisschop niet 'moet', maar wel 'mag'. (26). De titel van het desbetreffende boek *Erkenning zonder vernieuwing?* heeft overigens geen betrekking op de multilaterale BEM-tekst, maar op het document *Das geistliche Amt*, dat in 1981 verscheen als vrucht van de internationale luthers/rooms-katholieke dialoog. Zie H.P.J. Witte en Th.M.J. Geurts (red.), *Erkenning zonder vernieuwing? Een kritische doorlichting van de luthers/rooms-katholieke dialoog over het ambt in de kerk*, 's-Hertogenbosch, 1988. In zijn kritiek op *Das Geistliche Amt* staat Bley niet alleen. Ook J.P. Boendermaker 'krijgt de kriebels' bij bepaalde passages uit dat rapport. Hij heeft geen bezwaar tegen een bisschop als *pastor pastorum*, maar volgens hem gaat het mis, als men de 'Funktion der Episkopè' een 'übergeordnetes Amt' noemt. Zie J.P. Boendermaker, 'De bisschop. Een theologische of een organisatorische zaak?', *lW* njg 18 (1989), 422-425 (423).

⁶⁷⁴ *Handelingen van de vergadering van de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk op 15, 16 en 17 maart 1984*, 308. Leden van de commissie waren L.A. Hoedemaker (voorz.), E. Flesseman-van Leer, N.K. van den Akker, H. Wegman en C.P. van Andel.

⁶⁷⁵ *Ibidem*.

deadviseur K. Runia. In zijn commentaar op de ambtsparagraaf van BEM schrijft hij, dat er een brede kloof bestaat tussen het door BEM als normatief beschouwde episcopale model van Ignatius van Antiochië (met als kern de lokale *bishop-in-presbytery*) enerzijds en het gereformeerde presbyteriaal-synodale kerkmodel anderzijds.⁶⁷⁶ Hij vraagt zich dan ook af of ze ooit geharmoniseerd kunnen worden. In ieder geval ziet hij geen heil in terugkeer naar het historisch episcopaat als de oecumenische oplossing voor de toekomst. Zijn conclusie luidt:

Als men een of andere vorm van persoonlijke *episkopè* noodzakelijk acht, dan zou men nieuwe vormen van *episkopè* moeten ontwikkelen, die rekening houden met de sterke punten van zowel de episcopale als de synodale vorm van kerkregering, terwijl men tegelijk probeert de zwakheden van beide vormen te vermijden.⁶⁷⁷

In 1986 aanvaardden de beide synodes een door een gezamenlijke commissie opgestelde reactie op het BEM-rapport.⁶⁷⁸ Daarin wordt gezegd dat de ambtsparagraaf geen wezenlijke barrières opruimt op de weg naar gemeenschap en eenheid tussen de kerken:

Weliswaar reikt het rapport belangrijke gezichtspunten aan die een constructieve rol kunnen spelen bij ons denken over het ambt (gegeven het feit, dat onze kerken zelf geen uitgewerkte ambtsopvatting hebben), maar het laat toch onvoldoende vooruitgang zien op wezenlijke discussiepunten. Daarom kunnen wij het niet, zoals de andere rapporten (bedoeld is: die over de doop en de eucharistie, JK), aanvaarden.⁶⁷⁹

Opvallend is dat in deze gezamenlijke reactie vrijwel niets meer is terug te vinden van het veel positiever gestemde rapport van de commissie-Hoedemaker uit 1984. Ook de daarin gestelde vraag of een persoonlijke vorm van *episkopè*, ingekaderd in collegiale structuren, wellicht te overwegen valt, wordt niet meer gesteld. Blijkbaar was nu voor beide kerken de door Runia geconstateerde kloof tussen de episcopale orde en de presbyteriale orde te breed om de suggestie van de commissie-Hoedemaker over te nemen en een poging te wagen haar met behulp van BEM te overbruggen.

Ook voor M. Gosker is het door BEM aanbevolen persoonlijk uitgeoefend ambt van *episkopè* een brug te ver.⁶⁸⁰ Op verschillende plaatsen in haar studie brengt zij de kwestie van het persoonlijk karakter van het bisschopsambt ter sprake. Zij verlangt ernaar, maar tegelijk wil zij er niet aan. Zo schrijft zij in de samenvatting van haar studie: 'Lima daagt het calvinisme uit om een persoonlijk ambt van *episkopè* te aanvaarden. Dat roept de vraag op, wie in

---

⁶⁷⁶ Zie 'Rapport van de Commissie ad hoc inzake de verklaringen over *Doop, Eucharistie en ambt* van de Wereldraad van Kerken'; rapport Doop (G.P. Hartvelt), eucharistie (G.W. de Jongh), ambt (K. Runia), opgenomen in *Akta van de generale synode van Dokkum 1983 van de GKN, gehouden te Lunteren 9-11 april 1984*, 192/193.

⁶⁷⁷ *Ibidem*.

⁶⁷⁸ Leden van de commissie waren van hervormde zijde: L.A. Hoedemaker, E. Flesseman-van Leer, L.W. van Reijendam-Beek en C.P. van Andel; van gereformeerde zijde: G.P. Hartvelt, J.H. van der Laan, H.B. Weijland en K. Runia.

⁶⁷⁹ Zie *Handelingen van de vergadering van de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk op 13 en 14 maart 1986*, 105-119 (119). De Engelse tekst is te vinden in *Churches Respond to BEM*, vol IV (Faith and Order Paper 137), Geneva 1987, 100-109 ('Netherlands Reformed Church and Reformed Churches in the Netherlands').

⁶⁸⁰ Zie M. Gosker, *Het ambt in de oecumenische discussie. De betekenis van de Lima-ambtstekst voor de voortgang van de oecumene en de doorwerking in de Nederlandse SoW-kerken*, Budapest-Amstelveen, 2000.

de Reformata de zorg draagt voor de eenheid. Het theologische antwoord ligt gereed (Christus die als Hoofd de leden samenbindt. Hij is het centrum van de eenheid), maar het is onvoldoende. Daarom mijn voorstel om te overwegen of een ambt van *episkopè* ook in de sow-kerken haalbaar is'. Zij voegt er echter onmiddellijk aan toe: 'Dat zou een ambt moeten zijn, dat collegiaal wordt uitgeoefend. Het zou moeten beschermen tegen besluite-loosheid en bureaucratie en de eenheid van de gemeenschap op het oog moeten hebben. Het zou moeten staan voor de heilheid van de kerk'.⁶⁸¹ In tegenstelling tot Van der Borgh (zie boven) wil Gosker dus geen plaats inruimen voor een persoonlijk uitgeoefend bisschopsambt. Ook op de drie andere plaatsen waar zij voorstelt 'een ambt van *episkopè*' in te voeren voegt ze eraan toe, dat het wel collegiaal moet worden uitgeoefend.⁶⁸² Anderzijds schrijft zij bij de bespreking van paragraaf 26 van de ambtstekst, over het persoonlijke, het collegiale en het communale aspect van de ambtsuitoefening: 'Liever hadden we hier de volgorde omgekeerd gezien (communaal-collegiaal-persoonlijk), terwijl we in onze eigen kerk juist het persoonlijke element meer accent zouden willen geven'.⁶⁸³ Dat is echter precies het springende punt van BEM: een collegiale vorm van *episkopè* hebben vrijwel alle kerken; de vraag is echter, of het ambt van *episkopè* in de presbyteriale en congregationalistische kerken ook een persoonlijk 'gezicht' mag krijgen. Hoe dat zou kunnen, staat ter discussie. In het oecumenisch debat beginnen echter ook op dit punt de standpunten naar elkaar toe te groeien dankzij de zogeheten *koinonia*-ecclesiologie van *Faith and Order*, waarin aan de drie vormen van *episkopè* (de communale, de persoonlijke en de collegiale) gelijkelijk recht wordt gedaan.⁶⁸⁴ Het voert te ver om daar nu op in te gaan, het uitgangspunt van deze ecclesiologie is echter dat de verschillende kerken op grond van een aan alle afzonderlijke geloofstradities voorafgaande *Grundkonsens* ('the faith of the church through the ages') gezamenlijk deelhebben aan de *koinonia* in Christus. Voor de discussie over het ambt heeft deze visie drie grensoverschrijdende, met elkaar samenhangende, ontkrampingen opgeleverd: (1) Men spreekt niet meer van de 'apostolische successie', waaraan sommige kerken deelhebben en andere niet, maar van continuïteit in de *apostolische traditie*, waarvan de sporen herkenbaar zijn in alle geloofstradities. (2) Als belangrijk teken (symbool) van deze apostolische traditie geldt niet zozeer dat sommige kerken bisschoppen (*episkopoi*) hebben en andere niet, maar dat alle kerken een ambt van *episkopè* hebben, dat op persoonlijke, collegiale en communale wijze wordt uitgeoefend. (3) Een dergelijke ambtsopvatting vraagt niet allereerst om institutionele uniformiteit, maar om onderlinge erkenning van elkaars tradities als delend in de *koinonia* in Christus. Een voorlopige uitwerking van deze *koinonia*-ecclesiologie is te vinden in de belangrijke publicatie *The Nature and Purpose of the Church. A Stage on the way to a common statement*.⁶⁸⁵

⁶⁸¹ Zie M. Gosker, *a.w.*, 358.

⁶⁸² Zie M. Gosker, *a.w.*, 113, 152 en 267.

⁶⁸³ Zie M. Gosker, *a.w.*, 103.

⁶⁸⁴ De hier genoemde '*koinonia*-ecclesiologie' van *Faith and Order*, waarnaar we ook verderop in deze studie nog veelvuldig zullen verwijzen, dient wel onderscheiden te worden van de door het rooms-katholieke tijdschrift *Communio* gepropageerde '*communio*-ecclesiologie', waarin het decreet van Vaticanum II over de kerk (*Lumen Gentium*) in conservatieve zin wordt geïnterpreteerd. Zie voor een kritische bespreking van deze interpretatie: H. Rikhof, 'De kerk als *communio* - een zinnige uitspraak?', *TVT* 23 (1983) 39-59. Vgl. ook Ton van Eijk, *Teken van aanwezigheid*, hoofdstuk 4 ('*Koinonia/communio*') en p. 463-466 van deze studie, de excurs over een trinitarisch gestructureerde ecclesiologie.

⁶⁸⁵ Zie *The Nature and Purpose of the Church. A Stage on the way to a common statement*. (Faith and Order Paper 181), Geneva 1998. Over de plaats van het ambt van *episkopè* in de context van deze *communio*-ecclesiologie is belangrijk materiaal te vinden in P.C. Bouteneff/A.D. Falconer, *Episkopè and Episcopacy and the Quest for Visible Unity* (Faith and Order Paper 183), Geneva 1999 (een verslag van twee oecumenische consultaties over het bisschopsambt). Zie ook: M.E. Brinkman, 'Episcopacy in the Ecumenical Discussion', in J. Brosseder (Hrsg.), *Verborgener Gott - verborgene Kirche? Die kenotische Theologie und*

2.2 DE WARC EN DE LWF

Ook vanuit de confessionele wereldfamilies, de *Lutheran World Federation* (LWF), waarbij de Evangelisch-Lutherse Kerk is aangesloten, en de *World Alliance of Reformed Churches* (WARC), waarbij de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk zijn aangesloten, worden de sow-kerken uitgenodigd zich te bezinnen op het bisschopsambt. Hoewel deze wereldwijde organisaties geen bindend gezag hebben over hun lidkerken, spelen ze toch een belangrijke rol in het oecumenisch gesprek, als instrument tot verdieping van de onderlinge gemeenschap en tot bevordering van de interconfessionele dialoog.⁶⁸⁶

2.2.1 DE WORLD ALLIANCE OF REFORMED CHURCHES

Wat de WARC betreft, reeds in 1968 deed deze organisatie het door de Schotse presbyteriaan J.K.S. Reid geschreven *Report On the Study of Episcopè* het licht zien. Het was gebaseerd op de negentien *Theses on Episcopè and Episcopacy*, opgesteld door een commissie waarin ook de Nederlandse theologen H. Berkhof, A.J. Bronkhorst en D. Nauta zitting hadden.⁶⁸⁷ Hoewel de *Theses* in eerste instantie bedoeld waren als handreiking voor presbyteriaanse kerken die betrokken waren bij herenigingsgesprekken met episcopale kerken, met name de Anglicanen, heeft het document ook op andere wijze invloed gehad: zo speelde het in ons land een rol tijdens de discussies over het rapport-Berkhof,⁶⁸⁸ terwijl het ook in kringen van Faith and Order niet onbekend was, getuige het feit dat het bij de presentatie van het BEM-rapport een 'helpful resource' werd genoemd.⁶⁸⁹ Wellicht mogen we in dit verband ook denken aan de bijdrage van Reid, de samensteller van het WARC-rapport, die een belangrijke rol heeft gespeeld bij de voorbereiding van de *consultation* van *Faith and Order* over het thema *episcopè* (1979), waarmee de laatste fase werd ingeluid van het pro-

---

ihre ekklesiologische Implikationen, (Forum Systematik. Beiträge zur Dogmatik, Ethik und ökumenische Theologie, Band 14), Stuttgart, 2001, 188-198 en O. Tjörhom, 'Episcopacy in Ecumenical Perspective', in: *ibidem*, 199-201. Verder is van belang het (voor zover ons bekend nog niet gepubliceerde) in het engels geschreven referaat van J.F. Puglisi, getiteld 'La figura del vescovo nel dialogo ecumenico' (2002), aan te vragen bij het *Centro Pro Unione*, Roma.

⁶⁸⁶ Zie *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva/Grand Rapids, 1990, 640 (LWF) en 1078 (WARC). Vgl. H. Meyer, 'Christian World Communions. Identity and Ecumenical Calling', *The Ecumenical Review* (ER) 46 (1994), 383-393. Verder in dit nummer artikelen over de verschillende 'wereldwijde christelijke gemeenschappen', zoals de *Lutheran World Federation* (LWF) en de *World Alliance of Reformed Churches* (WARC).

⁶⁸⁷ Zie 'Report on the Study of Episcopè', in: F. Kaan and M. Pradervand (eds.), *Nairobi 1970. Proceedings of the General Council of the World Alliance of Reformed Churches (Presbyterian and Congregational), held at Nairobi, Kenya August 20-30, 1970*, 184-195; Vgl. *Weekbulletin* van het Persbureau der NHK 23 (1967), nr. 38, 1v.

⁶⁸⁸ Zie de verwijzing naar de *Theses* van Torre Pellice in *Wat is er aan de hand met het ambt?*, 87 ('Moet er ruimte komen voor een bovenlokaal persoonlijk ambt?'). De *Theses* waren op 2 december 1968 in Nederlandse vertaling door F.H. Landsman toegezonden aan de leden van de commissie voor het ambt. Zie Archief RZKT (201.2, NA, Den Haag). A.F.N. Lekkerkerker wijdt een summier bespreking aan het document. Zie zijn *Oorsprong en functie van het ambt*, 's-Gravenhage 1970, 62. We hebben de Engelse tekst als bijlage 2 opgenomen in deze studie: *Infra*, p. 508-510.

⁶⁸⁹ Zie M. Kinnamon (ed.), *Towards Visible Unity. Commission on Faith and Order. Lima 1982. Volume I: Minutes and Addresses*, (Faith and Order Paper 112), Geneva 1982, 81.

ces dat zou leiden tot de totstandkoming van de ambtstekst van het BEM-rapport (1982).⁶⁹⁰

Allereerst verdient de titel van het rapport onze aandacht: het zal niet gaan over de figuur van de *episkopos*, maar over het bijbelse begrip *episkopè*. Daarmee wordt het bisschopsambt in een veel breder kader gezet - wat in het oecumenisch gesprek uiterst vruchtbaar zou blijken te zijn. We citeren stelling 1: 'Jesus Christ as the good Shepherd who tends his flock is the One who primarily exercises *episkopè* (oversight) over his Church through Word and Spirit'.⁶⁹¹ Deze *episkopè* van Christus wordt uitgeoefend door middel van menselijke instrumenten. Vervolgens worden twee vormen van *episkopè* onderscheiden, de synodaal-collegiale en de episcopaal-persoonlijke.⁶⁹² Beide hebben sterke en zwakke kanten. Naar gereformeerde opvatting is *episkopè* een collegiale verantwoordelijkheid, al kan de daadwerkelijke uitvoering ervan aan individuen worden toevertrouwd. Als men bisschoppen wil, kan dit ambt nooit meer inhouden dan herderlijke zorg op bovengemeentelijk niveau. Dat houdt onder meer het volgende in: een bisschop behoort te werken onder verantwoordelijkheid van een synode; hij ontvangt geen speciale wijding (en is niet als enige bevoegd tot ordineren), hij heeft slechts een speciale functie; tot zijn taken behoren prediking, onderwijs en het pastoraat aan pastores. Een bisschop heeft dus geen administratieve, besturende taak: hij is geen bureaucraat, maar een pastor. Apostolische successie is in de eerste plaats opvolging in de leer en de rechte uitoefening van de *episkopè* van Christus. Bevestiging in een ononderbroken keten van opvolgers is geen garantie voor de wettigheid van de opvolging, 'but it could be a sign or expression of the apostolicity of the Church and its unity in time and space'. Tenslotte wordt opgemerkt dat het gewenst zou zijn de belaste benaming 'bisschop' te vervangen door een andere.

Spraken we hierboven het vermoeden uit dat de *Thesen* van de WARC een niet onbelangrijke rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van het BEM-rapport, we zullen nu zien dat - omgekeerd - het BEM-rapport ook het denken van de WARC niet onberoerd heeft gelaten. Hoewel de bond nooit officieel op het rapport van *Faith and Order* heeft gereageerd (daar was overigens ook niet om gevraagd)⁶⁹³ en men de

---

⁶⁹⁰ Zie *Episkopè and Episcopate in Ecumenical Perspective* (Faith and Order Paper 102), Geneva 1980, V ('Introduction').

⁶⁹¹ Zie *Nairobi 1970*, 186 en de toelichting op 189.

⁶⁹² J.K.S. Reid voegt daar in zijn commentaar op de stellingen, kennelijk met het oog op de aanstaande samenvoeging van de *Presbyterian Alliance* en de *Congregational Council* (die in 1970 een feit werd), nog een derde vorm van *episkopè* aan toe: de congregationele. Hij verwijst daarbij naar Lausanne-1927. Zie *Nairobi 1970*, 193. Ook in het door hem opgestelde 'Memorandum' voor de genoemde Faith and Order-consultatie over *Episkopè and Episcopate in Ecumenical Perspective* wordt uitdrukkelijk verwezen naar Lausanne-1927 (a.w.,7). Dat de drie genoemde vormen van *episkopè* ruime aandacht kregen tijdens de consultatie blijkt ook uit het daar uitgesproken referaat van de Zuid-Indiase bisschop N.D. Rao Samuel: 'Episcopacy in the Church of South India' (a.w.,43-50). Daarin wordt gesteld dat 'from the beginning the three principles of episcopacy, presbyterianism and congregationalism were worked into the texture of the CSI' (a.w.,49).

⁶⁹³ Zie A.P.F. Sell, 'Some Reformed Responses to Baptism, Eucharist and Ministry', *Reformed World* 39 (1986), 549-565 (550). Ten onrechte schrijft M. Gosker op p. 194 van haar dissertatie, dat het moderamen van de WARC in 1984 een eigen positiebepaling gepubliceerd heeft. Het document waarop zij zich baseert - 'Das Moderamen des Reformierten Bundes zu den Lima-Erklärungen über Taufe, Eucharistie und Amt', *ÖR* (39) 1984, 310-316 - is niet afkomstig van de WARC, maar van het moderamen van een in 1884 in het overwegend lutherse Duitsland opgerichte bond van kerken en gemeenten die de de gereformeerde belijdenis, kerkorde en liturgie zijn toegedaan.

lidkerken geen directieven wilde geven⁶⁹⁴ (ondanks het verzoek daartoe, onder meer van van de GKN en de NHK),⁶⁹⁵ publiceerde de WARC in 1984 wel een aantal vragen bij wijze van gesprekshulp.⁶⁹⁶ Ook publiceerde secretaris A.P.F. Sell in het blad *Reformed World* een globale analyse van de antwoorden van de presbyteriaanse kerken, waarop vervolgens werd gereageerd door K Reid in een diepgaand artikel.⁶⁹⁷ Als belangrijkste bezwaren worden steeds weer genoemd: de niet op bijbelse, maar op historische c.q. oecumenische argumenten gebaseerde normativiteit van het vroegchristelijke ambtsmodel (bisschop, presbyter en diaken), het negeren van de presbyteriale ambts traditie, met name het wegvallen van de ouderling, en het gevaar van hiërarchie. Die zijn genoegzaam bekend, daarom vragen we hier aandacht voor twee gereformeerde theologen die kritische vragen stellen bij hun eigen traditie en bereid zijn een aantal leerpunten aan BEM te ontleen.

Hoewel volgens L.S. Mudge de ambtsstructuur van BEM onmiskenbaar een 'katholiek' karakter draagt, is hij van mening dat de in M 38 voorgedragen omschrijving van de episcopale successie als 'sign of apostolicity' van grote oecumenische betekenis is:

What we recover in the achievement of unity is a singular succession of episcopal ministry as 'sign' of apostolicity, not the reality of apostolicity as such, which is affirmed to be present in churches faithful to the gospel already. The recovery of the *sign* means agreement on a common means of expressing our existing apostolicity before the world, not the recovery by some of what has been maintained all along only by others. This text is more congenial to us than the understanding still held by many participants in union negotiations in many parts of the world, and is to be welcomed for that reason.⁶⁹⁸

Verder acht hij het van belang te onderstrepen, dat met de onderscheiding van een persoonlijke, collegiale en communale dimensie in het geordineerde ambt (M 27) in principe het voor presbyterianen zo vitale punt van een constitutionele en synodale kerkerde voluit is erkend.⁶⁹⁹ Een tweede auteur, de al eerder genoemde J.K.S. Reid, schrijft naar aanleiding van de ingebrachte bezwaren tegen het normatieve karakter van het drievoudig ambt, dat er vanuit de vroege kerk een grote verscheidenheid van ambts patronen mogelijk was geweest, maar dat het model van het drievoudig ambt nu eenmaal gedurende 1100 jaar door alle kerken is aangehouden en vervolgens door de meeste kerken nog eens 600 jaar; en dat het dus zinloos ('idle') is, 'to deny or question that this constitutes a claim of considerable strenght

---

⁶⁹⁴ A.P.F. Sell, *a.a.*, 550.

⁶⁹⁵ Zie de besluiten van de generale synode van de NHK d.d. 16 maart 1984, *Handelingen*, 140 en van de generale synode van de GKN d.d. 10 april 1984, *Acta*, 161.

⁶⁹⁶ A.P.F. Sell, 'Responding to Baptism, Eucharist and Ministry. A word to the Reformed Churches', *Reformed World* (38), 1984, 187-200 (= Studies from the WARC nr. 3, Geneva, 1984). Ook in. In de inleiding wordt gezegd, dat de vraag aan de lidkerken niet luidt, of zij het al of niet eens zijn met 'every statement in BEM', maar: 'How far is BEM in accord with the faith of the ages; and in so far it is in accord with that faith, what are the implications of this accord for your dialogue with other churches, your worship, and your witness to Christ in the world?' (189). In de gespreksvragen bij de ambtstekst lezen we in vraag 50: 'What lessons may the reformed churches need to learn from this chapter? En in vraag 51: 'What insights have the Reformed to share in the further discussion on the ministry?'

⁶⁹⁷ Zie het in noot 693 genoemde artikel van Sell en de kritische reactie daarop van Reid: 'Reformed Responses to Baptism, Eucharist and Ministry: A Commentary', *Reformed World* 39 (1987), 683-692.

⁶⁹⁸ L.S. Mudge, 'A Reformed Theologian Views the BEM Documents', *Reformed World* 37 (1983), 131-140 (135).

⁶⁹⁹ *Ibidem*, 137.

upon the attention of all churches'.⁷⁰⁰ Verder stelt hij in antwoord op het bezwaar tegen het hiërarchisch karakter van de door BEM gepropageerde ambtsopvatting, dat '*parity of ministry* is a *shibboleth* mobilised for the defence of the status-quo, and a chimera without scriptural foundation'.⁷⁰¹ De enige schriftuurlijke 'gelijkheid' is gelegen in het feit dat alle christenen geheel en al afhankelijk zijn van Gods vrije en reddende genade. 'For the rest it is not parity, with all its horrendous egalitarian associations, but *diversity*'.⁷⁰² Reid eindigt zijn artikel met de opmerking:

The thought that leadership is alien to the Gospel ('we have no leaders, only members') is a biblical, a practical and a social nonsense.⁷⁰³ After all, Jesus chose twelve and set Peter in authority. No political ideology must be allowed to prevent the churches' obligation to take seriously the personal dimension of Ministry and to draw from it what benefit they can for the better saying and doing of the Gospel according to the changing demands of present and future.⁷⁰⁴

Hier is sprake van een zuiver gereformeerde grondhouding, voortkomend uit het *ecclesia semper reformanda*, waardoor mensen 'vanwege de nood der tijden' (Calvijn) in staat zijn de eigen ambtstraditie te relativiseren, om die vervolgens kritisch te bezien in het licht van de traditie van de *Una Sancta Catholica et Apostolica*. Om dat laatste ging het ook de opstellers van BEM.⁷⁰⁵ Een WARC-document dat juist daarom de aandacht verdient, is het rapport *Eldership in the Reformed Church Today*, ontstaan uit een in 1990 gehouden consultatie over de betekenis van de gereformeerde ouderling.⁷⁰⁶

Het belangrijke van dit document is dat het niet blijft staan bij de allerwegen geuite kritiek dat BEM de gereformeerde ouderling negeert (6), maar tegelijk ook de hand in eigen boezem steekt door te erkennen dat er onder gereformeerden veel onduidelijkheid bestaat over de betekenis van dit ambt. Uitvoerig wordt vervolgens op de betekenis en de functie van het ouderlingschap ingegaan, waarna een slotparagraaf volgt over 'Eldership in Ecumenical Discussion' (33-36). Uitgaande van het principe dat kerkstructuren dienstbaar moeten zijn aan de eenheid van de kerk, doen de opstellers dan de verrassende uitspraak, dat de gereformeerde kerken in principe kunnen instemmen met paragraaf 22 van de Lima-ambtstekst, waarin gezegd wordt dat het drievoudig ambt van bisschop, presbyter en diaken zoals het in de tweede eeuw vorm heeft gekregen, vandaag de dag - maar dan wel in gereviseerde vorm - kan dienen 'als uitdrukking van de eenheid die wij zoeken en als middel om die te bereiken' (34). Ook Calvijn liet immers ruimte voor andere vormen van kerkregering dan die van Genève, al was hij zeer voorzichtig in zijn uitspraken over een persoonlijk ambt. Om aan te geven dat de gereformeerde traditie belangrijke inzichten heeft te bieden in het gesprek over het ambt besluit het rapport met vier overtuigingen, waarmee rekening gehou-

---

⁷⁰⁰ J.K.S. Reid, 'Reformed Responses to BEM', 689.

⁷⁰¹ *Ibidem*, 691.

⁷⁰² *Ibidem*.

⁷⁰³ Met verwijzing naar E. Schillebeeckx, *Pleidooi voor mensen in de kerk. Christelijke identiteit en ambten in de kerk*, Baarn, 1985, hoofdstuk 2 ('Ambtspraktijk en -theologie in de vroegchristelijke geloofsgemeenschappen').

⁷⁰⁴ J.K.S. Reid, *ibidem*, 692.

⁷⁰⁵ Zie daarover K. Blei, 'De receptie van de Lima-tekst over doop, eucharistie en ambt in Nederland', *NTT* 40 (1986), 14-43 (36).

⁷⁰⁶ L. Vischer (ed.), *Eldership in the Reformed Church today. Report of an International Consultation held at John Knox Centre in Geneva from August 26-31*, (Studies from WARC, Blue Series, 22), Geneva, 1990. De cijfers in de tekst verwijzen naar de nummers van de pagina's.

den dient te worden bij het zoeken naar gemeenschappelijke oplossingen (35v.). De vierde daarvan luidt, vrij weergegeven:⁷⁰⁷ kerkelijk leiderschap dient op alle niveaus van de kerk collegiaal te worden uitgeoefend. Dat betekent echter niet, dat gereformeerde kerken in principe tegen het persoonlijk ambt van pastores of bisschoppen zijn. De opstellers kunnen het eens zijn met paragraaf 26 van de Lima-ambtstekst: 'Het geordineerde ambt dient op een persoonlijke, collegiale en communale manier te worden uitgeoefend'. Daar wordt echter aan toegevoegd:

As long as the personal ministry of pastors and bishops serves the proclamation of the Word and as long as their ministry is effectively supplemented by collegial bodies, it has its place in the order of the Church. The personal and the collegial dimensions of the ordained ministry of the Church are inseparably linked.⁷⁰⁸

Een laatste punt dat in dit verband onze aandacht vraagt heeft betrekking op de bilaterale dialogen die sinds lang door WARC worden gestimuleerd en waarin hij ook zelf participeert.⁷⁰⁹ Ook daarin komt uiteraard het bisschopsambt ter sprake. We kiezen als voorbeeld de dialoog tussen gereformeerden en anglicanen, die resulteerde in het rapport *Gods Reign and our Unity* (1984, afgekort GROU).⁷¹⁰ Volgens de anglicaanse oecumenica Mary Tanner komt deze dialoog het meest overeen met de visie van Faith and Order. Ook getuigt hij van grote openheid van de anglicaanse gesprekspartners voor de waardevolle elementen in de gereformeerde traditie.

It is the Anglican-Reformed dialogue that resembles most closely the vision of the World Council. (...). While providing the most impressive overall ecclesiological vision set within the context of mission and the eschatological purpose of God, there are many points at which the Anglicans may wish to deepen the convergence with the Reformed: the understanding of the eucharist and sacrifice, the relation of personal, collegial and communal aspects of ministry, the exercise of personal oversight and a universal personal focus of unity and continuity.⁷¹¹

Ten aanzien van het concept van het bisschopsambt leunt het rapport sterk tegen BEM aan. Gekozen is voor het model van de lokale bisschop van Ignatius van Antiochië, die temidden van zijn presbyters, met wie hij een collegiale gezagsverhouding heeft, de eucharistische gemeenschap voorziet (de *bishop-in-presbytery*, 113). De balans tussen het persoonlijke, collegiale en communale, die in de middeleeuwen verloren was gegaan (93), hebben de

---

⁷⁰⁷ De overige drie overtuigingen zijn: (1) De *communio* in Christus dient allereerst op plaatselijk vlak zichtbaar te worden. (2) In de kerkorde dient het priesterschap van alle gelovigen centraal te staan. (3) Er is behoefte aan 'a variety of permanent ministries', zodat uitvoering van de kerntaken van de kerk - prediking, bediening van de sacramenten, onderricht, pastoraat, discipline en diakonaat - verzekerd is.

⁷⁰⁸ *Ibidem*, 36.

⁷⁰⁹ Zie K. Blei, 'The Warc in Bilateral Dialogue', in: H.S. Wilson (ed.), *Bilateral Dialogues. The papers and findings of the WARC Consultation held from April 21-25, 1992 at Princeton Theological Seminary, Princeton, New Jersey, U.S.A.*, Geneva, 1993, 1-15.

⁷¹⁰ *God's Reign and Our Unity. The report of the Anglican-Reformed International Commission 1981-1984*, London/Edinburgh, 1984. De cijfers in de tekst verwijzen naar de nummers van de paragrafen.

⁷¹¹ M. Tanner, 'The Ecumenical Future', in S.W. Sykes and J. Booty (eds.), *The Study of Anglicanism*, London 1988, 385. Elders schrijft zij dat deze dialoog ons 'the most comprehensive and in some ways inspirational view of the unity of the Church' biedt, omdat 'it shows the relationship between the unity of humanity in God's Kingdom and the unity of the Church in God's design'. Deze hoge inzet was nodig nadat in het verleden allerlei herenigingsplannen tussen anglicanen en gereformeerden waren mislukt: 'The report ought to provide us with a renewed confidence that Anglicans and those of the Reformed tradition each have much to learn from the other. We need to be encouraged to study the report - most importantly for the vision of the goal it gives'. M. Tanner, 'Steps Towards Unity', *oic* 23 (1987), 192-199 (197).

gereformeerde hervormers hersteld door op lokaal niveau het drievoudig ambt opnieuw in te voeren. In zekere zin hebben hun volgelingen dus al ‘bisschoppen’, namelijk in hun lokale kerken (112a). Daar is het evenwicht tussen de drie dimensies van het ambt hersteld (94). Anders is het op regionaal niveau (*ibidem*). Daar wordt het ambtelijk gezag uitgeoefend door ‘presbyters or representative groups elected by synods’. Op dit punt dienen de gereformeerden zich af te vragen of zij genoeg belang hechten aan de persoonlijke dimensie van het ambt op regionaal niveau, dat wil zeggen: ‘to the exercise of oversight in a particular way through one person together and within a college’ (94). Overwogen zou kunnen worden om de moderator van een classis of van een synode de titel *bishop-in-presbytery* te geven (96 en 113). In elk geval zou dan ook op regionaal niveau de balans tussen het persoonlijke, het collegiale en het communale hersteld zijn. Omgekeerd zouden de anglicanen meer aandacht moeten hebben voor het collegiale aspect van het ambt, dat tot uiting komt in het college van ouderlingen (*elders*), zoals de gereformeerden dat kennen. Daarin ligt hun bijdrage aan de oecumenische convergentie ten aanzien van het ambt van *episkopè*. De conclusie luidt dan ook:

We think that Anglicans should adopt the eldership as it has developed in the Reformed tradition in order to give shape to emerging movements of lay leadership in the Anglican Churches. This would mean the development of a number of elders in every congregation, normally non-stipendiary and not intending to serve later as priests, sharing in the pastoral care of the congregation in a manner which might follow in large measure the pattern offered by the present Reformed eldership (117).

Het rapport eindigt niet met een pleidooi voor voortzetting van de dialoog (het doel: *conciliar fellowship* is immers bereikt!), wel geeft het negen ‘specific, challenging recommendations’,⁷¹² waarvan we hier de zesde noteren:

We recommend that the churches of our two communions examine their structures to see if the personal, collegial and communal aspects of oversight are adequately represented at every level; and that if they are not, they give serious attention to such revisions as are applicable in their region.⁷¹³

Deze dialoog heeft alom veel waardering ge oogst, zowel naar inhoud als methode.⁷¹⁴ Wat het laatste betreft, K. Blei, die jarenlang een belangrijke verbindingsschakel vormde tussen de Nederlandse Hervormde Kerk en de WARC,⁷¹⁵ vat het rapport in drie punten samen: (1) het maakt duidelijk dat anglicanen en gereformeerden in hun respectievelijke opvattingen over kerk, sacrament en ambt de accenten verschillend leggen, (2) het stelt kritische vragen aan beide tradities, (3) het stimuleert ‘the search to find out whether each tradition could not itself be enriched by integrating special insights and experiences of the other tradition in its own life’.⁷¹⁶ Wat de inhoud betreft lijkt Blei in te stemmen met de conclusie van het rapport, dat de verschillen tussen anglicanen en gereformeerden niet langer als kerkscheidend behoeven te

---

⁷¹² Zie *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 26 (‘Anglican-Reformed Dialogue’).

⁷¹³ Zie *Gods Reign and our Unity*, VI, p. 82/83

⁷¹⁴ Al stelt de rooms-katholieke oecumenicus T. van Eijk de opstellers voor de lastige vraag, waar zij nu precies de ‘lokale’ bisschop plaatsten: in de (plaatselijke) parochie of in het (regionale) diocees. In het eerste geval denken ze ‘Reformed’, in het tweede ‘Katholiek’; Zie zijn artikel ‘Ecumenical Convergence on Episcopal Ministry’, *Bijdragen*, 47 (1986), 236-265 (258v. en 263-265).

⁷¹⁵ K. Blei was van 1987 tot 1997 secretaris-generaal van de NHK en van 1989 tot 1997 moderator van het *department of theology* van de WARC.

⁷¹⁶ Zie K. Blei, ‘The WARC in Bilateral Dialogue’, *Bilateral Dialogues*, 4.

worden beschouwd en dat de weg naar eenwording in principe geopend is - al zal er nog veel gesproken moeten worden.⁷¹⁷ Inmiddels hebben de WARC en de ACC een *Joint Working Group* ingesteld, teneinde

to encourage awareness of the recent development in: I. Anglican thought, with respect to episcopacy, e.g. in the Meissen and Porvoo documents, and II. Reformed thought, with respect to personal elements in regional oversight, e.g. Moderators of the United Reformed Church in the United Kingdom, and Executive Presbyter in the Presbyterian Church in the USA.⁷¹⁸

Ook wordt gezegd, dat de resultaten van andere bilaterale dialogen over de thema's episcopaat, apostoliciteit en successie een belangrijke hulpbron vormen voor de anglicaans-gereformeerde dialoog.⁷¹⁹

2.2.2 DE LUTHERAN WORLD FEDERATION

Een met die van de WARC vergelijkbare ontwikkeling tekent zich af in de Lutheran World Federation (LWF), waarbij ook de Evangelisch-Lutherse Kerk in Nederland is aangesloten. In 1968 verscheen haar eerste publicatie over het bisschopsambt, een bundel studies onder de titel *Kirchenpräsident oder Bischof?* met de bedoeling de verschillen in ambtsopvatting binnen de lutherse traditie in kaart te brengen en de groeiende interesse voor het bisschopsambt enigszins te sturen.⁷²⁰ Belangrijker dan het getalsmatige argument dat twee-derde deel van de christenheid onder het historisch episcopaat leeft - aldus J.C. Brauer in zijn slotbeschouwing - zijn enkele andere factoren die ertoe hebben geleid dat sedert het einde van de tweede wereldoorlog de vraag naar het bisschopsambt in de lutherse kerken steeds krachtiger is gaan klinken.⁷²¹ Als eerste noemt hij de oecumenische beweging, die hier en daar tot fusiegesprekken en plannen tot eenwording heeft geleid, met als onvermijdelijk gevolg dat ook de rol van de bisschop in beeld kwam. Vervolgens wijst hij op de situatie van de jonge kerken, die door hun (westerse) moederkerken verschillende kerkstructuren kregen opgelegd (soms episcopale, soms presbyteriale, soms congregationalistische), wat hun onderlinge toenadering zeer blijkt te bemoeilijken. Verder spelen de veranderde politieke verhoudingen in de wereld een rol: in tijden van vervolging of dictatuur kan een bisschop - men denke aan de vroege kerk en aan nazi-Duitsland - een symbool van integriteit en verzet zijn in het leven van de kerk. Tenslotte dwingt ook het gegeven dat de Rooms-katholieke Kerk sinds Vaticanum II graag participeert in bilaterale dialogen de lutherse kerken tot hernieuwde bezinning op de betekenis van het bisschopsambt.

---

⁷¹⁷ K. Blei, *ibidem*.

⁷¹⁸ *The Agros Report. A Report of the Ecumenical Advisory Group of the Anglican Communion in preparation for The Lambeth Conference 1998*, par. 155.

⁷¹⁹ *Ibidem*, par. 156.

⁷²⁰ Zie I. Asheim und V.R. Gold (Hrsg.), *Kirchenpräsident oder Bischof? Untersuchungen zur Entwicklung und Definition des kirchenleitenden Amtes in der lutherischen Kirche*, Göttingen, 1968, 5 ('Vorwort'). Een Engelse vertaling van deze bundel verscheen onder de titel *Episcopacy in the Lutheran Church. Studies in the development and definition of the office of church leadership*, Philadelphia 1970.

⁷²¹ *Kirchenpräsident oder Bischof?*, 193-204.

In zijn samenvatting van deze - uitsluitend uit historische beschouwingen bestaande - studie concludeert Brauer, (1) dat voor lutheranen kerkelijke structuren geen kerkscheidende factor vormen, ook al wordt er zeer verschillend gedacht over het ambt van bisschop of *Kirchenpräsident*. (2) Ook kan een lutheraan zich ter verdediging van het *iure divino*-karakter van het historisch episcopaat niet op Luther en de lutherse belijdenisgeschriften beroepen: het bisschopsambt is noch voor het leven van de kerk, noch voor de geldigheid van het ambt noodzakelijk. (3) Tegelijk echter moet men zeggen, dat er in Luthers theologie en in de lutherse belijdenisgeschriften niets is wat de mogelijkheid van het bisschopsambt en het historisch episcopaat zou uitsluiten. Alles overwegende is de slotconclusie:

Wenn es keine grundsätzlichen Bedenken gegen dieses Amt gibt, dann sollen die Kirchen, die es nicht haben, sich ernsthaft überlegen, ob sie es sich zum Wohl der Kirche in der gegenwärtigen Situation annehmen sollten. Es kann sein, dass sie auch dann noch nicht alle eins sind, aber ohne ihn ist eine Einheit absolut undenkbar. Wenn man die Aufgabe der Kirche in der Gegenwart im Licht dieser Fakten betrachtet, dann laden die Kirchen, die den historischen Episkopat nicht haben, eine schwere Verantwortung auf sich, wenn sie ihn weiterhin verwerfen.⁷²²

Sindsdien ging het oecumenisch gesprek over het ambt verder. In multilaterale en bilaterale dialogen staat het bisschopsambt en in verband daarmee de apostolische successie hoog op de agenda. Daardoor trok ook binnen het wereldlutheranisme het bisschopsambt opnieuw en in toenemende mate de aandacht: sommige kerken voerden de bisschopstiel in, of overwogen dat te doen,⁷²³ in andere kerken werden bisschoppen die in de apostolische successie staan uitgenodigd deel te nemen aan ordinaties van nieuwe bisschoppen, terwijl in een groot aantal andere kerken een bezinningsproces op gang kwam met het doel de betekenis en de structuur van het bisschopsambt opnieuw te onderzoeken.⁷²⁴ Dit alles leidde ertoe dat de LWF in 1983 een verklaring uitgaf onder de titel *Lutheran Understanding of the Episcopal Office*.⁷²⁵ Het document, het resultaat van een breed opgezette consultatie, verscheen een jaar na het BEM-rapport, dat blijkbaar met instemming was begroet, want er wordt veelvuldig naar verwezen. De LWF-verklaring is dan ook mede bedoeld als antwoord op BEM.⁷²⁶

In de inleidende overwegingen wordt gezegd dat het bisschopsambt beschouwd moet worden in de bredere context van het geordineerde ambt, dat op zijn beurt weer gezien moet worden in de nog bredere context van de ecclesiologie (2). Lutheranen zijn het er over eens dat het geordineerde kerkelijk ambt, als dienst aan de verkondiging van het woord van God en de bediening van de heilige sacramenten, in principe één en ondeelbaar is (6). In de lokale gemeente wordt dit ambt bediend door de pastor, in een *communio* van gemeenten

---

⁷²² *Kirchenpräsident oder Bischof?*, 203.

⁷²³ Onder meer de *Evangelical Lutheran Church in America* (ELCA), die in 1970 ter wille van de toenadering tot de anglicaanse *Episcopal Church in the United States of America* (ECUSA) de bisschopstiel heeft ingevoerd.

⁷²⁴ Zie *Lutherisches Verständnis des Bischofsamtes. Erklärung der Konsultation über Episkopè*, LWF, Genf, 1983, 5 ('Einführung'). Het betreft de Duitse pendant van de in de volgende noot genoemde Engelse editie.

⁷²⁵ *Lutheran understanding of the episcopal office* (LWF-studies), Geneva, 1983, als Appendix 2 opgenomen in *Ministry-Women-Bishops* (LWF-studies), Geneva, 1993, 55-62. Uit deze laatste uitgave wordt hier geciteerd. De nummers tussen de tekst verwijzen naar de paragrafen.

⁷²⁶ Zie *Lutherisches Verständnis des Bischofsamtes*, 6 ('Einführung').

door een pastor die het ambt van *episkopè* bekleedt (4). Door dit ambt te bewaren hebben lutheranen de praxis van de vroege kerk voortgezet, niet alleen uit traditionele overwegingen, maar ook omdat het tegemoet komt aan pastorale, spirituele en praktische behoeften (5). Dan volgen (7) enkele karakteristiek-lutherse zinnen, die we in hun geheel overnemen:

Lutheran churches have entrusted the episcopal ministry to persons whose titles and duties may differ. Episcopal ministry is also embodied in different church structures and may be related in various ways to collegiate or corporate structural entities. Such diversity, however, has never been regarded as divisive for the communion of Lutheran churches, since Lutherans do not regard a uniform structure to be necessary for the church and its unity (cf. CA 7).

Waar het om gaat is dat de bediening van het evangelie door woord en sacrament in ononderbroken successie wordt voortgezet (9). Daarom is de historische successie van bisschoppen geen noodzakelijke voorwaarde voor de apostolische continuïteit van de kerk (10): Lutheranen zijn van mening dat continuïteit in en trouw aan het apostolisch geloof belangrijker zijn dan een formele opeenvolging van episcopale ordinaties. Ze staan echter open voor de nieuwere, meer comprehensieve interpretatie van BEM, waarin de apostolische successie wordt verstaan als teken van en dienst aan de eenheid en de continuïteit van de kerk (11).⁷²⁷ Deze openheid wordt zichtbaar binnen de lutherse kerkenfamilie, waarin sommige kerken de historische successie bewaard of opnieuw aanvaard hebben, zonder dat dit tot verdeeldheid leidt (10).

Het tweede deel beschrijft vervolgens de verantwoordelijkheden en de functies van de bisschoppen. Met CA 17 wordt gezegd dat hun fundamentele taak is: de zuivere verkondiging van het evangelie en de bediening van de sacramenten volgens het evangelie. Daarnaast zijn ze geroepen tot gebed voor en arbeid aan de eenheid van de kerk en het heil van de wereld (14). Het document eindigt met een opsomming van niet minder dan twaalf bisschoppelijke taken. (17). Deze hebben betrekking op respectievelijk de eredienst, de leer, politieke zaken als gerechtigheid en vrede, de missionaire roeping van de kerk, opleiding en ordinatie van pastores, de tucht, bestuurlijke en adviserende verantwoordelijkheden, de oecumene en het vertegenwoordigen van de kerk in de publieke sector. Ook hier (20) constateren de opstellers convergentie tussen hun tekst en die van recente oecumenische documenten, met name M 29 van het BEM-rapport en het gezamenlijk rooms-katholieke-anglicaanse document *The Ministry in the Church*.⁷²⁸ In de gesprekken tijdens de consultatie, aldus de inleiding, 'war allgemein eine positive Einstellung zum Titel *Bischof* erkennbar'. Verder beraad binnen de lutherse familie achtte men echter noodzakelijk.⁷²⁹

Leggen we nu daarnaast de LWF-publicatie *Lutherische Konvergenz* (1988), een systematische analyse van de lutherse antwoorden op BEM, dan valt ons op dat - evenals in de reacties van de bij de WARC aangesloten kerken - vrijwel steeds de eigen traditie het beoordelingskriterium was.⁷³⁰ De reactie van de Evangelisch-

⁷²⁷ Hier wordt verwezen naar M. 34, 35 en 38.

⁷²⁸ Het document *The Ministry in the Church* (1973), het dusgenaamde *Canterbury Statement*, vormt een onderdeel van ARCIC, dialoog gevoerd door de Anglican-Roman Catholic International Commission.

⁷²⁹ Zie *Lutherisches Verständnis des Bischofsamtes*, 6 ('Einführung').

⁷³⁰ Zie M. Seils, *Lutherische Konvergenz? Analyse der lutherischen Stellungnahmen zu den Konvergenzklärungen 'Taufe, Eucharistie und Amt' der Kommission für Glauben und Kirchenverfassung des Ökumenischen Rates der Kirchen* (LWB-Report 25), Stuttgart, 1988, 17. De analyse van de reacties op de ambtstekst beslaat verreweg het grootste gedeelte: de pagina's 91-164.

Lutherse Kerk in Nederland is daarop geen uitzondering.⁷³¹ In de ambtstekst van BEM, in het bijzonder het gedeelte over het bisschopsambt, zagen de meeste lutheranen geen uitdaging, eerder een aanleiding tot kritiek. De kern daarvan is dat men opkomt voor de vrijheid van het *evangelie* en protest aantekent tegen iedere kerkstructuur, die als verplichtend wordt voorgesteld en die daarmee de kerk zou terugvoeren naar het diensthuis van de *wet*. Iets wat overigens niemand wil - noch de opstellers van de BEM-tekst zelf, noch haar meest enthousiaste verdedigers, zoals de hoogkerkelijke Kerk van Zweden. Hoe dan ook, al is het Nederlandse lutheranisme terecht beducht voor een tendens in de richting van een hoogkerkelijke bisschop, de boven besproken LWF-verklaring *Lutheran understanding of the episcopal office* versterkt die tendens niet. Integendeel, zij lijkt ons geheel recht te doen aan de lutherse grondintenties en kan daarom beschouwd worden als een belangrijke bijdrage aan het oecumenisch debat over het bisschopsambt.

Intussen heeft het denken over het ambt niet stil gestaan in de lutherse kerken. Voornaamste discussiepunten zijn de ontwikkelingen in de oecumene en in verband daarmee de openstelling van het ambt voor de vrouw en de betekenis van het bisschopsambt. Dat heeft in 1992 geleid tot de *Consultation on the Ordained Ministry of Women and the Episcopal Ministry*, waarvan het verslag is gepubliceerd in de LWF-studie *Ministry-Women-Bishops* (1993).⁷³² Over beide thema's, met name echter over de ordinatie van de vrouw, doet het rapport uitspraken die van grote oecumenische betekenis zijn. In dit opzicht vervullen de lutheranen een voortrekkersrol, ook al bestaat er in eigen gelederen (hoofdzakelijk vanwege culturele verschillen) geen eenstemmigheid op dit punt. Het loont de moeite om van de resultaten van de genoemde consultatie kennis te nemen.

De twee gedeeltes waaruit het rapport bestaat zijn doorlopend genummerd. Daarmee wordt aangegeven dat het thema van de ordinatie van de vrouw en dat van het bisschopsambt theologisch en ecclesiologisch nauw met elkaar samenhangen. Wie vóór ordinatie van vrouwen is, kan niet tégen vrouwelijke bisschoppen zijn:

In light of the Lutheran emphasis on the one office of ministry, we find that no-principle question can be raised about the possibility of female bishops once the question of the ordination of women has been answered affirmatively (19).

Ook hier speelt de *koinonia*-ecclesiologie zoals die binnen *Faith and Order* ontwikkeld is, een belangrijke rol,⁷³³ terwijl daarnaast het typisch lutherse accent op de doop als 'wijding' tot priesterschap en dienst (1 Petrus 2) niet ontbreekt (10). Beide elementen tezamen verbieden uitsluiting van de vrouw van het ambt: de kerk is de gemeenschap (*koinonia*) der gedoopten, waarin allen, zowel vrouwen als mannen, geroepen en geordineerd kunnen worden:

---

⁷³¹ *Supra*, p. 171

⁷³² *Ministry-Women-Bishops. Report of an International Consultation Cartigny, Switzerland, 1992* (LWF Studies), Genf, 1993, 7-36 ('Consultation on the Ordained Ministry of Women and the Episcopal Ministry'). Aan het rapport is, behalve de eerder genoemde rapporten over respectievelijk het ambt en het bisschopsambt uit 1983, als bijlage toegevoegd het eveneens in 1983 uitgegeven document 'Women in the Ministries of the Church'. De nummers tussen de tekst verwijzen naar de paragrafen.

⁷³³ 'There can be little doubt that what is often called "communio ecclesiology" plays a central role in the contemporary discussion regarding church and ministry' (6).

Because of the constitutive role of baptism, the concept of communion calls into question any separations within the church based on sociological or cultural distinctions. It is a factor in calling into question the extension of ordination only among males (6).

De primaire vraag is dus niet: 'welke redenen zijn er aan te voeren voor de ordinatie van vrouwen?', maar: 'is er in onze theologische opvatting over het geordineerde ambt enige reden te vinden op grond waarvan een gedoopte vrouw, die zich er toe geroepen weet en er de nodige gaven voor heeft, *niet* geordineerd zou kunnen worden?' (13). Noch de gangbare culturele opvatting, noch de heersende kerkelijke praxis mag beslissend zijn als het gaat om fundamentele aspecten van het evangelie (14). Het openstellen van het geordineerde ambt is gebaseerd op de aard van de kerk als een eschatologische werkelijkheid (15): in Christus, de Nieuwe Mens, is noch Jood noch Griek, noch slaaf noch vrije, noch man noch vrouw (Gal. 3:28). Daarom kunnen redeneringen als 'vrouwen behoren uitgesloten te zijn van leidinggevende functies' of 'openstelling van de ambten voor vrouwen leidt tot verdere verwijdering van Rome c.q. de Orthodoxie', lutheranen er niet vanaf brengen vast te houden aan hun bijbelse en theologische overtuiging (20-27). En wat betreft de lutherse kerken, die wel de ambten hebben opengesteld voor de vrouw, maar niet bereid zijn gebruik te maken van haar specifieke charismata en talenten: zij zijn nog ver verwijderd van volledige integratie van de vrouw in het kerkelijk en ambtelijk leven (30).

Het tweede deel van het rapport over het bisschopsambt, begint met te stellen dat in de loop van de twintigste eeuw 'episcopacy, normally related to some form of synodical structure, has come to be the typical (though not universal) form of Lutheran church leadership' (37).⁷³⁴ Sinds vele vroegere zendingskerken in Afrika, Latijns Amerika en Azië na hun zelfstandigwording voor episcopale structuren kozen en in 1970 de lutherse kerken van Noord-Amerika de bisschopstiel invoerden, behoort de grote meerderheid van de lutheranen tot een episcopale kerk (37). Dat mag een nieuwe ontwikkeling zijn, feit is dat de lutherse hervormers en de lutherse belijdenisgeschriften (CA 28!) 'viewed some form of episcopacy as the normal polity of the church, while being sharply critical of the episcopate of their time' (39). Wat ze wilden was een 'evangelically reformed episcopate' (*ibidem*). Daar komt bij dat verschillende oecumenische documenten (BEM, het luthers/rooms-katholieke rapport *Facing Unity* uit 1984 en het luthers-anglicaanse *Niagara Report* uit 1987) de mogelijkheid bieden om het bisschopsambt niet langer als een hindernis, maar als een dienst aan de eenheid te beschouwen (40). Bepaalde trekken, zoals een persoonlijke, communale en collegiale ambtsuitoefening, zoals door BEM centraal gesteld, zijn typerend voor de lutherse bisschop (46). Ook hebben lutheranen de betekenis ontdekt van de bisschop als teken van eenheid (50-54) en continuïteit (55-58). Omdat de kerk haar eenheid vindt in de prediking van woord en sacrament (CA 7), is de eerste taak van de bisschop de gemeente daarbij te bewaren (50). Dat hij als teken van eenheid functioneert blijkt ook uit het feit dat hij zich in collegialiteit verbonden weet met zijn medebisschoppen (52) en dat hij als regel de predikanten ordineert (54). Het bisschopsambt is echter ook een teken van continuïteit: het symboliseert de apostolische traditie van het evangelie doordat het in steeds veranderende situaties dienstbaar wil zijn aan de missionair-apostolaire opdracht van de kerk (55). De 'apostolische successie' heeft dus betrekking op successie in de apostolaire missie. Daarbij gaat het niet in de eerste plaats om 'succession of consecrations' (een ononderbroken keten van handopleggingen door een bisschop), maar - zoals in de vroege kerk - om 'succession in the see' (continuïteit in de prediking en de zuivere *doctrina*) (56, 57). Tegen de eerstgenoemde vorm van successie, ook wel episcopale successie genoemd (zoals die onder meer bewaard bleef in Zweden), hebben lutheranen geen bezwaar, mits ze die mogen opvatten als teken

---

⁷³⁴ De nummers in de tekst verwijzen naar de paragrafen.

(niet als garantie) van continuïteit in het ene evangelie (58). Er mag dus geen ‘wet’ van worden gemaakt, evenmin een voorwaarde voor eenwording (al zal een toekomstige verenigde kerk waarschijnlijk niet zonder episcopale structuur kunnen). Hoe dan ook, niet de episcopale successie is essentieel voor de identiteit van de kerk, maar de dienst van woord en sacrament (59). Alleen op die voorwaarde kunnen Lutheranen instemmen met de voorstellen tot wederzijdse ambtserkenning, zoals die worden gedaan in BEM (M53) en in het luthers-anglicaanse *Niagara Report* (63).

Daarmee zijn we gekomen bij een volgend punt. Evenals de WARC (maar al veel langer) participeert de LWF in bilaterale dialogen, die sinds het begin van de jaren zeventig veelvuldig gehouden worden. Vooral de Anglicana was al vroeg gepreks-partner.⁷³⁵ Voor ons doel kunnen we volstaan met een bespreking van de Luthers-Anglicaanse dialoog over het bisschopsambt, die in 1986 en 1987 gevoerd is door de *Anglican-Lutheran International Continuation Committee* (ALICC), het op initiatief van LWF en de *Anglican Consultative Council* (ACC) ingestelde overlegorgaan tussen de beide confessies. De dialoog over een van de grootste barrières op de weg van de eenwording, het historisch episcopaat, resulteerde in 1987 in het *Niagara Report* (NR), een belangrijk document dat richtinggevend zou worden voor andere bilaterale dialogen.⁷³⁶

Fundamenteel voor het rapport is dat over de episcopale successie gesproken wordt in verband met de apostolische opdracht van de kerk (sectie I). De *apostoliciteit* van de kerk (21) wordt niet zozeer in verband gebracht met het staan van haar bisschoppen in een ononderbroken keten van handopleggingen vanaf de apostelen tot nu toe (historisch), maar met de participatie van de kerk in de *missio* van Christus tot de wereld, en daarmee met haar apostolaire roeping in de wereld (eschatologisch). (19, 21) In deze brede samenhang komt dan het bisschopsambt ter sprake: de missie van de kerk vraagt om coherentie, leiderschap en *oversight* (par. 20). Vervolgens noemt het rapport vijf *requirements* die nodig zijn om deze opdracht te kunnen uitvoeren (sectie II): de lofprijzing van God in de liturgie, liefde voor de ‘symbols of continuity’ die aan de kerk gegeven zijn, gedisciplineerd samenleven als gemeente, voeding uit de bronnen van het geloof en vertrouwen in de goede afloop van de geschiedenis vanwege de opstanding van Christus. Vooral wat gezegd wordt over de tweede voorwaarde, de liefde voor de ‘symbolen van continuïteit’, is belangrijk (28-30), omdat daarmee in feite een nieuwe versie wordt gegeven van de *Lambeth-Quadrilateral* (1888), waarin de vier elementen worden genoemd die de Anglicana beschouwt als noodzakelijke voorwaarde voor de eenwording van de kerken.⁷³⁷ Aan de eerste drie elementen is niets

---

⁷³⁵ Zie voor de geschiedenis van de anglicaans-lutherse dialoog: M. Root, ‘Anglican-Lutheran Relations; Their Present State, History and Challenge’, *Mid-Stream* 32 (1993), 39-55. Tussen 1973 en 1983 werden drie dialogen gevoerd: (1) op wereldniveau (ALIC), met als resultaat het *Pullach Report* (1973); (2) op Europees niveau (ALERC), met als resultaat het *Helsinki Report* (1982); (3) op wereldniveau (ALJWG) het *Cold Ash Report* (1983). Vooral het laatstgenoemde was bepalend voor de verdere dialogen.

⁷³⁶ *The Niagara Report. Report of the Anglican-Lutheran Consultation on Episcopate 1987*, London, 1988. De nummers in de tekst verwijzen naar de paragrafen.

⁷³⁷ Zie voor de verschillende versies van de Lambeth-Quadrilateral: G.R. Evans/J.R. Wright, *The Anglican Tradition. A Handbook of Sources*, London, 1991, de nummers 355 en 387; Over de betekenis ervan: *The Study of Anglicanism*, 209v. (in kerkrechtelijk opzicht voorziet de Lambeth Quadrilateral in ‘a general statement of a common fundamental canon law for the Anglican Communion’) en 387v. (in oecumenisch opzicht geldt de Lambeth-vierhoek niet als ‘a kind of ecclesiastical check-list’, veeleer als ‘a description of the common life of the body of Christ’, aldus aartsbisschop R. Runcie). Verdere literatuur: J.R. Wright, *Quadrilateral at One Hundred: Essays on the Centenary of the Chicago-Lambeth*

veranderd: die betreffen de erkenning van de canon van de Heilige Schrift, de sacramenten van doop en avondmaal en de confessies van de kerk. Het verschil zit in het vierde onderdeel. Terwijl in de oude versie over het bisschopsambt gesproken werd als over 'the historic episcopate, locally adapted in the methods of its administration to the varying needs of the nations and peoples called of God to the unity of His Church',⁷³⁸ wordt het hier beschouwd als symbool van de continuïteit van de traditie, waarvoor niet in eerste instantie de bisschoppen garant staan, maar God - zelfs wanneer de kerk, haar bisschoppen of pastores in hun eigenzinnigheid eigen wegen gaan (29,30).⁷³⁹ Deze omslag in het denken betekent een ontkramping van de traditionele opvatting van de apostolische successie. De hoop is dat dit zal leiden tot relativering van de eigen ambtstraditie en tot volledige gemeenschap ('full communion') tussen de beide kerkfamilies. Dat er verregaande convergentie bestaat, is gebleken uit de eerder gevoerde dialogen (sectie III, 'The Truths We Share'). In feite bestaan er geen onoverkomelijke barrières meer. (71) Daarom wordt in de 'Applications to Anglicans and Lutherans' (sectie IV) aan de anglicanen gevraagd het ambt van de lutherse bisschoppen te erkennen als een volwaardig apostolisch ambt, ook wanneer deze bisschoppen niet in de 'apostolische successie' staan (94). En omgekeerd wordt aan de lutheranen gevraagd allen die een geordineerd ambt van *episkopè* bekleden de titel 'bisschop' te geven (89) en bij ordinaties van bisschoppen minstens drie te laten deelnemen aan de handoplegging (91). Het bisschopsambt is immers geen bestuurlijke functie, maar symbool van eenheid en continuïteit (7, 52): de bisschop staat voor de integriteit van de *koinonia* der gelovigen van alle tijden (synchronische katholiciteit) en van alle plaatsen (diachronische katholiciteit). Tenslotte wordt aan de beide kerken gevraagd een aantal praktische praktische stappen te zetten (sectie V) onder meer door het bisschopsambt zodanig te hervormen dat het persoonlijk, collegiaal en communiaal karakter ervan duidelijker tot uiting komt (99-110).

Vergelijken we de gereformeerd-anglicaanse dialoog met de luthers-anglicaanse dialoog, dan zijn er grote overeenkomsten te constateren, zoals: de brede context waarin het bisschopsambt staat (GROU: het Koninkrijk Gods, NR: de Missio Dei) en het veelvuldig beroep op BEM. Maar ook aanmerkelijke verschillen, zowel in systematiek (de aanpak van GROU is meer dogmatisch, die van NR meer historisch), als in thematiek (in GROU is de ouderling prominent aanwezig, in NR is hij geheel afwezig). A. Birmelé heeft er op gewezen dat de wijze waarop de kerken binnen de luthers-anglicaans-gereformeerde driehoek met elkaar in gesprek zijn verschillend is: het gereformeerd-anglicaans gesprek speelt zich af in een ander taalveld dan het luthers-anglicaans gesprek. In beide dialogen lijkt de derde partner afwezig.⁷⁴⁰ Toch moet eraan worden vastgehouden dat ze samen één driehoek vormen, dat de *com-*

Quadrilateral 1886/1888, Oxford/London, 1988 en J. Draper (ed.), *Communion and Episcopacy. Essays to mark the Centenary of the Chicago-Lambeth Quadrilateral*, Oxford 1988. Voor een nieuwe, 'hermeneutische vierhoek' zie: A.W.J. Houtepen, 'Volgens de Schriften. De oecumenische beweging op zoek naar nieuwe methoden', in R. Michiels en J. Haers, *Een werkzame dialoog. Oecumenische bijdragen over de kerk 30 jaar na Vaticanum II* (Nikè reeks, 38), Leuven/Amersfoort, 1997, 17-39.

⁷³⁸ Zie *The Study of Anglicanism*, 209v.

⁷³⁹ G.R. Evans, *The Church and the churches. Toward an Ecumenical Ecclesiology*, Cambridge, 1994, 22, noot 17, noemt de formulering van het *Niagara Report* 'a much more modest basis to propose for the structural means by which local churches keep in touch and are linked than the Lambeth Quadrilateral, but it still stresses the importance of a ministerial link'.

⁷⁴⁰ Zie A. Birmelé, 'The unity of the Church: The different approaches of the Lutheran-Anglican and Lutheran-Reformed dialogues', in: C. Podmore (ed.), *Community - Unity - Communion. Essays in honour of Mary Tanner*, London 1998, 252-261.

munio in Christus allen omvat en dat dus de dialoog zich dient te verbreden tot een tripartiet-gesprek.⁷⁴¹

2.3 DE AKKOORDEN VAN MEISSEN, PORVOO EN REUILLY

Aan de hand van drie bilaterale dialogen willen we nu bezien hoe dat gesprek gevoerd kan worden, waar de overeenkomsten en de verschillen liggen, maar ook welke verplichtingen eruit voortkomen. We kiezen daarvoor de tussen 1985 en 1999 gehouden dialogen tussen de anglicaanse Kerken van Groot Brittannië en drie reformatorische kerken in West- en Noord-Europa, respectievelijk in Duitsland, in Scandinavië/de Baltische staten en in Frankrijk. Deze gesprekken zijn ook voor ons van belang omdat de continentale gesprekspartners zusterkerken zijn van de drie sow-kerken. We bespreken nu de resultaten van de drie dialogen en vragen vervolgens welke winst erin ligt voor de Nederlandse situatie. Uiteraard concentreren we ons weer op het ambt van *episkopè*.

MEISSEN

Als eerste moet dan het akkoord van Meissen (*Meissen Common Statement*, afgekort: MCS) genoemd worden, een in 1988 gesloten overeenkomst tussen de *Church of England* (C of E), de *Bund der Evangelischen Kirchen in der DDR* en de *Evangelische Kirche in Deutschland* (EKD).⁷⁴² Het betreft een dialoog tussen kerken met een lange episcopale traditie (de anglicaanse), kerken met een onderbroken, maar recentelijk weer opgenomen episcopale traditie (de lutherse) en kerken zonder episcopale traditie (de gereformeerde). Dat maakt het gesprek spannend, maar ook ingewikkeld. Men kon terugvallen op verschillende documenten, zoals het BEM-rapport van Faith and Order (1982), *Gods Reign and Our Unity* (1984), de boven besproken dialoog tussen anglicanen en gereformeerden, en het Helsinki-rapport (1983), het resultaat van een op Europees niveau gevoerde dialoog tussen anglicanen en lutheranen.⁷⁴³

---

⁷⁴¹ Daarom is het te betreuren dat de in 1990 (men lette op het jaartal!) door de gemeenschappelijke commissie van de LWF en de WARC uitgegeven 'Gemeinsame Erklärung über das Amt', opgenomen in *Auf dem Weg zur Kirchengemeinschaft*, Genf, 1990, 74-82, in feite niet verder komt dan een inventarisatie van de groeiende convergentie tussen de Lutherse en Gereformeerde ambtstradities. Het bredere oecumenisch gesprek komt vrijwel niet ter sprake. Er wordt één keer verwezen naar BEM (78), latere ontwikkelingen, in multilaterale en bilaterale gesprekken worden echter niet genoemd. Het bisschopsambt komt alleen in de slotparagraaf 'Amt und (geistliche) Aufsicht' (par 9.3, blz.81v.) even ter sprake, in de beschrijving van het verschil tussen het episcopale kerkmodel van de lutheranen en het presbyteriale van de gereformeerden, met als conclusie dat het hier niet om wezenlijke verschilpunten gaat en dat het wenselijk is elkaars ambten te erkennen.

⁷⁴² *The Meissen Agreement. On the Way to Visible Unity: Texts*, The Council for Christian Unity of the General Synod of the Church of England (Occasional paper no. 2), 1992; De nummers in de tekst verwijzen naar de paragrafen van het document). Zie voor de betekenis van deze overeenkomst: K. Kremkau, 'Gegenseitige Anerkennung. Evangelische und Anglikanische Kirche im Gespräch über Kirche und Amt', *Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim*, 40 (1989), 74-76 en M. Tanner, 'Growth in Communion: The Developing Relations between Anglicans, Lutherans and Reformed in Europe: The Meissen Agreement', *Mid-Stream* 29 (1990), 177-179.

⁷⁴³ *Anglican-Lutheran Dialogue. The Report of the Anglican-Lutheran European Regional Commission. Helsinki, August-September 1982*, London, 1983.

Het akkoord van Meissen opent met een hoofdstuk over de Kerk als teken, instrument en voorsmaak van het Koninkrijk Gods (I). Het onderliggende ecclesiologisch concept is dat van de Kerk als *koinonia* (II). De opstellers gaan niet uit van een bepaald eenheidsmodel, wel hebben ze een duidelijk doel voor ogen: 'full visible unity' (III). Om dat te bereiken zijn niet alleen een gemeenschappelijke belijdenis en het deelhebben aan één doop en één eucharistie nodig, maar ook 'the service of a reconciled common ministry' en 'bonds of communion', 'personal, collegial and communal' van aard, teneinde het apostolisch geloof te kunnen bewaren en te interpreteren, beslissingen te kunnen nemen en effectief te kunnen getuigen in de wereld (III, 8). Vervolgens wordt uiteengezet op welke punten reeds overeenstemming bestaat (IV): het betreft de Schrift, het credo, de liturgie, doop, avondmaal, de prediking, de ecclesiologie, de apostolaire opdracht van de kerk, 'pastoral oversight' en de eschatologische verwachting. Over het voorlaatste punt zegt het document:

We believe that a ministry of pastoral oversight (*episkopè*), exercised in personal, collegial and communal ways, is necessary to witness to and safeguard the unity and apostolicity of the Church (V, 15, IX).

Dit gedeelte eindigt met de erkenning, dat er nog één belangrijk punt van verschil overblijft: de episcopale successie en het historische episcopaat (V, 16): lutheranen, gereformeerden en geünieerden zijn in toenemende mate bereid de episcopale successie te waarderen als 'sign of the apostolicity of the whole Church' - mits het niet beschouwd wordt als een noodzakelijke voorwaarde voor volledige eenwording. De anglicanen daarentegen zijn van mening dat tot die volledige eenwording ook het historisch episcopaat behoort en de volledige uitwisselbaarheid van de ambten.

In de afsluitende *Declaration* (VI, 17A) verklaren de kerken op basis van de reeds bestaande *communio* en de overeenstemming inzake het belijden van de kerk, onder verwijzing naar de genoemde dialogen, (I) dat ze elkaar erkennen als kerken behorend tot de ene, heilige, katholieke en apostolische Kerk; (II) dat ze elkaars woord- en sacramentsbediening erkennen; (III) dat ze elkaars (geordineerde) ambten erkennen als gaven van God en instrumenten van zijn genade en dat ze uitzien naar de dag waarop de verzoening (*reconciliation*) tussen hun kerken volledige uitwisseling van de ambten mogelijk zal maken; waarna tenslotte wordt gezegd (IV):

We acknowledge that personal and collegial oversight (*episkopè*) is embodied and exercised in our churches in a variety of forms, episcopal and non-episcopal, as a visible sign of the Church's unity and continuity in apostolic life, mission and ministry.

Het akkoord van Meissen betekent een belangrijke stap in de richting van een oecumenische consensus over het ambt van *episkopè*, omdat het geleid heeft tot erkenning (*recognition*) van elkaars - soms heel verschillende - vormen van *episkopè* als teken van eenheid en continuïteit. Het heeft echter nog geen verzoening (*reconciliation*) gebracht en nog geen volledige ambtelijke collegialiteit. Om dat doel te bereiken zijn verdere stappen nodig, onder meer:

to establish forms of joint oversight so that our churches may regularly consult one another on significant matters of faith and order, life and work. (VI, 17 B II)

De kerken verplichten zichzelf al het mogelijke te doen om voort te gaan op de weg naar 'full, visible unity'.

PORVOO

Een document dat sterke verwantschap vertoont met Meissen, maar ten aanzien van de ambtsvraag tot verdere convergentie heeft geleid is de overeenkomst van Porvoo, *The Porvoo Common Statement* (afgekort: PCS), 1992, zo genoemd naar de kathedraal van Porvoo, Finland, waar de afsluitende eucharistieviering is gehouden op de laatste dag van de onderhandelingen.⁷⁴⁴ Het betreft de in 1989 begonnen dialoog tussen de anglicaanse kerken van Engeland, Wales, Schotland en Ierland enerzijds en de lutherse kerken van Scandinavië en het Balticum anderzijds. Weliswaar hebben al deze kerken een episcopale structuur, zowel de anglicaanse als de lutherse, maar tussen de lutherse kerken bestaan onderling grote verschillen: sommige kennen een sinds de middeleeuwen ononderbroken historische successie (Zweden), andere een bij de Reformatie verbroken, maar later herstelde historische successie (Finland, Estland, Letland en Litauen), terwijl weer andere sinds de Reformatie in een presbyteriale successie staan (Denemarken, Noorwegen, IJsland). Evenals in het akkoord van Meissen wordt gebruik gemaakt van andere dialogen, waaronder het eerder besproken Niagara-rapport over *Episcopè* (1987), dat de sleutel leverde tot een opvallende her-definiëring van het ambt van *episcopè* in het akkoord van Porvoo. De voormalige secretaris van *Faith and Order*, G. Gassmann, noemt dit akkoord dan ook 'ein höchst bedeutsames, mutiges, umfassendes und auf konkrete Veränderungen zielendes ökumenisches Projekt', onder meer omdat hier voor het eerst een oplossing van het *ökumenische Hauptproblem* van de historische episcopale successie wordt voorgesteld, die op vier punten alle eerdere voorstellen overtreft: (a) het akkoord gaat uit van volledige wederzijdse erkenning van de bestaande ambten in de betreffende kerken; (b) de traditionele anglicaanse eis tot overname van de historische successie wordt omzeild c.q. overwonnen; (c) de historische successie is nog sterker dan in andere dialogen ingebed in de apostoliciteit van de gehele kerk, en (d) het akkoord noemt als bijkomend element in de consensus 'den Aspekt der bewussten *Intention* der Weiterführung apostolischen Glaubens, Lebens und Dienstes' en verbindt dat met de oude bisschopszetels Canterbury, Trondheim, Roskilde, Turku en Riga.⁷⁴⁵

De tekst begint met een beschrijving van de contemporaine context: de missionaire uitdaging van een veranderend Europa (hoofdstuk I, 1-13). Vervolgens wordt in hoofdstuk II een beschrijving gegeven van een gemeenschappelijk verstaan van de kerk en van het karakter van de eenheid waartoe men zich verplicht weet. Evenals in Meissen wordt over de kerk gesproken als 'a sign, instrument and foretaste' van het Koninkrijk (18), maar sterker dan in Meissen is het ecclesiologisch model bijbels en trinitarisch gekleurd (21). Ook de

---

⁷⁴⁴ *Together in Mission and Ministry. The Porvoo Common Statement with Essays on Church and Ministry in Northern Europe*, London 1993. De nummers in de tekst verwijzen naar de paragrafen van het document. Uit de veelheid van literatuur over deze overeenkomst noemen we slechts: M. Tanner, 'The Anglican Position on Apostolic Continuity and Apostolic Succession in the Porvoo Common Statement', in *Visible Unity and the Ministry of Oversight. The Second Theological Conference under the Meissen Agreement etc.*, London 1997, 108-119; G. Gassmann, 'Das Porvoo-Dokument als Grundlage anglikanisch-lutherischer Kirchengemeinschaft im nördlichen Europa', *Ökumenische Rundschau* 44 (1995), 172-183 en M. Parmentier (ed.), *The Ecumenical Consistency of the Porvoo Document. Papers read at a Symposium held by the Anglican-Old Catholic Society of St. Willibrord at Amersfoort, 15 Oktober 1997* (Publicatieserie Oud-Katholiek Seminarie, 35), Amersfoort 1999.

⁷⁴⁵ G. Gassmann *a.a.*, 181.

eenheid van de kerk is gefundeerd in de *communio* tussen de Vader, de Zoon en de heilige Geest: het doel is zichtbare eenheid (23), echter niet opgevat als uniformiteit, maar als eenheid in verscheidenheid.⁷⁴⁶ Deze eenheid moet zichtbaar worden gemaakt in *common confession* van het apostolisch geloof, in *common celebration* van de sacramenten en in een *common ministry*, met collegiale en conciliaire vormen van overleg, gericht op de wereld (20). Dan volgt (hoofdstuk III) evenals in Meissen een opsomming van punten waarop overeenstemming bestaat tussen de verschillende kerken (32). Wat het ambt betreft zegt de verklaring dat alle gedoopten delen in de gaven van de Geest en geroepen zijn tot participatie in de apostolische opdracht van de kerk (32-i) en dat het geordineerde ambt dienstbaar moet zijn aan het ambt van alle gelovigen (32-j). Vervolgens spreekt men uit waarom men een ambt van *episkopè* noodzakelijk acht (32-k). Daarbij wordt eerst de tekst van Meissen hernomen:

We believe that a ministry of pastoral oversight (*episkopè*), exercised in personal, collegial and communal ways, is necessary as witness and safeguard of the unity and apostolicity of the Church.

Er wordt echter, met een aan het Niagara-rapport ontleende formulering, een belangrijke stap aan toegevoegd:

Further, we retain and employ the episcopal office as a sign of our intention, under God, to ensure the continuity of the Church in apostolic life and witness. For these reasons, all our churches have a personally exercised episcopal office.

Het cruciale gedeelte van het document is hoofdstuk IV: '*Episcopacy in the Service of the Apostolicity of the Church*'. De wijze waarop dit thema wordt uitgewerkt betekent een doorbraak in het oecumenisch debat over het bisschopsambt.⁷⁴⁷ Dat liep in het verleden immers vrijwel altijd vast op de kwestie van de 'apostolische successie', waarvoor de meeste protestanten allergisch zijn. Daarom is het belangrijk juist op dit punt de gedachtegang van Porvoo nauwkeurig na te gaan. De redenering voltrekt zich in vier bewegingen, door S.W. Sykes vergeleken met vier 'chinese dozen', een reeks, van buiten naar binnen gaande, in elkaar passende elementen, die samen één geheel vormen.⁷⁴⁸ De kern ervan is dat de vierde *nota* van de kerk, haar apostoliciteit, in 'holistische', dynamische en relationele zin wordt verstaan.⁷⁴⁹

De inzet (in het spoor van BEM-M 34 en NR 21) is breed en wijd. Uitgangspunt is de apostoliciteit van de gehele Kerk (36-40): de kerk is apostolisch, omdat dezelfde Heer, die de apostelen de wereld inzond, ook vandaag aanwezig is. Zijn Geest bewaart de kerk bij de apostolische traditie, dat wil zeggen: bij de blijvende kenmerken van de kerk:

---

⁷⁴⁶ Men beroept zich hier op het RK-Lutherse document *Ways of Community*, Geneva 1981, par. 9. Zie *Together in Mission and Ministry*, 13, noot 5. De opstellers achten dit eenheidsconcept van fundamentele ecclesiologische betekenis, omdat het zowel de eenheid als de verscheidenheid fundeert in de *communio* met de Drieënige God.

⁷⁴⁷ Zie daarover: O. Tjörhom, 'The Porvoo Statement. A Possible Ecumenical Breakthrough?', *ER* 46 (1994), 97-102. Vgl. M. Tanner, in *Visible Unity and the Ministry of Oversight*, 113v en G. Gassmann, *a.a.*, 177v.

⁷⁴⁸ Zie S.W. Sykes, 'The Apostolate of Bishop and People as a Sign of the Kingdom of God', in: E. Radner/R.R. Reno (eds), *Inhabiting Unity. Theological Perspectives on the Proposed Lutheran-Episcopal Concordat*, Grand Rapids, 1995, 27; Vgl. M. Tanner, in: *Visible Unity and the Ministry of Oversight*, 114v.

⁷⁴⁹ Aldus de typering door M. Tanner, *a.a.*, 113.

witness to the apostolic faith, proclamation and fresh interpretation of the Gospel, celebration of baptism and the eucharist, the transmission of ministerial responsibilities, communion in prayer, love, joy and suffering, service to the sick and needy, unity among the local churches and sharing the gifts which the Lord has given to each (36).

Vervolgens de tweede 'doos' (41-54): binnen (niet boven) deze 'apostolische gemeente' functioneert het geordineerde ambt, om de gemeente te verzamelen en te bouwen. Daartoe ontwikkelde zich in de vroege kerk het model van het drievoudig ambt van bisschop, presbyter en diaken (41), dat - hoezeer ook door de eeuwen heen veranderd - ook nu nog in een voor onze tijd aangepaste vorm een bruikbaar instrument is om de charismata te coördineren. Dat geldt in het bijzonder van het ambt van *episkopè* dat aan de bisschop is toevertrouwd, als

a caring for the life of a whole community, a pastoring of the pastors and a true leading of Christ's flock, in accordance with Christ's command across the ages and in unity with Christians in other places (42).

De bisschop werkt echter niet geïsoleerd, los van de gemeenschap, maar in relatie met anderen, collegiaal en communiaal (44), in synodale en andere vormen van overleg.

Nadat aldus het kader is aangegeven waarin het bisschopsambt staat, kan nu, in de derde 'doos' (46-49), het bisschopsambt zelf ter sprake komen: 'The Episcopal Office in the Service of the Apostolic Succession'.⁷⁵⁰ Wat wordt hier bedoeld met 'apostolische successie'? In elk geval *niet* dat een bisschop bij zijn ordinatie door middel van een ononderbroken keten van handopleggingen vanaf de apostelen tot nu toe (de zg. 'pijplijn-theologie') deel krijgt aan een bijzonder apostolisch fluïdum. Wat dan wel? De tekst geeft het antwoord: de handoplegging die de bisschop bij zijn ordinatie ontvangt is een *sign*, een teken - een zichtbare en persoonlijke concretisering van Gods belofte, dat Hij de kerk zal bewaren bij het geloof van de apostelen en tegelijk een teken van de intentie van de kerk om trouw te zijn aan haar apostolische opdracht. Episcopale successie is dan ook geen 'optional extra' voor Porvoo, evenmin is het echter een 'garantie', aldus Tanner.⁷⁵¹

The concept of 'sign' is fundamental to the Porvoo argument. (...) It gives assurance to the faithful that the Church today intends both to do and to be what it has always intended to do and to be. The laying on of hands by bishops in succession is a sign - an *effective* sign - of that intention.

Tenslotte de vierde 'doos' (50-53): 'The Historic Episcopal Succession as Sign'. Daarin wordt uiteengezet dat het teken van de episcopale successie als zodanig geen *garantie* is van de trouw van de kerk aan haar apostolisch karakter, getuige de vele schisma's en scheuringen in de kerk; evenmin garandeert het de persoonlijke betrouwbaarheid van de bisschop (51). Niettemin is het een permanente uitdaging tot geloofstrouw en eenheid, een oproep tot getuigen en een verplichting om de andere kenmerken van de kerk beter te realiseren. Immers: een ononderbroken episcopale successie is slechts één van de tekenen van continuïteit (52). Daarom hebben kerken die het historisch episcopaat bewaard hebben (zoals de Kerk van Engeland en de Kerk van Zweden) de vrijheid om bisschoppen te erkennen die in een presbyteriale successie staan (zoals de Kerk van Denemarken). Zoals omgekeerd een kerk die in de presbyteriale successie staat, vrij is om te vragen om het teken van de episcopale successie, zonder daarmee haar eigen continuïteit met de apostolische traditie te ontkennen. Want:

---

⁷⁵⁰ Volgens G. Gassmann, *a.a.*, 177, zijn de paragrafen 46-49 de belangrijkste gedeeltes van dit hoofdstuk.

⁷⁵¹ M. Tanner, *a.a.*, 115.

The mutual acknowledge of our churches and ministries is theologically prior to the use of the laying on of hands in the historic succession. Resumption of the use of the sign does not imply an adverse judgement on the ministries of those churches which did not previously make use of the sign. It is rather a means of making more visible the unity and continuity of the Church at all times and in all places (53).

Nadat met zoveel woorden is vastgesteld dat de gesprekspartners een nieuw stadium hebben bereikt op hun gezamenlijke weg naar zichtbare eenheid, besluit het document met een *Joint Declaration*, waarin over het bisschopsambt wordt gezegd:⁷⁵²

We acknowledge that personal, collegial and communal oversight (*episkopè*) is embodied and exercised in all our churches in a variety of forms, in continuity of apostolic life, mission and ministry;

We acknowledge that the episcopal office is valued and maintained in all our churches as a visible sign expressing and serving the Church's unity and continuity in apostolic life, mission and ministry.

Daarmee wordt het historisch gegroeide bisschopsambt (= de persoonlijke dimensie van het ambt van *episkopè*) niet langer verabsoluteerd, maar letterlijk gerelativeerd: structureel verbonden met andere vormen van *episkopè*, de collegiale en de communale, om vervolgens als teken van apostoliciteit te worden gerecommandeerd.

REUILLY

Over de dialoog tussen de Kerk van Engeland en de Gereformeerde en Lutherse Kerken van Frankrijk, die leidde tot het *Reuilly Common Statement* (afgekort: RCS), getiteld *Called to Witness and Service*,⁷⁵³ kunnen we korter zijn omdat de methode en het resultaat ervan vrijwel identiek zijn aan die van Meissen. Wel bestaan er aanmerkelijke onderlinge verschillen tussen de continentale gesprekspartners van Meissen en die van Reuilly, zowel in context (de Duitse kerken zijn meerderheidskerken, de Franse minderheidskerken), als ook in kerkstructuur (de Duitse kerken zijn deels gereformeerd en presbyteriaal, deels luthers en episcopaal, de Franse geheel presbyteriaal). Daar staat echter weer tegenover dat zowel de lutherse en gereformeerde kerken van Frankrijk als die van Duitsland lid zijn van de Leuenberg Gemeenschap. Bovendien werd het akkoord van Reuilly ruim tien jaar na dat van Meissen gesloten, in 1999 - en dat is soms merkbaar in de theologische formuleringen. Ook nu (RCS,10) treffen we citaten aan uit BEM en GROU, maar daarnaast wordt geciteerd uit teksten van Leuenberg, uit NR (1987) en vooral uit MCS (1988) en PCS (1992). In opbouw en teneur is Reuilly echter sterk verwant aan Meissen. De kerken die deze documenten ondertekenden spreken alle uit dat 'full visible unity' het uiteindelijke doel van de besprekingen is. Ook erkennen ze elkaar als kerken die behoren tot de ene, heilige, katholieke en apostolische Kerk, maar duidelijker dan Meis-

---

⁷⁵² Het eerste lid is vrijwel gelijk aan Meissen 17A, iv, het tweede is nieuw en karakteristiek voor Porvoo: zie beneden.

⁷⁵³ *Called to Witness and Service. The Reuilly Common Statement with Essays on Church, Eucharist and Ministry*, London, 1999. De cijfers in de tekst verwijzen naar de paragrafen van dit document. Zie over dit akkoord: D. Carter, in *OIC* 36 (2000), 97-98 (Review).

sen benoemt Reuilly de nog bestaande verschillen - met name ten aanzien van het bisschopsambt.

Het is de moeite waard om de thematische en inhoudelijke verschillen tussen Meissen en Reuilly enerzijds en Porvoo anderzijds wat nader te bezien. Terwijl beide eerstgenoemde documenten in hun uiteenzetting over de kerk volstaan met te spreken over respectievelijk de kerk als 'sign, instrument and foretaste of the Kingdom of God' en als 'community (*koinonia*) of those reconciled with God and with another' (MCS, I en II en RCS, II en III), ligt in Porvoo het accent veel meer op de apostoliciteit van de kerk en de episcopale successie. Dit thema komt in Reuilly - in tegenstelling tot Meissen - wel ter sprake, echter met uitdrukkelijke vermelding van de verschillen tussen anglicanen enerzijds en gereformeerden en luthersers anderzijds (RCS, VI), waarbij met name aandacht wordt gegeven aan de gereformeerde bezwaren tegen het bisschopsambt:

The exercise of the ministry differs among our churches. They give varying degrees of importance to the personal, collegial and communal elements in the overall exercise of oversight. All our churches are churches in change: all are in process of considering the particular balance between these dimensions. Anglicans, for example, are presently concerned to find the right balance between synodical governance and episcopal oversight. The Reformed, because of their experience of history, are concerned that the personal dimension may become so dominant that it is isolated from the community and no longer exercised in relation to the responsibility of the synod (Reuilly 35).

Men was er - gegeven de verschillen in kerkstructuur - kennelijk niet op uit om op dit gevoelige punt meteen al tot overeenstemming te komen. Desondanks leunt de tekst van dit gedeelte sterk aan tegen die van Porvoo, al is hij veel korter (Vgl. RCS, 33-40 en PCS, 34-57) en vinden we er ook sporen van Leuenberg in terug. We citeren RCS, 36 en geven daarbij de bronnen aan waaruit geput is:

We all agree that apostolicity belongs to the whole Church. Apostolic Succession is the continuous return to the apostolic witness: it is an expression of the permanence, and therefore of the continuity, of Christ's own teaching and mission, in which all the baptized participate (=PCS, 39). The apostolicity of the Church, as fidelity to the apostolic teaching, is manifested in a *successio fidelium* through the ages (= Leuenberg document *Die Kirche Jesu Christi*, I, 2 en 3).⁷⁵⁴ Within the apostolicity of the whole Church is an apostolic succession of the ministry which serves, and is focus of, the continuity of the Church in its life in Christ and its faithfulness to the words and acts of Jesus transmitted by the apostles (= PCS, 40 en BEM-M, 34).

Wat het doel van de gesprekken betreft, daarin stemmen Meissen en Reuilly overeen: in beide documenten wordt gekozen voor een *unity by stages*, stap voor stap op weg gaan, kijken waar de overeenkomsten en de verschillen liggen en intussen uitspreken op welke punten men nu reeds elkaars opvattingen kan erkennen (*acknowledge*).⁷⁵⁵ Precies daarin ligt het eigene van Reuilly, dat op dit punt de in Meissen en Porvoo al gebruikte terminologie verrijkt is. Men maakt een duidelijk onderscheid tussen de fase van de 'erkenning' (*recog-*

---

⁷⁵⁴ Zie 'Die Kirche Jesu Christi. Der reformatorische Beitrag zum ökumenischen Dialog über die kirchliche Einheit', I, 2.3, in: W. Hüffmeier/C.-R. Müller (Hrsg.), *Wachsende Gemeinschaft in Zeugnis und Dienst. Reformatorische Kirchen in Europa*. (Texte der 4. Vollversammlung der Leuenberger Kirchengemeinschaft in Wien, 3. bis 10. Mai 1994), Frankfurt am Main, 1995, 16-62. We komen in de volgende paragraaf op dit document terug.

⁷⁵⁵ Zie P. Avis, 'Seeking Unity by Stages: New Paths in Ecumenical Method' (oorspronkelijk een paper voor de derde *Meissen Theological Conference*, 1999), *oic* 36 (2000), 7-24.

nition) en die van de ‘verzoening’ (*reconciliation*). Het eerste betreft de punten waarover men het nu reeds eens is (zowel in Meissen als in Reuilly zijn het er tien - zie MCS, V en RCS, V),⁷⁵⁶ het tweede betreft de uiteindelijke eenwording, waartoe het volgens de anglicanen pas komen kan wanneer er volledige overeenstemming bereikt is over de episcopale successie, zoals in Porvoo. De overeenstemming en het verschil tussen de Britse anglicanen enerzijds en de Franse lutheranen en gereformeerden anderzijds worden helder geformuleerd in RCS, 37-39:

Anglicans believe that the historic episcopate is a sign of the apostolicity of the whole Church. The ordination of a bishop in historic succession (...) is a sign of God’s promise to be with the Church, and also the way the Church communicates its care for continuity in the whole of its faith, life and mission (...). Anglicans hold that the full visible unity of the Church includes the historic episcopal succession (37).

Lutherans and Reformed also believe that their ministries are in apostolic succession. In their ordination rites they emphasize the continuity of the Church and its ministry. They can *recognize* in the historic episcopate a sign of the apostolicity of the Church. They do not, however, consider it a necessary condition for full visible unity (38).

Vervolgens lezen we:

Anglicans increasingly *recognize* that a community in apostolic faith, worship and mission has been preserved in churches which have not retained the historic episcopal succession. However, Anglicans commend the use of the sign to signify: God’s promise to be with the Church; God’s call to fidelity and to unity, and a commission to realize more fully the permanent characteristics of the Church of the Apostles (39).

Al heeft RCS evenmin als MCS (maar anders dan PCS) geleid tot volledige uitwisselbaarheid van de ambten, toch blijkt uit de gezamenlijke verklaring waarmee het akkoord eindigt, dat er ten aanzien van het thema *episkopè* op een fundamenteel punt overeenstemming bereikt is. Dat valt af te leiden uit het slot van de *Joint Declaration*:

We acknowledge that personal, collegial and communal oversight (*episkopè*) is embodied and exercised in all our churches in a variety of forms, as a visible sign expressing and serving the Church’s unity and continuity in apostolic life, mission and ministry.⁷⁵⁷

Leggen we nu daarnaast het slot van de verklaringen van MCS en PCS, dan ontdekken we dat daar, zij het soms in enigszins andere bewoordingen, hetzelfde gezegd wordt. We ontdekken echter ook dat PCS een episcopaal ‘extra’ heeft, waarin het verschil met de beide andere akkoorden haarscherp zichtbaar wordt.⁷⁵⁸ Ondanks dit nog be-

---

⁷⁵⁶ De opstellers van RCS tekenen hierbij aan dat de tien *agreements* ontleend zijn aan die van MCS, maar dat er ook gekeken is naar PCS en de teksten van de Leuenberg Gemeenschap, ‘in a way which shows a high degree of consonance between those texts’. Zie *Reuilly*, 25. Is er een verband tussen het feit dat Reuilly (in tegenstelling tot Meissen) veelvuldig documenten van Leuenberg citeert en het feit dat A. Birmelé, als hoogleraar verbonden aan het *Institut für Ökumenische Forschung* te Straatsburg en één van de leidende theologen van de Leuenberg Gemeenschap, aan de onderhandelingen deelnam namens de *Église de la Confession d’Augsbourg d’Alsace et Lorraine*? Zie *Reuilly*, 42.

⁷⁵⁷ Zie *Reuilly*, VIII, 46a, VI.

⁷⁵⁸ Men vergelijk de parallele passages uit MCS en PCS, met soms significante verschillen: ‘We acknowledge that personal, collegial and communal oversight (*episkopè*) is embodied and exercised in our churches in a variety of forms, episcopal and non-episcopal, as a visible sign of the Church’s unity and continuity in apostolic life, mission and ministry (MCS, VI, 17A, iv); ‘We acknowledge that personal, collegial and communal oversight (*episkopè*) is embodied and exercised in *all* our churches in a variety of

staande verschil in opvatting over het ecclesiologisch gewicht van het bisschopsambt, hebben anglicanen, lutheranen en gereformeerden elkaar echter gevonden in de erkenning dat de verschillende dimensies van het ambt van *episkopè* - het persoonlijke, het collegiale en het communale - elkaar niet uitsluiten, maar aanvullen en daarom alle drie een plaats behoren te hebben in de ecclesiologie van een werkelijk oecumenische kerk. De al eerder genoemde 'koinonia-ecclesiologie', ontwikkeld door Faith and Order biedt daarvoor alle ruimte.⁷⁵⁹ Wanneer deze inzichten doorwerken in de oecumene zullen enerzijds de episcopale kerken hun eigen traditie leren relativeren en de waarde van tradities met een collegiale en communale vorm van *episkopè* erkennen, terwijl anderzijds voor de niet-episcopale kerken de stap naar een persoonlijk ambt van *episkopè*, opgevat als teken van apostoliciteit, kleiner zal worden - omdat die stap niet van hen wordt 'geëist', maar in vrijheid kan worden gezet.⁷⁶⁰

Rest ons nu nog de vraag te beantwoorden wat deze consensus betekent voor het oecumenisch debat over het bisschopsambt en wat de winst ervan zou kunnen zijn voor de lutherse, hervormde en gereformeerde kerken in Nederland. Daartoe gaan we te rade gaan bij A. Houtepen. In de bundel *Geen kerk zonder bisschop?*, waarop we nog terugkomen, heeft deze oecumenicus de overeenkomst van Porvoo getypeerd als 'het meest vergaande oecumenische akkoord omtrent het bisschopsambt en een mogelijk model voor verdere samenwerking en eenheid van episcopale en niet-episcopale kerken'.⁷⁶¹ De reden daarvan is dat PCS een ecclesiologisch fundament gelegd heeft onder de al eerder, o.a. door BEM genoemde, noodzaak van een synthese van de persoonlijke, collegiale en communale dimensies van de ambtsuitoefening. De bedoeling van BEM was om daarmee (overigens in navolging van Lausanne 1927!) het goed recht van verschillende kerkordelijke systemen - het episcopale, het presbyteriale en het congregationale - een passende plaats te geven in de kerkorde van de *Una Sancta*.⁷⁶² Verder dan een opsomming van deze drie elementen kwam BEM echter niet. Het nieuwe van het *Porvoo Common Statement* is, dat hier een poging wordt gedaan om de collegiale en communale

---

forms, in continuity in apostolic life, mission and ministry (PCS, VA, 58 a, v). Porvoo voegt daar nog aan toe: 'We acknowledge that the episcopal office is valued and maintained in all our churches as a visible sign expressing and serving the Church's unity and continuity in apostolic life, mission and ministry' (Porvoo, VA, 58 a, vi) - een zin die in Meissen en Reuilly ontbreekt.

⁷⁵⁹ Zie voor de oecumenische betekenis van een trinitarisch gestructureerde *koinonia*-ecclesiologie: het slot van deel drie, *infra* p. 463-466.

⁷⁶⁰ Dat aanvaarding van de episcopale successie voor reformatische kerken nooit een voorwaarde kan zijn, wordt zowel in MCS (16) als RCS (38), maar in feite ook in PCS (51-53) uitdrukkelijk door hen gesteld. Dat anderzijds deze dialogen de Kerk van Engeland niet onberoerd hebben gelaten wordt erkend door de anglicaanse oecumenicus P. Avis: 'Can not ecumenical dialogue cause a church to change its ecclesiology? Yes, of course it can and should! Anglican ecclesiology has been significantly changed by ecumenical involvement, particularly by BEM's theology of apostolicity as faithfulness to the permanent characteristics of the apostolic Church (BEM, M 34). This has made possible mutual acknowledgement and commitment in Meissen and Fetter Lane, a more creative theology of the historic episcopate in Porvoo as well as the North American proposals for a Concordat of 'full communion' between Anglicans and Lutherans'. Hij voegt er echter aan toe: 'It is not for me to say how the understanding of the Church within the EKD has changed as a result of ecumenical dialogue'. Zie P. Avis, *a.a.*, 21.

⁷⁶¹ A. Houtepen, 'De oecumenische gestalte van het bisschopsambt', in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 86. Uiteraard zijn hierbij de onderlinge akkoorden tussen episcopale kerken zoals de roomkatholieke, de orthodoxe en de oud-katholieke, niet inbegrepen.

⁷⁶² Zie het commentaar bij BEM-M 26 en 27.

le dimensies van de kerkorde direct te verbinden met de functie van *episkopè* en ze daarmee te verankeren in de ecclesiologie.⁷⁶³ Voor MCS en RCS was dat echter, zoals we zagen, een brug te ver. Maar ook zonder deze concrete ecclesiologische invulling kunnen de verschillende kerkfamilies, zowel de episcopale, als de presbyteriale en de congregationale, hun voordeel doen met de in MCS, PCS en RCS bereikte consensus over de samenhang tussen de verschillende dimensies van de ambtelijke *episkopè*, zoals die in de komende oecumenische kerk gestalte zal moeten krijgen.⁷⁶⁴

Voor de kerken die het historisch episcopaat kennen is de winst tweevoudig: ze krijgen bijval vanuit een deel van de kerken van de Reformatie in hun insisteren op de noodzaak van het bisschopsambt, maar niet op grond van de argumenten waarmee vroeger deze noodzaak verdedigd werd (het *jure divino* karakter en de hiërarchische meerwaarde ervan en de ‘pijplijn’- of ‘estafette’-theorie). Alle nadruk valt nu op de ecclesiologische context, de collegialiteit, de onderlinge *communio* en het bisschopsambt als teken van eenheid. Dat biedt perspectieven voor een nieuwe, bevrijdende kerkelijke praxis.

Moeilijker ligt het voor de kerken met een congregationale kerkorde. Deze gaan uit van een ambtsopvatting die gebaseerd is op de delegatie vanuit de plaatselijke gemeente, en dus van onderop. Toch is er ook voor hen een tweevoudige winst te behalen uit de besproken dialogen: de *episkopè* zoals daarin geschetst is volstrekt open voor alle communale en democratische vormen van gezag en leiding, maar geeft tegelijkertijd aan dat de oorsprong ervan elders ligt: in God die genadig omziet naar mensen. Verder kan de visie op het bisschopsambt als teken van eenheid een heilzaam tegenwicht vormen tegen de kerkelijke versnippering ten gevolge van de autonomie van de lokale gemeente.

Ook voor de presbyteriale kerken is er winst in tweeërlei opzicht. Met de formulering van Houtepen:⁷⁶⁵

De functie van *episkopè* wordt niet exclusief aan het hebben van een bisschoppelijke kerkorde opgehangen, de continuïteit in de apostolische traditie aan niet-episcopale kerken niet ontzegd en met name ook de presbyteriale successie als een, weliswaar uitzonderlijke, maar toch mogelijke vorm daarvan erkend. De ecclesiologische angst voor centralisme en onderlinge overheersing, die het verzet tegen de episcopale kerkorde heeft gevoed, wordt weggenomen door de nadruk op de collegiale en communale en met name ook de synodale vormen van *episkopè*.

Wellicht vormt het akkoord van Reuilly met zijn niet dwingende, maar uitnodigende karakter, het beste uitgangspunt voor de Sow-kerken om het gesprek over het bisschopsambt aan te gaan. Daartoe biedt het zichzelf overigens ook aan.⁷⁶⁶ De vraag is

---

⁷⁶³ Zie voor een bredere uitwerking daarvan het al eerder genoemde ontwerp voor een ‘communio-ecclesiologie’: *The Nature and Purpose of the Church. A stage on the way to a common statement* (Faith and Order Paper 181), Geneva, 1998, 45-62. Voorts is in dit verband van belang het anglicaanse geschrift *Bishops in Communion. Collegiality in the Service of the Koinonia of the Church* (An Occasional Paper of the House of Bishops of the Church of England), London 2000.

⁷⁶⁴ Zie voor het volgende A. Houtepen, *a.w.* 86-87.

⁷⁶⁵ *Ibidem* 87.

⁷⁶⁶ Zie Reuilly, 13: ‘We believe there are some distinctive theological characteristics to this dialogue. These theological characteristics give this dialogue a theological significance beyond the question of the size or context of the immediate dialogue partners. Our proposed agreement needs to be seen alongside the Meissen and Porvoo agreements as a possible basis for dialogue between Anglicans, Lutherans and

dan ook gewettigd, of de Protestantse Kerk in Nederland bereid zal zijn zich open te stellen voor oecumenische ontwikkelingen die zich in haar directe omgeving, als het ware aan haar landsgrenzen, hebben voltrokken.

2.4 DE KERKENGEMEENSCHAP VAN LEUENBERG

Behalve voor de desbetreffende kerken waren de drie hierboven besproken dialogen ook van belang voor hun lutherse en gereformeerde zusterkerken, waarmee ze verbonden waren in de Leuener Kirchengemeinschaft (LKG), een groep van ruim honderd gereformeerde, lutherse en verenigde kerken in Europa (en daarbuiten), die de in 1973 tot stand gekomen *Leuener Konkordie* (LK) heeft ondertekend.⁷⁶⁷ Daartoe behoren ook de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk.⁷⁶⁸ Vanuit de verplichting om de oecumenische gemeenschap van alle christelijke kerken te dienen zoeken ze allereerst naar vormen van gemeenschap met confessioneel verwante kerken, maar ook hopen ze op ontmoeting en samenwerking met kerken van andere belijdenissen.⁷⁶⁹ Dat betekent concreet, dat sinds PCS, MCS en RCS de kwestie van het bisschopsambt niet alleen nadrukkelijk op de agenda staat van (sommige) Scandinavische⁷⁷⁰ en alle Duitse en Franse gereformeerde en lutherse kerken, maar op die van *alle* lidkerken van de LKG, inclusief de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk.

Aanvankelijk speelden de vragen rond het ambt geen rol in de documenten van Leuening: men was niet allereerst gericht op organisatorische eenheid, maar op het bijleggen van de oude theologische geschillen over de christologie, het avondmaal en de predestinatie.⁷⁷¹ In de jaren tachtig - na de verschijning van BEM - kwam het gesprek over het ambt op gang en publiceerde de LKG enkele belangrijke teksten: de

---

Reformed in the future. It has thus a potentially wider significance than the British and Irish Anglican and the French Lutheran and Reformed churches'.

⁷⁶⁷ Zie over de Konkordie van Leuening (afgekort LK): E. Scheffer, *Von Schauenberg nach Leuening. Entstehung und Bedeutung der Leuener Konkordie der reformatorischen Kirchen in Europa*, Paderborn, 1983 en K. Blei, *Kerk onderweg. Over Geest, Kerk en Oecumene*, Zoetermeer 1997, 169-184 ('De Leuener Konkordie tussen traditie en situatie'). De tekst van de LK is als bijlage opgenomen in W. Hüffmeier/C.-R. Müller (Hrsg.), *Wachsende Gemeinschaft in Zugnis und Dienst. Texte der 4. Vollversammlung der Leuener Kirchengemeinschaft in Wien, 3. bis 10. Mai 1994*, Frankfurt am Main, 1995, 274-282.

⁷⁶⁸ Zie de de nummers 14, 20 en 42 van de (inmiddels weer met ruim tien vermeerderde) lijst van kerken die tot 1995 de LK hadden ondertekend in: *Wachsende Gemeinschaft*, 282-289.

⁷⁶⁹ LK 46-49. Een Nederlandse vertaling van de LK verscheen in *Kerkinformatie*, maart 1993, 20-22.

⁷⁷⁰ Onlangs hebben twee episcopale Scandinavisch-lutherse kerken, die het akkoord van Porvoo niet wilden ondertekenen, hun handtekening gezet onder de LK, te weten de Evangelisch-Lutherse kerk van Denemarken en de Evangelisch-Lutherse Kerk van Noorwegen.

⁷⁷¹ Daarbij speelde ook een rol, dat het kerkmodel waarvan de LKG uitgaat, sterke gelijkenis vertoont met het door de lutheraan H. Meyer gepropageerde model van de 'eenheid in verzoende gescheidenheid'. Daarin gaat het niet primair om de organisatorische vereniging van kerken, maar om wederzijdse erkenning van de bestaande confessionele verschillen als uitingen van 'legitieme verscheidenheid', verbonden met de wil om samen het Lichaam van Christus te weerspiegelen. Zie daarover H.B. Weijland, 'Een belangrijke conferentie van reformatorische kerken in Europa (Leuener Konkordie)', *KT* 45 (1994), 346-349 ('Kroniek').

Neuendettelsau- Thesen (1982/1986) en de *Tampere Thesen* (1986).⁷⁷² In de jaren negentig hield men zich intensief bezig met de ecclesiologie, wat resulteerde in het document *Die Kirche Jesu Christi* (1994),⁷⁷³ en met de akkoorden van Meissen, Porvoo en later van Reuilly. Omdat men van mening was dat deze akkoorden alle lutherse en gereformeerde kerken in Europa aangingen, werd in 1995 een consultatie gehouden met alle betrokken gesprekspartners,⁷⁷⁴ waaraan een belangrijke bijdrage werd geleverd door A. Birmelé, toonaangevend theoloog binnen de LKG en nauw betrokken bij de gesprekken van Reuilly. Voorts gaf de leiding van de LKG in 1998 een verklaring uit onder de titel *Leuenberg, Meissen, Porvoo. Modelle kirchlicher Einheit aus der Sicht der Leuenberger Konkordie*,⁷⁷⁵ die we hier echter laten rusten omdat de genoemde bijdrage van Birmelé voor ons doel interessanter is.⁷⁷⁶

In zijn inleiding tijdens de consultatie over LK, MCS en PCS⁷⁷⁷ laat Birmelé zien dat er tussen de drie akkoorden ondanks allerlei verschillen een theologische *Grundkonsens* bestaat. Daarvoor verwijst hij naar de *agreements in faith*, die in de documenten worden opgesomd: de erkenning van het gezag van de Heilige Schrift en de vroegchristelijke belijdenissen, een gemeenschappelijk verstaan van het evangelie als boodschap van Gods rechtvaardigend handelen, van doop en avondmaal, van de betekenis van de kerk en van de eschatologische verwachting, maar ook van de ambtsvraag, met name de vanouds zeer omstreden vraag naar de betekenis van het ambt van *episkopè*.⁷⁷⁸ Op grond van de documenten van de LKG, van MCS en PCS kan tot de volgende consensus worden geconcludeerd: het geordineerde ambt van Woord en Sacrament als opdracht van Christus is wezenlijk voor de kerk. Dit bij-

⁷⁷² ‘Thesen zur Übereinstimmung in der Frage *Amt und Ordination* (Neuendettelsau-Thesen, 1982/86), ‘Thesen zur Amtsdiskussion heute’ (Tampere Thesen, 1986) en ‘Kriterien für Stellungnahmen zu den Lima-Erklärungen’, alle drie opgenomen in A. Birmelé (Hrsg.), *Konkordie und Ökumene. Die Leuenberger Kirchengemeinschaft in der gegenwärtigen ökumenischen Situation. Texte der Konferenz von Strassburg (18. bis 24. März 1987)*, Frankfurt am Main, 1988, 15-37 (Kriterien), 64-72 (Tampere Thesen) en 72-77 (Neuendettelsau-Thesen). De thesen van Neuendettelsau en Tampere zijn - met Engelse vertaling - ook opgenomen in *Sakramente, Amt, Ordination* (Leuenberger Texte 2), Frankfurt am Main, 1995, respectievelijk 87-101 en 103-122.

⁷⁷³ *Die Kirche Jesu Christi. Der reformatorische Beitrag zum ökumenischen Dialog über die kirchliche Einheit* (Leuenberger Texte 1), Frankfurt am Main 1996².

⁷⁷⁴ W. Hüffmeier/C. Podmore, *Leuenberg, Meissen und Porvoo. Consultation zwischen den Kirchen der Leuenberger Kirchengemeinschaft und den an der Meissener Erklärung und der Porvoo-Erklärung beteiligten Kirchen* (Leuenberger Texte 4), Frankfurt am Main, 1996.

⁷⁷⁵ *Leuenberg - Meissen - Porvoo. Modelle kirchlicher Einheit aus der Sicht der Leuenberger Konkordie*. (Erklärung des Exekutivausschusses der Leuenberger Kirchengemeinschaft anlässlich des 25. Jahrestages der Verabschiedung der Leuenberger Konkordie, Oslo, 23 Mai 1998). Verkrijgbaar via www.leuenberg.net.

⁷⁷⁶ Terwijl Birmelé, zoals we zullen zien, aan de hand van een grondige analyse van de betreffende documenten aantoonde dat er sprake is van een verregaande convergentie tussen de ambtstradities van anglicanen, lutheranen en gereformeerden, spreekt de genoemde *Erklärung* - voorzichtiger - van ‘mögliche Konvergenzen’ tussen de LKG en de *Anglicana* ten aanzien van het bisschopsambt. Om er onmiddellijk aan toe te voegen dat dit ambt voor reformatorische kerken wel een ‘strukturelle Ergänzung’ kan betekenen, maar nooit ‘Grund der Einheit’ mag zijn. Het voortgaande gesprek met de Anglikanen zal dan ook ‘Gespräche über die “sichtbare Einheit”, das Bischofsamt und die apostolische Sukzession einschlieszen müssen. Die entscheidende Frage ist dabei nicht ob, sondern wozu es das Bischofsamt geben sollte’, *Leuenberg-Meissen-Porvoo*, 8.

⁷⁷⁷ Reuilly ontbreekt in deze reeks, omdat het RCS weliswaar in 1999 werd gepubliceerd, maar pas in 2001 door de desbetreffende kerken werd geratificeerd.

⁷⁷⁸ A. Birmelé, ‘Leuenberg - Meissen - Porvoo. Zur Gemeinschaft der anglikanischen, lutherischen, reformierten und unierten Kirchen Europas’, in: *Leuenberger Texte* 4, 32-55 (43).

zondere ambt staat echter niet los van het algemene ambt der gelovigen, al kan het er niet uit afgeleid worden. Tot de taken van het bijzondere ambt behoort ook de dienst der *episkopè*, in personale, collegiale en communale vorm:

Die Leitung der Kirche oder der 'Dienst der *Episkopè*' in personaler, kollegialer und gemeinschaftlicher Weise ist für die Einheit der Kirche und zur Wahrung ihrer Apostolizität nötig.⁷⁷⁹

De vraag die open blijft in het gesprek tussen anglicanen, lutheranen en gereformeerden betreft dan ook niet de noodzaak van een ambt van *episkopè*, maar de betekenis van de historische gegroeide vormen waarin dat ambt gestalte kreeg. Daarbij maakt Birmelé drie kanttekeningen.⁷⁸⁰ (1) In het luthers-gereformeerde gesprek is men tot de conclusie gekomen dat de leiding van de kerk evengoed door een (historisch) bisschopsambt kan worden uitgeoefend als door een presbyteriaal-synodale ordening. (2) Het debat over de apostolische successie heeft gedurende de laatste dertig jaar beslissende vorderingen gemaakt. Het bewijs daarvoor levert PCS, waarin het historisch gegroeide episcopaat gewaardeerd wordt als één van de vormen waarin de apostoliciteit van de kerk tot uitdrukking komt - een opvatting die het niet-episcopale kerken mogelijk maakt het bisschopsambt te accepteren als teken van apostoliciteit. (3) In MCS stellen de lutheranen en de gereformeerden echter dat deze acceptatie niet tot voorwaarde voor *full visible unity* mag worden gemaakt - iets wat episcopale kerken steeds weer geneigd zijn te doen. Daarom heeft het gesprek met de Kerk van Engeland (en alle episcopale kerken) altijd een enigszins a-symmetrisch karakter. Blijkbaar wordt aan de punten waarover men het in de verschillende dialogen eens is geworden een verschillend soortelijk gewicht toegekend, omdat de articulatie ervan per traditie verschilt. Lange tijd hebben de anglicanen op grond van hun *Lambeth Quadrilateral* de lutherse en de gereformeerde kerken niet als volwaardige gestalten van Christus' kerk erkend omdat ze het historisch episcopaat niet kennen. De nieuwere anglicaanse theologie, zoals die in PCS wordt geformuleerd, laat zien dat er voor anglicanen ook een andere weg mogelijk is, zonder dat ze hun eis van een gezamenlijk vormgegeven bisschopsambt behoeven op te geven.

In zijn betoog beroept Birmelé zich enkele keren op de al genoemde *Tampere Thesen* over het ambt (1986). Daarop willen we tenslotte onze aandacht richten, niet alleen omdat ze voor ons onderwerp van interessant zijn, maar ook omdat ze letterlijk overgenomen zijn in het document *Die Kirche Jesu Christi* uit 1994, dat in november 1996 behandeld is in een gezamenlijke vergadering van de synoden van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk.

De *Tampere Thesen* (1986) worden meestal in één adem genoemd met de *Neuendettelsau-Thesen* (1982, herzien in 1986). Beide zijn oorspronkelijk het product van regionale werkgroepen van de LKG.⁷⁸¹ Tijdens de *Vollversammlung* van Straatsburg in 1987 werden de *Neuendettelsau-Thesen* 'aanvaard' ('angenommen') als 'Basis und Hilfe für kommende ökumenische Gespräche', terwijl de meer op het bisschopsambt toegesneden *Tampere Thesen* door diezelfde vergadering 'in ontvangst genomen' werden ('entgegen genommen') als 'eine hilfreiche Impuls zur Weiterarbeit an einem gemeinsamen Beitrag der Leuenberger

---

⁷⁷⁹ *Ibidem*, 44.

⁷⁸⁰ *Ibidem*, 44-47.

⁷⁸¹ Zie voor de ontstaansgeschiedenis van de beide reeksen *Thesen: Leuenberger Texte*, 2, 6-10.

Kirchen im ökumenischen Gespräch'.⁷⁸² Een vergelijking tussen de beide documenten laat zien dat de *Tampere Thesen* (met name these 3) inderdaad te beschouwen zijn als een standpuntbepaling in het oecumenisch gesprek over het ambt van *episkopè*, terwijl de stellingen van Neuendettelsau in feite een weergave zijn van de verregaande consensus tussen de lidkerken met betrekking tot het ambt.⁷⁸³ De *Neuendettelsau-Thesen* bestaan uit vier paragrafen: (A) Uitgangspunt van is het priesterschap der gelovigen. (B) Terwijl de gereformeerde traditie vooral de verscheidenheid van diensten benadrukt, benadrukt de lutherse vooral het ene geordineerde ambt, hoewel ook zij weet heeft van een veelheid van diensten; (C) Binnen die veelheid van diensten bestaat er een bijzondere dienst van Woord en Sacrament, gericht op de verkondiging van de 'im Erlösungswerk geschenehen und für die Kirche konstitutiven Dienst Jesu Christi'; (D) Wat betreft de 'Dienst der *Episkopè*', waarover in de oecumenische discussie steeds vaker gesproken wordt, stelt het document dat het NT geen onderscheid kent tussen *presbyteroi* en *episkopoi*. Hoewel aanvankelijk zeker niet alle gemeentes 'episkopen' hadden, ontwikkelde zich al vrij snel het historisch episcopaat. In de reformatorische traditie bestaan verschillende stromingen:

In der lutherischen Reformation war eine Reformation des Bischofsamtes vorgesehen. In der Gegenwart haben die meisten lutherischen Kirchen das Bischofsamt eingerichtet, das alleine oder im Zusammenwirken mit anderen kirchenleitenden Organen die *Episkopè* ausübt. In den reformierten Kirchen wird der 'Dienst der *Episkopè*' von den Presbytern wahrgenommen und kann durch Vorsitzende (Moderatoren, Kirchenpräsidenten, Prädides o.ä.) im Namen der Synoden ausgeübt werden. Es gibt auch reformierte Kirchen, die Bischöfe haben.

Dan volgt de conclusie:

Die reformatorischen Kirchen stimmen darin überein, dass sie die Kirchen nicht im Bischofsamt gegründet sehen. Sie verstehen den 'Dienst der *Episkopè*' ausschliesslich als einen Dienst an der Einheit der Kirche, nicht als ein Amt über die Kirche, sondern als ein Dienst in der Kirche.

Van de *Tampere Thesen* is voor ons doel vooral de derde interessant: 'Der Leitungsdienst (die *Episkopè* - ökumenische Perspektiven'.⁷⁸⁴ Nadat is vastgesteld dat zowel de lutherse als de gereformeerde kerken een pastorale 'Fürsorge und *Episkopè*' kennen op lokaal en regionaal of zelfs nationaal niveau, vervolgt de tekst:

Obwohl die lutherischen Kirchen (besonders in Skandinavien) mehr die Kontinuität mit dem historischen Amt des Bischofs betonen, während die reformierten Kirchen die prinzipielle Eingebundenheit in einer presbyterial/synodalen Ordnung hervorheben, stimmen die an der Leuenberger Konkordie beteiligten Kirchen doch darin überein, dass sie den 'Dienst der *Episkopè*' als einen Dienst des Wortes für die Einheit der Kirche auffassen und dass in allen Kirchen auch nicht-ordinierte Glieder der Gemeinde an der Leitung der Kirche teilhaben. So meinen sie, die persönliche, die kollegiale und die gemeinschaftliche Dimension auch in ihrer Auffassung und Ausrichtung des ordinierten Amtes wahrzunehmen.

---

⁷⁸² Zie *Leuenberger Texte* 2, 9. A. Birmelé schrijft dat de *Tampere Thesen* als een commentaar op de *Neuendettelsau-Thesen* beschouwd moeten worden, waarbij hij vervolgens aantekent: 'the latter carrying authority'. Zie A. Birmelé, 'The Leuenberg Agreement from 1973 to 1983', in: W.G. Rusch/D. Martensen (eds.), *The Leuenberg Agreement and Lutheran-Reformed Relationships. Evaluations by North American and European Theologians*, Augsburg, 1989, 35-51 (42).

⁷⁸³ Zie voor het volgende: *Leuenberger Texte* 2, 88-91.

⁷⁸⁴ *Ibidem*, 105-106.

Zolang de vorm van de kerkleiding maar ondergeschikt blijft aan de heerschappij van het Woord, zijn verschillen in kerkstructuur niet kerkscheidend. De derde these eindigt dan ook met de erkenning dat de kerken van de LKG in het oecumenisch gesprek veel van andere, ook niet-reformatorische kerken kunnen en moeten leren. Er wordt echter onmiddellijk aan toegevoegd, dat geen enkele historisch gegroeide ambtsstructuur als voorwaarde voor wederzijdse ambtserkenning kan of mag gelden.

M.E. Brinkman heeft recentelijk in een artikel over *Episkopè* in de oecumenische discussie op grond van het BEM-rapport van Faith and Order en op grond van de hierboven besproken Thesen van Leuenberg vier conclusies getrokken ten aanzien van het bisschopsambt:

(1) In the Leuenberg Churches the recognition of the service of *episkopè* is embedded in the recognition of the priesthood of all believers. (2) The service of *episkopè* is also embedded in synodical and presbyterial structures. (3) This service is not church constitutive. Its main function is to point to the unity of the church. (4) The introduction of a chosen bishop whose main task it is - in accordance with *Lumen Gentium* 25-27 - to preach the gospel, to administer the sacraments and to exercise the pastoral care in his diocese, could have a great impact on the renewal of spiritual leadership in the Reformed Churches.

In aanmerking nemend dat deze conclusies (vooral de laatste) mede gebaseerd zijn op BEM, menen we toch te kunnen zeggen dat ze in het verlengde liggen van de Thesen van Leuenberg.⁷⁸⁵

Leggen we nu daarnaast het document *Die Kirche Jesu Christi* uit 1994, dan zien we dat in het tweede hoofdstuk, 'Die Gestalt der Kirche - wie die Kirche lebt', onder het hoofd 'Auf den Weg zum Konsens' de *Tampere Thesen* in hun geheel worden herhaald.⁷⁸⁶ De daarop volgende paragraaf, 'Konsequenzen aus den Tampere-Thesen', vat - opnieuw in vier punten - samen waarover de kerken van de LKG het eens zijn: (A) Iedere christen is op grond van de doop geroepen het evangelie te verkondigen en door te geven. (B) Fundamenteel voor de kerk is de dienst van de openbare verkondiging van het evangelie en de bediening van de sacramenten. De waarneming daarvan kan echter op velerlei wijze geschieden:

Die unterschiedliche Ausgestaltung der Ämter und Dienste in unseren Kirchen können wir als Reichtum und Gabe Gottes annehmen. In diesem Sinne kann sowohl das (historische) Bischofsamt als auch das gegliederte Amt in einer synodal-presbyterialen Ordnung als Dienst an der Einheit gewürdigt werden.⁷⁸⁷

(C) Het openbare ambt der verkondiging wordt door middel van de ordinatie overgedragen. Het berust op een bijzondere opdracht van Christus en is steeds aangewezen op het algemeen priesterschap der gelovigen. (D) De uitdrukking 'geordnetes Amt' ('geordineerd ambt') staat voor het geheel van kerkelijke diensten in de zin van de derde these van Tampere: het door ordinatie overgedragen ambt is (slechts) een deel van dit geordineerde ambt.

---

⁷⁸⁵ Zie M.E. Brinkman, 'Episcopacy in the Ecumenical Discussion', in J. Brosseder (Hrsg.), *Verborgener Gott - verborgene Kirche? Die kenotische Theologie und ihre ekklesiologische Implikationen*, (Forum Systematik. Beiträge zur Dogmatik, Ethik und ökumenische Theologie, Band 14), Stuttgart, 2001, 188-198.

⁷⁸⁶ Zie *Leuenberger Texte* 1, 24-36.

⁷⁸⁷ *ibidem*, 34.

In de triosynode van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk (8 november 1996) werd het LKG-document zeer kritisch ontvangen.⁷⁸⁸ Men was van mening dat het te eenzijdig luthers was, zowel in de ecclesiologie (de rechtvaardiging als het hart van de kerkleer) als in de ambtsleer. Wat dat laatste betreft, maakt de nota een sterk onderscheid tussen ‘het geordineerde ambt’ (= het openbare ambt van Woord en Sacrament van de predikant) en ‘de andere diensten’ die betrokken zijn bij de leiding van de kerk (p. 16v.). Tot die laatste categorie worden de ouderlingen en diakenen gerekend. Dat mag sporen met de oecumenische dialoog, zoals die onder meer tot uiting komt in het Lima-rapport, het is in strijd met de hervormde en gereformeerde presbyteriale traditie waarin ouderlingen en diakenen evenzeer ‘geordineerd’ worden als predikanten.⁷⁸⁹ In de concept-brief met de voorlopige reactie van de synode wordt trouwens opgemerkt dat de Nederlandse lutheranen met hun presbyteriale kerkorde dicht bij de gereformeerden en de hervormden staan: ‘De Nederlandse lutheranen kennen in hun kerkorde géén bisschop’: De zinsnede, als zouden de lutherse kerken meer de continuïteit van het historische bisschopsambt benadrukken, terwijl de gereformeerde kerken het principiële kader van een presbyteriaal-synodale orde accentueren (p. 17) is op de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden dan ook niet van toepassing.⁷⁹⁰ De brief voegt eraan toe dat de opstellers van de nota hier kennelijk een zeer bepaalde vorm van lutheranisme (het Duitse) voor ogen hebben gehad, die niet zonder meer maatgevend is voor de lutherse traditie als geheel.⁷⁹¹

Men proeft uit deze reacties de typisch Nederlandse huiver voor een hiërarchisch bisschopsambt. Waarbij het opvallende is dat niemand gereageerd heeft op wat *Die Kirche Jesu Christi* - met een citaat uit de derde these van Tampere - opmerkt over het geordineerde ambt op bovenplaatselijk niveau (16) en over de dienst der *episcopè* met haar persoonlijke, collegiale en communale dimensies (17). Ook is er niet gereageerd op de paragraaf ‘Consequenties van de Tampere-Thesen’ (17v), waar gezegd wordt dat er binnen de LKG fundamentele overeenstemming bestaat over de verschillende wijzen waarop het ‘geordineerde ambt’ in de kerken wordt gestructureerd - hetzij presbyteriaal of episcopaal - en dat dit beschouwd mag worden ‘als rijkdom en geschenk van God’ (18). Kortom, men ging niet in op allerlei nieuwe ontwikkelingen in het oecumenisch debat over het bisschopsambt. Daarmee heeft de

⁷⁸⁸ Zie *Gezamenlijke vergadering van de (Generale) synoden van de NHK, de GKN en de ELK op 7 t/m 9 november 1996*, 54-72 (zitting van 8 november 1996). Een Nederlandse vertaling van *Die Kirche Jesu Christi* (van L. Neck-Brinkmann) verscheen onder de titel *De Kerk van Jezus Christus. De reformatoerische bijdrage aan de oecumenische dialoog over de kerkelijke eenheid*. (niet-officiële uitgave van de gezamenlijke synodes).

⁷⁸⁹ Aldus de handreiking bij het gesprek over de nota, geschreven door de (Hervormde) Raad voor de zaken van Kerk en Theologie en de (Gereformeerde) Deputaten voor Kerk en Theologie (‘Handreiking’, p. 4).

⁷⁹⁰ Zie ‘Conceptbrief aan het uitvoerend Comité Leuvenberg’, p. 2. Dit wordt overigens door de Commissie van Rapport weer tegengesproken: ‘De zinsnede op p. 2 van de Conceptbrief over de lutherse traditie in Nederland en een presbyteriaal-synodale kerkstructuur, is te stellig. Weliswaar kennen de lutheranen geen bisschop, toch heeft de president wel bisschoppelijke bevoegdheden...’. Zie het ‘Rapport van de Commissie van Rapport inzake het Leuvenbergdocument *Die Kirche Jesu Christi*, p. 3.

⁷⁹¹ ‘Conceptbrief’, p. 2.

triosynode een kans voorbij laten gaan om een deel van de oogst van dat gesprek binnen te halen.

2.5 UNITED AND UNITING CHURCHES

Sinds 1967 worden onder de koepel van *Faith and Order* van tijd tot tijd consultaties gehouden van *United and Uniting Churches* (UUC's), kerken die bij een proces van eenwording betrokken zijn (zoals de sow-kerken), of dat achter de rug hebben (zoals de Kerk van Zuid-India). Het zijn bijeenkomsten waar ervaringen worden uitgewisseld, gemeenschappelijke vragen worden besproken en het visioen van *church union* wordt hoog gehouden.⁷⁹² De zesde consultatie vond plaats in 1995 te Ocho Rios (Jamaica). Het van de conferentie thema was: 'Built Together. The Present Vocation of United and Uniting Churches (Ephesians 2:22)'.⁷⁹³ De sow-kerken werden vertegenwoordigd door de oecumenicus Koffeman, die ook verslag deed van de gang van het eenwordingsproces.⁷⁹⁴ Omdat tijdens deze consultatie, vooral naar aanleiding van ervaringen uit de praktijk, opvallend veel aandacht gegeven werd aan de vragen rond *episkopè*,⁷⁹⁵ willen we daar kort bij stilstaan.⁷⁹⁶ Er hebben zich echter ook na de consultatie van Ocho Rios 1995 juist ten aanzien van het bisschopsambt enkele ontwikkelingen voorgedaan, die eveneens het vermelden waard zijn.⁷⁹⁷

In Ocho Rios kwam het ambt van *episkopè* op tweeërlei wijze ter sprake: als struikelblok en als oecumenisch experiment. In Zuid-Afrika blijkt de bisschop in de onderhandelingen tussen episcopale en niet-episcopale kerken een struikelblok te zijn.⁷⁹⁸ De *Church Unity*

---

⁷⁹² Zie M. Kinnamon, 'United and Uniting Churches', in: *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 2002², 1164-1168.

⁷⁹³ Het verslag van de conferentie is te vinden in T.F. Best (ed.), *Built Together. The Present Vocation of United and Uniting Churches (Ephesians 2:22). Sixth International Consultation of United and Uniting Churches* (Faith and Order Paper 174), Geneva, 1996 (afgekort: *Built Together*). Zie daarnaast: T.F. Best, 'The Sixth International Consultation of United and Uniting Churches: the Event and the Issues', *Mid-Stream* 35 (1996), 1-10 en M.H. Cressey, 'Breaking Down Walls: Reflections on the Sixth International Consultation of United and Uniting Churches', *Mid-Stream* 35 (1996), 131-138. Enkele kernpunten uit de drie hoofdreferaten (Zie T.F. Best, *Built Together*, 34-81): (1) het doel van de oecumene is en blijft eenwording, ook in structureel opzicht. (*organic union*, Edinburgh, 1937): De kerken zullen hun ware identiteit slechts vinden wanneer zij sterven aan hun eigengekozen identiteit en opstaan tot een nieuwe gezamenlijke toekomst (R. Grosscurth, Duitsland, de nestor van de beweging). (2) eenwording omwille van de eenwording is een ontsnappingsroute voor kerken die missionair disfunctioneren. (R. Hewitt, Jamaica). (3) Het ontstaan van United and Uniting Churches moet gezien worden als een oordeel over de bestaande, nog steeds voortdurende kerkelijke gescheidenheid (R. Karefa-Smart, USA).

⁷⁹⁴ L.J. Koffeman, 'The "Together on the Way" Process', in: T.F. Best (ed.), *Built Together*, 100-105. Vgl. L.J. Koffeman, 'De vraag naar eenheid, eenheid als vraag'. Verslag van de Zesde Internationale Consultatie van Verenigde en Verenigende Kerken, onder auspiciën van Faith and Order gehouden te Ocho Rios (Jamaica), 21-19 maart 1995 (synodestuk 95/516).

⁷⁹⁵ 'Opvallend was m.i. de grote aandacht in heel de conferentie voor de vragen rond *episkopè*', aldus Koffeman in zijn verslag van Ocho Rios, p. 7.

⁷⁹⁶ Zie L.J. Koffeman, verslag Ocho Rios, 4/5; T.F. Best, *Mid-Stream* 35, 4-7 en M.H. Cressey, *Mid-Stream* 35, 136/137.

⁷⁹⁷ Summiere informatie over de oecumenische ontwikkelingen in Wales is te vinden in: P.C. P.C. Bouteneff/A.D. Falconer, *Episkopè and Episcopacy and the Quest for Visible Unity* (Faith and Order Paper 183), Geneva 1999, 22v. en 110-112.

⁷⁹⁸ Zie D. Cragg, 'The Church Unity Commission (CUC) and the Union Movement in South Africa', in: T.F. Best, *Built Together*, 82-85. Vgl. L.J. Koffeman, Verslag Ocho Rios, 4.

Commission (CUC) zoekt al jarenlang naar een eenheidsmodel vergelijkbaar met dat van de Kerk van Zuid-India, waarin anglicanen, presbyterianen, congregationalisten en methodisten zich kunnen herkennen, maar zoals overal in de wereld hebben vooral de anglicanen daar moeite mee. Ook vanuit Nieuw-Zeeland, waar vertegenwoordigers van dezelfde vier kerkfamilies al sinds 1955 onderhandelen over eenwording, klinken deze geluiden.⁷⁹⁹ Terwijl in India frustratie heerst omdat het maar niet lukken willen met de eenwording van de Kerken van Zuid- en Noord-India (twee ‘episco-presby-gationele’ kerken), de (episcopale) Methodistische Kerk in India en de Mar Thoma Kerk (een kleine pre-chalcedonensische kerk, die in de 19^e eeuw overging tot de gereformeerde traditie).⁸⁰⁰ Er werden in Orcho Rios echter ook bemoedigende verhalen verteld, met name uit Engeland. Terwijl daar op landelijk niveau de verhoudingen moeilijk liggen, zijn er op allerlei plekken *Local Ecumenical Partnerships* (LEP’s) ontstaan, lokale verenigde gemeenten, waarin anglicanen, baptisten, methodisten en leden van de *United Reformed Church* (URC) samenleven. Men erkent elkaars ambten en viert gezamenlijk de liturgie, inclusief doop en avondmaal. Internationaal bekend is het LEP rond de nieuwe stad Milton Keynes, waar sinds 1991 een ‘Ecumenical Moderator’ werkzaam is, die optreedt als samenroeper en voorzitter van de vergadering van de betrokken kerkleiders.⁸⁰¹

WALES

Vermeldenswaard is ook de ontwikkeling in Wales,⁸⁰² waar sinds de jaren zeventig een proces van ‘verbondssluiting’ (*covenanting*) gaande is tussen methodisten, baptisten, de Presbyterian Church of Wales (PCW), de United Reformed Church (URC) en de anglicaanse kerk in Wales. Het doel is eenheid tot stand te brengen tussen de episcopale en niet-episcopale kerken in Wales. Gaandeweg werd duidelijk dat er, om de verschillende tradities bij elkaar te houden, een vorm van *oversight* nodig is, die de bestaande kerkelijke structuren zou overstijgen. Aanvankelijk overwoog men, naar het voorbeeld van Milton Keynes, de instelling van een *Ecumenical Moderator*. Deze vorm van *episkopè*, ooit door bisschop Rowan Williams getypeerd als ‘episcopacy without tears’,⁸⁰³ was echter voor de verschillende partnerkerken niet acceptabel. Vervolgens legde de voorbereidende commissie een voorstel op tafel om een *Ecumenical Bishop* aan te stellen naar het model van de Kerk van Zuid-India.⁸⁰⁴ Een bisschop, ‘who could bridge the gap between episcopal and non-episcopal

⁷⁹⁹ D. Lendrum, ‘The Negotiating Churches Unity Council (NCUC): Aotearoa/New Zealand’, in: T.F. Best, *Built Together*, 94-99. Vgl. L.J. Koffeman, Verslag Ocho Rios, 4.

⁸⁰⁰ L.J. Koffeman, *t.a.p.* en M.H. Cressey, *Mid-Stream* 35, 7.

⁸⁰¹ Zie H. Cross, ‘Where There Is No National Church Union: For Example, Local Ecumenical Partnerships’, in: *Built Together*, 106-111; Vgl. H. Cross, ‘The Experience of Shared Oversight’, in: P.C. Bouteneff and A.D. Falconer, *Episkopè and Episcopacy and the Quest for Visible Unity*, 106-112. Vgl. *Ibidem*, 22v. (Report group I, ‘Local experiences of shared oversight’).

⁸⁰² G. Abraham-Williams, ‘Uniting Through Covenanting: The Experience of Wales’, in: T.F. Best, *Built Together*, 86-93.

⁸⁰³ *Ibidem*, 91.

⁸⁰⁴ De commissie werd tot haar voorstel geïnspireerd door de Indiase theoloog I. Selvanayagam, die in 1997, vijftig jaar na de stichting van de *Church of South-India*, was uitgenodigd voor het houden van de *St. Thomas of India Lecture* en daarvoor als onderwerp had gekozen ‘A Mission Spirituality for a United Church’. De bedoeling van deze vierjaarlijkse lezing (die zowel in Engeland en Schotland als in Ierland en Wales gehouden wordt) is: ‘to speak to us in the UK of the Indian experience of Christian unity; and to be a calling to the People of God in these islands about that unity for which our Lord prayed so that the world might believe’, aldus de informatie in *Enfys: The Covenanted Churches in Wales*, ‘Review of Progress and Achievements’ (www.prifardd.fsnet.co.uk/review.html).

churches'.⁸⁰⁵ Tot zover was men ten tijde van de consultatie van Ocho Rios (1995) gekomen. Sindsdien ging de ontwikkeling verder en tenslotte koos men voor een vorm van *episkopè*, in de praktijk vergelijkbaar met die van de CSI, maar theologisch gebaseerd op het model van BEM en Porvoo.⁸⁰⁶ Een bisschop dus die ook in anglicaanse zin een 'full bishop' is, dat wil zeggen: hij/zij wordt geordineerd volgens een 'agreed rite', waarbij (1) drie bisschoppen aanwezig zijn (2) handoplegging plaats vindt (3) gebeden wordt om de neerdaling van de Heilige Geest voor het ambt en het werk van een bisschop (epiclese) en (4) geformuleerd wordt wat de ambtelijke taken en de sacramentele status van de bisschop inhouden.⁸⁰⁷ Volgens het document *Towards the Making of an Ecumenical Bishop in Wales* heeft hij/zij als opdracht:

to be a pioneer in mission and evangelism, to preside and preach at worship, to exercise pastoral oversight and care of the churches and ministers in the mission area, to conduct Joint Confirmations, to preside at Ecumenical Ordinations and to speak on behalf of the Churches.⁸⁰⁸

Nadat dit voorstel echter in 1998 in de synode van de presbyteriaanse kerk van Wales gestrand was, omdat de vereiste twee-derde meerderheid van stemmen net niet gehaald werd,⁸⁰⁹ strandde het vier jaar later om precies dezelfde reden in de synode van de anglicaanse kerk.⁸¹⁰ Waren het in het eerste geval de geharnaste presbyterianen die dwars lagen, in het tweede waren het vooral de even geharnaste anglo-katholieken. De hoop dat in Wales voor het eerst in de Britse geschiedenis een *Ecumenical Bishop* geordineerd zou worden, die met recht een *episcopus oecumenicus* mag heten, ging (nog) niet in vervulling. Toch laat men de moed niet zakken: de voorzitter van *Churches Together in Wales* geeft in overweging om voor een periode van drie jaar een bisschop van de Kerk van Zuid-India te 'lenen', 'to see if, with that help, we could produce our homegrown variety'.⁸¹¹

SCHOTLAND

Zo mogelijk nog gedurfd (en wellicht voor de Nederlandse situatie ook interessanter) is het plan voor een verenigde kerk in Schotland, dat eveneens pas na de consultatie te Ocho Rios op tafel kwam. Was ook hier in het verleden de bisschop het grote struikelblok, vooral voor de presbyteriaanse *Church of Scotland*, het ziet er naar uit dat het in 1996 opgerichte *Scottish Church Initiative For Union* (SCIFU), bestaande

⁸⁰⁵ G. Abraham-Williams, *Built Together*, 91.

⁸⁰⁶ Zie G. Abraham-Williams (ed.), *Towards the Making of an Ecumenical Bishop in Wales*, (een uitgave van de *Covenanted Churches in Wales*), 1997, 5 (verwijzing naar PCS 44 en BEM-ministry 26 en 27, over het *personal, collegial en communal* karakter van het ambt van *episkopè*) en 6 (verwijzing naar PCS IV, over 'Episcopacy in the service of the apostolicity of the whole Church').

⁸⁰⁷ Zie 'The Church of Wales. The Proposal for the Making of an Ecumenical Bishop in Wales. Background papers, March 1998, 5 (www.prifardd.fsnet.co.uk/bckgnd).

⁸⁰⁸ Zie G. Abraham-Williams (ed.), *Towards the Making of an Ecumenical Bishop in Wales*, 14.

⁸⁰⁹ Zie S.A. Owen, 'The commission of Covenanted Churches in Wales, *ER* 54 (2002), 399-402 ('Survey of Church Union Negotiations 1999-2002'), 399-402.

⁸¹⁰ Zie *Church Times*, 27 september 2002 ('Welsh mourn Cardiff unity experiment'). De voorzitter van *Churches Together in Wales*, G. Abraham-Williams, merkt op: 'It seems that there are no places in the world where episcopal and non-episcopal churches feel they can unite. Even the two Indian Churches, one 50 years old (de CSI, JK), the other 25 (de CNI, JK), have not snowballed'.

⁸¹¹ *Ibidem*. Vgl. G. Abraham-Williams, 'The failed Welsh bishopric scheme: grief or relief?', *Church Times*, 4 oktober 2002.

uit vertegenwoordigers van de *Church of Scotland*, de *Methodist Church*, de (anglicaanse) *Scottish Episcopal Church* en de *United Reformed Church*,⁸¹² een doorbraak heeft bereikt.⁸¹³ Na een aantal breed besproken en steeds aangepaste voor-ontwerpen bracht deze groep in januari 2003 haar *Final Report* uit.⁸¹⁴ Daarin bepleit zij een trinitarisch gefundeerd missionair kerkmodel, waarin zowel voor een synodaal ingekaderde bisschop (m/v) als voor de ouderling een plaats is ingeruimd.⁸¹⁵ Aansluitend bij de door BEM gestimuleerde (maar niet consequent doordachte) opvatting over de wijze waarop het geordineerde ambt dient te worden uitgeoefend concludeert de commissie:

The SCIFU Group has concluded that ministry at all levels within the United Church should have a personal, collegial and communal character and that, in respect of the ministry of oversight, this would involve the retention of the ministries of both Elders and Bishops within the one ministry of Christ that is shared by the whole people of God.⁸¹⁶

Wat de organisatorische invulling van dit concept betreft,⁸¹⁷ kerneenheid van de verenigde kerk is de *maxi-parish* (3.1), een bundeling van lokale *congregations*, waarin een team van *presbyters* (*ministers of Word and Sacraments*, 'ordained' door de bisschop), *elders*, lokale lekenambtsdragers, 'set apart with prayer' door de presbyters, met wie zij verantwoordelijk zijn voor *leadership* en *pastoral care*) en *deacons* (op het niveau van de *maxi-parish* functionerende, door de bisschop geordineerde diakenen: zij zijn de 'go between's' (Collins)⁸¹⁸ tussen kerk en samenleving en hebben de taak de *congregations* toe te rusten tot pastoraat en diakonaat). De *Maxi-parishes* zijn gebundeld in regio's, die in geografisch, demografisch en bestuurlijk opzicht een eenheid vormen. Iedere regio wordt bestuurd door een *regional council*, die verantwoordelijk is voor het opzicht (*oversight*) over de *maxi-parishes*. Het is op dit niveau dat de bisschop gelocaliseerd is. Hij/zij wordt gekozen door de *regional council*, geeft pastorale leiding, is verantwoordelijk voor de liturgie, functioneert als *focus of unity* en heeft de taak 'to guard, transmit, proclaim and interpret the faith evangelically and profetically in the contemporary world'.

SCIFU heeft een gedurfd plan op tafel gelegd, dat van alle erbij betrokken kerken niet alleen belangrijke kerkordelijke, maar ook fundamenteel ecclesiologische veranderingen vraagt. Hoewel de commissie ten dele kon voortbouwen op de resultaten van eerder gevoerde dialogen tussen episcopale en niet-episcopale kerken, zowel in

---

⁸¹² De *United Reformed Church* ontstond toen in 2000 de *United Reformed Church in the United Kingdom* en de *Scottish Congregational Church* zich verenigden.

⁸¹³ Zie S.M. Kesting, 'Scottish Church Initiative For Union' (SCIFU), *ER* 52 (2000), 32-36 ('Survey of Church Union Negotiations 1996-1999').

⁸¹⁴ Zie *Scottish Church Initiative for Union Proposal, Final Report*, januari 2003 (www.churchofscotland.org.uk/bo/ecumenicalscifu.html), par. 7 ('Ministries for mission: elders') en par. 10 (Ministries for mission: the bishop).

⁸¹⁵ De commissie deelt de overtuiging van de anglicaanse bisschop van Aberdeen, F.L. Deane (1868-1952), dat in Schotland een hereniging van kerken mogelijk moet zijn, 'whereby no fundamental principle which we share would be sacrificed'. Zie *Final Report*, 23.

⁸¹⁶ *Final Report*, 24.

⁸¹⁷ Zie voor het volgende *Final Report*, ch. 3-5 ('A Church shaped for mission: local, regional, national') en ch. 6-10 ('Ministries shaped for mission: the ministry of all the baptised, elders, deacons, ministers of Word and Sacraments, the bishop').

⁸¹⁸ Zie *infra*, p. 357, J.N. Collins, *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*, New York/Oxford 1990, over de diaken als 'go between' tussen kerk en samenleving.

eigen land als in wereldwijd verband,⁸¹⁹ zijn er ook nu vooral aan presbyteriaanse zijde veel aarzelingen.⁸²⁰ Het blijkt moeilijk om het onder hen nog altijd voortlevende wantrouwen tegen bisschoppen - een wrange vrucht van de ooit door de Stuarts ondernomen pogingen om de Schotten het episcopale systeem dwingend op te leggen⁸²¹ - weg te nemen. Toch lijkt ook in Schotland de beweging in de richting van een 'United Church, episcopally led en synodically governed', niet meer tegen te houden.⁸²²

Al deze ontwikkelingen laten zien dat het in de oecumene langzaam maar zeker 'de kant van de bisschop uitgaat', waarbij overigens niemand meer de klassieke 'monarchische' bisschop voor ogen heeft. Uit alle plannen en rapporten rijst het profiel op van een bisschop die zijn ambt op een persoonlijke, collegiale en communale wijze uitoefent. Met name de verslagen van de beide in 1997 door *Faith and Order* - mede op aanbeveling van Ocho Rios - gehouden consultaties over *Episkopè and Episcopacy*⁸²³ maken duidelijk dat zich juist op dat punt wereldwijd een vergaande convergentie aftekent.⁸²⁴ Daarom wordt het tijd dat de kerken - naar het woord van Rowan Williams, sinds 2003 aartsbisschop van Canterbury - hun gebruikelijke stereotypen van elkaars posities voor onbruikbaar verklaren:

Episcopal churches need to be made aware that non-episcopal bodies are not just varieties of congregationalism, unconcerned with issues of unity and universality; they need to identify how the ministry of oversight is in fact exercised in various ways among these other bodies. Non-episcopal churches equally need to recognise that the bishop in contemporary practice is not an absolute ruler who concentrates power in his own person at the expense of the responsibilities of the whole Church; they need to hear how the understanding of this office is more and more focused on the bishops' relation to the entire worshipping community, animating and orchestrating its diverse gifts, not bestowing grace from on high.⁸²⁵

---

⁸¹⁹ De commissie verwijst onder meer naar het belangrijke rapport *Relations between Anglican and Presbyterian Churches* (1957), het resultaat van gesprekken tussen vertegenwoordigers van de Kerk van Engeland en de Kerk van Schotland, met waarnemers vanuit de *Episcopal Church in Scotland* en de *Presbyterian Church of England*. Zie *Final Report*, 18. Verder citeert zij veelvuldig uit *Gods Reign and Our Unity* (1984), het eerder door ons besproken rapport van de Anglicaans-Geformeerde Internationale Commissie. *Supra*, p. 178. In beide rapporten wordt voorgesteld dat de gereformeerden de *bisschop-in-presbytery* introduceren en de anglicanen de *elder* (ouderling).

⁸²⁰ Zie daarover 'Survey of Church Union Negotiations 1999-2002', *ER* 54 (2002), 396-399.

⁸²¹ Zie *Final Report*, Appendix II. Vgl. M. Lynch, 'Calvinism in Scotland', in: M. Prestwich, *International Calvinism*, Oxford, 1985, 225-255.

⁸²² Zie S.M. Kesting, 'Scottish Church Initiative For Union' (SCIFU), *ER* 54 (2002), 396-399 ('Survey of Church Union Negotiations 1999-2002').

⁸²³ De conferentie van Ocho Rios deed in haar eindrapport de commissie voor *Faith and Order* de aanbeveling om bij haar bestudering van de thema's ambt en gezag 'speciale aandacht te geven aan de apostoliteit van de gehele kerk in relatie tot het ambt van episkopè, in haar persoonlijke, collegiale en communale gestalten'. Zie T.F. Best, *Built Together*, 23 (Report, par. 60).

⁸²⁴ Zie P.C. Bouteneff and A.D. Falconer (eds), *Episkopè and Episcopacy and the Quest for Visible Unity. Two Consultations* (Faith and Order Paper 183), Geneva, 1999.

⁸²⁵ Zie R. Williams, 'The Theology of Episcopacy', in: 'The Church of Wales. The Proposal for the Making of an Ecumenical Bishop in Wales. Background papers, March 1998, 6 (www.prifardd.fsnet.co.uk/bckgnd). Even verder zegt Williams over dit type bisschop: 'It might be a pattern of reformed catholic ministry that would assist in rivitalising the Church', *Ibidem*, 7.

Tot zover de uitdagingen die ‘van buiten’ op de Sow-kerken afkomen. Er zijn echter ook in eigen land al sinds jaar en dag ontwikkelingen gaande die de aandacht vragen.

2.6 DE RAAD VAN KERKEN IN NEDERLAND

Zagen we het voorgaande dat er vanuit de verschillende wereldorganisaties en de resultaten van multilaterale en bilaterale dialogen in Europees verband allerlei impulsen tot bezinning op de Nederlandse kerken afkomen, in het laatste deel van dit verkennend deel kijken we naar ontwikkelingen in eigen land. Daarbij denken we allereerst aan de Raad van Kerken in Nederland (RKN), het officiële platform van de kerken. Het spreekt vanzelf dat in een dergelijke organisatie, waar kerken met geheel verschillende organisatiestructuren elkaar ontmoeten, ook de ambtsvraag en daarmee de vraag naar de betekenis van het bisschopsambt zich opdringt. Al heeft de Raad zich over dit laatste nooit publiekelijk uitgesproken, toch kwam het zijdelings wel degelijk ter sprake in officiële en niet-officiële nota's en rapporten.⁸²⁶ Tussen het begin van de jaren zeventig en het eind van de jaren negentig publiceerde de Raad van Kerken drie studies die voor ons doel van belang zijn:

INTERCOMMUNIE EN AMBT

De nota *Intercommunie en ambt. Bijbelse achtergronden en kerkelijke perspectieven* (1975), in feite het eerste Nederlandse rooms-katholiek-protestantse document over het ambt.⁸²⁷ De titel geeft aan dat men niet *in abstracto* over het ambt wilde spreken, maar met het oog op de mogelijkheid van avondmaalsgemeenschap en intercommunie. Het veranderde oecumenisch klimaat sinds Vaticanum II gaf daartoe alle aanleiding. De concept-verklaring over het ambt, als bijlage in de nota opgenomen (112-122), bevat dan ook belangrijke consensus-elementen, zoals de uniciteit van het apostelambt, de apostolische successie en de aanvaarding van elkaars ambten. We vatten haar kort samen.

Al is het niet mogelijk op grond van de bijbelse gegevens een samenhangend systeem van ambten en diensten te ontwerpen, wel stemmen alle Nieuwtestamentische gegevens daarin overeen, dat de verschillende diensten, functies en ambten in de gemeente in relatie moeten staan tot de persoon en het werk van Jezus Christus (113). Opdat de gemeente haar opdracht zo goed mogelijk zou kunnen vervullen,

---

⁸²⁶ Ook is bekend dat de hervormde predikant W. van der Zee, van 1982 tot zijn overlijden in 1995 secretaris van de Raad, voorstander was van een bisschop. Zie het 'In Memoriam' van R. van den Beld in *Eredienstvaardig*, 11(1995), 35.

⁸²⁷ *Intercommunie en ambt. Bijbelse achtergronden en kerkelijke perspectieven. Uitgave van de Commissie Intercommunie en Ambt van de Raad van Kerken in Nederland*, 's-Gravenhage 1976. Leden van de commissie waren: namens de NHK: P.A. Elderenbosch, A.J. Bronkhorst, W. Balke, F.H. Landsman, C.P. van Aniel, K. Blei en J.A. Hebly; namens de OKK: J. Visser; namens de ELK: C.W. Mönnich en A. Johannes; namens de RKK: H. Ernst, J.F. Lescauwat, P.A. van Leeuwen en H. Wegman; namens de EBG (Evangelische Broedergemeente): P. Dingemans; namens de GKN: H.B. Weijland, J. Vegh, K. Dronkert, C. Augustijn, H.J. van Kouwenhoven; namens de RKN: H.A.M. Fiolet. Zie over de voorgeschiedenis, de betekenis van en de reacties op deze nota: C.P. van Aniel, 'Intercommunie en ambt', *K T* 41 (1990), 10-25 (10-12).

heeft de Heer door zijn Geest sommigen tot bijzondere diensten geroepen, de 'twaalf' allereerst (114). Als oor- en ooggetuigen van het heil was hun dienst uniek en onherhaalbaar. Naast deze unieke dienst kende de kerk ten tijde van de apostelen vele ambten en diensten, zoals bij voorbeeld blijkt uit Efeziërs 4:11. Vermoedelijk kwamen er, naarmate er meer plaatselijke gemeenten ontstonden, twee soorten ambtsdragers (115): zij die rondtrokken (apostelen, profeten, leraars) en zij die een plaatselijk begrensde werkerterrein hadden (presbyters, herders, bisschoppen en diakenen). Al vroeg, rond de eerste eeuwwisseling, zien we een ontwikkeling in de richting van het plaatselijk ambt, dat zich in een drievoudige gestalte aandeed: als opziener-bisschop (de bisschop als leider van de plaatselijke gemeente), de 'ouderen' (waarschijnlijk naar analogie van de raad van ouderen in de synagoge) en de diakenen (helpers van de bisschop) (116). De bisschop - hier wordt Ignatius van Antiochië met name genoemd (117) - is als leider van de gemeente ook de voorganger bij de viering van de Maaltijd. Tot zover zijn protestanten en katholieken het eens. De verschillen ontstaan als het gaat om de interpretatie van de latere ontwikkeling. Die wordt niet bij voorbaat veroordeeld of gesanctioneerd. Voor protestanten is het criterium, of het ambt in dienst staat van Christus en of het ingebed is in de gemeente; voor katholieken is de continuïteit met de apostelen het belangrijkste (118). Beiden zijn het erover eens dat het apostelambt onherhaalbaar is en dat de apostolische successie in de eerste plaats betrekking heeft op de inhoudelijke overeenstemming met de boodschap die aan de apostelen was toevertrouwd. Het zijn echter mensen die deze boodschap moeten doorgeven. In de apostolische successie is het inhoudelijke daarom nooit zonder het persoonlijke (het punt van Rome) en het persoonlijke nooit zonder het inhoudelijke (het punt van de Reformatie) (119). Op basis van een gezamenlijk verstaan van het apostolisch ambt kan het komen tot wederzijdse aanvaarding van elkaars ambten. Reformatorische ambtsdragers hebben geen aanvullende wijding nodig van een bisschop, priesters bezitten geen voller en rijker ambt dan ouderlingen en ouderlingen. Wederzijdse aanvaarding zou een belangrijke stap betekenen in de richting van verzoening tussen de kerken (121).

MAALTIJD DES HEREN EN KERKELIJK AMBT

De reacties op dit hoopvol gestemde document, vooral die van katholieke zijde, waren teleurstellend. Het gunstige oecumenisch getij was gekeerd. Desondanks begon de commissie in 1982 aan een nieuw project, met een nieuwe opdracht. Het gesprek zou zich moeten richten op de verschillende (rooms-katholieke, oud-katholieke, lutherse en hervormde/gereformeerde) liturgische teksten, zoals die in gebruik zijn bij de viering van de eucharistie en bij de bevestiging van ambtsdragers. Het resultaat was het rapport *Maaltijd des Heren en kerkelijk ambt*, dat in 1989 verscheen en ter beoordeling aan de kerken werd voorgelegd.⁸²⁸ We vestigen de aandacht op een aantal voor ons doel belangrijke aspecten van deze studie.

---

⁸²⁸ *Commissie Maaltijd des Heren en kerkelijk Ambt. Eindrapport. Analyse van de liturgische teksten aangaande maaltijd en ambt. Een studie* (Kerkelijke Documentatie 1.2.1, 17 nr. 1) 1989. Leden van de commissie waren: namens de RKK: R.Ph. Bär, J. Ambaum en J. Mulders; namens de NHK: P.A. Elderenbosch en C.P. van Andel; namens de GKN: G.W. de Jong en I. de Jong; namens de OKK: M. Kok en C. Tol; namens de ELK: C.Ch.G. Visser; namens de RKN: H.A.M. Fiolet en W. van der Zee. Secretaris was

De methode, het analyseren van liturgische teksten, volgens de vroeg-middeleeuwse regel *lex orandi, lex credendi*,⁸²⁹ was nieuw voor oecumenisch Nederland. Tot dan toe baseerde men zich meestal op dogmatische en confessionele geschriften om vast te stellen wat de verschillen en overeenkomsten zijn tussen de kerkelijke tradities. Dat leidde nogal eens tot verstarring en verharding van de standpunten. De commissie ging anders te werk. Door de invalshoek van de liturgie te nemen hoopte zij de dieperliggende geloofsmotieven aan de oppervlakte te kunnen brengen, om vandaaruit mogelijkheden tot onderlinge toenadering te ontsluiten:

De studieresultaten zijn dus geen vrijblijvende meningen, maar liturgisch gefundeerde geloofsovertuigingen. Als zodanig mogen ze dienen als bouwstenen voor een gezamenlijk verstaan van de maaltijd en het ambt. Ze doen dus een appèl op het geweten van de kerk.⁸³⁰

Er is gemakkelijk kritiek te leveren op deze werkwijze. Dat is ook gebeurd. Ook de opstellers zijn zich er echter van bewust dat de liturgie een beperkte bron van informatie is. Liturgische teksten laten zich niet uit over allerlei kerkrechtelijke en sociologische kwesties, waarover vaak grote meningsverschillen bestaan.⁸³¹ Bovendien spreken ze lang niet altijd een heldere taal, zodat men toch weer een beroep moet doen op de geloofsleer om ze te kunnen interpreteren - wat in het rapport dan ook in ruime mate gebeurt: het gedeelte over het ambt begint en eindigt met een systematische uiteenzetting van de ambtsopvatting van de verschillende kerken, terwijl daartussenin de analyse van de liturgische teksten is geplaatst.⁸³² Anderen, zoals de sectie Eredient van de RKN, hebben juist grote waardering voor de gevolgde methode: het eindrapport maakt duidelijk dat de vergelijking van de liturgische teksten een noodzakelijke weg is om het belijden van de kerken te leren kennen. 'Ook de dogmatische reflectie dient mede daar haar uitgangspunt te vinden, immers in de eredienst wordt met woord en teken Gods komen tot ons en het antwoord van de gelovige mens daarop gevierd'.⁸³³ We gaan op deze kwestie nu niet verder in, om er op terug te komen in deel twee van onze studie, bij de bespreking van de vraag, welke methode we zullen volgen op onze zoektocht naar een profiel voor een oecumenisch bisschopsambt. Ook wij zullen kiezen voor een analyse volgens de regel *lex orandi, lex credendi*.

Een tweede opmerking betreft de analyse van de verschillende liturgische tradities. Men koos daarvoor het rooms-katholieke ordinale uit het *Pontificale Romanum* (diaken,

---

E.P. de Jong. Literatuur: C.P. van Andel, *ibidem*; K. Blei, 'Ecumenical Relationships in the Netherlands', *Mid-Stream* 35 (1996), 311-326.

⁸²⁹ 'De praktijk van het gebed laat zien wat men gelooft'. Waarschijnlijk is deze regel afkomstig van de monnik Prosper van Aquitanië. Zie over het gebruik ervan: *infra*, 276-282. Vgl. het overzichtsartikel van G. Wainwright, *Lex orandi, lex credendi*, in *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva 1991, 600-604.

⁸³⁰ *Eindrapport*, 6.

⁸³¹ *Ibidem*, 89.

⁸³² Aldus ongeveer de reactie van de studiegroep van de Sint Willibrord Vereniging in: *Groeierende herkenning. Antwoorden van kerken en kerkelijke organen op het eindrapport Maaltijd des Heren en Kerkelijk Ambt*, 's-Hertogenbosch 1991, 45-55. Ook in de triosynode van NHK, GKN en ELK klonk kritiek op deze methode door, zie *ibidem*, 23-24.

⁸³³ *Ibidem*, 40/41.

priester, bisschop),⁸³⁴ het oud-katholieke ordinale⁸³⁵ en de lutherse⁸³⁶ en hervormde⁸³⁷ ordinatieliturgieën. Het merkwaardige is echter dat men wel steeds wijst op de overeenkomsten en verschillen, maar geen poging doet om op grond van de voltrokken analyse tot een model voor een oecumenische ordinatieliturgie te komen om vandaaruit verschillende ambtsprofielen te ontwerpen - wat zeer voor de handliggend zou zijn geweest. In plaats daarvan gaat men na de analyse toch weer over tot een min of meer systematische bespreking van de verschillende ambtstradities.⁸³⁸ Dat is een zwak punt in het rapport. Verder kan men vragen waarom alleen deze vier tradities zijn geanalyseerd - en niet bij voorbeeld die van de (episcopale) Evangelische Broedergemeente en de (congregationalistische) Baptisten of Vrij Evangelischen. Kortom, wij missen de *Free Churches* en de episcopale kerken die door de Reformatie zijn heengegaan: ook die zijn vertegenwoordigd in de RKN.⁸³⁹ Wanneer ook hun ordinatietradities bij de analyse betrokken zouden zijn geweest, was het rapport van de commissie vele malen spannender en interessanter geweest. In elk geval zou het dan een minder 'katholiek' stempel hebben gedragen.⁸⁴⁰

Een laatste punt betreft de paragrafen van het rapport waarin erop wordt gewezen dat de verschillende kerkelijke tradities vooral op drie terreinen vragen oproepen: vragen over de plaats van bijzondere ambt temidden van het volk van God (140-143), over de verhouding tussen de plaatselijke en universele geloofsgemeenschap (143-151) en over de band tussen de kerk van het heden en die van het verleden (152-159). Hier worden een aantal kritische vragen gesteld, onder meer aan de rooms-katholieke traditie: gaat bij haar de universaliteit van de wereldkerk niet ten koste van de uniciteit van de plaatselijke kerk? (149); aan de calvinistische traditie: gaat hier - omgekeerd - de aandacht voor de plaatselijke kerk niet ten koste van de universaliteit van de wereldkerk? (151) en tenslotte aan de lutherse traditie: roept haar zwak gestructureerd kerkmodel niet om een stevig geordende *communio* met het ambt als centrum van eenheid? (151). Het zijn vragen die reeds in de vroege kerk speelden en die altijd weer opduiken. Vragen ook,

---

⁸³⁴ *Ibidem*, 89-110. Bron: *De wijding tot diaken, priester en bisschop* (Liturgie van de Sacramenten en andere kerkelijke vieringen, nr. 9), uitgegeven door de Nationale Raad voor Liturgie, Hilversum, 1977.

⁸³⁵ *Ibidem*, 110-118. Bron: *De Gebeden en Plechtigheden der Wijdingen van het Priesterschap*. Naar het Pontificale Romanum bewerkt en uitgegeven door de Bisschoppen der Oud-katholieke Kerk van Nederland volgens besluit der Internationale Bisschoppenconferentie, 2^e druk, Utrecht 1942 (*pro manuscripto* 1988).

⁸³⁶ *Ibidem*, 118-120. Bron: *Dienstboek de Evangelisch-Lutherse Kerk*, z.p; z.j., 57-61. De ordinatie- en inzegeningsteksten zijn ongewijzigd overgenomen in de gereviseerde editie van 1992.

⁸³⁷ *Ibidem*, 120-126. Bron: *Dienstboek voor de Nederlandse Hervormde Kerk in ontwerp*, 's-Gravenhage 1955, 138-177.

⁸³⁸ *Ibidem*, 131-159.

⁸³⁹ Wij denken daarbij ook aan de ordinatietraditie van de Kerk van Engeland. Deze kerk was echter tijdens het ontstaansproces van het rapport nog geen lid van de RKN. Pas sinds 1998 heeft een vertegenwoordiger van het *Diocese of Europe*, waartoe de ongeveer 10.000 in Nederland wonende anglicanen behoren, zitting in de Raad.

⁸⁴⁰ De Willibrord Vereniging bracht als punt van kritiek in dat de behandelde thematiek te sterk vanuit katholiek standpunt bekeken wordt: 'Zo goed als elk onderdeel begint met de uiteenzetting van de katholieke zienswijze. Daarop volgen dan, in een "afdalende" lijn, de opvattingen van de andere kerken. Deze opzet wekt de indruk, dat het katholieke standpunt als een soort "norm" gehanteerd wordt, terwijl de opvattingen van de andere kerken als daarvan afwijkende meningen worden gepresenteerd'. Zie *Groeiende herkenning*, 48.

waarop we nooit een afdoend antwoord zullen vinden, wanneer niet het bisschopsambt mede in de overwegingen betrokken wordt. Wellicht kan juist op dit punt de vroege kerk een belangrijke gidsfunctie vervullen voor de kerk van onze tijd.

INTERCOMMUNIE

Het derde document dat in dit verband onze aandacht vraagt is van recente datum. Het is opgesteld door een commissie uit de sectie Geloofsvragen en heeft betrekking op de intercommunie.⁸⁴¹ We zullen daar niet uitvoerig op ingaan, maar wijzen er wel op dat ook hier de figuur van de bisschop een rol speelt - en misschien wel een cruciale. Immers, over de betekenis van de eucharistie/het avondmaal zijn de inzichten van katholieken en protestanten elkaar dicht genaderd. Eeuwenoude verschillen, zoals over de tegenwoordigheid van Christus in het avondmaal, of over het offerkarakter van de eucharistie blijken oplosbaar. Het rapport ziet het eigenlijke verschil dan ook elders liggen: 'Het eigenlijke knelpunt van de intercommunieproblematiek ligt niet zozeer in de uiteenlopende visie op de eucharistie zelf, als wel in de relatie tussen gewijd ambt en eucharistie' (50). Met andere woorden: het echte verschil zit in de ambtsopvatting.⁸⁴² Volgens de rooms-katholieke leer zijn de bisschoppen de opvolgers van de apostelen. Zij staan in de apostolische successie en zijn de eigenlijke ambtsdragers. Zij bezitten 'de volheid van het sacrament' (Vaticanum II). Alleen wie door een bisschop is gewijd, heeft als priester deel aan het ambt en kan 'geldig' de sacramenten - en dus ook de eucharistie - bedienen. Omdat predikanten die het avondmaal bedienen deze wijding niet hebben ontvangen, leven ze met een tekort in het wijdingssacrament (*sacramenti ordinis defectum*). Er zit dus een 'defect' in de protestantse ambtstraditie en als gevolg daarvan wordt in een protestantse avondmaalsviering 'de werkelijkheid van het eucharistisch mysterie niet ongeschonden bewaard'.⁸⁴³ Anderzijds erkent het geciteerde decreet over de oecumene dat in de 'afgescheiden kerken' door prediking en sacramentsbediening wel degelijk heil wordt doorgegeven (20). 'Daarmee heeft het concilie iedere pretentie als zou het heil exclusief via de Rooms-katholieke Kerk of haar ambtsdragers bemiddeld worden, met zoveel woorden afgewezen' (*ibidem*). Het rapport vervolgt dan:

Voortaan kon de oecumenische ambtsdiscussie gevoerd worden op het niveau waarop ze thuishoort, namelijk dat van een discussie over de geldigheid van het ambt volgens het vigerende kerkrecht in de verschillende kerken en niet op het niveau van de reikwijdte van de goddelijke genade (20/21).

Intussen worden protestanten vanwege deze uitspraken wel met een serieuze vraag geconfronteerd (22): de vraag namelijk, hoe bij de viering van de maaltijd van de Heer de authentieke continuïteit van de voorgang(st)er met de woorden en handelingen van de Heer, zoals ons overgeleverd in de bijbelse en kerkelijke traditie - het beste kan worden bewaard. (22). Daarmee is in feite de vraag gesteld, in hoeverre in

---

⁸⁴¹ *Intercommunie. Het asymmetrische geloofsgesprek tussen protestanten en katholieken*, Zoetermeer, 1999. Het betreft geen publicatie van de Raad zelf, maar van haar sectie Geloofsvragen. Bijdragen aan deze bundel leverden de rooms-katholieke theologen J.A.M. Hulshof en R.G.W. Huysmans. De eindredactie was in handen van de gereformeerde oecumenicus M.E. Brinkman.

⁸⁴² Vgl. K. Blei, 'Intercommunie blijft een eenzijdige wens', *Woord en Dienst* 48, 24-7-1999, 11-12.

⁸⁴³ *Intercommunie*, 19, met verwijzing naar UR 22. Vgl. K. Blei, *a.a.*, 12

de protestantse ordinatietraditie de verbondenheid met de kerk van alle tijden (en dus de vraag van de apostoliciteit en de katholiciteit) tot uitdrukking komt.⁸⁴⁴ Daarmee is echter tegelijk de vraag gesteld naar de betekenis van het bisschopsambt: geldt dat niet in alle tradities als hét symbool van de band met de kerk van alle tijden en plaatsen? (56). Daarover zal het oecumenisch gesprek dan ook moeten gaan. De tijd is er rijp voor:

Dat in deze discussie voor protestanten het fenomeen van een bisschop als verpersoonlijking van bovenplaatselijk gezag niet per definitie taboe is, is ook in Nederland de afgelopen jaren in menig oecumenisch gesprek gebleken (56).⁸⁴⁵

In elk geval worden de SoW-kerken hiermee opnieuw uitgedaagd om zich te gaan bezinnen op de betekenis en de functie van het bisschopsambt.

Kwam het bisschopsambt in de hier besproken publicatie van de sectie Geloofsvragen slechts zijdelings ter sprake, al eerder, in het voorjaar van 1994 was het onderwerp van gesprek geweest in een aantal vergaderingen van de sectie. De toon van het gesprek werd gezet door M. Gosker, die in 1993 de vierde wereldconferentie van *Faith and Order* te Santiago de Compostela had bijgewoond. Omdat haar bijdrage een goed beeld geeft van de wijze waarop een protestants theologe de resultaten van het oecumenisch debat in haar denken kan opnemen en verwerken, stippen we enkele punten uit dit gesprek aan. In haar inleiding over het thema 'Episcopaat'⁸⁴⁶ betuigt Gosker allereerst haar instemming met het door de Grieks-orthodoxe bisschop J.D. Zizioulas te Santiago gehouden referaat over de *koinonia*-ecclesiologie, zoals die door Faith and Order is ontwikkeld.⁸⁴⁷ De kerk als *koinonia* is gebaseerd op een trinitarisch verstaan van de openbaring: God is in zichzelf gemeenschap, het is de roeping van de kerk deze gemeenschap te reflecteren. Daarom is zij ten diepste relationeel, in haar identiteit, maar ook in haar structuur en de wijze waarop zij haar gezag uitoefent. In de *koinonia*-ecclesiologie is dan ook plaats voor het charismatische en het institutionele, voor het plaatselijke en het universele, voor eenheid en verscheidenheid. Maar alle diversiteit moet op de een of andere manier een 'ambt van eenheid' passeren, anders loopt men het risico de eenheid te verliezen. Hier blijkt het belang van het bisschopsambt. De kerk moet kunnen spreken en daarom is er leiding (synodaliteit of een vorm van primaat) nodig. Deze vormen van leiderschap zijn er echter niet om te heersen, maar om te dienen:

---

⁸⁴⁴ *Intercommunie*, 23. Om aan te tonen dat ook in een protestantse bevestigingsliturgie dit 'katholieke' element aanwezig kan zijn, verwijst het rapport naar de orde voor de bevestiging van een dienaar des Woords, zoals opgenomen in *Bevestiging van ambtsdragers* (Proeven voor de eredienst, aflevering 2), 1989, 8-31 (kanttekeningen) en 40-55 (*forma*). In zijn inaugurele rede stelt de oecumenicus Houtepen met een beroep op het onderzoek van J.F. Puglisi (zie de inleiding van deze studie), dat in vrijwel alle kerken (ook de reformatorische) de kernmomenten van het vroegchristelijke ordinatieproces, zich bewegend van *vocatio* via *ordinatio* (handoplegging, gebed om de Heilige Geest en zegenbede over de kandidaat) naar *missio*, bewaard zijn gebleven. Maar tegelijk moet gezegd worden dat vrijwel alle tradities (ook Rome) op elk van deze kernmomenten steken hebben laten vallen. 'Geen van de kerken is dus zonder *defectus sacramenti ordinis* gebleven, aldus Puglisi. Alleen samen zijn ze in staat de volle rijkdom van het kerkelijk ambt tot uitdrukking te brengen. Onderlinge erkenning van de ambten is dus nodig en mogelijk, juist met het oog op de authentieke betekenis ervan'. Zie A.W. Houtepen, *Een asymmetrische dialoog. Historische kanttekeningen bij de onderlinge erkenning van de kerkelijke ambten*, 23v.

⁸⁴⁵ Hier verwijst het rapport naar twee publicaties die we hierna zullen bespreken: de bundel *Geen kerk zonder bisschop?* en de nota van L.J. Koffeman over 'Het bisschoppelijk ambt'.

⁸⁴⁶ Zie M. Postma-Gosker, inleiding over het thema 'Episcopaat', stukken SGV 11.04.1994, 1.

⁸⁴⁷ Zie J.D. Zizioulas, 'The Church as Communion: A Presentation on the World Conference Theme', in: T.F. Best/G. Gassmann, *On the Way to fuller Koinonia. Official Report of the Fifth World Conference on Faith and Order* (Faith and Order Paper no 166), Geneva 1994, 103-111.

in een *koinonia*-ecclesiologie is geen plaats voor piramidale kerkstructuren. Gosker acht het van groot oecumenisch belang dat *Faith and Order* besloten heeft tot een nadere uitwerking van deze inzichten, want een hierop gebouwd ecclesiologisch model zal ook gevolgen hebben voor het verstaan van een ambt van *episkopè*. Tegelijk vraagt zij zich echter af, met verwijzing naar een eerder door haar gepubliceerd artikel,⁸⁴⁸ hoe groot de bereidheid van de niet-episcopale kerken is om mee te gaan in de richting van de bisschop. Er zijn nog altijd grote obstakels, zoals de angst voor hiërarchie en de volgens velen te geprononceerde positie van de (manlijke) bisschop in het BEM-rapport. Gereformeerden willen wel een organisatorische bisschop accepteren, maar ze zien niet in waarom een bisschop in de apostolische successie moet staan. In dit verband citeert zij echter Van Ruler, die als principieel voorstander van de presbyteriale kerkorde, toch de vraag stelt, of wij op dit punt de waarheid niet moeten prijsgeven ter wille van de eenheid.⁸⁴⁹ Tenslotte verwijst Gosker naar een in 1985 in de sectie gevoerde discussie,⁸⁵⁰ die uitliep op de vraag of het bisschopsambt wellicht in de gereformeerde traditie zou kunnen worden geïntegreerd door de instelling van een getermineerd corporatief episcopaat, als belichaming van de regionale kerk en haar lokale ambtsdragers. Nu, bijna tien jaar later, gaat zij een stap verder en stelt zij de vraag, of de reformatorische nadruk op de plaatselijk gemeente en haar ambtsdragers niet ten koste gaat van bovenplaatselijke en universele aspecten van ecclesialiteit. Daarbij citeert zij G.P. Hartvelt: 'De predikant staat voor de continuïteit in de leer der apostelen, de ouderling staat voor het toezicht (*episkopè*), maar wie staat er bij ons voor de eenheid?'⁸⁵¹ In haar dissertatie *Het ambt in de oecumenische discussie* (2000) zal zij voorstellen om te overwegen of een (niet persoonlijk, maar collegiaal uitgeoefend) ambt van *episkopè* ook in de sowkerken haalbaar is.⁸⁵² Op Goskers inleiding in de vergadering van de SGV werd onder meer gereageerd door J. Wissink.⁸⁵³ We gaan daar niet op in, maar vermelden wel het uitdagende advies waarmee deze rooms-katholieke theoloog zijn reactie op de door haar genoemde bezwaren tegen de figuur van de bisschop besluit:

Toch raad ik de Reformatie aan om de bisschop te gaan invoeren. Of beter: ik vraag het aan jullie ter wille van het oecumenisch experiment. Zouden jullie een bisschopsambt kunnen verzinnen en voorleven, dat echt wat voorstelt en tegelijk goed is ingebed in een synodaal-presbyteriale vormgeving, zodat orthodoxen, (oud-) katholieken en anglicanen daar nog een puntje aan kunnen zuigen?⁸⁵⁴

Van de bestaande voorbeelden waarnaar Wissink in dit verband verwijst: de Oud-Katholieken, de Gereformeerden in Hongarije, de Methodisten, de Lutheranen in Duitsland en Zweden, de Kerk van Noord- en Zuid-India, zal vooral het model van de Kerk van Zuid-India in het vervolg van deze studie onze aandacht vragen: het bisschopsambt zoals het daar functioneert kan inderdaad model staan voor een authentiek oecumenische vorm van *episkopè*.

⁸⁴⁸ Zie M. Postma-Gosker, 'Gaat het de kant van de bisschop uit?', *IdW* njg 18 (1989), 168-173, waarin drie oecumenische teksten worden onderzocht: *GA*, *LA* en *Maaltijd des Heren en Kerkelijk Ambt*.

⁸⁴⁹ Zie A.A. van Ruler, 'De betekenis van het institutaire in de kerk' in: *Theologisch Werk IV*, Nijkerk 1972, 176-200 (195).

⁸⁵⁰ Zie notulen SGV d.d. 09-12-1985. Het betreft een discussie naar aanleiding van H. Fries/K. Rahner, *Einigung der Kirchen-reale Möglichkeit*, Freiburg-Basel-Wien, 1983.

⁸⁵¹ Zie M. Postma-Gosker, 'Episcopaat', stukken SGV 11.04.1994, 3.

⁸⁵² *Supra*, p. 172.

⁸⁵³ Zie stukken vergadering SGV d.d. 09-05-1994 (J. Wissink, 'Reactie op de discussie over het bisschopsambt voor de vergadering van de Sectie Geloofsvragen, 5).

⁸⁵⁴ Zie J. Wissink, 'Reactie', 5.

2.7 IIMO-STUDIEDAGEN: GEEN KERK ZONDER BISSCHOP?

Een laatste uitdaging komt van de kant van het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica (IIMO), dat een aantal jaren geleden twee studiedagen over het ambt heeft georganiseerd. De eerste op 7 november 1995, ter gelegenheid van het Willibrordjaar,⁸⁵⁵ de tweede op 31 oktober 1996, als bijdrage aan de discussie over de in 1994 gereedgekomen concept-kerkorde van de komende sow-kerk.⁸⁵⁶ Stonden op eerstgenoemde datum de kerkhistorische en oecumenische aspecten van het bisschopsambt centraal, op de tweede datum ging het over de vraag naar het katholiek gehalte van de kerk die (zoals men toen nog dacht) de *Verenigde Protestantse Kerk in Nederland* zou gaan heten. Komt in deze presbyteriaal-synodale kerkorde wel voldoende tot uitdrukking dat deze kerk gestalte wil zijn van 'de ene heilige katholieke en apostolische kerk' van Christus?⁸⁵⁷ Wordt in deze kerkorde wel recht gedaan aan de congregationalistische en episcopale stromingen die ook in de sow-kerken vertegenwoordigd zijn? Wat betekent het voor de kerken van de lutherse en de gereformeerde traditie dat het oecumenisch gesprek over het ambt steeds meer 'de kant van de bisschop uitgaat'? (Gosker). Wordt het geen tijd daaruit consequenties te trekken? In dit verband trok vooral de opmerking van L.J. Koffeman, dat hij wel iets voor een bisschop voelde, omdat die de kerk meer 'smoel' gaf, de aandacht - zelfs van de landelijke pers.⁸⁵⁸ Maar wat is daarmee gezegd? Welk type bisschop bedoelt men dan? Laat de geschiedenis niet zien dat er juist op dit punt heel veel is misgegaan, in de middeleeuwen, maar ook in de kerken van de Reformatie, die het bisschopsambt hebben overgenomen? Ontaardde dat niet heel vaak in machtsusurpatie, onderdrukking en dus misvorming van het Lichaam van Christus? Om nog maar te zwijgen over de psychologische aspecten van de zaak: waarom wordt iemand bisschop? Wat zegt dat over zijn persoonlijkheid? Reden genoeg dus voor het IIMO om twee studiedagen te organiseren, waar vrouwen en mannen van verschillende disciplines aan het woord kwamen. De bundel *Geen kerk zonder bis-*

---

⁸⁵⁵ In 1995 was het dertienhonderd jaar geleden dat Willibrord te Rome tot aartsbisschop van de Friezen werd gewijd. De studiedag was georganiseerd in samenwerking met de theologische faculteit van de Universiteit Utrecht, de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht en het Oud-Katholieke Seminarie te Utrecht.

⁸⁵⁶ *Concept Kerkorde van de Verenigde Protestantse Kerk in Nederland*, eerste lezing, Leusden 1994.

⁸⁵⁷ In de eerste versie van de kerkorde (1994) luidde Artikel 1: 'De Verenigde Protestantse Kerk in Nederland is overeenkomstig haar belijden gestalte van de ene heilige katholieke of algemene christelijke kerk'. Opvallend is dat hier het woord 'apostolisch' is weggelaten in de opsomming van de klassieke *notae ecclesiae*. Zie over de consequenties daarvan: L.J. Koffeman, *Gestalte en Gehalte. Oecumenisch-theologische en kerkrechtelijke implicaties van het visitekaartje van de VPKN* (Kamper oraties 3), 1994. Overigens is dit verzuim in de herziene versie van de kerkorde (1998) hersteld. Nu belijdt de VPKN in artikel 1 van haar kerkorde dat zij gestalte is van 'de ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke kerk'. Ongewettigd een verbetering. Men vraagt zich echter wel af waarom de tekst en de volgorde van het Nicenum niet zijn aangehouden: 'ik geloof in één heilige katholieke en apostolische kerk'. Wat er nu staat is een merkwaardig amalgaam van de terminologie van het Apostolicum en het Nicenum - met de toevoeging 'christelijk', die noch aan het Apostolicum, noch aan het Nicenum is ontleend, maar aan de Heidelbergse Catechismus. Zie *De belijdenisgeschriften volgens artikel X van de Nederlandse Hervormde Kerk* (uitgave J.N. Bakhuizen van den Brink), 's-Gravenhage 1957, 241-243.

⁸⁵⁸ Dat de opmerking van Koffeman geen slag in de lucht was, moge blijken uit de eerder (*supra*, p. 165-167) besproken 'nota-Koffeman', die al ruim voor de IIMO-studiedagen aan de gereformeerde synode was aangeboden.

schop?, verschenen in 1997, is er het resultaat van.⁸⁵⁹ We kunnen hier niet ingaan op de verschillende referaten die in Utrecht gehouden zijn. We volstaan met het aangeven van de hoofdlijnen.

De redacteurs van de bundel, M.E. Brinkman en A. Houtepen, onderscheiden in de verschillende referaten drie gedachtelijnen.⁸⁶⁰ Allereerst een historische: valt er niet meer te zeggen dan wat zo langzamerhand iedere wetenschapper wel beaamt, namelijk dat er uit de Schrift geen blauwdruk van welke kerkstructuur dan ook is af te leiden? Wat betekent het dat de laatste tijd het bijbelse begrip *episkopè* in allerlei oecumenische documenten verschijnt? Geeft dat aan allerlei historische ontwikkelingen geen andere dimensie? Vervolgens is er de lijn van de representatie. Wie representeert in welke hoedanigheid wat? Is het niet gevaarlijk om (met Rome én de Reformatie) te zeggen, dat ambtsdragers Christus, of zelfs God representeren? Wat gebeurt er in het hart en in het hoofd van mensen die zich daartoe geroepen weten? Zijn er vormen van representatie denkbaar die niet leiden tot machtspretenties en zelfoverschatting? Een derde gedachtelijne tenslotte heeft betrekking op het culturele aspect van het (bisschops)ambt: is er in een steeds functionalistischer wordende cultuur geen behoefte aan geestelijk leiderschap? En vooral: aan betrouwbare voorgangers, aan mannen en vrouwen die hun stem kunnen laten horen als er mensen in de verdrukking komen? Kan de bisschop misschien gezien worden als symbool van een Ander, die midden onder ons aanwezig is, maar niet herkend wordt?

In de Epiloog geven de redacteurs bij wijze van afronding en stimulering van verdere discussie in tien ‘convergentiepunten’ een kernachtige samenvatting van de punten waarover in het internationale oecumenische gesprek over het ambt in toenemende mate overeenstemming is bereikt.⁸⁶¹ Omdat deze convergentie richtinggevend zal zijn voor ons verdere onderzoek, menen we niet beter te kunnen doen dan onze oecumenische verkenningen te besluiten met een samenvatting van de door Brinkman en Houtepen geformuleerde punten.

1. DE KERN VAN HET AMBT: DE GEMEENTE BEWAREN BIJ DE GELOOFSTRADITIE, DE EENHEID EN DE SOLIDARITEIT

De christelijke beweging kent vanaf het begin verschillende vormen van kerkelijke organisatie. Veel daarvan is onduidelijk, maar het lijkt erop dat de eerste christenen zich hebben georganiseerd volgens het patroon van de synagoge of van het hellenistisch-romeinse verenigingswezen. Taakverdeling en ambtshandelingen liggen voor het begin van de tweede eeuw nog niet vast, maar de kern ervan was: het bewaren van de trouw aan Jezus’ evangelie, van de onderlinge eenheid in de gemeente en van de onderlinge solidariteit van de gemeenten.

2. DAARTOE ZIJN VERSCHILLENDE ORGANISATIEMODELLEN MOGELIJK

In de loop van de eeuwen zijn er drie typen van organisatie ontstaan: een episcopaal, een presbyteriaal en een congregationeel stelsel. Aan elk van deze typen ligt een

---

⁸⁵⁹ M.E. Brinkman en A. Houtepen (red.), *Geen kerk zonder bisschop? Over de plaats van het ambt in de orde van de kerk* (IIMO Research Publication 46), Zoetermeer 1997.

⁸⁶⁰ a.w., 7-13 (‘Inleiding’).

⁸⁶¹ Zie voor het volgende: M.E. Brinkman en A. Houtepen ‘Epiloog’ in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 266-274.

verschillende kerkvisie ten grondslag. Steeds moet gevraagd worden welke vorm van kerkinrichting het meest beantwoordt aan de bedoelingen van het evangelie van Jezus Christus. Omdat in alle tradities in de loop der eeuwen accenten zijn geplaatst die achteraf gezien als een ongelukkige ontwikkeling moeten worden beschouwd, is een kritisch onderzoek naar de voor- en nadelen van elk van de drie systemen basisvoorwaarde voor het oecumenisch gesprek.

3. DE REFORMATIE WILDE TERUG NAAR HET (VERGETEN) MODEL VAN DE VROEGE KERK

Het oudste kerkordelijk stelsel is het episcopale. Aanvankelijk had iedere grotere groep christenen een eigen bisschop, met adviseurs en helpers, die presbyters en diakenen werden genoemd. Later werd de titel 'bisschop' gereserveerd voor de leiders van gemeentes in de grote steden of regio's. De presbyters vestigden zich namens de bisschop in kleinere plaatsen en in de stadswijken, terwijl de diakenen hand- en spandiensten verrichtten met het oog op de verbinding en de onderlinge solidariteit. De aanstelling van ambtsdragers was een zaak van de lokale gemeente, terwijl de bisschop zijn ambt uitoefende in collegiaal overleg met presbyters en diakenen, in geregeld overleg met zijn medebisschoppen van de naburige kerken. Later, vooral na de 9^e en 10^e eeuw, begonnen er politieke belangen mee te spelen en werden bisschoppen bijna wereldlijke bestuurders en landsheren. Hun eigenlijke werk, de bediening van woord en sacrament en de zorg voor het christelijk levensgedrag, lieten ze over aan de presbyters en de diakenen en vaak ook aan monniken en religieuzen. Daarnaast ontwikkelt zich naar analogie van de joodse tempelhiërarchie een hiërarchisch systeem, dat leidde tot een scheiding van clerus en leken. Het ambt wordt 'gesacerdotaliseerd': de eucharistie wordt opgevat als een offer, dat herhaald of present gesteld wordt door de priester. Deze wordt van representant van Christus tot vervanger en bemiddelaar van Christus. Vooral daartegen richt zich het protest van de Reformatie. Veelal - met name in het gereformeerde protestantisme - wordt het episcopale stelsel vervangen door het presbyteriale.

4. DAARTOE WERD DE *EPISKOPÈ* PRESBYTERIAAL GEORGANISEERD

De Reformatie heeft de kerk teruggegeven aan de gelovigen. De bisschop werd vervangen door colleges of synoden van vertegenwoordigers vanuit de gemeente; de vroege presbyters (de voorgangers van de plaatselijke gemeente) maakten plaats voor de herder en leraar, bijgestaan door ouderlingen en diakenen.

Bisschoppen verdwenen of ze kregen - zoals in de gereformeerde Reformatie - een ander mandaat (superintendent) of ze werden - zoals in de lutherse Reformatie - vervangen door landsvorsten. De *episkopè*, in de zin van toezicht op de dienst van woord en sacrament, de handhaving van de belijdenis en de vermaning tot christelijk leven, werd een taak van de plaatselijke kerkenraad en de classicale, provinciale en landelijke synoden.

5. OOK HET CONGREGATIONALISME HEEFT RECHT VAN BESTAAN

In de 19e eeuw, mede onder invloed van de democratische idealen van de Romantiek en de Verlichting, maar ook als gevolg van separatisme en denominationalisme, ontstonden congregationale (of congregationalistische) kerktypen, waarin elke vorm

van ambtelijk leiderschap werd gewantwoord en de gemeentevergadering alle belangrijke besluiten nam. Maar hier ontwikkelden zich ook vormen van charismatisch leiderschap, die soms veel zegen brachten.

6. ALLE DRIE DE BESTAANDE KERKTYPEN HEBBEN VOOR- EN NADELEN

- In de *episcopale* kerken gaat het vooral om de eenheid en de samenwerking (*koinonia*) van de deelkerken. De bisschop fungeert als teken van eenheid. Voordeelen zijn ook dat de kerk een duidelijk adres heeft, dat er iemand is die kan bemiddelen bij conflicten, dat er toegezien wordt op een goede verdeling van tijd, geld en talenten en dat er zorg wordt gedragen voor continuïteit in de ambtsopvolging. Een nadeel is, dat het systeem gemakkelijk kan leiden tot vormen van autocratisch bestuur en leiderschap:

- In de *presbyteriale* kerken bestaat veel inspraak van de gemeente bij de keuze van ambtsdragers en bij het bepalen van het beleid. Een voordeel is dat er (althans op papier) geen onderscheid is tussen clerus en leken. Wat betreft de bediening van woord en sacrament, is er geen verschil met de episcopale kerken: die is voorbehouden aan de daartoe geordineerde predikanten. Nadelen zijn dat een *pastor pastorum* ontbreekt, dat de bovenplaatselijke structuren zwak zijn en dat heel vaak de lokale belangen prevaleren boven landelijke of mondiale verantwoordelijkheden - al zijn er ook organen ontstaan (WARC, LWF), die de onderlinge solidariteit bevorderen.

- Het *congregationele* kerktype kent een nog grotere democratie en is wars van elke vorm van klerialisme. Een voordeel is dat elk kerklid serieus genomen wordt. Vernieuwingen en opwekkingsbewegingen kunnen gemakkelijk ontstaan en opbloeien. Nadelen zijn, dat er vaak te weinig theologische deskundigheid aanwezig is, dat er gemakkelijk scheuringen ontstaan en dat ook hier autoritair leiderschap gemakkelijk een kans krijgt.

7 BEM: PLEIDOOI VOOR EEN NIEUWE VOORM VAN EPISKOPÈ

Het BEM-rapport over het kerkelijk ambt heeft een zeer grote invloed gehad in de wereldkerk. Het pleit voor een episcopaal systeem, zonder de historisch gegroeide nadelen ervan en met invoeging van de voordelen van de beide andere typen van kerkregering. Aan het presbyteriale systeem wordt de bisschop toegevoegd, aan het episcopale systeem de noodzaak van synodaal en collegiaal bestuur op alle niveaus en aan het congregationele systeem de bisschop, de presbyters en de diakenen, zonder dat het accent op de inbreng van de lokale gemeente wordt opgeheven. Er blijven verschilpunten, zoals de apostolische successie, maar die worden ten gevolge van een ingrijpende her-interpretatie steeds kleiner. Bepalend motief voor (her)invoering van het drievoudig ambt is het bewaren of herstellen van de eenheid. Daarbij gaat het niet om een pleidooi voor uniformiteit, maar om het herstel van de dynamiek van de ene *episkopè*, waarin allen zich kunnen voegen en tot hun recht kunnen komen.

8. EPISKOPÈ IS BIJBELS, PERSOONLIJK EN MENSELIJK

In het oecumenisch debat over het ambt bestaat een consensus over de volgende punten:

- *Episkopè* is een duidelijk bijbelse functie. Ze krijgt gestalte in een menselijke opdracht en een goddelijke roeping van een persoonlijke, op zijn *episkopè* aanspreekbare, bisschop. Zo kan hij Christus representeren en diens gezant en getuige zijn.
- In het ambt van *episkopè* wordt op persoonlijke wijze de continuïteit van de christelijke traditie belichaamd. Leer en leven worden geordend in verbondenheid met de apostelen.
- In de figuur van de bisschop kunnen allerlei functies van interkerkelijke solidariteit en conflictoplossing een duidelijk adres krijgen. Pastorale taken, de spreekfunctie naar buiten, de representatie van de kerk in politiek en samenleving - dat alles krijgt een persoonlijk, menselijk gezicht.

9. VOORWAARDEN VOOR DE UITOEFENING VAN HET BISSCHOPSAMBT

Om dit alles te kunnen realiseren, moet wel aan een aantal voorwaarden worden voldaan:

De figuur van de bisschop dient omgeven te worden door structuren van synodaal beraad en beleid.

De keuze van de bisschop dient te geschieden door de plaatselijke kerk - zoals in de vroege kerk, de Oosterse kerken en sommige protestantse episcopale kerken.

De taken van de bisschop dienen in onderling beraad van de episcopale en presbyteriale kerken te worden vastgesteld. Criteria daarbij zijn: roeping, charisma en expertise, niet ambitie, macht of status.

In principe dient het bisschopsambt open te staan voor mannen en vrouwen, gehuwden en ongehuwden, allochtonen en autochtonen. Kerken die op dit punt een ander beleid voeren dienen te erkennen dat andere kerken het recht hebben een ander beleid voeren.

Of de invoering van het bisschopsambt in een niet-episcopale kerk zal worden geaccepteerd, is sterk afhankelijk van de vraag wie ertoe worden geroepen. Alleen mannen/vrouwen wier charisma voor het ambt van *episkopè* door de gemeente is (h)erkend, kunnen als bisschop worden gekozen en aangesteld.

10. NAAR EEN EPISCO-PRESBY-GATIONELE KERK

De verder toegroei naar vormen van persoonlijke *episkopè* is gebaat bij een sterk accent op de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente enerzijds, en presbyteriaal-synodale vormen van overleg anderzijds. Daarbij is het wel van belang dat er duidelijkheid komt over verhouding tussen de taken en bevoegdheden van 'het geordeneerde ambt' en die van andere werkers in de kerk (ouderlingen, diakenen, pastorale medewerkers).

De vraag die bij lezing van deze overwegingen opkomt luidt: wanneer het ambt van *episkopè* zó kan worden gestructureerd en ingevuld - zijn dan de traditionele bezwaren tegen de bisschop niet vervallen? En wordt het dan geen tijd dat de niet-episcopale kerken gaan nadenken over invoering van het bisschopsambt?

3. CONCLUSIES

Aan het eind gekomen van onze historische en oecumenische verkenningen trekken we een vijftal conclusies:

3.1 De reformatoren hadden geen principieel bezwaar tegen het bisschopsambt.

Vanuit reformatorisch gezichtspunt kunnen er geen principiële bezwaren worden ingebracht tegen een vorm van persoonlijke *episcopè* in de regering van de kerk. De reformatoren verwierpen het hiërarchische en sacramentele karakter van het bisschopsambt, niet de vroegchristelijke vormgeving ervan. De sporen daarvan zijn niet alleen bij Luther, Bucer en Calvijn terug te vinden, maar ook in de op hun gedachten voortbouwende tradities.

3.2 In de structuur en de geschiedenis van de SoW-kerken zijn behalve presbyteriale en congregationalistische ook tal van episcopale elementen aan te wijzen.

In Nederland zijn zowel het lutheranisme als het calvinisme vervreemd geraakt van de episcopale aanzetten in hun tradities:

Het lutheranisme heeft zich aangepast aan het gereformeerd-presbyteriale kerkmodel en kan daarom de ontwikkeling in de richting van de bisschop, zoals die zich in het wereldlutheranisme aftekent, niet meemaken. Toch zijn ook in het Nederlandse lutheranisme episcopale elementen aan te wijzen (men denke aan de positie van de synodepresident, met name zijn rol bij de ordinatie).

Het calvinisme heeft zich vooral dankzij de invloed van Voetius ontwikkeld in de richting van het presbyterianisme, soms zelfs het congregationalisme. Het resultaat was dat de episcopale elementen die in de gereformeerde traditie aanwezig zijn (men denke aan de functionele prioriteit van de dienaar des Woords: hij alleen wordt geordineerd met handoplegging, hij alleen bedient de sacramenten; hij alleen mag ordineren; hij is de eerstverantwoordelijke voor de visitatie) werden geminimaliseerd of afgestoten. Opvallend daarbij is dat in de GKN meer openheid lijkt te bestaan voor de bisschop dan in de NHK.

3.3 Het in de oecumenische discussie (her)ontdekte persoonlijke, collegiale en communale aspect van de ambtsuitoefening biedt nieuwe openingen voor een reformatorisch ambt van episcopè.

Het oecumenisch debat zoals het de laatste dertig jaar binnen *Faith and Order* en in allerlei bilaterale dialogen (met name in de driehoek hervormd/gereformeerd-luthers-anglicaans) gevoerd is, heeft tot een dusdanige convergentie geleid, dat de klassiek-reformatorische bezwaren tegen de bisschop veel van hun geldingskracht verloren hebben. Met name de in BEM beschreven verbreding van het begrip apostolische ‘successie’ tot apostolische ‘traditie’ en de inkadering van het persoonlijke karakter van het bisschopsambt in het collegiale en het communale hebben er in belangrijke mate toe bijgedragen dat de figuur van de bisschop (m/v) zowel voor lutheranen als voor gereformeerden minder onacceptabel is geworden.

3.4 De dialoog tussen gereformeerden, lutheranen en anglicanen heeft zowel op wereldniveau als op Europees niveau geleid tot een verre gaande convergentie inzake een persoonlijk ambt van episcopè. Het is dan ook van belang dat de toekomstige PKN daarin gaat participeren.

Gezien de resultaten van de dialogen tussen anglicanen, lutheranen en gereformeerden is er alle reden voor de PKN om de in 1958 begonnen en in 1984 beëindigde⁸⁶² *conversations* tussen NHK/GKN enerzijds en de C of E anderzijds te her-openen - nu met participatie van de Evangelisch-Lutherse Kerk. Opdat ook op regionaal niveau het gesprek binnen de driehoek Anglicana-Reformata-Lutherana verdergaat. Daarbij zullen echter nog wel enkele knelpunten aan de orde moeten komen, onder meer de door Blei genoemde vraag, hoe het zit met de compatibiliteit van de dialogen in de gereformeerd-anglicaans-lutherse driehoek. Zo is het op z'n minst merkwaardig, dat in de anglicaans-gereformeerde dialoog gezegd wordt dat het ambt van ouderling een belangrijk gesprekspunt is, terwijl datzelfde punt in de anglicaans-lutherse dialoog in het geheel niet ter sprake komt.⁸⁶³ Wellicht kan op dit punt de kerkorde van de komende Protestantse Kerk in Nederland als voorbeeld dienen, omdat daarin (als enige in de wereld?) een poging gedaan wordt om in een verenigde kerk, die mede gestempeld is door de lutherse traditie, aan de ouderling een volwaardige plaats te geven.⁸⁶⁴ Overigens zullen de *conversations* tussen de PKN en de C of E in confessioneel opzicht des te interessanter worden, omdat de lutherse *Confessio Augustana*, die in het confessioneel bestand van de PKN is opgenomen, op bepaalde punten verwantschap vertoont met de anglicaanse 39 artikelen - bij voorbeeld ten aanzien van het bisschopsambt, dat in beide confessies als vanzelfsprekend wordt verondersteld.⁸⁶⁵

3.5 De komende protestantse kerk in Nederland staat voor de keuze: zich bewegen in de richting van de 'una sancta' of vasthouden aan het protestants eigene.

Naar mate de verschillende ambtstradities naar elkaar toe groeien (convergeren), wordt de vraag des te dringender wat de sow-kerken daarmee doen. Zullen zij zich erdoor laten uitdagen - en dus steeds meer op weg gaan in de richting van de *Una Sancta Catholica*? Of zullen zij zich ervoor afsluiten - en dus steeds meer in een isolement terecht komen?

---

⁸⁶² Zie *infra*, p. 133.

⁸⁶³ Zie K. Blei, *Bilateral Dialogues*, 7.

⁸⁶⁴ Zie Kerkorde PKN, artikel V.

⁸⁶⁵ Vgl. S.W. Sykes, 'Das Augsburgische Bekenntnis in anglikanischer Sicht, unter besonderer Berücksichtigung der Frage nach Amt und Bischofsamt', in: H. Meyer, *Augsburgische Konfession im ökumenischen Kontext. Beiträge aus anglikanischer, baptistischer, katholischer, methodistischer, orthodoxer und reformierter Sicht* (LWB-Report 6/7), Genf, 1979, 29-56.

DEEL TWEE: NOODZAKELIJKE BEZINNING

1. WAAROM BISSCHOPPEN?

Wie weet of het ontbreken van bisschoppen bij ons in Gods plan misschien slechts een tussen-pauze is, zodat wij na beëindiging van het constantijnse tijdperk een voor de toekomstige geslachten waardevolle vormgeving van het bisschopsambt kunnen wagen (J.J. von Allmen).⁸⁶⁶

In dit hoofdstuk zullen motieven worden aangedragen voor de stelling dat er alle reden is voor de soW-kerken om grondig na te denken over de zin en de betekenis van een bovenplaatselijk persoonlijk ambt. We vermijden hier even het woord *bisschopsambt*, omdat we ons realiseren dat deze stelling allerlei niet alleen theologische, maar (vooral?) ook emotionele bezwaren kan oproepen. Eén van de grootste belemmeringen voor een zakelijk- theologische benadering van de vragen die zich hier voordoen, is immers dat het woord *bisschop* zo belast is, zeker (maar niet alleen!) bij protestanten. Wie pleit voor invoering van het bisschopsambt zal er daarom goed aan doen van meet af aan met die weerstanden rekening te houden.

In de discussie over het bisschopsambt duikt steeds weer de vraag op of we niet, om deze weerstanden zo veel mogelijk te vermijden, naar een ander woord moeten zoeken. Zo luidt b.v. de laatste stelling van het WARC-rapport over het bisschopsambt uit 1967, opgesteld naar een concept van H. Berkhof, A.J. Bronkhorst en D. Nauta: 'Het woord bisschop heeft verschillende betekenissen gehad. Verder is het een naam, die de neiging heeft emotioneel geladen te worden in gunstige of ongunstige zin. Aandacht zou moeten worden besteed aan de mogelijkheid van het gebruiken van een andere naam'.⁸⁶⁷ Men zou kunnen denken aan *superintendent*, zoals die voorkomt in het Duitse lutheranisme, maar ook hier en daar in het gereformeerd protestantisme⁸⁶⁸, maar die aanduiding dekt niet wat traditioneel onder een bisschop pleegt te worden verstaan. Terwijl de bestuurlijke titel *moderator* - indertijd gesuggereerd door Kerkopbouw⁸⁶⁹ en gangbaar in sommige presbyteriaanse kerken, toch te weinig weerspiegelt van het bijbelse *episkopè*. *Omziener* zou dat wel doen, maar dat zou te veel uitleg vragen. Een andere suggestie is: *opziener*, door Van Dale omschreven als iemand 'die het opzicht, toezicht over iets heeft, met name als titel voor sommige hogere ambtenaren, terwijl opzichter meer voor lagere beambten gebruikt wordt'. Maar een bis-

⁸⁶⁶ J.J. von Allmen, voorwoord op Gregory Dix, *Le ministère dans l'Eglise ancienne*, Neuchâtel 1955, 13.

⁸⁶⁷ *Episkopè and Episcopacy* (Working Paper no.10 in the series on the Episcopacy study, World Alliance of Reformed Churches), Geneva 1968. Nederlandse vertaling: *Episcopaat en bisschopsambt*, 's Gravenhage 1968 (gestencild). Vgl. *supra*, p. 174v.

⁸⁶⁸ Over de superintendent in de lutherse traditie: E. Wolf, *Ordnung der Kirche. Lehr- und Handbuch des Kirchenrechts auf ökumenischer Basis*, Frankfurt am Main 1961, 378v. Volgens Wendebourg creëerde het lutheranisme na de vrede van Augsburg met de instelling van de superintendent (kerkelijk visitator) een geheel eigen type van episcopaat: men gebruikte voor deze figuur niet de titel 'bisschop', omdat men die wilde vrijhouden voor de bisschoppen van de romana, daarmee de mogelijkheid openlatend dat zij met de Reformatie zouden meegaan; anderzijds kón men de bisschopstitel niet meer gebruiken omdat die was overgegaan op de landsvorsten, die met de Reformatie waren meegegaan en nu als 'Notbischöfe' allerlei bisschoppelijke functies hadden overgenomen. Zie D. Wendebourg, 'Die Reformation in Deutschland und das bischöfliche Amt' in: *Visible Unity and the Ministry of Oversight. The Second Theological Conference held under the Meissen Agreement enz.* London 1997, 274-302. Vgl. *supra*, p. 48v.

⁸⁶⁹ Over de moderator zie b.v. *Ontwerp van een nieuw Algemeen Reglement en eenige Organieke Reglementen voor de Ned. Hervormde Kerk, opgesteld namens de Vereeniging "Kerkopbouw"*, Baarn z.j. (1933), artikel 7. Vgl. *supra*, p. 91.

schop als ‘hogere ambtenaar’ of toezichhouder kan de bureaucrativering van de kerk alleen maar in hand werken. Bovendien: in de Nederlandse gereformeerde traditie wordt het woord *opziener* soms geassocieerd met de ambtsdrager die nu juist als de antipode van de bisschop geldt: de ouderling.⁸⁷⁰ Wellicht zou het door de *Groupe des Dombes* voorgestelde *épiscopie* (Nederlands: *episkoop*) een alternatief kunnen zijn,⁸⁷¹ omdat het in zijn vreemdheid de bijbelse context oproept. Maar tegelijk roept het associaties op met de vroeger zogeheten toverlantaarn.⁸⁷² Vermoedelijk zit er niets anders op dan de in de oecumene algemeen gangbare term *bisschop* (engels: *bishop*, Duits: *Bischof*) voorlopig maar aan te houden. (eventueel afgewisseld door *episkoop*), ook al omdat het om een verbastering gaat van het bijbelse *episkopos*, en als zodanig een correcte aanduiding is van wat de belangrijkste taak is van de bisschop: ‘omzien’ naar mensen.⁸⁷³

In het oecumenisch gesprek over het bisschopsambt zijn van protestantse zijde vrijwel altijd slechts de negatieve aspecten ervan breed uitgemeten: machtsmisbruik, corruptie, centralisme, hiërarchie etc. Dat gebeurde met recht en reden, zeker waar het de episcopale praktijk van de late middeleeuwen betreft. Terecht hebben de reformatoren, zoals we gezien hebben, daartegen fel geprotesteerd - waarmee nog niet gezegd is dat ze het bisschopsambt zonder meer verwierpen.⁸⁷⁴ Vraag is of voor de reformatorische kerken de tijd niet gekomen om de eigen confessionele en kerkordelijke oordelen, die maar al te vaak tot vooroordelen⁸⁷⁵ geworden zijn, kritisch te

⁸⁷⁰ NGB artikel 30 gebruikt voor ouderlingen het woord ‘opsienders’ (Latijns editie: *seniores*, Franse editie: *surveillans*), in tegenstelling tot art. 31, waar gesproken wordt van ‘ouderlingen’ (Latijns editie: *seniores*; Franse editie: *anciens*). Vgl. *supra*, p. 58, noot 142.

⁸⁷¹ In het rapport *Le ministère épiscopal*, Taizé 1976, 12 wordt de keuze voor *épiscopie* als volgt gemotiveerd: ‘Nous employons volontairement ce terme du N.T. pour ne pas identifier nécessairement le ministère dont il s’agit avec l’une ou l’autre de ses réalisations historiques (évêques, surintendant, président). Cf. ook *a.w.*, 55.

⁸⁷² Van Dale’s *Groot Woordenboek* omschrijft *episcoop* als ‘toestel tot projectie van ondoorzichtige afbeeldingen’.

⁸⁷³ Het nog altijd lezenswaardige rapport *The Church-its Nature, Function and Ordering*, in 1964 verschenen met het oog op het samengaan van congregationalisten, methodisten en presbyterianen in Australië, noemt drie redenen waarom men na ampel beraad gekozen heeft voor het woord ‘bisschop’: (a) het bijbelse woord *episkopos* en zijn traditionele vertaling met ‘bisschop’ noodzaakt ons tot kritische toetsing van het historische gegroeide bisschopsambt aan het Woord van God en zo nodig tot hervorming ervan: *ecclesia semper reformanda*. (b) de aanduiding ‘bisschop’ heeft een lange geschiedenis en wordt ook in bepaalde gereformeerde en methodistische kerken gebruikt. (c) de keuze voor het woord ‘bisschop’, waarmee een groot deel van de wereldkerk vertrouwd is, ziet men als een teken van hoop op bredere verenigingen in de kerk van de toekomst. Zie *The Church-its Nature, Function and Ordering*, Melbourne 1964, 48.

⁸⁷⁴ Calvin b.v. protesteerde niet tegen de praktijk van de vroege kerk; integendeel, hij preeste de bisschoppen van die tijd vanwege hun trouw aan het woord van God (Instituut IV,4). Maar hij was uiterst kritisch over wat hij in de kerk van zijn dagen zag aan ontrouw (Inst. IV, 5). Vgl. ook de opmerking van J. Pannier, *Calvin et l’épiscopat*, Paris-Strasbourg 1927, 19: ‘Ce que Calvin trouve à blâmer dans l’épiscopat, ce n’est pas la dignité en elle-même, mais le mauvais usage que certains dignitaires en font’. Van Luther kan iets dergelijks gezegd worden. Terecht zegt G. Krödel, dat Luther niet alleen (negatief) het pauselijke bisschopsambt wilde afbreken, maar ook (positief) een echt, evangelisch bisschopsambt wilde opbouwen. Om dat laatste te bereiken wilde hij laten zien wat een werkelijk evangelisch bisschopsambt is en hoe een evangelische bisschop handelt. Zie G. Krödel, ‘Luther und das Bischofsamt nach seinem Buch “Wider den falsch genannten geistlichen Stand des Papes und der Bischöfe” (1522)’, in M. Brecht (Hrsg.), *Luther und das Bischofsamt*, Stuttgart 1990, 27-65 (33).

⁸⁷⁵ A. Houtepen, ‘Het bisschopsambt in de vroege kerk’ in: M. Brinkman en A. Houtepen (red.), *Geen kerk zonder bisschop? Over de plaats van het ambt in de orde van de kerk* (IIMO Research Publication 46), Zoetermeer 1997, 40.

bezien om vervolgens te vragen welke motieven - gezien de in het vorige hoofdstuk beschreven gegroeide consensus - zouden kunnen worden aangevoerd om invoering van het bisschopsambt in de sow-kerken te overwegen, teneinde daarmee aansluiting te zoeken bij de ontwikkelingen in de wereldkerk. Voor zover ik zie zijn er minstens vier motieven te noemen:

1.1 EEN PASTORAAL MOTIEF

*Met de waarlijk bisschoppelijke visitorator of visiterende bisschop (...) zou in het gereformeerde kerkelijk leven een kostelijk stuk kerkregering zijn ingevoegd.*⁸⁷⁶

Noordmans schreef deze woorden, die we al eerder tegenkwamen,⁸⁷⁷ als lid van de door Kerkopbouw ingestelde commissie, die in 1933 een reorganisatievoorstel publiceerde.⁸⁷⁸ Een belangrijk onderdeel daarvan - de invoering van (provinciale) kerkvisitatoren en een (landelijke) moderator - kwam voort uit het bezwaar van Kerkopbouw tegen het onpersoonlijk karakter van de presbyteriale kerkorde. Al zou daaraan bij de invoering van de kerkorde-1951 gedeeltelijk tegemoet gekomen worden door de invoering van de colleges van visitatoren-provinciaal en -generaal, het bezwaar van Kerkopbouw geldt nog steeds. Niet alleen omdat het persoonlijk pastoraat niet tot de taken van de visitatoren behoort,⁸⁷⁹ maar vooral omdat het presbyteriale systeem per definitie onpersoonlijk is. Het is dan ook niet te verwonderen dat in kerken als de NHK en de GKN van tijd tot tijd in gesprekken over het pastoraat aan predikanten en hun gezinnen de roep om 'iets episcopaaals' klinkt. De pleidooien van H. Schroten (1961) en J. Plomp (1967) voor een *pastor pastorum*, evenals de discussies daarover in de hervormde en gereformeerde synoden, zijn daar sprekende voorbeelden van.⁸⁸⁰ Ondanks de breed onderbouwde historische en theologische argu-

---

⁸⁷⁶ O. Noordmans, *Beginselen van Kerkorde* (Kerkopbouw-Geschriften Reeks E no 1), Assen 1932, 17.(= V W 5, Kampen, 1984, 172-193, 183).

⁸⁷⁷ *Supra*, p. 87, noot 292. Elders schrijft Noordmans dat met de invoering van de visitorator/moderator de beste zijde van het episcopaat voor de kerk dienstbaar gemaakt zou worden: 'de episcopale geest zonder de bisschoppelijke heerschappij' (405). Zie O. Noordmans 'Gewijzigde leertucht', V W 5, 403-406 (405). Het artikel werd geschreven in 1937.

⁸⁷⁸ Zie daarover *supra*, p. 90, par. 1.3.10.

⁸⁷⁹ Merkwaardig overigens, want van huis uit heeft de visitatie een sterk pastoraal karakter. Het oudste bericht erover stamt uit het jaar 360. Toen bepaalde het concilie van Laodicea dat er *periodeutai* of *visitatores* in naam van de bisschop moesten rondgaan langs steden en dorpen teneinde om te zien naar het volk. Visitatie was dus oorspronkelijk een herderlijk omzien van de *episkopos* naar het volk. Pas later in de late middeleeuwen kreeg dit instituut vooral een juridisch karakter. In het gereformeerd kerkrecht bleef de functie en de plaats van de visitatie onduidelijk. De synode van Dordrecht 1618-1619 vertrouwt haar toe aan predikanten van de classis. Vanaf 1921 - dus nog onder het reglement 1816 - wordt de visitatie provinciaal geregeld. Terwijl de NH kerkorde 1951 haar in ordinantie-11 over het opzicht - dus niet in ord. 13 over de 'herderlijke zorg' - toevertrouwt aan visitatoren-provinciaal en -generaal (predikanten en ouderlingen). Ook in de ontwerp-kerkordes van de komende sow-kerk is de visitatie ondergebracht bij opzicht (ordinantie 10) terwijl ze wordt uitgeoefend door regionale commissies voor de visitatie, bestaande uit door de classes benoemde predikanten en ouderlingen. De visitatie is dus weer teruggegeven aan de classis. De precieze functie ervan moge niet altijd duidelijk zijn, feit is dat met de visitatie een episcopaal element in het presbyteriale kerkrecht bewaard is gebleven. Terecht noemt L.J. Koffeman dat een 'gelukkige inconsequentie'. Zie daarover *supra*, p. 65.

⁸⁸⁰ *Supra*, p. 138 (H. Schroten), p. 136 (de discussie in de NHK), p. 151. (de discussie in de GKN) en p. 154 (J. Plomp).

mentatie vonden deze pleidooien echter geen gehoor - steeds op grond van het gebruikelijke argument dat het presbyteriale systeem erdoor zou worden ondermijnd. Momenteel is de pastorale nood onder predikanten (en hun gezinnen) echter veel groter dan veertig jaar geleden. Het verbaast ons dan ook niet dat de figuur van de *pastor pastorum* opnieuw veel aandacht krijgt, zowel in de oecumene⁸⁸¹ als in de praktische ecclesiologie.⁸⁸²

Op de inmiddels gezamenlijke hervormd/gereformeerde predikantenvergadering van 1997 heeft G. Heitink in een referaat, getiteld *De dominee gaat voorbij* de problematiek van het moderne predikantschap uitvoerig aan de orde gesteld.⁸⁸³ Vroeger vielen persoon, ambt en beroep samen, maar vanwege de steeds toenemende personalisering (alles wordt aan de persoon opgehangen), clericalisering (de geestelijkheid bouwt zijn eigen ambtstheologie) en professionalisering (ambtelijkheid maakt plaats voor ambachtelijkheid) wordt het traditionele predikantschap steeds meer een aangevochten zaak. Vaak lopen predikanten aan het begin van hun loopbaan al vast. Heitink pleit dan voor een andere organisatie van het predikantschap, met meer aandacht voor specialisatie, differentiatie, teamwork en loopbaanontwikkeling. De carrière van de theoloog ziet hij verlopen van predikant-in-opleiding, via junior-predikant (vicaris) naar predikant in volle rechten (onder supervisie van een senior-predikant) en leidinggevende functies als senior-predikant - 'geen bisschop of superintendent, maar een meer ervaren collega'.⁸⁸⁴ Uit de kring van de senior-predikanten wordt dan een geheel of gedeeltelijk vrijgestelde bovenplaatselijke ambtsdrager gekozen als *pastor pastorum* - een benaming die Heitinks voorkeur heeft boven die van superintendent, classisleider of mentor. Verder is hij ervan overtuigd dat binnen een goed geleid team beter leiding gegeven kan worden aan individuele predikanten.

---

⁸⁸¹ Te denken valt hier aan de eerder besproken herenigingsplannen van de *Scottish Church Initiative for Union* (SCIFU), waarin aan de bisschop van de verenigde kerk belangrijke pastorale taken zijn toegedacht, onder meer die van *pastor pastorum*: 'The SCIFU proposals sees the bishop as not only a pastor to the pastors and their families, but as extending his or her pastoral care to the maxi-parish ministry teams, and to consultations with the maxi-parish councils'. Zie *Scottish Church Initiative for Union Proposal, Final Report*, 2003, par. 10.7.

⁸⁸² Zie over de veranderde positie van de predikant in kerk en samenleving en de gevolgen daarvan voor zijn persoon en werk: G. Heitink, *Biografie van de predikant*, hfdst 6 en 7, met de daarbij vermelde literatuur. Een stem uit de praktijk: H. Klaassens, 'Vastgelopen als predikant', *Predikant en Samenleving*, 76/4 (1999), 6-7: 'Juist het pijnlijke van het vastlopen en het in toenemende mate voorkomen van het verschijnsel, zou er m.i. toe moeten leiden dat er meer aandacht aan wordt besteed. Misschien een taak voor de predikant-scriba van het RDC of voor de werkbegeleiding? Onze kerken kennen geen bisschop of, zoals in de Duitse structuur, een *Probst*. Op de werkbegeleiding doe je pas een beroep als het dreigt mis te gaan, maar kan er niet eerder een telefoontje, een brief, een bezoek komen? Ik geloof dat we erg gebaat zouden zijn bij een 'pastor pastorum' (6). Een belangrijke aanzet in deze richting geeft G. van Dam, *Dichter bij het Onuitsprekbare. Over geestelijke begeleiding voor en door pastores*, Baarn 2003, met name in zijn 'Aanbevelingen voor een kerkelijk beleid met betrekking tot geestelijke begeleiding voor pastores' (194-195). Overigens misten wij in deze studie, waarin het thema 'mystagogie' veelvuldig ter sprake komt, een verwijzing naar de (vroegchristelijke) bisschop in zijn rol van mystagoog.

⁸⁸³ G. Heitink, 'De dominee gaat voorbij. Het veranderend beroep van predikant', *Predikant en samenleving* (74-3), 1997,

3-8. Al eerder had Heitink de thematiek van het beroep van predikant in een postmoderne samenleving aan de orde gesteld in de *Kroniek* van het *GTT* 96 (1996), 30-35. Datzelfde doet hij in zijn later verschenen *Biografie van de Dominee*, Baarn, 2001, maar dan vanuit historisch perspectief en gericht op de toekomst.

⁸⁸⁴ G. Heitink, *Predikant en Samenleving*, 7.

‘Dit zal de roep om een bisschop doen afnemen’, want ‘ook de teamleider is predikant en geen bisschop’.⁸⁸⁵

Wat opvalt in dit betoog is Heitinks reactie op ‘het verlangen naar een bisschop dat sinds kort hier en daar in onze kerken rondzingt’.⁸⁸⁶ Hij ziet daarin een gevolg van ‘de ambtelijkheid, die sinds het BEM-rapport de oecumenische wind mee heeft’ en zijn vraag is, ‘of de behoefte aan een meer hiërarchische leidingsstructuur niet beter langs de weg der professionalisering kan worden beantwoord’.⁸⁸⁷ Nu kan het niet de bedoeling zijn bezwaar te maken tegen meer professionaliteit in het predikantschap⁸⁸⁸ (Heitinks voorstellen daarvoor verdienen serieuze overweging), maar de vraag is wel, waarom deze praktische theoloog zich zo nadrukkelijk afzet tegen de bisschop, terwijl hij zelf pleit voor een nieuw soort ‘opzicht’: dat van de senior-predikant, de teamleider en zelfs de *pastor pastorum*, stuk voor stuk figuren die wel degelijk ‘episcopale’ trekken vertonen. Het is duidelijk dat Heitink de nieuwere oecumenische opvatting van het bisschopsambt als een persoonlijke vorm van *episkopè*, die alleen maar in collegiaal en communaal verband gestalte kan krijgen, niet serieus neemt en dat hij uitgaat van een vooroordeel, want waarom zou een bisschop niet ook een deskundig leider kunnen zijn en een teamleider een autoritair baasje? Het is niet in te zien waarom Heitinks pleidooi voor meer professionalisering van het ambt van predikant niet even goed - of beter - zou passen in een ecclesiologie, waarin aan het verlangen naar een *pastor pastorum* (dat al zo lang in onze kerken ‘rondzingt’) recht wordt gedaan door de presbyteriale kerkorde uit te bouwen tot een episcopale.

Het gaat ons echter om meer dan alleen de *pastor pastorum*. Mensen van allerlei slag, gelovigen en ongelovigen zien uit naar een pastoraal woord, een gebaar van ontferming, een daad van barmhartigheid van ‘een herder die naar hen omziet’. Men kan zelfs de stelling verdedigen, dat menig protestants pleidooi voor de invoering van het bisschopsambt door *dit* verlangen is ingegeven.⁸⁸⁹

Hoewel de figuur van de bisschop als zodanig in de Schrift niet voorkomt, is het van belang zich te realiseren dat in teksten als 1 Petrus 2:25 (een ‘sleuteltekst’ voor het verstaan van het ambt van *episkopè*, vgl. art. 31 NGB!), de woorden *poimen* (herder)

⁸⁸⁵ G. Heitink, *Kroniek GTT* 96 (1996), 34/35.

⁸⁸⁶ Bedoeld is waarschijnlijk het publicitaire stormpje dat opstak naar aanleiding van twee door het Utrechtse Instituut voor Missiologie en Oecumenica (IIMO) georganiseerde studiedagen over het (bischops)ambt (november 1995 en 1996), waarvan de teksten werden uitgegeven onder de titel *Geen kerk zonder bisschop?*, Zoetermeer 1997. Ook in zijn al genoemde *Biografie van de Dominee*, met name hoofdstuk 8, ‘Om de toekomst van een ‘overbodig’ beroep’, brengt Heitink verscheidene keren de bisschop ter sprake - steeds in ongunstige zin. Opvallend daarbij is zijn uiterst onwelwillende interpretatie van het Lima-rapport (210-212), dat volgens hem zou uitgaan van een theologie waarin het ambt een sacramentele, heilsbemiddelende, of zelfs heilsnoodzakelijke rol speelt. Zo’n visie leidt, aldus Heitink, tot clericalisering van het predikantschap (209) en is in strijd met het ‘*laïcale grondmodel*’ van de kerk (275).

⁸⁸⁷ G. Heitink, *Kroniek GTT* 96 (1996), 32.

⁸⁸⁸ Zie daarover R. Brouwer, *Pastor tussen macht en onmacht. Een studie naar de professionalisering van het hervormde predikantschap*, Zoetermeer, 1995.

⁸⁸⁹ Zie bij voorbeeld het artikel van J. Versluis, ‘Gevraagd: nieuwe religieuze leiders’, *HN* 5 juni 1999, 18-20.

en *episkopos* (opziener, bisschop) als synoniemen figureren.⁸⁹⁰ De metafoor van de bisschop als ‘de herder die omziet naar zijn volk’ heeft diepe bijbelse wortels.⁸⁹¹ Hoewel die wortels in de loop der eeuwen nogal eens verstikt zijn geraakt tussen allerlei onkruid, bleef het besef dat de bisschop allereerst pastor dient te zijn in alle tradities bewaard, ook in de reformatie, zowel bij Luther als bij Bucer als bij Calvijn.⁸⁹² Voor een oecumenische consensus over het bisschopsambt is dit oer-bijbelse en algemeen-christelijke aspect op het herderschap dan ook uitermate vruchtbaar gebleken. Zo herbergt de Kerk van Zuid-India anglicanen, presbyterianen, methodisten en congregationalisten, die elkaar gevonden hebben in de erkenning dat het bisschopsambt in essentie een *pastoraal* ambt is.⁸⁹³ Ook de publicaties van de Franse, uit katholieke en protestantse theologen bestaande, *Groupe Des Dombes*⁸⁹⁴ zijn in dit verband van belang. Zo zet het document *Le ministère épiscopal* (1976) het bisschopsambt van meet af aan in de context van het nieuwtestamentisch getuigenis aangaande Jezus Christus, de ‘l’évêque’ (11), ‘le pasteur’ en ‘le gardien’ (12) van zijn kerk, die zijn volk verzamelt en bewaakt ten koste van zijn eigen leven.⁸⁹⁵ Als de Opgestane schenkt Hij door zijn Geest de gaven die nodig zijn om in zijn spoor en in navolging van de apostelen dit ambt van *episkopè* voort te zetten. In dat verband worden protestanten vervolgens uitgenodigd te komen tot een herwaardering van het bisschopsambt - ‘en particulier de son caractère pastoral’ (14).⁸⁹⁶ Dat echter ook in episcopale kerken een herwaardering van het pastoraal karakter van het bisschopsambt niet overbodig is, moge duidelijk zijn. Een befaamd pleidooi daarvoor is ons overgeleverd in de preek van de pastores van de Amsterdamse Studentenecclesia, gehouden in februari 1969, tijdens een celibaatsconflict dat zou leiden tot een breuk met de bisschop van Haarlem en daarmee met het kerkelijk gezag.⁸⁹⁷ Wij laten hier een fragment uit deze preek volgen, omdat een betere beschrijving van het pastoraal karakter van het ambt van *episkopè*, hetzij van katholieke, hetzij van reformatorische snit, nauwelijks denkbaar is:

Wij menen dat het geloofsgebeuren hier, en iedere plaatselijke gemeenschap van gelovige mensen, uitziet naar en roept om iemand, die zou waken over onze bezieling, dat de oorspronkelijke bedoeling van het evangelie in telkens nieuwe gestalte wordt gerealiseerd; die ons wakker houdt en bemoedigt om telkens weer het evangelie aan de orde te stellen, of het gelogen komt of niet; één die ons kritische vragen stelt, meeluistert of onze woorden werkelijk be-

⁸⁹⁰ In zijn overzicht van de vroegchristelijke literatuur over de organisatie van de christelijke gemeenschappen schrijft Burtchaell: ‘One of the most interesting synonyms, one used particularly to illuminate the title of *episkopos*, is shepherd = *poimen*’. Zie J.T. Burtchaell, *From Synagogue to Church. Public services and offices in the earliest Christian communities*, Cambridge 1992, 297.

⁸⁹¹ *Infra*, p. 241 (‘WAAR BLIJFT GODS WOORD?’).

⁸⁹² *Supra*, par. 1.1.1 (‘Luther en de lutherse traditie’), par. 1.2 (‘Martin Bucer: brugfiguur tussen Straatsburg, Londen en ’s Gravenhage’), par. 1.3.1 (‘Van Bucer naar Calvijn’).

⁸⁹³ *Infra*, p. 367, par. 2.3.4.2.1

⁸⁹⁴ Groupe des Dombes, *Le ministère épiscopal. Réflexions et propositions sur le ministère de vigilance et d’unité dans l’Eglise particulière*, Taizé, 1976. De nummers in de tekst verwijzen naar de paragrafen.

⁸⁹⁵ Met verwijzing naar Joh. 10:11-18 en 11:51-52.

⁸⁹⁶ ‘Nous proposons que soit revalorisée la signification ministère épiscopal, en particulier de son caractère pastoral, et que soit retrouvé le sens de sa personnalisation comme signe d’unité’. De auteurs citeren hier hun eerdere publicatie: *Pour une réconciliation des ministères*, Taizé, 1973, paragraaf 44.

⁸⁹⁷ De tekst, ondertekend door J. van Kilsdonk, H. Oosterhuis, T. van der Stap en J. Vrijburg, is te vinden in het *Katholiek Archief*, nummer 12-13/21-28 maart 1969, 317-322.

vrijdend zijn en onze intenties zuiver; iemand, een 'toeziener' in de beste zin van het woord, een bisschop, die zichzelf en ons toetst aan het evangelie, dat niet ons monopolie is, zomin als het zijne of van wie dan ook.⁸⁹⁸

Reiken Noordmans en de Amsterdamse studentenpastores elkaar hier de hand? In elk geval kunnen we concluderen dat ook om pastorale redenen de invoering van een ambt van *episkopè* van grote betekenis zou zijn. Het is niet eens nodig om op zoek te gaan naar een dergelijke figuur: in verschillende gedaanten en gedachten leeft hij/zij reeds *incognito* onder ons: in de visitatoren,⁸⁹⁹ in de werkbegeleiders van predikanten en vooral: in de lutherse synodepresident, die - zoals we zagen - niet alleen een aantal 'episcopale' taken vervult, maar ook als *pastor pastorum* fungeert.⁹⁰⁰ Het enige wat gebeuren moet is dat de functie van deze ambtsdragers moet worden omgebogen in de richting van een voor ieder herkenbaar persoonlijk ambt van *episkopè*. Naar ons inzicht zou de PKN haar ambtsdragers, haar gemeenteleden en de vele 'randbewoners' daarmee een uiterst belangrijke dienst bewijzen.

1.2 EEN ECCLESIOLOGISCH MOTIEF

*Zo 'staat' de predikant voor de verkondiging van het Evangelie, de ouderling 'staat' voor het opzicht over de gemeenten, en de diaken 'staat' voor de zorg van de kerk, ook naar buiten. WIE 'STAAT' ER IN ONZE KRING EIGENLIJK VOOR DE 'EENHEID VAN HET LICHAAM VAN CHRISTUS?'*⁹⁰¹

Deze - niet toevallig door hem in kapitalen afgedrukte - vraag van G.P. Hartvelt, raakt de Achilleshiel van het gereformeerd protestantisme: zijn grote verdeeldheid, of zelfs verscheurdheid.⁹⁰² Hoe verheugend het ook is dat drie Nederlandse kerken van de reformatorische traditie zich zullen verenigen in één Protestantse Kerk in Nederland, iedereen weet dat er nog genoeg onderlinge verschillen zijn in kerkbesef, in geloofsopvatting, in organisatiestructuur. En juist wanneer de eenwording in zicht komt, kunnen die verschillen gemakkelijk tot struikelblokken worden. Onvermijdelijk doet zich dan ook de vraag voor: hoe en door wie zal deze kerk straks bij elkaar gehouden worden? 'Wie staat er bij ons voor de eenheid?' Het confessionele antwoord is bekend: de kerk wordt bijeengehouden door Jezus Christus, het Hoofd der Kerk en 'de enige ware Bisschop' (NGB art. 31). Maar deze belijdenis is niet vol-

⁸⁹⁸ *Ibidem*, 319.

⁸⁹⁹ J. Hendriks beschouwt de visitatie (opgevat naar hervormd model: niet als controle-bezoek maar als pastoraal bezoek), als de naar buiten gaande beweging van de gastvrijheid. Hij ziet dit 'uitgaan naar vreemdelingen' gestalte krijgen in de classis en is van mening dat de uitvoering ervan moet worden opgedragen aan 'een rondreizende bisschop', echter 'onder drie voorwaarden: zij wordt gekozen door de gemeenten, voor een beperkte periode en zij blijft buiten de hiërarchie'. Zie J. Hendriks, 'Deo Gratias. Lezing bij de opening van het Regionaal Dienstencentrum voor de SoW-kerken in Gelderland' (23-03-2001).

⁹⁰⁰ *Supra* p. 41. Overigens tekent Zwanepol hierbij aan dat de synodepresident 'geenszins vergelijkbaar is met een bisschop' en dat hij zijn pastorale taken gemeen heeft met andere lutherse predikanten, die als zielzorger van predikanten zijn aangesteld. Zie K. Zwanepol, *De Evangelisch Lutherse Kerk*, 68.

⁹⁰¹ G.P. Hartvelt, 'Hoe nabij is de verte', *Ouderlingenblad*, 65 nr. 757 (1987), 11-16 (16).

⁹⁰² H. Bavinck sprak zelfs van een 'kerkontbindend element' in de Reformatie: 'Er ligt ook inderdaad in het protestants beginsel naast een kerkhervormend een kerkontbindend element. De éne Christelijke kerk is uiteengevallen in een ontelbaar aantal van kerkjes en sekten, van verenigingen en genootschappen', H. Bavinck, *De Katholiciteit van Christendom en Kerk*. Ingeleid door G. Puchinger, Kampen 1968², 38.

doende. Ze moet ook organisatorisch en kerkrechtelijk gestalte krijgen. Nu hebben de sow-kerken de weg naar elkaar mede daarom kunnen vinden, omdat ze alle drie min of meer georganiseerd zijn volgens het presbyteriaal-synodale systeem, door sommigen (Bronkhorst, Van Ruler) aangeprezen als de meest schriftuurlijke vorm van kerkregering. We hebben echter bij onze terreinverkenning gezien dat ook de verdedigers van het episcopale (Gerritsen) en het congregationalistische (Dingemans) systeem goede bijbelse papieren hebben. De vraag is daarom: moeten we niet toe naar een synthese van deze modellen? Hebben we wellicht de beste elementen van alle drie nodig om zowel aan de eenheid van de kerk als aan haar verscheidenheid recht te kunnen doen? Uit een drietal recentelijk verschenen synodale geschriften blijkt in elk geval dat we met het presbyteriaal-synodale systeem alléén niet uitkomen. Wellicht wordt het tijd dit model van kerkregering open te breken (wat niet betekent: af te schaffen).

Het gaat ons niet om een inhoudelijke bespreking van de problematiek die in de genoemde synodale nota's aan de orde wordt gesteld. Wij willen slechts laten zien dat het presbyteriaal-synodale kerkmodel niet berekend is op de problemen die zich momenteel in onze kerken voordoen. Om vervolgens aan te geven waarom een persoonlijk, collegiaal en communaal uitgeoefend ambt van *episkopè* de voorkeur verdient. Overigens zijn de problemen waarom het hier gaat niet alleen het gevolg van de voorgenomen fusie, ze zijn ten dele ook inherent aan het systeem. Wat het laatste betreft denken we aan twee thema's die reeds in de 'Verklaring van Overeenstemming' (1986) werden gerubriceerd onder de reeks 'spanningsvelden of spanningspunten in onze kerken':⁹⁰³ (1) de verhouding tussen eenheid en pluriformiteit en (2) de verhouding tussen de plaatselijke gemeente en de landelijke kerk. Daarnaast (3) denken we aan de meer recente problematiek van de verhouding tussen ambtelijk regiment en organisatorisch management. Over het eerstgenoemde punt publiceerde de gereformeerde synode een nota, over het tweede de hervormde, terwijl de derde nota het product is van een door beide synodes benoemde onafhankelijke commissie van deskundigen. In alle drie de documenten gaat het impliciet of expliciet over de eenheid c.q. de identiteit van de kerk. Uit alle drie de nota's valt af te leiden dat een episco-presby-gationeel kerkmodel betere mogelijkheden biedt om de problemen hanteerbaar te maken dan het presbyteriaal-synodale.

1. DE VERHOUDING TUSSEN EENHEID EN PLURIFORMITEIT

In de in 2002 verschenen nota '*Een proces van vervreemding?*'⁹⁰⁴ gaat het over de verhouding tussen eenheid en pluraliteit in de GKN en in verband daarmee over de identiteit van de kerk. Kern ervan is, dat bij het zoeken naar de identiteit van de kerk niet zozeer de nadruk gelegd moet worden op haar grenzen, maar op haar 'cen-

---

⁹⁰³ Zie J.M. Vlijm/H.W. de Knijff (red.), *Elkaar verstaan. Overwegingen na de Verklaring van Overeenstemming*, 173.

⁹⁰⁴ *Een proces van vervreemding? Over identiteit en communicatie in de GKN*. Eindrapport van de Commissie *ad hoc*. Rapporteurs J.J.A. Doolaard en E.H. Egberts. Uitgave synodebureau GKN, Utrecht 2002 (niet in de handel).

trum',⁹⁰⁵ de naam van God, die als een 'haardvuur' de ruimte van de kerk verwarmt. Omdat de gelovigen, hoe verschillend ook, delen in hetzelfde vuur, moet pluraliteit niet bestreden, maar geaccepteerd worden, als uitgangspunt voor gesprek en dialoog. Van hieruit wordt een krachtig pleidooi gevoerd voor een pluriforme kerk, waarin een klimaat heerst van openheid, ruimte en dialoog. De ambtelijke vergaderingen hebben daarbij een speciale verantwoordelijkheid. Hoe 'therapeutisch'⁹⁰⁶ ook van toon, het blijft een abstract betoog. Het beschreven kerkmodel blijft diffuus, het krijgt geen 'gezicht'. Wat eraan ontbreekt is een mens 'tot eenheid toegerust' (Ignatius van Antiochië), die als representant van de 'Naam in het midden' de gemeente inspireert tot een denken en doen 'in de ruimte van de Naam' (G.M. Landman) en daarin helend werkzaam is.⁹⁰⁷ Iemand die bruggen slaat en verbindingen legt tussen mensen en groepen, tussen 'boven' en 'beneden', tussen vroeger en nu. Kortom iemand die inhoud geeft aan één van de belangrijkste aspecten van het vroegchristelijke ambt van *episkopè*.

2. DE VERHOUDING TUSSEN LOKALE GEMEENTE EN LANDELIJKE KERK

Hetzelfde moet gezegd worden van de hervormde nota *Om de eenheid en de heilheid van de kerk (2001)*.⁹⁰⁸ Daarin gaat het over de verhouding tussen de lokale gemeente en de landelijke kerk, met name de vraag of een gemeente die niet kan of wil meegaan met de fusie tussen de NHK, de GKN en de ELK het recht heeft zich af te scheiden. Met sterke argumenten wordt gesteld dat het antwoord 'nee' moet zijn. De NHK is niet congregationalistisch georganiseerd, ook niet alleen maar *presbyteriaal*, in de zin van plaatselijk, maar *presbyteriaal-synodaal*, in een polariteit van plaatselijke en landelijke kerk. De NHK is evenmin episcopaal, al hebben de meerdere vergaderingen wel hun eigen verantwoordelijkheid om gestalte te geven aan het kerkzijn in de wereld. De beslissingen daarover worden echter in gezamenlijk beraad genomen en niet op persoonlijke titel. Overigens is de synode 'tot aan de grens van het mogelijke' gegaan om gemeenten die niet willen (of kunnen) meegaan in de

---

⁹⁰⁵ Dit 'denken vanuit het midden' is gebaseerd op de consensus inzake de ecclesiologie, zoals voorgesteld door de werkgroep Kernen van Belijden en overgenomen in de *Verklaring van Overeenstemming* (1987). Zie *Elkaar verstaan*, 165-174. Vgl. de beide gereformeerd/hervormde synodale handreikingen *Samen kerk zijn in de nabij toekomst*, deel 1, Kampen 1980, 42 ('Is er perspectief voor een consensus, wanneer men ervoor pleit dat men hier zal moeten denken vanuit het midden en niet vanuit een moeilijk bepaalde periferie?') en *Idem*, deel 2 (1983), 15 (de confessionele invulling van dit 'midden' met behulp van het *sola scriptura*, *sola gratia* en het *sola fide* als het 'het hart van het Evangelie' en 'het geheim van saamhorigheid') en 26 (de verwijzing naar Newbigins christologische verankering van dit 'midden': 'Ik ben er zeker van dat dit (= de eenheid van de christenheid, JK) niet bereikt kan worden door te proberen de grenzen van de Kerk te omschrijven. Het kan alleen maar bereikt worden door een onvermoeibaar blijven bij het Centrum - Jezus Christus zelf'. Zie L. Newbigin, *Wereld en Zending* 8 (1979), 1-14 (toespraak tot de gezamenlijke vergadering van de synoden van de GKN en de NHK, november 1978).

⁹⁰⁶ K. Posthumus karakteriseert het rapport als 'een therapeutische poging om het kerkelijk gesprek vlot te trekken, na de polarisatie van de afgelopen jaren'. Zie *wd* 51, 02-03-2002, 20.

⁹⁰⁷ Zie P.A. van Stempvoort, *Eenheid en Schisma*, Nijkerk 1950, 129: 'Het *corpus* der *ekklesia* vraagt om de beoefening der eenheid op allerlei wijze: het vraagt ook om de *anthropos eis henosin katèrismenos* (Ignatius van Antiochië, *Ad Phil.* 8,1), in het bijzonder in tijden waarin de band tussen de gemeenten bedreigd wordt. Naast het vaak waardevolle werk der synoden behoort deze "mens tot eenheid toegerust" principieel tot de mogelijkheden ener christelijke kerkorde'.

⁹⁰⁸ *Om de eenheid en de heilheid van de kerk*. Rapport voor de generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Uitgave synodebureau NHK, Utrecht 2001 (niet in de handel).

verenigde kerk de ruimte te geven (38). Omdat de klacht was dat de toon van de nota te veel kerkrechtelijk was en te weinig pastoraal, werd in een tweede versie onder meer het advies opgenomen om bij voorkomende problemen de visitatoren in te schakelen,⁹⁰⁹ later nog aangevuld met het besluit tot instelling van 'speciale commissies voor bijzondere zorg',⁹¹⁰ om de pijn te verzachten. Hier schemert iets door van het persoonlijk ambt van *episkopè*, waarvan in het gereformeerde kerkrecht, zoals we in deel I gezien hebben, nog sporen zijn overgebleven. Is van hieruit de stap naar een persoonlijke vorm van *episkopè*, collegiaal en communiaal ingekaderd, werkelijk zo groot? En is een van de sterke punten van het episcopale stelsel niet dat de bisschop functioneert als verbindingsschakel tussen de lokale en de universele kerk, waardoor - althans ambtstheologisch - het dilemma lokaal-landelijk wordt overstegen?

3. DE VERHOUDING TUSSEN AMBTELIJK REGIMENT EN ORGANISATORISCH MANAGEMENT

Het derde document, getiteld *Op weg naar evenwicht*, (2002)⁹¹¹ heeft evenals de daarop gebaseerde beleidsnota *Keuzes zichtbaar maken* (2002),⁹¹² betrekking op de structuur en de organisatie van de komende verenigde kerk. Ook deze stukken bekijken we alleen vanuit het perspectief van het ambt van *episkopè*. Kern van de nota is dat het bestuur van de dienstorganisatie vrijwel is losgemaakt van de ambtelijke vergaderingen. Een onafhankelijk bestuur, slechts door middel van een dun draadje verbonden met het moderamen van de synode, heeft - met goedvinden van de synode - de leiding in handen.⁹¹³ Terwijl vanuit ecclesiologische perspectief een eenvormig en eenduidig bestuursmodel dringend nodig was, is onder invloed van het management-denken gekozen voor een scheiding van bestuur en uitvoering.⁹¹⁴

Wordt in de nota *Op weg naar evenwicht* de dienstenorganisatie losgekoppeld van de ambtelijke organen, de beleidsnota *Keuzes zichtbaar maken* gaat nog een stap verder: daarin worden ambtsdragers ondergebracht onder de categorie 'deskundige vrijwilligers', die de 'professionals' van de dienstenorganisatie adviseren of ondersteunen.⁹¹⁵ Daarmee zijn de rollen omgekeerd: de professionele arbeidsorganisatie

⁹⁰⁹ Zie *Om de eenheid en de heelheid van de kerk*, 35.

⁹¹⁰ Het gaat om commissies die gevraagd en ongevraagd hun diensten aanbieden aan gemeenten waarin de vereniging grote spanningen oproept. Het doel is de eenheid binnen de kerken te bewaren. Zie overgangsbepaling 28-32 bij de kerkorde van de PKN (in eerste lezing vastgesteld door triosynode van 21-23 november 2002).

⁹¹¹ *Op weg naar evenwicht. Rapportage van de commissie van deskundigen*. Uitgave bureau triosynode, Utrecht 2002 (niet in de handel).

⁹¹² *Keuzes zichtbaar maken. Beleidsplan van de Samen-op-Weg-kerken voor de dienstenorganisatie voor de overgangperiode 2003-2004*. Gezamenlijk ingediend door het triomoderamen en het bestuur van de dienstenorganisatie. Uitgave bureau triosynode, Utrecht 2002 (niet in de handel).

⁹¹³ Het bestuur van de arbeidsorganisatie bestaat uit zes leden: vier 'deskundigen met affiniteit voor de kerk' en twee leden van het moderamen van de synode, waaronder de secretaris generaal. De synode benoemt het bestuur, terwijl haar beleidsmatige rol beperkt blijft tot het beoordelen van de door het bestuur opgestelde beleidsplannen, begrotingen en jaarrekeningen.

⁹¹⁴ B.A.M. Luttikhuis, 'Geef de triosynode vrij spel aan de managers?', *Centraal Weekblad*, 22-3-2002, 8-9.

⁹¹⁵ 'Onder vrijwilligers worden vanuit dit perspectief (bedoeld is: het inzetten van deskundigen op basis van vrijwilligheid, JK) ook ambtsdragers gerekend. Hun verantwoordelijkheid op dit terrein behoort tot

zet de koers uit en de ambt dragers, die voorheen een besturende taak hadden in de bovenplaatselijke organen, zijn gedegradeerd tot adviseurs van de 'professionals': 'Voortaan zijn de functionarissen geen assistenten van ambts dragers, maar is het omgekeerd: de ambts dragers zijn adviseurs van de functionarissen' (J. Hendriks).⁹¹⁶ Het ziet er naar uit dat we terecht zijn gekomen bij een hiërarchie die kwalijker is dan die van de besturenkerk van 1816: toen lag de werkelijke macht nog bij een ambtelijk orgaan, het synodebestuur, nu maakt het bestuur van de arbeidsorganisatie de dienst uit.

In elk geval heeft de PKN door voor dit organisatie model te kiezen de aloude reformatische (en algemeen-christelijke!) ambtstraditie, waarbij bestuur en uitvoering in één hand zijn, verlaten.⁹¹⁷ Geconcludeerd moet worden dat met de nieuwe structuur van de arbeidsorganisatie - althans in kerkrechtelijk opzicht - het evenwicht niet hersteld is, maar nog meer verstoord.

Dat hetzelfde verschijnsel zich afspeelt in allerlei maatschappelijke instellingen en organisaties, zoals onderwijs en gezondheidszorg, is genoegzaam bekend. Ook dat de scheiding van bestuur en uitvoering maar al te vaak geleid heeft tot bureaucratisering en existentiële vervreemding. Steeds vaker vallen er dan ook signalen te beluisteren die wijzen in de richting van een betere integratie van beheer en uitvoering. Zo zegt de socioloog K. Schuyt in zijn Kohnstammlezing: 'In elke organisatie bestaat een spanning tussen beheer of management enerzijds en het professionele werk anderzijds. Ooit vielen die twee samen in één professionele organisatie. Door hun splitsing is het aanzien van beheerders vergroot en van uitvoerders verkleind. (..) Beheer en uitvoering zouden weer in één hand moeten komen, bij één hoofd en één hart.'⁹¹⁸

Des te meer aanleiding is er om met M. Gosker - te pleiten voor een overkoepelend ambt van *episkopè*, persoonlijk, collegiaal en communiaal uitgeoefend, waarin de

---

hun ambtelijk werk', *Keuzes zichtbaar maken*, 6. Overigens is er in deze nota sprake van twee soorten 'professionals': terwijl men in verband met de landelijke en provinciale dienstenorganisaties spreekt van 'beroepskrachten' (= functionarissen) die ondersteund worden door 'vrijwilligers', noemt men even verder de plaatselijke gemeente 'een 'vrijwilligersorganisatie' die ondersteund wordt door 'beroepskrachten' (= de predikanten) (10). Hier vindt een identificatie plaats van ambtelijke categorieën met sociologische. Terecht schrijft W. ten Boom dan ook: 'Wat in dit stuk ontbreekt is (..) een ambtelijk denken, waarin speciale diensten worden waargenomen door speciaal daartoe beroepen personen die met gezag bekleed zijn. In die zin is de nieuwe organisatie uiteraard één grote provocatie van de wijze waarop de kerken zichzelf verstaan', zie W. ten Boom, 'Hoe Israël alsnog het zwijgen krijgt opgelegd', *ldw* nrg 31 (2002), 514.

⁹¹⁶ Zie J. Hendriks, 'Ronde tafel of directietafel?', *Ouderlingenblad* nr. 891, februari 2000, 10-14 (12). RDC-bestuurder en organisatie-adviseur P. Slump constateert in dit verband dat er een nieuw 'ambt' is ontstaan: 'de *vrijwilliger*, die bedoeld is als versterking van de afgebouwde arbeidsorganisatie. Depuatschappen c.q. organen van bijstand zijn afgeschaft', zie P. Slump, 'Een groot verschil', *wd* 52, 1-3-2003, 12.

⁹¹⁷ J. Bruin, 'Ambtelijk of projektmatig?', *ldw* nrg. 31, 503-505.

⁹¹⁸ K. Schuyt, 'Doe ik het wel goed?', *Dagblad Trouw*, 21 april 2001 (bekorte versie van de tweede Kohnstammlezing, gehouden in het Kohnstammhuis te Amsterdam).

lijnen van bestuur en management samenkomen, ‘opdat de kerk beschermd wordt tegen een onpersoonlijke bureaucratie en de eenheid van de kerk gediend wordt’.⁹¹⁹

1.3 EEN OECUMENISCH MOTIEF

*Hoewel er niet één exclusief nieuwtestamenteisch patroon is; hoewel de Heilige Geest er meermalen toe heeft geleid om het ambt aan te passen aan de behoeften van de situatie en hoewel ook andere vormen van kerkelijk ambt met de gaven van de Heilige Geest gezegend zijn, zou toch het drievoudig ambt van bisschop, presbyter en diaken in onze tijd kunnen dienen als uitdrukking van de eenheid die we zoeken en ook als middel om deze te bereiken.*⁹²⁰

Aldus luidt een belangrijke stelling in BEM-Ministry (voortaan geciteerd als LA = Lima tekst over het ambt). Daarmee wordt impliciet - en verderop ook expliciet⁹²¹ - aan de niet-episcopale kerken gevraagd het bisschopsambt te aanvaarden ‘ter wille van de eenheid die wij zoeken’. Als motivering heet het, eveneens in LA 22, dat het drievoudig ambt het algemeen aanvaarde patroon in de kerk van de eerste eeuwen is geworden en dat veel kerken dit patroon tot op de huidige dag bewaard hebben. Uit de in het vorige hoofdstuk besproken dialogen blijkt dat er inderdaad bij veel niet-episcopale kerken een zekere bereidheid bestaat het bisschopsambt in te voeren, teneinde zo mee te gaan in een beweging die onmiskenbaar ‘de kant van de bisschop uit gaat’, zoals M. Gosker het plastisch formuleert.⁹²² In hetzelfde artikel spreekt ze het vermoeden uit dat de groeiende bereidheid bij niet-episcopale kerken om een episcopaal element te aanvaarden vaak niet zo zeer voortkomt uit echte oecumenische motivatie, maar meer te maken heeft met tekorten in de eigen kerkorganisatie, zoals bureaucratie en een gebrek aan slagvaardigheid en probleemoplossend vermogen. Op onze zoektocht langs de geschiedenis van het Nederlands protestantisme kwamen we in de twintigste eeuw in feite slechts twee namen tegen van theologen voor wie de oecumenische betekenis van het bisschopsambt een existentiële uitdaging vormde: die van de episcopaal denkende J. Loos (en in mindere mate het *Hilversums Convent*) én die van zijn volstrekte antipode: A.A. van Ruler, de grote verdediger van het presbyteriale stelsel. Zo zegt laatstgenoemde:

Met het oog op de getalsverhoudingen in wereldverband wordt het voor mij een steeds drukker vraag, of wij niet ter wille van de eenheid van Christus’ kerk de presbyteriaal-synodale

---

⁹¹⁹ Zie M. Gosker, ‘Het kerkelijk ambt: centrum van eenheid of struikelblok in de oecumene?’, *GTT* 89 (1989), 65-93 (93). Volgens Houtepen is de eenheid van opzicht en management gefundeerd in ‘de ene apostolische *episkopè* zoals die, verdeeld over allerlei taken, verbeeld wordt in het collegiale en solidaire leiderschap van de gemeente onder voorzitterschap van de *episkopos*’. En hij voegt eraan toe: ‘De Nieuwtestamentische leiding van de gemeente bestaat niet in formele of functionele autoriteit, is niet los te denken van onderricht in profetie (1 Tim. 5:17). Ze bestaat niet in management of diplomatie of groepsdynamische stuurmanskunst, al kan dat alles best te pas komen. Het leiden van de gemeente staat in het Nieuwe Testament en in de Vroege Kerk niet *naast* de functies van geloofsonderricht, voorgaan in de liturgie, gemeenschapsopbouw en dienstbaar optreden terwille van de noodlijdenden, maar de leiding bestaat nu juist *in* het met apostolisch gezag “in naam van Christus” uitoefenen van deze functies, geleid door de Geest’. Zie A. Houtepen, ‘Het bisschopsambt in de vroege kerk’, in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 37.

⁹²⁰ Zie LA 22.

⁹²¹ Zie LA 53.

⁹²² M. Gosker, ‘Gaat het de kant van de bisschop uit?’, *IdW* njg 18 (1989), 168-173.

vorm van kerkregering moeten opgeven en de bisschop - met al zijn gezag, dus niet puur als ornament of historisch filtraat! - als teken van de eenheid moeten aanvaarden. Persoonlijk ben ik ervan overtuigd, dat de presbyteriaal-synodale vorm van kerkregering de meest zuivere, de meest katholieke en ook de meest nieuwtestamentische vorm is, die tot dusver bereikt is. Ik houd het er zelfs voor, dat afschaffing ervan ook de structuur van de religie zou raken. Toch meen ik, dat wij ernstig moeten overwegen, of wij eraan vast mogen houden, of wij niet op dit punt ter wille van de eenheid de waarheid moeten prijsgeven.⁹²³

Woorden die getuigen van een waarachtig katholiek kerkbesef - geheel in overeenstemming overigens met het gereformeerde adagium *christianus mihi nomen reformatus cognomen*, door Van Ruler graag en dikwijls geciteerd.⁹²⁴ Maar we leven vijftig jaar later en in het oecumenisch gesprek over het bisschopsambt begint zich langzaam maar zeker iets af te tekenen als een consensus. Het is daarom de vraag of we dan nog 'eenheid' en 'waarheid' zo scherp tegenover elkaar kunnen stellen als Van Ruler deed (en velen met hem). Hebben we als gereformeerden niet met schande en schade geleerd, dat de eenheid een aspect van de waarheid is? En dat juist in het gebrek aan *sensus unitatis* de heresie van de gereformeerde leer ligt?⁹²⁵ Trouwens, als het gaat om aanvaarding van het bisschopsambt 'omwille van de eenheid', gaat het niet om getalsverhoudingen, maar om de gezamenlijke erkenning van het bisschopsambt als uitdrukking van een geloofsintentie, die de ene kerk van Christus kan helpen om evangelische kerk te blijven en die de continuïteit van de apostolische traditie dient. In feite hebben ook de reformatoren die continuïteit-door-de-eeuwen-heen willen nastreven, zij het met noodgrepen zoals een presbyteriale successie.⁹²⁶ Bijna vijf eeuwen nadien zullen hun volgelingen de vraag moeten beantwoorden, of zij de alom groeiende convergentie over een geloofwaardig ambt van

---

⁹²³ A.A. van Ruler, 'De betekenis van het institutionaire in de kerk' in: *Theologisch Werk IV*, Nijkerk 1972, 176-200 (195); Vgl. A.A. van Ruler, 'Oecumenisch is: maar één kerk te willen', in: *Idem., Blij zijn als de kinderen*, Kampen 1972, 167-169 en A.A. van Ruler, 'Na vier en een halve eeuw reformatie', in *a.w.*, 170-172.

⁹²⁴ Zie b.v. A.A. van Ruler, *De belijdende kerk in de nieuwe kerkorde*, Nijkerk 1948, 29 en A.A. van Ruler, 'De Reformatie als moment in de traditie van de catholica', in: *Reformatische opmerkingen in de ontmoeting met Rome*, Hilversum/Antwerpen 1965, 17.

⁹²⁵ Zie H.W. de Knijff, 'Hoe katholiek is de Nederlandse Hervormde Kerk? Het oecumenisme vanuit een hervormd perspectief', in: *Met het oog op morgen. Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser*, Zoetermeer 1996, 90-98 (96). Vgl. ook: 'De regel: geen eenheid ten koste van de waarheid is moeilijk te ontcrachten. Toch heeft zij een verkeerde veronderstelling en dat is deze: dat waarheid zou kunnen bestaan zonder te verenigen. Waar waarheid tot verdeeldheid leidt, zou een diepe verontrusting moeten ontstaan en zou de vraag veel zwaarder moeten wegen, of wij wel in de waarheid zijn', *a.a.*, 93. Overigens tekent M.E. Brinkman bij deze stelling van de Knijff terecht aan, dat het tekort aan *sensus unitatis* wel van toepassing is op de latere eeuwen, maar zeker niet op de eerste eeuw van de Reformatie. Hij noemt met name de Nationale Synode van Dordrecht (1618-1619), waar vertegenwoordigers uit Engeland, Schotland, Duitsland, Vlaanderen en Zwitserland aanwezig waren. Zie M.E. Brinkman, 'Ministry and Modern Western Culture', in: A. van Egmond/D. van Keulen (eds.), *Church and Ministry*. (Studies in Reformed Theology 3), Kampen 1999, 111-116.

⁹²⁶ Aldus A. Houtepen, 'De oecumenische gestalte van het bisschopsambt', in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 81-89 (84). Vgl. *a.w.*, 272, waar Brinkman en Houtepen in hun 'Epiloog' het motief tot herinvoering van het drievoudig ambt "omwille van de eenheid" aldus omschrijven: 'Dat betekent niet zoiets als 'omwille van de uniformiteit' en zeker niet omdat dit als zodanig reeds de eenheid van de vroege kerk zou herstellen. Het gaat om de invoering van een structuur van het ambt, die de gemeenschap der kerk ten goede zou komen en waarin het behoud en het herstel van de eenheid beter zouden zijn gewaarborgd. Het gaat om het herstel van de ene *episkopè*, waarin allen zich opnieuw willen voegen'.

episkopè langer kunnen en mogen negeren - mede met het oog op de wereld waarin zij leven.

1.4 EEN CULTUREEL MOTIEF

*De meeste kerkelijke en oecumenische uiteenzettingen over het ambt zijn exegetische en historische uiteenzettingen. Ook als in Samen op Weg publicaties de secularisatie ter sprake komt, wordt maar zelden de relatie gelegd tussen dat wat we in onze moderne cultuur signaleren en dat wat we van het kerkelijk ambt verwachten.*⁹²⁷

Aldus schrijft M.E. Brinkman in zijn artikel *Het ambt als heilzaam symbool in onze cultuur*. Een kerk die gestalte van de *catholica* wil zijn, zal zich moeten bezinnen op de betekenis van het ambt als verwijzend symbool in de cultuur. Daarover willen we nu enkele opmerkingen maken, toegespitst op het bisschopsambt. Overigens past ons hier grote bescheidenheid. Immers als het gaat over de publieke rol van de bisschop, valt er veel negatiefs te melden. Voor velen stond (staat?) de bisschop model voor triomfalisme, autoritair leiderschap en conservatisme. Wanneer dan ook gesteld wordt, dat naast de al eerder genoemde aspecten ook het culturele aspect een belangrijk motief kan zijn om over invoering van het bisschopsambt na te denken, lijkt dat te getuigen van weinig werkelijkheidszin. Toch willen we een poging wagen, voortbouwend op wat Brinkman er over schreef.

Het eerste en belangrijkste wat in dit verband gezegd moet worden is, dat het kerkelijk ambt in het algemeen en het bisschopsambt in het bijzonder iets anders oproept dan op het eerste gezicht voorhanden is: het wil een klein en bescheiden heenwijzing zijn naar een groter geheel van genade en barmhartigheid in een genadeloze en onbarmhartige cultuur.⁹²⁸ Een vrouw, een man aan wie niets menselijks vreemd is, geroepen om iets voor te leven van Gods ontferming. Iemand die in alle aangevochtenheid en toch 'met vrijmoedigheid' op het goede moment durft te spreken - of te zwijgen:

Naar zulke mensen zien we reikhalzend uit. Naar mensen die op tijd met hun vragen het onbarmhartig zwijgen verbreken of juist met hun zwijgen een barmhartig einde maken aan het dagelijks geraaskal op de babbelboxen in onze huiskamers die we in een moment van verstandsverbijstering *televisie*, vergezicht, hebben genoemd.⁹²⁹

En wat de figuur van de bisschop betreft, de reacties op het optreden van de bisschop van Breda, mgr. M.P.M. Muskens, hebben duidelijk gemaakt dat er behoefte is aan een gezagvol en kritisch woord van bisschoppen. 'Niet omdat opeens iedereen bisschoppen wil volgen, maar omdat mensen een perspectief voorgehouden willen krijgen. Er is behoefte aan mensen die enig moreel gezag uitstralen en hun mond open durven doen'.⁹³⁰ Precies hier ligt ook het antwoord op de geïrriteerde reactie

⁹²⁷ M.E. Brinkman, 'Het ambt als heilzaam symbool in onze cultuur', in *Geen kerk zonder bisschop?*, 113.

⁹²⁸ M.E. Brinkman, *ibidem*, 107.

⁹²⁹ M.E. Brinkman, *ibidem*, 111.

⁹³⁰ Bisschop Muskens in het dagblad *Trouw*, 6 juni 1997.

van W. van der Meiden, de hoofdredacteur van HN, op het optreden van bisschop Muskens: 'Je kunt in Nederland jarenlang aan de bel trekken over armoede, binnen en buiten kerk en oecumene, je kunt op je hoofd gaan staan om aandacht te trekken, maar pas als je een mijter op je hoofd zet, wordt er naar je geluisterd'.⁹³¹ Het gaat echter niet om een soort magische werking van een ambtelijk symbool, het gaat wel om de symboliek van Gods ontferming, zoals die zichtbaar wordt in een bisschop met een menselijk gezicht. En naar zulke bisschoppen wordt inderdaad reikhalzend uitgezien. Ze fungeren - godsdienstpsychologisch gezien - als identificatiefiguren. Die hebben mensen nodig. J. Visser zegt daarover:

Identificatiefiguren verbeelden in daad en woord het als gemeenschappelijk ervaren ideaal van vrede en harmonie en inspireren tot blijvende inzet voor een 'betere wereld'. In die zin kunnen bisschoppen in hun kerk, vooral daar waar de gemeenschap hen zelf kiest, tot identificatiefiguren worden. Ze kunnen gezien worden als het symbool van het gemeenschappelijk beleden geloofsideaal en inspireren tot daadwerkelijke inzet. In die zin wordt op nieuwe wijze de taak en opdracht van de bisschop, behoeder en doorgever van het gedeelde geloofsgeheim te zijn, verstaanbaar. Figuren die in hun ambt een dergelijke werking op gelovigen hadden en hebben zijn Martin Luther King, paus Johannes XXIII, de bisschoppen Romero, Helder Camara en Tutu. In hen tekent zich de voor onze tijd inspirerende belichaming van het eenheidsambt af.⁹³²

Het feit dat in het hierboven afgedrukte citaat alleen mannen genoemd worden als identificatiefiguren, brengt ons op een punt dat in dit verband niet verzwegen mag worden: het hoofdzakelijk cultureel bepaalde gegeven dat het aantal vrouwelijke bisschoppen dusdanig klein is, dat mensen bij het horen van het woord 'bisschop' meestal alleen aan een man denken. We kunnen hier niet ingaan op de aan Schrift en traditie ontleende argumenten op grond waarvan aan vrouwen de toegang tot het geordineerde ambt eeuwenlang is ontzegd. Op velerlei wijze zijn die reeds door vrouwelijke theologen weerlegd,⁹³³ terwijl ook door sommige episcopale kerken over de openstelling van het bisschopsambt voor de vrouw belangrijke dingen zijn gezegd.⁹³⁴ Hier volstaan we met op te merken dat het op z'n minst merkwaardig is dat - juist als het gaat om ambtsdragers die de taak hebben in hun omzien naar mensen

---

⁹³¹ HN, 2 november 1996.

⁹³² J. Visser, 'Episcopaal-synodaal: antithese of synthese? Een vraag van kerkstructuur en geloofsverdracht', in *Kosmos en Oecumene*, 21 (1987), 36-41. Zie ook H. Alma, 'Identificatie en charismatisch leiderschap', *PT*, 1999, 479-487 (Themanummer 'Inspirerend leiderschap'). De auteur reageert in haar artikel op een door H. Stoffels verricht onderzoek, waaruit blijkt dat predikanten (zowel mannen als vrouwen) zich vooral laten inspireren door 'mannelijke, twintigste-eeuwse, protestantse theologen'. Ze vindt het verontrustend dat er zo weinig vrouwen genoemd worden als inspirerende figuren, niet alleen vanwege de daarin tot uiting komende weerspiegeling van cultureel bepaalde machtsverschillen, maar ook omdat het voor de identiteitsontwikkeling van pastores van belang is, dat ze zich zowel door vrouwen als door mannen kunnen laten inspireren (486v).

⁹³³ Zie daarvoor vooral de fundamentele studie van Ida Raming, *Priesteramt der Frau - Geschenk Gottes für eine erneuerte Kirche*. (Theologische Frauenforschung in Europa, Band 7), Münster 2002 (met uitvoerige bibliografie). Ook is voor ons onderwerp van belang het artikel van Mary Tanner, 'Communion, Episcopacy and the Ordination of Women', in: *Communion and Episcopacy. Essays to mark the centenary of the Chicago-Lambeth Quadrilateral*, Oxford 1988, 79-91.

⁹³⁴ Zie het EKD-document *Frauenordination und Bischofsamt. Eine Stellungnahme der Kammer für Theologie* (EKD-Texte 44), Hannover 1992; het anglicaanse rapport *Episcopal Ministry. The Report of the Archbishops' Group on The Episcopate*, London 1990, 233-261 ('Women in the episcopate') en 303-325 (Appendix IIIa: G. Carey, 'Women and the Episcopate. An Outline of the Theological Issues bearing upon the Ordination of Women to the Episcopate').

iets van Gods moederlijke ontferming (*rechem* = ontferming = baarmoeder!) te weerspiegelen, uitgerekend vrouwen daarvan uitgesloten zijn. Dat moge voor een belangrijk deel cultureel bepaald zijn, daar staat tegenover dat kerken die het bischopsambt openstellen voor vrouwen, daarmee een belangrijk signaal van heelwording uitzenden in een nog steeds door mannen gedomineerde cultuur.

2. 'WAAR BLIJFT GODS WOORD?'⁹³⁵

Over de bisschop als eikoon van Gods ontferming (Luc. 1:78)

Tot nu toe is een voor reformatorische christenen zeer belangrijk aspect van de vraag naar het bisschopsambt buiten beschouwing gelaten: de vraag of het wel 'bijbels' is, liefst in de betekenis van, 'of het wel in de bijbel voorkomt', of - als dat niet het geval is - dan toch minstens in de zin van 'uit de Schrift af te leiden'. Hoewel deze vraag op exegetische gronden negatief moet worden beantwoord, is daarmee nog niet gezegd dat er niet zoiets bestaat als bijbelse *episkopè*. Dat blijkt wel degelijk het geval te zijn. Voordat we verder gaan is het daarom van belang eerst te vragen naar de bijbelse wortels van het bisschopsambt.

'Hoe moet in onze tijd de kerk geleid en gehoed worden, willen wij trouw zijn aan de bedoelingen van Jezus Christus en ons laten leiden door de Heilige Geest?' Met die tegelijk open en ambitieuze vraag zette in 1979 een symposium over *Episkopè and Episcopate in Ecumenical Perspective*⁹³⁶ de toon voor een nieuwe benadering van een eeuwenoude controverse tussen de kerken over de oorsprong, de gestalte en de noodzaak van het bisschopsambt, aldus A. Houtepen in de bundel *Geen kerk zonder bisschop*⁹³⁷ Waaruit bestond die nieuwe benadering?

Ten eerste hierin dat men probeerde de patstelling die ontstaan was in het debat tussen de verdedigers van de episcopale, de presbyteriale en de congregationele kerkorde over de ontwikkeling van het kerkelijk ambt in de vroege kerk te doorbreken. Alle drie beweerden namelijk dat hún kerkorde het meest 'schriftuurlijk' was. Het nieuwtestamentisch onderzoek⁹³⁸ heeft echter aangetoond dat een dergelijke claim onhoudbaar is. Het NT levert geen blauwdruk voor welke kerkorde dan ook. Houtepen schrijft: 'De claim van de episcopale kerken, dat het bisschopsambt zoals zij het kennen de rechtstreekse voortzetting is van het door Jezus aan zijn apostelen gegeven zendingsmandaat, lijkt historisch evenmin houdbaar als de claim dat de oorspronkelijke kerkelijke gemeenten een presbyteriale kerkstructuur zouden hebben gekend, in de vorm zoals die zich sinds de Reformatie heeft ontwikkeld. Ook de door sommige congregationalisten en 'laagkerkelijken' aangehangen voorstelling, als zou de oorspronkelijke Jezusbeweging slechts 'charismatische' leiders hebben

⁹³⁵ Aldus een kopje in het artikel van A.W. Berkhof, "Over protestantse problemen, reformatorische reacties en gereformeerde geluiden", in: *Kosmos en Oecumene* 21 ('Reacties op Lima'), 1987, 27-35. (29).

⁹³⁶ *Episkopè and episcopate in ecumenical perspective* (Faith and Order Paper 102), Geneva 1980.

⁹³⁷ A. Houtepen, 'Het bisschopsambt in de vroege kerk', in *a.w.* 21, noot 1.

⁹³⁸ Zie o.a. R.E. Brown, 'A brief summary of the NT evidence on *episkopè* and *episkopos*', in: *Episkopè and episcopate in ecumenical perspective* (Faith and Order Paper 102), Geneva 1980, 15-30; E.G. Jay, 'From Presbyter-Bishops to Bishops and Presbyters', *The Second Century* 1 (1981), 125-162; J. Roloff, 'Die Entwicklung kirchlicher Ämter', in J. Roloff, *Neues Testament* (Neukirchlicher Arbeitsbücher), Neukirchen-Vluyn, 1977, 62-76 en J. Roloff, 'Die gemeindeleitende Ämter', Exkurs in *Der Erste Brief an Timotheüs* (Ev-Kath. Kommentar zum NT XV), Zürich/Neukirchen-Vluyn, 1988, 169-189.

gekend, die dan in de tweede generatie door een meer geordend bestuur zouden zijn opgevolgd, berust eerder op modern democratisch wensdenken en anti-institutionalisme dan op historisch onderzoek'.⁹³⁹

Het gaat de opzet van deze historisch-oecumenische studie te buiten, hier de lange en ingewikkelde discussie over oorsprong en ontwikkeling van het ambt samen te vatten,⁹⁴⁰ maar exegeten van vrijwel alle confessies zijn het er vandaag de dag wel zo ongeveer over eens, dat er vanaf de vroegste tijd een grote verscheidenheid van organisatiepatronen moet zijn geweest.⁹⁴¹ In Jeruzalem en sterk joodse milieus treffen we een presbyteriale ordening aan, naar analogie van de organisatie van de synagoge (Handelingen en de brief van Jakobus). In heiden-christelijke hellenistische milieus, waaruit Paulus' brieven stammen, treffen we daarentegen nergens presbyters aan: de apostel benadrukt de charismata van alle gedoopten en de bijzondere verantwoordelijkheid van apostelen, leraren en profeten (1 Kor. 12:28), terwijl hij in Fil. 1:1 *episkopen* en diakens noemt. In 1 Petrus, de Pastorale Brieven en 1 Clemens wordt de integratie zichtbaar van het ene, meer joods-presbyteriale, en het andere, meer grieks-episcopale organisatiepatroon, waarin de *episkopos* duidelijk een leidende rol vervult. Daarmee wordt, aldus Schillebeeckx, een ontwikkeling ingezet die via de *plaatselijke* (= meestal: stedelijke) presbyter-bisschop, (voorzitter van het presbyterium, begin tweede eeuw) en de *regionale* bisschop, die de supervisie uitoefent over de kleinere gemeentes met hun presbyters in de regio (begin derde eeuw), tenslotte uitloopt op de *monarchale* bisschop-prelaat van de middeleeuwen.⁹⁴² Dat hier vanuit het NT gezien een grens is overschreden, is duidelijk. Daartegen protesteren de reformatoren - met een beroep op het NT. Want al schrijft het NT geen bepaald ambtelijk model voor, het bevat wel criteria waaraan de ontwikkeling van het kerkelijk ambt gemeten dient te worden. De anglicaan S.W. Sykes noemt er twee: a) er moet consistentie zijn met de prediking en het optreden van de apostelen en b) er mag geen tegenstrijdigheid ontstaan met de NT-ische gestalte(n) van het ambt. Met betrekking tot het ambt van *episkopè* concludeert hij dan dat het (anglicaanse) bisschopsambt - vooral dankzij Martin Bucer - aan beide criteria voldoet.⁹⁴³

Daarmee komen we bij een tweede element in de nieuwe benadering van de ambtsvraag (vooral A. Houtepen heeft daarop gewezen⁹⁴⁴: een puur exegetische benadering mag dan weinig opleveren, een bijbels-theologische benadering van b.v. de

---

⁹³⁹ A. Houtepen, 'Episkopè', in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 16.

⁹⁴⁰ Zie *TRE* Bd II, Berlin/New York, 1978 s.v. *Amt*, 504ff. en J.T. Burtchaell, *From Synagogue to Church. Public Services and offices in the earliest Christian communities*, Cambridge 1992, 1-179 (een voortreffelijk overzicht van het theologisch debat dat sinds de zestiende eeuw tot nu toe gevoerd is tussen de Reformata en de Catholica).

⁹⁴¹ Zie R.E. Brown, *The churches the apostles left behind*, New York 1984 en J. Delobel, H.J. de Jonge, M. Menken en H. van de Sandt, *Vroegchristelijke gemeenten tussen werkelijkheid en ideaal*. Opstellen van leden van de Studiosorum Novi Testamenti Conventus, Kampen 2001.

⁹⁴² E. Schillebeeckx, *Pleidooi voor mensen in de kerk*, Baarn 1985.

⁹⁴³ W. Sykes, 'Scripture and the Orders of Ministry', in *Visible Unity and the Ministry of Oversight*, London 1997, 192-196. Vgl. ook de fraaie formulering van de anglicaanse ambtopvatting door P. Avis: 'The historic threefold ministry is upheld in a beautifully downbeat phrase as "not repugnant to the Word of God".' zie P. Avis, 'Keeping Faith with Anglicanism', in: R. Hannaford (ed.), *The future of Anglicanism. Essays on Faith and Order*, Leominster, 1996, 1-17 (16). Over de invloed van Martin Bucer's *via media* op het anglicaanse episcopalisme (tijdens zijn verblijf in Cambridge - 1549 tot 1551, het jaar van zijn dood, trad hij op als adviseur van Cranmer) wordt verschillend geoordeeld, vgl. J. Plomp, *Presbyteriaal-Episcopaal*, Kampen 1967, 8 en W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1970, 399.

⁹⁴⁴ A. Houtepen, 'Episkopè', in *Geen kerk zonder bisschop?*, 17vv.

notie *episkopè* blijkt uiterst vruchtbaar te zijn.⁹⁴⁵ Daarbij gaat het niet om de seculiere herkomst van het woord *episkopos* (ontleend aan de organisatiepatronen van de Griekse cultuur, waar het o.m. inspecteur, vertegenwoordiger van het centrale gezag, kan betekenen,⁹⁴⁶ maar om de vraag welke noties meeklinken in het gebruik van *episkopè/episkopeo* en *episkeptomai* in het Nieuwe Testament en daarachter de Septuaginta en de Hebreeuwse bijbel (de stam *phqd*). Wie daarnaar op zoek gaat, ontdekt dat de stam *phqd* in het OT 381 keer voorkomt (waarvan 379 keer met betrekking tot God)⁹⁴⁷ en noties omvat als Gods (herderlijke) zorg, Gods genadig omzien naar zijn benarde volk, maar ook de keerzijde daarvan: Gods komen ter vergelding van het onrecht op de ‘dag van zijn bezoeking’.

Enkele voorbeelden:⁹⁴⁸

- Uit de boeken van Mozes: Gen. 21:1: ‘JHVH *bezocht* Sara, zoals Hij gezegd had en JHVH deed aan Sara zoals Hij gesproken had en Sara werd zwanger’; Gen. 50:24 en 25: ‘Jozef zei tot zijn broeders: ik ga sterven; God zal zeker naar u *omzien* en u uitleiden naar het land dat Hij Abraham, Izaäk en Jacob onder ede beloofd heeft’; Ex. 3:16: ‘IK heb terdege *acht geslagen* op u en op wat u in Egypte wordt aangedaan’;
- Uit de Profeten: 1 Sam. 2:21: ‘En JHVH *sloeg acht* op Hanna zodat zij zwanger werd’; 1 Sam. 15 :2: ‘IK doe *bezoeking* over alles wat Amalek Israël heeft aangedaan’; Jer. 29:10: ‘Dan zal IK naar u *omzien* en mijn heilrijk woord in vervulling doen gaan door u naar deze plaats terug te brengen’; Ez. 34:11: ‘Zie, IK zal zelf naar mijn schapen vragen en naar hen *omzien*, zoals een herder naar zijn kudde *omziet*’; Zach. 10:3: ‘Tegen de herders is Mijn toorn ontbrand en aan de bokken zal IK *bezoeking doen*. Maar JHVH der heerscharen *bezoekt* zijn kudde, het huis van Juda, en maakt hen als een prachtig ros in de strijd’;
- Uit de Geschriften: Ps. 17:3: ‘U keurde mijn hart, *monsterde* ’s nachts, U hebt mij gelouterd, U vindt nu niets waarvan ik bedacht heb: dat kome nooit over mijn mond’ (vert. P. Oussoren); Ruth 1:6: ‘Zij (Naomi) had in het veld van Moab vernomen dat JHVH naar zijn volk had *omgezien*’.

In het Nieuwe Testament komt het werkwoord *episkopein* slechts 2x voor en het werkwoord *episkeptomai* 11 keer, waarvan 7 keer bij Lucas. Vooral bij deze evangelist heeft het - geheel in de lijn van Mozes en de Profeten - in eerste instantie betrekking op Gods genadig omzien naar zijn volk, maar dan ook (en met evenveel gewicht) op het omzien van mensen naar elkaar, de zwakken vooral. Terwijl verder, met name in de Brieven, het eschatologisch element van Gods uiteindelijk komen op de dag der bezoeking niet ontbreekt.⁹⁴⁹

---

⁹⁴⁵ Vgl. H. Berkhofs definitie van bijbelse theologie: ‘De bijbelse theologie onderzoekt wat de verschillende bijbelschrijvers en traditielagen afzonderlijk en tezamen als gezaghebbend te verkondigen geloofsuitspraken hebben beschouwd, en zij tracht deze geloofsuitspraken in sytematische samenhang te brengen’. H. Berkhof, ‘Bijbelse theologie’, in: *Inleiding tot de theologische studie*, Groningen 1965, 65-82 (77). Zie over het bijbelse begrip *episkopè* en de ermee verwante woordgroep: Kittels *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Band II, 595-619 (Beyer) en het artikel ‘Bischof’ in: L. Coenen, E. Beyreuther und H. Bietenhard (Hrsg.), *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, Band 1, 1977⁴, 123-127.

⁹⁴⁶ J. Roloff, *Der erste Brief an Timotheus*, 172.

⁹⁴⁷ E. Jennie/C. Westermann (Hrsg.), *Theologisches Handwörterbuch zum A.T.* II, 470 (s.v. *phqd*).

⁹⁴⁸ De cursief gedrukte werkwoordsvormen zijn alle een (vrije) weergave van de stam *phqd*.

⁹⁴⁹ Zie voor dit aspect reeds J.A.T. Robinson, ‘Kingdom, Church and Ministry’, in K.M. Carey, *The Historic Episcopate*, London 1954, 18. Omdat de kerk ‘tussen de tijden’ leeft, staat heel haar dienstwerk

Enkele voorbeelden:⁹⁵⁰

- Uit de Evangelien: Mat. 25:36: 'Ik ben ziek geweest en gij hebt Mij *bezocht*'; Mat. 25:43: 'Ik ben ziek geweest en in de gevangenis en gij hebt Mij niet *bezocht*'; Luc. 1:68: 'HIJ heeft *omgezien* naar zijn volk'; Luc. 1:78: 'de innerlijke barmhartigheid van onze God, waarmee de Opgang uit de hoogte naar ons zal *omzien*'; Luc. 7:16: 'God heeft naar zijn volk *omgezien*'; Luc. 19:44: 'Zij zullen in u geen steen op de andere laten, omdat gij de tijd niet hebt opgemerkt dat God naar u *omzag*'.

- Uit de Handelingen der apostelen: Hand. 6:3: '*Ziet dan uit*, broeders, naar zeven mannen onder u, vol van Geest en wijsheid'; 7:23: 'Toen hij (Mozes) de leeftijd van veertig jaar bereikt had, kwam het in zijn hart op naar zijn broeders, de kinderen Israëls, *om te zien*'; 15:36: (Paulus tot Barnabas): 'Laten wij toch terugkeren naar iedere stad waar wij het woord van de Heer verkondigd hebben en *omzien* naar de broeders hoe het hun gaat'.

- Uit de Brieven: Hebr. 12:15: '*Ziet toe* dat niemand verachtere van de genade Gods'; Jak. 1:27: 'zuivere en onbevleete godsdienst voor God de Vader is: *omzien* naar weduwen en wezen in hun druk'; 1 Petr. 2:12: 'Ik vermaan u (...) dat gij een goede wandel leidt onder de heidenen, opdat zij (...) op grond van uw goede werken God mogen verheerlijken op de dag der *bezoeking*'.

Vanuit deze bijbels-theologische achtergrond krijgen begrippen als *episkopè/episkopos* een veel diepere klank: de door mensen uitgeoefende *episkopè* mag de afschaduwing zijn van Gods *episkopè* en de *episkopos*, de bisschop is geroepen *eikon*, beeld te zijn van Gods ontferming.

Op deze wijze krijgt het beroep op de Schrift een veel minder geforceerde betekenis: 'bijbelse aanwijzingen zijn nodig, maar ze betreffen niet zozeer een bepaald organisatiepatroon, eerder de spiritualiteit en de kwaliteit van de ambtsuitoefening', aldus A. Houtepen, die in dit verband ook wijst op de beeldspraak van het weiden van de kudde, het waken en wachten tot de morgen, zoals die in de traditie van de theologie van het bisschopsambt en in de wijdingsgebeden doorklinkt.⁹⁵¹ De diepste motivering voor het bisschopsambt is de eeuwen door gezocht in het bijbelse *episkopein*: 'op te treden als gezanten van God die zelf zijn volk bezoekt, het oordeel Gods te voorkomen met het oog op de belofte van eeuwig leven, de hoop te voeden door, ook in situaties van diep menselijk verval en ellende, in naam van allen te blijven uitzien naar de dag van Gods genade'.⁹⁵²

Tenslotte moet in dit verband nog een derde punt genoemd worden. Vanuit deze nieuwe bijbels-theologische benadering kwam men er in kringen van *Faith and*

---

in eschatologisch licht, ook haar ambtelijke *episkopè*: 'The New Testament doctrine of episcopacy illustrates very well this essential polarity which characterises the whole christian ministry. The *episcopus* of the Church (that is, of Christ in His Church) is that which stands between, and mediates to this present age, the *episcopus*, the visitation, of God to His people in Christ's first coming and in His last' (...). 'Between these two moments (and recalling and anticipating them in present action) the *episkopè* is committed to the Church in its ministry to 'exercise the oversight' (1 Pet.V.2), till 'the chief Shepherd shall be manifested' (1 Pet. V.4), the Shepherd who is Himself the *Episcopos* of souls (1 Pet. II.25)'.

⁹⁵⁰ De cursief gedrukte werkwoordsvormen zijn alle een (vrije) weergave van *episkopein/episkeptomai*

⁹⁵¹ A. Houtepen, 'Het bisschopsambt in de vroege kerk', in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 28, n 18. Zie voor de beeldtaal van de wijdingsgebeden: R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*, Nijkerk 1965, hfdst. 2.

⁹⁵² A. Houtepen, *ibidem*, 36.

Order toe, te gaan zoeken naar een gemeenschappelijke noemer waarop de geloofs-intenties van de verschillende kerkmodellen, zouden kunnen worden samengebracht. Men vond die in het bijbelse begrip *episkopè* (in onderscheid van de term *episcopaat* = de feitelijke ambtsuitoefening van de huidige bisschoppen).⁹⁵³ Daaronder vallen niet alleen de taken die in een episcopale kerk worden uitgeoefend door een bisschop, maar ook de taken die in niet-episcopale kerken toevertrouwd zijn aan ambtelijke ‘vergaderingen’ of zelfs aan heel de gemeente. Daarbij valt b.v. te denken aan het bewaren van de eenheid, het toezien op de dienst van woord en sacrament, het pastoraat, de zending.⁹⁵⁴ Door niet zozeer naar concrete functionarissen te kijken zoals de verschillende kerkorganisaties - al of niet bisschoppelijk - die kennen, maar naar de gemeenschappelijke taken, samengevat onder het hoofd *episkopè*, kon een belangrijke stap gezet worden in de richting van de erkenning van de gelijkwaardigheid van de verschillende kerkstructuren: iedere kerk, van welke traditie ook, kent bepaalde vormen van *episkopè*. Vormen die elkaar niet behoeven uit te sluiten, maar elkaar kunnen aanvullen en verrijken. Terecht stelt Houtepen dan ook: ‘Een dieper doordenken van de eigenlijke inhoud van *episkopè* in het oecumenisch gesprek begint gelukkig te leiden tot meer begrip voor de noodzaak van bovenplaatselijke supervisie en een meer collegiaal-synodaal beleid, waarin de inspraak van de geloofsgemeenschap als geheel niet mag ontbreken’.⁹⁵⁵ Het is daarom niet te veel gezegd, wanneer Brinkman en Houtepen in hun epilooq bij het verslagboek *Geen kerk zonder bisschop?* stellen, dat er zoets als een ‘oecumenische consensus over de noodzaak van *episkopè*’ gegroeid is. Met hun omschrijving daarvan willen wij deze paragraaf besluiten:

De oecumenische consensus over de noodzaak van *episkopè* zou als volgt kunnen worden samengevat:

- *Episkopè* is een duidelijk bijbelse functie. Zij krijgt gestalte in een menselijke opdracht en goddelijke roeping van een persoonlijke, op zijn *episkopè* aanspreekbare *episkopos*. Zo kan hij/zij ook de *episkopos* Jezus Christus representeren, dat wil zeggen diens gezant en getuige zijn.
- In het ambt van de kerk wordt op persoonlijke wijze de continuïteit van de christelijke traditie belichaamd. Daar kan iedereen die *episkopè* wordt geacht uit te oefenen op aangesproken worden. Zo kan in de kerk leiding worden gegeven aan leer en leven van de gemeente in continuïteit met de apostelen.
- In de figuur van de bisschop kunnen allerlei functies van interkerkelijke solidariteit en conflictoplossing - dat wat wij oecumene noemen - een duidelijk adres krijgen. De taak van arbitrage en pastoraat onder de pastores, de spreekfunctie naar buiten en de representatie van de kerk in het maatschappelijke en politieke leven kan zo een persoonlijk en warm menselijk gezicht krijgen.⁹⁵⁶

⁹⁵³ *Episkopè and episcopate in ecumenical perspective* (Faith and Order Paper 102), Geneva 1980.

⁹⁵⁴ A. Houtepen, ‘*Episkopè*’, in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 18.

⁹⁵⁵ A. Houtepen, ‘Het bisschopsambt in de vroege kerk’, in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 36.

⁹⁵⁶ M.E. Brinkman en A. Houtepen, ‘Epilooq’, in *Geen kerk zonder bisschop?*, 272.

3. 'BISHOPS - BUT WHAT KIND ?'

De titel van deze paragraaf is ontleend aan de titel van een in 1982 verschenen bundel reflecties over het bisschopsambt: *Bishops: but what kind?*⁹⁵⁷ Treffender kan de vraag waar het oecumenisch gesprek over het ambt op een bepaald moment op uitloopt (en vaak op vastloopt!) niet onder woorden worden gebracht: het is duidelijk dat de kerk van de toekomst niet zonder bisschoppen zal zijn, maar het is bepaald niet duidelijk wat voor soort bisschoppen dat dan zouden moeten zijn en hoe ze zouden moeten functioneren.

3.1 HET PARADIGMA VAN DE ECCLESIA PRIMITIVA

Kallistos Ware, bisschop van Diokleia en lector Oosterse Orthodoxie aan de universiteit van Oxford, schrijft - met een zinspelend op het in 1946 door de anglicaanse aartsbisschop G. Fisher gedane voorstel aan de Engelse *Free Churches*.⁹⁵⁸

When the proposal is made that non-episcopal communities should "take episcopacy in their system", it is important to ask: Wat kind of episcopacy? Are they being invited to accept a pastor or a prelate, a local bishop-celebrant according to the pre-Nicene model, or the type of bishop-administrator in medieval and modern times?⁹⁵⁹

Ware zelf kiest - in het spoor van gezaghebbende orthodoxe theologen als A. Schmemmann en J.D. Zizioulas⁹⁶⁰ - voor het vroegchristelijke of pre-constantijnse model, zoals zich dat in de tweede en derde eeuw heeft ontwikkeld. Concreet betekent dat: hij zoekt naar een synthese van de drie grote episcopale modellen uit de vroege kerk: Ignatius van Antiochië (gest. 110) met zijn nadruk op de lokale bisschop als voorganger in de eucharistie; Irenaeus van Lyon (gest. ong. 200) met zijn visie op de bisschop als leraar van het apostolisch geloof; en Cyprianus van Carthago (gest. 258) met zijn opvatting over het synodale karakter van het episcopaat. Ware grijpt dus terug op de tijd vóór het concilie van Nicea (325), niet op een historiserende manier - de geschiedenis laat zich niet herhalen -, maar omdat we er lering uit kunnen trekken voor de vormgeving van het bisschopsambt in onze tijd. Er zijn immers bij alle verschillen tussen toen (het pre-constantijnse tijdperk) en nu (het post-constantijnse tijdperk) ook duidelijke overeenkomsten: de scheiding van kerk en staat, de kerk als minderheidspositie, de zorg om een betrouwbare overdracht van het evangelie, enz. Daarom, 'now that we are moving into a "post-Constantinian"

---

⁹⁵⁷ P. Moore (ed.), *Bishops: but what kind? Reflections on Episcopacy*, London 1982, met bijdragen van onder meer Kallistos Ware (orthodox), J. Visser (oud-katholiek), J.F. Lescauwaet (rooms-katholiek), J.R.H. Moorman (anglicaans), L. Newbiggin (Church of South India).

⁹⁵⁸ Zie daarover *supra*, p. 113

⁹⁵⁹ K. Ware, 'Patterns of Episcopacy in the Early Church and Today. An Orthodox view' in: *Bishops: but what kind?*, 1-24.

⁹⁶⁰ J.D. Zizioulas, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, New York, 1997²

epoch, we have much to learn from the era before Constantine, from the experience of the second and third centuries'.⁹⁶¹

We volgen in deze studie Ware's spoor. Voor een kerk die op zoek is naar vormen van leiderschap, passend bij een gesecculariseerde cultuur, valt er inderdaad van het vroegchristelijk bisschopsambt veel te leren. Het biedt zich aan als een authentiek model van kerkelijk leiderschap voor onze tijd. Want al heeft de kerk nauwelijks nog macht en aanzien, er wordt, zoals in de vorige paragraaf is aangetoond, wel degelijk uitgezien naar authentiek gezag, een betrouwbaar woord en vooral: betrouwbare daden, getuigend van Gods barmhartigheid en ontferming. En precies daarin is de kern van het vroegchristelijk bisschopsambt gelegen. Daar komt nog een overweging van oecumenische aard bij: houdt de oecumenische opdracht van de kerken ook niet de verplichting in, dat ze samen zoeken naar een vorm van *episkopè*, waarop niet de historische last rust van politiek en kerkelijk machtsmisbruik - zowel voor als na de Reformatie? Valt er ook in dit opzicht iets te leren van de kerk van voor Constantijn? Niet alleen voor de kerken van de katholieke traditie, maar ook voor die van de reformatorische?⁹⁶² Zou de bisschop van de vroege kerk misschien zelfs deze beide tradities kunnen verenigen? Moeten we dus terug naar de oude kerk? Maar kan en mag dat wel? Kunnen we terug achter de Reformatie? Daarmee is de vraag gesteld naar de betekenis en het gezag van de *ecclesia primitiva*. Het is nodig daar enige helderheid in aan te brengen, voordat we het artikel van K. Ware bespreken.

Om te beginnen moet dan gezegd worden dat er nogal wat onduidelijkheid bestaat over het tijdperk van de *ecclesia primitiva*: wanneer belangrijke kerkelijke tradities, zoals de orthodoxie, de anglicana en de oud-katholieken de vroege kerk beschouwen

---

⁹⁶¹ K. Ware, 'Patterns of Episcopacy', 2. De visie van Ware heeft grote invloed gehad op de nieuwere anglicaanse theologie van het bisschopsambt. Zie voor de Church of England: *Episcopal Ministry. The Report of the Archbishops' Group on the Episcopate*, London 1990, 3, 22v, 33v, 36v, 308v en voor de Episcopal Church in the USA: J.R. Wright, 'The Origins of the Episcopate and Episcopal Ministry in the Early Church' in: *On being a bishop. Papers on Episcopacy from the Moscow Consultation 1992*, New York 1993, 10-32 (15). Steeds fungeren Ignatius van Antiochië, Irenaeus en Cyprianus als ijkpunten, met dien verstande dat het engelse rapport het Cypriaanse model aan dat van Irenaeus vooraf laat gaan (waarmee prioriteit gegeven wordt aan het universele aspect van het bisschopsambt boven het continuïteitsaspect), terwijl J.R. Wright tussen Ignatius en Irenaeus Hippolytus van Rome invoegt, vooral vanwege zijn accent op de verkiezing door het volk en de handoplegging als essentieel onderdeel van de ordinatie (zie J.R. Wright, *ibidem*, 23). Ook moet in dit verband genoemd worden de zeer belangrijke studie *Episkopè and episcopate in ecumenical perspective* (Faith and Order Paper 102), Geneva, 1980, waarin J.D. Zizioulas de ontwikkeling van het vroegchristelijk episcopaat laat verlopen via de lijn 1 Clemens - Ignatius - Irenaeus - Hippolytus - Cyprianus. Al deze variaties op hetzelfde thema maken duidelijk dat de ontwikkeling van het vroegchristelijke bisschopsambt minder schematisch is dan Ware suggereert. Dat neemt overigens niet weg, dat zijn schema vanwege zijn helderheid oecumenisch zeer goed bruikbaar is. Zoals b.v. blijkt uit het artikel van J.H. Erickson, 'Episkopè and Episcopacy: Orthodox Perspectives' in: *Episkopè and Episcopacy and the Quest for Visible Unity. Two Consultations* (Faith and Order Paper 183), Geneva 1999, 81v, waarin de auteur, zich baserend op het artikel van Ware, laat zien hoe de verschillende gestalten van *episkopè*, zoals we die tegenkomen bij Ignatius, Irenaeus en Cyprianus, hebben doorgewerkt in respectievelijk de Orthodoxe, de Protestantse de Anglicaanse tradities. Zie daarover *infra*, p. 265.

⁹⁶² K. Ware, 'Patterns of Episcopacy', 1 suggereert met zoveel woorden, dat het pre-constantijnse episcopale model voor niet-episcopale kerken gemakkelijker te accepteren is dan het post-constantijnse, dat sinds de 16e eeuw het debat tussen protestanten en de Romana beheerst. J.H. Erickson, in zijn artikel 'Episkopè and Episcopacy', 81 neemt, met verwijzing naar Ware, deze suggestie over.

als normatief voor de kerk van nu, welke periode hebben zij dan op het oog? Daarop worden verschillende antwoorden gegeven, al naar gelang de traditie waarin men staat. 'De' vroege kerk als eenduidig referentiekader bestaat niet. Er zijn volgens B. Wirix, de oud-katholieke bisschop van Haarlem, minstens vier perioden, vier lagen te onderscheiden binnen de *ecclesia primitiva*: allereerst de oudste laag: de Schriften van het Tweede Testament en de daarin beschreven ervaringen van de eerste christelijke gemeenschappen. Vervolgens de tijd van na het tot stand komen van de geschriften van het Tweede Testament tot aan het concilie van Nicea (325), waarin de kerk, nog vrij van politieke invloed, verder wordt gestructureerd. Ten derde de tijd van de zeven grote oecumenische concilies, vanaf Nicea 325 tot Nicea 787, waar met algemene stemmen overeenstemming bereikt werd over geloofsformuleringen en disciplinaire aangelegenheden. En tenslotte worden ook wel de eerste tien eeuwen van de christelijke ongedeelde kerk tot aan de splitsing in 1054 als 'de oude kerk' aangeduid.

Wirix zelf denkt bij de normativiteit van *ecclesia primitiva* vooral aan de eerste periode, waarin het christelijk geloof gestalte kreeg in de jonge gemeenschappen. Hij neemt daarbij vooral de geschriften van het Tweede Testament, waarin het Eerste Testament meeklinkt, als uitgangspunt en stelt dat de latere tradities, zoals die vorm hebben gekregen in de kerken en de christelijke bewegingen, aan deze oorsprong getoetst dienen te worden.⁹⁶³

De orthodoxe theoloog J.D. Zizioulas trekt een scherpe grens tussen de periode vanaf de apostolische vaders tot Cyprianus (de eerste drie eeuwen) en de periode vanaf de vierde eeuw. Voor hem is- in elk geval met betrekking tot de ontwikkeling van het bisschopsambt - het model van de eerste periode normatief: het pre-constantijnse model. Hij beschouwt die periode ook als het model voor de oecumene.⁹⁶⁴ Zijn invloed is duidelijk merkbaar in het BEM-rapport van de commissie voor Faith and Order, evenals trouwens in het bovengenoemde artikel van K. Ware.

In zijn boek *The Orthodox Church* geeft K. Ware overigens de min of meer de officiële visie weer, wanneer hij de vroeg-byzantijnse periode van de orthodoxie, 'de kerk van de zeven concilies' (de derde periode) normatief stelt. Daarmee wordt volgens hem niet bedoeld dat de orthodoxe theologen na 787 hebben opgehouden creatief te denken. 'But they see in the period of the councils the great age of theology ; and, next to the Bible, it is the seven councils which the Orthodox Church takes as the standard and guide in seeking solutions to the new problems which arise in every generation'.⁹⁶⁵ In het oecumenisch gesprek houdt de orthodoxie dan ook consequent vast aan de stelregel: enkel de terugkeer naar het geloof van de oude, ene

---

⁹⁶³ Bert Wirix, 'De *ecclesia primitiva*: een spiegel voor de kerk van nu!' in: *Met het oog op morgen. Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser*, Zoetermeer 1996, 233-241.

⁹⁶⁴ J.D. Zizioulas, 'Episkopè and episkopos in the early church. A brief survey of the evidence' in: *Episkopè and episcopate in ecumenical perspective* (Faith and Order Paper 102) Geneva 1980, 30-42.

⁹⁶⁵ Timothy Ware, *The Orthodox Church*, 1963, rev. ed., London 1993, 35. Overigens was de orthodoxe oecumenicus G. Florovsky van mening dat hiermee geen recht wordt gedaan aan latere Byzantijnse theologen, zoals Symeon, de nieuwe theoloog (11e eeuw) of Gregorius Palamas (14e eeuw). Hij schrijft: 'A restrictive commitment to the Seven Ecumenical Councils actually contradicts the basic principle of the Living Tradition in the Church. Indeed, all Seven. But not only the Seven'; zie G. Florovsky, 'The Ethos of the Orthodox Church' in: *Orthodoxy, a Faith and Order Dialogue*, (Faith and Order Paper 30), Geneva 1960, 36-51 (43v.).

en ongedeelde kerk van de zeven oecumenische concilies, d.w.z. het zuivere en onvervalste en gemeenschappelijke erfgoed van de Vaders van alle verdeelde christenen, kan de gewenste hereniging van alle gescheiden christenen bewerken.⁹⁶⁶

De Oud-katholieken tenslotte verstaan onder de *ecclesia primitiva* de tijd van 'de ongedeelde kerk van de eerste tien eeuwen', de kerk van voor het grote schisma tussen Oost en West (1054).⁹⁶⁷ Daarbij wordt vooral sinds 1920⁹⁶⁸ ook het synodale karakter van de kerk benadrukt. Zo vermelden de samenstellers van een studierapport uit 1976 als hun belangrijkste uitgangspunt: 'De Oud-katholieken beroepen zich op de leer van de oude, ongedeelde katholieke kerk, en de Oud-katholieke kerken van 1870 (bedoeld is: de kerken van de Unie van Utrecht, JK) richten zich nadrukkelijk ook naar de synodale structuur van de oude kerk'. De jurist J.A.C. de Jonge brengt echter in een artikel in *De Oud-katholiek* tegen deze stelling drie bezwaren in: (1) in de eerste tien eeuwen was de kerk bepaald niet ongedeeld, dus een beroep op 'de ongedeelde kerk' is niet steekhoudend. (2) Het begrip 'katholiek' had een zeer pluriforme inhoud, hetgeen zich uitte in een veelheid van kerkelijke bestuursvormen en structuren. (3) Wat wij 'synodaal' noemen is zó niet terug te vinden in de oude kerkvormen, we mogen het er dus ook niet inleggen.⁹⁶⁹

Wordt over de vraag naar omvang en betekenis van de *ecclesia primitiva* dus zeer verschillend gedacht, over wat er niet mee bedoeld is, is een vrijwel iedereen het eens. Het gaat niet om 'restauratie' of 'herhaling van een historische kerkvorm' (Visser),⁹⁷⁰ niet om 'nostalgie' (Parmentier)⁹⁷¹ of terugkeer naar een 'gouden tijdperk' (Florovsky).⁹⁷²

Maar wat is dan wèl de zin van het normatief stellen van de *ecclesia primitiva*? J. Visser heeft daarover een aantal verhelderende dingen gezegd. In 1976 spreekt hij - met een verwijzing naar Pascal⁹⁷³ - over de oude kerk als 'paradigma': 'Pascal heeft (...) geconcludeerd dat de oude kerk daarom normatief blijft, omdat ze niet ten on-

⁹⁶⁶ Zie de verklaring van de orthodoxe deelnemers aan de tweede assemblee van de Wereldraad van Kerken te Evanston 1954 in: F. Lüpsen (Hrsg.), *Evanston Dokumente*, Witten/Ruhr 1954, 129-131.

⁹⁶⁷ Zie b.v. punt 1 van de Utrechtse bisschopsverklaring uit 1889, te vinden in *De Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Leer en leven*, Hilversum 1979, 116. Vgl. ook U. Küry, *Die Altkatholische Kirche*, 1966, 137 en J. Visser, 'De blijvende betekenis van de oecumenische concilies', in: *Breekpunten en keerpunten. Beslissende historische momenten en factoren in het oecumenische proces* (IMO Research Publications 27), Utrecht/Voorburg 1989, 103-113 (103).

⁹⁶⁸ In 1929 werd in Utrecht de eerste synode van bisschoppen, priesters en leken gehouden. Zie G. Chr. Kok, *Uit de geschiedenis van de Synode. Een kleine kerk op weg in de 20e eeuw*. (Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie nr. 17), Amersfoort 1987.

⁹⁶⁹ Zie J.A.C. de Jonge, 'Eén Kerk - Eén bisschop?', *De Oud-Katholiek*, 28 mei 1977, nr. 2415, 45-47 (naar aanleiding van een rapport van de studiecommissie 'Episcopale-synodale kerkstructuur').

⁹⁷⁰ J. Visser in: *Het ideaal van de ecclesia primitiva* (Publicatieserie Stichting Oud-katholiek Seminarie nr. 8) Amersfoort 1980, 18 (daar ook de verwijzing naar het artikel van J.A.C. de Jonge) en 22.

⁹⁷¹ M. Parmentier, 'Ignaz von Döllinger und Vinzenz von Lérins', in: *IKZ* 81 (1991), 56.

⁹⁷² G. Florovsky, 'The Ethos of the Orthodox Church', in *Orthodoxy. A Faith and Order Dialogue*, (Faith and Order Paper 30), Geneva 1960, 43.

⁹⁷³ Zie B. Pascal, *Pensées*, nr. 867: 'Zou de oude kerk gedwaald hebben, de kerk was ten val gekomen. Wanneer zij vandaag zou dwalen, zou dat wat anders zijn; want ze beschikt nu in ieder geval over de voortreffelijke norm van de traditie, die zij uit de hand van de oude kerk ontvangen heeft, zodat haar onderwerping aan en overeenstemming met de oude kerk vóór alles gaat en haar steeds corrigeert. Maar de oude kerk veronderstelde niet de toekomstige kerk en beschouwde haar niet zoals wij de oude kerk veronderstellen en beschouwen'.

der ging: daaruit blijkt haar waarheid. Zo is ze model voor latere geslachten. Echter niet ter imitatie, wel als paradigma van handelen om ook nu het licht van het Evangelie in openheid en dynamiek te laten schijnen'.⁹⁷⁴ Drie jaar later schrijft hij over de oude kerk als 'richtsnoer': 'Vanouds is voor de oud-katholieken het ideaal van de oude en ongedeelde kerk der eerste tien eeuwen het richtsnoer voor het geloofsleven en de verantwoording daarvan. Daarin bevindt zij zich in de westers katholieke traditie, waarin het ideaal om in leven en leer de kerk in haar oorspronkelijkheid te weerspiegelen, leidend is in vele vernieuwingsbewegingen'.⁹⁷⁵ In een publicatie uit 1980 tenslotte ziet Visser in de *ecclesia primitiva* een 'kritische toets', een 'oorsprongsbeweging ter toetsing van haar voortzetting', een 'normatief gebeuren in de tijd, waarin voorgoed de koers van de verdere tijden is aangegeven. En met die koers óók het doel: theologisch uitgedrukt gaat het om een eschatologisch ideaal, een eschatologisch gebeuren: in de tijd is aangegeven waar het met de tijden om gaat'.⁹⁷⁶ Wie, komend uit de leerschool van Calvijn hier graag een verwijzing zou willen zien naar de H. Schrift als beslissende norm, leze het slot van Vissers betoog:

Zo kan het ideaal van de *ecclesia primitiva* - en in feite heeft het dat altijd gedaan - functioneren als een kritisch bewustzijn dat zoekt naar een continuïteit met een onvoltooid verleden: een kritische herinnering die het oog scherpt voor het Woord des Heren dat in onze onvoltooidde tijd aanwijst wat gedaan moet worden voor de voortgang van het Evangelie.⁹⁷⁷

3.2 SCHRIFT EN TRADITIE

Juist op dit punt echter moet van reformatorische zijde de vraag gesteld worden: is deze verwijzing naar de heilige Schrift meer dan een stichtelijkheid? Is het voldoende te zeggen, dat de *ecclesia primitiva* als kritische herinnering fungeert, die het oog scherpt voor het Woord des Heren? Moet niet veeleer -omgekeerd - gezegd worden, dat Het Woord des Heren als de kritische instantie fungeert die de *ecclesia primitiva* herinnert aan wat gedaan moet worden voor de voortgang van het Evangelie? Niet de *ecclesia primitiva* is de norm, maar de heilige Schrift. Daarmee is gezegd dat de *ecclesia primitiva* principieel onder de kritiek staat van de Schrift. Hoe klassiek-reformatorisch deze tegenwerping ook mag zijn, ze kan zó niet meer geformuleerd worden. In de eerste plaats vanwege het zopas gememoreerde gegeven dat de Schrift geen blauwdruk geeft van één specifieke ambtsstructuur. En in de tweede plaats

---

⁹⁷⁴ J. Visser, *De kandelaar van het licht. Over het probleem van de kerkstructuren* (inaugurale rede), Amersfoort, 1976, 20.

⁹⁷⁵ J. Visser, 'De geloofsleer' in: P.J. Maan, K. Ouwens, F. Smit en J. Visser, *De oud-katholieke kerk van Nederland. Leer en Leven*. Hilversum 1979, 91-115 (91).

⁹⁷⁶ J. Visser, *Het ideaal van de ecclesia primitiva*, 22v. En hij vervolgt (23): 'Zo heeft ook het ideaal van de *ecclesia primitiva* eschatologische trekken, meer populair uitgedrukt: het functioneert als een "feedback"-mechanisme, je koppelt terug naar het uitgangspunt met het oog op een juiste en versnelde voortgang'. Dezelfde gedachtegang komen we tegen bij G. Wainwright, die met behulp van de metafoer van de roeier, die achteruit moet kijken om vooruit te kunnen gaan, de stelling verdedigt dat alle kerkelijke en theologische vernieuwingsbewegingen van de twintigste eeuw (zoals de liturgische beweging en de oecumenische beweging) hun inspiratie ontleenden aan de vroege kerk. Zie G. Wainwright, 'Back to the Future', in M. Volf, C. Krieg, T. Kucharz (eds.), *The Future of Theology. Essays in Honour of Jürgen Moltmann*, Michigan/Cambridge, 1996, 89-97.

⁹⁷⁷ J. Visser, *Het ideaal van de ecclesia primitiva*, 23.

vanwege de huidige oecumenische consensus over de verwevenheid van Schrift en Traditie.

Het klassiek-reformatorisch standpunt over deze verhouding was helder en eenvoudig. Zo vat W. Nijenhuis Calvijns visie op de oude kerk aldus samen: 'Spreekende over de katholiciteit der kerk kan Calvijn met het begrip "oudheid" weinig beginnen. Dit wil niet zeggen, dat hij zich buiten de traditie wil stellen. Integendeel, hij beroept zich frequent op de oude kerk, zowel op de kerk van het oosten als die van het westen. Maar hij wil ook de oude kerk genormeerd zien aan de enige absolute norm: de Heilige Schrift. Niet wat overal, altijd en door allen geloofd is, doch wat in hoorzaamheid aan de Heilige Schrift overal, altijd en door allen geloofd is, is voor Calvijn katholiek'.⁹⁷⁸

De zinsnede 'wat overal en altijd en door allen geloofd is', waarop Nijenhuis zinspeelt, is een verwijzing naar de beroemde canon van Vincentius van Lerinum: 'Houden wij vast aan hetgeen overal, altijd en door allen geloofd is, want dat is echt katholiek'.⁹⁷⁹ Met deze regel wilde Vincentius zichzelf (cf de titel van zijn geschrift *Commonitorium*, herinnering!) en de kerk een drievoudige test (*universitas, antiquitas en consensio*) aanreiken om te kunnen onderscheiden tussen ware en valse tradities. De canon van Vincentius speelt een grote rol in de kerken van het katholieke type, vooral bij de oud-katholieken die hem - zeker aanvankelijk - vooral hanteerden als protest tegen het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid (1870). Ook in de Anglicana en de orthodoxie, waarmee de oud-katholieken zich zeer verwant weten, heeft Vincentius groot gezag. De anglicaan P. Avis schrijft zelfs: 'Catholic truth was for the English Reformers what it was for Vincent of Lerins - what had been held everywhere, always and bij all'.⁹⁸⁰ De orthodoxe theoloog G. Florovsky citeert in zijn eerder genoemde artikel (supra p. 249) eveneens de canon van Vincentius - maar vermeldt erbij het woord van Cyprianus: 'Antiquitas sine veritate vetustas erroris est' (oudheid zonder waarheid is eenvoudig oude dwaling).⁹⁸¹ Overigens is het een (protestants) misverstand Vincentius uitsluitend als traditionalist te beschouwen. Zo schrijft W. Nijenhuis: 'Had reeds de vroege kerk een sterke neiging aan de dag gelegd tot verheerlijking van het verleden en tot een normatief stellen van al wat oud was, sinds Vincentius van Lerinum werd de oudheid de allesbeheersende norm en kon het woord *novitas* nog slechts *in malam partem* verstaan worden'.⁹⁸² Echter: Vincentius noemt niet alleen het criterium van de *antiquitas*, maar ook dat van de *universitas* en de *consensio* - en het mag ons niet ontgaan dat de *antiquitas* staat ingebed tussen de *universitas* en de *consensio*. Ook de onder protestanten gangbare kritiek dat de canon van Vincentius geen inhoudelijk, maar slechts een formeel criterium zou bevatten, berust op een misverstand. Wie leest hoe de canon in het geheel van het *Commonitorium* functioneert, moet met M. Parmentier concluderen: 'It should be used not so much as a formal criterion of the truth (otherwise nothing can ever change in the

⁹⁷⁸ W. Nijenhuis, *Calvinus Oecumenicus. Calvijn en de eenheid der kerk in het licht van zijn briefwisseling*, 's Gravenhage 1959, 234. Over Calvijns opvatting van de oude kerk zie vooral zijn *Institutie*, IV, 1-9.

⁹⁷⁹ *Commonitorium* II, 5, AD 434. Zie over de canon van Vincentius, zijn plaats in het geheel van zijn werk en zijn *Wirkungsgeschichte*: M. Parmentier, *Vincentius van Lerinum, de beide Commonitoria* (Publicatieserie Stichting Oud-katholiek Seminarie, nr. 20), Amersfoort 1989 (vertaling met toelichting).

⁹⁸⁰ P. Avis, *Anglicanism and the Christian Church*, Edinburgh 1989, 35.

⁹⁸¹ *Epist.* 74, 9.

⁹⁸² W. Nijenhuis, 'De plaats van de gereformeerde kerken in de oecumenische beweging', *KT* 10 (1959) 139-158 (149). De auteur beroept zich voor deze bewering R. Seeberg, *Lehrbuch der Dogmengeschichte* II, Erlangen/Leipzig, 1923, 597ff.

church) but rather as an appeal to all Christians to hold the Catholic faith of all ages, in order that they may all be one *in this faith*' (cursivering JK).⁹⁸³ Hiermee wil niet gezegd zijn, dat Nijenhuis Calvijns visie op de traditie incorrect heeft weergegeven, wel dat de door hem aan Calvijn toegeschreven visie op Vincentius incorrect is. Hetzelfde moet gezegd worden van J. Koopmans' weergave van Calvijn's visie: 'Voor Calvijn vormt de eenstemmigheid der kerk geen formele autoriteit in de zin van het 'wat overal, altijd en door allen geloofd is' van Vincentius van Lerinum. Het is niet langer de vraag, *of*, maar *waarin* de kerk samenstemt'.⁹⁸⁴ Juist het *waarin* is voor Vincentius beslissend. Ook U. Küry stelt met nadruk, dat het in de canon van Vincentius, zoals die functioneert in de oud-katholieke kerk niet gaat 'um ein allgemeines Formalprinzip, sondern um das Materialprinzip des Glaubens, nicht um die fides qua, sondern um die fides quae creditur'.⁹⁸⁵

Hoeveel respect Calvijn ook heeft voor de kerkvaders, de beslissende gezagsinstantie is voor hem (en de hele reformatie) dus niet de oude kerk, maar de heilige Schrift.

In dezelfde lijn ligt de opvatting Karl Barth, die voor een groot deel het protestants-theologisch klimaat van de 20^e eeuw heeft bepaald. In het tweede deel van zijn *Lehre vom Wort Gottes*⁹⁸⁶ komt een voor Barth karakteristieke excurs voor over het thema Schrift en traditie, die van meetaf aan in het teken staat van het 'entweder-oder'. Een evangelische kerk staat en valt er mee dat ze de uitspraak 'de bijbel is Gods Woord' exclusief verstaat, zodanig dat ze daarnaast geen enkele menselijke instantie absoluut gezag toekent. Van hieruit kritiseert Barth dan de heresie van het rooms-katholieke (en neo-protestantse!) kerkbegrip, die beide op hetzelfde neerkomen: er wordt een menselijke gezagsfactor (het kerkelijk leergezag c.q. het menselijk subject) aan de Schrift toegevoegd. Zo komt hij tot de tegenstelling tussen een kerk die gehoorzaam is aan het Woord en een kerk die de pretentie heeft van eigen gezag, 'eine Kirche des Gehorsams' tegenover 'eine Kirche der Selbstregierung'.⁹⁸⁷ En tussen die twee moet gekozen worden. Moet er inderdaad gekozen worden? J.N. Bakhuizen van den Brink schreef al in 1948 - volgens E. Flesseman - van Leer als eerste in onze tijd⁹⁸⁸ - dat deze positie op louter historische gronden onhoudbaar is.⁹⁸⁹ De twee-bronnen- theorie van Trente en het protestantse *sola scriptura* leven van elkaars eenzijdigheden. De vroege kerk kende geen twee bronnen. Men wist van geen tegenstelling tussen goddelijke openbaring en menselijke overlevering. De inhoud der traditie is het *depositum*, de openbaring zelf, die objectief gegeven is en

⁹⁸³ Zie *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva 1991,743, s.v. 'Old Catholic Church'.

⁹⁸⁴ J. Koopmans, *Het oudkerkelijke dogma in de reformatie, bepaaldelijk bij Calvijn*, Wageningen 1938, 29.

⁹⁸⁵ Zie U. Küry, *Die Altkatholische Kirche, ihre Geschichte, ihre lehre, ihr Anliegen* (Die Kirchen der Welt, Band III), Stuttgart 1966, 137.

⁹⁸⁶ K. Barth, *Kirchliche Dogmatik. Die Lehre vom Wort Gottes. Prolegomena zur kirchlichen Dogmatik*, I, 2, Zürich 1938, par. 20, 'Die Autorität in der Kirche'. 1. 'Die Autorität des Wortes', 598-652 (excurs: 606-637).

⁹⁸⁷ K. Barth, *ibidem*, 640.

⁹⁸⁸ E. Flesseman-van Leer, 'Plaatsbepaling in de hedendaagse discussie over de traditie', *NTT* 21 (1967), 209-225.

⁹⁸⁹ J.N. Bakhuizen van den Brink, 'Traditio', *NTT* 2 (1948), 321-340. Onder de titel 'Traditie' opgenomen in *Ecclesia II. Een bundel opstellen door J.N. Bakhuizen van den Brink*, 's Gravenhage, 1966.

waaraan alle menselijk bedenken vreemd is.⁹⁹⁰ Elders schrijft Bakhuizen van den Brink, dat kerkvaders als Tertullianus en Cyprianus (maar ook nog hier en daar Augustinus) in de traditie de neerslag zagen van de werking van de Heilige Geest, die in alle waarheid leidt. En hij concludeert: 'Eenvoudig gezegd, betekent traditie hier dus des Heren eigen leer, d.i. de Openbaring zelf. Dat spraakgebruik is later verloren gegaan, maar in de vroege kerk betekende *traditio* de leer van Christus zelf, van God dus, en door de apostelen verder gebracht'.⁹⁹¹

Behalve het nieuwere historisch onderzoek heeft ook de komst van de traditionsgeschichtliche methode in het bijbelonderzoek ertoe bijgedragen dat de probleemstelling Schrift-Traditie in de moderne protestantse theologie aanmerkelijk genuanceerd kon worden.⁹⁹² Het oecumenisch gesprek heeft daar de vruchten van geplukt, vooral in het *Faith and Order* rapport *Scripture, Tradition and traditions* (Montreal 1963).⁹⁹³ Vruchtbaar bleek vooral het door de opstellers gemaakte onderscheid tussen Traditie (met een hoofdletter), traditie (met een kleine letter) en tradities:

We speak of the Tradition (with a capital T), tradition (with a small t) and traditions. By the *Tradition* is meant the Gospel itself, transmitted from generation to generation in and by the Church, Christ himself present in the life of the Church. By *tradition* is meant the traditory process. The term *traditions* is used in two senses, to indicate both the diversity of forms of ex-

---

⁹⁹⁰ J.N. Bakhuizen van den Brink, *ibidem*, 332. De auteur citeert hier Vincentius van Lerinum (*Comm.* XXII, 5), die 1 Tim. 6,20 ('Bewaar het pand u toevertrouwd') interpreteert als: 'Bewaar het katholieke geloof (= het *depositum* van de openbaring, zoals overgeleverd door de heilige Geest, J.K.) ongedeerd en ongeschonden. Wat u is toevertrouwd moet bij u blijven en dat moet door u overgeleverd worden. Goud hebt ge ontvangen, goud moet ge ook weer uitgeven.' Dat voor Vincentius het katholieke geloof identiek is met het evangelie blijkt uit zijn interpretatie van Paulus' woord uit Galaten 1:8v ('ook al zouden wij, of een engel uit de hemel, u een evangelie verkondigen, afwijkend van hetgeen wij u verkondigd hebben: hij zij vervloekt!'). Hij hoort daarin, 'dat het niemand vrijstaat om een evangelie aan te nemen dat afwijkt van het evangelie dat de katholieke kerk overal predikt' (*Comm.* VIII, 1-4 en IX, 2). Terecht schreef Bakhuizen van den Brink dan ook al in 1936, twaalf jaar voor zijn baanbrekende artikel in het *NTT*, met een beroep op onder meer dit citaat van Vincentius: 'de leer van de algenoegzaamheid der alleen volstrekt gezag hebbende H. Schrift is oud-kerkelijk'. Zie J.N. Bakhuizen van den Brink, 'De evolutie van het dogma', *Onder Eigen Vaandel* 11 (1936), 122.

⁹⁹¹ J.N. Bakhuizen van den Brink, 'Traditie', in *De Protestant*, 78 (1958), 282-285 (285).

⁹⁹² Zie M.E. Brinkman, *Progress in Unity? Fifty years of theology within the World Council of Churches: 1945-1995. A Study Guide*, 39-58 (Scripture and Tradition). Zie behalve het in eerder genoemde artikel van E. Flesseman-van Leer ook haar 'Traditie en Schrift', *KT* 15 1964, 19-27, m.n. 20v, waar zij drie factoren noemt, die ertoe hebben geleid dat het sola fide van de Reformatie niet meer ongedifferentieerd verdedigd kan worden: (1) De traditionsgeschichtliche methode in het bijbelonderzoek. (2) Een ook bij protestanten hernieuwde belangstelling voor de geschiedenis van de vroege kerk. (3) De oecumenische contacten in de wereldraad, waardoor reformatorische theologen gedwongen worden zich opnieuw rekenschap te geven van eigen supposities. Zie verder H. Berkhof, *Christelijk Geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*. Nijkerk 1979⁴, 102-105 en K. Ware, 'Tradition and traditions', *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva 1991, 1013-1018.

⁹⁹³ P.C. Rodger and L. Vischer (eds.), *The Fourth World Conference on Faith and Order. Montreal 1963*. (Faith and Order Paper 42), Geneva 1964, par. 39 en 45. Vgl. ook de drie jaar later verschenen studie *Patristic Studies from an Ecumenical Viewpoint*, (Faith and Order Paper 50), Geneva 1967: 'The first centuries were certainly not a golden age' - contra Calvijns typering ervan als *aureum illud saeculum?* zie *Inst.* IV.9, 8 (JK) - 'and the Early Church Fathers had no different task from what we have today, namely, the transmission of the apostolic message. Nevertheless they embody the "primitive" tradition of the Church from which we all come. (...) The patristic period has both constitutive and paradigmatic significance for the Church today' (geciteerd door M.E. Brinkman, *Progress in Unity?*, 61v.). In feite is dit ook de anglicaanse en vooral oud-katholieke opvatting.

pression and also what we call confessional traditions, for instance the Lutheran tradition or the reformed tradition (par.39). (...) Thus we can say that we exist as Christians by the Tradition of the Gospel (the paradosis of the kerugma) testified in Scripture, transmitted in and by the Church through the Holy Spirit. Tradition taken in this sense is actualised in the preaching of the Word, in the administration of the sacraments and worship, in christian teaching and theology, and in mission and witness to Christ by the lives of the members of the Church (par. 45).

Het is duidelijk dat met deze inclusieve opvatting van het begrip Traditie het exclusieve *sola scriptura* teruggebracht wordt tot zijn ware proporties: de Schrift is als primaire bron een zeer belangrijk onderdeel van de Traditie. 'Scripture is a sovereign authority in matters of faith, but only in the church, i.e. within the authentic and universal Tradition of the Word of God can it be fully understood'.⁹⁹⁴

Al betekende Montreal 1963 een grote stap vooruit, de hermeneutische vraag naar een criterium, een sleutel om de verschillende tradities te beoordelen was nog niet beantwoord. Een gezamenlijk rooms-katholiek-protestants colloquium, in 1978 gehouden te Venetië, bracht de discussie weer een stap verder door het zeer verhelderende onderscheid aan te brengen tussen de 'normative apostolic period' en de 'building period' van de kerk. Over de normatieve apostolische periode wordt gezegd:

The essential elements of the Christian mystery are known to us through the witness of the apostolic community, transmitted in the Scriptures. These are the fruit of the Gospel and of the action of the Spirit in the primitive Church. On the one hand, they bear witness of the apostolic Church's understanding of the mystery of Christ. On the other hand, however, the truth they transmit, could be fully grasped only in the context of the life of that early community, faithful to the teaching of the apostles, to the fellowship of the brethren, to the breaking of the bread and to prayer (cf. Acts 2,42).

En over de 'building period' zegt het rapport:

After this normative apostolic period, the Church, bearer of the Spirit but engaged in history, saw itself led to make more explicit the faith it had received from the apostles. What it lived in its liturgy and bore witness to, sometimes to the point of martyrdom, it had to express in terms which would allow it to safeguard its unity and give an account of its hope (...) *This building period is that of the Fathers, of the creeds, of the birth of the great liturgies, of the great councils* (Curs. JK). (...) Certainly, in every age the Church lives and grows in the Holy Spirit and thus builds itself up in charity and faith. Moreover, since their divisions the churches have each given for themselves either conciliar decrees or confessions to which they attach a real authority. But this authority remains always subject not only to the authority of Scripture, but also to that of those universally received documents which concern the centre of faith and which the Church holds from this period which was qualified to be its building period.⁹⁹⁵

---

⁹⁹⁴ M. Thurian, 'The Lima-document on BEM: the event and its consequences', in *Churches Respond to BEM I*, Geneva 1986, 5-27 (5). Vgl. ook reeds R. Boon, *Apostolisch Ambten Reformatie*, Nijkerk, 1965, 27vv. (Apostolische Traditie).

⁹⁹⁵ *Towards a Confession of the Common Faith* (Faith and Order Paper 100) Geneva 1980, 3v. Vgl. ook het hierboven genoemde artikel van M. Thurian. M.E. Brinkman, *Progress in Unity?*, 61v. ziet in deze ontwikkeling (het min of meer normatief stellen van de vroege kerk), die in 1987 uitliep op het project *Confessing the The One Faith* (waarin het gemeenschappelijk belijden van het oud-kerkelijk Niceno-Constantinopolitanum (381) als een essentiële voorwaarde van kerkelijke eenheid wordt gezien), 'a shift of accent' (73) ten opzichte van Montreal 1963. Ook ziet hij er, vergeleken met het in 1971 te Leuven

M. Thurian is van mening dat met deze nieuwe visie op de verhouding tussen schrift en traditie de reformatorische bezwaren verdwenen zijn:

The notion of the supreme authority of scripture within a Tradition of interpretation by the church is in keeping with the main convictions of the Reformation, especially Calvin who always showed great respect for the Tradition of the first centuries of the church, the tradition of the fathers and the first four councils (cf. for example Chapter 4 of Book IV of the *Institutes*, where Calvin indicates general agreement with the Tradition of the Church of the early centuries).⁹⁹⁶

Hoewel het de vraag is of Thurian niet te veel door een moderne hermeneutische bril naar Calvin gekeken heeft, toch zou de hervormer wel eens ingestemd kunnen hebben met het hermeneutische beginsel, dat Traditie, Schrift en kerk niet als aparte fenomenen behandeld kunnen worden: ‘Er is geen Traditie zonder concrete menselijke relaties, er is geen Schrift zonder een gemeenschap van gelovigen, er is geen kerk zonder de door God gegeven Traditie, zonder het levende woord van God in de Schriften. Maar het hele traditieproces staat onder het criterium van de trouw aan het evangelie van Gods genade en waarheid, zoals verkondigd door de apostelen’.⁹⁹⁷ Zeker, ook de post-apostolische kerk mag zich geleid weten door de heilige Geest (Joh. 16:13), maar in haar diverse opvattingen van geloof, leven en eredienst is ze steeds verplicht ‘to be a faithful reflection of the apostolic truth (cursivering JK) and of the continuous intention of faith. It is “imperative” and “receptive”, based on apostolic faith as its source’.⁹⁹⁸ Wat is dat anders dan Calvijns ideaal, de kerk in te richten ‘selon la coutume de l’Eglise ancienne’?⁹⁹⁹

---

gepresenteerde project *Giving Account of the Hope that is in us*, dat sterk contextueel gericht was (60), een stap terug in, in de richting van de historiserende benadering van de orthodoxe visie op de verhouding schrift-traditie (74). Hij pleit voor een meer dynamisch-pneumatologische visie op het traditieproces (65,75). Brinkman heeft gelijk, voor zover hij zich afzet tegen een exclusief achterwaarts gericht traditionalisme. Een gezaghebbend orthodoxe theoloog als J.D. Zizioulas heeft echter gewezen op de sterk eschatologisch gekleurde ecclesiologie van b.v. Ignatius van Antiochië. Op grond daarvan benadrukt hij evenzeer het eschatologische als het historische aspect van de traditie. Zelfs kan hij zeggen: ‘Transmission ou normativité apostolique ne sont pas du côté du passé, mais du futur...c’est l’anticipation de la foi, la nature finale de l’Église qui révèle le caractère apostolique’. Zie J.D. Zizioulas, ‘La continuité avec les origines apostoliques dans la conscience théologique de l’Eglise Orthodoxe’, in *La portée de l’Eglise des Apôtres pour l’Eglise d’aujourd’hui*, Bruxelles 1974, 69 en 71. Vgl. ook J.D. Zizioulas, *Being as Communion*, 171vv (‘Apostolic Continuity and Succession’). Terecht stelt G.H. Jansen, *Naar een oecumenische hermeneutiek*, Zoetermeer, 2000, 32 (noot 23), dat dit verschil in benadering van de traditie teruggaat op verschillende theologische uitgangspunten: terwijl de westerse kerken de traditie benaderen vanuit de historische oorsprong, beschouwt de Orthodoxie haar vanuit de eschatologie. Wel moet daaraan worden toegevoegd dat een theoloog als J.D. Zizioulas probeert dit verschil te overbruggen via de pneumatologie. Daarin staat hij vlak bij Brinkman.

⁹⁹⁶ Zie M. Thurian, ‘The Lima-document on BEM’, *Churches respond to BEM I*, 26v (noot 5). Vgl. ook J. van Oort, ‘John Calvin and the Church Fathers’, in J. Backus (red.), *The Reception of the Church Fathers in the West*, Leiden/New York/Köln, 1997, 661-700.

⁹⁹⁷ *Baptism, Eucharist and Ministry 1982-1990*, 137.

⁹⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹⁹ Cf. de titel van Calvijns in 1542 anoniem verschenen dienstboek: *La Forme des Prières et Chantz Ecclesiastiques, avec la maniere d’administrer les Sacremens, et consacrer le Mariage: selon la coutume de l’Eglise ancienne*. Brede informatie over het teruggrijpen van de reformatoren op de liturgische traditie van de vroege kerk geeft: H.O. Old, *The Patristic Roots of Reformed Worship*, Zurich 1976. Zijn conclusie t.a.v. Calvin luidt: ‘The Fathers have authority for Calvin because they witness to the purity of the apostolic Church. The Reformers accepted the Fathers as fellow witnesses and fellow servants of the Word’ (143). Een korte en krachtige samenvatting van Calvijns opvatting over de betekenis

3.3 OVER DE SAMENHANG VAN CANON, REGULA FIDEI EN BISSCHOPSAMBT

Wanneer we tenslotte vragen om welke elementen het dan concreet gaat, als we spreken van het paradigmatische karakter van de *ecclesia primitiva*, dan worden we meestal verwezen naar de drie vroegchristelijke elementen die vanaf ong. 200 structuurbepalend zijn geworden voor de *ecclesia catholica*: de canon, de *regula fidei* en het drievoudig ambt.¹⁰⁰⁰ Hierbij moeten echter enkele kanttekeningen gemaakt worden.

Ten eerste: het gezag van de canon mag niet op één lijn gesteld worden met dat van het credo en het kerkelijk ambt. Wel is het zo, aldus b.v. U. Küry,¹⁰⁰¹ dat aanvankelijk in de vroege kerk de verschillende mondeling overgeleverde voor-vormen van de canon (de woorden van Jezus!), de klassieke credo's (op naam gesteld van de apostelen!) en het apostolisch ambt (door de apostelen ingesteld!) alle evenveel gezag hadden. Dat veranderde echter, zegt Küry in navolging van O. Cullmann,¹⁰⁰² toen rond 200 de canon werd afgesloten en vervolgens normatief gezag kreeg. Vanaf dat moment hebben het credo en het ambt, als behorend tot de kerkelijke traditie, nog slechts gezag naar mate ze zich als *norma normata* door de canon als *norma normans* laten bepalen en begrenzen. Men kan ook met L.W. Countryman zeggen:

---

van de kerkregering geeft het volgende citaat uit een brief aan Farel, gedateerd 16 september 1554: 'Exposui non posse consistere ecclesiam nisi certum regimen consistueretur, quale ex verbo Dei nobis praescriptum est et in veteri ecclesia fuit observatum' (C.O. XI, 281). Vgl. ook de conclusie van A. Ganoczy met betrekking tot Calvijns beroep op de vroege kerk: 'C'est en somme l'église pré-constantienne qui attire sa plus grande sympathie. C'est en elle qu'il cherche le modèle pour sa réforme', A. Ganoczy, 'Points de rencontre ecclésiologiques entre Calvin et Vatican II', *Istina* 13 (1967), 473. Hetzelfde moet gezegd worden van Luther: steeds weer grijpt hij terug op de vroege kerk, ook wat betreft zijn visie op het ambt. G. Kretschmar, die daar in tal van geschriften op heeft gewezen, beklagt zich er dan ook terecht over dat dit aspect in de nieuwere monografieën over dit thema te weinig naar voren komt. Zie G. Kretschmar, 'Das Bischofsamt als geistlicher Dienst in der Kirche anhand der altkirchlichen und reformatorischen Weihegebete', in: H.J. Held/K. Schwarz (Hrsg.), *Der bischöfliche Dienst in der Kirche* (Beihefte Ökumenische Rundschau 53), Frankfurt 1992, 69.

¹⁰⁰⁰ We houden ons aan deze drie, omdat ze traditioneel geijkt zijn. Maar er worden ook andere aantallen genoemd. Zo geeft de lutheraan L.W. Countryman de volgende opsomming van de vier belangrijkste instituties van de vroege kerk (min of meer in historische volgorde): '(1) the ritual complex centered on the dominical sacraments, (2) the threefold ministry, (3) summary statements of Christian belief, and (4) the New Testament canon', L.W. Countryman, 'The Gospel and the Institutions of the Church with special reference to the Historic Episcopate', *Anglican Theological Review*, 66 (1984), 402-415 (404). En de anglicaan M. Ramsey noemt vijf elementen die bepalend zijn voor de catholiciteit van de kerk: 'Baptism, Eucharist, the Bishops, the Bible, the Creeds', *The Gospel and the Catholic Church*, London 1936, new edition, London 1990, 58.

¹⁰⁰¹ U. Küry, *Die Altkatholische Kirche. Ihre Geschichte, ihre Lehre, ihr Anliegen*. (Die Kirchen der Welt, III), Stuttgart, 1978², 132. J. Visser omschrijft de intentie van de oud-katholieke bisschopsverklaring uit 1889, waarin wordt uitgegaan van het normatief karakter van de *ecclesia primitiva*, in dezelfde geest: 'Men wil zich houden aan die geloofsbeslissingen die door de apostolische traditie geijkt zijn én waarover in een conciliaire besluitvorming eenstemmigheid heerst. Men kan dan ook nauwkeurig aangeven welke geloofspunten dat zijn: (1) de vastlegging van de boeken van de heilige Schrift en de aanvaarding van deze boeken als de bron van alle geloofsleer; (2) de beslissing die men de facto nam met betrekking tot de opbouw en leiding van de kerk door het drievoudig ambt van bisschop, priester en diaken; (3) de geloofsbelijdenis aangaande God als Vader, Zoon en heilige Geest met de daaruit voortvloeiende belijdenis van Jezus als God en mens'. J. Visser, 'De geloofsleer', in: *De oud-katholieke kerk in Nederland*, 92.

¹⁰⁰² O. Cullmann, *Tradition als exegetisches, historisches und theologisches Problem*, Zürich, 1954, 42vv ('Die Tradition und die Festlegung des Kanons durch die Kirche des 2. Jahrhunderts').

voortaan behoort alleen de Schrift tot het *esse* van de kerk, terwijl alle andere instituten tot haar *bene esse* behoren.¹⁰⁰³

Ten tweede: Al staan ze niet op één lijn, het is voor het oecumenisch gesprek wel van belang vast te houden, dat er in de traditie van de kerk een onopgeefbare samenhang bestaat tussen de overlevering van de canon, de *regula fidei* en het apostolisch ambt. Zo zegt het *Faith and Order* rapport *Christ and the Church* (Montreal 1963):

The handing on of the Canon of Scriptures, the persistence of the apostolic doctrine or rule of faith, the succession of a ministry dependent on its apostolic foundation, are interconnected. If the ministerial succession is separated from the apostolic word in the Scriptures, from subordination to it, or from sound doctrine as attested in the rule of faith, it is a false succession, even though the links may be historically unbroken. But it may also be true, that if ministerial succession is broken here and there, its defects may be amply made up in the coherent succession of the whole apostolic tradition, for underlying it all is the faithfulness of Jesus Christ who sends his Spirit to the Church and continues to fulfill his own ministry within it.¹⁰⁰⁴

Het gezag van de canon, de *regula fidei* en het apostolisch ambt vormen een onverbreekelijke samenhang.

Ten derde: In de kerkhistorische en dogmenhistorische handboeken wordt de samenhang tussen het genoemde drietal (schrift, *regula fidei* en ambt) vrijwel altijd gezocht in de strijd tegen de grote ketterijen die de vroege kerk dreigden te overspoelen: de gnostiek, het marcionitisme en het montanisme.¹⁰⁰⁵ Ze hebben een anti-heretische functie. Ook (maar dat is de keerzijde van het voorgaande) wordt er graag op gewezen dat ze een belangrijke rol spelen in het bewaren van de eenheid en de onderlinge gemeenschap.¹⁰⁰⁶ Maar die onderlinge gemeenschap is geen abstractie. Ze heeft naar oud-christelijk besef alles te maken met de samenkomst van de gemeente. Daarom moeten we nog een stap verder gaan en zeggen dat de schrift, het dogma en het ambt niet los te denken zijn van de liturgie, in haar kern te verstaan als de zondagse samenkomst van de gemeente rond Schrift en Tafel, onder leiding van de bisschop, de presbyters en de diakenen. Daar hebben ze hun 'Sitz im Leben'. Daar zal dus ook het gesprek over het ambt moeten inzetten. Terecht schrijft G. Wainwright dan ook, met een verwijzing naar E. Schlink, dat discussies over kerkrechtelijke en dogmatische kwesties alleen vruchtbaar zullen zijn, wanneer ze terugver-

¹⁰⁰³ L.W. Countryman, 'The Gospel and the Institutions of the Church', with special reference to the Historic Episcopate', *Anglican Theological Review*, 66 (1984), 402-415 (412).

¹⁰⁰⁴ *Report on Christ and the Church, fourth World Conference on Faith and Order*, Montreal 1963, 54. Vgl ook de opmerking van U. Küry: 'Nicht der historische Anlass (= de strijd tegen de ketterij, JK) ist hier wichtig, sondern die nicht genug zu bedenkende Tatsache, dass die Entscheidung der Kirche für das eine, apostolisch-katholische, dreigestufte Amt sich *in analoger Weise und im gleichen Sinn* vollzogen hat wie die Entscheidungen der HI Schrift und die Glaubensregel'.

Zie U. Küry, *Die Altkatholische Kirche*, 305.

¹⁰⁰⁵ Zie b.v. J.N. Bakhuizen van den Brink/J. Lindeboom, *Handboek der kerkgeschiedenis I*, 's Gravenhage, 1942¹, 87-89. F. Loofs/K. Aland, *Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte*, Tübingen, 1959, 98-104.

¹⁰⁰⁶ Zo zegt L.W. Countryman (*a.a.*, 404) ter inleiding op zijn bespreking van de vier belangrijkste vroeg-christelijke instituties: 'The unity of love as the goal of salvation came to be expressed in the church through four main institutions, each of which has roots in the New Testament era; but reached classic definition only in the second and later centuries of our era'.

taald worden in hun elementaire functie in de samenkomst van de gemeente, want daar, in de vierende gemeente, ligt hun centrum: *lex orandi lex credendi*.¹⁰⁰⁷

Ten vierde: De genoemde structuurbepalende elementen van de *ecclesia primitiva* zijn in die zin van grote oecumenische betekenis, dat we er niet meer achter terug kunnen. In het protestantisme wordt deze stelling met name verdedigd door de lutherse kerkrechtgeleerde H. Dombois. Wanneer hij schrijft dat het - afgedacht van de schrift - drie monumentale scheppingen zijn die de vroege kerk hun glans hebben gegeven: de eucharistische liturgie, de triniteitsleer/christologie en de 'singulare en onverwetsbare Bildung des Bischofsamts und der bisschöflichen Verfassung, welche den historischen Kirchen trotz ihrer tiefen Gegensätze geblieben ist', voegt hij er aantoe: *Diese drei groszen Bildungen stellen ihre geschichtliche Substruktur dar, hinter die nicht zurückgegangen werden kan* (cursivering JK).¹⁰⁰⁸ Dit besef is van protestantse zijde in Nederland met name verwoord door de Kampense hoogleeraar kerkrecht H.B. Weijland. Hij schrijft: 'Deze drie stonden voor het besef van die tijd in een zodanige samenhang, dat men er niet één van kan laten vallen zonder aan de wezenlijk bedoeling van die (=de vroege) kerk ernstig schade te doen'.¹⁰⁰⁹ En hij vervolgt: 'Met welk recht - zo vraagt Dombois nu - kan men zich wèl op het dogma en de liturgische viering van de éne oude kerk beroepen en daarin met haar eensgeestes willen zijn, terwijl men tegelijk op een ander, daarmee (voor het besef van die kerk) wezenlijk samenhangend, punt radicaal een nieuwe koers gaat?' Weijland concludeert dan - en daarmee raakt hij exact het thema van deze studie:

Wij zullen ons als reformatorische kerken in Nederland moeilijk aan de klem van die redenering kunnen onttrekken. Daar ligt ook de meest indringende vraag die in het Lima-rapport over Doop, Eucharistie en Ambt aan deze kerken gesteld wordt: de vraag om een nadere bezinning op de waarde van het episcopale ambt.¹⁰¹⁰

---

¹⁰⁰⁷ G. Wainwright, 'Reconciliation in Ministry', in: M. Thurian (ed.), *Ecumenical Perspectives on BEM*, 129-139 (136). De vruchtbaarheid van deze methode is bewezen in Wainwright's *opus magnum Doxology*, New York/Oxford, 1980. Zie ook zijn artikel 'Der Gottesdienst als Locus Theologicus', *Kerugma und Dogma* 28 (1982), 248-258.

¹⁰⁰⁸ H. Dombois, *Das Recht der Gnade, Ökumenisches Kirchenrecht II*, Bielefeld, 1974, 103v. Ook reeds in zijn *Ordnung und Unordnung der Kirche. Kirchenrechtliche Abhandlungen und Vorträge*, Kassel, 1957, 64v.

¹⁰⁰⁹ H.B. Weijland, 'De ontwikkeling van de oud-christelijke kerkinrichting en de versterking van de episcopale structuren', in: W. van 't Spijker/L.C. van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen 1992², 80.

¹⁰¹⁰ H.B. Weijland, 'De ontwikkeling van de oud-christelijke kerkinrichting', 81. Ook in het Faith and Order-rapport *Working Paper on Ordination* uit 1968 wordt deze vraag gesteld in verband met de onlosmakelijke samenhang van apostolische successie, canon en regula fidei. G.H. Vischer merkt daarbij op, dat kerken met 'kanonischer Amtsordnung' protestanten er op plegen te wijzen 'dass die Entscheidung für das dreifache Amt in der Alten Kirche gleichzeitig mit der Kanonentscheidung und mit der Formulierung des verbindlichen Glaubensbekenntnis gefallen ist. Warum, so wird dann gefragt, anerkennt ihr zwar Credo und Canon, nicht aber die mit beidem in Verbund stehende Amtsstruktur? Oder andersherum gewendet: Die Geschichte der protestantischen Kirchen zeigt ja, dass mit der Aufgabe der einen dieser drei antihäretischen Entscheidungen der Alten Kirche über kurz oder lange auch die beiden andern ins Schwanken geraten. Der Verzicht des kanonischen Amt führt notgedrungen zur Auflösung von Canon und Bekenntnis!'. Zie G.H. Vischer, *Apostolische Dienst. Fünfzig Jahre Diskussion über das kirchliche Amt in Glauben und Kirchenverfassung*, Frankfurt am Main, 1982, 135. Voor het oud-katholieke standpunt zie U. Küry, *Die Altkatholische Kirche*, 304 (met verwijzing naar A. von Harnack).

4. WELK MODEL?

Daarmee zijn we weer terug bij de inzet van deze paragraaf: het pre-constantijnse model van het bisschopsambt als optie voor de kerk in een gesecculariseerde cultuur.¹⁰¹¹ Nu het in grote lijnen duidelijk geworden is, wat we daarmee bedoelen, kunnen we K. Ware aan het woord laten, die in zijn al eerder genoemde artikel in de bundel *Bishops, but what kind?*¹⁰¹² pleit voor een synthese van de opvattingen van Ignatius van Antiochië, Irenaeus van Lyon en Cyprianus van Carthago.

4.1 IGNATIUS VAN ANTIOCHIË

We beginnen met Ignatius van Antiochië omdat het ambt van *episkopos*, dat voorheen nog enigszins vaag en onduidelijk was, bij hem ‘hart en ziel krijgt in een grootse en indrukwekkende gestalte’.¹⁰¹³ Uit de zeven afscheidsbrieven, die Ignatius schreef aan een aantal Klein-Aziatische gemeentes toen hij op weg was naar Rome om de marteldood te ondergaan (ong. 110), rijst het beeld op van de bisschop als voorzitter van de lokale eucharistische gemeenschap. Omringd door de presbyters, de diakenen en de gelovigen (in concentrische cirkels), functioneert hij vooral als teken van eenheid, als focus en centrum van de plaatselijke gemeente: er kan in één gemeente maar één bisschop zijn en één eucharistie. In dat verband klinkt zijn oproep, gehoorzaam te zijn aan de bisschop als aan Jezus Christus (*Trall.*2,1) en niets te doen buiten hem om (*Philad.*7,2): ‘waar de bisschop verschijnt daar zij ook het volk, zoals waar Christus Jezus is, daar (is) de katholieke kerk’ (*Smyrn.*8,2).¹⁰¹⁴

---

¹⁰¹¹ Een recent overzicht (met veel tekstvoorbeelden) van de ontwikkeling van het bisschopsambt in de vroege kerk is te vinden in: F.A. Sullivan, *From Apostles to Bishops. The Development of the Episcopacy in the Early Church*, New York/Mahwah, 2001. Verder zijn de volgende overzichtsartikelen van belang: H. Chadwick, ‘Episcopacy in the New Testament and Early Church’, J. Howe (ed), *Today’s Church and Today’s World with a Special Focus on the Ministry of Bishops. The Lambeth Conference 1978 Preparatory Articles*, London 1977; E.G. Jay, ‘From Presbyter-Bishops to Bishops and Presbyters. Christian Ministry in the Second Century: a Survey.’, *The Second Century, a Journal of Early Christian Studies*, vol 1, nr. 1, 1981, 125-162; *TRE* II, 1978 (s.v. ‘Am’) en VI, 1980 (s.v. ‘Bischof’) en J.D. Zizioulas, ‘*Episkopè* and *Episkopos* in the Early Church - a brief Survey of the Evidence’, in *Episkopè and episcopate in ecumenical perspective* (Faith and Order Paper 102), Geneva 1980, 30-42.

¹⁰¹² *Supra*, p. 246.

¹⁰¹³ W. Aalders, *De kerk het hart van de wereldgeschiedenis*, Leiden 1995, 65; Voor de verwijzingen naar Ignatius van Antiochië werd gebruik gemaakt van de tekstuitgave van zijn brieven in O. Gebhardt, A. von Harnack und Th. Zahn, *Patrum Apostolorum Opera*, Leipzig 1920 (editio sexta minor), 87-113. Zie voor een gezaghebbende Engelse vertaling met commentaar: W.R. Schoedel, *Ignatius of Antioch: A Commentary on the Letters of Ignatius of Antioch*, Philadelphia, 1985.

¹⁰¹⁴ Zo ergens, dan is op dit punt een correcte vertaling van oecumenisch belang. Ignatius zegt niet zonder meer - zoals nogal eens gesuggereerd wordt - ‘waar de bisschop is, daar is de kerk’. Deze weergave is veel te ongenueanceerd en doet geen recht aan het analogisch verband waarin deze regels staan. Het gaat Ignatius niet om de identificatie van de bisschop met de kerk, maar om de christologische verankering van de katholiciteit: ‘waar Christus Jezus is, daar is de katholieke kerk’ (*katholikè ecclesia*, hier voor het eerst gebruikt in de vroegchristelijke literatuur). Dat (en men is geneigd erbij te zeggen: alléén dat) is de reden waarom het volk (*plèthos* - niet *ekklesia*) wordt aangespoord om daar te zijn (*estoo*, imperatief), waar de representant van Christus, de bisschop, verschijnt. Het referentiepunt is niet ecclesiologisch (de bisschop), maar christologisch (Christus).

Daaruit spreekt geen verlangen naar macht, maar diepe zorg voor de eenheid en de identiteit van de gemeente. ‘Hebt de eenheid lief’, aldus Ignatius, ‘ontvlucht de scheuringen, weest navolgers van Jezus Christus, zoals ook Hij (het is) van zijn Vader’ (*Philad.7,2*). Verschillende auteurs leggen er de nadruk op, dat men bij Ignatius (nog) niet kan spreken van ‘monarchisch’ episcopaat, alleen al vanwege de belangrijke plaats die het presbyterium bij hem inneemt: als in een ‘waardig gevlochten geestelijke krans’ (*Magn.13,1*) zitten de presbyters om de bisschop heen. Het presbyterium is met de bisschop verbonden ‘zoals de snaren met de citer’ (*Eph.4,1*). Terecht schrijft P.A. van Stempvoort dan ook: ‘De anti-episcopale tendenz van vele verhandelingen maakt zich menigmaal wat gemakkelijk van dit (bedoeld is: vroegchristelijke, JK) episcopaat af door het als ‘monarchisch’ te stempele en daarmee verwerpelijk te verklaren (...). A.J. Bronkhorst zegt, dat in de Ignatiana alles al anders geworden is dan in het Nieuwe Testament.¹⁰¹⁵ Het blijkt ons echter dat Ignatius iets heel belangrijks heeft bewaard, dat geen enkel ambt in de gemeente kan missen: de structuur van het apostolaat, de bisschop, die (helaas hij al te zeer alleen) *in loco Christi*, als een vader-in-Christus, de Gemeente dient’.¹⁰¹⁶ Dat dergelijke uitdrukkingen de latere opwaardering van het drievoudig ambt sterk in de hand hebben gewerkt - zoals b.v. de vergelijking van de bisschop met God de Vader, de diaken met Christus en het presbyterium met het apostelcollege (*Trall.3,1*) - is een feit, maar dat hoeft nog niet te betekenen dat ze als onbijbels moeten worden afgewezen.¹⁰¹⁷ Integendeel, als metaforen kunnen ze b.v. in ordinatiegebeden een zinvolle catechetische rol spelen.¹⁰¹⁸ Overigens is het goed zich in het debat over het ontstaan van het bisschopsambt de nuchtere opmerking van een kerkhistoricus als H. Chadwick te binnen te brengen, dat het eenhoofdig episcopaat niet zozeer ideologische, maar veeleer praktische wortels heeft:

The early Church learnt by experience that the diocesan family needs to have one man rather than a committee as the focus of unity, both in the local church and in his fellowship with the college of bishops. Despite the strong language of Ignatius of Antioch, the ‘monarchial’ character of the episcopate is not, as such, a matter of fundamental juridical dogmatic principle, essential to the church in the sense that if the episcopacy were shared and not monarchial, the church would be amputated, but it is a *practical need for the expression of unity* (cursivering JK). Nevertheless, Ignatius is surely right in seeing the bishop’s central authority as linked to his presidency at the eucharist, in which he stands in a sacramental relation to Christ. He is the focus of the harmony (...) in the family of God.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁵ De verwijzing betreft A.J. Bronkhorst, *Schrift en Kerkorde*, Den Haag, 1947, 113.

¹⁰¹⁶ P.A. van Stempvoort, *Eenheid en Schisma*, Nijkerk 1950, 126.

¹⁰¹⁷ Zo J. Roloff, in *TRE II*, 530, die er een ‘merkwaardig geschichtsloos, von einer gnostisierenden Ontologie geprägtes Denken’ in ziet.

¹⁰¹⁸ Zie R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*, Nijkerk 1965, 117vv, 140. Hij wijst erop dat het hier gaat om typologieën, die in dienst staan van de liturgie. Verderop, bij onze bespreking van de aardse eredienst als representatie van de hemelse, komen we hier nog op terug.

¹⁰¹⁹ H. Chadwick, ‘Episcopacy in the New Testament and Early Church’, in J. Howe (ed), *Today’s Church and Today’s World*, 211v (geciteerd in Sykes and Booty (eds), *The Study of Anglicanism*, 399).

4.2 IRENAEUS VAN LYON

Om een ander aspect van het bisschopsambt te markeren, neemt Ware ons vervolgens mee van Klein-Azië naar Lyon. Daar komen we in 177, in een tijd van zware vervolgingen, ineens de naam van Irenaeus tegen, een presbyter, waarschijnlijk afkomstig uit Smyrna, die naar eigen zeggen¹⁰²⁰ in zijn jeugd nog leerling van de martelaar-bisschop Polycarpus (een leerling van Ignatius van Antiochië) was geweest. Vooral onder invloed van deze Irenaeus, die later bisschop werd van Lyon, is ook in het Westen, waar de episcopale structuur (behalve in Rome) nog nauwelijks ontwikkeld was, de figuur van de *episkopos* uitgegroeid tot de gezagvolle spilfiguur in de kerk, zoals men die in het Oosten kende.¹⁰²¹

Stond bij Ignatius het bisschopsambt vooral in het teken van de eenheid, bij Irenaeus staat het vooral in het teken van het bewaren en doorgeven van de apostolische traditie. Inhoudelijk schijnt de groeiende nadruk op het leergezag van de bisschop alles te maken te hebben met de verspreiding van de gnostiek. De gnostici beriepen zich op een geheime traditie, overgeleverd door een verborgen opvolging van leraren. Irenaeus antwoordde hen in zijn *Adversus Haereses* met een verwijzing naar de openlijk overgeleverde traditie van de vier canonieke evangelieën en naar de ononderbroken openlijke opvolging van de lokale bisschoppen, de officiële en gevolmachtigde leraren van het geloof. Terwijl Ignatius zwijgt over de bisschop als leraar en als schakel tussen de apostelen en zijn eigen tijd, zijn dat voor Irenaeus nu juist de twee fundamentele aspecten van het episcopaat. Wat de apostolische successie betreft wijst K. Ware erop dat bij Irenaeus de uiterlijke (formele) continuïteit van de opvolging verstaan moet worden als teken van de inhoudelijke continuïteit in het apostolisch geloof.¹⁰²²

Apostolic succession is not merely a way of ensuring, in a mechanical and almost magical fashion, the preservation of 'valid' sacraments; far more fundamentally, its purpose is to preserve *the continuity of doctrinal teaching* (cursivering JK), the fullness of the Catholic faith and life.¹⁰²³

---

¹⁰²⁰ Zie Irenaeus *Adv. Haer.* III 3, 4; Voor tekst van *Adversus Haereses* werd geraadpleegd: W.W. Harvey (ed.), *Sancti Irenaei Episcopi Lugdunensis libros quinque adversus Haereses*, Tom. II, Cambridge 1857; de editie die ook door K. Ware is gebruikt.

¹⁰²¹ 'C'est avec Irenée, l'Asiate lyonnais, que le terme episkopos apparaît pour la première fois en Occident avec son sens ignatien', *Catholicisme Hier-Aujourd'hui-Demain*, Encyclopédie en sept volumes, dirigé par G. Jacquemet, Paris, Tome IV, 1956, s.v. 'Evêque' (J. Colson), c 785.

¹⁰²² Ware verwijst hier in een noot ('Patterns of Episcopacy', 23, noot 34) naar het artikel van de gezaghebbende anglicaanse patristicus C.H. Turner 'Apostolic Succession' in: H.B. Swete (ed.), *Essays on the Early History of the Church and the Ministry*, London, 1918, 95-214. Voor deze interpretatie van de apostolische successie pleegt men zich vooral te beroepen op *Adversus Haereses* III.3.1-4: de betrouwbaarheid van de apostolische leer is voor iedereen verifieerbaar, getuige de reeks van Romeinse bisschoppen vanaf Linus tot Eleutherus, die haar hebben overgeleverd; en daarnaast: *idem* IV.40.2: over het *charisma veritatis certum*: het betrouwbare geschenk van de waarheid (= de apostolische leer), dat de bisschoppen en de presbyters van hun voorgangers hebben ontvangen en waaraan zij hun gezag ontleen. Voor een parafraserende weergave van de genoemde passages zie J.B. Lightfoot, *The Christian Ministry*, ed. P.E. Hughes, Wilton, Connecticut, 1983, 87.

¹⁰²³ K. Ware, 'Patterns of Episcopacy', 12.

Verder wijst hij erop - in navolging van J.D. Zizioulas - dat de apostolische successie geen 'persoonlijk bezit' is van de bisschop, maar de hele lokale gemeenschap geldt, waarover hij is aangesteld:

He is successor to the apostles because he is head of a particular local church, that is, president of a eucharistic assembly.¹⁰²⁴

In dit verband herinnert Ware ook aan de betekenis van de *cathedra*:

It is significant that, when Irenaeus constructs his succession lists, like Hegesippus his contemporary, he does not trace the succession through the consecrators of each bishop, as is commonly done in succession lists today, but through the throne or *see*, that is, through the local eucharistic centre over which the bishop in question presides.¹⁰²⁵

Wat Irenaeus interesseert is dus niet een 'pijplijn-theorie', een ongebroken opvolging van personen, maar continuïteit in de apostolische leer, al is die niet los te zien van de persoonlijke opvolging. Met andere woorden: 'slechts die bisschoppen moeten geacht worden zich in de apostolische opvolging te bevinden, die niet alleen legitieme opvolgers van hun voorgangers zijn, maar vooral ook getrouw bewaren en overleveren hetgeen Christus zijn apostelen heeft toevertrouwd'.¹⁰²⁶ *Successio personarum* en *successio doctrinae* mogen dus niet tegen elkaar worden uitgespeeld, zoals in het debat Rome-Reformatie maar al te vaak gebeurt. Normaal gesproken vallen ze samen, slechts in 'gans uitzonderlijke situaties' (Calvijn), wanneer de personen de leer *niet* getrouw bewaren en overleveren, moet de keten van de persoonlijke opvolging verbroken worden. Dan is er sprake van een breuk, een reformatie. Maar dat is een noodoplossing, waarin niet berust mag worden. Op grond van het gegeven dat in de vroegchristelijke praktijk inhoudelijke continuïteit van de verkondiging en persoonlijke verantwoordelijkheid van de ambtsdrager onlosmakelijk met elkaar verbonden waren, tekent A. Houtepen dan ook terecht bezwaar aan tegen de aan protestantse zijde nogal eens gehoorde bewering, dat persoonlijke *episcopè* niet nodig is, omdat de trouw aan het apostolisch gezag voldoende zou zijn gewaarborgd in de *successio doctrinae* alleen. Al is ook volgens Lima-ambtstekst (34) de episcopale successie slechts één aspect van de zorg voor de apostolische traditie, ze is niettemin van groot belang. 'Dat is ook door geen van de antwoordende kerken weersproken, al blijft men van mening verschillen of dit belang bij het *esse* of het *bene esse* van de kerk behoort'.¹⁰²⁷

---

¹⁰²⁴ *Ibidem*, 13

¹⁰²⁵ *Ibidem*, 13. Vgl. ook 12: 'Whereas for Ignatius the bishop's *cathedra* or throne is the chair on which he sits at the Eucharist, for Irenaeus it is far closer to the chair of a professor: as he puts it: The throne is the symbol of teaching'. Vgl. *infra*, p. 449.

¹⁰²⁶ Aldus R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*, 84. Vgl. ook E.G. Jay, *The Second Century*, vol I, 152: 'From Presbyter-Bishops to Bishops and Presbyters': 'It is important to note that Irenaeus conceives of apostolic succession as traced not through bishops who laid on hands in consecrating, but through the bishops who previously occupied the *cathedra* in the various local churches'. Aardig is in dit verband de opmerking van Wainwright: 'Apostolic succession is not so much a matter of hands on hands as of arses on seats'. G. Wainwright, 'Some Theological Aspects of Ordination' in: W. Vos/ G. Wainwright (eds.), *Ordination Rites*, *Studia Liturgica* 13 (1979), 150 (noot 50).

¹⁰²⁷ A. Houtepen, 'Het bisschopsambt in de Vroege Kerk' in: *Geen kerk zonder bisschop?*, 30, noot 21.

4.3 CYPRIANUS VAN CARTHAGO

Cyprianus, bisschop van Carthago in het midden van de derde eeuw, ziet de bisschop, aldus Ware, nog ten dele zoals Ignatius van Antiochië hem zag: als de voorganger van de ene lokale gemeenschap, verzameld rond de eucharistie: ‘de kerk, dat is het volk verenigd rond de priester, de kudde zich vastklampend aan haar herder. Hieruit zult ge weten dat de bisschop in de kerk is en de kerk in de bisschop’ (*episcopus in ecclesia et ecclesia in episcopo*, *Ep.* 66.VIII.3).¹⁰²⁸ De bisschop van Cyprianus is dus nog steeds de pastor van de lokale gemeente, maar toch zijn er verschuivingen merkbaar: de *episcopus* wordt steeds meer ‘priester’ (Cyprianus spreekt ook als een der eersten over de eucharistie als ‘offer’ (*Ep.* 63.XVII.1) en de presbyter, die voorheen nog een liturgische functie had, heeft die nu nog alleen in noodgevallen (bij afwezigheid van de bisschop). De rol van de bisschop wordt dus steeds groter. Maar dat gaat (nog) niet ten koste van de gemeente. Samen met de *clerus* moet het volk aanwezig zijn bij de keuze van een nieuwe bisschop, opdat die door ‘aller instemming en oordeel’ (*Ep.* 67.IV.2) bevestigd wordt. Een bisschop kan geen bisschop zijn zonder de gemeenschap die hem koos en hem als ambtsdrager blijvend accepteert, maar evenmin kan de gemeenschap zonder deze bisschop bestaan. In wederkerigheid bepalen bisschop en kerk elkaar. Daarom kan men het *episcopaat* van Cyprianus niet ‘monarchisch’ noemen.¹⁰²⁹ De bisschop is (nog) niet de absolute alleenheerser, ver boven de lokale gemeenschap verheven, maar hij oefent zijn ambt uit temidden van die gemeenschap.¹⁰³⁰ Veelzeggend is in dit verband Cyprianus’ eigen getuigenis van de wijze waarop hij in de gemeente placht te werken. Aan zijn presbyters en diakenen schrijft hij: ‘Vanaf het begin heb ik mijzelf als norm opgelegd om nooit een beslissing te nemen zonder uw raad in te winnen en mij van de instemming van het volk te vergewissen’ (*Ep.* 14.IV).

Constaterden we dus bij Cyprianus een verschuiving ten opzichte van Ignatius, ook ten opzichte van Irenaeus zien we bij hem de dingen verschuiven. Evenals Irenaeus benadrukt Cyprianus het belang van de apostolische traditie, maar terwijl deze bij Irenaeus in dienst stond van de waarheid, staat ze bij Cyprianus vooral in dienst van de eenheid.¹⁰³¹ De plaatselijke bisschoppen, zijn met elkaar in eenheid verbonden,

---

¹⁰²⁸ Voor de verwijzingen naar de brieven van Cyprianus werd gebruik gemaakt van G.F. Diercks (ed.), *Sancti Cypriani Episcopi Opera*, III,1: *Sancti Cypriani Episcopi Epistularium* 1-57 en III,2: *Sancti Cypriani Epistularium* 58-81 (Corpus Christianorum Series Latina III B), Turnhout, resp. 1994 en 1996.

¹⁰²⁹ Aldus J. Visser, ‘*Episcopus oecumenicus*’ in: *Kracht in zwakheid van een kleine wereldkerk*, Amersfoort 1982, 92. Daar ook een verwijzing naar de in oud-katholieke kringen geliefde (van Cyprianus afkomstige?) door bisschop Herzog n.a.v. de zg. ‘Mathew-affaire’ uitgebreide(?) formule: *nulla ecclesia sine episcopo, nullus episcopus sine ecclesia*. Zie E. Herzog, ‘Zwei Thesen über die Gültigkeit einer bischöflichen Konsekration’, *IKZ*, (3) 1915, 271-296.

¹⁰³⁰ K. Ware, ‘Patterns of Episcopacy’, 19.

¹⁰³¹ Al bestaat er over het ontstaan van Cyprianus’ hoofdwerk, *De Ecclesiae Catholicae Unitate*, waarschijnlijk geschreven kort na de vervolging onder keizer Decius, 250-251, veel onduidelijkheid, uit de tekst blijkt op bijna iedere pagina de grote hartstocht van de bisschop voor de eenheid van de kerk. Deze hartstocht wordt pas echt verstaanbaar tegen de achtergrond van twee conflicten waarmee Cyprianus tijdens zijn *episcopaat* te maken kreeg: het eerste ontstond in Carthago, waar de diaken Felicissimus samen met de presbyters uit onvrede over Cyprianus’ strenge beleid ten opzichte van de *lapsi* een eigen gemeente stichtte; het tweede, een conflict met Stefanus, de bisschop van Rome, ontstond naar aanleiding van de stichting van een schismatieke nevenkerk door de rigoristische presbyter Novatianus. Daardoor

omdat en voor zover ze verbonden zijn met hun apostolische oorsprong. En die is gelegen in de zetel van Petrus, 'waar de priesterlijke eenheid haar oorsprong heeft' (*Ep.* 59.XIV.1). De *cathedra Petri* fungeert hier dus (nog) niet als symbool van het gezag van de bisschop van Rome, maar als het oorsprong-symbool van het episcopaat waaraan de bisschoppen gezamenlijk deelhebben en dat als zodanig niet in alleen Rome te vinden is, maar in elke kerk waar een wettig geordende bisschop zetelt.¹⁰³²

Concluderend mogen we - met Ware - zeggen, dat Cyprianus vooral geïnteresseerd is in de rol van de bisschop 'as a bond between the local church and the Church universal. The main focus of his attention is upon the conciliar or collegial character of the world-wide episcopate, the *concors numerositas* (*Ep.* 55.XXIV.2) or 'harmonious multiplicity', of bishops meeting in council and together reaching a common mind under the Spirit's guidance'.¹⁰³³ Het principe dat achter deze episcopale concilies zit wordt door Cyprianus omschreven met de beroemde zin: *episcopatus unus est, cuius singulis in solidum pars tenetur*, het episcopaat is één geheel, maar iedere afzonderlijke bisschop vormt er een deel van (*De Unitate* 5).¹⁰³⁴ Dat wil zeggen: zoals er vele lokale kerken zijn, maar slechts één universele kerk, zo zijn er vele individuele bisschoppen, maar slechts één wereldwijd episcopaat. En zoals iedere lokale kerk niet slechts een deel is van de wereldkerk, maar de *ecclesia catholica* in haar volheid, zo bezit iedere lokale bisschop niet slechts een deel van het bisschoppelijke charisma, maar de volheid ervan. Hij bezit die volheid echter niet los van, maar in verbondenheid met alle andere bisschoppen. Iedere bisschop heeft dus deel aan het ene episcopaat, niet als deel van het geheel, maar als uitdrukking van het geheel. Het is deze verbondenheid, die zich manifesteert in een bisschoppenconcilie. Tegelijk echter benadrukt Cyprianus de rechten van iedere individuele bisschop. Daarom kan het er op een concilie nooit om gaan dat de meerderheid de minderheid overtroeft. Ook dissidente bisschoppen kunnen niet gedwongen worden zich te voegen naar de meerderheid. Elke bisschop is persoonlijk verantwoording schuldig aan God en aan de gemeenschap die hij vertegenwoordigt.

Aan het slot van zijn artikel geeft Ware nog een korte samenvatting van de drie pre-niceense bisschopsmodellen, om vervolgens te stellen dat diezelfde modellen van toepassing zijn op de kerk van onze tijd:

---

werd de vraag opgeroepen of de doop van hen die buiten de officiële kerk gedoopt zijn, geldig is. Toen Stefanus die vraag positief beantwoordde, trok Cyprianus fel tegen hem van leer. Beide conflicten dwongen Cyprianus zich te bezinnen op de betekenis van de eenheid en de katholiciteit van de kerk.

¹⁰³² 'The chair of Peter is to be found in each orthodox bishopric, since all of the Petrine position, that could be inherited by his successors, is shared equally by the whole episcopate', G.S.M. Walker, *The Churchmanship of St Cyprian* (Ecumenical Studies in History nr. 9), London 1968, 28. Dat Cyprianus het zo ziet hangt uiteraard samen met zijn opvatting van het 'primaat' van Petrus: daarbij gaat het slechts om een 'a priority in time' en niet om een 'supremacy of jurisdiction', aldus Walker, *Churchmanship*, 26.

¹⁰³³ K. Ware, 'Patterns of Episcopacy' 16.

¹⁰³⁴ Zie G.F. Diercks (ed.), *Sancti Cypriani Episcopi Opera*, pars 1: *De Ecclesiae Catholicae Unitate*, 5 (Corpus Christianorum Series Latina III), Turnhout, 1972, 252.

Complementing one another, each of the three emphasizes a particular aspect of the Church's nature:

- Ignatius underlines the eucharistic essence of the Church: the basic ecclesial structure is the local worshipping community, united through the celebration of the Eucharist under the presidency of the bishop.
- Irenaeus draws attention to the apostolic character of the Church, and sees the bishop as guarantor and teacher of the apostolic tradition.
- Cyprianus makes explicit the conciliar nature of the Church. Each bishop exercises his episcopal ministry in union with all the other bishops, and this he does above all by meeting them in council. Yet the parts are not swallowed up in the whole, for as head of a local church each bishop preserves his independence.¹⁰³⁵

Ter illustratie gebruikt Ware vervolgens een wiskundige analogie: voor Ignatius is het episcopaat een geometrisch punt: de bisschop als centrum van eenheid in de lokale gemeente. Voor Irenaeus is het episcopaat een verticale lijn: de bisschop als schakel tussen de apostelen en de lokale kerk, waarvan hij voorganger is. Voor Cyprianus is het episcopaat een horizontale lijn: de bisschop als band tussen de lokale gemeenschap en de universele kerk. En hij besluit zijn artikel met het noemen van een drietal aspecten van het vroegchristelijke bisschopsambt, die uit deze drie theologische visies zijn af te leiden:

So the bishop is at one and the same time:

- the centre of unity within the local church;
- the link uniting that local church and the apostles;
- the bond of unity between that local church and all the other local churches.

De vraag is nu, hoe de besproken drie modellen tot een synthese kunnen worden gebracht. De orthodoxe theoloog J.H. Erickson heeft tijdens het al eerder genoemde symposium over *episkopè* een belangrijke aanwijzing in de goede richting gegeven door erop te wijzen, dat in het oecumenisch gesprek over het ambt meestal door alle tradities wordt erkend, dat alle drie perspectieven belangrijk zijn, zowel dat van Ignatius, als dat van Irenaeus, als dat van Cyprianus. Maar de accenten worden verschillend gelegd, soms doordat men gebruik maakt van verschillende organisatiestructuren, soms doordat men de nadruk legt op elementen die in andere tradities werden verwaarloosd of ondergesneeuwd.¹⁰³⁶ Erickson geeft dan vervolgens aan, zich ervan bewust te simplificeren, hoe de genoemde modellen doorwerken in respectievelijk het protestantisme, de orthodoxie, en het rooms-katholicisme. In het protestantisme met zijn nadruk op het gezag van een schriftgetrouwe ambtelijke verkondiging is de invloed van Irenaeus merkbaar; in de rooms-katholieke ecclesio-logie speelt Cyprianus met zijn *episcopatus unus est* een grote rol; en in de orthodoxie met haar sterke accent op de kerk als lokale gemeenschap verenigd rond de bisschop werkt vooral de visie van Ignatius van Antiochië door.¹⁰³⁷ Men kan van mening zijn dat Erickson's benadering te schematiserend is en dat er ook andere

---

¹⁰³⁵ K. Ware, *Ibidem*, 20.

¹⁰³⁶ J.H. Erickson, 'Episkopè and Episcopacy: Orthodox Perspectives', in P.C. Bouteneff and A. Falconer (eds), *Episkopè and Episcopacy and the Quest for Visible Unity. Two Consultations* (Faith and Order Paper 183), Geneva, 1999, 80-92.

¹⁰³⁷ J.H. Erickson, *Episkopè and Episcopacy*, 82v.

lijnen te trekken zijn,¹⁰³⁸ de kracht ervan is dat hij laat zien dat de sporen van de ‘moederkerk’ in heel de christenheid nog te traceren zijn, ook al divergeren ze per traditie.¹⁰³⁹ En waar sprake is van divergentie, voortkomend uit dezelfde bron, moet ook de mogelijkheid van de convergentie aanwezig zijn. Erickson wijst dan op de recente orthodox-rooms-katholieke dialoog waarin - vooral onder invloed van J.D. Ziziloulas - de veelal gesloten ‘christomonistische’ benadering van de ambtsvraag, zoals die binnen de verschillende tradities gegroeid is, doorbroken en in een brede pneumatologisch-eschatologische context geplaatst is. Daardoor komt er ruimte voor de charismata van de Geest, voor vernieuwing en openheid naar het Koninkrijk.¹⁰⁴⁰ Daardoor worden ook de eenzijdigheden, waarin de verschillende tradities verstrikt zijn, gecorrigeerd: zonder het pneumatologisch-eschatologisch perspectief kan het ‘episcopo-centrisme’ van Ignatius gemakkelijk leiden tot ‘episcopo-monisme’; kan de apostolische successie van Irenaeus gemakkelijk worden tot mechanische gezagsoverdracht; kan tenslotte Cyprianus’ nadruk op de eenheid van het episcopaat gemakkelijk leiden tot vervreemding van de lokale gemeenschap der gelovigen.¹⁰⁴¹

Of dit model zonder meer bruikbaar is voor de protestantse traditie is de vraag (met name vanwege de sterk sacramentele context, waarin de orthodox-rooms-katholieke dialoog nu eenmaal staat), maar dat het vroegchristelijke model perspectief biedt voor de toekomst van de oecumene is in elk geval duidelijk. L. Vischer, de (gereformeerde) oud-secretaris van *Faith and Order*, gaat nog verder en stelt zelfs dat de traditie van de oude kerk de sleutel vormt voor verdere ontwikkelingen in de oecumenische beweging. Hij zegt dat met zoveel woorden in een lezing, uitgesproken bij de vijftigste verjaardag van de overeenkomst van Bonn tussen de Anglicaanse gemeenschap en de Oud-katholieke Kerken van de Unie van Utrecht (1981).¹⁰⁴² Daarin stelt hij dat oud-katholieken en anglicanen vanwege hun gezamenlijke herontdek-

¹⁰³⁸ Enkele voorbeelden: L. Newbiggin, *Reunion of the Church*, 1948, 151 ziet het ambtsmodel van Ignatius weerspiegeld in dat van de lokale presbyteriaanse gemeente: ‘Perhaps the nearest modern approach to the earliest form of mon-episcopacy is the Presbyterian minister, surrounded by his elders and sharing with them the duty of *episcopacy*, but having himself alone the right to administer the sacraments’. T.F. Torrance, *Royal Priesthood* (Scottish Journal of Theology Occasional Papers, no 3), Edinburgh/London, 1955, 88v en G.S.M. Walker, *The Churchmanship of St Cyprian*, London, 1968, 65v. benadrukken de invloed van Cyprianus op Calvijn, met name t.a.v. zijn visie op de eenheid van het ambt (*Inst.* IV.6,17) en de kerk als Moeder (o.a. *Inst.* IV.1,4). En wat Irenaeus betreft, de evangelical T. Bradshaw, *The Olive Branch. An Evangelical Approach to the Church*, 1992, 272 spreekt m.b.t. het anglicaanse episcopaat de wens uit: ‘Anglican episcopacy must learn to be more Irenaeian in character, to stand as a teacher of the apostolic faith, entrusted with fostering this message of salvation, at least as much kerymatic as sacramental’.

¹⁰³⁹ Dat geldt uiteraard niet alleen ten aanzien van het ambt, het geldt ook van het dogma (de christologie, de triniteit) en de eredienst (de structuur van de liturgie) - ook al worden ook daar de accenten verschillend gelegd.

¹⁰⁴⁰ J.H. Erickson, *Episkopè and Episcopacy*, 85. Daar ook de verwijzing naar de verklaringen van München (1982) en Valamo (1988), waar deze visie is uitgewerkt. Vgl. hoe bij een gereformeerde theoloog als A.A. van Ruler het ambt voortdurend ter sprake komt in een pneumatologisch-eschatologische context: oosterse orthodoxie en gereformeerde orthodoxie raken hier elkaar. Zie b.v. A.A. van Ruler, ‘Ambt en leek naar reformatorische opvatting’, in: *Reformatorische opmerkingen in de ontmoeting met Rome*, Hilversum/Antwerpen, 1965, 123-151. Vgl. de excurs, *infra*, 463-466.

¹⁰⁴¹ J.H. Erickson, in *Episkopè and Episcopacy*, 85v.

¹⁰⁴² L. Vischer, ‘Das Bonner Abkommen im Lichte der Ökumenischen Bewegung’, *IKZ* 71 (1981), 237-253. Nederlandse vertaling: *Archief van de Kerken* 37 (1982), 781-792.

king van het kerkbegrip der eerste eeuwen geroepen zijn tot een uniek gemeenschappelijk getuigenis in de oecumenische beweging: 'Zij verwerpen enerzijds het rooms-katholieke kerkbegrip, vooral in de gestalte die het door het eerste Vaticaanse concilie heeft gekregen. Ze kunnen echter anderzijds ook de lutherse en de gereformeerde kijk op de kerk niet delen: ze hebben vooral bedenkingen tegen de manier waarop hier de verhouding tussen het gezag van het woord van God, zoals het in de heilige Schrift wordt betuigd, en het gezag van de traditie van de eerste drie eeuwen wordt bepaald. De overeenkomst van Bonn geeft uitdrukking aan een gemeenschappelijk standpunt, dat tegenover de andere kerken als oproep en als kritiek is bedoeld. Als *oproep* aan alle kerken om naar de traditie van de eerste eeuwen terug te keren. Als *kritiek* op alle kerken die deze traditie op de een of andere manier hebben verduisterd'. Verderop poneert Vischer dan de stelling, dat het vroegchristelijk kerkbegrip dat aan de overeenkomst van Bonn ten grondslag ligt 'am ehesten weiteren Fortschritt in der ökumenischen Bewegung gewährleisten kann'. Willen de kerken die actief aan de oecumenische beweging deelnemen, werkelijk tot zichtbare eenheid komen, dan zijn ze bijna genoodzaakt zich op dat kerkbegrip te richten.

Die Einheit kan einzig dadurch erreicht werden, dass die Vision der Kirche, von der die Christen der ersten Jahrhunderte getragen waren, heute *in erneuerter Gestalt* (cursivering JK) wieder lebendig wird.

Vischer verwijst daarbij dan concreet naar het baanbrekende BEM-rapport van *Faith and Order* dat een jaar later (1982) zou verschijnen: '*Diese Texte haben einzig auf Grund einer gemeinsamen Zuwendung zur Alten Kirche entstehen können*' (cursivering JK). Voor Vischer betekent de leuze 'terug naar de oude kerk' dus geen repristinatie, maar inspiratie tot vernieuwing:

Es gibt in der Geschichte, auch in der Geschichte der Kirche, keine Rückkehr. Ich habe mit Absicht davon gesprochen, dass die Vision der Kirche, von der die Christen der ersten Jahrhunderte getragen waren, *in erneuerter Gestalt* (cursivering JK) wieder lebendig wird.¹⁰⁴³

---

¹⁰⁴³ L. Vischer, in *IKZ* (71) 1981, 246v.

5. CONCLUSIES

Onze noodzakelijke bezinning leidde tot vier conclusies:

5.1 Er zijn motieven genoeg die pleiten voor invoering van het bisschopsambt, zowel van pastorale en ecclesiologische, als van oecumenische en culturele aard.

Binnen de SoW-kerken worden verschillende motieven aangevoerd die pleiten voor een nadere bezinning op het bisschopsambt: pastorale (de behoefte aan de *pastor pastorum*), ecclesiologische (de geestelijke en organisatorische samenhang van de kerk), oecumenische (het gaat onmiskenbaar 'richting bisschop') en culturele (de bisschop als 'stem van het geweten').

5.2 Een 'bijbels bisschopsambt' bestaat niet, wel een ambt van episkopè als teken van Gods ontferming.

Terwijl het bisschopsambt als zodanig op grond van de bijbel noch te veroordelen, noch te verdedigen is, vallen er vanuit de Schrift en de vroege kerk wel degelijk lijnen te trekken naar een persoonlijk ambt van *episkopè*, als weerkaatsing van Gods genadig omzien naar mensen.

5.3 De samenhang tussen canon, regula fidei en bisschopsambt is voor de kerk van levensbelang.

Het is te betreuren dat in de Reformatie de vroegchristelijke samenhang tussen *canon*, *regula fidei* en ambt van *episkopè* verloren is gegaan. Dat heeft geleid tot een verregaande en ontoelaatbare versplintering van de kerk. 'Wie staat er bij ons voor de eenheid' (G.P. Hartvelt)?

5.4 De vroege (pre-constantijnse) kerk kan model staan voor de (post-constantijnse) kerk van nu.

In het oecumenisch gesprek wordt meer en meer de pre-constantijnse ambtsopvatting als sleutel gehanteerd voor een nieuw verstaan van het bisschopsambt. Voor de concrete uitwerking daarvan kan de visie zoals ontwikkeld door de orthodoxe theoloog Kallistos Ware en in zijn spoor het anglicaanse rapport *Episcopal Ministry* (1990)¹⁰⁴⁴ belangrijk materiaal leveren, omdat daarin Ignatius van Antiochië, Irenaeus van Lyon en Cyprianus van Cartha-

---

¹⁰⁴⁴ *Episcopal Ministry. The Report of the Archbishops' Group on The Episcopate*. London, 1990, vooral hfdst. 3 ('The New Testament'), 4 ('Three planes of the Church's life: episcopal ministry in the post-Apostolic period') en appendix IIIa, ('Women and the Episcopate. An outline of the Theological Issues bearing upon the Ordination of Women to the Episcopate', van de hand van George Carey), waar Ignatius, Irenaeus en Cyprianus uitdrukkelijk als getuigen worden opgeroepen voor een vernieuwd anglicaans bisschopsambt.

go gezamenlijk model staan voor een bisschop als teken van eenheid, als hoeder van de geloofstraditie en als schakel naar de wereldkerk.

Een persoonlijk ambt van *episkopè* is daarmee ook voor protestanten acceptabel geworden. Zij doen er dan ook goed aan zich - in het spoor van Luther en Calvijn en dus in de vrijheid van 1 Cor. 3:21¹⁰⁴⁵ - te bezinnen op de betekenis van het bischopsambt voor de kerk van morgen.

---

¹⁰⁴⁵ Vgl. Calvijn over het gezag van de kerkvaders: 'Wij houden ons met hun geschriften zo bezig, dat wij ons steeds herinneren, dat alles het onze is, om ons te dienen en niet om over ons te heersen, doch dat wij alleen van Christus zijn (1 Cor. 3: 21), aan Wie men in alles zonder uitzondering gehoorzamen moet', uit de brief aan de koning van Frankrijk, die Calvijn deed voorafgaan aan de eerste uitgave van zijn *Institutie* (1536), vert. A. Sizoo, I. XXI.

DEEL DRIE: PROFILERING

1. DE ORDINATIE ALS BISSCHOPSSPIEGEL

The ritual gestures of the Church are not simple appendages that accompany the faith; they constitute formative elements of faith (L.-M. Chauvet).¹⁰⁴⁶

1.1 WERKWIJZE

Na in het voorafgaande de motieven, de bijbelse wortels en het paradigma voor een gereformeerd-oecumenisch bisschopsambt te hebben aangegeven, zullen we in dit hoofdstuk beschrijven wat de taken zijn die aan een bisschop in een reformatorische kerk zouden kunnen worden opgedragen. Dat is nodig, willen we niet blijven steken in algemene beschouwingen, maar concreet voor ogen krijgen hoe het 'profiel' van een bisschop er uitziet. Maar hoe krijgen we dat in beeld? Uit de enorme hoeveelheid literatuur die ons ter beschikking staat blijkt dat er op dit punt een grote verscheidenheid in werkwijze mogelijk is. Een viertal mogelijkheden zullen we kort bespreken.

Om de discussie over het bisschopsambt in de SOW-kerken niet bij voorbaat te laten vastlopen stelt R. Boon voor om niet uit te gaan van de door de traditie geijkte structuur van het drievoudig ambt van bisschop-presbyter-diaken, zoals in feite het Lima-rapport ook nog doet: zie de LA 29-31,¹⁰⁴⁷ maar - zuiver functioneel - van de vraag: wat is onontbeerlijk voor het functioneren van de christelijke gemeenschap? Boon noemt dan de volgende functies:¹⁰⁴⁸

- Voorgaan, met leden van de gemeente, in de dienst van Schrift en Tafel, in de dienst der gebeden.
- Verkondiging van de Schrift.
- Beoefening van de lofzang.
- Catechese die tot de viering van de eredienst leidt.

---

¹⁰⁴⁶ J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry. A comparative Study. I. Epistological Principles and Roman Catholic Rites*, Collegeville 1996, 37, naar L.-M. Chauvet, *Du symbolique au symbole. Essai sur les sacrements*, Paris 1979, 85. Zie over Chauvet: T. van Eijk, 'Tegenwoordigheid en afwezigheid, representatie in het sacrament volgens Chauvet', in: I. Bulhof en R. Welten, *Verloren presenties. Over de representatiecrisis in religie, kunst, media en politiek.*, Kampen 1996, 81-102.

¹⁰⁴⁷ Zie *Baptism, Eucharist and Ministry. Report on the process and responses* (Faith and Order Paper 149), Geneva 1990, waar de commissie enerzijds erkent dat een universeel-klassieke patroon als dat van het drievoudig ambt ontoereikend is om de grote culturele en tijdgebonden verscheidenheid van taken aan op te hangen, terwijl men er anderzijds toch aan wil vasthouden door voor te stellen, in de toekomst alleen de specifieke functies van de verschillende ambten van diaken, priester en bisschop aan te geven.

¹⁰⁴⁸ R. Boon, 'Ambten en functies in het geding', *Eredienstvaardig*, 4 (1988), 262-265. Dezelfde opvatting wordt verdedigd door E.A.J.G. van der Borgh, *Het ambt her-dacht*, 357: 'Vanuit de gereformeerde traditie gaat onze voorkeur uit naar een andere benadering. In plaats van te zoeken naar specifieke functies bij bestaande ambten, stellen wij voor uit te gaan van de fundamentele taken. Die taken cirkelen allen rondom die ene specifieke functie, namelijk dienst aan het Woord'. Cf. ook Van der Borgh, *a.w.* 484, over de noodzaak van functioneel taalgebruik in de ambtstheologie.

- Bediening van de doop, verlening van het mandaat van het priesterschap der gelovigen, van diakonaat en apostolaat (missie) in de naam van de Heer.
- Vormen, bekwaamen en begeleiden van de gelovigen bij de uitoefening van hun mandaat.
- Pastoraat en discipline.
- Behoud van de eensgezindheid en de eenheid van de geloofsgemeenschap, lokaal en bovenlokaal.

Deze acht elementen vormen samen wat het NT als de belangrijkste functies van het apostelschap beschouwt. Bij een nieuwe bezinning op het ambt, ook het bisschopsambt, zouden we - aldus Boon - daarvan moeten uitgaan, op voorwaarde dat we hierbij niet alleen de NT-ische gegevens betrekken, maar ook de OT-ische, evenals de organisatiestructuur van de synagoge. Zijn stelling is, dat deze benadering ons verder brengt dan het Lima-rapport en dus wel eens verrassende oecumenische perspectieven zou kunnen bieden. Hoe ontkrampend het effect van deze benadering ook mag zijn, toch moet de vraag gesteld worden: kunnen we in het oecumenisch gesprek om de traditionele terminologie en de daaraan gekoppelde discussie heen? Zal een dergelijke benadering ooit de door het verleden gestempelde ambtsproblematiek kunnen doorbreken? Ontstaat er dan geen nieuwe discussie over wat dan onontbeerlijk is en wat niet? En wie stelt dat vast? Zo kan meteen al bij de opsomming van Boon de vraag opkomen: waarom wordt wel de beoefening van de lofzang genoemd en niet b.v. het behoeden van de *doctrina*? Deze benadering krijgt daardoor iets willekeurig en subjectiefs en vormt daarom geen echte bijdrage aan de discussie.

Een tweede mogelijke werkwijze is: uitgaan van een gezaghebbend kerkelijk document, b.v. het door de bisschoppen van de Kerk van Engeland uitgebrachte rapport *Episcopal Ministry* (1990).¹⁰⁴⁹ De daarin voorgedragen visie op het bisschopsambt is gebaseerd op het paradigma dat ook de basis vormt van onze studie: een synthese van de opvattingen van Ignatius van Antiochië, Irenaeus en Cyprianus, zoals we die hierboven in Deel Twee hebben beschreven.¹⁰⁵⁰ Vanuit de overweging dat de kerk aan het eind van de twintigste eeuw opnieuw in een missionaire situatie terecht is gekomen, maakt het engelse rapport voor haar beschrijving van de taken van een bisschop dankbaar gebruik van het rapport van de sectie *Mission and Ministry* van de Lambethconferentie-1988.¹⁰⁵¹ Daarin wordt een bisschop gezien als:

- A symbol of the Unity of the Church in its mission.
- A teacher and defender of the faith.
- A pastor of the pastors and the laity.

¹⁰⁴⁹ *Episcopal Ministry. The Report of the Archbishop's Group on The Episcopate*, London 1990, 248v.

¹⁰⁵⁰ Zie vooral het vierde hoofdstuk van het rapport, getiteld 'Three planes of the Church's life: episcopal ministry in the post-Apostolic period', 21-38. Het eerste plan wordt getypeerd als 'the pastoral ministry in the local church' (met verwijzing naar Ignatius van Antiochië, 22v), het tweede als 'collegial oversight linking the local to the universal church' (met verwijzing naar Cyprianus, 32vv), het derde als 'the link between the local and the universal church over time' (met verwijzing naar Irenaeus, 36vv). Direct aan het begin hadden de samenstellers al geschreven: 'It becomes a major theme of our Report - and indeed its organising principle - that these three planes have intersected in the person of the minister with special responsibility for oversight of the unity and common life of the people of God' (3).

¹⁰⁵¹ *The Truth Shall Make You Free. Report of the Lambeth Conference 1988*, London 1988, 61.

- An enabler in the preaching of the Word and in the administration of the Sacraments.
- A leader in mission and an initiator of outreach to the world surrounding the community of the faithful.
- A shepherd who nurtures and cares for the flock of God.
- A physician to whom are brought the wounds of society.
- A voice of conscience within the society in which the local Church is placed.
- A prophet who proclaims the justice of God in the context of the Gospel of loving redemption.
- A head of the family in its wholeness, its misery and its joy. The family's centre of life and love.
- A link to the universal Church by holding communion with the episcopate as a whole.
- One who symbolizes and effects continuity as a link in a historic chain.¹⁰⁵²

Van deze lijst van maar liefst twaalf taken is veel goeds te zeggen. Het engelse rapport heeft er terecht naar gegrepen om aan te geven hoe het genoemde vroeg-christelijke paradigma zou kunnen worden ingevuld. Ook geeft deze opsomming van taken met haar sterk missionaire, pastorale en sociaal-culturele accenten een krachtige uitstraling aan het bisschopsambt, zoals het in onze cultuur zou kunnen en moeten functioneren. Maar, al zullen we er in het vervolg dankbaar gebruik van maken, deze benadering zal evenmin - hoe aantrekkelijk ook - als ons vertrekpunt kunnen dienen, omdat zij vooralsnog te weinig oecumenisch 'geijkt' is om te kunnen overtuigen.

Enigszins anders staat het met het rapport van de RK-Methodistische dialoog *The Apostolic Tradition* (1991).¹⁰⁵³ Daaruit blijkt een derde benaderingswijze. Het bisschopsambt wordt hier gerelateerd aan de vier *notae ecclesiae* uit het Niceno-Constantinopolitanum:

'Ministers who inherit the apostolic function of oversight in the communion are charged to ensure:

- That the community remains one,
- That it grows in holiness,
- That it preserves its catholicity,
- That it be faithful to apostolic teaching and to the commission of evangelisation given by Christ Himself'.¹⁰⁵⁴

Deze benadering, die sterk gepropageerd wordt door de methodistische theoloog G. Wainwright,¹⁰⁵⁵ heeft grote voordelen vanwege haar breed-oecumenisch karakter: het

---

¹⁰⁵² De laatste twee elementen werden door de samenstellers toegevoegd aan de tien in het Lambeth Report 1988 genoemde.

¹⁰⁵³ *The Apostolic Tradition. Report of the Joint Commission between the Roman Catholic Church and World Methodist Council*, o.a. te vinden in *One in Christ (OIC)* 28 (1992) 49-73.

¹⁰⁵⁴ *ibidem*, 67.

geordineerde (bisschops)ambt staat van meet af aan in de brede context van de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk, zoals die beleden wordt in het Nicenum, dat in vrijwel alle tradities tijdens de ordinatieliturgie klinkt.¹⁰⁵⁶ Toch kiezen we voor onze taakomschrijving van de bisschop ook niet voor deze benadering, omdat zij wel het grote ecclesiologisch-liturgische kader aangeeft waarin zijn ambt functioneert, maar niet wat dat betekent voor de taken die in de praktijk verricht moeten worden. De vier *notae ecclesiae* kunnen wel fungeren als bakens, maar voor een taakomschrijving zijn ze te weinig concreet. Daarvoor kunnen we beter terecht bij de ordinatieliturgie. Dat fundamentele inzicht hopen we als een vierde benaderingswijze, mede geïnspireerd door de visie van Wainwright, in het vervolg vruchtbaar te maken.

1.2 LEX ORANDI, LEX CREDENDI

Daarmee zijn we gekomen bij wat o.i. de meest vruchtbare methode is om de taken van de bisschop te beschrijven: te werk gaan volgens de oude regel *lex orandi, lex credendi* de bisschoppelijke taken beschrijven op basis van een ordinatieliturgie.¹⁰⁵⁷ Deze methode is gangbaar in de Orthodoxie¹⁰⁵⁸ en, wat het westen betreft, vooral in de Anglicana.¹⁰⁵⁹ Van de lutherse theologen moet hier zeker G. Kretschmar genoemd

---

¹⁰⁵⁵ Zie o.m. G. Wainwright, 'Some Theological Aspects of Ordination', in W. Vos en G. Wainwright (eds), *Ordination Rites*, (Studia Liturgica 13), Rotterdam 1979, 125-152 (137v), waar de auteur onder het hoofd 'de ecclesiologische dimensie van de ordinatie' een soort driehoeksverhouding construeert tussen ecclesiologie (c.q. ambt), credo en liturgie door het geordineerde ambt te relateren aan de vier *notae ecclesiae*, zoals de kerk die in haar credo - en dus in haar liturgie - belijdt.

¹⁰⁵⁶ Zeer terecht legt het anglicaanse rapport *Eucharistic Presidency* dan ook een verband tussen de ordinatie en de vier *notae ecclesiae*. Zie *Eucharistic Presidency. A Theological Statement of the House of Bishops of the General Synod*, London 1997, 'Ordination and the four marks of the Church' (30-33): In de ordinatie komt duidelijk tot uitdrukking dat het bisschopsambt verstaan moet worden als een gave van God aan zijn kerk 'to promote, release and clarify all other ministries in such a way that they can exemplify and sustain the four "marks" of the Church: its oneness, holiness, catholicity and apostolicity' (30).

¹⁰⁵⁷ In zijn *Doxology: The Praise of God in Worship, Doctrine and Life: A Systematic Theology*, London 1980 doet G. Wainwright een boeiende poging om de regel *lex orandi, lex credendi*, die waarschijnlijk teruggaat op Augustinus' leerling, de monnik Prosper van Aquitanië (5^e eeuw), ten grondslag te leggen aan heel de theologie. Elders omschrijft hij deze regel als 'the more general claim - which may be descriptive and/or normative - that liturgical practice has in historical fact governed, and should in theological right govern, what is taught, whether as solemn dogma, official doctrine, catechetical instruction or academic exposition', *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva 1991, 601 (artikel '*Lex orandi, lex credendi*'). Vgl van dezelfde auteur: 'Der Gottesdienst als *Locus Theologicus*', *Kerugma und Dogma* (28), 1982, 257, waar hij de stelling verdedigt dat de liturgie niet alleen 'Thema' is van de theologie, maar ook 'Quelle', ja zelfs haar 'Ort'. Op dezelfde pagina citeert Wainwright een uitspraak van de anachoreet Evagrius, *De Oratione* 60, die op treffende wijze aangeeft wat de zin is van de regel *lex orandi, lex credendi*: 'waneer je theoloog bent, zul je op de goede manier bidden en wanneer je op de goede manier bidt, ben je theoloog' (257). Zie voor een kritische bespreking van Wainwrights interpretatie van de regel van Prosper van Aquitanië: M. Johnson, 'Liturgy and Theology', in: P.F. Bradshaw and B. Spinks, *Liturgy in Dialogue. Essays in Memory of Ronald Jasper*, London 1993, 202-225. Volgens deze auteur heeft ook bij Wainwright uiteindelijk de *lex credendi* het laatste woord in kwesties van liturgie, leer en leven.

¹⁰⁵⁸ L.K.M. van Drimmelen, *Opdat Gods glorie openbaar worde. De 'lex orandi' als theologisch verantwoord fundament van orthodoxe missie-theologie*, Kampen 1993. (Met verwijzing naar o.a. N. Afanasieff, A. Schmemmann en J.D. Zizioulas).

¹⁰⁵⁹ Zie W. Taylor Stevenson, 'Lex Orandi-Lex Credendi', in Sykes and Booty (eds.), *The Study of Anglicanism*, 174-187, waar ook een interessante poging wordt gedaan de regel *lex orandi, lex credendi* te plaatsen in het kader van P. Ricoeur's filosofie van het symbool: 'het symbool geeft te denken', 181v.

worden, die in het kader van de dialoog tussen de Russisch Orthodoxe Kerk en de EKD een *paper* schreef, getiteld 'Das Bischofsamt als geistlicher Dienst in der Kirche anhand der altkirchlichen und reformatorischen Weihegebete'.¹⁰⁶⁰ Wat de rooms-katholieke theologie betreft is vermeldenswaard dat paus Pius XII zich in zijn encycliek *Mediator Dei* (1947) nogal kritisch uitlaat over de regel *lex orandi, lex credendi*, zo zelfs dat hij het omgekeerde verdedigt:

Als wij in algemene en absolute zin de verhoudingen tussen het geloof en de heilige Liturgie willen onderscheiden en bepalen, dan kan terecht gezegd worden: "de regel van het geloof moet de regel van het gebed vaststellen (*lex credendi, lex orandi*)".¹⁰⁶¹

Algemeen wordt aangenomen, dat daarachter een polemiek schuilgaat tegen modernisten als de Engelse jezuïet G. Tyrrell, die zich graag op deze regel beriepen als protest tegen de officiële kerkelijk vastgestelde leer.

Veelzeggend is in dit verband wat de paus schrijft in *Mediator Dei*: 'Wij bedoelen de dwaling en de valse voorstelling van hen, die zich de mening hebben gevormd, als ware de heilige Liturgie een soort van experiment aangaande hetgeen men als dogma moet aannemen. In zoverre namelijk, dat als één of andere leer van die soort door middel van de liturgische riten godsvrucht en heiligheid heeft voortgebracht, de Kerk die leer moet goedkeuren, en zo niet, die leer moet afkeuren. Vandaar de bekende uitspraak: de regel voor het bidden is de regel voor het geloven'¹⁰⁶² - die de paus dan in de volgende paragraaf omkeert.¹⁰⁶³ In deze context wordt ook duidelijk waarom C. Vagaggini zijn opsomming van de vier door hem aangelegde criteria voor de beoordeling van het gezag van de liturgie vooraf laat gaan door de uitspraak: 'Das oberste und unfehlbare Glaubenskriterium ist das lebendige Lehramt der Kirche'.¹⁰⁶⁴ De regel *lex orandi, lex credendi* kan dan ook volgens hem niet anders betekenen dan: 'Die Liturgie bringt die bereits bestehenden Dogmen zum Ausdruck und bestärkt sie in den Gläubigen'.¹⁰⁶⁵ Toch kan hij anderzijds ook zeggen: 'Die Liturgie bildet einen Hauptanlass zur Dogmenentwicklung im katholischen Sinne. Darin liegt das Körnchen Wahrheit, das die modernistische Interpretation des Axioms *lex orandi, lex credendi* enthält'.¹⁰⁶⁶

---

¹⁰⁶⁰ Zie G. Kretschmar in H.J. Held/K. Schwarz (Hrsg), *Der bischöfliche Dienst in der Kirche. Zehnter bilateraler theologischer Dialog zwischen der Russischen Orthodoxen Kirche und der Evangelische Kirche in Deutschland*, ÖR.B 53, Frankfurt 1992, 53-89. Nu ook in G. Kretschmar, *Das bischöfliche Amt. Kirchengeschichtliche und ökumenische Studien zur Frage des kirchlichen Amtes*. Göttingen 1999, 234-276.

¹⁰⁶¹ *Mediator Dei*, Nederlandse vertaling, Amsterdam 1947, pag. 22. Zie voor de oorspronkelijke betekenis van het adagium *lex orandi, lex credendi* en de wijze waarop het in de rooms-katholieke traditie - enerzijds door de liturgische beweging en anderzijds door het leergezag - is gehanteerd: P. de Clerck, 'Lex orandi, lex credendi: The Original Sense and Historical Avatars of an Equivocal Adage', *Studia Liturgica* 24 (1994), 178-200.

¹⁰⁶² *Mediator Dei*, pag. 20/21.

¹⁰⁶³ Zie boven. Men legge hiernaast het geschrift van G. Tyrrell met de in dit verband veelzeggende titel *Lex Orandi or Prayer and Creed*, London 1903. Zie over Tyrrell: J.J. Stam, *George Tyrrell (1861-1909)*, Utrecht 1938 en P. Misner (Hrsg), Friedrich von Hügel-Nathan Söderblom-Friedrich Heiler, *Briefwechsel 1909-1931*, Paderborn 1981, *passim*.

¹⁰⁶⁴ Zie C. Vagaggini, *Theologie der Liturgie*, Einsiedeln/Zürich/Köln 1959, 297-313 ('Liturgie und Glaube'), citaat op p. 302.

¹⁰⁶⁵ A.w., 309.

¹⁰⁶⁶ A.w., 310.

Een geheel andere geest - want conform de regel *lex orandi, lex credendi* - ademt daarentegen de gedachtegang van rooms-katholieke theologen als H.J. Schulz, die van mening is dat er vanuit de vroegchristelijke liturgische tradities een geloofs-verenigend licht valt op het oecumenisch gesprek, b.v. over de eucharistie¹⁰⁶⁷ en A. Houtepen, die zich voor een minder hiërarchisch-juridische, meer pastorale opvatting van het bisschopsambt beroept op de klassieke wijdingsgebeden met hun zuivere bijbelse beeldspraak, zoals het weiden van de kudde, het waken en wachten op de morgen.¹⁰⁶⁸

In het oecumenisch debat over het ambt is deze methode, sterk gestimuleerd door de lutheraan E. Schlink, uiterst vruchtbaar gebleken. Zijn opvatting, dat de historisch belaste kerkjuridische en dogmatische ambtskwesties terugvertaald moeten worden in hun liturgische context, leidde mede tot de in 1982 bereikte convergentie van het Limarapport.¹⁰⁶⁹ Terecht ziet E.A.J.G van der Borgh t dan ook in LA 39-40, het gedeelte over de ordinatie een - zij het impliciete - toepassing van de regel *lex orandi, lex credendi*.¹⁰⁷⁰ Overigens speelde deze regel aanvankelijk nauwelijks een rol in het denken van *Faith and Order* over de ordinatie,¹⁰⁷¹ terwijl in veel bilaterale dialogen de ordinatieliturgieën slechts in een bijlage¹⁰⁷² of als aanhangsel¹⁰⁷³ worden genoemd. Als uitgangspunt voor het theologisch gesprek spelen ze meestal geen rol.¹⁰⁷⁴ Een gunstige uitzondering vormt het rapport van de Raad van kerken in Nederland *Maal-*

¹⁰⁶⁷ H.J. Schulz, *Ökumenische Glaubenseinheit aus eucharistischer Überlieferung*, Paderborn 1976.

¹⁰⁶⁸ A. Houtepen, 'Het bisschopsambt in de vroege kerk', in *Geen kerk zonder bisschop?*, 28. Daarin ziet hij een bevestiging van zijn stelling, dat in de traditie van de kerk 'niet de functieaanduidingen als zodanig het eigenlijke *analogatum* vormden, maar de inhoud van wat er in de gemeente te doen stond: het evangelie trouw doorgeven, de gemeenschap bewaren, de solidariteit vormgeven, de eredienst verzorgen, nieuwe leden instrueren, meningsverschillen bijleggen, voorwaarden voor de doop vaststellen'

¹⁰⁶⁹ Zie E. Schlink, 'Die Struktur der dogmatischen Aussage als ökumenisches Problem', *KuD* 3 (1957), 251-306, later opgenomen in E. Schlink, *Der kommende Christus und die kirchliche Tradition*, Göttingen 1961, 24-87. Zie ook de verwijzing door G. Wainwright naar de rol van E. Schlink in *Faith and Order*, in: M. Thurian (ed.), *Ecumenical Perspectives on Baptism Eucharist and Ministry* (Faith and Order Paper 116), Geneva 1983, 137.

¹⁰⁷⁰ E.A.J.G van der Borgh t, *Het ambt her-dacht*, 421.

¹⁰⁷¹ Binnen *Faith and Order* kwam de bezinning op de ordinatie vrij laat op gang, in feite pas sinds de commissievergadering in Bristol (1967). In haar eerste publicatie over dit thema, *The Meaning of Ordination*, in *Study Encounter Vol. IV, nr. 4* (1968), 166-193, speelde de regel *lex orandi, lex credendi* nog geen rol.

¹⁰⁷² Zie b.v. *Das geistliche Amt in der Kirche* (RK-Lutherse dialoog, 1982), 57-101: 'Dokumentation der Ordinationsliturgien'.

¹⁰⁷³ Zie b.v. het Zweedse rapport *Biskopsämbetet* (RK-Lutherse dialoog, 1988), in Engelse vertaling uitgegeven door de LWF onder de titel: *The Office of Bishop: Swedish-Roman Catholic Dialogue*, Geneva 1993, 159-167.

¹⁰⁷⁴ Dat geldt ook voor het ordinale van de Church of South India (CSI), eerste versie 1958, dat ontworpen is met het oog op de samenvoeging van episcopale en niet-episcopale kerken. Daarbij speelden in eerste aanleg niet zo zeer liturgische, maar kerkpolitieke argumenten een rol: voordat men de verschillende ambtstradities kon samenvoegen, moest men eerst de uitgangspunten voor een nieuwe gemeenschappelijke traditie vastleggen in een constitutie, om ze vervolgens liturgisch te vertalen in een ordinale. In feite, aldus R. Gribben, in zijn artikel 'The Formation of the Liturgy of the CSI', *Studia Liturgica* 30 (2000) 129-142 (134), ging men hier te werk volgens de regel *lex credendi, lex orandi*. Dat was noodzakelijk, omdat het ging om de inauguratie van een nieuwe ambtstraditie. Maar op grond van het grote gezag, dat weldra binnen de Anglicaanse gemeenschap (en ver daarbuiten) aan dit ordinale werd toegekend, kan het zeer goed dienen als ijkpunt voor een oecumenische theologie van het ambt, waarmee we weer terug zijn bij de regel *lex orandi, lex credendi*.

tijd des Heren en kerkelijk ambt, dat geheel is gebaseerd op de officiële liturgische teksten van de bij de raad aangesloten lidkerken.¹⁰⁷⁵

Een oecumenisch veelbelovend perspectief op een consensus ten aanzien van het ambt biedt tenslotte de magistrale studie van de Italiaanse Franciscaan J.F. Puglisi, *The process of Admission to Ministry*, waarin hij de ordinatieliturgieën van de belangrijkste westerse tradities - rooms-katholiek, anglicaans, luthers, gereformeerd en methodistisch - analyseert om op basis daarvan de onderliggende ecclesiologische verschillen en overeenkomsten tussen de kerkelijke tradities bloot te leggen.¹⁰⁷⁶ Daarbij gaat de auteur op interdisciplinaire wijze te werk: hij begeeft zich vrijmoedig en deskundig op de terreinen van de liturgiek, de kerkgeschiedenis en de oecumenica, maar steeds gaat het hem om de ecclesiologie.¹⁰⁷⁷ Zijn leermeester H.M. Legrand zegt niet teveel, wanneer hij in zijn voorwoord bij deze studie schrijft: 'Although the adage *lex orandi, lex credendi* has been en vogue for a long time, James Puglisi is the first to engage in a systematic research of this kind'.¹⁰⁷⁸ In het vervolg zullen we ons dan ook veelvuldig op de resultaten van zijn onderzoek beroepen.

Wij kiezen voor de methode *lex orandi, lex credendi*, omdat daarmee enerzijds een strak dogmatische, vaak confessioneel bepaalde, of streng juridische ambtsopvatting wordt afgewezen (of minstens gerelativeerd), terwijl anderzijds de liturgie, de samenkomst van de gemeente, als de *Sitz im Leben* van het (bisschops)ambt wordt aangewezen. Het gereformeerd protestantisme heeft - evenals het leergezag in de Romana - altijd nogal kritisch gestaan ten opzichte van deze methode. Kon Boon in zijn boek *Apostolisch ambt en reformatie* (1965) voor zijn onderzoek naar de oorspronkelijke betekenis van het bisschopsambt voor wat betreft de vroege kerk nog als vanzelfsprekend uitgaan van de ordinatieliturgieën,¹⁰⁷⁹ voor de ambtsopvatting van de Reformatie moest hij anders te werk gaan. Omdat daar het geloof niet meer primair in de liturgie, maar in de confessie en de catechismus tot uitdrukking

---

¹⁰⁷⁵ *Maaltijd des Heren en kerkelijk ambt. Analyse van de liturgische teksten aangaande maaltijd en ambt. Een studie.* (Kerkelijke Documentatie 17, nr. 1) 1989, 6, waar in de inleiding wordt gezegd, dat de resultaten van de commissie op liturgisch onderzoek berusten, in overeenstemming met de klassieke stelregel *lex orandi, lex credendi* en dat haar rapport dus geen vrijblijvende meningen bevat, maar liturgisch gefundeerde overtuigingen. 'Als zodanig mogen ze dienen als bouwstenen voor een gezamenlijk verstaan van de Maaltijd en het ambt. Ze doen dus een appèl op het geweten van de kerk'. Vgl. *supra*, p. 209.

¹⁰⁷⁶ J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry. A Comparative Study*. Vol. I (Epistemological Principles and Roman Catholic Rites), Collegeville 1996; Vol. II (de Reformatie: luthers, gereformeerd., anglicaans en methodistisch), Collegeville 1998; Vol. III (nieuwere ordines: rooms-katholiek, luthers, gereformeerd, anglicaans en methodistisch), Collegeville 2001. Vol. IV (alle teksten in Engelse vertaling, met documentatie), moet nog verschijnen.

¹⁰⁷⁷ 'The analysis will follow an interdisciplinary method which is historical, liturgical and ecumenical, but principally ecclesiological', J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, I, 2 (Introduction).

¹⁰⁷⁸ H.-M. Legrand, 'Preface', in: J.F. Puglisi, *The Process of Admission* I, XVI. Op p. 200 van zijn boek schrijft Puglisi: 'The idea of applying heuristic models to the study of the theological balance of the structure of the Church is borrowed from H.-M. Legrand, who has developed this type of model for the analysis of ordination in the early Church'. Zie daarvoor: H.-M. Legrand, 'La réalisation de l'Église en un lieu', in: B. Lauret et F. Reffoué (eds.), *Initiation à la pratique de la théologie*, t.3, Dogmatique 2, 2e édition corrigée, Paris 1986, 143-345.

¹⁰⁷⁹ R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*, Nijkerk, 1965, vooral het gedeelte over de ordinatiegeboden van de vroege kerk: 102 en 117-157.

komt,¹⁰⁸⁰ kon hij de reformatorische ambtsopvatting in eerste instantie niet aflezen uit de gebeden en de ceremoniën van de ordinatieliturgieën, maar moest hij allereerst te rade gaan bij de dogmatische en polemische geschriften van de hervormers die in sterke mate hun stempel gezet hebben op de liturgische teksten van de Reformatie: Luther's *An den christlichen Adel* (1520), Bucer's *Von der waren Seelsorge und dem rechten Hirtendienst* (1538) en Calvijn's *Institutie*, boek IV (vierde editie 1559).¹⁰⁸¹ De regel *lex orandi lex credendi* is dus in de reformatie danig verzwakt. Deels om begrijpelijke redenen: zoals de leer over heel de apostolische traditie waakt, zo waakt zij ook over de liturgie, en soms moet zij onderdelen ervan kritiseren, veranderen of zelfs schrappen. Dat hebben de reformatoren bij voorbeeld gedaan met hun kritiek op het sacramentele gehalte van de ordinatie. Maar daarbij gaat het om een uitzonderlijke situatie, die geen regel mag worden. Want dan gaat het dogma heersen over het gebed, de leer over de liturgie en al gauw wordt *liturgische didache* dan tot didactische liturgie.

De laatste tijd lijken echter ook reformatorische kerken onder invloed van de oecumenische ontwikkelingen terug te keren tot de regel *lex orandi, lex credendi*. De uitgave *Bevestiging van Ambtsdragers* (1989), een publicatie van de SOW-kerken, is daar een voorbeeld van:¹⁰⁸² Hoewel zij geen partij hebben willen kiezen in het huns inziens valse dilemma didactische liturgie of liturgische didache,¹⁰⁸³ zeggen de samenstellers toch, dat zij niet bij voorbaat rekening hebben gehouden met kerkrechtelijke en dogmatische vragen, 'laat staan dat wij van het kerkrecht of de dogmatiek uitgegaan zouden zijn; ook het ambt en de ambten waren er eerder dan de theologische bezinning erop, en de viering zal dus voorrang moeten hebben op de verantwoording'.¹⁰⁸⁴

---

¹⁰⁸⁰ R. Boon, *a.w.*, 157, waar de auteur er terecht aan herinnert, dat de catechismi en de didactische formulieren in de eredienst gelezen werden om de gemeente te onderrichten in de geloofsleer, het gebruik van de sacramenten en de betekenis van de ambten. Men zou hier van *liturgische didache* kunnen spreken, een zegswijze gesmeed door W. Barnard en uitvoerig door hem toegelicht in zijn artikel 'Liturgische Didachè', *Jaarboek voor de Eredienst van de Nederlandse Hervormde Kerk 1963-1964*, 's Gravenhage z.j., 88-95.

¹⁰⁸¹ In zijn studie geeft Boon veel aandacht aan Martin Bucer (163-190), waarbij opvalt dat hij zich vrijwel uitsluitend richt op *Von der waren Seelsorge und dem rechten Hirtendienst* (1538), terwijl hij voorbijgaat aan het voor zijn doel minstens even belangrijke geschrift *De ordinatione legitima ministrorum ecclesiae revocanda*, waarschijnlijk in de zomer van 1549 te Cambridge geschreven. Het bevat onder meer Bucers ontwerp van een ordinatieliturgie, dat grote invloed heeft gehad op de anglicaanse en gereformeerde ordinatietraditie: een fraai voorbeeld van de toepassing van de regel *lex orandi - lex credendi* op het erf van de Reformatie. Betreft het hier een uitzondering die de regel bevestigt? Maar we hebben toch ook Luthers ordinatieliturgie van 1537 en het *Ordinal* van Cranmer uit 1549/1552 - liturgische documenten die geen van beide door Boon worden genoemd. De regel *lex orandi - lex credendi* mag dan in de Reformatie danig zijn afgezwakt, zoals Boon terecht stelt - uit de bronnen blijkt dat ze niet geheel uit het gezicht is verdwenen, getuige Puglisi's analyse van de vroege reformatorische ordinatietradities in het tweede deel van zijn *The Process of Admission to Ordained Ministry*. Zie over Bucer, *supra*, p. 43-49.

¹⁰⁸² *Bevestiging van Ambtsdragers*. (Proeven voor de eredienst. Aflevering 2), 1989.

¹⁰⁸³ In de katholieke traditie immers is een vorm van onderricht tijdens een ordinatie vanzelfsprekend, terwijl in de gereformeerde formulieren wel degelijk ook het loflied kan sluimeren. Men denke aan de passage over de gedachtenis van Christus in het klassiek-gereformeerde avondmaalsformulier.

¹⁰⁸⁴ *Bevestiging van Ambtsdragers*, Verantwoording, 7.

K.W. de Jong heeft in zijn artikel ‘Geroepen door God en zijn gemeente. Enkele kanteekeningen bij de nieuwe orden voor de bevestiging van ambtsdragers’¹⁰⁸⁵ de werkwijze van de Commissie Dienstboek bekritiseerd: ‘Gelet op de wijze waarop tegenwoordig orden van dienst tot stand komen lijkt het mij ten zeerste de vraag, of het op basis van de klassieke regel *lex orandi, lex credendi* nog vol te houden is, dat de viering “*dus* (curs. K.W.d.J.) voorrang (zal) moeten hebben op de verantwoording”. Zo gemakkelijk komen wij niet af van hetgeen de Kerk in twintig eeuwen op het gebied van het ambt gedaan én gezegd heeft. Omgekeerd zullen de voorgelegde teksten inwerken op het denken en geloven der Kerken. Een dergelijke te verwachten invloed mag, moet zelfs kritisch worden getoetst’ (89). De Jong wijst er dan op dat de combisynode van oktober 1988, toen het liturgisch beleid van de sow-kerken werd vastgesteld, wel het door het Samenwerkingsorgaan voorgestelde besluit overnam om bij het streven naar liturgische vernieuwing ‘voorrang te verlenen aan poetische en pastorale motieven boven leerstellige en af te zien van iedere dogmatische vooringenomenheid’, maar er aan toevoegde: ‘en er tevens voor te waken dat de liturgie niet in tegenspraak komt met het belijden der kerk’. In een reactie daarop, schrijft W.R. van der Zee dat hij het daar van harte mee eens is: ‘Uiteraard, zou ik zeggen. Maar dan geldt ook het omgekeerde: het belijden der kerk mag evenmin in tegenspraak komen met de liturgie. Meer moeite heb ik met het feit dat hier liturgie en belijden van de kerk tegenover elkaar gesteld worden. Ik begrijp wel wat er mee bedoeld wordt. Niettemin zou ik willen stellen dat het echte belijden in de liturgie zelf geschiedt’.¹⁰⁸⁶ Wat geldt van de verhouding liturgie en belijden, geldt ook voor de verhouding schrift en dogma: het kan vruchtbaar zijn ook daarop de regel *lex orandi, lex credendi* toe te passen, zoals blijkt uit het werk van de Kamper dogmaticus J.T. Bakker. Om de spanning tussen de beide grondregels van de gereformeerde hermeneutiek - enerzijds functioneert het dogma als ‘leeswijzer’ bij de Schriften, anderzijds functioneren de Schriften als toetssteen van het dogma - te boven te komen, ging hij op zoek naar wat hij noemde ‘een diepteverbinding tussen grondwoorden in de Schriften en grondlijnen in het dogma’. Hij vond die in de wijze waarop de Schrift gelezen wordt volgens de ordening van het liturgisch jaar. Aan de hand van de lezingen voor de veertigdagentijd uit *De adem van het jaar* wordt daarin op fijnzinnige wijze het geheim van kruis en opstanding afgetast. Een magistrale toepassing van de regel *lex orandi, lex credendi*.¹⁰⁸⁷

Te werk gaan volgens de *regel lex orandi, lex credendi* kan dus niet betekenen, dat de dogmatische theologie zich niet mag bemoeien met de liturgie. Daartoe is zij verplicht: het kerkelijk leergezag, hetzij rooms-katholiek, hetzij protestant, is wel degelijk ook verantwoordelijk voor de liturgie, al was het alleen maar met het oog op een getrouwe overdracht van het apostolische erfgoed. Er is dus een wisselwerking tussen de *lex orandi* en de *lex credendi*.¹⁰⁸⁸ Maar, om met E. Schlink te spreken, de doctrina is secundair ten opzichte van de doxologie: de kerk mag nooit vergeten

¹⁰⁸⁵ *GTT* 91 (1991), 88-99.

¹⁰⁸⁶ W.R. van der Zee, ‘Lex orandi en lex credendi’, *Eredienstvaardig* 4 (1988), 243-246.

¹⁰⁸⁷ Zie J.T. Bakker, ‘Knooppunten van de Schriftlezingen binnen het kerkelijk jaar als vindplaats van dogmatische inzichten en beslissingen’, syllabus van een reeks in 1981 gegeven colleges.

¹⁰⁸⁸ De wisselwerking tussen de *lex orandi* en de *lex credendi* wordt door G. Wainwright helder onder woorden gebracht, wanneer hij stelt dat het leergezag (magisterium) in een dubbele verantwoordelijkheid staat ten opzichte van de liturgie: ‘The magisterium has a responsibility for the liturgy as a doxological expression of the faith: it should actively promote liturgical forms which reflect the true faith, and it should nip in the bud any “spontaneous” developments in worship which in its judgement distort the true faith. The magisterium also has a responsibility to the liturgy: it should draw on the experience of Christian worship, so that the doxological intention may spill over into doctrinal pronouncements, and dogma may be shaped by prayer’, zie G. Wainwright, *Doxology*, 280v.

dat de primaire vindplaats voor haar geloofsgoed te zoeken is in de liturgie, in het gebed.¹⁰⁸⁹

1.3 WELKE TEKST?

Wanneer we dus in het volgende aan de hand van een ordinatieliturgie willen proberen te formuleren wat de taken van een bisschop zijn, zullen we daarvoor moeten omzien naar een gezaghebbende en beproefde tekst. Maar welke zal dat zijn? Er zijn teksten te over en welke men kiest is uiteraard afhankelijk van de theologische en confessionele voorkeur van de onderzoeker: wie geboeid is door de ambtsvisie van de vroege kerk zal al snel naar de Apostolische Traditie van Hippolytus van Rome (begin derde eeuw) grijpen.¹⁰⁹⁰ Wie naar een tekst zoekt uit de lutherse Reformatie, kan b.v. terecht bij de Wittenbergse ordinatieliturgie van 1525, die op Luther teruggaat.¹⁰⁹¹ Wie - om een orde van recenter datum te noemen - vanuit de oecumene denkt, ontdekt al snel het alom geprezen ordinale van de *Church of South India* (CSI), eerste versie 1958, in feite de enig werkelijk beproefde oecumenische ordinatieliturgie, die bovendien vanwege haar hoog kwalitatief gehalte model heeft gestaan voor een hele 'family of ordination prayers',¹⁰⁹² met zowel een oecumenische als een anglicaanse tak. Voor het eerste denke men b.v. aan de ordinalia van de verenigde Kerk van Ceylon/Sri Lanka (1955)¹⁰⁹³ en van N-India en Pakistan (1961)¹⁰⁹⁴ en wat Engeland betreft, aan het ordinale voor de (mislukte) eenwording van de Anglicaanse en Methodistische Kerk in Engeland (1968),¹⁰⁹⁵ dat structureel en inhoudelijk vrijwel gelijk is aan dat van de CSI; of ook aan het daarop gebaseerde ordinale, ont-

---

¹⁰⁸⁹ E. Schlink ziet in de overgang van gebed naar dogma, van doxologie naar doctrina, van spreken tot naar spreken over 'eine 'strukturelle Verschiebung', zie E. Schlink, *Der kommende Christus*, 38. Terecht interpreteert G. Wainwright deze uitspraak zo, dat het dogma, hoe belangrijk ook, tenslotte een 'second-order activity' is, zie G. Wainwright, *Doxology*, 281.

¹⁰⁹⁰ Zie P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Church of East and West*, New York, 1990, 3, 107-109. Zie voor een fraaie analyse daarvan: K. Richter, 'Zum Ritus der Bischöfsordination in der Apostolischen Überlieferung Hippolyts von Rom und davon abhängigen Schriften', *Archiv für Liturgiewissenschaft* 17/18, (1975/76), 7-51. Vgl. G. Kretschmar, 'Das Bischofsamt als geistlicher Dienst in der Kirche anhand der altkirchlichen und reformatorischen Weihegebete', in H.J. Held/K. Schwarz (Hrsg.), *Der bischöfliche Dienst in der Kirche. Zehnter bilateraler theologischer Dialog zwischen der Russischen Orthodoxen Kirche und der Evangelischen Kirche in Deutschland in Kiev, 1984* (Beiheft zur Ökumenischen Rundschau nr. 53), Frankfurt 1992, 53-91.

¹⁰⁹¹ W.A. 38, 423-433, zie de bespreking daarvan door G. Kretschmar, *Der bischöfliche Dienst in der Kirche*, 74v.

¹⁰⁹² Zie voor deze uitdrukking: W. Vos/G. Wainwright (eds), *Ordination Rites*, Rotterdam 1980, 121,122. De volledige titel van het CSI-ordinale luidt: *The Ordinal of the Church of South India: orders for the ordination of deacons, the ordination of presbyters, the consecration of bishops, authorized by the Synod, January 1958*. Madras 1958. In licht gereviseerde vorm is het in 1963 opgenomen in *The Book of Common Worship of the Church of South India*. Over de kwaliteit ervan: zie E.C. Ratcliff, *Theology*, (63), 1960, 7-15 (=E.C. Ratcliff, *Liturgical Studies*, 173-182, London 1976). Voor de invloed ervan op latere anglicaanse en oecumenische ordinalia: zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal. Its History and Development from the Reformation to the Present Day*, (Alcuin Club Collections no 53) London, 1971, ch 11 en 12.

¹⁰⁹³ Zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 179v.

¹⁰⁹⁴ *ibidem*.

¹⁰⁹⁵ *Anglican-Methodist Unity. Report of the Anglican-Methodist Unity Commission*. 1. *The Ordinal*, 1968. Voor verwijzing naar CSI-Ordinal zie *Interim Statement*, 51 en *Ordinal*, 7; Vgl. ook P. Bradshaw, *a.w.* 185v.

worpen voor het (eveneens mislukte) veel bredere Engelse oecumenische project *Towards visible unity* (1980).¹⁰⁹⁶ Maar vooral binnen de Anglicaanse Gemeenschap heeft het CSI-ordinaire grote invloed gehad. P.F. Bradshaw voorspelde zelfs in 1970, dat het 'the foundation of all future revisions in Anglican provinces' zou worden. En hij heeft gelijk gekregen.¹⁰⁹⁷ Zo heeft het model gestaan voor het ordinaire van de Kerk van Engeland (1980)¹⁰⁹⁸ en ook - zij het met soms ingrijpende wijzigingen - voor dat van de Episcopal Church in the USA (1979).¹⁰⁹⁹

Omdat het model van de *Church of South India* veelvuldig in deze studie ter sprake komt, is een korte excurs over het ontstaan en het karakter van deze geünieerde kerk niet overbodig.¹¹⁰⁰ De wortels van de CSI liggen in de missionaire activiteiten van Engelse, Schotse en Amerikaans zendingsgenootschappen. Zij brachten de traditionele kerkelijke structuren over van het Westen naar Azië, wat resulteerde in een grote verscheidenheid van kerkgenootschappen: episcopale, presbyteriaanse en congregationalistische. Vooral vanuit de inheemse kerkleiding werd echter uit missionaire overwegingen aangedrongen op meer toenadering. De conferentie van Tranquebar (1919, het jaar waarin Gandhi aan de macht kwam) onder voorzitterschap van de anglicaanse bisschop V.S. Azariah geldt als het eigenlijke startpunt van de geschiedenis van de CSI. De deelnemers, 31 Indiase kerkleiders, 1 Brit en 1 Amerikaan, gaven een manifest uit, waarin zij een plan ontvouwdeden voor het vormen van één kerk voor heel Zuid-India.¹¹⁰¹ 'In deze verenigde kerk moeten, naar wij geloven, drie schriftuurlijke elementen worden vastgehouden: het congregationalistische, het presbyteriaanse en het episcopale element'.¹¹⁰² Als basis voor de eenheid zouden de vier punten van de Lambeth Vierhoek moeten dienen: erkenning van de H. Schrift, de vroegchristelijke credo's, de sacramenten van doop en avondmaal en het historisch episcopaat, 'zonder dat dit de aanvaarding impliceert van welke theorie dan ook over de oorsprong van het episco-

---

¹⁰⁹⁶ *Towards Visible Unity: Proposals for a Covenant. The Report of the Churches' Council for Covenanting, 1980.* Een van de opstellers van het rapport was de in 1974 naar Engeland teruggekeerde bisschop van de CSI L. Newbiggin, maar nu als vertegenwoordiger van de United Reformed Church, zie *a.w.* 10 en 72. Het in het rapport afgedrukte ordinaire is vrijwel geheel identiek met het in 1978 door de Synode van de C of E goedgekeurde ordinaire, dat vervolgens in 1980 is opgenomen in het *Alternative Service Book*.

¹⁰⁹⁷ Zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 209, 211; Vgl ook het diagram in C. Buchanan, *Modern Anglican Ordination Rites*, 12.

¹⁰⁹⁸ Zie *The Alternative Service Book* (ASB), Cambridge SPCK/Clowes/Cambridge 1980, 337-396 (The Ordinal). Vgl. ook C. Buchanan, T. Lloyd, H. Miller (eds), *Anglican Worship Today. Collins Illustrated Guide to the ASB*, London 1980, 241: 'The Preface of the CSI services affirm that the three essential elements of an ordination are election, prayer, and the laying on of hands, a pattern which it traces back to Acts 6. These same features are to be found in ASB services (...) If we were to compare the services of ASB 1980 with those of CSI, we should find that the debt owed is considerable'.

¹⁰⁹⁹ Zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 189v, waar de 'many minor, and sometimes adventurous, modifications' worden opgesomd.

¹¹⁰⁰ Een keuze uit de overvloedige literatuur over de CSI: B. Sundkler, *Church of South India. The Movement towards Union, 1900-1947*, London 1954; J.E.L. Newbiggin, *The Reunion of the Church. A Defence of the South India Scheme*, London 1960²; T.B.W.G. Gramberg, *Oecumene in India en Ceylon. Op weg naar Gods ene Kerk*, 's-Gravenhage, 1962; H. Burggraaff, *Op weg naar één kerk in Zuid-India. De rol van tafelgemeenschap bij het streven naar kerkgemeenschap*. Doctoraalscriptie Theologie UU (oecumenica), 1989; D. Thompson, 'The Unity of the Church in Twentieth-Century England: Pleasing Dream or Common Calling?', in: R.N. Swanson (ed.), *Unity and Diversity in the Church* (Studies in Church History 32), Oxford 1996, 507-531.

¹¹⁰¹ Zie voor de volledige Engelse tekst van het manifest van Tranquebar: G.K.A. Bell, *Documents on Christian Unity. A Selection from the First and Second Series 1920-1930*, London 1955, 122-125.

¹¹⁰² *A.w.*, 123.

paat noch van enige leerstellige interpretatie ervan'.¹¹⁰³ Een comité, bestaande uit vertegenwoordigers van de anglicaanse, presbyteriaanse, methodistische en congregationalistische kerken, publiceerde in 1929 een *Scheme of Reunion* waarin behalve de Lambeth Vierhoek ook de regel van Vincentius van Lerinum ('men moet vasthouden aan wat altijd, overal door allen is geloofd') als leidraad wordt genomen. In feite beschouwde men echter de vroege kerk als blauwdruk voor de CSI.¹¹⁰⁴ Bijna dertig jaar is het plan in discussie geweest. Het grote strijdpunt tussen de anglicanen en de andere gesprekspartners betrof de vraag of de predikanten van de niet-episcopale kerken zouden worden erkend als presbyters van de nieuwe kerk, zonder eerst nog een additionele wijding door een bisschop te moeten ontvangen. Uiteindelijk kwam men overeen dat alle predikanten van de betreffende kerken die geordineerd waren voor de hereniging als volwaardige ambtsdragers zouden worden erkend (een concessie van anglicaanse zijde). Tegelijk echter kwam men overeen dat na de hereniging alle ordinaties zouden geschieden door de bisschoppen van de verenigde kerk (een concessie van de niet-episcopale partners), al behielden presbyters/predikanten het recht om in overleg met de betreffende bisschop te mogen deelnemen aan de handoplegging, ook bij bisschopswijdingen. Op deze wijze zouden na een periode van dertig jaar alle ambtsdragers episcopaal gewijd zijn. Het plan is fel bestreden (met name door Britse anglo-katholieken) en hartstochtelijk verdedigd (Azariah, J.E.L. Newbigin), maar tenslotte stemden de kerken ermee in. In 1947, het jaar van India's onafhankelijkheidswording, werd de Kerk van Zuid-India geïnaugureerd. Hoofdcelebrant was de anglicaanse bisschop Cherakarttu Korula Jacob, afkomstig uit de (episcopale) protestantse tak van de Syrische Mar Thoma Kerk van Malabar.¹¹⁰⁵ Aansluitend aan de inauguratiedienst werden 9 nieuwe bisschoppen geordineerd, twee ex-anglicanen, drie ex-congregationalisten, drie ex-methodisten en één ex-presbyteriaan (Newbigin). Behalve drie bisschoppen participeerden zes presbyters in de handoplegging, drie van de congregationalistisch-presbyteriaanse traditie en drie van de methodistische.¹¹⁰⁶ De taken van een bisschop in de CSI worden beschreven in de Constitutie. Het accent ligt niet op het bestuurlijk, maar op het geestelijk leiderschap. De bestuurlijke leiding ligt bij de synode. De bisschoppen zijn vooral pastores en missionaire voorgangers. We noemen drie namen van bisschoppen die model kunnen staan voor het Zuid-Indiase episcopaat: de Indiase ex-congregationalist H. Sumitra, de Engelse ex-anglicaan E.J. Palmer en de Schotse presbyteriaan Newbigin. Zij vertegenwoordigen de drie strengen die samen de CSI vormen.

Bepaald opmerkelijk is, dat het in brede kringen van de oecumene geprezen model van de CSI nergens in de wereld navolging heeft gevonden,¹¹⁰⁷ terwijl al sinds 1927 (Lausanne)

¹¹⁰³ A.w., 124.

¹¹⁰⁴ Zie B. Sundkler, *The Church of South India*, 347.

¹¹⁰⁵ *Ibidem*, 342. De (protestantse) Mar Thoma Syrische Kerk van Malabar is in 1889 ontstaan uit de Syrisch Jacobitische Mar Thoma Kerk. Hoewel zij goede relaties onderhield met alle protestantse kerken in Zuid-India wilde zij niet participeren in de herenigingsgesprekken, omdat zij besepte daarmee de deur dicht te doen voor meer eenheid tussen de onderling zeer verdeelde Syrische kerken in India. Overigens zijn verscheidene anglicaanse bisschoppen uit deze kerk voortgekomen, onder meer bovengenoemde bisschop Jacob. Het typeert de CSI dat juist een bisschop met een niet-westerse achtergrond was uitgenodigd voor de ordinatie van haar eerste bisschoppen. Zie voor de Mar Thoma Kerk van Malabar: B. Sundkler, a.w., 128-130 en S.C. Neill, 'Church Union in South India', in J.J. Willis (e.a.), *Towards a United Church. 1913-1947*, London 1947, 85-88.

¹¹⁰⁶ *Ibidem*, 341-343. Drie van de zes presbyters behoorden tot de SIUC (de presbyteriaans-congregationalistische *South Indian United Church*), de overige drie tot de Methodistische Kerk.

¹¹⁰⁷ Vermeldenswaard is dat de CSI in de jaren zestig van de vorige eeuw model heeft gestaan voor een Australisch plan tot hereniging van drie niet-episcopale kerken (de congregationalistische, de methodistische en de presbyteriaanse kerken van Australië). Zie *The Church, its Nature, Function and Ordering, being the Second Report of the Joint Commission on Church Union*, Melbourne 1964. Uiteindelijk strandde het plan op de kwestie van het bisschopsambt. Vgl. A.W. Berkhof en H.H. van der Kloot Meij-

door *Faith and Order* wordt gezegd dat in de kerk van de toekomst plaats behoort te zijn voor zowel de episcopale als de presbyteriale en de congregationalistische traditie. Het is dan ook niet toevallig dat in 1979, tijdens de consultatie over *Episkopè* ter voorbereiding van het BEM-rapport (1982), de Indiase bisschop A.R. Samuël een pleidooi hield voor 'zijn' kerkmodel als het meest oecumenische.¹¹⁰⁸ Toch roept dit model nog steeds zeer verschillende reacties op. Sommigen noemen het een 'disaster' (J. Kent),¹¹⁰⁹ terwijl anderen het bejubelen als een 'replica van de vroege kerk'.¹¹¹⁰ Wij neigen ertoe de CSI vooral te zien als een uitdaging aan alle gevestigde kerken om zichzelf onder kritiek te stellen en bij het zoeken naar een model voor de oecumenische kerk van de toekomst zo veel mogelijk recht te doen aan de intenties van alle drie de grote kerkordelijke tradities.

1.3.1 HET ORDINALE VAN DE CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)

Hoewel het oecumenische karakter van het CSI-ordinaire zeker een grote rol heeft gespeeld op onze zoektocht naar een gezagvolle tekst voor de taakomschrijving van een bisschop, heeft toch een ander, minstens even belangrijk aspect de doorslag gegeven, namelijk het feit, dat dit ordinale structureel en inhoudelijk geënt is op de schrift en de vroege kerk. De drie algemene uitgangspunten, die het *Preface* bij het ordinale vermeldt, laten daar geen enkele twijfel over bestaan:¹¹¹¹

A. Het *kader van de ordinatie* is het priesterschap aller gelovigen: 'the church as a whole is a priestly body, since it is the body of Christ, the great High Priest; all its members, according to the measure of the gift of Christ, share in its priestly nature'. Daarbinnen functioneert het drievoudig ambt van diaken, presbyter en bisschop, 'as it has come down to us from early times through the uniting churches', als een gave van God tot opbouw van zijn kerk.

Terwijl de CSI enerzijds volgens haar constitutie (II, 11) kiest voor het 'historisch episcopaat in constitutionele vorm', zonder zich te binden aan een bepaalde interpretatie daarvan, blijkt anderzijds uit haar ordinale, dat zij de ambten van diaken, presbyter en bisschop (in deze volgorde!) niet wil zien als drie verschillende *ordines*: het woord *ordo* wordt bewust vermeden en er bestaat verregaande overeenstemming tussen het gebed voor de 'ordinatie' van een presbyter en dat voor de 'consecratie' van een bisschop. Eén van de samenstellers van het CSI-ordinaire schrijft dat deze kerk voor haar concept van het episcopaat achter het denken in *ordines* wil teruggaan tot de oudste ordinatiegebeden: die van Hippolytus.¹¹¹² In feite kiest zij daarmee voor de opvatting van Hiëronymus (340-420), die - met heel de late-

---

burg, *Samen op weg in wereldperspektief. Een onderzoek naar herenigingen van kerken van Hervormde signatuur*. Doctoraalscriptie Theologie UU (missiologie), 1972, 13-36.

¹¹⁰⁸ Zie *Episkopè and Episcopate in ecumenical perspective* (Faith and Order Paper 102), Geneva 1980, 43-50.

¹¹⁰⁹ Zie D. Thompson, 'The Unity of the Church in Twentieth-Century England: Pleasing Dream or Common Calling?', in: R.N. Swanson (ed.), *Unity and Diversity in the Church* (Studies in Church History 32), Oxford 1996, 525.

¹¹¹⁰ *Ibidem*. Vgl. B. Sundkler, *Church of South India*, 347.

¹¹¹¹ Zie *The Ordinal of the CSI*, 1: 'General Principles' en de bespreking daarvan door E.C. Ratcliff, 'The Ordinal of the CSI', *Theology*, 63 (1960), 7-15.

¹¹¹² Zie T.S. Garrett, 'The Ordinal of the Church of South India', *Scottish Journal of Theology* 12 (1959), 402.

re traditie - van mening is dat er geen principieel verschil bestaat tussen een bisschop en een presbyter: de positie van de eerste verschilt van die van de tweede alleen in jurisdictie, niet in *ordo*: alleen een bisschop heeft het recht presbyters te wijden, maar ook als bisschop blijft hij presbyter. Dat is ook de opvatting van Luther, Melancthon en Calvijn, die zich dan ook allen op Hiëronymus konden beroepen.¹¹¹³ In dit opzicht staat de CSI dus in de protestantse traditie.

B. Het *subject van de ordinatie* is niet de kerk of de bisschop, maar Gód: 'In all ordinations and consecrations the true Ordainer and Consecrator is God who, in response to the prayers of his Church, and through the words and acts of its representatives, commissions and empowers for the office and work to which they are called, the persons whom it has selected'. Iedere ordinatie is 'een act of God'.

C. Het *patroon voor de ordinatie* is ontleend aan Handelingen 6:1-6, de aanstelling van 'de zeven':

1. Verkiezing door (het volk!) en presentatie
2. Gebed
3. Handoplegging.

Ditzelfde drievoudige patroon, dat ook terug te vinden is in de ordinatiegebruiken van de vroege kerk, met name bij Hippolytus,¹¹¹⁴ bepaalt heel de ordinatieliturgie van de CSI.¹¹¹⁵ Zowel bij de ordinatie van een diaken, als van een presbyter c.q. bisschop is de volgorde: '(1) The presentation of the candidates to the presiding Bishop, this being the last step in the proces of choice of them by the Church; (2) prayer for those about to be ordained or consecrated, that they may receive the gift of the Holy Spirit for their ministry; and (3) the laying on of hands of at least three Bishops (in an episcopal consecration), of the Bishop and Presbyters (in an ordination of Presbyters), or of the Bishop (in an ordination of Deacons)'.¹¹¹⁶

Het is van belang in dit verband bijzondere aandacht te besteden aan de structuur van het ordinatiegebed, die voor alle drie de ambten gelijk is, nl:¹¹¹⁷

- Lofprijzing en dankzegging, in priefatieachtige vorm,¹¹¹⁸ met bijbelse referenties.
- Gebed om de heilige Geest, met handoplegging voor iedere ordinandus persoonlijk.

¹¹¹³ Zie Hiëronymus, *Epist.* 69 en 146, ook *ad Tit.* 1,5. Vgl. *supra*, par. 1.1.1 ('Luther en de lutherse traditie') en par. 1.2 ('Martin Bucer: brugfiguur tussen Straatsburg, Londen en 's Gravenhage').

¹¹¹⁴ Voor een heldere analyse van de ordinatieritus bij Hippolytus zie K. Richter, 'Zum Ritus der Bischofsordination in der *Apostolischen Überlieferung* Hippolyts von Rom und davon abhängigen Schriften', *Archiv für Liturgiewissenschaft* 17/18, (1975/76), 7-51. De auteur onderscheidt vijf onderdelen in de ritus: verkiezing door de gemeente; handoplegging tijdens de samenkomst van de gemeente; ordinatiegebed door één van de aanwezige bisschoppen; vredeskus; eucharistieviering. Zie over Hippolytus, *infra*, p. 292-295.

¹¹¹⁵ 'The details of the pattern, it will be observed, correspond with the ordination usage of the ancient Church', E.C. Ratcliff, 'The Ordinal of the Church of South India', *Theology* 63 (1960), 8.

¹¹¹⁶ Zie *The Ordinal of the Church of South India*, 1: 'General Principles'.

¹¹¹⁷ Aldus de indeling van Bradshaw, in R.C.D. Jasper and P.F. Bradshaw, *Compendium to the Alternative Service Book*, London 1986, 444. Het betreft hier een commentaar op het ordinatiegebed van het ASB, maar dat is vrijwel identiek met dat van de CSI.

¹¹¹⁸ Zie *Compendium to the ASB*, 445.

- Gebed om Gods genade voor de uitoefening van het ambt.

Het bijzondere van het middelste onderdeel - vanouds het hart van de hele ordinatie - is, dat de handoplegging plaatsvindt *tijdens het gebed om de Geest* en dus een onderdeel van het ordinatiegebed vormt. Daarmee is een vroegchristelijk gebruik, dat in de middeleeuwen verloren was gegaan, in ere hersteld: de oudste bronnen zijn het er namelijk over eens dat de handoplegging oorspronkelijk werd voltrokken tijdens het gebed voor de ordinandus.¹¹¹⁹ In de middeleeuwen zijn in het westen de handoplegging en het gebed om de Geest van elkaar losgeraakt: de handoplegging werd verplaatst naar een eerder moment in de dienst en geschiedde in stilte, terwijl - althans bij de priesterwijding - tijdens het ordinatiegebed een tweede handoplegging plaatsvond, waarbij tot de ordinandus werd gezegd: 'Ontvang de Heilige Geest'.¹¹²⁰ In het anglicaanse ordinale, dat aanvankelijk ook in de CSI werd gebruikt, was die formule blijven staan. Omdat men echter de suggestie wilde vermijden, dat een orderende bisschop de Geest voor het uitdelen heeft, werd in het nieuwe CSI-ordinale de imperatieve toezegging aan het adres van de ordinandus vervangen door een epicletisch gebed tot God om neerdaling van de Geest.¹¹²¹ Daardoor wordt elke schijn van ambtelijke macht vermeden en komt de hele ordinatie in de context van het gebed te staan. Zo wordt bij de bisschop gezegd:

Send down thy Holy Spirit upon thy servant N.
whom we, in thy name, and in obedience to thy most blessed will,
do now ordain and consecrate bishop in thy Church.

Het is niet overbodig hierbij te vermelden, dat het een Schot - de voormalige presbyteriaanse zendeling, bisschop Newbigin - is geweest, die er als voorzitter van de synodale liturgische commissie in belangrijke mate toe heeft bijgedragen, dat de Kerk van Zuid-India zich voor haar ordinatiepraktijk heeft georiënteerd aan de Schrift en de vroege kerk.¹¹²² Daarmee is naar ons inzicht een element in haar ordina-

¹¹¹⁹ Zie daarvoor P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches*, 33v.

¹¹²⁰ Zie voor een uitvoerige beschrijving van dit (ingewikkelde) proces: F. Procter and W.H. Frere, *A New History of the Book of Common Prayer* (3th edition), London, 1955, 651-673; ook: P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches*, 33 en 37-57; over de tweede handoplegging als sacramentele machtiging van de priester tot het uitvoeren van zijn cultische taken: zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, I, 165.

¹¹²¹ Zie T.S. Garrett, 'The ordinal of the CSI', *SJT* 12 (1959), 405.

¹¹²² Dat bisschop Newbigin voorzitter was van de commissie wordt vermeld door T. Samuel Jr., 'Some Reflections on the Church of South India Liturgy since 1961', *Studia Liturgica* 30 (2000), 143-150. Zie ook P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 181, waar de auteur schrijft dat Newbigin tijdens de besprekingen over een ordinale voor de toekomstige kerk van Noord-India en Pakistan (in 1955) de vraag stelt, 'whether they ought not to return to the primitive tradition, still observed in the reformed Churches, in which the act of ordination was a prayer and not an act preceding by prayer'. Op zijn advies raadpleegt men dan de zojuist verschenen tweede editie van de *Form and Order for the Ordination of a Minister* uit het *Ordinal and Service Book for use in the Courts of the Church*, London, Glasgow and New York, 1954², van de Kerk van Schotland. In zijn artikel *The Ordinal of the CSI*, *SJT* 12 (1959), 405 zegt T.S. Garrett daarover: 'The Scottish Ordinal, linked as it is with the general tradition of the reformed Churches, is a salutary return to the most primitive tradition of ordination by laying on of hands *with prayer*'. En hij noemt het een goede zaak dat de kerken van Noord- en Zuid-India het initiatief namen om dit voorbeeld te volgen. Toch heeft de praxis om de kandidaat uitsluitend de handen op te leggen tijdens het uitspreken van de epiclese (en niet gedurende het hele ordinatiegebed) ook een schaduwkant: het riekt naar de middeleeuwse gedachte van 'het eigenlijke consecratiemoment' en het verbreekt de eenheid van

tieliturgie opgenomen, dat niet alleen recht doet aan een gereformeerd *Anliegen*, maar dat voor de hele oecumene van groot belang is gebleken. Immers, het is bepaald opvallend, dat met name deze ‘epicletische structuur’,¹¹²³ die opnieuw ontdekt is in Zuid-India, heeft doorgewerkt in de oecumenische bezinning op de ordinatie. De uitspraak van P.F. Bradshaw, dat de terugkeer tot de oudchristelijke gebedsvorm het *Hauptcharakteristikum* is van de grootscheepse revisie van de ordinatieliturgie, zoals die zich de laatste 25 jaar binnen de Anglicana heeft voltrokken,¹¹²⁴ geldt voor vrijwel heel de westerse oecumene.¹¹²⁵

In de eerste publicatie van *Faith and Order* over de ordinatie, *The Meaning of Ordination*¹¹²⁶ speelt dit punt merkwaardigerwijs (nog) geen rol. In LA 39-42 (1982) daarentegen, het gedeelte over de ordinatie, wordt voorgesteld dat alle kerken de handoplegging met gebed om de Heilige Geest, als de kern van het ordinatiegebed, in ere herstellen. In de ambtswijdingen volgens het nieuwe *Pontificale Romanum* was dat in 1968 al gebeurd, maar in de protestantse traditie ligt het volgens J. Roloff¹¹²⁷ veel moeilijker: deels omdat men de indruk wil vermijden dat het ambt apart gesteld wordt ten koste van het priesterschap aller gelovigen, deels vanwege de alom in de kerk gehoorde roep om democratisering. Wanneer dezelfde auteur vervolgens stelt dat hij nog in geen enkele recente ordinatieliturgie onmiskenbaar tot uiting ziet gebracht, dat het gebed om de gave van de Heilige Geest het centrale *Anliegen* van de ordinatie is, geeft hij er blijk van de ordinalia van de CSI-family niet te kennen. Wellicht zouden juist die de kerken tot het inzicht kunnen brengen dat in het licht van de pneumatologie het dilemma hoogkerkelijk-laagkerkelijk vals is.

Onze conclusie is, dat het ordinale van de CSI (1958) voor ons doel - het opstellen van een taakomschrijving van een bisschop in een episco-presbyteriaanse kerk - een zeer geschikte basis is.

Toch willen we ons niet zonder meer tot het CSI-ordinale beperken. Het is immers al meer dan een halve eeuw oud en dus gedateerd. Maar er hebben zich, zoals we al zagen, in de CSI-family enkele nieuwe ontwikkelingen voorgedaan, die voor ons doel interessant kunnen zijn.

1.3.2 HET ORDINALE VAN DE CHURCH OF ENGLAND (ASB)

Tot het begin van de twintigste eeuw was er slechts één anglicaans ordinale voor alle kerken van de anglicaanse gemeenschap: dat van het *Book of Common Prayer* (BCP-1662). Gestimuleerd door allerlei ontwikkelingen in de oecumene en de steeds dringender gevoelde noodzaak tot aanpassing aan de lokale culturele context sanctio-

---

het gebed. Zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 210. Wij komen daar nog op terug bij onze bespreking van het ordinatiegebed van de CSI.

¹¹²³ Deze uitdrukking is ontleend aan J. Roloff, *Der erste Brief an Timotheus*, Zürich/Neukirchen, 1988, Exkurs: ‘Die Ordination’, 271.

¹¹²⁴ In *TRE* (25), ‘Ordination’ IV, 4: ‘Anglikanische Kirche’, 358.

¹¹²⁵ In het oosten is de vroegchristelijke gebedsvorm altijd bewaard gebleven: Zie P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches*, 50 en *TRE* (25), 358-360 en J. Halliburton, ‘Eastern Rites of Ordination’, in *The Study of Liturgy*, London 1978, 317-320.

¹¹²⁶ Zie: *Study Encounter*, 4, 1968, 165-193.

¹¹²⁷ J. Roloff, *Der erste Brief an Timotheus*, 1988, 278v (excurs: ‘Die Ordination’).

neerde de Lambeth Conferentie van 1958 een revisieproces dat op vele plaatsen al lang op gang gekomen was. De betreffende resolutie is vooral om twee redenen belangrijk: ten eerste vanwege de uitdrukkelijke wens van de bisschoppen om meer recht te doen aan de vroegchristelijke liturgische traditie dan tot nu toe,¹¹²⁸ waarbij ten aanzien van de ordinatie vooral gedacht werd aan de eucharistische context ervan en aan de verbinding van handoplegging en epiclese. Een tweede belangrijk punt was dat nu de monopoliepositie van het BCP-1662 doorbroken was: voortaan zou er in de anglicaanse gemeenschap naast het nog altijd officiële *Prayer Book* ruimte zijn voor diversiteit,¹¹²⁹: al naar gelang de oecumenische en culturele context. Het *Alternative Service Book* (1980) van de Kerk van Engeland is een goed voorbeeld van een uit deze nieuwe visie geboren ordinale. Al zijn de sporen van BCP-1662 er nog duidelijk in aanwezig, het belangrijkste kenmerk ervan is toch dat het via allerlei lijnen verbonden is met een aantal nieuwere ordinalia, die veelal in oecumenisch verband zijn ontstaan. We noemen er drie.

De eerste lijn loopt naar het al genoemde *Anglican-Methodist Ordinal* (AMO-1968). Na twee eeuwen van onderlinge vervreemding en wederzijdse verkettering was er de Kerk van Engeland en de Methodistische Kerk in de jaren twintig van de vorige eeuw, gestimuleerd door het Lambeth Appeal (1920), een proces van toenadering op gang gekomen. Vanaf het begin werd daarbij de noodzaak gevoeld van een gemeenschappelijk ordinale, voornamelijk om de anglicaanse achterdocht ten aanzien van de methodistische ambtsopvatting en ordinatiepraktijk weg te nemen.¹¹³⁰ In 1968 werd het *Anglican Methodist Ordinal* gepubliceerd, samengesteld door een commissie onder leiding van de anglicaanse liturgist E. Ratcliff, die ook betrokken was geweest bij het CSI-ordinale en die als de belangrijkste ontwerper van Anglicaans-Methodistische Ordinale wordt gezien. Het verwondert ons dan ook niet dat dit een ambtsopvatting weerspiegelt waarin episcopale en niet-episcopale elementen op een uiterst integere manier zijn geïntegreerd. De ironie van de geschiedenis wilde echter dat dit alom geprezen ordinale,¹¹³¹ dat in geest en hoofdzaak identiek is met dat van CSI, niet ging functioneren als gezamenlijk anglicaans-methodistisch ordinale (de hereniging mislukte in 1972), maar als basis voor twee vrijwel identieke ordinalia die de beide kerken afzonderlijk van elkaar enkele jaren later in gebruik zouden

---

¹¹²⁸ Zie *The Lambeth Conference 1958. The Encyclical Letter from the Bishops together with the resolutions and reports*, London 1958, 1.47, resolutie 74: 'The Conference, recognizing the work of Prayer Book Revision being done in different parts of the Anglican Communion, (...) urges that a chief aim of Prayer Book Revision should be to further that recovery of the worship of the Primitive Church which was the aim of the first Prayer Books of the Church of England'.

¹¹²⁹ *ibidem*, 2.78, uit het rapport 'Progress in the Anglican Communion': 'We have entered a period of liturgical change, with all the advantages and disadvantages of such a time. We may see in the different Prayer Books of the Anglican Communion a variety which enriches our worship of God. Yet we must recognize the dangers in this development.'

¹¹³⁰ Zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 185.

¹¹³¹ Zie de positieve besprekingen van het AMO-ordinale door J.M.R. Tillard, 'Roman Catholics and Anglicans: The Eucharist', *oic* 9 (1973), 181-193 en J. Macquarrie, 'The Ministry and the Proposed New Anglican-Methodist Ordinal', *Worship* 44 (1970), 350-363. Eerstgenoemde (rooms-katholieke) auteur ziet nauwelijks verschil tussen dit ordinale en het nieuwe romeinse ordinale van 1968, terwijl de tweede (anglicaanse) auteur vermoedt dat AMO 'could become a criterion for ecumenical advances all over the world'.

nemen.¹¹³² Het methodistische ordinale verscheen in 1975 als onderdeel van *The Methodist Service Book*,¹¹³³ terwijl het nieuwe anglicaanse ordinale in 1978 door de Generale Synode werd aanvaard om te worden opgenomen in het *Alternative Service Book* van 1980.¹¹³⁴

Intussen hebben we hiermee ook de *tweede* lijn al genoemd die vanuit ASB-1980 getrokken kan worden: de lijn naar het *Ordinal* van de kerk van Zuid-India (1958). Ook hier blijkt de ironie van de geschiedenis. Immers, de oude episcopale moederkerk die aanvankelijk juist op het punt van de ambtsvraag nogal wat bezwaren had tegen de oecumenische *liaison* van haar dochterkerk in Zuid-India, werd vele jaren later via het AMO erfgename en medegebruikster van precies dat CSI-ordinale waar- tegen vooral de anglo-katholieken vroeger zo hadden geageerd. We kunnen dus vaststellen, dat het huidige ASB-ordinale via AMO uiteindelijk vanuit CSI - en dus vanuit een (hoofdzakelijk protestants gekleurde) oecumenische context - de kerk van Engeland is binnengekomen. We zullen in onze analyse van de verschillende ordina- tieliturgieën dan ook frequent herinnerd worden aan de verwantschap tussen ASB en CSI.

Vanuit ASB-1980 (en zijn voorlopers AMO-1968 en CSI-1958) valt echter nog een *derde* lijn te trekken: naar de Amerikaanse dochterkerk van de Kerk van Engeland: *The Episcopal Church in the USA*. Haar nieuwe ordinale verscheen in 1970 bij wijze van proeve en werd negen jaar later opgenomen in het BCP-1979. Zou men de twee eerstgenoemde lijnen, naar respectievelijk AMO en CSI, ‘anglicaans-protestants’ kunnen noemen, de derde, naar ECUSA-79, kan gekarakteriseerd worden als ‘angli- caans-katholiek’. In die richting wijst ook de *Introduction* bij het ontwerp-ordinale van 1970. Daarin zeggen de samenstellers zich niet alleen te willen baseren op CSI- 1958 en ‘the newly proposed English Ordinal’ (bedoeld is AMO-1968), maar ook op het pas verschenen *Pontificale Romanum*-1968 en het daarin opgenomen ordinatie- gebed uit de Apostolische Traditie van Hippolytus, dat door ECUSA in geparafraseer- de vorm was overgenomen.¹¹³⁵ Even eerder hadden ze al gezegd dat ze met hun ont- werp in de anglicaanse ordinatietraditie willen staan, om tegelijk de hoop uit te spre-

---

¹¹³² Dertig jaar later, in 2002, zijn de pogingen om alsnog tot unificatie van de beide kerken te komen zo ver gevorderd - mede ten gevolge van de in ‘laagkerkelijke’ richting opgeschoven Kerk van Engeland - dat er wellicht binnen afzienbare tijd een gezamenlijk ordinale nodig zal zijn. Nog niet duidelijk is of men daarvoor gebruik zal maken van materiaal uit de twee bestaande, op één bron teruggaande, ordinalia. Zie voor een uitvoerige bespreking van de theologie van het episcopaat, zoals die in het debat met de *Free Churches* door de anglicanen werd gepresenteerd, zowel in de bilaterale dialoog met de methodisten (1956-1972) als in de latere multilaterale gesprekken binnen de *The Churches Council for Covenanting* (1978-1982): P.R. Cross, *The Influence of Recent Ecumenical Dialogue on the Anglican Theology of the Historic Episcopate: The Church of England and the Free Churches: 1920-1982* (diss. Pontificia Universitas Gregoriana), Roma, 1983. Ondanks de afwijzing door de kerk van Engeland van alle verschillende voorstellen tot unificatie, concludeert Cross (a.w. 403-413) toch dat er in de opvattingen van alle partijen een ontwikkeling ten goede valt te waar te nemen: zo zijn de anglicanen wat minder massief gaan denken over de apostolische successie, terwijl voor de *Free Churches* het bisschopsambt als elementair onderdeel van de kerkregering niet meer onbespreekbaar is.

¹¹³³ Zie de analyse daarvan in J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry III*, 185-193.

¹¹³⁴ Zie voor de voorgeschiedenis van het ASB-ordinale: R.C.D. Jasper, *The Development of the Anglican Liturgy. 1662-1980*, London 1989, 330-333.

¹¹³⁵ Zie *The Ordination of Bishops, Priests and Deacons* (*Prayer Book Studies* 20), New York, 34.

ken dat de erin opgenomen orden primair zouden worden herkend als ‘Christian rites, intended to confer the episcopate, priesthood, and diaconate of Christ’s One, Holy, Catholic and Apostolic Church’.¹¹³⁶ In het vervolg van deze paragraaf zullen we nog uitvoerig terugkomen op het ‘katholieke’ karakter van ECUSA, hier ging het ons er om aan te geven dat er vanuit ASB, het ordinale van de anglicaanse moederkerk, vele lijnen te trekken zijn, zowel in protestantse als in katholieke richting. Daarom kan het ordinale van de Kerk van Engeland met zijn typische *via-media* karakter ons goede diensten bewijzen bij onze zoektocht naar een acceptabel profiel van een bisschop in een *episco-presby-gationele* kerk.

1.3.3 HET ORDINALE VAN DE EPISCOPAL CHURCH IN THE USA (ECUSA)

Een uiterst belangrijke variant binnen de *Anglican family* is het *Ordinal* van Episcopal Church in the USA, dat opgenomen is in het BCP-1979 en dat door Bradshaw bestempeld is als ‘the best of all modern rites’.¹¹³⁷ Zoals gezegd, ligt het weliswaar in de lijn van CSI en ASB, maar wie nader toeziet merkt al gauw, dat de Noord-Amerikaanse bisschopswijding vergeleken met de Zuid-Indiase een aantal belangrijke modificaties laat zien.¹¹³⁸ We wijzen op drie dingen:

1. Volgens J.R. Wright vertoont dit ordinale, vooral in de ‘ondervraging’ (*examination*), voorafgaande aan de ordinatie, duidelijk verwantschap met de visie van de orthodoxe theoloog K. Ware, die prominent aanwezig is in het engelse rapport *Episcopal Ministry* (1990) en op wie wij ons in Deel Twee van deze studie hebben beroepen vanwege zijn zoeken naar een synthese van de opvattingen van Ignatius van Antiochië, Irenaeus en Cyprianus.¹¹³⁹ In de ordinatieliturgie van Hippolytus

---

¹¹³⁶ *idem*, 33.

¹¹³⁷ P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 211. De liturgie voor de consecratie van een bisschop is te vinden in *The Book of Common Prayer and Administration of the Sacraments and Other Rites and Ceremonies of the Church, according to the use of the Episcopal Church*, New York 1979, 512-524, onder de titel ‘The Ordination of a Bishop’. Zie voor de historische, politieke, sociaal-economische en theologische context van het Amerikaanse Book of Common Prayer: T.A. Schnitker, *The Church’s Worship. The 1979 American Book of Common Prayer in a Historical Perspective*, Frankfurt/Bern/New York/Paris, 1989.

¹¹³⁸ Zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 189v spreekt van ‘sometimes adventurous modifications’.

¹¹³⁹ Zie J.R. Wright, ‘The Origins of the Episcopate and Episcopal Ministry in the Early Church’, in J.R. Wright (ed.), *On being a Bishop*, New York 1993, 15. Vgl. zijn beschrijving van de bisschopswijding in ‘The Episcopal Church and the Episcopate: An Episcopalian speaks to Lutherans’ (lezing in het kader van de dialoog ELCA-ECUSA, tekst op internet www.dfms.horg/ecumenism/concordat/wright.html), 14. Sprekende over de uit drie paragrafen opgebouwde ondervraging, voorafgaande aan de bisschopswijding, omschrijft hij die als ‘a modern re-statement of the traditional prophetic, priestly, and governing functions that have historically characterized the episcopate since the time of such writers as Ignatius, Irenaeus and Cyprian in the early church. Each of the three paragraphs, one after another, can be related to leadership and oversight in proclamation, worship and governance, taking their historic roots in these three authors’. Al ontbreekt Hippolytus in deze trits, in de literatuur wordt hij wel vaak met hen vergeleken. Zo vergelijkt J.R. Wright, in *On Being a Bishop*, 22 hem met Ignatius: enerzijds is er verschil: bij Hippolytus wordt de bisschop wel door het volk gekozen, bij Ignatius horen we daar niets over; anderzijds is er ook overeenkomst: bij beiden is de bisschop de voorganger van de plaatselijke gemeente, terwijl het presbyterium (letterlijk) om hem heen staat/zit. G.G. Blum, ‘Apostolische Tradition und Sukzession bei Hippolyt’, in *ZNW* 55 (1964), 95v. vergelijkt Hippolytus met zijn leraar/voorganger Irenaeus: bij de laatste gaat het vooral om ‘faith’, het zuiver houden van de geloofstraditie in de strijd tegen de gnosis, bij Hippolytus gaat

vinden we de 'liturgische vertaling' van de verschillende elementen die aan de orde kwamen bij Ignatius, Irenaeus en Cyprianus: de bisschop als herder van de lokale gemeente, bewaker van het geloof der apostelen, lid van het universele college van bisschoppen en - als specifieke bijdrage van Hippolytus - priester voor Gods aangezicht. Hippolytus is met deze ambtsopvatting 'ein typischer Vertreter der vor-nizänischen Zeit' (G. Kretschmar).¹¹⁴⁰ Meer nog dan de CSI-familie heeft de ECUSA in haar ordinale daarbij willen aansluiten.

2. Die terugkeer naar de vroege kerk blijkt vooral uit het feit dat de ECUSA als ordinatiegebed (het hart van iedere ordinatie) niet het gebed uit het CSI-ordinale heeft overgenomen, maar gekozen heeft voor een vrije bewerking van het oudste ons overgeleverde ordinatiegebed: dat van Hippolytus van Rome (waarschijnlijk begin 3^e eeuw), dat sinds Vaticanum II ook in het *pontificale* van de Romana staat.

Dit ordinatiegebed vormt een onderdeel van de *Apostolische Traditie*, een kerkorde, ontstaan in het eerste kwart van de derde eeuw en toegeschreven aan de presbyter Hippolytus, die in Rome een eigen gemeente had gevormd uit protest tegen de laksheid van zijn bisschop. De oorspronkelijke griekse versie is weliswaar verloren gegaan, maar kon in de twintigste eeuw op grond van verschillende (ethiopische, koptische, arabische en latijnse) vertalingen c.q. bewerkingen gereconstrueerd worden. De door B. Botte in 1963 (tijdens Vaticanum II) gepubliceerde editie, gebaseerd op de oudste bewaarde latijnse bewerking (eind vijfde eeuw), geldt nog steeds als de meest gezaghebbende.¹¹⁴¹ De tekst bevat een vol-

---

het veel meer om 'order', het bijhouden van de gemeente in een schismatische situatie. F. Hawkins, tenslotte, in *The Study of Liturgy*, 297-306 ('The Tradition of Ordination in the Second Century to the Time of Hippolytus'), 303, ziet in de (ambtsopvatting van Hippolytus een tussenfase op de weg van Ignatius (de lokale bisschop) naar Cyprianus (de collegialiteit van de bisschoppen).

¹¹⁴⁰ G. Kretschmar, *Das bischöfliche Amt. Kirchengeschichtliche und ökumenische Studien zur Frage des kirchlichen Amtes*, Göttingen 1999, 80-110 ('Das Gegenüber von Amt und Gemeinde') 85.

¹¹⁴¹ B. Botte, *La Tradition Apostolique de Saint Hippolyte. Essai de reconstitution*. (LQF 39), Münster 1963. Botte was voorzitter van de commissie voor de revisie van het romeinse ordinale. Over zijn rol bij de keuze van het ordinatiegebed van Hippolytus: zie B. Botte, 'L'ordination de l'évêque', *La Maison-Dieu* 98, (1969), 113-126. In datzelfde nummer is het inmiddels klassieke commentaar van André Rose bij dit gebed afgedrukt (127-142). Een grondige, vrijwel onopgemerkt gebleven, analyse van Hippolytus' ordinatieliturgie geeft J.E. Stam, *Episcopacy in the Apostolic Tradition of Hippolytus*, een in 1964 onder O. Cullmann verdedigde dissertatie aan de universiteit van Basel, waarvan de handelseditie pas in 1969 verscheen als deel III in de reeks *Theologische Dissertationen*, onder redactie van B. Reicke. De auteur kon voor zijn onderzoek nog geen gebruik maken van Botte's editie uit 1963, maar wel van een door Botte in 1946 uitgegeven Franse vertaling van G. Dix's teksteditie, *The Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome*, London 1937. Overigens is het debat over de herkomst, het auteurschap en de uiterst ingewikkelde overleveringsgeschiedenis van de *Apostolische Traditie*, dat sinds Botte leek te zijn gesloten, onlangs weer opnieuw geopend door C. Marksches in de door W. Kinzig, C. Marksches en M. Vinzent geredigeerde bundel *Tauffragen und Bekenntnis. Studien zur sogenannten 'Traditio Apostolica'*, zu den 'Interrogationes de Fide' und zum 'Römischen Glaubensbekenntnis' (Arbeiten zur Kirchengeschichte 74), Berlin/New York, 1999, 1-74. Volgens Marksches moet de ons bekende Apostolische Traditie veel later gedateerd worden (eind vierde, begin vijfde eeuw) en gaat deze kerkorde terug op een anoniem geschrift uit de derde eeuw dat later op naam werd gezet van de apostelen en nog weer later op naam van hun leerling en tijdgenoot, een zekere Hippolytus, die deze apostolische tradities zou hebben vastgelegd en overgeleverd. Zie voor een kritische bespreking van de bijdrage van Marksches: G. Rouwhorst and M. Parmentier, 'Early Christian Baptismal Questions and Creeds', in *Bijdragen* 62 (2001), 455-466. Een goed overzicht van de huidige stand van het onderzoek naar de vroegchristelijke kerkordes geeft P.F. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship. Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, London 2002², 73-98 ('Ancient Church Orders: A Continuing Enigma'). De meest recente

ledig uitgewerkt ritueel voor de ordinatie van bisschoppen, presbyters en diakenen (in deze volgorde!). De bisschop wordt gekozen door het volk om vervolgens op zondag in de samenkomst van de gemeente geordineerd te worden. Dat gebeurt met handoplegging door de naburige bisschoppen, in aanwezigheid van het voltallige presbyterium. In het gebed bij de handoplegging wordt onder meer gevraagd:

‘da, cordis cognitor pater, super hunc servum tuum, quem elegisti ad episcopatum, pascere gregem sanctam tuam et primatum sacerdotii tibi exhibere sine repraesensione, servientem nocte et die, incessanter repropitiari vultum tuum et offerre dona sanctae ecclesiae tuae, spiritum primatus sacerdotii habere potestatem dimittere peccata secundum mandatum tuum, dare sortes secundum preceptum tuum, solvere etiam omnem collegationem secundum potestatem quam dedisti apostolis, placere autem tibi in mansuetudine et mundo corde, offerentem tibi odorem suavitatis, per puerum tuum Iesum Christum...’¹¹⁴²

Presbyters worden geordineerd met handoplegging van de bisschop en van het presbyterium (tijdens het uitspreken van het ordinatiegebed). Zij vormen een college rondom de bisschop, ze worden vergeleken met de oudsten die Mozes aanstelde om hem bij te staan. De diaken fungeert als dienaar van de bisschop, daarom wordt hij door de bisschop gekozen en alleen door hem gewijd, met handoplegging en begeleidend gebed.

De interpretatie van Hippolytus is nogal controversieel, want sterk bepaald door het confessionele standpunt van de onderzoeker. De tekst lijkt zowel een ‘katholieke’ als een ‘protestantse’ uitleg te rechtvaardigen. Dit punt speelt vooral binnen de Anglicaanse Gemeenschap in haar rol als *via media* tussen de Romana en de reformatie. Toen ECUSA in navolging van de Romana het ordinatiegebed van Hippolytus opnam in haar ordinale, riep dat meteen de vraag op: wijkt zij hiermee niet af van de meer ‘protestantse’ traditie, zoals die de laatste vijf en twintig jaar in de anglicana, vooral onder invloed van oecumenische betrekkingen, gegroeid is: van het CSI-ordinale (1958), via het anglicaans-methodistische (1968) naar het ASB-1980 van de kerk van Engeland? De (episcopale) anglicaan J.R. Wright ziet inderdaad BCP-1979 en ASB-1980 op dit punt uit elkaar gaan.¹¹⁴³ Waar hij dit echter vanuit oecu-

---

vrucht van dit onderzoek is de onlangs verschenen uitgave *The Apostolic Tradition. A Commentary* by P.F. Bradshaw, M.E. Johnson and L.E. Phillips (Hermeneia - A Critical and Historical Commentary on the Bible), Minneapolis 2002, waarin de Apostolische Traditie wordt beschouwd als een vorm van ‘living literature’, een bundeling van kerkordelijk materiaal afkomstig uit verschillende bronnen, uit verschillende geografische gebieden en uit verschillende historische perioden.

¹¹⁴² *Traditio Apostolica*, 3. Wij citeren uit de op Botte gebaseerde tekstuitgave *Traditio Apostolica. Apostolische Überlieferung*. Übersetzt und eingeleitet von W. Geerlings (Fontes Christiani I), Herder, Freiburg 2000³, 218v.

¹¹⁴³ J.R. Wright, in *On Being a Bishop*, 20-24. De auteur verwijst hier naar de inmiddels klassiek geworden controverse tussen anglokatholieken en niet-anglokatholieken over de oorsprong van het bisschopsambt die rond de vorige eeuwwisseling de Anglicaan in haar ban hield: enerzijds de opvatting van de theoloog-bisschop J.B. Lightfoot, die het bisschopsambt beschouwde als ‘elevatie uit het presbyteraat’ en anderzijds die van zijn collega Ch. Gore, die - omgekeerd - het presbyteraat beschouwde als ‘lokalisatie van het episcopaat’. De eerstgenoemde opvatting, ook wel de ‘protestantse’ genoemd, gaat terug op Cranmer, Luther, Thomas van Aquino en Hiëronymus, en werkt door in de ordinatiethologie van ASB; de tweede opvatting, de ‘katholieke’, treft men onder meer aan in het romeinse *Corpus Iuris Canonici*, bij Duns Scotus en Theodorus van Mopsuestia, en werkt door in de ordinatiethologie van Vaticanum II en ECUSA. B.D. Dupuy en vele anderen hebben er echter op gewezen dat het hier eerder om verschillende historische ontwikkelingen gaat dan om dogmatische verschillen. In Klein-Azië (Antiochië) ontwikkelde zich het presbyteraat veelal vanuit het episcopaat, in Rome en Alexandrië was de ontwikkeling omgekeerd. Zie B.D. Dupuy, ‘Bestaat er een dogmatisch verschil tussen het ambt van de priesters en dat van de bisschoppen?’, *Concilium* 4 (1968), nr. 4, 69-98. Vgl. G. Wainwright, ‘Some Theological Aspects of Ordination’, in: W. Vos and G. Wainwright, *Ordination Rites*, 127 en 147.

menische overwegingen nuchter constateert, ziet de laagkerkelijke anglicaan C. Buchanan er een verzoeking in: 'the temptation to draw a straight line from Hippolytus through the Roman Catholic rites to Anglican rites has led to a bishop's 'high priesthood', about which Anglicans must be very chary'.¹¹⁴⁴

Nu interpreteren de samenstellers van BCP-1979 inderdaad Hippolytus' beschrijving van het bisschopsambt in 'katholieke' zin: bisschop en presbyter vormen twee, (nog) niet hiërarchisch gelede, maar wel duidelijk onderscheiden *ordines*; het bisschopsambt is het oorsprongsambt, in het ECUSA-ordinale gaat de ordinatie van de bisschop dan ook vooraf aan die van de presbyter en de diaken. Verder valt de nadruk op zijn priesterlijke functies.¹¹⁴⁵ De laagkerkelijke theologen op de lijn van CSI-1958 en ASB-1980 zoeken daarentegen vooral naar 'protestantse' elementen in Hippolytus' opvatting van het bisschopsambt: zij verdedigen graag de, in de *Apostolische Canones* (een bewerking van de *Apostolische Traditie*, mogelijk ontstaan in Alexandrië, ongeveer 340) bewaarde traditie dat voor de ordinatie van een bisschop en een presbyter hetzelfde ordinatiegebed gebruikt wordt, wat erop wijst dat volgens Hippolytus het presbyterambt het oorsprongsambt is en dat ook een bisschop presbyter blijft, al krijgt hij een aantal andere functies.¹¹⁴⁶ In het CSI-ordinale (en ASB 1980) wordt dat tot uitdrukking gebracht door - in navolging van de *Apostolische Canones* - het ordinatiegebed voor een presbyter en dat voor een bisschop te laten beginnen met dezelfde prefatie en door - in afwijking van zowel de *Apostolische Traditie* als de *Apostolische Canones* - de ordinatie van de presbyter vooraf te laten gaan aan die van de bisschop. Verder benadrukken deze theologen de verkiezing van de bisschop door het volk, evenals de centrale betekenis van de epiclesis tijdens de handoplegging.¹¹⁴⁷ We moeten dus vaststellen dat de bisschop in de ECUSA een andere positie heeft dan de bisschop in de CSI en de C of E. Dat valt onder meer af te leiden uit het *Preface* bij het *Ordinal* van BCP-1979 en de epistelzettingen voor de bisschopswijding: CSI heeft Hand. 20:28-35 (nog geen onderscheid tussen presbyters en bisschoppen), ASB 2 Kor. 4:1-10 (de schat in aarden vaten) en BCP-1979 Hebr. 5:1-10 (Jezus als hogepriester).¹¹⁴⁸ Anderzijds bewaarde BCP-1979 de driedelige, binnen heel de CSI-familie aangehouden, structuur van de ordinatie: verkiezing - gebed om de Geest - handoplegging. In dat opzicht is er dus continuïteit tussen CSI-1958, BCP-1979 en ASB-1980.¹¹⁴⁹

Om de verschillende standpunten nader tot elkaar te brengen is het van belang geen latere verhoudingen terug te projecteren op Hippolytus, maar terug te gaan 'behind the notion of orders'.¹¹⁵⁰ Verfrissend is daarom de visie van E. Schillebeeckx,¹¹⁵¹ die de opname van het

¹¹⁴⁴ C. Buchanan, *Modern Anglican Ordination Rites*, 11.

¹¹⁴⁵ Zie de de uitvoerige toelichting bij het concept-ordinale voor de ECUSA in *The Ordination of Bishops, Priests and Deacons*, (Prayer Book Studies 20), New York 1970, 7-34 ('Introduction').

¹¹⁴⁶ Zie Canon 4 'When a presbyter is ordained, one is to do for him everything which one does for the bishop, except the sitting on the seat. One is to pray over him all the prayer of the bishop, except the name of bishop. The presbyter is equal to the bishop in everything except the seat and ordination, because to him is not given the power to ordain', P.F. Bradshaw (ed), *The Canons of Hippolytus*, (Grove Liturgical Studies 50), Nottingham 1987, 13v.

¹¹⁴⁷ Zie voor de verhouding bisschop-presbyter in de CSI: T.S. Garrett, 'The Ordinal of the Church of South India', *SJT*, 12 (1959), 400-413 (410), waar de auteur opmerkt: 'While nothing is said either for or against the view that the episcopate is a distinct order in the Church, and the close similarity of the prayer of ordination to the presbyterate and the prayer of consecration to the episcopate might be interpreted to the contrary, the general trend of definition in the two liturgical orders distinguishes the bishop as a minister with a pastoral charge which is more than local and a responsibility to be a minister to ministers'.

¹¹⁴⁸ Zie het overzicht bij C. Buchanan, *Modern Anglican Ordination Rites*, 62.

¹¹⁴⁹ Zie P.F. Bradshaw, 'Ordinals', in Sykes and Booty (eds.), *The Study of Anglicanism*, 143-153, (153).

¹¹⁵⁰ T.S. Garrett, 'The Ordinal of the Church of South India', *SJT* 12 (1959), 400-413, (402).

gebed van Hippolytus in het nieuwe *Pontificale Romanum* (1968) ‘een niet geringe verdienste’ noemt omdat er een terugkeer uit blijkt van een laat-middeleeuwse naar een vroeg-christelijke opvatting van ambt en ordinatie, die gekenmerkt wordt door de synthese van ecclesiaal-kerkordelijke (‘horizontale’) en pneuma-christologische (charismatische of ‘verticale’) elementen.¹¹⁵² Er zijn in Hippolytus’ dagen al wel allerlei ontwikkelingen gaande (van presbyter naar priester, van twee naar drie ordines, van collegialiteit naar hiërarchie), maar de druk van buiten de gemeente en het *koinonia*-karakter binnen de gemeente zijn nog sterk genoeg om de bisschop klein te houden. In onze tijd tekent zich een tendens af om naar deze pre-niceense vorm van episcopaat terug te keren.

Overigens moeten we hier wel even ingaan op het onweerlegbare gegeven dat Hippolytus in zijn ordinatiegebed als een van de eersten sterke nadruk legt op de bisschop als ‘hogepriester’ (Vooral *Apostolische Traditie* 3.4). Maar voordat we daar bezwaar tegen maken, zullen we moeten vragen, wat hij daarmee bedoelt. En dan blijkt uit de tekst, dat hij deze metafoer in een veel bredere samenhang plaatst dan alleen die van de eucharistie. Dat de bisschop hogepriester genoemd wordt, raakt, aldus G. Kretschmar, niet slechts een aspect van zijn werk, maar het wezen van zijn bestaan: ‘Hohepriester ist er in seinem Dienst für seine Gemeinde vor Gott, in der Fürbitte, im Gottesdienst, besonders sicher in der Eucharistie, in der Weitergabe des Geistes in Taufe und Ordination. Er hat sein Amt in der Gemeinde, aber er lebt nicht mehr sich selbst, sonder ihr’.¹¹⁵³ Met name wat betreft het ‘nacht en dag’ doen van voorbede voor zijn gemeente staat hij op één lijn met zijn oudtestamentische anti-typen: Mozes en de hogepriester in de tempel. Hoe begrijpelijk het ook is dat de ordinalia van CSI (en ASB) uit reactie op het overmatig accentueren van het cultische karakter van het priesterambt in de Romana, omzichtig omgaan met het woord ‘priester’ (voorgangers heten geen ‘priesters’, maar ‘presbyters’; de aanduiding ‘priesterschap’ wordt conform 1 Petrus 2 gereserveerd voor het hele volk van God; de notie van het ‘hogepriesterschap’ wordt met de brief aan de Hebreëen exclusief op Christus betrokken), dat neemt niet weg dat de presbyter-bisschop Hippolytus ons er op indringende wijze aan herinnert, dat priester-zijn, ‘de gemeente dag en nacht op het hart dragen’, één van de belangrijkste taken is van een bisschop en van iedere ambtsdrager. Daarin ligt dan ook zijn blijvende actualiteit, ook voor protestanten. Kretschmar concludeert dan ook:

Vielleicht haben wir den priesterlichen Aspekt des geistlichen Amtes neu zu meditieren, nicht in der Linie einer fatalen, aber überwundenen Meszopferlehre, sondern dessen, was die Väter damit meinten und wollten, als sie diese Kategorie aufgriffen, um den Auftrag des kirchlichen Amtes zu beschreiben. Auch die evangelische Kirche hat davon gelebt, dasz ihre Pfarrer sich für ihre Gemeinden verzehrt haben, betend und dienend, im Gottesdienst und im Alltag, nicht fern von dem was das Bischofsweihegebet Hippolyts auflistet.¹¹⁵⁴

3. Alle elementen uit het oecumenisch gesprek, dat op grond van BEM 1982 en de daardoor beïnvloede dialogen, een grote mate van convergentie heeft bereikt, zijn

¹¹⁵¹ E. Schillebeeckx, *Pleidooi voor mensen in de kerk*, Baarn 1985, 135vv.

¹¹⁵² Dat was ook al de conclusie van de calvinist J.E. Stam, *Episcopacy in the Apostolic Tradition of Hippolytus*, Basel, 1964/1969, 64vv. en vrijwel gelijktijdig met hem van de lutheraan (?) G.G. Blum, ‘Apostolische Tradition und Sukzession bei Hippolyt’, *ZNW* 55 (1964), 102,107v.

¹¹⁵³ G. Kretschmar, ‘Das Priestertum des Getauften und des Amtsträgers im Neuen Testament und in der alten Kirche’, in *Das Bischöfliche Amt*, 277-299 (280). Vgl ook 282: ‘Wichtig ist nur, dasz nach Hippolyt das Priestertum des Amtsträgers nicht allein auf die Eucharistie als Opfer bezogen ist, sondern das ganze Leben des Bischofs umfasst’. Zie ook J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, I, 1996, 50-60.

¹¹⁵⁴ G. Kretschmar, ‘Das Priestertum des Getauften und des Amtsträgers’, in *a.w.*, 296.

erin terug te vinden: verbreding van apostolische ‘successie’ tot apostolische ‘traditie’, het personal-collegial-communal aspect en vooral: het sterke accent op het pastorale, maatschappelijke en culturele aspect van het bisschopsambt. In dat opzicht doet BCP-79 moderner aan dan CSI. Dat blijkt alleen al uit de opsomming van de taken van een bisschop in de ECUSA, zoals, bisschop R.J. White die heeft afgeleid uit het Ordinal van zijn kerk:¹¹⁵⁵ Hij komt tot een aantal van zeven bisschoppelijke taken:

- ‘To be in all things a faithful pastor and wholesome example for the entire flock of Christ’ en ‘to be faithful in prayer and in the study of the Holy Scriptures that you may have the mind of Christ’.
- ‘Boldly proclaim and interpret the Gospel of Christ, enlightening the minds and stirring up the conscience of your people’.
- ‘To encourage and support all baptised people in their gifts and ministries through nurture, prayer and sacraments’.
- ‘To guard the faith, unity and discipline of the Church’.
- ‘To share with your fellow bishops in the government of the whole Church’.
- ‘To sustain and take counsel with other presbyters, to guide and strengthen the deacons and all others who minister in the Church’.
- ‘To be merciful to all, show compassion to the poor and strangers and defend those who have no helper’.

1.3.4 HET ORDINALE VAN DE CHURCH OF SWEDEN (CS)

Onze keuze voor CSI 1958 en in het verlengde daarvan ASB-1980 en BCP-1979 betekent niet, dat andere tradities worden genegeerd. Met het oog op het Samen-op-Weg-proces van hervormden, gereformeerden en lutheranen in Nederland is het van belang ook de lutherse traditie bij ons onderzoek te betrekken. We kozen daarvoor de liturgie voor de ordinatie van een bisschop in de Kerk van Zweden (*Den Svenska Kyrkan*, voortaan aangeduid als *The Church of Sweden* en afgekort als CS) Deze kerk leeft al sinds 1922 in *full communion* met de Kerk van Engeland en behoort tot de medeondertekenaars van de Verklaring van Porvoo.¹¹⁵⁶ In haar visie op ambt en ordinatie gaat zij deels in de sporen van Luther, deels ging ze een eigen weg.

¹¹⁵⁵ Zie R.J. White, ‘The Practice of Episcopal Ministry in the Episcopal Church from a Bishop’s Point of View’, in *On Being a Bishop*, 167-179. Aandacht verdient in dit verband ook de studie van L.L. Mitchell, *Praying Shapes Believing: A Theological Commentary on The Book of Common Prayer*, Winston/Chicago/New York, 1985, een uiteenzetting van het geloofsgoed van de ECUSA aan de hand van het Book of Common Prayer. Een fraai voorbeeld van theologiseren volgens de regel *lex orandi, lex credendi*.

¹¹⁵⁶ De orde voor de ordinatie van een bisschop in de kerk van Zweden is te vinden in *Den Svenska Kyrko Handboken*, Del II, Stockholm, 1988, 6-18; engelse vertaling in *The Office of Bishop. Swedish Lutheran-Roman Catholic Dialogue* (LWF Studies), Geneva 1993, 159-167. Over het bisschopsambt: *Bishop, Priest and Deacon in the Church of Sweden. A Letter from the bishops concerning the ministry of the Church* (The Bishop’s Conference), 1990 en *Together in Mission and Ministry* (the Porvoo Statement), 1993, 59-69: S.-E. Brodd, ‘Episcopacy in our Churches: Sweden’. Over de ordinatietradities van de verschillende kerken die de verklaring van Porvoo ondertekenden: a.w. 160-164 (J. Halliburton, ‘Orders and Ordinations’) en 165-176 (teksten).

In de lutherse traditie heeft de door Luther zelf ontworpen ordinatieliturgie van 1537 groot gezag gekregen. In dit ontwerp wordt radicaal gebroken met de sterk sacramentalistisch gekleurde middeleeuwse ordinatiepraktijk en voltrekt zich een reductie tot de drie elementen die volgens Luther de essentie vormen van elke ordinatie: woord Gods, gebed (het Onze Vader, gevolgd door een ordinatiegebed) en handoplegging (door de ordinator en de aanwezige predikanten).¹¹⁵⁷ Juist in deze versoering van de ordinatiepraktijk tot haar bijbelse kern wordt het radicale van Luthers optreden zichtbaar. Het werd herkend en nagevolgd. J. Roloff schrijft dan ook terecht: 'Die vielleicht kühnste liturgiereformerische Tat Luthers war die Neugestaltung der Ordination. Sein deutsches Ordinationsformular von 1537 wurde zum Modell, dem die Ordnungen der Ordination bis heute wenigstens in den Grundzügen folgen'.¹¹⁵⁸ F. Schulz, die Luther een 'Mittel-Bahn' ziet bewandelen tussen Rome en Dopersen,¹¹⁵⁹ onderscheidt twee typen ordinatieliturgieën die zich dieneengevolge na Luther hebben ontwikkeld:¹¹⁶⁰

A. *Het ene* bleef vlak bij Luther, structureel en inhoudelijk: de klassieke orden van Denemarken en Noorwegen, maar ook de gereviseerde orde van VELKD (1987).

B. *Het andere*, vertegenwoordigd in de nieuwere ordinalia van onder meer Zweden, Finland, Tanzania en Namibië, nam verschillende secundaire elementen uit de middeleeuwse ordinatietraditie, zoals de overhandiging van bijbel en kelk, de plechtige eedaflegging en de pax (vredegroet) in zich op, maar ook geheel nieuwe elementen - zoals in CS - het hardop meebidden van het ordinatiegebed door de gemeente. De ordinatieliturgie van CS behoort duidelijk tot het tweede, meer 'katholieke' type.¹¹⁶¹

De Kerk van Zweden onderhoudt overigens al veel langer een goede relatie met de Kerk van Engeland. Opmerkelijk genoeg, aldus S.E. Brodd, was het déze kerk, waarmee zij haar eerste officiële oecumenische contacten legde - en niet één van haar lutherse zusterkerken van Scandinavië. Dat typeert haar plek in de oecumene: de Kerk van Zweden neemt een tussenpositie in tussen anglicanisme en lutheranisme. In zekere zin staat ze zelfs dichter bij het anglicanisme omdat ze vooral dankzij

---

¹¹⁵⁷ Zie de bespreking van Luthers ordinatieliturgie door H. Lieberg, *Amt und Ordination bei Luther und Melanchthon*, Göttingen 1962, 168-234 (212). De volledige tekst van Luthers orde is te vinden in WA 38, 423-431: onder de titel 'Das Ordinationsformular'. H. Lieberg, a.w. 193v. onderscheidt zeven rubrieken: (1) gebed van de gemeente om arbeiders in de oogst; (2) Veni sancte spiritus; (3) schriftlezingen; (4) gelofte; (5) handoplegging; Onze Vader en gebed om de H. Geest; (6) opdracht (1 Petrus 5:2-4); (7) zegening; De vraag, of de handoplegging tot de categorie van het gebed behoort, of dat zij een eigen (sacramentele) betekenis heeft, wordt in de lutherse traditie verschillend beantwoord. Uiteraard speelt deze kwestie een rol in het gesprek met Rome. Het gezamenlijke luthers-rooms-katholieke document *Das geistliche Amt in der Kirche* (1982) probeert in de paragraaf 'Sakramentalität der Ordination' (29v.) de gegroeide controverse om te buigen tot een werkzaam compromis.

¹¹⁵⁸ Zie J. Roloff, *Der erste Brief an Timotheus*, 263-281 ('Excurs: Die Ordination'), 275v.

¹¹⁵⁹ Zie voor deze typering: M. Luther, *Wider die himmlischen Profeten* (1525): 'Wir aber gehen auf der Mittel-Bahn und sagen: Es gilt weder Gebieten noch Verbieten, weder zur Rechten noch zur Linken, wird sind weder päpstisch noch karlstädtisch, sondern frei und christisch', geciteerd in F. Schulz, 'Luthers liturgische Reformen. Kontinuität und Reform', *ALW* 25 (1983), 249-275 (267).

¹¹⁶⁰ Zie voor de twee sporen in de lutherse ordinatietraditie: *Das Geistliche Amt .Gemeinsame Römisch-Katholische Evangelisch-Lutherische Kommission*, Paderborn/Frankfurt 1982, 64 (de toelichting van F. Schulz bij de door hem samengestelde 'Dokumentation der Ordinatieliturgien', 57-101).

¹¹⁶¹ In het engelse taalgebied is hier en daar sprake van anglicaanse invloed op de lutherse ordinatiepraktijk. Zo heeft b.v. ELCA onlangs haar orde voor de 'Installation of a Bishop', opgenomen in *Occasional Services - a Companion of Lutheran Book of Worship*, 1982, 218-223, op enkele punten herzien in verband met de (in 2001) tot stand gekomen *Full Communion* tussen ELCA en ECUSA. Van de zijde van ECUSA was als voorwaarde gesteld dat een gebed om de H. Geest met handoplegging zou worden invoegd.

haar contacten met de Anglicana de betekenis van haar eigen episcopale traditie heeft leren inzien: 'In encounter with the Protestant Episcopal Church in the USA in the nineteenth century, and in dialogue with the Church of England, the Church of Sweden has officially claimed the historic episcopate as a gift of the Holy Ghost to the church and that has ecumenical significance' (Brodd).¹¹⁶²

Tot halverwege de negentiende eeuw leidde de Kerk van Zweden een tamelijk geïsoleerd bestaan. Na het ontstaan van de *Lund High Church Movement*, een beweging, geïnspireerd door hoogkerkelijke lutherse opvattingen van Duitse en Zweedse oorsprong, kwam in de negentiende eeuw ook de anglicaanse *High Church Movement* in beeld. Dat leidde tot incidentele contacten met de *Protestant Episcopal Church in the USA* en later (in 1909) tot officiële gesprekken met de Kerk van Engeland, die tenslotte in 1922 tot *full communion* leidden tussen de beide kerken. Drijvende kracht achter de gesprekken was Nathan Söderblom, visionair oecumenicus en van 1914 tot zijn dood in 1931 aartsbisschop van Uppsala. Vanuit zijn concept van 'evangelische katholiciteit', gebaseerd op de kerkorde van Melanchthons leerling Laurentius Petri (1571), de eerste aartsbisschop van Zweden, ijverde hij voor een *via media* tussen evangelische en katholieke geloofstradities, zoals die zowel in de Kerk van Zweden als in de Kerk van Engeland bewaard worden.¹¹⁶³ Een belangrijke onderdeel daarvan is het bisschopsambt. Hoewel hij - goed luthers - weigerde het historisch episcopaat te beschouwen als *conditio sine qua non* voor kerkelijke gemeenschap,¹¹⁶⁴ zag Söderblom het toch, evenals Laurentius Petri, als een geschenk van de heilige Geest, dat in zijn (reformatorische) kerk het (voor-reformatorische) bisschopsambt bewaard bleef. Hij beschouwde het bisschopsambt als een teken van de eenheid van de wereldwijde kerk van Christus en als garantie voor haar vrijheid en integriteit. Deze visie leidde ertoe, dat er tot op de huidige dag een zekere spanning bestaat tussen de Kerk van Zweden en de andere lutherse kerken, die het historisch episcopaat niet bewaard hebben.¹¹⁶⁵ Toch is de CS in haar

¹¹⁶² Wij baseren ons hier vooral op twee artikelen van S.-E. Brodd: 'Episcopacy in our Churches (Sweden)', in *Together in Mission and Ministry. The Porvoo Common Statement with Essays on Church and Ministry in Northern Europe*, London 1993, 59-69; en 'The Swedish Church Ordinance 1571 and the Office of Bishop in an Ecumenical Context', in *The Office of Bishop. Swedish Lutheran-Roman Catholic Dialogue*, LWF, Geneva, 1993, 147-157. Citaat: 153v.

¹¹⁶³ Zie over Laurentius Petri: E.E. Yelverton, *An Archbishop of the Reformation. Laurentius Petri Nericius. Archbishop of Uppsala, 1531-73. A Study of His Liturgical Projects*, London, 1958. De auteur beschouwt de kerkorde van Laurentius Petri (1571) als de neerslag van de geheel eigen ontwikkeling van de Zweedse Reformatie in de zestiende eeuw: 'The essential characteristics of the order of the Swedish church (...) were finally established in the Swedish Church Orders of 1561 and 1571, and reveal the fact, as Hjalmar Holmquist sought to show, that the Swedish evangelical church was on the way to creating a special northern type of reformation, as distinct in its individuality as the German-Lutheran, Calvinist and the Anglican' (a.w.,13). Met Y. Brilioth beschouwt hij L. Petri's *Kyrkoordning* als 'one of the greatest of all the existing monuments of a truly evangelical *via media*' (a.w.,17). Zie over de ordinatieliturgie van Laurentius Petri: J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry. A Comparative Study*. Vol II. The First Lutheran, Reformed, Anglican and Wesleyan Rites, Collegeville, 1998, 53-63.

¹¹⁶⁴ Veelzeggend is in dit verband de uitspraak van Söderblom: 'Die Kontinuität unserer Kirche, die nie gebrochene Abfolge des kirchlichen Amtes ist uns in meinem Vaterland ein kostbares Pfand der Treue Gottes; und doch müssen wir es alles für Schade achten gegen die überschwengliche Erkenntnis Christi Jesu, unseres Herrn', N. Söderblom, *Einigung der Christenheit*, Halle, 1923, 127.

¹¹⁶⁵ Zie over Söderblom: N. Karlström, *Nathan Söderblom. Seine Entwicklung zum ökumenischen Kirchenführer*. (Schriften des Ökumenischen Archivs Band V), Soest 1968 en *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva/Grand Rapids 1991, 938v. Nog steeds fungeert de doorwerking van Söderbloms denkebeelden als maatstaf voor een positieve of negatieve beoordeling van de resultaten van oecumenische gesprekken waarbij de CS betrokken is. Zo schrijft R. Staats in zijn zeer kritische bespreking van het rooms-katholiek-lutherse rapport *Biskopsämbetet* (*The Office of Bishop*, 1988) de daarin bereikte convergentie toe aan Söderbloms romaniserende invloed op de Kerk van Zweden. Zie R. Staats, 'Von der Kon-

ambtsopvatting voluit luthers, niet alleen omdat in haar ordinale de verantwoordelijkheid van de bisschop voor de zuivere bediening van woord en sacrament voorop staat, maar ook omdat haar kerkorde - geheel in de lijn van Luther - geen principieel verschil erkent tussen priester en bisschop. In dat opzicht loopt er een regelrechte lijn van Luther via de *Kyrkoordning* van Laurentius Petri naar het huidige ordinale van 1987.

1.3.5 EEN GEREFORMEERDE ORDINATIELITURGIE?

Was het vinden van een lutherse orde voor de ordinatie van een bisschop geen probleem, moeilijker ligt het wat betreft de gereformeerde traditie, waarin het bisschopsambt onbekend is omdat de hervormers het - althans in zijn historisch gegroeide gestalte - hadden afgeschaft. Wel werd in het spoor van de Zwitserse reformatie (Bucer, Bullinger) hier en daar het vroegchristelijk ambt van *episkopè* hersteld in de figuur van de *superintendent*.¹¹⁶⁶ Maar een lang leven was deze semi-bisschoppelijke figuur niet beschoren.

In 1550 werd ten dienste van de Nederlandse vluchtelingengemeente in Londen min of meer op gezag van de Engelse koning, Edward VI, het ambt van *superintendent* ingesteld, een soort (gekozen) predikant-voorzitter van de centrale kerkenraad, die verantwoordelijk was voor het opzicht over de predikanten en - samen met de ouderlingen (*elders*) - voor de handhaving van de kerkelijke discipline. De eerste en enige Londense superintendent was de uit Polen afkomstige Johannes à Lasco. Deze legde het profiel van de superintendent vast in een ordinatieliturgie, waarvan later bepaalde elementen via Micron terecht zijn gekomen in de Nederlandse formulieren voor de bevestiging van ambtsdragers en andere via Knox in de liturgie voor de ordinatie van een superintendent in de Kerk van Schotland.¹¹⁶⁷ A Lasco bekleedde zijn ambt van 1550 tot 1553, toen de reformatie door koningin Mary werd teruggedraaid. In 1559, na de troonsbestijging van koningin Elisabeth, vroeg de gemeente om herstel van het superintendentschap van à Lasco, maar dat werd geweigerd: de gemeente moest de leiding aanvaarden van de bisschop van London, Edmund Grindal. Ook de Kerk van Schotland kende aanvankelijk de figuur van de *superintendent*, een soort regionaal opererende predikant-visitator. John Knox had voor zijn verkiezing en ordinatie een *forma* ontworpen, die ook gebruikt kon worden voor de bevestiging van predikanten. Deze orde vertoont sterke verwantschap met de ordinatieliturgie van à Lasco. De sporen daarvan zijn terug te vinden in *The First Book of Discipline* (1560) en in *The*

---

fessionskirche zur Bischofskirche', *TLZ*, 116 (1991), 321-338. E.L. Brand daarentegen ziet in de totstandkoming van de overeenkomst van Porvoo tussen de Kerk van Engeland en de lutherse kerken van Scandinavië en het Balticum (1992) de realisering van Söderbloms ideaal van 'evangelische katholiciteit' en hoopt dat ondertekening ervan ook de desbetreffende lutherse kerken dichter bij elkaar zal brengen, met name ten aanzien van de in het document beschreven visie op het bisschopsambt, 'which exemplifies fully the tradition of the church catholic and which is understood in a classically evangelical manner. It will exemplify the 'evangelical catholicism' toward which Nathan Söderblom, Friedrich Heiler and others worked, and as it has been described by many Lutherans and others today'. Zie E.L. Brand, 'The Episcopal Office in the Nordic Lutheran Churches seen from the worldwide Lutheran Perspective' (Nordisk Ekumenisk Skriftserie 23), *zp*, *zj*.

¹¹⁶⁶ Zie Deel Twee van deze studie.

¹¹⁶⁷ Zie Joannes à Lasco, *Forma ac Ratio, etc.*, in: A. Kuyper (ed.), *Joannis A Lasco Opera* II, Amsterdam/Den Haag 1866, 52-81 ('De Ministris Ecclesiae Peregrinorum Londini'). Vgl. J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 75-85 en *supra*, noot 81.

Book of Common Order (1564).¹¹⁶⁸ We hebben in het historische deel van deze studie gezien dat de superintendent van de Britse eilanden niet geconcentreerd is naar het model van de bisschoppen van het Engeland van Elisabeth I, maar naar het model van de superintendent van de Straatsburgse hervormer Bucer.¹¹⁶⁹ De historici zijn het er niet over eens of de Schotse superintendent bedoeld was als tijdelijke overgangsfiguur van het 'oude' episcopale stelsel naar het 'nieuwe' presbyteriale,¹¹⁷⁰ of als blijvend.¹¹⁷¹ De feitelijke gang van zaken was echter dat dit semi-episcopale ambt in 1610 werd afgeschaft, toen onder druk van de Engelse koning het 'echte' episcopaat weer werd ingevoerd - dat vervolgens in 1638 door de Presbyterianen weer werd afgeschaft. Die wilden toen echter de superintendent niet meer terug.¹¹⁷²

Anders ligt het in Centraal-Europa. Daar bleef het bisschopsambt tot op de huidige dag bewaard in de Gereformeerde Kerk van Hongarije en in sterk afgezwakte vorm in Polen. In beide landen, gelegen op het snijpunt van Oost en West, was de geschiedenis van de reformatie zeer complex.¹¹⁷³ Beide landen ondergingen de invloed van de hervormingsbeweging, eerst vanuit Duitsland (Luther, Melanchthon), later vanuit Zwitserland. Polen keek daarbij vooral naar Genève (Calvijn), Hongarije naar Zürich (Bullinger). In beide landen speelden daarbij ook niet-theologische factoren een grote rol, zoals de machtsstrijd tussen koning en adel, nationaliteitsverschillen,

---

¹¹⁶⁸ Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 85v. Knox en à Lasco hadden elkaar ontmoet in Frankfurt, evenals Straatsburg en later Genève tijdens de regering van 'bloody Mary' een wijkplaats voor Engelse en Schotse vluchtelingen. De invloed van à Lasco op Knox wordt zichtbaar wanneer men de *ordo* voor de verkiezing van een superintendent volgens à Lasco's *Forma ac Ratio* - (1555, editie A. Kuyper, 69v.)- vergelijkt met de orde die Knox na zijn terugkeer uit Genève schreef voor *The First Book of Discipline* (1560). De tekst daarvan is te vinden in: J.K. Cameron, *The First Book of Discipline. With Introduction and Commentary*, Edinburgh 1972, 116-123 ('The names of the places of residence and severall dioceses of the Superintendents') en 123-128 ('The Election of Superintendents'). Deze uitgave was een revisie van de sterk door Calvijn beïnvloede orde die Knox in 1556 ontworpen had, toen hij voorganger was van de Schotse vluchtelingengemeente in Genève. Zie daarvoor: W.D. Maxwell, *John Knox's Genevan Service Book, etc.*, London 1931, 165-174 ('Off the Ministers and their Election'). Een meer uitgewerkte en vrijwel geheel op à Lasco's *Forma ac Ratio* van 1555 gebaseerde orde voor de verkiezing en ordinatie van de superintendent verscheen later in het *Book of Common Order* (1564). De tekst ervan is te vinden in: G.W. Sprott, *The Book of Common Order of the Church of Scotland, commonly known as John Knox's Liturgy*, Edinburgh 1901², 20-27 ('The Form and Order of the Election of the Superintendent, Which May Serve in Election of All Other Ministers'). Deze orde, uitvoerig beschreven door Puglisi, a.w. 85-93, bleef in gebruik tot 1645, toen het streng presbyteriaal gekleurde *Westminster Directory of Public Worship* werd ingevoerd, waaruit ieder episcopaal element was geëlimineerd.

¹¹⁶⁹ Zie J. Kirk, 'The Superintendent. Myth and Reality', in *Idem, Patterns of Reform. Continuity and Change in the Reformation Kirk*, Edinburgh, 1989, 196.

¹¹⁷⁰ Zie de (laagkerkelijke) J. Kirk, *ibidem*; Vgl. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 95.

¹¹⁷¹ Zie de studie van Kirk's (hoogkerkelijke) leermeester G. Donaldson, *The Scottish Reformation*, Cambridge, 1960, 102-130.

¹¹⁷² Zie P.F. Bradhaw, *The Anglican Ordinal*, 55-60.

¹¹⁷³ Zie voor een overzicht van de zeer complexe historische ontwikkelingen in Polen en Hongarije, met veel aandacht voor de culturele en politieke factoren: R.W.J. Evans, 'Calvinism in East Central Europe: Hungary and Her Neighbours' (met uitvoerige bibliografie), in M. Prestwich (ed.), *International Calvinism, 1541-1715*, Oxford, 1985, 167-196; Een nog steeds zeer bruikbare beschrijving van de geschiedenis van de verschillende organisatiesystemen in Polen, Bohemië en Hongarije is te vinden in: G.V. Lechler, *Geschichte der Presbyterial- und Synodalverfassung seit der Reformation*, Leiden, 1834, 139-154; De meest gezaghebbende bron voor de geschiedenis van het Hongaarse protestantisme is M. Bucsay, *Der Protestantismus in Ungarn 1521-1978. Ungarns Reformkirchen in Geschichte und Gegenwart*, Teil I und II (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte), Wien-Köln-Graz, 1977 und 1979.

de dreiging van de Turken (vooral in Hongarije: de slag bij Mohács, 1526)¹¹⁷⁴ en de angst voor de Contra-reformatie.

Wat de ontwikkelingen in *Polen* betreft, vermelden we hier alleen dat de drie evangelische partijen - de luthersen, de gereformeerden en de Boheemse Broeders die na de nederlaag in de Schmalkaldische oorlog (1547) hun land hadden moeten verlaten - in 1570 op de synode van Sandomir een consensus sloten die een vreedzaam naast elkaar leven van de verschillende confessies beoogde. Daarbij is het van belang zich te realiseren dat de betrokken partijen alle drie een eigen vorm van kerkregering hadden: de luthersen hadden hun superintendent, de gereformeerden hun synode, de Broeders hun bisschoppen. Het lijkt niet onaannemelijk dat hun onderlinge toenadering voor een belangrijk deel te danken is aan de inspanningen van de in 1556 uit Frankfurt naar Polen teruggeroepen superintendent Johannes à Lasco (overleden in 1560).¹¹⁷⁵ In elk geval zou hij zich erover verheugd hebben. Tegelijk kan deze wederzijdse beïnvloeding van verschillende organisatiesystemen gezien worden als een gevolg van de massale vlucht- en migratiebewegingen die omstreeks 1550 ten gevolge van de Contra-reformatie op gang kwamen. Nood breekt ook de wetten van het kerkrecht. Hoe dan ook, drie jaar later, op de synode van Krakau (1573) besloten de drie kerken tot invoering van een gezamenlijk organisatiesysteem, waarbij het land werd ingedeeld in drie provincies, elk onder leiding van een (kerkelijke) *senior primarius*. De provincies waren ingedeeld in districten die bestuurd werden door steeds een kerkelijke oudste (*senior of superattendent*) en een meestel uit de adel afkomstige wereldlijke oudste (*senior politicus* of *secularis*). De eerste zag toe op de leer, de tweede op het leven van de kerk en op de kerkelijke gebouwen, terwijl hij ook de kerk vertegenwoordigde bij de overheid.¹¹⁷⁶ Dit - in de geschiedenis van het kerkrecht unieke pariteitsysteem, waarbij de wereldlijke en de geestelijke leiders elkaar structureel in de tang houden, zou later doorwerken in heel Oost-Europa en zijn stempel zetten op vrijwel alle protestantse kerken in dat gebied, niet in het minst op de Gereformeerde Kerk van Hongarije.¹¹⁷⁷

De Gereformeerde Kerk van *Hongarije*, waarmee de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland sterke historische en confessionele banden hebben, is voor onze studie van belang, omdat daar het bisschopsambt een geheel eigen inhoud heeft gekregen. De apostolische successie werd uiteraard radicaal afgewezen, maar de bisschop werd niet naar huis gestuurd. Had ook Bullinger niet een prominente plaats voor hem ingeruimd in zijn door de synode van Debrecen (1567) aanvaarde *Confessio Helvetica Posterior*, 'with its strongly ecumenical para-

¹¹⁷⁴ In 1526 werd Hongarije bij Mohács vernietigend verslagen door de Turken, met als gevolg dat het land in een chaos terecht kwam. Vele adellijken waren omgekomen, de koning was gesneuveld en er ontstond een strijd om de troonopvolging. Het land viel voor een periode van 150 jaar uiteen in drie delen: het westen kwam onder Habsburg, het midden werd door de Turken bezet en het oosten (Zevenburgen) werd een apart Hongaars vorstendom, schatplichtig aan de Turken.

¹¹⁷⁵ Een goede beschrijving van de vroege unificatiepogingen in Polen en de rol van à Lasco daarin geeft J.T. McNeill, 'The Ecumenical Idea and Efforts to Realize it. 1517-1618', in: R. Rouse and C.H. Neill, *A History of the Ecumenical Movement. 1517-1948*, London 1954, 60-65.

¹¹⁷⁶ Zie G.V. Lechler, *Geschichte der Presbyterial- und Synodalverfassung*, 142.

¹¹⁷⁷ Volgens H.M. Thimme is het pariteitstelsel of *Zwillingspräsidium* karakteristiek voor vrijwel alle protestantse kerken in Oost-Europa, zowel de gereformeerde als de lutherse. Dat het juist daar kon ontstaan (en tot op vandaag voortbestaat) hangt samen met het feit dat de protestanten ten tijde van de reformatie juridisch en financieel geheel afhankelijk waren van de adel, dat wil zeggen: de leken. Zie H.M. Thimme, 'Das Bischofsamt in den lutherischen Kirchen Osteuropas' in I. Asheim/V.R. Gold, *Kirchenpräsident oder Bischof? Untersuchungen zur Entwicklung und Definition des kirchenleitenden Amtes in der Lutherischen Kirche*, Göttingen 1968, 155-168 (158-162, over Hongarije; 167-168, de samenvatting).

graphs?'¹¹⁷⁸ Bovendien wilde de Hongaar, met zijn sterk hiërarchisch ingestelde denkwereld, de bisschop niet kwijt, maar om 'ongnadige alleenheerschappij' te voorkomen werd zijn macht wel op allerlei wijze aan banden gelegd. Zijn positie werd ingekaderd in wat wel getypeerd is als een 'decanale-episcopale-synodale' kerkorganisatie.¹¹⁷⁹ Ten eerste in het uit de middeleeuwen stammende college van decanen ('dekens'), ook wel 'senioren' genoemd, zijn directe helpers en raadgevers. Vanwege hun directe contacten met de lokale gemeenten worden zij wel de spil van het hele systeem genoemd. Verder is de bisschop samen met zijn decanen verantwoordig aan de generale synode, die hen benoemt en eventueel kan afzetten. Tenslotte moet ook in dit verband op het bovengenoemde pariteitstelsel gewezen worden, dat in de achttiende eeuw in Hongarije werd ingevoerd en dat een aanmerkelijke inperking van de macht van de geestelijkheid ten gevolge had, eerst door de adel, later door de staat. Dit systeem, dat beschouwd kan worden als de Hongaarse variant van het bovengenoemde Poolse systeem, houdt in dat alle kerkelijke vergaderingen, vanaf de lokale kerkenraad tot en met de landelijke synode, geleid worden door een kerkelijke voorzitter en een door de overheid benoemde 'curator'. Tot de taken van de bisschop behoren: het waken over de zuiverheid van de leer, het leiden van de synodevergaderingen, handhaving van de discipline en het opzicht over dekenen, predikanten en gemeenteleden. Bisschoppen worden niet gewijd in een kerkdienst van de gemeente, maar tijdens een voltallige vergadering van het betreffende kerkdistrict, die dan wel de vorm heeft van een eredienst.

Vanwege het sterk bestuurlijke karakter van zijn ambt en het daarmee samenhangende gegeven dat zijn ordinatie niet plaats vindt tijdens de zondagse samenkomst van de gemeente - iets wat in de -vroegchristelijke gemeente ondenkbaar zou zijn¹¹⁸⁰ - komt het ecclesiologisch in de lucht te hangen. In feite is hij een 'regent in de kerk' (M. van de Graaf). In dat opzicht verschilt de Hongaarse bisschop weinig van de middeleeuwse prelaat tegen wie de reformatoren zich zo fel hadden gekeerd, omdat zijn jurisdictionele en bestuurlijke taken losgeraakt waren van hun oorspronkelijke

---

¹¹⁷⁸ McNeill, *ibidem*, 64; Vgl. M. van de Graaf, *Regent in de Kerk? Een onderzoek naar de vorming en ontwikkeling van het bisschopsambt in de Hongaarse gereformeerde kerk van de 16e eeuw*, (doctoraal scriptie UvU 1998), 64: 'Het is naar mijn mening heel goed mogelijk dat deze belijdenis des te gretiger werd aanvaard, omdat men daarin de ruimte zag voor de binnen de Hongaarse gereformeerde kerk ontstane kerkorganisatorische praktijk (nl. van een gereformeerd bisschopsambt - JK), ook al week deze af van de meeste organisatievormen die zich binnen kerken van het Helvetische type ontwikkelden'. Zie over de ambtstheologie van de *Confessio Helvetica Posterior*: J.J. von Allmen, *Le saint ministère selon la conviction et la volonté des Réformés du XVIe siècle*, Neuchâtel, 1968.

¹¹⁷⁹ Zie M. van de Graaf, *Regent in de Kerk?*, 87-90 (conclusies en epiloog). Aan deze scriptie - één van de weinige Nederlandstalige studies over het in gereformeerde kringen veel besproken, maar nauwelijks systematisch onderzochte Hongaarse bisschopsambt - ontleen wij veel informatie.

¹¹⁸⁰ Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission* I, 28-39 (de bisschopswijding volgens Hippolytus). Ook volgens G. Kretschmar is één van de karakteristieken van het vroegchristelijke bisschopsambt zijn 'Gemeindebezogenheit': 'Es gibt keinen Bischof ohne konkrete Gemeinde' (...) 'Es gibt keine "absoluten" Ordinationen, sondern immer nur die Einweisung in den Dienst einer konkreter Gemeinde', zie G. Kretschmar, 'Das Bischofsamt als geistlicher Dienst in der Kirche anhand der altkirchlichen und reformatorischen Weihegebete', in: H.J. Held und K. Schwarz (Hrsg.), *Der bischöfliche Dienst in der Kirche*, (B.Ö.R 53), Frankfurt 1992, 60.

ecclesiologische *setting*: de samenkomst rond Woord en Sacrament.¹¹⁸¹ Datzelfde zagen we gebeuren in het Duitse lutheranisme. Ook daar is de bisschop primair bestuurder. De lutherse kerkrechtgeleerde H. Dombois had daarom niet geheel ongelijk toen hij stelde ‘dasz die reformatorische (= lutherse, JK) Ordinationslehre unter Bewahrung der gleichen Denkstruktur eine dialektische Umkehrung der scholastischen ist’.¹¹⁸² Al met al lijkt een vergelijking van de Hongaarse bisschopswijding met de anglicaanse en de Zweeds-lutherse weinig zinvol. Omdat een ‘gereformeerde bisschop’ echter vanuit oecumenisch gezichtspunt toch een interessant verschijnsel is, hebben we een Nederlandse vertaling van de orde voor de wijding van een bisschop in de Gereformeerde Kerk van Hongarije, zoals die te vinden is in het Hongaarse Hervormde Dienstboek (1985), als bijlage bij deze studie opgenomen.¹¹⁸³ In voorkomende gevallen zullen we daarnaar verwijzen. Overigens zullen we ontdekken dat in het CSI-ordinale, het referentiepunt voor onze analyse, belangrijke noties uit de gereformeerde traditie zijn overgenomen. In die zin wordt behalve de anglicaanse en de lutherse wel degelijk ook de gereformeerde ordinatietraditie bij onze analyse betrokken.

---

¹¹⁸¹ Hetzelfde gevaar bedreigt volgens de lutheraan G. Kretschmar de ‘evangelische Landesbischof’ in Duitsland. Wanneer die zijn ambt niet meer verstaat vanuit de dienst van Woord en Sacrament, maar vanuit zijn iurisdictionele en bestuurlijke functies, betekent dat ‘ein klarer Rückgang hinter die Reformation auf das Mittelalter’. Zie G. Kretschmar, *Das bischöfliche Amt*, 80-110 (‘Das Gegenüber von geistlichem Amt und Gemeinde’), 102.

¹¹⁸² Zie H. Dombois, *Das Recht der Gnade. Ökumenisches Kirchenrecht*. I (Forschungen und Berichte der evangelischen Studiengemeinschaft, 20), Witten, 1969², 552. Vgl. J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 27.

¹¹⁸³ *Infra*, p. 511-515 (bijlage 3). Het betreft de liturgie voor de bisschopswijding (*püspökszentelés*) volgens het Dienstboek van de Hongaarse Gereformeerde Kerk, 1998, 144-149. De Nederlandse vertaling is van de hand van Ds A. den Broeder te Dalfsen. Opvallend is dat het ritueel ‘wijding’ genoemd wordt, niet ‘bevestiging’, zoals in de meeste gereformeerde kerken. In feite betreft het echter wat in de nieuwere lutherse orden ‘Installation’ (ELCA 1982) of ‘Einführung’ (VELKD 1987) heet, wanneer het een bisschop of superintendent betreft; of wat in de NH kerkorde-1951 ‘bevestiging tot predikant voor buitengewone werkzaamheden’ heet, wanneer het de secretaris- generaal van de generale synode betreft: hij is (en blijft) predikant, maar krijgt voor onbepaalde tijd een bestuurlijke functie opgedragen. Zie ordinantie.1.12.6.

2. EEN BLIK IN DE SPIEGEL: ANALYSE VAN VIER ORDINATIELITURGIËN

It is the ordinal that makes clear what is taking place when a person enters the ordained ministry (J. Macquarrie).¹¹⁸⁴

In deze paragraaf zullen we aan de hand van verschillende ordinatieliturgiëen onderzoeken, wat het ambt van bisschop in een verenigde reformatorische kerk zou kunnen of moeten inhouden, tot welke taken hij geroepen wordt en hoe hij die moet uitvoeren. Daarbij gaan we er dus vanuit dat de ordinatieliturgie als een ‘bisschopsspiegel’ fungeert, waaruit het profiel van een bisschop valt af te lezen, duidelijk herkenbaar niet alleen voor de bisschop zelf, maar ook voor zijn omgeving.

Bij de zestigste verjaardag van de lutherse bisschop Hanns Lilje (1959) schreef D. Müller een interessant artikel over de metafoor van de *bischofsspiegel*.¹¹⁸⁵ Het betreft een uitvoerige bespreking van twee feestbundels, waaruit de recensent al lezend een beeld van het evangelische bisschopsambt probeert af te leiden. Karakteristiek voor de bischofsspiegel is volgens Müller, dat de kentheoretische *Ort* ervan niet in het ‘Denkbewusstsein’ gelegen is, maar in het ‘Bildbewusstsein’: ‘Es handelt sich in ihm um das “unreflexe”, erlebte, unbewusst “vorschwebende” Bild vom bischöflichen Amt, das zum “Vorfeld” der theologischen Reflexion und der kirchenrechtlichen Gestalt des Bischofsamt gehört. Seine geschichtliche Bedeutung hat der so verstandene Bischofsspiegel sowohl *psychologisch* für das Selbstverständnis und das Umwelturteil als auch *soziologisch* für den Weltbezug und die Weltwirkung des bischöflichen Amtes erwiesen” (283). Naar onze mening kan het beeld van de bischofsspiegel ook *theologisch* vruchtbaar gemaakt worden, wanneer men het in samenhang met de regel *lex orandi - lex credendi* toepast op de ordinatieliturgie, om daaruit vervolgens het profiel van een bisschop af te lezen: niet aan een abstracte ambtsleer dient de bisschop zich te spiegelen, maar aan de liturgie van zijn ordinatie. Dat daarnaast ook *pastorale* geschriften als bischofsspiegel kunnen functioneren, blijkt b.v. uit wat bisschop M. Ramsey schrijft in het hoofdstuk ‘The Bishop’ van zijn invloedrijke *The Christian Priest Today*. Hij vertelt daar dat hij in de weken voor zijn consecratie de *Regula Pastoralis* van Gregorius de Grote aandachtig gelezen heeft, daarmee het advies ter harte nemend van Alcuinus, de hoftheoloog van Karel de Grote, die in 796 aan Eanbald, aartsbisschop van York, schreef: ‘Wherever you go, let the pastoral book of St. Gregory be your companion. read and reread it often, that in it you may learn to know yourself and your work, that you may have before your eyes how you ought to live and teach. The book is a *mirror* (cursivering JK) of the life of a bishop and a medicine for all the wounds inflicted by the devil’s deception (Alcuinus, *Letters*, 116)’.¹¹⁸⁶

---

¹¹⁸⁴ J. Macquarrie, ‘The Ministry and the Proposed New Anglican-Methodist Ordinal’, *Worship* 44 (1970), 350-363 (350).

¹¹⁸⁵ D. Müller, ‘Der Bischofsspiegel’, *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht* 12 (1966/67), 283-303.

¹¹⁸⁶ M. Ramsey, *The Christian Priest Today*. New revised edition, London 1985, 94-99 (94).

Om het aflezen te vergemakkelijken geven we op de volgende pagina's in kolommen de tekst weer van de vier belangrijkste ordinatieliturgieën die we bij ons onderzoek zullen betrekken:¹¹⁸⁷

1. *The Consecration of a Bishop*, uit het Ordinal van de Church of South India (CSI), als losse uitgave verschenen in 1958, later opgenomen in het *Book of Common Worship*, 1963, 173-179. De tekst van het onderdeel 'The Installation of a Bishop' is overgenomen uit het *Supplement* bij het *Book of Common Worship*, 1967, 162.
2. *The Ordination or Consecration of a Bishop*, uit het Ordinal van de Church of England (C of E), zoals afgedrukt in het *Alternative Service Book*, 1980, 382-396.
3. *The Ordination of a Bishop*, uit het Ordinal van de Episcopal Church in the United States of America (ECUSA), zoals afgedrukt in het *Book of Common Prayer*, 1979, 512-524.
4. *Biskopsvigning*, Den Svenska Kyrko Handboken Del II. Vignings-, Sändnings-, Mottagnings- och Invigningshandlingar. Antagen för Svenska kyrkan av 1987 års kyrkomöte, Stockholm, 1988, 6-18.
Engelse vertaling: *The Ordination of a Bishop*, uit *The Church of Sweden Manuel for Ordinations* (CS), *Office Book II*, 1987, zoals afgedrukt in *The Office of Bishop. Report of the Official Working Group for Dialogue between the Church of Sweden and the Roman Catholic Diocese of Stockholm*, LWF Studies, Geneva 1993, 159-167.

---

¹¹⁸⁷ De teksten zijn ook afgedrukt in de in dit boek opgenomen uitneembare katern.

2.1 VERGELIJKEND OVERZICHT VAN VIER ORDINATIELITURGIEËN

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C of E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
The Consecration of a Bishop (Ordinal 1958/1963)	The Ordination or Consecration of a Bishop (ASB 1980)	The Ordination of a Bishop (BCP 1979)	The Ordination of a Bishop (Office Book 1987)
<i>The service begins with the first part of the Order for the Lord's Supper called:</i>		<i>In accordance with ancient custom, it is desirable, that bishops be ordained on Sundays and other feasts of our Lord or on the feasts of apostles or evangelists.</i>	<i>The ordination takes place either as Ordination Mass or as High Mass, or as Sunday Liturgy of the Word with ordination following.</i>
		<i>When a bishop is to be ordained, the Presiding Bishop of the Church, or a bishop appointed by the Presiding Bishop, presides and serves as chief consecrator. At least two other bishops serve as co-consecrators. Representatives of the presbyterate, diaconate, and laity of the diocese for which the new bishop is to be consecrated, are assigned appropriate duties in the service. From the beginning of the service until the Offertory, the chief consecrator presides from a chair placed close to the people, so that all may see and hear what is done.</i>	<i>The service takes place in Uppsala Cathedral, or in the cathedral of the vacant diocese.</i>
I. THE PREPARATION Hymn or psalm	I. THE PREPARATION <i>At the entry of the ministers a hymn, a canticle or a psalm is sung.</i>	<i>Hymns, psalms, and anthems may be sung during the entrance of the bishops and other</i>	<i>The archbishop presides and selects assistants (not only bishops, but also priests, deacons and lay people).</i>
			I. THE PREPARATION Hymn <i>The procession (crucifer, choir, presenter of the insignia, bishop-</i>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C of E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>Collect of purity Gloria in excelsis Deo / litany (Apoc 5) confession of sins comfortable words declaration of forgiveness II. PRESENTATION <i>The Bishop-elect is presented to the Moderator or his deputy by two presbyters of the Diocese to which he is appointed. One of the presbyters says:</i> Reverend Father in</p>		<p><i>ministers.</i></p> <p><i>The bishop appointed:</i></p> <p>Blessed be God, Father, Son and Holy Spirit. <i>People:</i> and blessed be his kingdom, now and for ever</p> <p>Collect of purity</p> <p>II. PRESENTATION <i>Representatives of the diocese, both Priests and Lay Persons, standing before the Presiding Bishop, present the bishop-elect, saying:</i> N., Bishop in the</p>	<p><i>elect, assistants, the archbishop and the notary) enter during the hymn or the introductory music.</i></p> <p><i>One of the assisting bishops:</i></p> <p>Blessed be the people that knows jubilation, those who walk in the light of Gods countenance. from all languages and lands God gathers his people, uniting us by baptism with Jesus Christ, our Lord.</p> <p>Christ has died for all and risen, that we with all the faithful shall live with him in his kingdom.</p> <p>With the whole church on earth we are called by the Holy Spirit to be sanctified and kept in a right faith. Daily and richly God forgives us all sins, setting us free to thank and praise, obey and serve him.</p> <p>Confession of sins, prayer for forgiveness, absolution prayer of thanks.</p> <p>II. ANNOUNCEMENT</p> <p><i>archbishop:</i> Pursuant to election NN</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENG- LAND (C OF E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>God, we present unto you this godly and well learned man to be consecrated Bishop.</p> <p><i>moderator:</i> Let the instrument of his election and appointment be read.</p> <p><i>The Secretary of the Synod, or some other duly appointed person, reads the instrument.</i></p> <p><i>The Moderator says to the people:</i></p>		<p>Church of God, the clergy and people of the Diocese of N, trusting in the guidance of the Holy Spirit, have chosen N.N. to be a Bishop and chief pastor.</p> <p>We therefore ask you to lay your hands upon <i>him</i> and in the power of the Holy Spirit, to consecrate <i>him</i> a bishop in the one, holy, catholic, and apostolic Church.</p> <p><i>The presiding Bishop then directs that testimonials of the election be read.</i></p> <p><i>When the reading of the testimonials is ended, the Presiding Bishop requires the following promise from the Bishop-elect:</i></p> <p>In the Name of the Father, and the Son, and the Holy Spirit, I, N.N., chosen bishop of the Church in N.N, solemnly declare that I do believe the Holy Scriptures of the Old and New Testaments to be the Word of God, and to contain all things necessary to salvation; and I do solemnly engage to conform to the doctrine, discipline and worship of the ECUSA.</p> <p><i>The Bishop-elect then signs the Declaration in the sight of all present. The witnesses add their signatures.</i></p> <p><i>The Presiding bishop then says the following,</i></p>	<p>has been appointed bishop in the diocese of NN.</p> <p><i>The letter of appointment will now be read.</i></p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENG- LAND (C OF E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>Beloved, this is he whom we intend, God willing, this day to consecrate Bishop.</p> <p>You have heard that he has been duly elected and appointed, and that the appointment has been confirmed by those who have authority to do so.</p> <p>But if any of you know any reason why he ought not to be conse- crated, let him come forth in the name of God and declare it. ....</p> <p><i>The Moderator to the people:</i></p> <p>We are not sufficient of ourselves, our suffi- ciency is from God. Do you trust that he is, by God's grace, worthy to be consecrated?</p> <p><i>people:</i> We trust that he is worthy. To God be the glory!</p>		<p><i>or similar words, and asks the response of the people.</i></p> <p>Brothers and sisters in Christ Jesus, you have heard testimony given that N.N. has been duly and lawfully elected to be a bishop of the Church of God to serve in the Diocese of N.</p> <p>You have been assured of <i>his</i> suitability and that the Church has approved him for this sacred responsibility.</p> <p>Nevertheless, if any of you know any reason why we should not proceed, let it now be made known.</p> <p><i>If no objection is made, the Presiding Bishop continues:</i></p> <p>Is it your will that we ordain N. a bishop? <i>The people respond in these or other words:</i></p> <p>That is our will.</p> <p>Will you uphold N. as bishop? We will. <i>The Presiding Bishop then says:</i> The Scriptures tell us that our Savior Christ spent the whole night in prayer before he chose</p>	

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENG- LAND (C OF E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
		<p>and sent forth his twelve apostles. Likewise, the apostles prayed before they appointed Matthias to be one of their number.</p> <p>Let us, therefore, follow their examples, and offer our prayers to almighty God, before we ordain N. for the work to which we trust the Holy Spirit has called him.</p> <p>The litany for ordinations is sung</p> <p><i>At the end of the litany, after the Kyries, the presiding Bishop, stands and reads the Collect for the day, or the following Collect, or both, first saying:</i></p> <p>The Lord be with you</p> <p><i>People: And also with you.</i></p> <p>O God of unchangeable power and eternal light: look favourable at your whole Church, that wonderful and sacred mystery; by the effectual working of your providence, carry out in tranquillity the plan of salvation; let the whole world see and know that things which were cast down are being raised up, and things which had grown old are being made new, and that all things are being brought to their perfection by him through whom all things were made, your Son Jesus Christ our Lord; who lives and</p>	

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C of E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>III. THE MINISTRY OF THE WORD <i>Moderator:</i> The Lord be with you; <i>People: and with thy spirit.</i></p> <p>Almighty God, Giver of all good things, who by thine one Spirit hast appointed a diversity of ministrations in thy Church: mercifully behold this thy servant, now called to the office of Bishop; and so replenish him with the truth of thy gospel, adorn him with innocency of life, and fill him with the power of thy Holy Spirit, that, both by word and good example, he may faithfully and joyfully serve thee to the glory of thy name and the building up of thy Church; through the merits of our Saviour Jesus Christ, who liveth and reigneth with thee and the Holy Spirit, one God, world without end. Amen.</p> <p>Ezekiel 34:11-16 Psalm 119:105-112</p> <p>Acts 20:28-35</p>	<p>III. THE MINISTRY OF THE WORD</p> <p>Numbers 27:15-10,22,23 Psalm 119:165-174</p> <p>2 Corinthians 4:1-10</p>	<p>reigns with you, in the unity of the Holy Spirit, one God, for ever and ever. Amen.</p> <p>III. THE MINISTRY OF THE WORD</p> <p>Isaiah 61:1-8 or 42 :1-9 Psalm 99 or 40:1-14 or 100 Hebrew 5:1-10 or 1 Tim. 3:1-7 or 2 Cor. 3:4-9</p>	<p>III. THE HOLY SCRIPTURES</p> <p>Isaiah 6:1-8 or 42:1-9 or 55:1-4</p> <p>Rom. 12:4-12 or 2 Cor 4:1-2, 5-7 or 2 Tim 1:6-14</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENG- LAND (C OF E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
John 20:19-23 The Sermon The Nicene Creed / Hymn	John 21:15-17 The Sermon The Nicene creed (II) THE PRESENTATION <i>Two bishops present the bishop-elect:</i> Reverend Father, we present N. to be ordained and consecrated to the office of bishop in the Church of God. Let the authority for the ordination be read. <i>The Provincial Registrar reads the Royal Man- date.</i> <i>When the mandate has been read, the Archbishop presents the bishop-elect to the people saying:</i> <i>Archbishop:</i> Those who have author- ity to do so have chosen N, as a man of godly life and sound learning, to be a bishop in the Church of God. Is it therefore your will that he should be or- dained? People: it is! Archbishop: Will you uphold him in his minis- try? People: We will! <i>The archbishop then reads the Preface to the Declaration of Assent.</i> The Church of England is part of the one, holy, catholic and apostolic Church, worshipping the	John 20:19-23 or John 17:1-9,18-21 or Luke 24:44-49a The Sermon Hymn	Mt. 9:35-38 or Mk.10:42-45 or Joh. 10:14-16 The archbishop's ordination Homily

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENG- LAND (C OF E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
IV. THE EXAMINATION	<p>true God, Father, Son, and the Holy Spirit. It professes the faith uniquely revealed in the holy Scriptures and set forth in the catholic creeds, which faith the Church is called upon to proclaim afresh in each generation.</p> <p>Led by the Holy Spirit, it has borne witness to Christian truth in its historic formularies, the Thirty-Nine Articles of Religion, the Book of Common Prayer, and the Ordering of Bishops, Priests, and Deacons.</p> <p>In the declaration you are about to make, will you affirm your loyalty to this inheritance of faith as your inspiration and guidance under God in bringing the grace and truth of Christ to this generation and making him known to those in your care?</p> <p><i>The bishop-elect:</i></p> <p>I, N. do so affirm, and accordingly declare my belief in the faith which is revealed in the holy Scriptures and set forth in the catholic creeds and to which the historic formularies of the Church of England bear witness;</p> <p>and in public prayer and administration of the sacraments, I will use only the forms of service which are authorized or allowed by Canon.</p>	IV. THE EXAMINATION	IV. THE PROMISES

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C of E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
	<p>As a chief pastor he shares with his fellow bishops a special responsibility to maintain and further the unity of the Church, to uphold its discipline, and to guard its faith. He is to promote its mission throughout the world.</p> <p>It is his duty to watch over and pray for all those who are committed to his charge and to teach and govern them after the example of the Apostles, speaking in the name of God and interpreting the gospel of Christ.</p> <p>He is to know his people and be known by them.</p> <p>He is to ordain and to send new ministers, guiding those who serve with him and enabling them to fulfil their ministry.</p> <p>He is to baptize and confirm, to preside at the Holy Communion, and to lead the offering of prayer and praise.</p>	<p>You are called to guard the faith, unity and discipline of the Church; to celebrate and to provide for the administration of the sacraments of the New Covenant;</p> <p>to ordain priests and deacons and to join in ordaining bishops;</p> <p>and to be in all things a faithful pastor and wholesome example for the entire flock of Christ.</p> <p>With your fellow bishops you will share in the leadership of the Church throughout the</p>	<p>A bishop shall ordain and inspect, visit, take and give counsel, listen, make decisions</p> <p>And in all his work strengthen God's people in the task of discerning the signs of the time and bearing witness to God's mighty acts for the whole creation.</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C of E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>Wherefore, that we may know that you indeed profess this faith, and desire by God's grace to fulfil this ministry, we require you to answer these questions:</p> <p>1. Do you trust that you are called to the office of Bishop in the Church of God?</p>	<p>He is to be merciful, but with firmness, and to minister discipline, but with mercy.</p> <p>He is to have a special care for the outcast and needy and to those who turn to God he is to declare the forgiveness of sins.</p> <p>In order that we may know your mind and purpose, and that you may be strengthened in your resolve to fulfil your ministry, you must make the declarations we now put to you:</p> <p>1. Do you believe, so far as you know your own heart, that God has called you to the office and work of a bishop in his Church?</p>	<p>world. Your heritage is the faith of patriarchs, prophets, apostles, martyrs, and those of every generation who have looked to God in hope.</p> <p>Your joy will be to follow him who came, not be served, but to serve, and to give his life a ransom for many.</p> <p>1. Are you persuaded that God has called you to the office of bishop?</p> <p>2. Will you accept this call and fulfil this thrust in obedience to Christ?</p>	<p>Holding the office of bishop, he shall live as a servant of Christ and shall be a shepherd for God's flock.</p> <p>With vigilance and wisdom he shall serve the oneness in Christ toward the church's edification and renewal in the Spirit, so that the love of God becomes visible in the world.</p> <p>The calling of a bishop will now be entrusted to you. Meet people tenderly and with respect. Together with them seek the way God wills and let it be your endeavour to let faith, doctrine and love become one.</p> <p>(the questions)</p> <p>1. Will you in the name of the Triune God accept the calling to be bishop and exercise it so that God is glorified, the church built up and</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C of E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>2. Are you zealous for the glory of God, love for our Lord Jesus Christ, and a desire for the salvation of men, so far as you know your own heart, your chief motives for accepting this office?</p> <p>3. Do you accept the Holy Scriptures as containing all things necessary for salvation, and as the supreme standard of faith?</p> <p>4. Do you accept the Apostle's and Nicene Creed as witnessing to and safeguarding the faith which is set forth in Scripture?</p> <p>5. Will you be diligent in the study of the Holy Scriptures, praying for a true understanding of them, that you may be able to feed your people with the Bread of Life, to lead them in accordance with God's will, and to withstand and convince false teachers?</p> <p>6. Will you faithfully</p>	<p>2. Do you accept the Holy Scriptures as revealing all things necessary for eternal salvation through faith in Jesus Christ?</p> <p>3. Do you believe the doctrine of the Christian faith as the Church of England has received it, and in your ministry will you expound and teach it?</p> <p>4. Will you accept the</p>	<p>3. Will you be faithful in prayer, and in the study of Holy Scriptures, that you may have the mind of Christ?</p> <p>4. Will you boldly proclaim and interpret the Gospel of Christ, enlightening the minds and stirring up the conscience of your people?</p>	<p>God's will brought to fulfilment in the world?</p> <p>2. Will you hold fast to the faith of the church, defend it, and see to it that God's Word is preached in purity and clarity as it is given in the Holy Scriptures and as the Confessions of our church bear witness thereto, and that the sacraments are rightly administered?</p> <p>3. Will you in your</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C of E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>administer discipline in accordance with God's Word and the order of this Church?</p> <p>7. Will you be a faithful witness of Christ to those among you live, and lead your people to obey our Saviour's command to make disciples of all nations?</p> <p>8. Will you do all in your power to ensure that the worship offered by the ministers and people committed to your charge, shall be worthy to God's majesty and love?</p> <p>9. Will you seek always the unity and peace of this Church and of the whole Church of God?</p> <p>10. Will you order your own life, and that of your household, in accordance with God's holy laws, that you may be an example to your</p>	<p>discipline of this Church, and faithfully exercise authority within it?</p> <p>5. Will you be diligent in prayer, in reading holy Scripture, and in all studies that will deepen your faith and uphold the truth of the Gospel against error?</p> <p>6. Will you strive to fashion your own life and that of your household according to the way of Christ?</p>	<p>5. As a chief priest and pastor, will you encourage and support all baptized people in their gifts and ministries, nourish them from the riches of God's grace, pray for them without ceasing, and celebrate with them the sacraments of our redemption?</p>	<p>work follow, keep and protect the orders of our church and foster oneness in Christ?</p> <p>4. Will you so live among people, that you bear witness to God's love and to the mystery of reconciliation?</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C OF E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>people?</p> <p>11. Will you for Christ's sake be gentle and merciful to the poor and needy?</p> <p>12. Will you see that Baptism and Confirmation are duly and regularly administered in your diocese, and will thou be faithful and discreet in ordaining men to the sacred ministry?</p> <p>13. Seeing you believe you are called to exercise this ministry within the Church of South India, do you promise to fulfil the duties of your office in accordance with the constitution of this Church and of the</p>	<p>7. Will you promote unity, peace and love among all Christian people, and especially among those whom you serve?</p> <p>8. Will you then be a faithful witness to Christ to those among whom you live, and lead your people to obey your Saviour's command to make disciples of all nations?</p>	<p>6. Will you guard the faith, unity and discipline of the Church?</p> <p>7. Will you share with your fellow bishops in the government of the whole Church; will you sustain your fellow presbyters and take counsel with them; will you guide and strengthen the deacons and all others who minister in the Church?</p> <p>8. Will you be merciful to all, show compassion to the poor and strangers, and defend those who have no helper?</p>	

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C of E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>Diocese to which you are appointed?</p> <p>Almighty God, our heavenly Father, who has given you the will to do all these things, grant you also grace to perform them. faithful is he that calleth you, who also will do it. Amen.</p> <p>VI. THE CONSECRATION</p>	<p>Almighty God, who has given you the will to undertake all these things, give you also the strength to perform them; that he may complete that work which he has begun unto you; through Jesus Christ, our Lord.</p> <p>Amen.</p> <p>v. PRAYERS Prayer in silence Veni creator Litany</p> <p>VI. THE ORDINATION</p>	<p><i>The presiding Bishop then says:</i></p> <p>N., through these promises you have committed yourself to God, to serve his Church in the office of a bishop. We therefore call upon you, chosen to be a guardian of the Church's faith, to lead us in confessing that faith</p> <p><i>Bishop-elect:</i> We believe in one God...</p> <p>All: The Nicene Creed.</p> <p>VI. THE CONSECRATION</p>	<p>(The solemn assurance) <i>archbishop:</i> Affirm now your promises before God and in the presence of this congregation.</p> <p>I, NN, will, with the help of God and trusting God's grace, live in accordance with these promises.</p> <p><i>Archbishop:</i> May God, who has begun a good work to you, bring it to completion so that his good will be done. In the name of the Father and of the Son and of the Holy Spirit.</p> <p>The Creed</p> <p>V. THE PRAYER FOR THE CHURCH</p> <p>VI. THE PRAYER OF ORDINATION</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C of E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>The Moderator calls the people to (v) silent prayer. (v.) Come, Holy Ghost sung by all, kneeling.</p> <p><i>The Moderator, standing together with the Bishops (and presbyters) says:</i> We glorify thee, O God, most merciful Father, that of thine infinite love and goodness towards us</p> <p>thou didst choose a people for thine own possession to be a royal priesthood and a holy nation,</p> <p>and hast given thine only Son Jesus Christ to be our great High Priest and the Author of eternal salvation.</p> <p>We thank thee that by his death he has overcome death and, having ascended to heaven, has poured forth gifts abundantly upon thy people, making some apostles, some prophets, some evangelists, some pastors and teachers, for</p>	<p><i>Archbishop:</i> We praise and glorify you, almighty Father,</p> <p>because you have formed throughout the world a holy people for your own possession, a royal priesthood, a universal Church.</p> <p>We praise and glorify you because you have given us your only Son Jesus Christ to be the Apostle and High Priest of our faith, and the Shepherd of our souls.</p> <p>We praise and glorify you that by his death he has overcome death; and that, having ascended to heaven, he has given his gifts abundantly to your people, making some apostles, some prophets, some evangelists, some pastors and teachers; to</p>	<p>(v.) Veni Creator Spiritus (v.) Silent prayer</p> <p><i>The Presiding Bishop then begins the Prayer of Consecration:</i> God and Father of our Lord, Jesus Christ, Father of mercies and God of all comfort, dwelling on high but having regard for the lowly, knowing all things before they come to pass: we give you thanks</p> <p>that from the beginning you have gathered and prepared a people to be heirs of the covenant of Abraham, and have raised up prophets, kings and priests, never leaving your temple untended.</p>	<p><i>Archbishop:</i> In the name of the Triune God, by his call and in the communion of his congregation, we are now to ordain NN bishop. let us call on God in prayer: O God, we give you thanks.</p> <p>In your great love for us human beings you sent your Son Jesus Christ as saviour, shepherd and high priest of our souls.</p> <p>For our salvation he became obedient unto death on the cross, wherefore you have exalted him above every name.</p> <p>In the world he gathers a people to serve you that your name be hallowed and your will be done.</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C OF E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>the building up of his Body, the Church;</p> <p>until his coming again in glory; and we humbly beseech thee:</p> <p><i>Here the Moderator and the Bishops (and Presbyters) lay their hands upon the head of the Bishop-elect:</i></p> <p>SEND DOWN THY HOLY SPIRIT UPON THY SERVANT N.N. WHOM WE, IN THY NAME, AND IN OBEDIENCE TO THY MOST BESSED WILL, DO NOW ORDAIN AND CONSECRATE BISHOP IN THY CHURCH. AMEN.</p> <p><i>And the Moderator continues:</i> Give him grace, we beseech thee,</p>	<p>equip them for the work of ministry and to build up his body.</p> <p>And now we give you thanks that you have called this your servant, whom we consecrate in your name, to share this ministry entrusted to your Church.</p> <p><i>Here the archbishop and other bishops lay their hands on the head of the bishop-elect, and the archbishop says:</i></p> <p>Send down the Holy Spirit upon your servant</p> <p>N.N. for the office and work of a bishop in your church..</p> <p><i>The Archbishop continues:</i> Almighty Father, fill this your servant with the grace and power which</p>	<p>We praise you also that from the creation you have graciously accepted the ministry of those whom you have chosen.</p> <p><i>The presiding bishop and other bishops lay their hands upon the head of the bishop-elect and say together:</i></p> <p>Therefore, Father, make</p> <p>N.N. a bishop in your Church. Pour out upon him the power of your princely Spirit, whom you bestowed upon your beloved Son Jesus Christ, with whom he endowed the apostles, and by whom your Church is built up in every place, tot the glory and unceasing praise of your name</p> <p><i>The presiding bishop continues:</i> To you, o Father, all hearts are open; fill, we pray, the heart of this</p>	<p>You choose among us servants for your gospel that people may come to faith, the church be renewed and the creation restored.</p> <p>From you we receive him who now is being ordained a bishop.</p> <p><i>The archbishop and the assistants lay their hands upon the head of the bishop-elect.</i></p> <p>O Lord, come to</p> <p>N.N. with your holy Spirit and take him into your service as bishop in your church</p> <p><i>The congregation continues:</i> O God, we beseech you: give this your bishop</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C of E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>to be a faithful ambassador of Christ to the world</p> <p>to offer spiritual sacrifices acceptable to thee, to feed and govern thy flock as a true shepherd, and to promote love and unity among all thy people.</p> <p>Deliver him from all assaults of the devil, and grant that in all things he may fulfil his ministry without reproach in thy sight, and abiding steadfast to the end, may be received with all</p>	<p>you gave to your apostles, that he may lead those committed to his charge in proclaiming the gospel of salvation. Through him increase your Church, renew its ministry, and unite its members in a holy fellowship of truth and love.</p> <p>Enable him as a true shepherd to feed and govern your flock; make him wise as a teacher, and steadfast as a guardian of its faith and sacraments.</p> <p>Guide and direct him in presiding at the worship of your people.</p> <p>Give him humility, that he may use his authority to heal, not to hurt; to build up, not to destroy.</p> <p>Defend him from all evil, that as a ruler over your household and an ambassador for Christ he may stand before you blameless, and finally, with all your servants,</p>	<p>your servant whom you have chosen</p> <p>to be a bishop in your Church, with such love of you and of all the people,</p> <p>that he may feed and tend the flock of Christ,</p> <p>and exercise without reproach the high priesthood to which you have called him, serving before you day and night in the ministry of reconciliation, declaring pardon in your Name, offering the holy gifts, and wisely overseeing the life and work of the Church. In all things may he present before you the acceptable offering of a pure, and gentle and holy life;</p>	<p>Steadfastness in serving the Gospel, faithfulness and wisdom in caring for your people.</p> <p>Give him the courage, strength and patience he will need, and keep him, o God, always close to you.</p> <p>May he live ever more deeply in faith, hope and love.</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C OF E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>thy faithful servants into thine eternal glory;</p> <p>through Jesus Christ, our Lord, who liveth and reigneth, and is worshipped and glorified, with thee, O Father, and the Holy Spirit, one God, world without end. AMEN</p> <p>VII. THE PRESENTATION OF THE BIBLE AND THE PASTORAL STAFF <i>The Moderator delivers him a copy of the Bible, saying:</i></p> <p>Take this, a token of the authority which you have received to be a Bishop in the Church of God. Give heed unto reading, exhortation and teaching. Think upon the things contained in this book. Give yourself wholly to them, that the increase coming thereby may be manifest unto all men; for so doing thou shall save both yourself and those who hear you.</p> <p><i>The Moderator gives him the right hand of fellowship and says:</i></p> <p>We give you the right hand of fellowship, and receive you to take part with us in this ministry.</p> <p><i>The Moderator delivers to him the Pastoral Staff saying:</i></p> <p>Be to the flock of Christ a shepherd, not a wolf;</p>	<p>enter your eternal joy.</p> <p>Accept our prayers, most merciful Father, through your Son Jesus Christ our Lord, to whom, with you and the Holy Spirit, belong glory and honour, worship and praise, now and for ever. AMEN.</p> <p>VII. THE GIVING OF THE BIBLE</p> <p>Receive this book; here are words of eternal life. Take them for your guide, and declare them to the world.</p> <p>Keep watch over the whole flock in which the Holy Spirit has appointed you shepherd.</p> <p>Encourage the faithful, restore the lost, build up the body of Christ; that when the Chief Shepherd shall appear, you may receive the unfading crown of glory.</p>	<p>through Jesus Christ your Son, to whom, with you and the Holy Spirit, be honour and power and glory in the Church, now and for ever. AMEN.</p> <p><i>The new bishop is now vested according to the order of bishops.</i></p> <p>VII. A BIBLE IS PRESENTED WITH THESE WORDS:</p> <p>Receive the Holy Scriptures. Feed the flock of Christ committed to your charge, guard and defend them in his truth, and be a faithful steward of his holy Word and Sacraments.</p> <p><i>After this other symbols of office may be given</i></p>	<p>through Jesus Christ, our Lord, who lives and reigns with you and the Holy Spirit, one God, now and for ever. AMEN.</p> <p><i>The new bishop stands while the choir sings:</i> Veni Sancte Spiritus.</p> <p>He is given the cross, the cope and the mitre and receives the Letter of Appointment</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C of E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p>feed them, devour them not. hold up the weak, heal the sick, bind up the broken, bring again the outcast, seek the lost.</p> <p>So be merciful, that you be not remiss; so minister discipline, that you forget not mercy: that when the chief Shepherd shall appear, you may receive the never fading crown of glory.</p> <p>IX. THE INSTALLATION <i>The Moderator silently leads the new Bishop to his Chair and seats him</i></p>		<p>VIII. <i>The presiding bishop presents to the people their new bishop.</i></p> <p><i>The Clergy and People offer their acclamation and applause</i></p> <p>The peace</p> <p>The new Bishop says: The peace of the Lord be always with you.</p> <p>People: and also with you.</p> <p><i>The presiding Bishop and the other Bishops greet the new bishop.</i></p> <p><i>The people greet one another.</i></p> <p><i>The new Bishop also greets other members of the clergy, family members, and the congregation.</i></p> <p>IX. <i>The new Bishop, if the Bishop of the Diocese, may now were ESCORTED TO THE EPISCOPAL CHAIR.</i></p>	<p>VIII. THE RECEPTION <i>Archbishop:</i></p> <p>In apostolic matter, by prayer and the laying on of hands in God's name, NN has been ordained a bishop.</p> <p>Receive him as an ambassador for Christ</p>

CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)	CHURCH OF ENGLAND (C OF E)	EPISCOPAL CHURCH USA (ECUSA)	CHURCH OF SWEDEN (CS)
<p><i>in it.</i></p> <p><i>The Moderator then says to the people:</i></p> <p>We declare that N.N. is a Bishop in the Church of God, in the name of the Father, and of the Son, and of the Holy Spirit.</p> <p>Amen.</p> <p>Thanks be to God!</p> <p><i>The lay Officers of the Diocese or other appointed Lay Representatives together with the three presbyters come forward and stand before the Bishop.</i></p> <p><i>The Secretary of the Diocese or an appointed Lay Representative may say:</i></p> <p>Reverend Father in God, we rejoice that you have been lawfully appointed, consecrated, and installed, as Bishop of this Diocese NN.</p> <p>You have promised to fulfil the duties of your office in accordance with the Constitutions of the Church of South India and of this Diocese.</p> <p>We therefore present to you these copies of the Constitution of the Church of South India and the Constitution of the Diocese of...,</p> <p>and as Representatives of the whole Diocese we promise honour and obedience, praying that every member of the Church in this place may be a faithful ser-</p>			

DE STRUCTUUR VAN DE ORDINATIELITURGIEËN VOLGENS CSI, ASB, ECUSA EN CS

Ter wille van de overzichtelijkheid hebben we de elementen waaruit de verschillende orden zijn opgebouwd, genummerd en daarmee tegelijk de structuur van de ordinatie zichtbaar gemaakt. De aangegeven nummering houden we aan in de nummering van de paragrafen van dit hoofdstuk en deze keert terug in onze 'Proeve van een ordinatieliturgie' voor een bisschop in een verenigde reformatorische kerk (*Infra*, p. 480vv.).

- I. VOORBEREIDING (ALLE ORDEN)
  - Intocht (alle orden, minus CSI)
  - Hymne of psalm (alle orden)
  - Doxologie (ECUSA, CS)
  - 'Collect of purity' (CSI, ECUSA)
  - Gloria (CSI)
  - Schuldbelijdenis/genadeverklaring (CSI en CS)

- II. PRESENTATIE (CSI, ECUSA, CS)
  - Voorlezing benoemingsbrief (CSI, ECUSA, CS)
  - Declaration of assent (ECUSA)
  - Waardigverklaring
(Litanie: ECUSA)
  - Collectagebed (ECUSA)

- III. DE DIENST VAN DE SCHRIFT (ALLE ORDEN)
  - Collectagebed (CSI)
  - Lezingen (OT, Brieven, Evangelie)
  - Prediking
(Credo: CSI, ASB)
  - (Presentatie: ASB)
  - Declaration of Assent (ASB)

- IV. EXAMINATIO
  - (1) Opmacht/taakomschrijving (alle orden)
  - (2) Ondervraging (alle orden)
  - (3) Collectagebed/zegenbede (CSI, ASB, CS)
  - (Credo: ECUSA, CS)

- V. GEBEDEN
  - (1) Stil gebed (CSI, ASB, ECUSA)
  - (2) Litanie (ASB, ECUSA)
  - (3) Veni creator spiritus (CSI, ASB, ECUSA)
  - (Gebed voor de kerk, CS)

- VI. ORDINATIEGEBED MET HANDOPLEGGING (ALLE ORDEN)
  - (Veni sancte spiritus, CS)

- VII. OVERHANDIGING VAN SYMBOLEN (ALLE ORDEN)

- VIII. VERWELKOMING / VREDEGROET (ECUSA)

IX. INSTALLATIE (CSI, ECUSA)

X. DIENST VAN DE TAFEL (ALLE ORDEN)

(wegzending)

ZEGEN

2.2 ALGEMENE OPMERKINGEN

2.2.1 DE ORDINATIE ALS PROCES

Wanneer we aan de hand van de hierbij afgedrukte teksten het profiel van de bisschop zo scherp mogelijk in beeld willen krijgen, dan is het van belang van meet af aan het geheel van de ordinatieliturgie in het oog te houden. In het verleden is dat te weinig gebeurd. Het oecumenisch gesprek is lange tijd gedomineerd geweest door de vooral onder rooms-katholieke en anglokatholieke theologen gangbare - in feite scholastieke - opvatting, waarin de vraag naar de 'geldigheid' van het ambt centraal staat. Daardoor ging de aandacht meestal exclusief uit naar het moment van de handoplegging als de *materia*, het wezen van het wijdingssacrament. Dat had weer tot gevolg dat de handoplegging door katholieken beschouwd werd als voorwaarde voor een wettige wijding, terwijl protestanten er uit reactie slechts een 'uiterlijk' gebaar in zagen, dat hooguit als *adiaphoron* kan worden gewaardeerd. Eén van de vruchten van het oecumenisch gesprek over het ambt is, dat de fixatie op het moment van de consecratie verdwenen is en dat momenteel in vrijwel alle tradities de ordinatie gezien wordt als een proces, als een weg die van stap tot stap wordt gegaan, niet alleen door de ordinandus en zijn/haar bevestiger, maar door alle betrokkenen: ambtsdragers en gemeenteleden, de plaatselijke gemeente en de kerk in breder verband, zodanig dat ieder een eigen specifieke rol krijgt te vervullen.¹¹⁸⁸ Bradshaw heeft dat helder onder woorden gebracht in een referaat voor de *International Anglican Liturgical Consultation*:

We need to regard ordination as essentially a process and not merely as a rite, a process accomplished over time and not just in a brief sacramental moment, a process that begins with the Church's discernment of God's call to an individual for a particular ministry within a specific Christian community, continues with the community's prayer for the bestowal of the gifts and graces necessary for the effective discharge of that office, and culminates in the acceptance by

---

¹¹⁸⁸ Een vergelijkbare ontwikkeling valt waar te nemen in de rooms-katholieke avondmaalstheologie: de (in wezen scholastieke) opvatting, dat de consecratie zich op één moment, tijdens het uitspreken van de instellingswoorden voltrekt, heeft plaats gemaakt voor de opvatting dat het hele tafelgebed, liever nog de hele eucharistieviering in het teken staat van de gedachtenis van het heilswerk van de met zijn Geest aanwezige Christus.

the people of the new minister's role among them, expressed in their assent to his or her performance of the liturgical functions belonging to the particular office.¹¹⁸⁹

Dat betekent dat we de ordinatieliturgie in haar geheel zullen moeten bekijken - alle rubrieken, inclusief de regieaanwijzingen - om het profiel van de bisschop in beeld te krijgen.

2.2.2 DE NAAM

Wat bij vergelijking van de verschillende orden onmiddellijk opvalt, is dat de titel van het hele gebeuren niet uniform is. CSI heeft 'consecratie', ASB 'consecratie of ordinatie', ECUSA en CS beide 'ordinatie'. Het gebruik van deze verschillende terminologie heeft historische wortels. Werden *ordinare* en *consecrare* aanvankelijk, in de patristische tijd, door elkaar heen gebruikt, later werd *ordinare* de term voor de verheffing van de leek tot de stand (*ordo*) van het priesterschap, terwijl *consecrare* gebruikt werd voor de afzondering van een priester voor de bijzondere waardigheid (*dignitas*) van het episcopaat.¹¹⁹⁰ In het geding is hierbij de verhouding tussen episcopaat en presbyteraat. De vraag of het bisschopsambt een eigen ambt is, naast (beter: boven) dat van de priester, of dat het slechts een hogere vorm van het (ene) priesterambt is, bleef in de middeleeuwen officieel open. Pas sinds Vaticanum II geldt in de Romana het bisschopsambt als een eigen ambt - beter: als het eigenlijke ambt: aan de bisschop wordt als opvolger van de apostelen de volheid van het sacrament van het priesterschap verleend.¹¹⁹¹ In de Anglicana zijn de meningen verdeeld: de anglo-katholieken beschouwen het bisschopsambt als een eigen ambt en spreken dan ook van zijn 'ordination', voor de evangelicals is de bisschop een presbyter met een bijzondere opdracht, dus spreken zij van zijn 'consecration'. Beide stromingen leven samen in één kerk, vandaar dat ASB een terminologie gebruikt, die voor beide acceptabel is.¹¹⁹² De CSI daarentegen, een kerk waarin episcopale en niet-episcopale tradities samengaan, en waarin de bisschoppen geen aparte *ordo* vormen,

---

¹¹⁸⁹ P.F. Bradshaw, 'Ordination as Gods' Action through the Church, in D.R. Holeton (ed.), *Anglican Orders and Ordinations, Essays and Reports from the Interim Conference at Jarvenpää, Finland, of the International Anglican Liturgical Consultation, 4-9 August 1997* (Joint Liturgical Studies 39), Cambridge 1997, 9. Deze studie bevat veel belangrijk materiaal, waarvan we dankbaar gebruik hebben gemaakt.

¹¹⁹⁰ Zie daarover P.M. Gy, 'Ancient Ordination Prayers', in W. Vos/G. Wainwright, *Ordination Rites. Papers read at the 1979 congress of the Societas Liturgica*, Rotterdam 1980, 79v.

¹¹⁹¹ Zie *Lumen Gentium* 21 (*plenitudo sacramenti Ordinis*). A.H.C. van Eijk, *Teken van aanwezigheid. Een katholieke ecclesiologie in oecumenisch perspectief*, Zoetermeer, 2000, 345v., wijst erop dat het oecumenisch gesprek over het ambt er niet gemakkelijker op geworden is, nu in de Romana het bisschopsambt in feite meer theologisch gewicht heeft dan ten tijde van de Reformatie. Tegelijk relativiseert hij de situatie door een lans te breken voor de geldigheid van de 'presbyterale successie', de overdracht van de apostolische traditie niet via bisschoppen, maar via presbyters, priesters c.q. predikanten.

¹¹⁹² In het *ordinal* van 1552 (onder het protestants bewind van Eduard VI) wordt, evenals in het *ordinal* van 1550, het woord 'consecratyng' gebruikt in de titel van de orde voor de bisschopswijding en het woord 'orderyng' in de titel van de orde voor de ordinatie van priesters en diakenen. In het *ordinaire* van 1662 (na de uitschakeling van de puriteinen) werd in de orde voor de bisschopswijding 'consecratyng' uitgebreid tot 'ordeining or consecrating'. Zie F.E. Brightman, *The English Rite. being a Synopsis of the Sources and Revisions of the Book of Common Prayer, with an Introduction and an Appendix*, London 1921² (II), 998v.

kiest voor ‘consecration’.¹¹⁹³ Terwijl ECUSA en CS, die beide in de hoogkerkelijke traditie staan, spreken van de ‘ordination of a bishop’.¹¹⁹⁴

2.2.3 DE REGIEAANWIJZINGEN

Het is van belang steeds op de rubrieken (regieaanwijzingen) in de verschillende orden te letten: ‘Location, choreography, and rubrical directions are important because they convey a theological perception about the nature of the ministry and how it is imparted’.¹¹⁹⁵ In dit verband vragen drie dingen onze aandacht:

2.2.3.1 DE LITURGISCHE CONTEXT

Alle vier de orden gaan ervan uit dat de ordinatie ‘in accordance with ancient custom’ (ECUSA) - zeker sinds Hippolytus van Rome (ongeveer 225) - plaats vindt op de dag des Heren, tijdens de viering van de eucharistie, temidden van de plaatselijke gemeente.¹¹⁹⁶ Een theologische fundering voor de zondag als ordinatiedag geeft J.F. Puglisi in zijn bespreking van de *Traditio Apostolica*.¹¹⁹⁷ Daarin relateert de auteur de zondag niet alleen aan de opstanding van Christus (Pasen), maar ook aan de dag van de uitstorting van de Geest (Pinksteren). Wanneer hij dan vervolgens een sterk accent legt op het eschatologisch karakter van de zondagse eucharistieviering,¹¹⁹⁸ is daarmee het kader aangegeven voor een ecclesiologie waarin over het geordineerde ambt slechts gesproken kan worden in samenhang met de christologie, de pneumatologie en de eschatologie.¹¹⁹⁹ In dit perspectief gezien spreekt het vanzelf dat de ordinatie van een bisschop van oudsher plaatsvindt tijdens de zondagse sa-

---

¹¹⁹³ Juist op dit punt concentreerden zich de bezwaren van de anglokatholieken tegen de totstandkoming van de CSI: zij waren van mening dat hun kerk niet mocht participeren in een kerk met een in wezen protestantse ambtopvatting. Zie B. Sundkler, *Church of South India: The Movement towards Union*, London 1947, passim.

¹¹⁹⁴ Wanneer de anglicaan J.R. Wright in zijn toespraak ‘Called to Common Mission Update. Remarks about the latest text of the Lutheran Proposal for a Revision of the Concordat of Agreement’, 1999, 5 (tekst op internet www.dfms.org/ecumenism/concordat/mission.html), de ECUSA typeert als ‘the lowest of the catholic tradition’, lijkt dat, zeker ten aanzien van haar ambtsopvatting, een correcte typering: zij heeft haar wortels in de Church of England, maar beschouwt in tegenstelling tot haar moederkerk (en in overeenstemming met Vaticanum II!) de bisschop als de eigenlijke priester. Wanneer hij echter in diezelfde context de ELCA typeert als de ‘highest in the protestant tradition’, dan dient daar een vraagteken bij gezet te worden: ook de Lutherse Kerk van Zweden heeft zich, vooral onder invloed van aartsbisschop Nathan Söderblom (1866-1931), steeds meer als hoogkerkelijk gemanifesteerd.

¹¹⁹⁵ D.R. Holeton (ed.), *Anglican Orders and Ordinations*, 57. Zie voor het volgende vooral J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Priesthood. A Comparative Study*, I, 1996 passim.

¹¹⁹⁶ De *dies dominica* wordt expliciet genoemd in de *Traditio Apostolica* van Hippolytus: ‘Qui cum nominatus erit et placuerit eis, populus omnis conveniet et presbyteri et diaconi, die dominica (*kuriakè*)...’ (ed. W. Geerlings, *Fontes Christiani*, I, 214). Hangt de keuze van de zondag als dag voor ordinaties samen met het feit dat de evangeliën, met name Johannes, over de zending van de leerlingen spreken in de context van de verschijning van de Opgestane op de ‘eerste’ en de ‘achtste’ dag (Joh. 20 en 21)?

¹¹⁹⁷ J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, I, 30v.

¹¹⁹⁸ J.F. Puglisi, *a.w.*, 38

¹¹⁹⁹ J.F. Puglisi, *a.w.*, 207vv, met een beroep op J.D. Zizioulas.

menkomst van de gemeente:¹²⁰⁰ die vormt immers het snijpunt waarin alle lijnen bij elkaar komen; daar viert de gemeente in het krachtveld van de Geest de *koinonia* met de Opgeestane en de toekomst die met Hem begonnen is. Daar klopt het hart van de gemeente, daar wordt zichtbaar dat het bisschopsambt historisch en principieel in de context staat van de plaatselijke gemeente:

The natural setting for the celebration of the ordination is the Eucharist, for it is there that all the charismata are gathered together, and Christ is present as the self-communication of God (in Word and Sacrament); the Eucharist is also the *koinonia* of his Body, constituted by the Spirit (1 Cor. 12). This fact reveals the interdependence between the ministry and the concrete manifestation of the Church. This Eucharistic context is essential to correctly understand the relational nature of the ministry.¹²⁰¹

Hoewel de plaats van bisschopswijding in de liturgie per traditie verschilt¹²⁰² wordt in de nieuwere orden, ook in de afgedrukte, de samenhang tussen ordinatie en eucharistie bewaard.¹²⁰³ Na zich samen met de gemeente onder het gezag van de Schrift te hebben gesteld en na in verbondenheid met de kerk van alle tijden en plaatsen het credo te hebben beleden, wordt de bisschop ingeleid tot zijn dienstwerk. En het eerste wat hij na zijn ordinatie mag doen is: de gemeente voorgaan in viering van de Maaltijd des Heren. Daarin concentreert zich de eenheid van de lokale kerk en de verbondenheid met de wereldkerk. Daarin zal hij de inspiratie, maar ook de kritische norm vinden voor zijn denken en handelen. Een betere liturgische context voor de bisschopswijding laat zich nauwelijks denken.

2.2.3.2 DE RUIMTELIJKE CONTEXT

Uit het voorgaande volgt als vanzelf, dat in principe alle ordinaties, in elk geval die van de bisschop, plaats vinden in de kathedraal, de moederkerk van het bisdom.¹²⁰⁴

---

¹²⁰⁰ Zie *Traditio Apostolica*, 4 (ed. W. Geerlings, *Fontes Christiani*, I, 221). Vgl. BEM-Ministry, 41: 'A long and early Christian tradition places ordination in the context of worship and especially of the eucharist. Such a place for the service of ordination preserves the understanding of ordination as an act of the whole community, and not of a certain order within it or of the individual ordained'.

¹²⁰¹ J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, III, 251.

¹²⁰² P.F. Bradshaw, *Early Ordination Rites*, 38 wijst erop dat volgens de *Apostolische Traditie* de ordinatie van een bisschop gevolgd wordt door het aandragen van de eucharistische gaven en het tafelgebed. Dat de dienst van de Schrift aan de ordinatie vooraf gaat wordt algemeen verondersteld, maar de tekst vermeldt het nergens. Al naar gelang de traditie vindt de ordinatie plaats: voorafgaande aan de eucharistieviering (*Apostolische Constitutiones*, byzantijns, koptisch), na de graduaalpsalm (Rome, 8^e eeuw) of na de dienst van de Schrift (maronitisch).

¹²⁰³ Alleen de Kerk van Zweden houdt de mogelijkheid open van 'the Sunday Liturgy of the Word with ordination following': een toegeven aan de praktijk, dat de eucharistie nu eenmaal lang niet overal elke zondag gevierd wordt? Of schemert hier iets door van de typisch lutherse nadruk op de prediking van het Woord als het centrale element in de ambtsbediening?

¹²⁰⁴ Zie over de liturgische, educatieve en missionaire betekenis van de kathedraal als bisschopskerk: D. Stancliff, 'The Bishop in his Cathedral', in: C. Buchanan (ed.), *The Bishop in Liturgy* (Alcuin/Grow Liturgical Studies 6), Nottingham 1987, 32-39: 'Without the bishop, the cathedral can easily become a prisoner of its own beautiful world. Without the cathedral the bishop can easily become submerged in a scrapbook succession of parochial experiences which succeed each other week by week. Bishop and cathedral need each other, and need to learn to respect each other for the enrichment of the worship, nurture and mission of the church' (39). In *The Friends of Cathedral Music. Thirty Second Annual Report*, Croydon, 1989, 17-19 omschrijft de (toenmalige) proost van Wakefield Cathedral, J. Allen, in zijn artikel 'What Are Cathedrals For?' de verschillende rollen die een kathedraal kan spelen in de hedendaag-

Alleen CS noemt als alternatief de kathedraal van Uppsala, de kerk van de aartsbisschop, maar in alle andere orden wordt er stilzwijgend vanuit gegaan, dat de nieuwe bisschop tot zijn taak wordt ingeleid op de plek waar zijn *cathedra* (zetel) staat, het symbool van het leergezag. Daar zal hij in het spoor van zijn voorgangers de gemeente onderrichten in de *doctrina* van de apostelen, daar zal de eenheid van de lokale gemeente rond haar bisschop gestalte krijgen. Waar anders dan in de kathedraal van zijn bisdom zou hij geordineerd kunnen worden?¹²⁰⁵

2.2.3.3 DE ROLVERDELING

Essentieel voor een ordinatie is, dat de taken en verantwoordelijkheden zodanig verdeeld zijn, dat alle geledingen van het Lichaam van Christus er een functie in hebben: de gemeente, de presbyters, de bisschop(pen). Zo ergens, dan komt hierin tot uiting of het ambt al dan niet op een persoonlijke, collegiale en communale wijze uitgeoefend wordt.¹²⁰⁶

Hoewel in strikte zin niet vallend onder het kopje 'rolverdeling' zoals hier bedoeld, is in dit verband toch de constatering van belang, dat in twee van de vier bovengenoemde kerken degene die in zekere zin de 'hoofdrol' speelt in de ordinatie - de kandidaat-bisschop - evengoed een man als een vrouw kan zijn: de anglicaanse Episcopale Kerk van de USA kent bisschoppen sinds 1989 en de lutherse Kerk van Zweden sinds 1997.¹²⁰⁷ De Kerk van Zuid-India en de Kerk van Engeland kennen wel vrouwelijke priesters, maar (nog) geen vrouwelijke bisschoppen.¹²⁰⁸ Ook al zouden echter in al de genoemde kerken vrouwen toegang hebben tot het bisschopsambt, dan is daarmee nog niet gezegd dat er bij belangrijke gelegenheden als ordinaties ook sprake is van een evenwichtige rolverdeling tussen manlijke en vrouwelijke ambtsdragers.

---

se samenleving aan de hand van de vijf taken die volgens het anglicaanse ordinale (zie kolom 2, *examination*) aan de bisschop zijn opgedragen: dienstbaar zijn aan de eenheid, het onderricht, de zending, de eredienst en het pastoraat in de (plaatselijke) kerk.

¹²⁰⁵ Wat betreft de Kerk van Engeland (een staatskerk!) moet men onderscheid maken tussen de (kerkelijke) consecratie van de bisschop in de kathedraal van het bisdom en de daaraan voorafgaande (staatsrechtelijke) 'confirmation ceremony' ten overstaan van de kroon, door middel waarvan zijn benoeming door de koning wordt bekrachtigd. Zie daarover het kritisch commentaar van C. Buchanan, in C. Buchanan (ed.), *The Bishop in Liturgy* (Alcuin/Grow Liturgical Studies 6), Nottingham 1988, 56.

¹²⁰⁶ Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, I, 197v. Vgl. BEM-Ministry 26. Vgl.

¹²⁰⁷ Dat de kandidaat-bisschop zowel een man als een vrouw kan zijn wordt in de ordinalia van ECUSA en CS typografisch zichtbaar gemaakt door middel van cursivering van de persoonlijke en bezittelijke voor-naamwoorden. Zo lezen we in het commentaar bij het BCP-1979 van ECUSA, *Praying Shapes Believing*, 336: 'The BCP carefully italicizes all such gender-specific pronouns and words such as *brother* used to refer to the bishop, thereby making it plain that the Episcopal Church permits and envisions the possibility of the ordination of women as bishops, as it does their ordination as priests and deacons'. Iets dergelijks wordt ook gezegd in de rubriksaanwijzingen bij de orde voor de bisschopswijding van de Kerk van Zweden, verschenen in 1987: 'The italicized *he/his/him* when referring to the bishop elect indicates the anticipated alternatives *they/them* or *she/her*', zie *The Office of Bishops*, 167.

¹²⁰⁸ Zie voor de Kerk van Engeland: al eerder genoemde rapport *Episcopal Ministry. The Report of the Archbishops' Group on The Episcopate*, 233-261 ('Women in the episcopate') en 303-325 (Appendix IIIa: G. Carey, 'Women and the Episcopate. An Outline of the Theological Issues bearing upon the Ordination of Women to the Episcopate'). In de Kerk van Zuid-India, waarin ondanks de afwijzing van het kastenstelsel rangen en standen nog altijd een grote rol spelen, stuit het toelaten van vrouwen tot leidinggevende posities op verzet, omdat het in strijd zou zijn met de Indiase cultuur. Zie P. Gallup, 'Renewal in Unity: a Case Study from South India', in: T.F. Best (ed.), *Beyond Unity-in-Tension. Unity, renewal and the community of man and women* (Faith and Order Paper 138), Geneva 1988, 75-82.

Het luistert bij een ordinatie dus nauw wie op welk moment wat doet. Ook op dit punt is de ordinatiepraktijk van de vroegchristelijke gemeente, zoals die beschreven wordt in de Apostolische Traditie van Hippolytus, uiterst leerzaam. Kenmerkend daarvoor zijn onder meer de volgende elementen: de bisschop wordt genomineerd en gekozen door heel het volk (*ab omni populo*); alle aanwezige bisschoppen leggen de ordinandus de handen op, terwijl de plaatselijke presbyters er zwijgend bij staan; na de consecratie begroeten allen de nieuwe bisschop met de vredeskus (*omnes os offerant pacis*).¹²⁰⁹ Vergelijken we daarmee de rolverdeling in de afgedrukte orden, dan valt op, dat er nogal wat verschoven is. Zo is de verkiezingsprocedure overal losgemaakt van de ordinatie; alleen ECUSA vermeldt dat het volk betrokken is geweest bij de verkiezing; in de CSI-familie wordt bij de presentatie uitdrukkelijk gevraagd of het volk instemt met de verkiezing c.q. ordinatie van de nieuwe bisschop, terwijl in de orde van CS bij de presentatie ('announcement') wel verwezen wordt naar de verkiezing, maar niet duidelijk wordt gemaakt hoe die heeft plaatsgevonden. In elk geval is de gemeente op dit moment niet in beeld.¹²¹⁰ Daar staat tegenover dat in diezelfde CS het tweede deel van het consecratiegebed, dat traditioneel alleen door de bisschoppen wordt uitgesproken, door allen wordt meegebeden. En wat de participatie aan de handoplegging betreft, in drie van de vier door ons onderzochte ordinatieliturgieën is die voorbehouden aan bisschoppen, terwijl alleen in CSI ook presbyters aan de handoplegging kunnen deelnemen. We krijgen dus een nogal gevarieerd beeld van de wijze waarop bisschoppen, presbyters en gemeenteleden bij de ordinatie zijn betrokken. Dat heeft allerlei oorzaken - theologische, sociaal-historische en culturele¹²¹¹ - maar het resultaat was, dat in de loop der eeuwen de rol van het gemeentelid steeds kleiner werd. Dat neemt overigens niet weg, dat verschillende vroegchristelijke elementen van de ordinatie, zij het soms in rudimentaire vorm, bewaard zijn gebleven. Het zijn juist deze elementen die op basis van een grondige ecclesiologische heroriëntatie in de nieuwere ordinatieliturgieën weer worden benadrukt.

---

¹²⁰⁹ In de inleiding op zijn *forma* voor de bisschopswijding geeft Hippolytus duidelijk aan hoe de rollen verdeeld dienen te worden: 'Men moet tot bisschop ordineren iemand die door *het hele volk* gekozen en onberispelijk is. Als hij na zijn nominatie aanvaard is door *allen*, zal *het volk* op de dag van de Heer bijeen komen, samen met heel het *presbyterium* en met de *bisschoppen* die aanwezig zijn. Met instemming van *allen* zullen *dezen* hem de handen opleggen en het *presbyterium* zal er omheen staan en stil zijn. En *allen* zullen het stilzwijgen bewaren, in hun hart biddend om de neerdaling van de Geest. En *één* van de aanwezige *bisschoppen* zal op verzoek van *allen* hem die tot *bisschop* geordineerd wordt de handen opleggen en bidden, zeggend...' Hippolytus, t.a.p. (cursivering J.K.) Zie voor een grondige analyse van Hippolytus' ordinatieliturgie J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, 28-39.

¹²¹⁰ In het rapport van de dialoog over het bisschopsambt tussen de lutherse en de room-katholieke kerk in Zweden wordt gezegd dat *the laity* in 1963, na ruim vier eeuwen buiten spel te hebben gestaan omdat de koning de bisschoppen benoemde, het recht kreeg om te participeren in de bisschopsverkiezing. Ook in de eerste eeuwen van de Zweedse kerkgeschiedenis werd de bisschop gekozen door het volk. Zie *The Office of Bishop* (LWF Studies), Geneva 1993, 52 (42).

¹²¹¹ Zie E. Schillebeeckx, *Pleidooi voor mensen in de kerk*, Baarn 1985, passim.

ROLVERDELING IN DE VIER AFGEDRUKTE ORDEN¹²¹²

- a. Voorganger/ordinator: presiding bishop/aartsbisschop/moderator: alle orden
- b. Presentatie (niet in CS):
  - Twee (1958) of drie (1962) presbyters van het bisdom: CSI
  - Vertegenwoordigers diocees: priesters en leken: ECUSA
  - Twee bisschoppen: ASB
- c. Participanten in de handoplegging:
  - Moderator + bisschoppen: alle orden (CSI ook presbyters)
  - Aartsbisschop + 'assistants' (CS)
  - Aartsbisschop + 3 bisschoppen (ASB, ECUSA)
- d. Gemeente:
  - Bij presentatie (CSI, ECUSA: voor dienst van het Woord; ASB: erna)
  - Bij credo, na prediking (CSI, ASB)
  - Bij gebeden: stil gebed (CSI, ASB, ECUSA), litanie (ASB, ECUSA), Veni Creator (CSI, ASB, ECUSA)
  - Bij ordinatiegebed: gebed na epiclesse (CS)
  - Bij receptie: alleen ECUSA
  - Bij installatie (chair): CSI
  - Bij vredegroet: ECUSA
- e. De ordinandus:
  - Bij examination/ondervraging: alle orden
  - Bij credo: als voorganger (ECUSA, CS)
- f. De nieuwe bisschop:
  - Bij vredegroet (ECUSA)
  - In eucharistie: voorganger (ECUSA)
  - Bij wegzending/zegen

2.3 DE LITURGIE

We gaan nu de verschillende onderdelen van de ordinatieliturgie langs en letten daarbij vooral op de voor iedere traditie karakteristieke accenten. We besluiten dit onderdeel van onze studie met een beschrijving van het profiel van de 'ideale' bisschop, zoals dat valt af te lezen uit de verschillende ordinatietradities, hier besproken.

2.3.1 INTOCHT EN VOORBEREIDING

Zoals bij iedere liturgische viering, is ook bij de bisschopswijding het openingsritueel van cruciale betekenis, omdat het in belangrijke mate bepalend is voor het karakter van de dienst: het maakt de verschillende relaties zichtbaar tussen ambtsdragers en gemeenteleden, tussen de lokale gemeente en de bredere verbanden van de

---

¹²¹² Zie ook H.-M. Legrand: 'La Realisation de l'église' in: B. Laurent/F. Refoulé, *Initiation à la pratique de la théologie*, Tome III: Dogmatique 2, Paris, 1986, 195-201 ('Le déroulement d'une ordination épiscopale, et l'ecclésiologie dont elle témoigne').

kerk.¹²¹³ Behalve in CSI wordt in alle orden vermeld dat de dienst begint met een ‘entry’ (ASB), of ‘entrance’ (ECUSA), ook wel processie genoemd (CS), symbool van het godsvolk, dat biddend en zingend op weg is naar het Koninkrijk,¹²¹⁴ maar verschaald tot een min of meer plechtige entree van de geestelijkheid. Dat komt ook tot uiting in de afgedrukte orden: in de anglicaanse is alleen sprake van ‘ministers’ (ASB) of ‘bishops and other ministers’ (ECUSA). In de lutherse CS nemen behalve bisschoppen en priesters ook diakenen en ‘lay people’ aan de processie deel, evenals koorzangers en zelfs een notaris. In alle tradities klinkt op dit feestelijke moment zang en muziek: hoe zou het anders kunnen, als God zijn volk komt ‘bezoeken’? Dan volgt de eigenlijke voorbereiding, in alle orden ‘preparation’ genoemd. Na een doxologie, met in CS - goed luthers - een verwijzing naar de doop, en daarmee naar het priesterschap van alle gelovigen als de basis van iedere ambtstheologie,¹²¹⁵ volgen woorden van schuldbelijdenis, genadeverkondiging en bemoediging. In CSI klinkt na de *collect of purity*, afkomstig uit het BCP, het groot Gloria of één van de alternatieven: het *Trishagion* of een doxologie naar Apocalyps 5, ‘the Liturgy of the Lamb’.¹²¹⁶

2.3.2 DE PRESENTATIE

Dit onderdeel vormt de inleiding op de ordinatie. Met evenveel recht kan men echter, zoals het CSI-ordinale doet, spreken van de laatste etappe van de verkiezing door het volk.¹²¹⁷ De overgang van verkiezing naar ordinatie is dan ook vloeiend. Vaak wordt tijdens de presentatie terugverwezen naar de verkiezing.

¹²¹³ Zie D.R. Holeton, *Anglican Orders and Ordinations*, 58: ‘The opening moments of any liturgical celebration greatly influence the way in which the entire rite will be understood by all participants. For this reason, what is usually called the entrance or gathering rite has, at an ordination, an important role to play in revealing the diversity of the various members of the assembly in their relation to the ordination candidates and to the wider constituency of the diocese or Province’.

¹²¹⁴ Zie P. de Haes, ‘De theologische zin van de processie’, *Tijdschrift voor Liturgie* 44 (1960), 193-200; *Liturgisch Woordenboek II*, ‘Processie’, k. 2280-2282; J.G. Davies (ed.), *A Dictionary of Liturgy and Worship*, 1972, 323v. Al wordt in de afgedrukte orde van de CSI niet over een processie gesproken, uit T.S. Garrett’s beschrijving van de liturgie van de CSI weten we dat de ‘Order for the Lord’s Supper’ - waarvan de ordinatie een onderdeel is - altijd begint met een processie naar het model van de ‘kleine intocht’ uit de byzantijnse liturgie, zoals die ook wordt gepractiseerd in de Kerk van Schotland. Zie T.S. Garrett, *Worship in the Church of South India*, London 1958, 20.

¹²¹⁵ Zie D.R. Holeton, *Anglican Orders and Ordinations*, 57: ‘During recent decades, many Christian traditions have come to a renewed understanding of the profound importance of baptism, not only as a rite of incorporation into the church but as the sacramental source of the church’s ongoing life and mission. This recovery has far-reaching implications for every aspect of the Christian life, and raises significant questions about the ways in which ministry is understood, and more specifically how the ordained ministries relate to the common ministry of all the baptized’.

¹²¹⁶ Garrett schrijft daarover: ‘In this instance the *ethos* of the CSI, in bringing together many different heritages is indicated by the fact that the *Gloria in Excelsis*, though originally written in Greek, has mainly Western associations, the second is Eastern with ancient Indian Christian tradition (bedoeld is: de traditie van de Thomas-christenen, JK) behind it, the third is one of those many biblical acts of worship characteristic of the reformed Churches’, T.S. Garrett, *Worship in the CSI*, 21.

¹²¹⁷ Zie *The Book of Common Worship*, New York/Madras 1962, *The Ordinal*, ‘General Principles’, 160, waar als eerste van de drie basiselementen van de ordinatie de presentatie van de kandidaten aan de

Dit gegeven geeft ons aanleiding om *de structuur van het ordinatieproces* iets nader te bezien. Al is die in hoofdlijnen overal dezelfde, de accenten worden per traditie verschillend gelegd, terwijl ook de terminologie telkens anders is. Uit de recente literatuur noemen wij drie voorbeelden, steeds uit een andere traditie.

Volgens Bradshaw zijn in het ordinatieproces volgens de gereformeerde traditie de volgende elementen te onderscheiden:¹²¹⁸ de inwendige roeping of *vocatio interna*, voorwaarde voor de uitwendige roeping of *vocatio externa*, die vervolgens gestalte krijgt in vier momenten: de *nominatio* (voordracht), de *examinatio* (onderzoek), de *electio* (verkiezing) en de *ordinatio* (bevestiging). De precieze vorm van deze elementen en de volgorde waarin ze plaatsvinden zijn van kerk tot kerk verschillend. Maar typerend voor de gereformeerde traditie zijn in elk geval het accent op de inwendige roeping van Godswege, het onderzoek door de kerkelijke vergaderingen en de verkiezing door de gemeente. De presentatie geschiedt na de verkiezing, ruim voor de bevestiging, waarbij de mogelijkheid bestaat bezwaren in te dienen.

J.F. Puglisi hanteert bij de bespreking van de structuur en de ontwikkeling van de vroeg-christelijke ordinatieritus¹²¹⁹ een indeling in drieën, die hij overigens niet steeds op dezelfde wijze benoemt:¹²²⁰ *electio* (door volk en geestelijkheid, 37, ook wel *vocatio* genoemd, 203, 206), *ordinatio* (door oplegging der handen, 37, ook *epiclesis* genoemd, 206/7), *jurisdictio* (ook ambtsaanvaarding genoemd, 37, of *missio*, 206/7). De presentatie wordt in zijn analyse niet genoemd, omdat zij in de vroege kerk de vanzelfsprekende afsluiting vormde van de *electio*. Een aparte presentatie was niet nodig omdat de bisschop door volk en geestelijkheid gekozen werd om vervolgens met vreugde door de gemeente en de universele kerk, vertegenwoordigd in de aanwezige bisschoppen, te worden begroet en ontvangen (de *receptio*).¹²²¹ Maar het ordinatieproces is pas voltooid wanneer de bisschop, die gezien wordt als een gave van God, nu ook daadwerkelijk midden tussen de mensen zijn ambt aanvaardt (*jurisdictio*), door de gemeente voor te gaan in de viering van de eucharistie. De samenhang tussen *ordinatio*, *jurisdictio* en eucharistie is ecclesiologisch belangrijk, omdat daarin tot uitdrukking komt dat de relatie tussen ambtsdrager en gemeente haar oorsprong en voeding vindt in de door de Geest bewerkte onderlinge *koinonia* - en niet in daarvan losgemaakte politieke of juridische verhoudingen (zoals in de latere middeleeuwen).

Het is precies dit derde aspect van de ordinatie, dat momenteel ook in de Anglicana sterk benadrukt wordt, met name door Bradshaw.¹²²² Deze structureert het ordinatieproces naar de drieslag *vocatio - ordinatio - recognitio*. Het laatstgenoemde onderdeel omschrijft hij als 'the final recognition by the people of the newly ordained's ministerial role among them, expressed in their acceptance of his or her performance of the liturgical functions belonging to that office'.¹²²³ Het is duidelijk wat het ecclesiologisch belang is van de *recognitio*: de

---

bisschop wordt genoemd, maar met de toevoeging: 'this being the last step in the process of choice of them by the whole Church'.

¹²¹⁸ Zie P.F. Bradshaw, 'The Reformers and the Ordination Rites' in W. Vos/G. Wainwright, *Ordination Rites*, (Studia Liturgica 13) 1980, 100.

¹²¹⁹ J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry. A Comparative Study*, I, 37, 200, 206/207.

¹²²⁰ Vergelijk b.v. J.F. Puglisi, *a.w.* 37: election - ordination - taking of office, met 206: election (*vocatio*) - *epiclesis* (imposition of hands) - *jurisdiction* (*missio*).

¹²²¹ J.F. Puglisi, *a.w.* 195v, 200v.

¹²²² Zie P.F. Bradshaw, 'The Liturgical Consequences of Apostolicae Curae for Anglican Ordination Rites', in: R.W. Franklin (ed.), *Essays on the Centenary of Apostolicae Curae 1896-1996*, London, 1996, 75-86 (86) en *idem*, 'Ordination as God's Action through the Church' in: D.R. Holeton (ed.), *Anglican Orders and Ordinations*, 9.

¹²²³ P.F. Bradshaw, 'The liturgical Consequences of Apostolicae Curae', 86.

geordineerde ambtsdrager c.q. bisschop kan alleen maar functioneren als hij geaccepteerd is door de plaatselijke gemeente. Nu was die acceptatie impliciet ook al aan de orde geweest in de presentatie¹²²⁴ voorafgaande aan de consecratie, maar dat lijkt toch niet meer te zijn dan een formaliteit. Wil de *recognitio* door de gemeente reële betekenis hebben, dan vraagt dat in elk geval om een zorgvuldige verkiezingsprocedure, waarin de plaatselijke kerk/gemeente een duidelijke stem heeft, zodat de presentatie meer inhoudt dan een eerste kennismaking met een van bovenaf benoemde bisschop. Ook op dit punt valt er veel te leren van de praktijk in de vroege kerk, zoals beschreven door Hippolytus, volgens wie de bisschop gekozen wordt door het hele volk,¹²²⁵ of door Cyprianus, die nauwkeurig aangeeft welke partijen betrokken waren bij de verkiezing van de bisschop van Rome.¹²²⁶ Karakteristiek zijn ook de uitspraken van respectievelijk paus Celestinus I (422-432), dat men het volk geen bisschop moet opleggen die het niet wil en van Leo de Grote (440-461), dat hij die het hoofd van allen zal zijn, door allen gekozen moet zijn.¹²²⁷ In dit licht bezien moeten we vaststellen, dat in ASB deze grondregel niet of nauwelijks functioneert, dat in CS pas sinds kort 'leken' bij een bisschopsverkiezing betrokken zijn en dat in feite alleen in CSI en vooral in ECUSA sprake is van een 'democratisch' gekozen bisschop¹²²⁸ - al moet daarbij aangete-

¹²²⁴ Zo wordt zowel in ECUSA als in ASB tijdens de presentatie aan de gemeente gevraagd: 'Is it your will that we ordain N. a bishop?' en 'Will you uphold N. as bishop?'. In CSI vraagt de Moderator aan de gemeente: 'Do you trust that he is, by God's grace worthy to be consecrated? En de gemeente antwoordt: 'We trust he is worthy. To God be the glory!'. ECUSA had in haar concept-ordinale (1970) deze vraag overgenomen, maar in de definitieve komt hij niet meer voor. Ondanks de correcte toelichting bij de qualificatie 'waardig' - 'it does not mean that the person possesses such individual merit that he has earned ordination. It does mean that he is a person whom the Church regards as suitable for ordination and believes to have been called by God', *Prayer Book Studies* 20, 24 - heeft men het terecht beter geacht deze oude, uit de oosterse traditie afkomstige maar voor een moralistische uitleg vatbare, uitdrukking niet in de definitieve tekst op te nemen. Zie voor de betekenis van de uitdrukking *axios* c.q. *dignus*: P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, New York 1990, 24v.

¹²²⁵ J.F. Puglisi, *The Process of Admission* I, 28v, 79v.

¹²²⁶ Het betreft Cyprianus' verdediging van de door zijn rivaal Novatianus aangevochten verkiezing van Cornelius tot bisschop van Rome (251-253): 'Cornelius is bisschop geworden op grond van het oordeel (*iudicio*) van God en zijn Christus, op grond van het getuigenis (*testimonio*) van bijna alle clerici, op grond van de stemming (*suffragio*) onder het daar aanwezige volk en op grond van de collegialiteit (*collegio*) van oude ervaren priesters (=bisschoppen, JK) en oprechte mannen' (Ep. 55, 8, aan Antonianus). Vgl. K. Richter, 'Zum Ritus der Bischofsordination', *ALW* 17/18 (1975/6), 12 en P. Stockmeier, 'De bisschopskeuze door clerus en volk in de vroege kerk', *Concilium* 16 (1980) nr. 7, 7-13 (10); N. Sykes, refererend aan Eusebius' beschrijving van de verkiezing van Polycarpus van Smyrna, onderscheidt drie partijen: 'To the laity belonged the selection, to the clergy the approval and to the neighbouring bishops the appointment and consecration, thus effecting a harmonious blending of interests of the local church and of the Church universal', N. Sykes, 'The Election of Bishops', in G. Simon (ed.), *Bishops*, London 1961, 51-66 (52).

¹²²⁷ J.F. Puglisi, *The Process of Admission* I, 89.

¹²²⁸ In de Kerk van Zuid-India wordt een bisschop benoemd door een commissie, bestaande uit de Moderator en zes leden van het uitvoerend comité van de synode. De commissie is voor haar keuze gebonden aan de namen van de door de diocesane raad ter benoeming voorgedragen kandidaten (zie Constitutie, IV, 16-26). In ECUSA wordt een bisschop gekozen in een gezamenlijke bijeenkomst van alle diocesane geestelijken en een vertegenwoordiging van de parochies, zie J.R. Wright (ed.), *On Being a Bishop*, 168; Vgl. J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, III, 171v. Voor de procedure van de bisschopsbenoeming in de Kerk van Engeland: zie P.A. Welsby, *How the Church of England Works*, London 1985, 46, 'Appointment of Bishops'. Hoewel sinds 1977 de invloed van de kerk op het benoemingsbeleid is versterkt (een breed samengestelde kerkelijke benoemingscommissie stelt een tweetal op), heeft de koning nog altijd het laatste woord. Zie voor het ecclesiologisch effect van deze werkwijze: J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, III, 151 en voor een voorzichtig-kritische evaluatie ervan: *Episcopal Ministry. The report of the Archbishops' Group on The Episcopate*, London 1990, 221-225. In de Kerk van Zweden, tot voor kort een staatskerk, had de koning sinds de Reformatie het recht een door de diocesane raad voorgedragen kandidaat al of niet te benoemen, maar sinds 1963 worden bisschoppen gekozen door een gelijke verte-

kend worden dat democratie niet hetzelfde is als volkssoevereiniteit: 'Natuurlijk mag men aan de teksten die spreken over een bisschopskeuze door het volk niet overhaast de idee van een soort volksdemocratie toedichten, waarin alle macht van het volk uitgaat. Anderzijds is het ontoelaatbaar de desbetreffende uitspraken van hun waarde te ontdoen door ze te spiritualiseren of zelfs te negeren om een heersende praktijk te rechtvaardigen.'¹²²⁹

De presentatie vormt dus een essentieel element in het ordinatieproces: het geeft aan op welke wijze de kandidaat-bisschop geworteld is in de gemeenschap van het godsvolk. In de door ons onderzochte orden komen daarbij nogal wat verschillen aan het licht. Allereerst wat betreft het moment waarop de presentatie plaatsvindt: in CSI, ECUSA en CS tussen de voorbereiding en de dienst van de Schrift, in ASB tussen de dienst van de Schrift en de examinatie. In het eerste geval wordt de ordinatie aangekondigd maar nog niet voltrokken, in het tweede geval volgt de ordinatie direct op de presentatie. De eerste mogelijkheid verdient naar ons inzicht de voorkeur, omdat in de presentatie de *electio* door de gemeente bevestigd wordt en het voor de hand het moment waarop dat gebeurt zo snel mogelijk na de opening van de dienst, 'wanneer alles nog open is', te laten plaatsvinden. Na de dienst van de Schrift is het daarvoor toch eigenlijk te laat.¹²³⁰ Verder zijn er markante verschillen ten aanzien van het subject van de presentatie. In CSI zijn het drie presbyters¹²³¹ die de kandidaat-bisschop aan de Moderator (de voorzitter van de synode) presenteren en hem vragen over te gaan tot zijn consecratie. Dat het vertegenwoordigers van de lokale gemeenschap zijn die de presentatie verrichten, betekent dat de nieuwe bisschop niet van bovenaf werd benoemd, maar door de lokale gemeente zelf is geroepen. Iets dergelijks zien we in ECUSA, daar zijn echter behalve ambtsdragers ook gemeenteleden uit het diocees bij de presentatie betrokken. In ASB is de gang van zaken weer anders. Daar verrichten, naar anglicaanse traditie, twee bisschoppen de presentatie, als teken van collegialiteit. Aansluitend leest de notaris het koninklijk mandaat voor, dat de

---

genwoordiging van leken en geestelijken en door de diocesane raad, zie *The Office of Bishop. Swedish Lutheran-Roman-Catholic Dialogue* (LWF Studies), Geneve 1993, 86.

¹²²⁹ P. Stockmeier, 'De bisschopskeuze door clerus en volk in de vroege kerk', 7; Cf. J.E. Stam over Hippolytus: 'We must be careful not to read modern democratic principles and procedures into Hippolytus' terms', J.E. Stam, *Episcopacy in the Apostolic Tradition of Hippolytus*, Basel 1969, 17. Van belang is verder het artikel van G. Cereti, 'De oecumenische betekenis van de medewerking van de gelovigen bij de keuze van de bisschoppen', *Concilium* 16 (1980) nr. 7, 54-60. De auteur voert daarin op grond van de *communio*-ecclesiologie van Vaticanum II een pleidooi voor een grotere betrokkenheid van het volk bij bisschopsverkiezingen. Al in 1972 had H.-M. Legrand daarover een baanbrekend artikel geschreven: 'De theologische betekenis van de bisschopskeuze volgens het verloop daarvan in de oude kerk', *Concilium* 8 (1972) nr. 7, 39-50. Hoewel hij daarin de deelneming van de plaatselijke kerk in de keuze van haar bisschop een 'diepgaande katholieke eis' noemt, beschouwt hij het tegelijk als een misvatting hier van 'democratie' te spreken - en wel om drie redenen: (1) de bisschop is wel de vertegenwoordiger van zijn kiezers, maar tegenover hen is hij evenzeer de vertegenwoordiger van de hele kerk. (2) Hij heeft zijn mandaat niet van de kerk, maar van de Geest. (3) De bestaande wederkerigheid tussen hem en de kerk is niet contractueel, maar gebaseerd op een geloofsbelijdenis die onttrokken is aan het criterium van de meerderheid.

¹²³⁰ De reden waarom in ECUSA de presentatie plaats vindt vóór de dienst van de Schrift is volgens het document *The Ordination of Bishops, Priests and Deacons* (Prayer Book Studie 20), 'that it is dramatically misleading to read the Bible passages and hear a sermon about ordination unless it has been made clear that an ordination really is to take place' (24).

¹²³¹ Althans in de herziene editie van het ordinale (1963); in de eerste editie (1958) geschiedde de presentatie door twee presbyters.

toestemming voor de consecratie bevat. Dan krijgt ook de gemeente het woord: zij mag haar instemming betuigen met de benoeming van de door een speciale commissie (na geheime verkiezing) aangewezen kandidaat,¹²³² om hem vervolgens trouw te beloven. Tenslotte legt de kandidaat-bisschop de *declaration of assent* af, waarin hij zijn instemming betuigt met het katholiek-gereformeerde erfgoed van de Kerk van Engeland.¹²³³ Opvallend is dat in de lutherse Kerk van Zweden de presentatie - veelzeggend 'aankondiging' genoemd - door de aartsbisschop geschiedt. Daarin wordt overigens wel verwezen naar de verkiezing en de benoeming van de kandidaat. Hetzelfde gebeurt in CSI en ECUSA.¹²³⁴

We merken op dat de aanduiding van het ritueel waarop de presentatie gericht is, per traditie verschilt. In het CSI-ordinale presenteren de presbyters hun kandidaat-bisschop met de woorden: 'Reverend father in God, we present unto you this godly and welllearned man to be *consecrated* Bishop'. In het ECUSA-ordinale wordt bij de presentatie hetzelfde werkwoord gebruikt. In het CS-ordinale, dat geen presentatie vanuit de gemeente kent, leidt de aartsbisschop het ordinatiegebed in met de woorden: 'We are now to *ordain* NN bishop'. In het ASB-ordinale tenslotte presenteren twee bisschoppen de kandidaat met de woorden: 'Reverend father, we present N. to be *ordained and consecrated* to the office of bishop in the Church of God'. Op deze plaats gaan we niet in op de betekenis van dit verschil in terminologie,¹²³⁵ maar volstaan we met de opmerking dat de reden ervan te zoeken is in de verschillen in visie die men heeft op de verhouding tussen presbyter en bisschop. Omdat die verschillen een grote rol speelden in de unificatiegesprekken in Zuid-India, met name toen de vraag aan de orde kwam of presbyters mogen participeren in de handoplegging bij bisschopswijdingen, komen we er op terug bij de bespreking van het ordinatiegebed van de CSI.¹²³⁶

Het meest interessant is naar ons inzicht de opbouw en de formulering van de presentatie in ECUSA. Daarbij vallen vijf elementen te onderscheiden. Eerst stellen enkele vertegenwoordigers van het diocees de kandidaat voor aan de voorganger-bisschop, waarbij zij uitdrukkelijk te kennen geven dat zij als priesters en leken van het bisdom hun nieuwe bisschop vooral als 'chief pastor' zien. Nadat hem gevraagd is, de kandidaat te consacreran als 'bisschop in de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk', laat de voorganger de 'testimonials of the election' voorlezen. Vervolgens legt de kandidaat-bisschop een gelofte (*promise*) af, waarin hij uitspreekt te geloven dat de Heilige Schrift alles bevat wat nodig is tot ons heil en waarin hij belooft zich te voegen naar de leer, de discipline en de liturgie van de ECUSA.¹²³⁷

---

¹²³² *Supra*, p. 312 en noot 1228.

¹²³³ In de *Declaration of Assent* (zie de tekst op p. 312v., kolom 2) worden drie elementen genoemd die bepalend zijn voor het erfgoed van de Kerk van Engeland: 'the faith which is revealed in the holy Scriptures'; 'the catholic creeds'; en 'the historic formularies of the Church of England' (= de 39 artikelen, het BCP en het ordinale). In de inleiding (*Preface*) wordt op fraaie wijze zowel het katholieke als het reformatorische karakter van de Kerk van Engeland tot uitdrukking gebracht. Vgl. P. Avis, *The Anglican Understanding of the Church. An Introduction*, London, 2000, 50v. ('The Sources of Anglican Ecclesiology').

¹²³⁴ *Supra* p. 307, kolom 1 en 3.

¹²³⁵ *Supra*, p. 330 (par. 2.2.2, 'De naam').

¹²³⁶ *Infra*, p. 415.

¹²³⁷ Evenals voor de Kerk van Engeland geldt voor ECUSA behalve het vroegchristelijke credo vooral het *Book of Common Prayer*, inclusief het ordinale en de catechismus, als bron van gezag voor geloof en leven. Zie het hoofdstuk 'Historical Documents' (BCP-79, 864-878), dat de tekst bevat van de volgende

Daarna volgt - evenals in CSI - een dialoog waarin de gemeente gevraagd wordt of zij eventuele bezwaren naar voren wil brengen en, zo die er niet zijn, of zij instemt met de ordinatie van de kandidaat. Tenslotte roept de voorganger de gemeente op tot gebed, onder verwijzing naar Lucas 6:12, de gebedswake van Jezus in de nacht voorafgaande aan de roeping van zijn leerlingen/apostelen, en Hand. 1:24, het gezamenlijk gebed van de elf apostelen bij de verkiezing van Matthias.

Met name de verwijzing naar de verkiezing van Matthias is interessant, omdat die teruggaat op een zeer oude traditie. Zo klinkt in de zinsnede 'Gij, Heer, kenner van alle harten' uit het oudste gebed voor de bisschopswijding, dat ons is overgeleverd (van Hippolytus), duidelijk de echo door van Hand. 1:24. Verder kan men met J. Léquyer het verhaal van Matthias lezen als referentiepunt voor alle latere bisschopswijdingen.¹²³⁸ Daarbij zijn dan drie elementen van belang: de voortgang van het werk van de Twaalf, de deelname van de gemeente aan de verkiezing en de verwijzing naar degene die uiteindelijk Matthias verkiest: God. Dat dit laatste geen garantie is tegen ontrouw gedrag blijkt uit Hand. 1:20, de enige plaats in het boek Handelingen waar het woord *episkopè* valt - precies daar waar via een citaat uit Psalm 110:8 gezegd wordt dat de *episkopè* die door Judas voor bloedgeld verkwanseld was, nu moet worden overgenomen door een ander: omgaan met *episkopè* is gevaarlijk!¹²³⁹

Het gebed waartoe opgeroepen wordt blijkt de *Litany for Ordinations* te zijn, een recente tekst, bestaande uit een reeks voorbeden voor de kerk en haar dienst in de wereld.¹²⁴⁰ Nu is het bidden van de litanie op deze plek, nog vóór de lezingen en de examinatio, niet uitzonderlijk in de anglicaanse traditie: het gaat terug op het middeleeuwse ordinale van Salisbury, kreeg in BCP-1550 een plaats bij de diakenwijding en in 1662 ook bij de priesterwijding.¹²⁴¹ Maar wanneer men dat gebruik overneemt, bestendigt men daarmee wel een ontwikkeling die, begonnen in de middeleeuwen, er uiteindelijk toe geleid had dat de relatie tussen de litanie, het *veni creator spiritus* en het ordinatiegebed (een drievoudig snoer van gebeden) werd verbroken.¹²⁴² Dat ECUSA deze breuk niet hersteld heeft, maar zelfs nog verergert

---

documenten: Act. 5, Chalcedon-451 (over de twee naturen van Christus); het *Athanasianum*; *Preface BCP-1549*; 39 artikelen van het geloof; het *Chicago-Lambeth Quadrilateral* (1886, 1888).

¹²³⁸ Zie J. Léquyer, 'De bisschop en het volk in de ritus van de bisschopswijding', *Concilium* 16 (1980), nr. 7, 51.

¹²³⁹ De aanzet tot deze bespiegeling gaf A.W.J. Houtepen met zijn artikel 'Episkopè', in: Geen kerk zonder bisschop?, Zoetermeer 1997, 19, 28 en 37.

¹²⁴⁰ Zie voor de tekst van de litanie voor ordinaties: *The Book of Common Prayer according to the use of the Episcopal Church*, New York 1979, 548-551. Voor een commentaar: M.J. Hatchett, *Commentary on the American Prayer Book*, 1980, 530-532.

¹²⁴¹ Zie F.E. Brightman, *The English Rite I*, cxxxi-cxxxiv; In BCP 1550 werd alleen in de orde voor de diakenwijding de litanie op deze plek gebeden (na de presentatie, nog voor de lezingen), in BCP-1662 kwam ook bij een priesterwijding de litanie op die plaats terecht: om het mogelijk te maken dat diakenen en priesters in één en dezelfde dienst, en in hiërarchische volgorde, konden worden geordineerd, de diakenen na het epistel en de priesters na het evangelie. Zie Brightman, *The English Rite II*, 997.

¹²⁴² Bradshaw suggereert dat het bidden van de litanie aan het begin van de dienst, voor alle wijdingen uit, zoals dat in het westen voor het eerst wordt aangegeven in het romeinse sacramentarium Gelasianum (8^e eeuw), het gevolg is van de samenvoeging van romeins en gallicaans materiaal waardoor men de oorspronkelijke betekenis ervan niet meer verstond. Zie P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*. New York, 1990, 30-32 ('The prayer of the people'). Vgl. ook de in kolommen weergegeven structuur van de middeleeuwse ordinatieriten in P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, London 1971, 5.

door nu ook bij de bisschopswijding de relatie tussen litanie en ordinatie te verbreken, is te betreuren.¹²⁴³ Ook al omdat de litanie ten gevolge van deze verplaatsing een ander karakter krijgt: het accent komt meer op de voorbede te liggen dan op de aanbidding ‘samen met alle heiligen’. Zeker bij een bij uitstek oecumenische gelegenheid als een bisschopswijding, wanneer de eeuwen elkaar de hand reiken, is dat een verzwakking. Want juist dan heeft het bidden van de litanie als belijdenis van de *communio sanctorum* grote kracht. Wij komen daar nog op terug bij onze bespreking van de gebeden.

2.3.3 DE DIENST VAN DE HEILIGE SCHRIFT

Het hierbij afgedrukte schema bevat een overzicht van de schriftlezingen voor de door ons onderzochte ordinatieliturgieën. Wat betreft de sterk door de Anglicana gekleurde CSI-familie is het terwille van het hermeneutisch perspectief noodzakelijk ook de lezingen van het Anglicaanse BCP 1550 en 1662 (en de verschuivingen daartussen) aan te geven.¹²⁴⁴ Daarnaast zullen we ook incidenteel verwijzen naar:

A. De lezingen volgens Martin Bucers *De Ordinatione Legitima*, waarop Cranmer's ordinale (1550/1552) voor een belangrijk deel, ook in de keuze van de lezingen, teruggaat.¹²⁴⁵ Volgens Bucer kan er in ‘*nostra ecclesia*’ (Straatsburg) bij een ordinatie gekozen worden uit volgende schriftlezingen: uit de Brieven: Hand. 20:17-35; 1 Tim. 3; Ef. 4:1-16; Tit. 1:5-9. Uit de Evangelieën: Mat. 28:18-20; Joh. 10:1-16; Joh. 20:19-23; Joh. 21:15-17.¹²⁴⁶

B. De lezingen voor de bevestiging van een *minister* volgens het *Ordinal and Service Book* van de Kerk van Schotland (1931),¹²⁴⁷ dat bij de keuze van de lezingen voor het ordinale van CSI een niet onbelangrijke rol heeft gespeeld: Jes. 61:1-6; 1 Petr. 5:1-4; Joh. 21:15-17.

---

¹²⁴³ Temeer daar als argument voor deze verplaatsing wordt aangevoerd dat men overlading van het vervolg van de dienst wil vermijden. Zie *Prayer Book Studies* 20, 24; Vgl. het kritische commentaar van W.J. Grisbrooke in ‘Recent Ordination Rites in the Churches’ in: W. Vos/G. Wainwright eds.), *Ordination Rites*, 108-124 (115); Ook de liturgie van CSI heeft een litanie bij het begin van de dienst (als alternatief van het Gloria), maar daarbij gaat het om een vast onderdeel van de zondagse hoofddienst, te vergelijken met de ‘diakonale’ litanie in de orthodoxe liturgie, gezongen door de diaken. Een specifieke ordinatielitanie kent de CSI niet.

¹²⁴⁴ Zie F.E. Brightman, *The English Rite II*, 968-974 (priest), 998-1005 (bishop).

¹²⁴⁵ Bucers geschrift *De ordinatione legitima ministrorum ecclesiae revocanda* is opgenomen in zijn *Scripta Anglicana* (Basel, 1577), 238-259. Engelse vertalingen in D.F. Wright (ed.), *Common Places of Martin Bucer* (The Courtenay Library of Reformation Classics, 4), Appleford, 1972, 253-284 en (alleen het slotgedeelte) in: E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the Book of Common Prayer* (Alcuin Publications 55), Great Wakering 1974, 176-183. Zie voor een analyse van Bucers ordinatieliturgie: J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Priesthood II*, 1998, 39-53.

¹²⁴⁶ Overigens werden deze lezingen zowel gebruikt bij de ordinatie van presbyters die ‘regieren’, als bij presbyters ‘die im Worte arbeiten’. Onder de laatste categorie vallen volgens Bucer behalve de predikanten ook de bisschoppen (superintendenten of ‘Aufseher’), in feite presbyters met een pastorale opdracht voor de kerk in haar geheel. Zie W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen, 1970/1987, vooral 394-399.

¹²⁴⁷ *Ordinal and Service Book for Use in Courts of the Church of Scotland*, London, (1931, 1954 2^e editie), 14.

C. De lezingen van de belangrijkste lutherse ordinatieliturgieën uit de zestiende eeuw, vanwege de bij ons onderzoek betrokken bisschopswijding in de Lutherse Kerk van Zweden. Het betreft *Wittenberg* 1537 (Luther): 1 Tim. 3:1-7; Hand. 20:18-35; 1 Petr. 5:2-4¹²⁴⁸ en *Württemberg* 1547: Joh. 20:21-23; Hessen 1566: Mat. 28:18-20; Tit. 1:5-9; 2 Tim. 3:14-4:5.¹²⁴⁹

D. De bisschopswijding in de Hongaarse Gereformeerde Kerk. Daarbij moet aangekend worden, dat het dienstboek van 1985 geen schriftlezingen aangeeft, maar aanwijzingen voor 'preekteksten': Jozua 1:6-9; een groot aantal psalmen; Jes.41:10-13; Jes. 62:1-3; Hand. 20:28; Rom. 1:16; 1 Kor. 4:1-2; 1Tim. 3:1-7, Titus 1:7-9 en 2 Petr.1:10-11.¹²⁵⁰

---

¹²⁴⁸ Een belangrijke vernieuwing in vergelijking met het middeleeuwse ritueel was, dat Luther in zijn ordinatieliturgie (die na de preek plaatsvond) korte schriftlezingen invoerde tussen de preek en de onderzetting, voorafgegaan of gevolgd door een uiteenzetting van de taken van de predikant. Karakteristiek voor Luther is zijn keuze van 1 Tim. 3:1-7 en Hand. 20:17-35 als schriftlezingen en zijn parafrase daarbij: 'Hie höret ir, das uns, so Bischoue, das ist, Prediger vnd Pfarrer beruffen sind vnd sein sollen, nicht wird befehlen Gense oder Küe zuhuten, Sondern die gemeine, so Gott durch sein eigen blut erworben hat, das wir sie weiden sollen mit dem reinen wort Gottes, auch wachen vnd susehen, das nicht Wölffe und Rotten vnter die armen Schafe einreissen. Darumb nennet ers ein köstlich werck. Auch für vnser person sollen wir zuchtig und ehrlich leben, vnser Hauss, Weib, Kind vnd gesind Christlich halten und zihen' (W.A. 38, 427). De derde lezing, 1 Petrus 5:2-4 fungeert als *Sendungs-votum*, een zegenbede uitgesproken onder handoplegging ter afsluiting van het ordinatiegebed, waarmee de kerkelijke opdracht van de ordinandus wordt bekrachtigd. We merken op dat in Luthers orde geen evangelielezing voorkomt.

¹²⁴⁹ Nog altijd instructief in dit verband is het (inmiddels wel enigszins verouderde) artikel van F. Schulz, 'Evangelische Ordination. Zur Reform der liturgischen Ordnungen', *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 17, (1972), Kassel 1973, 1-54, een systematische bespreking van de belangrijkste (in kolommen afgedrukte) ordinatieliturgieën uit de lutherse traditie. De oudste drie, die van Wittenberg-1537 (Luther), Württemberg-1547 en Hessen-1566 staan afgedrukt op p. 2 van dit artikel. Uit de daar aangegeven schriftlezingen valt af te leiden, dat al vrij snel de accenten verschillend gelegd zijn. Op p. 23 van zijn artikel geeft Schulz daarvan de volgende samenvatting: 'Während bei *Luther*, der die Funktionen des neutestamentlichen Bischofs auf den evangelischen Prediger des Evangeliums übertrug, der Akzent auf dem vorbildlichen Wandel (1 Tim. 3), dem Wächteramt in der anvertrauten Gemeinde (Act. 20) und der Verantwortung vor dem Erzhirten (1 Petr. 5) lag, stellte die *Württembergische Ordnung* den auch im Römischen Ritus der Priesterweihe verwendeten Text von der Geistverleihung und Bevollmächtigung zur Sündenvergebung (Joh. 20) besonders heraus. Einen davon unabhängigen Ansatz zeigte die *Hessische Ordnung*. Sie modifizierte die Identifikation Pfarrer = Bischof durch die Analogie Pfarrer = "Älteste, so im Wort arbeiten". An erster Stelle betonte sie den weltweiten Auftrag (Mt. 28), forderte dann einen untadeligen Wandel (Tit. 1) und ermahnte zur schriftgemäszeren Lehre (2 Tim. 3)'. Een meer recent, maar minder gedetailleerd overzicht van de lutherse ordinatiepraktijk geeft U. Kühn, 'Die Ordination', in: H.-C. Schmidt-Lauber/K.H. Bieritz, *Handbuch der Liturgik*. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche, Leipzig 1995, 376-381. Een grondige analyse van de vroegste lutherse ordinatieliturgieën geeft J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 3-69, 'Liturgies of Lutheran Inspiration' (Luther, Bugenhagen, Bucer, L. Petri).

¹²⁵⁰ Zie Dienstboek Hongaarse Gereformeerde Kerk, 1985, 357. Opvallend genoeg: geen teksten uit de evangeliën.

DE RELATIE TUSSEN DE SCHRIFTFLEZINGEN VOLGENS HET BCP EN DE VIER IN DEZE STUDIE
BESPROKEN ORDINALIA

O.T.	1550/52	1662	CSI	ASB	ECUSA	CS
Diaken	---	---	Jes. 42:1-9	Jes. 6:1-8	Jer. 1:4-9 Sir. 39:1-8	---
Priester	---	---	Ez. 33:1-9	Jes. 61:1-3a Mal. 2:5-7	Jes. 6:1-8 Num. 11:16v	---
Bisschop	---	---	Ez. 34:11-16	Num. 27:15v	Jes. 61:1-8 Jes. 42:1-9	Jes 6:1-8 Jes 42:1v Jes 55:1v

EPISTEL	1550/52	1662	CSI	ASB	ECUSA	CS
Diaken	1 Tim. 3:8-16 Hand. 6:2-7	1 Tim 3:8-13 Hand. 6:2-7	1 Tim. 3:8-13	Rom. 12:1-12	2 Kor. 4:1-6 1 Tim. 3:8-13 Hand. 6:2-7	---
Priester	Hand. 20:17-35 1 Tim. 3:1-7	Ef. 4:7-13	1 Petr. 5:1-11	2 Kor. 5:14v	1 Petr. 5:1-4 Ef. 4:7,11-16 Filp. 4:4-9	---
Bisschop	1 Tim. 3:1-7	1 Tim. 3:1-7 Hand. 20:17-35	Hand. 20:28v	2 Kor. 4:1-10	Hebr. 5:1-10 1 Tim. 3:1-7 2 Kor. 3:4-9	Rom. 12:4-12 2 Kor. 4:1v 2 Tim. 1:6-14

EVANGELIE	1550/52	1662	CSI	ASB	ECUSA	CS
Diaken	---	Luc. 12:35-38	Luc. 12:35-38	Luc. 12:35-38	Marc. 10:35v	Luc. 12:35-38 Luc. 22:24-27
Priester	Mat. 28:18-20 Joh. 10:1-16 Joh. 20:19-23	Mat. 9:36-38 Joh. 10:1-16	Joh. 10:1-16	Joh. 20:19-23	Mat. 9:35-38 Joh. 10:11-18 Joh. 6:35-38	---
Bisschop	Joh. 21:15-17 Joh. 10:1-16	Joh. 21:15-17 Joh. 20:19-23 Mat. 28:18-20	Joh. 20:19-23	Joh. 21:15-17	Joh. 20:19-23 Joh. 17:1,18v Luc. 24:44-49	Mat. 9:35-38 Marc. 10:42-45 Joh. 10:14-16

Wat valt ons op in de keuze van de lezingen en wat valt daaruit af te leiden ten aanzien van de visie op het bisschopsambt?

2.3.3.1 DE LEZINGEN VAN DE CHURCH OF SOUTH INDIA

Als we uitgaan van CSI, ons referentiepunt, dan is het eerste wat genoemd moet worden het pastorale aspect van het ambt, zowel van de presbyter (Joh. 10:1-16, het evangelie van de goede Herder) als van de bisschop (Ez. 34, de profetie van Gods herderschap¹²⁵¹ - een lezing die nergens anders voorkomt!). Daarnaast krijgt, afgaande op de oudtestamentische lezing voor de presbyter (Ez. 33:1-9, over Ezechiëls roeping tot het wachtersambt) en de epistellezing voor de bisschopswijding (Hand. 20:18-35, Paulus' toespraak tot de oudsten van Efeze), het aspect van de waakzaam-

¹²⁵¹ CSI-1958 was de eerste episcopale kerk die in haar ordinale een lezing uit het Oude Testament opnam: danzij L. Newbiggin, die afkomstig was uit de Gereformeerde Kerk van Schotland, een kerk die gewend was bij ordinaties uit het Eerste Testament te lezen? Zie b.v. *Ordinal and Service Book for Use in Courts of the Church of Scotland*, 2e editie 1954, 14, waar Jesaja 61:1-6 staat aangegeven voor de ordinatie van een dienaar des Woords.

heid een sterk accent - in andere tradities niet zo nadrukkelijk aanwezig, maar wel een aspect met zeer oude, bijbelse en vroegchristelijke wortels.¹²⁵²

Het is interessant vast te stellen, dat genoemde CSI-lezing uit Hand. 20, waarin de *presbyteroi* van Efeze aangesproken worden als *episkopoi*, afkomstig is uit de anglicaanse traditie, waar hij om kerkpolitieke redenen nogal eens van plaats is veranderd. In eerste aanleg functioneerde Hand. 20:18-35 in BCP 1550/52 als epistellezing voor de priesterwijding, waarschijnlijk onder invloed van Bucer, die deze perikoop ook vermeldt.¹²⁵³ Kijken we dan naar het ordinale van BCP 1662, dan zien we dat deze perikoop daar niet meer vermeld staat bij de priesterwijding, maar bij de ordinatie van een bisschop. Ook al kan men met een zeker recht achter die verplaatsing anti-presbyteriaanse overwegingen vermoeden, zoals J.M. Barkley doet - niet de presbyter, maar de bisschop is de eigenlijke opziener¹²⁵⁴ - waarschijnlijk heeft T.S. Garrett, medeopsteller van het CSI-ordinale, evenzeer gelijk, wanneer hij stelt dat de CSI met de opname van juist deze perikoop in haar orde voor de bisschopswijding wilde aangeven, 'that bishops are only presbyters'.¹²⁵⁵ Overigens is de toch enigszins ambigue perikoop Hand. 20:18-35 uit de meeste nieuwere anglicaanse ordinalia verdwenen, terwijl we hem in de lutherse traditie nog veel tegenkomen.¹²⁵⁶

---

¹²⁵² Het is vooral de *Groupe des Dombes* geweest, die aandacht heeft gevraagd voor dit aspect van het ambt van *episkopè*, hetgeen meteen al tot uiting komt in de ondertitel van zijn rapport *Le ministère épiscopal. Reflexions et propositions sur le ministère de vigilance et d'unité dans l'Eglise particulière*, Taizé 1976. Zie ook G.G. Blum, 'Apostolische Tradition und Sukzession bei Hippolyt', *ZNW* 55 (1964), 102v. De auteur citeert daar een passage uit het voorwoord van Hippolytus' *Refutatio omnium haeresium*, waarin over het wachtersambt van de bisschoppen gesproken wordt in de context van de bestrijding van de heresie. Op de vraag hoe de heresie weerlegd moet worden antwoordt Hippolytus: 'Geen ander zal ze weerleggen dan de in de kerk overgeleverde Heilige Geest, die de apostelen als eersten ontvingen om er vervolgens de rechtgelovigen in te laten delen. Wij hebben als hun opvolgers deel aan dezelfde gave van het hogepriesterschap en van de leer en omdat wij tot wachters van de kerk zijn aangesteld sluiten wij onze ogen niet en verzwijgen wij de rechte leer niet' (Praefatio, 6).

¹²⁵³ In zijn *De Ordinatione Legitima*, zie E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the Book of Common Prayer*, 177.

¹²⁵⁴ 'The reason for the changes in the lections (...) was to exclude the Presbyterians, who maintained that 'presbyter' and 'bishop' were one Order. Consequently Acts 20, Matt. 28, and John 20 were omitted in the case of p resbyters, and placed for the first time in the rite for bishops', J.M. Barkley, 'Epicopate and Presbyterate in the Anglican Ordinal', *SJT* 11 (1958) 139.

¹²⁵⁵ T.S. Garrett, 'The Ordinal of the Church of South India', *SJT* 12 (1959), 408. Niet zonder humor schrijft de auteur daar: 'If it (nl. Hand. 20:18-35, J.K) is assigned to presbyters' ordination it may imply that presbyters are also bishops: if it is assigned to bishop's consecration it may be taken to mean that bishops are only presbyters'. Overigens realiseren men zich wel dat het gesprek tussen deze beide auteurs gevoerd wordt tegen een dubbele achtergrond: enerzijds het debat binnen de Anglicana over de 'geldigheid' van de ambten van de CSI, dat decennia lang de onderlinge verhoudingen heeft gefrustreerd, en anderzijds het gesprek tussen Anglicanen en Presbyterianen, dat in 1959 leek vast te lopen toen vooral de Presbyterianen massaal protest aantekenden tegen het rapport *Relations between Anglican and Presbyterian Churches* (1957), waarin ingrijpende voorstellen gedaan werden inzake hereniging. Ook hier bleek het bisschopsambt het grote struikelblok te zijn. Zie hierover o.a. P.A. Welsby, *A History of the Church of England 1945-1980*, Oxford 1984, 78-94 ('Church Relations'). Vgl. P. Staples, *The Church of England 1961-1980* (IIMO Research Pamphlet, no 3) Utrecht-Leiden, 1981, 103-106.

¹²⁵⁶ Zie b.v. het rapport van de Gemeinsame römisch-katholische evangelisch-lutherische Kommission, *Das Geistliche Amt in der Kirche*, Paderborn/Frankfurt am Main, 1982, 93v, over de lezingen voor de *Einführung* (c.q. *Installation*) van een bisschop in zijn nieuwe functie (te onderscheiden van de eenmalige *Ordination* bij zijn bevestiging als predikant): 'Bei den meist zur Wahl gestellten Lesungen finden sich neben den zur Ordination vorgesehenen Mt. 28, 18-20; Eph. 4,11-13; 2 Kor. 5, 18-20 vor allen: Apg. 20,28; 2 Tim 2, 1-3; 1 Petr 5, 2-4 (vgl. Sendungswort in der Ordination); Joh. 21,15-17 und weitere Lesungen'.

Wat betreft de evangelielezing voor de consecratie van een bisschop in CSI, Joh. 20:19-23: ook die is evenals de epistellezing, belast met de erfenis van het theologisch debat tussen episkopalen en presbyterianen in de Kerk van Engeland. Kon Bucer, de belangrijkste bron van Cranmer, nog in een zekere argeloosheid voor de ordinatie van zowel 'lerende' als 'regerende' presbyters vier evangelielezingen ter keuze aangeven: Mat. 28:18-20, Joh. 10:1-16, Joh. 20:19-23 en Joh. 21:15-17,¹²⁵⁷ Cranmer maakt in zijn ordinale van 1550 al een onderscheid: de eerste drie lezingen, uit Mat. 28, Joh. 10 en Joh. 20, bestemt hij voor de priesterwijding, terwijl hij Joh. 21:15-17 aan de bisschopswijding verbindt,¹²⁵⁸ met Joh. 10 als alternatief - daarmee suggererend dat zowel de presbyter als de bisschop voor alles pastor is. In BCP 1662, na de overwinning op de Presbyterianen, zien we dan dat Joh. 20 verplaatst is van de priesterwijding naar de bisschopswijding en dat Joh. 10, met Mat. 9:36-38 als alternatief, definitief aan de priesterwijding verbonden is. De reden van deze verplaatsing laat zich raden: alle teksten met een duidelijke opdracht aan de apostelen worden exclusief op de bisschop toegepast: zij (en niet de presbyters) zijn de opvolgers van de apostelen.¹²⁵⁹

Kijken we nu naar de plaats van Joh. 20 in het ordinale van CSI (en in die van ASB en ECUSA, want alle drie zijn ze geworteld in BCP), dan constateren we drie dingen. Ten eerste, dat CSI Joh. 20:19-23 aangeeft voor de consecratie van een bisschop (conform BCP1662, maar zonder de daarachter schuilgaande 'hoogkerkelijke' interpretatie over te nemen!), vervolgens dat ASB deze passage aanwijst voor de priesterwijding (conform het 'gereformeerde' BCP-1552) en tenslotte, dat ECUSA (met het 'hoogkerkelijke' BCP-1662 én het 'laagkerkelijke' CSI-ordinale) Joh. 20 reserveert voor de bisschopswijding. Conclusie: evenals Hand. 20 kan men Joh. 20:19-23 zowel in presbyteriale richting interpreteren als in episcopale. En dat is precies wat de kerk van Zuid-India wilde: de verstarde ambtstradities doorbreken om ze in dienst te stellen van een nieuwe, door de Geest geïnspireerde missionaire kerk.

Dat komt op fraaie wijze tot uiting in het al genoemde debat tussen T.S. Garrett en J.M. Barkley.¹²⁶⁰ Eerstgenoemde, bisschop van de CSI, wijst zijn presbyteriaanse criticus erop, dat Joh. 20:19-23 niet alleen fungeert als schriftlezing bij de consecratie van een bisschop, maar dat dit evangelie óók doorklinkt in het gebed c.q. de handoplegging bij de ordinatie van een priester in de kerk van Engeland en een presbyter in de CSI: 'altogether Scripture in this matter of interpretation appears to be a two-edged sword'¹²⁶¹ - waarna hij er tenslotte op

¹²⁵⁷ Zie E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the Book of Common Prayer*, 177v.

¹²⁵⁸ Joh. 21:15-17 is, ook na 1662, dé evangelielezing gebleven voor de priesterwijding in de Kerk van Engeland, tot op vandaag (zie ASB 1980).

¹²⁵⁹ Daarom moest ook Mat. 28:18-20, vóór 1662 één van de evangelielezingen voor de priesterwijding, in 1662 verhuizen naar de bisschopswijding, eveneens vanwege de nadrukkelijke verwijzing naar de apostelen. Uit de nieuwere anglicaanse ordinalia is deze lezing overigens verdwenen, waarschijnlijk op tekstkritische gronden. Alleen in lutherse orden komen we Mat. 28 nog dikwijls tegen, althans in het Duitse taalgebied. Zie het overzicht bij F. Schulz, 'Evangelische Ordination', *JLH* 17 (1972), Kassel 1973, 10 en 11.

¹²⁶⁰ Zie J.M. Barkley, 'Episcopate and Presbyterate in the Anglican Ordinal', *Scottish Journal of Theology* 11 (1958), 134-149 en T.S. Garrett, 'The Ordinal of the Church of South India', *Scottish Journal of Theology* 12 (1959), 400-413.

¹²⁶¹ T.S. Garrett, 408. De auteur denkt wat de kerk van Engeland betreft aan de tekst: 'Receive the Holy Ghost for the office and work of a Priest in the Church of God, now committed unto thee by the imposi-

wijst, dat in de avondmaalsprefatie, die zowel bij de ordinatie van presbyters als bij de consecratie van een bisschop gebeden wordt, het woord van Jezus uit Joh. 20:21 klinkt: ‘gelijk de Vader Mij gezonden heeft, zend Ik ook u’.¹²⁶² Bisschop L. Newbigin had al in 1952 de theologische verantwoording van deze liturgische beslissingen gegeven in zijn geschrift *The Household of God*. Hij schrijft daarin dat de CSI het dilemma tussen de ‘klassiek-katholieke’ opvatting van de apostolische successie (beslissend is de ononderbroken episcopale overdracht van de ambtsgenade) en de ‘protestantse’ (beslissend is de overdracht van de zuivere leer) wilde doorbreken door op een ‘derde weg’ te wijzen: de weg van de Geest; en hij citeert daarbij Joh. 20:21-23, de evangelielezing voor de bisschopswijding: ‘The wholeness of the Church is thus not to be sought for simply in a tension between the two elements which we have roughly characterised as Catholic and Protestant. There is a third term which both of them have tended to forget. When the risen Lord bestowed the apostolic commission upon the Church and empowered it to continue His mission, the very heart of His act lay in the bestowal of the Holy Spirit. “Jesus therefore said to them again, Peace be unto you: as the Father hath sent me, even so send I you. And when he had said this, he breathed on them, and saith unto them, Receive ye the Holy Ghost: whose soever sins ye forgive, they are forgiven; and whose soever sins ye retain, they are retained”’. It is as anointed with the Spirit that they are bearers of His commission, and in no other way’.¹²⁶³ Vooral aan het adres van zijn protestantse lezers schrijft hij vervolgens: ‘The Church is not merely the witness to Christ; it is also the body of Christ. It is not merely the reporter of the divine acts of redemption; it is also itself the bearer of God’s redeeming grace, itself a part of the story of redemption which is the burden of its message’.¹²⁶⁴

2.3.3.2 DE LEZINGEN VAN DE CHURCH OF ENGLAND

Bekijken we nu de lezingen van ASB, dan vraagt allereerst Numeri 27:15-20, 22-23 onze aandacht. Het betreft hier een lezing die afkomstig is uit het morgengebed van de zaterdag voor zondag Trinitatis, de laatste van de drie Ember Days, de dag waarop vanouds geordineerd werd.¹²⁶⁵ Het Companion to the ASB schrijft over deze le-

---

tion of our hands. *Whose sins thou forgive, they are forgiven; and whose sins thou dost retain, they are retained.*’ In de CSI wordt gebeden: ‘Send down thy Holy Spirit upon thy servant NN, whom we, in thy name, and in obedience to thy most blessed will, do now ordain presbyter in thy Church, committing unto him to minister thy Word and Sacrament, to declare thy forgiveness to penitent sinners, and to shepherd thy flock’ (citaten uit/zinspelingen op Joh. 20:22 en 23 zijn cursief gedrukt).

¹²⁶² T.S. Garrett, 408: ‘At both the ordination of presbyters and the consecration of bishops the Proper Preface is “Through Jesus Christ our Lord, who gave authority to his disciples, saying, As the Father hath sent me, even so send I you.”’.

¹²⁶³ Zie J.E.L. Newbigin, *The Household of God*, London 1953 (Kirr Lectures, Glasgow 1952), 87-110 (‘The Community of the Holy Spirit’), 95.

¹²⁶⁴ J.E.L. Newbigin, *a.w.*, 94.

¹²⁶⁵ Het is opmerkelijk dat vrijwel alle oudtestamentische lezingen van de anglicaanse ordinalia afkomstig zijn uit de getijdendiensten van de *Ember Days* of *Quatertemperdagen*, de drie dagen van gebed en inkeer - woensdag, vrijdag en zaterdag - in de week na Pinksteren: zo komt de ASB-lezing voor de priesterwijding (Jes. 61:1-3a) uit het avondgebed van de zaterdag voor Trinitatis (de derde *Ember Day*); terwijl de lezingen voor de priesterwijding volgens ECUSA (Jes. 6:1-8 en Num. 11:16v) afkomstig zijn uit respectievelijk het morgengebed van Trinitatis en van de vrijdag voor Trinitatis (de tweede *Ember Day*) En wat de bisschopswijding betreft, de ASB -lezing (uit Num. 27) is afkomstig uit het morgengebed van de zaterdag voor Trinitatis, terwijl de ECUSA-lezing (Jes 61:1-8) is overgenomen uit het avondgebed van de zaterdag voor Trinitatis (de derde *Ember Day*). De reden daarvan moeten we zoeken in het feit, dat eeuwenlang in de Kerk van Engeland de ordinatie van diakenen en priesters plaats vond op *Ember Saturday*, de zaterdag na Pinksteren, aansluitend aan het morgengebed. Omdat men de gemeente ook al tijdens het voorafgaande morgengebed wilde bepalen bij de komende ordinaties, werd in 1922 het leesrooster voor de getijdendiensten herzien, zodanig dat gedurende de *Ember Days* de gebruikelijke doorgaande lezing van OT en NT

ing: 'Joshua is commissioned by Moses to be leader of the children of Israel by the laying on of hands. It emphasizes the authority of the bishop as leader'.¹²⁶⁶ Behalve de typisch anglicaanse voorliefde voor 'authority' en de overdracht daarvan via handoplegging, zal bij de keuze van deze perikoop ook wel meegespeeld hebben dat het leiderschap hier in de context staat van het herderschap: er moet na de dood van Mozes een nieuwe leider worden aangesteld, 'opdat de vergadering des HEREN niet zij als schapen die geen herder hebben' (vs 17), een motief dat terugkeert in Mat. 9:35-38, in BCP-1662 de evangelielezing voor de priesterwijding. Verder speelt het motief van het herderschap natuurlijk een belangrijke rol in Joh. 21:15-17, dat al sinds BCP-1550 als evangelielezing voor de bisschopswijding functioneert. Inderdaad is de bisschop in de Kerk van Engeland behalve centrum van gezag en eenheid vooral pastor:

He is the shepherd - not always the good shepherd, it is true - nevertheless, the shepherd. Such an image has persisted from apostolic days even into the twentieth century, of the bishop being the representative of the Good Shepherd, caring for, feeding, leading and loving the people of God in his charge.¹²⁶⁷

Hieraan moet nog toegevoegd worden, dat ook in het ordinale, samengesteld met het oog op de (tot twee keer toe afgewezen) vereniging van de Kerk van Engeland met de Methodisten, gekozen was voor Joh. 21:15-17 als evangelie voor de bisschopswijding¹²⁶⁸: een lezing, die in tegenstelling tot Joh. 20:19-23, niet belast is met de hypotheek van een verleden, vol wederzijdse strijd en pijn. Wanneer daar dan als epistellezing nog aan wordt toegevoegd 2 Kor. 4:1-10, waar Paulus spreekt over de schat in aardenvaten, dan roept dat niet het beeld op van een prelaat-kerkvorst, maar van een kwetsbaar dienaar van het evangelie, die voorleeft wat apostoliciteit ten diepste is: 'niet zo zeer een leer, die zo zuiver mogelijk bewaard moet worden, maar de sequela Jesu, het achterna gaan van Jezus in zijn boodschap, zijn leer en handelen'.¹²⁶⁹ Het is dan ook een hoopvol teken dat de keuze van juist deze epistellezing navolging heeft gevonden in andere kerken van de *Anglican Communion*.¹²⁷⁰

---

werd onderbroken door specifieke lezingen, toegesneden op de thematiek van het ambt. Zie de *Alternative Table of Lessons* in het BCP, p. XLIV. Toen later het vroegchristelijke gebruik om niet alleen bisschoppen, maar ook priesters en diakenen op zondag te ordineren in ere werd hersteld en er dus ook moest worden voorzien in lezingen uit het Oude Testament, lag het voor de hand daarvoor te kijken naar de lezingen voor de getijdendiensten van de *Ember Days*. Zo werd Num. 27 de torahlezing voor de bisschopswijding. Overigens verdient de praktijk van de Kerk van Engeland om de dagen voorafgaande aan de ordinatie te bestemmen als dagen van gebed en retraite brede navolging. Vgl. J. Connelly, 'Ember Days', in: J.G. Davies (ed.), *A Dictionary of Liturgy and Worship*, London, 1972, 168v.

¹²⁶⁶ R.C.D. Jasper and P.F. Bradshaw, *A Companion to the Alternative Service Book*, London 1986, 436.

¹²⁶⁷ P. Moore, 'The Anglican Episcopate - its Strength and Limitations', in P. Moore (ed.), *Bishops. But what kind?*, 131.

¹²⁶⁸ Zie *Anglican-Methodist Unity I, The Ordinal*, London 1968, The Ordination or Consecration of Bishops, 28.

¹²⁶⁹ E. Schillebeeckx, *Pleidooi voor mensen in de kerk*. 120.

¹²⁷⁰ Zie het overzicht in C. Buchanan, *Modern Ordination Rites*, (Grove Liturgical Studies 51), Nottingham 1987, 61v.

2 Kor. 4:1-10 wordt gelezen in ECUSA (1979) bij diakenwijding; in Nieuw Zeeland (1987) bij priesterwijding; in Japan (1987) en Zuid-Afrika (1984) bij bisschopswijding.

2.3.3.3 DE LEZINGEN VAN DE EPISCOPAL CHURCH IN THE USA

In de profetenlezing Jes. 61:1-8, afkomstig uit het avondgebed op de zaterdag voor zondag Trinitatis,¹²⁷¹ horen we dat de messiaanse vreugdebode zichzelf presenteert als de gezalfde evangelist, die uitgezonden wordt om het *jobel*-jaar uit te roepen: blijde tijding (*eu-angelion*) voor wie laag gezeten zijn, genezing voor gewonden en bevrijding voor gevangenen. Een profetie waarin Jezus zich herkend heeft (Luc. 4:14-30) en waaraan ook de gemeente en haar ambtsdragers mogen aflezen wat hun roeping is. Hoe pretentius zo'n lezing ook mag klinken bij een bisschopswijding, de kracht ervan is dat het ambt hier gezien wordt vanuit de belofte én de kritiek van het eschaton. Wat betreft de keuze van het evangelie Joh. 20:19-23, in de anglicaanse traditie eeuwenlang gelezen bij de consecratie van bisschoppen, moge, onder verwijzing naar wat we daarover schreven bij CSI en ASB,¹²⁷² volstaan worden met de aantekening dat de 'hoogkerkelijke' ECUSA op dit punt dichter bij de Kerk van Zuid-India staat dan bij haar moederkerk, de Kerk van Engeland: ook in het ordinale van CSI staat deze lezing aangegeven als evangelie voor de ordinatie van bisschop, terwijl ze in ASB-1980 vervangen is door de minder belaste perikoop Joh. 21:15-17. Als alternatieve evangelielezingen worden daarnaast genoemd Lucas 24:44-49a (de apostelen ontvangen de opdracht het evangelie te verkondigen aan alle volken) - gekozen in plaats van de klassieke, maar tekstkritisch onzekere lezing Mat. 28:18-20?¹²⁷³ - en Joh. 17:1-9; 18-21 (het hogepriesterlijk gebed), een lezing zonder precedent in de anglicaanse traditie - evenals de epistellezing Hebr. 5:1-10, waar eveneens het thema van de hogepriester ter sprake komt. Die perikoop vraagt tenslotte nog onze aandacht. Jezus wordt er getekend als de hogepriester, wiens handelen gekenmerkt wordt door compassie, kwetsbaarheid en solidariteit, wat overigens nog sterker zou uitkomen, wanneer het voorafgaande 4:14-15 erbij was getrokken. De keuze van deze lezing hangt, evenals die van Johannes 17, ongetwijfeld samen met het feit dat ECUSA in navolging van de Romana in haar ordinale het ordinatiegebed van Hippolytus heeft opgenomen, waarin het thema van het (sacerdotale) hogepriesterschap prominent aanwezig is.¹²⁷⁴ Waarom men nu juist Hebr. 5 gekozen heeft (en niet b.v. Hebr. 7 of 9) is niet duidelijk: de bisschop van Hippolytus vertoont niet bepaald de trekken van de hogepriester, zoals beschreven in Hebr. 5: hij is veel meer *God-ward* (als priester) gericht, dan *men-ward* (als broeder van mensen). In het wijdingsgebed wordt gebeden dat hij:

---

¹²⁷¹ *Supra*, noot 1265.

¹²⁷² *Supra* p. 346.

¹²⁷³ Speelt bij de keuze van Lucas 24:44-49 wellicht ook een door sommigen veronderstelde verwantschap mee tussen deze perikoop en 1 Clemens 42, waar de romeinse presbyter-bisschop Clemens (A.D. 96) in bewoordingen die afkomstig lijken uit de lukaanse traditie de presbyters van Corinthe herinnert aan de apostolische oorsprong van hun ambt? Vgl. W. Telfer, *The Office of a Bishop*, London, 1962, 56: 'When Clemens comes at last, in c.42, to the origin of the authority for the presbyterial office, it is to the Twelve that he appeals, with every appearance of having Matthew 28.19 or Luke 24.47-49 as his starting point'.

¹²⁷⁴ Zie *The Ordination of Bishops, Priests and Deacons* (Prayer Book Studies 20), New York 1970, 28v en L.L. Mitchell, *Praying Shapes Believing. A Theological Commentary on the Book of Common Prayer*, 247v.

uw heilige kudde zal weiden
en het hogepriesterschap voor U zal uitoefenen, onberispelijk,
door dag en nacht dienst te doen,
uw aangezicht voortdurend mild stemmen
en U de gaven offeren van uw heilige kerk.¹²⁷⁵

Verschillende commentaren onderstrepen intussen de oecumenische betekenis van het thema 'hogepriesterschap'.¹²⁷⁶ Tegelijk zijn ze van mening dat in het klassieke anglicaanse BCP het priesterlijk aspect van het bisschopsambt te weinig uit de verf kwam.¹²⁷⁷ Was de bisschop daar vooral pastor en leraar, in BCP-79 van ECUSA is hij ook hogepriester. De vraag is natuurlijk, welke interpretatie deze kerk, die tot voor kort 'Protestant Episcopal Church' heette, daarvan geeft. Opvallend is dat de commentaren op dit punt niet eenduidig zijn. We komen daar nog op terug bij de bespreking van het consecratiegebed van het ECUSA-ordinale,¹²⁷⁸ maar hier, waar het gaat over Hebr. 5 als epistellezing, zij al vast gezegd, dat de samenstellers het hogepriesterschap van Christus niet - zoals Hippolytus- in sacerdotiele, maar in ethische zin lijken te interpreteren en het als zodanig ten voorbeeld willen stellen aan de bisschop: ook hij is, evenals de schapen die aan hem toevertrouwd zijn, een zwak en zondig mens, daarom moet hij begrip hebben voor de zwakheden van anderen.¹²⁷⁹

Overigens, wie moeite heeft met Hebr. 5 en het priesterlijk aspect van het bisschopsambt, kan in plaats daarvan kiezen uit twee andere epistellezingen: 1 Timo-

---

¹²⁷⁵ Hippolytus, *Traditio Apostolica* 3 (ed. W. Geerlings, Fontes Christiani 1, 218). Overigens komt ook al in 1 Clemens het thema van de hogepriester op verschillende plaatsen ter sprake (36,1; 61,3; 64,1). Een opvallend verschil met Hippolytus is echter, dat bij Clemens de toon van Hebr. 5 (compassie) er in doorklinkt: 'Geliefden, dit is de weg waarop wij ons heil vinden: Jezus Christus, de Hogepriester van onze offers, de beschermer en helper van onze zwakheid' (36,1). Vgl. J.M.R. Tillard, *What Priesthood has the ministry?* (Grove Booklet on Ministry and Worship no 13), Bramcote, 1973, 21.

¹²⁷⁶ Zo luidt het commentaar bij de lezing van Hebr. 5 in Prayer Book Studie 20, 28: 'In the Ministry of the Word, in addition to some of the familiar passages and familiar themes, Hebrews 5 introduces the theme of the biblical high priesthood. As has been said before, such terms were often used in Christian antiquity to speak of the episcopate, and the same terminology occasionally occurs in Anglican sources (bedoeld is *Saeptus Officio*, 1897, het antwoord van de anglicaanse bisschoppen op de bul *Apostolicae Curae* van Leo XIII uit 1896. JK). The concept of the Bishop as Christian High Priest continues to be highly valued in large portions of the Christian Church. The Commission feels that it is a matter of serious ecumenical importance to restore this theme to a more explicit place in our rite'. Vgl. J.R. Wright, in *On Being a Bishop*, New York 1993, 23v.

¹²⁷⁷ Eén van de geestelijke vaders van het ECUSA-ordinale, H.B. Porter, schrijft in zijn bespreking van de lezingen voor de bisschopswijding: 'For bishops, references are not only made to apostles, shepherds, and the bishops of the Pastoral Epistles, but to Isaiah, Moses, the high priests, and Christ, the final High Priest. The high priestly theme has been prominent in traditional theology but scarcely articulated in the Book of Common Prayer.' Zie H.B. Porter, 'The Theology of the New Rites', *Anglican Theological Review* 54 (1972), 72. Hij voegt eraan toe, dat ECUSA de lezing Hebr. 5:1-10 niet, zoals de middeleeuwse theologie, associeert met het *character indelebilis* van de priester (vanwege het citaat van Psalm 110:4 in vs 6: 'gij zijt priester in eeuwigheid naar de orde van Melchizedek'), maar met de bisschop: deze is de eigenlijke priester, de hoge-priester, terwijl de gezamenlijke priesters van het bisdom het *presbyterium* vormen, 'the body of ordained associates, colleagues, and councilors who, since ancient times, have joined with the bishop in shepherding the flock, preaching the Word, and celebrating the sacraments.' (a.a. 73).

¹²⁷⁸ Zie *infra*, 426v.

¹²⁷⁹ Zo L.L. Mitchell, *Praying Shapes Believing*, 243v: 'Hebrews 5:1-10 points out that high priests are 'appointed to act on behalf of men in relation to God' and are themselves sinners who must deal gently with others. The reading also sets the example of Christ as high priest before the bishop-elect'.

teus 3:1-7 deze - samen met Titus 1:6-9 - door J. Roloff als ‘bisschopsspiegel’ aangeduide pericoop¹²⁸⁰ beschrijft de voorwaarden waaraan de *episkopos* moet voldoen. Het betreft hier de in reformatorische ordinalia meest voorkomende lezing - zowel bij Luther als bij Bucer als bij Cranmer komen we haar tegen¹²⁸¹ - maar het is ook de meest ‘ongemakkelijke’ lezing. In de commentaren bij het ECUSA-ordinale wordt over perikoop dan ook weinig of niets gezegd - uit verlegenheid, of vanwege de strenge eisen die aan de candidaat-bisschop worden gesteld? Wie durft zonder schaamte in deze spiegel te kijken? En hoe komt het, dat geen van de nieuwere ordinalia deze perikoop heeft overgenomen? Het is te gemakkelijk om het weglaten van dergelijke *unzeitgemäße* lezing alleen maar terug te voeren op de onwil van moderne mensen om hun handelen onder de kritiek van het NT te stellen, zoals F. Schulz doet.¹²⁸² Het kan ook zijn dat deze strenge woorden zonder goede hermeneutische sleutel wel tot een moralistische uitleg moeten leiden. Wellicht helpt Puglisi ons verder wanneer hij erop wijst dat er verwantschap in taalgebruik valt waar te nemen tussen de bisschopsspiegels van de Pastorale Brieven (1 Tim. 3:1-7; 2 Tim. 2:24v; Tit. 1:5-9) en het ordinatiegebed van Hippolytus: in beide komen uitdrukkingen voor als ‘onberispelijk’ en ‘zachtmoedig’, die behoren tot het taalveld van de offerdienst. Wat hier van de *episkopos* gevraagd wordt, aldus Puglisi, staat vlakbij Efeziërs 5:2, waar de gemeente opgeroepen wordt te wandelen in de liefde, ‘zoals ook Christus u heeft liefgehad en zich voor ons heeft overgegeven als offergave en slachtoffer, Gode tot een welriekende reuk’. Daarmee wordt het leven van de gemeente - en van haar ambtsdragers - uit de sfeer van de moraal gehaald en in de context van het offer, nader bepaald het dankoffer geplaatst: ‘through the exercise of the apostolic ministry, the ministerial life of charity becomes a liturgical act of thanksgiving to God’ (vgl. 2 Kor. 2:14-16).¹²⁸³

Of daarmee 1 Timoteüs 3:1-7 te redden valt als epistellezing voor een bisschopswijding in de één en twintigste eeuw, blijft een vraag. Maar of het privéleven van degene die geroepen is tot *episkopè* over mensen iets dient te weerspiegelen van de liefde van Christus, kan geen vraag zijn: het is een blijvende opdracht, waarover niet helder en duidelijk genoeg gesproken kan worden, al is het alleen maar met het oog op *hoi exoi*, de buitenstaanders. Boeiend in dit verband is daarom de parafraserende bewerking van de vijf in 1 Timoteüs 3 genoem-

¹²⁸⁰ J. Roloff, ‘Amt-Ämter-Amtsverständnis’ IV, in: TRE II, 523 (‘im Neuen Testament’).

¹²⁸¹ Zie b.v. P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 22: de pericoop 1 Tim. 3:1-7 fungeert als epistel in alle edities van BCP, met dien verstande dat hij in BCP-1550 staat aangegeven voor de ordinatie van zowel de priester als de bisschop en in BCP-1662 exclusief voor de bisschopswijding. Gaf het ordinale van ECUSA 1 Tim. 3:1-7 nog als alternatieve epistellezing, de Kerk van Engeland heeft deze pericoop niet meer opgenomen in haar ordinale van 1980. Vgl het overzicht in C. Buchanan, *Modern Ordination Rites*, 61v; J. Roloff, “Die gemeindeleitende Ämter” (Excurs) in *Der Erste Brief an Timotheus*, 1988, 185, vermeldt een citaat van Luther (WA 6, 440), waarin tussen de regels door iets doorklinkt van een motief dat Luther er wellicht ook toe kan hebben gebracht om 1 Tim 3 op te nemen in zijn ordinatieliturgie: de blijdschap over de afschaffing van het gedwongen celibaat: ‘Dasz nach Christi und der Apostel Einsetzen eine jegliche Stadt einen Pfarrer oder Bisschof soll haben, wie klärllich Paulus schreibt, Tit.1,5 und derselbe Pfarrer nicht gedrunge werde, ohne ehelichen Weib zu leben, sondern möge eine haben, 1 Tim. 3,2 und Tit. 1,6’.

¹²⁸² Zie F. Schulz, *Evangelische Ordination*, JLH (17), 1972, 23.

¹²⁸³ Aldus J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, I, 56v.

de criteria door M. den Dulk.¹²⁸⁴ De ‘opzichter’ (*episkopos* = iedereen die een leidende positie heeft, in of buiten de kerk, J.K.) ‘moet (1) voor alles van onbesproken gedrag zijn, zodat hij niet chantabel is. Hij wordt (2) geacht goed te kunnen omgaan met intimiteit. Als hij getrouwd is, moet blijken dat hij zich als man werkelijk kan toevertrouwen aan het gezelschap van één vrouw. Er wordt (3) in het algemeen een integere instelling verwacht. Dus in de omgang nuchter, verstandig, gewoon zichzelf, maar ook gastvrij en onderhoudend. En daarbij niet aan de drank en onbesuisd, maar juist inschikkelijk, niet agressief en zeker onbaatzuchtig. Hij wordt (4) geacht ook duidelijk te kunnen omgaan met autoriteit: hij moet zijn eigen leven zelfstandig kunnen organiseren. Iemand dus die zich voor zijn eigen huis eerlijk inzet en niet wegloopt voor de verantwoordelijkheden die daar voor hem liggen. Die ook kinderen erbij weet te betrekken, met elke vorm van menswaardigheid. Als iemand zich niet weet in te zetten voor zijn eigen huis, hoe zal hij dan kunnen zorgen voor de gemeente Gods? Een zekere ervaring (5) is beslist nodig. De kandidaat mag in ieder geval geen nieuwkomer zijn, opdat hij zich niet eerst argeloos breed maakt en dan vervolgens omvalt als er kritiek op hem wordt uitgebracht. Onderschat dit niet. Kritiek kan een buitengewoon kwaadaardige uitwerking krijgen. De kandidaat moet beslist een goed getuigenis hebben van de buitenwacht, opdat hij niet onmiddellijk omvalt als hij in opspraak komt. Als het eenmaal zover is zit hij in een valstrik die het kwaad zelf voor hem gespannen heeft’.¹²⁸⁵

Wellicht het meest bruikbaar is de vertaalslag die Hippolytus maakte: met grote pastorale wijsheid nam hij in zijn ordinatiegebed de teneur van de criteria volgens 1 Timoteüs over, maar dan in gebedsvorm. Zo verliezen ze hun karakter van voorwaarden vooraf en kunnen ze worden tot gaven van de Geest, die een bisschop niet uit zichzelf heeft, maar waar hij samen met de gemeente om moet vragen, wil hij als een gaaf en toegewijd mens zijn dienst temidden van de mensen kunnen verrichten.¹²⁸⁶

Het tweede alternatief is 2 Korintiërs 3:4-9, waar Paulus zichzelf ‘dienaar van een nieuw verbond’ noemt, niet van de ‘letter’, maar van de ‘Geest’. Deze lezing, afkomstig uit het avondgebed van de Kerk van Engeland op tweede *Ember Day*, de vrijdag na Pinksteren, komt verder in geen enkel ordinale voor.¹²⁸⁷ Niet onbegrijpe-

¹²⁸⁴ Zie M. den Dulk, *Een huis naast de synagoge. Herlezing van de brief aan Timoteüs met het oog op de gemeente*, Zoetermeer 2000, 86v.

¹²⁸⁵ Dat de pericop 1 Timoteüs 3:1-7 ook op een pastorale manier kan worden uitgelegd, bewijst het opstel ‘Biblical Patterns of Oversight’ van de *evangelical* bisschop John Taylor in zijn opstel ‘Biblical Patterns of Oversight’ in *Deliberate Oversight* (Grove Pastoral Series 46), Cambridge 1991, 4-9, waarin op fijnzinnige wijze aandacht gevraagd wordt voor vijf aspecten van het privéleven van hen die geroepen worden tot het ambt: *disposition, marriage, home life, reputation, christian experience*; het artikel besluit met de bemoedigende woorden: ‘If diffident Timothy could make the grade, and tempestuous Saul of Tarsus also, there must be hope for us all’ (9).

¹²⁸⁶ Op deze wijze kan men ook, met G. Wainwright, recht doen aan het *Anliegen* van het donatisme: ‘I have been equally impressed by the way in which traditional ordination prayers seek moral gifts for the ordinand. Against donatism, it is vital that the congregation’s salvation not be thought to depend on the worthiness of those who minister God’s sacraments to it. Yet the good example of a pastor has brought many people to God and his kingdom’. Zie G. Wainwright, ‘Some Theological Aspects of Ordination’, in: W. Vos/G. Wainwright (ed), *Ordination Rites*, 1979, 125-152 (139).

¹²⁸⁷ Bij Bucer fungeert 2 Kor. 3:6 - met 1 Kor. 4:1 en 1 Tim. 4:16 - als opschrift boven zijn verhandeling *De Ordinatione Legitima* - zie D.F. Wright, *Common Places of Martin Bucer* (The Courtenay Library of Reformation Classics, 4) Appleford, 254. Ongewettigd hangt dit samen met Bucers sterk pneumatologisch gekleurde ambtsleer.

lijk, want het gaat hier om een hermeneutisch moeilijk toegankelijke tekst, vol valkuilen en misverstand wekkende uitdrukkingen (anti-judaïsme, spiritualisme), reden waarom deze perikoop maar beter niet gelezen kan worden bij ordinaties. Wat niet wegneemt, dat het wel degelijk zinvol kan zijn dit woord van de apostel ter sprake te brengen als het gaat over het thema 'ordinatie'. Zo zegt het *Final Report* van ARCIC in het hoofdstuk 'Ministry and Ordination':

Just as the original apostles did not choose themselves but were chosen and commissioned by Jesus, so those who are ordained are called by Christ in the Church and through the Church. Not only is their vocation from Christ but their qualification for exercising such a ministry is the gift of the Spirit: 'our sufficiency is from God, who has qualified us to be ministers of a new covenant, not in a written code but in the Spirit' (2 Cor. 3, 5-6). This is expressed in the ordination, when the bishop prays God to grant the gift of the Holy Spirit and lays hands on the candidate as the outward sign of the gifts bestowed.¹²⁸⁸

Deze op zich correcte uitleg benadrukt echter slechts één aspect van de tekst (de kwalificatie voor het ambt van Godswegen): vanwege de genoemde andere, gemakkelijk tot misverstand aanleiding gevende aspecten, lijkt ons opname in een ordinale niet raadzaam.

2.3.3.4 DE LEZINGEN VAN DE CHURCH OF SWEDEN

De orde voor de bisschopswijding van CS-1988, die evenals de orden van CSI en de Anglicana structureel is ingebouwd in een dienst van Schrift en Tafel, heeft een nieuwe reeks schriftlezingen, waarvan de thematiek grondig afwijkt van de traditioneel lutherse.

Als profetenlezing zijn er drie alternatieven: Jes. 6, het roepingsvisioen van de profeet; Jesaja 42:1-9, over de Knecht des Heren die geroepen wordt een licht voor de volken zijn (ook één van de profetenlezingen van ECUSA!) en Jesaja 55, de weg van het Woord door de geschiedenis. Alle drie lezingen kunnen dienen om het (bisschops)ambt in het brede en wijde perspectief te zien van de messiaanse toekomst, de eerste als bemoediging, de tweede als opdracht, de derde als belofte.

Ook voor de epistellezing kan gekozen worden uit drie mogelijkheden: als eerste wordt genoemd Romeinen 12:4-12. Daar gaat het niet over het geordineerde ambt, maar over de gemeente die geroepen wordt tot priesterlijke dienst aan God. Deze lezing heeft geen precedent in de lutherse traditie, maar past wel geheel in de visie op de kerk, zoals die onder woorden wordt gebracht in het Zweedse RK- Lutherse rapport *The office of Bishop*. In hoofdstuk III, 'Fundamental Principles', wordt het bisschopsambt van meet af aan gezien in het kader van de roeping van de kerk als het volk van God. Er klinken citaten uit 1 Korintiërs 12, 1 Petrus 2 en Romeinen 12. En in die context zegt het rapport:

---

¹²⁸⁸ Anglican-Roman Catholic International Commission, *The Final Report*, London 1982, II,14, 'Vocation and Ordination'.

Everyone has part in and co-responsibility for the royal, priestly profetic mission to confess and witness to God's great work. The branches, the members, the stones are many and the tasks are as many as the gifts of grace are many, in order that the people of God shall be able to fulfil their duties. With their different talents the faithful support one another in their common duty to serve the Lord (Rom.12:1ff., 1 Kor. 12:4ff., 1 Petr. 4:7ff.).¹²⁸⁹

Duidelijk klinkt hier het typisch lutherse accent door op het ambt als verbijzondering van het priesterschap der gelovigen.¹²⁹⁰

Als tweede mogelijkheid geeft het ordinale 2 Korintiërs. 4 :1-2 en 5-7 aan (de schat in aarden vaten), een lezing die in de lutherse traditie verder niet voorkomt, maar in de Anglicana zeer geliefd is. Heeft de lutherse Kerk van Zweden deze perikoop overgenomen van de Kerk van Engeland, waarmee ze in *full communion* leeft en waar hij eveneens fungeert als epistellezing bij de bisschopswijding?¹²⁹¹ Overigens zou er niet weinig te zeggen zijn over de uiterst merkwaardige wijze waarop de samenstellers van het CS-ordinale in deze lezing hebben geknipt: men heeft de twee 'lastige' passages, over de god dezer eeuw, die de ongelovigen met blindheid heeft geslagen (4) en over de analogie tussen de moeizame weg van de gemeente en de lijdensweg van Jezus (8 -15), gewoonweg geschrapt. Het lijkt erop, dat men iedere herinnering aan het kritisch karakter van het evangelie de gevestigde gemeente wil onthouden. Wie zo de Schrift meent toegankelijk te moeten maken, geeft er niet alleen blijf van de hoorders niet serieus te nemen, maar manipuleert ook de Schrift. Bovendien onthoudt men de gemeente een tekst die, gezien de context - Paulus' *apostolaat in druk en vertroosting*¹²⁹² - pastoraal van grote betekenis is: wanneer de dienaren van Christus in hun apostolaire werk geconfronteerd wordt met weerstand, gevaar en vervolging, gaan zij in het spoor van Christus. Zij dragen de tekenen van het kruis. Maar precies daarom hoeven zij niet te wanhopen: de weg van het kruis is immers de weg ten leven.¹²⁹³

De derde epistellezing is 2 Timoteüs. 1:6-14, waar de apostolische schrijver zijn leerling Timoteüs vraagt 'het charisma van God aan te wakkeren dat in u is door de

---

¹²⁸⁹ *The Office of Bishop*, 68

¹²⁹⁰ Zie b.v. H. Lieberg, *Amt und Ordination bei Luther und Melancthon*, Göttingen 1962, 40-68 (Kap. II, 'Das allgemeine Priestertum als Inbegriff des Amtes'); van belang in dit verband zijn ook de LWF-documenten 'The Lutheran Understanding of Ministry. Statement on the basis of an LWF study project' (1983) en 'Consultation on the Ordained Ministry of Women and the Episcopal Ministry' (1992), beide afgedrukt in *Ministry, Women, Bishops* (LWF Studies) Geneva 1993. Op pag. 10 van de inleiding op het laatstgenoemde document wordt gezegd: 'While the focus of this statement is the ministry of ordained women and episcopal ministry, it should be reiterated that the context for all the church's ministries is the baptismal vocation of the whole people of God to be a royal, profetic, and priestly people (1 Pet 2:5,9). All Christians participate in Christ and his mission through baptism, the eucharist, and the faithful hearing of and witness to the word. This participation is given specific character by the gifts of the Spirit given to each (Rom. 12:4-7; 1 Kor. 12)'.
¹²⁹¹ Zie het overzicht, *supra* p. 344.

¹²⁹² Aldus de goedgekozen titel van de commentaar van F.J. Pop op de Tweede Brief aan de Korintiërs (De prediking van het Nieuwe Testament, VII/2), Nijkerk, 1953.

¹²⁹³ Volgens Newbiggin ligt juist in de kruisgestalte van het apostolaat de missionaire kracht van het evangelie. Vgl. zijn prachtige meditatie 'Delen in het lijden, getuigen van de opstanding' in: *Mission in Christ's Way*, Geneva, 1987, Ned. vert. *Zending in het spoor van Christus*, Sliedrecht 1989. Hij zegt daar over 2 Kor. 4:7-12: 'Nergens in het Nieuwe Testament wordt het wezenlijk karakter van de zending van de kerk helderder uiteengezet. Dit moet als de klassieke definitie van zending worden gezien. Paulus' apostolaat is, zoals hij het hier vertolkt, het meedragen van het verzoenend lijden van Jezus in het alledaagse leven van de wereld. Pas als hij werkelijk deel heeft aan het lijden van Jezus, kan hij voor anderen de drager van het opstandingsleven zijn' (39).

oplegging van mijn handen' (6). Deze lezing komt volgens F. Schulz in de lutherse traditie behalve hier alleen nog voor in de ordinatieliturgie van Straatsburg 1598. Ze lijkt gekozen om de bisschop na zijn consecratie te herinneren aan de hem onder handoplegging toegezegde gave van de Geest, 'die zu kraftvollem Zeugnis ermu- tet'.¹²⁹⁴ Waartoe dit getuigenis kan leiden, blijkt uit de context: 'schaam u niet voor het getuigenis van onze Heer of voor mij, zijn gevangene, maar wees mede bereid voor het evangelie te lijden in de kracht van God.' (vs 8). Hier wordt op niet mis te verstane wijze duidelijk gemaakt, dat het ten diepste in de 'apostolische successie' (= het 'trouw bewaren en doorgeven van de gezonde woorden, die gij van mij ge- hoord hebt', vs.13) niet gaat om een dogmatische theorie, maar om de praxis van het getuigenis (*martyria!*).

In het Zweedse RK-Lutherse rapport *The Office of Bishop* komt de perikoop 2 Tim. 1:6-14 ook ter sprake, maar daar is de spits van de uitleg gericht op de hermeneutische taak van de bisschop. Na een fraaie omschrijving van de apostolische successie als 'the Church may not be and have never been without servants who have succeeded each other following the apostles in the service of preaching the Gospel for the saints', zeggen de bisschoppen dat de kerk haar opdracht om het bijbels getuigenis te vertolken niet kan vervullen door op een mechanische manier de bijbel te repeteren, 'but we must interpret the entrusted material so that it is not distorted in vain but communicates the gospel in changing times and circumstances according to an apostolic "pattern for sound preaching"' - waarna een verwijzing volgt naar 2 Tim. 1:6vv., 13vv.; 2:1vv.; 4:1vv. en BEM Ministry 34. Het is de taak van de bisschoppen dit proces van schriftinterpretatie te bewaken, zodat in de verschillende dimensies van de prediking (*martyria, leitourgia, diakonia*) de apostolische traditie zuiver en helder tot uitdrukking komt.¹²⁹⁵ Al zal men, gezien de context van de brief aan Timoteüs - de schrijver zit in de gevangenis - het aspect van het *martyrium* niet mogen vergeten, het is van belang dat in de taakomschrijving van een bisschop ook verwezen wordt naar zijn verantwoordelijkheid ten aanzien van de communicatie van het evangelie met de moderne cultuur - iets wat, voor zover wij konden nagaan, verder alleen nog in de ordinatieliturgie van ECUSA gebeurt.

Tenslotte de evangelielezingen. Terwijl de klassieke lezingen voor een bisschops- wijding volgens de lutherse ordinatietraditie vooral betrekking hebben op de wereldwijde opdracht tot prediking van het evangelie (Mat. 28), de boodschap van vergeving (Joh. 20) en verzoening (2 Kor. 5) - dit laatste vooral sedert de 19^e eeuw¹²⁹⁶ - en de veelkleurigheid van de ambtelijke diensten (Ef. 4), gaat de Zweedse liturgie van 1988 ook hierin een eigen, maar niet minder lutherse, weg. Haar ordina- le geeft als evangelielezing voor de bisschopswijding Matteüs 9:35-38, het eschato- logische thema van de werkers in de oogst, een thema dat in de lutherse ordinatietra- ditie al vroeg meeklonk, ongetwijfeld omdat men in het feit dat de boodschap van de reformatie ondanks felle tegenstand bij velen gehoor vond, een teken zag van de spoedige komst van de Heer. Luther zelf zinspeelt in zijn ordinatiegebed op deze tekst en zijn vriend en medewerker Johannes Bugenhagen doet hetzelfde, evenals -

¹²⁹⁴ F. Schulz, "Evangelische Ordination", 23. Vgl. over de handoplegging in de Pastorale Brieven: J. Roloff, Exkurs: "Die Ordination" in: *Der Erste Brief an Timotheus*, Zürich 1988, 267v.

¹²⁹⁵ *The Office of Bishop*, 112.

¹²⁹⁶ Zie F. Schulz, 'Evangelische Ordination', 23, waar de auteur stelt dat het paulinische kernwoord aangaande het ambt - 2 Kor. 5 - pas in de negentiende eeuw opdook als epistellezing bij ordinaties.

wat Zweden betreft - Laurentius Petri, de eerste lutherse aartsbisschop (1531-1573), die in 1571 de eerste Zweedse ordinatieliturgie uitgaf. Terecht merkt Puglisi op, dat de lezing van Matteüs 9:35-38 bij de bisschopswijding aan de lutherse ambtsopvatting een sterk eschatologische dimensie gegeven heeft.¹²⁹⁷

Als alternatieve evangelielezingen geeft het Zweedse ordinale twee christologisch gekleurde lezingen, beide van fundamentele betekenis voor de ambtelijke praxis: Marcus 10:42-45 (niet heersen, maar dienen) en Johannes 10:14-16 (de goede herder), beide ook te vinden in verscheidene anglicaanse ordinalia van recente datum.¹²⁹⁸ Met name de perikoop uit Marcus 10 ('wie onder u groot wil zijn, zal uw dienaar zijn; en wie onder u de eerste wil zijn, zal aller slaaf zijn', 44), door R. Snackenburg de *magna charta* van de kerk genoemd,¹²⁹⁹ bevat een grondgegeven dat Luther tegenover de '*papae*', de '*episcopi*' en de '*domini*' graag benadrukte en dat in de lutherse traditie nog altijd sterk benadrukt wordt: het (bisschops)ambt is geen *dominium*, maar *ministerium*.¹³⁰⁰ Het zijn dan ook niet in de laatste plaats lutherse exegeten geweest, die hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van de anti-hiërarchische en anti-autoritaire benadering van het ambt, zoals die sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw gemeengoed is geworden in de oecumene (New Delhi, 1961!).¹³⁰¹ In

---

¹²⁹⁷ Zie voor de tekst van Luthers ordinatiegebed (1537), dat opent met het citeren van Mat. 9:37: J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, II, 11. Vgl. ook a.w. 12, waar de auteur schrijft: 'By using this text Luther gives an eschatological dimension to the ministry'; voor het ordinatiegebed van Bugenhagen uit zijn *Ordinatio Ecclesiastica* (1537) zie Puglisi, a.w. 36; voor het ordinatiegebed van Petri uit zijn *Kyrkoordning* (1571) zie Puglisi, a.w. 57. Overigens komt Matt. 9:35-38 ook voor in de anglicaanse traditie: BCP-1662 en ECUSA-79 vermelden deze perikoop als evangelie voor de priesterwijding.

¹²⁹⁸ De eerste (maar dan de hele perikoop: Marc. 10:35-45) als evangelie voor de diakenwijding in ASB-1980, overgenomen van het Anglicaans-Methodistische ordinale, 1968), de tweede (maar dan de hele pericop: Joh. 10:11-18) als alternatieve lezing voor de priesterwijding in ECUSA. Alle drie de evangelielezingen zijn richtinggevend voor alle drie de ambten!

¹²⁹⁹ R. Snackenburg, geciteerd door M. Gosker, *Het ambt in de oecumenische discussie*, Delft 2000, 62.

¹³⁰⁰ Zie G. Krödel, 'Luther und das Bischofsamt nach seinem Buch "Wider den falsch genannten geistlichen Stand des Paptstes und der Bischöfe"' in M. Brecht (Hg.), *Martin Luther und das Bischofsamt*, Stuttgart 1990, 27-65. Van belang is ook het artikel van M. Brecht: 'Die exegetische Begründung des Bischofsamtes' in diezelfde bundel, 10-14. Een heldere samenvatting van Luthers opvatting van het ambt als *ministerium verbi* geeft E.A.J.G van der Borcht, *Het ambt her-dacht*, Zoetermeer 2000, 85v. Bij Luther valt, evenals bij Bucer en Calvijn, een verschuiving waar te nemen van een sacramenteel-ontologische naar een meer functionele opvatting van het ambt als dienst aan de prediking van het Woord.

¹³⁰¹ Met name de toonaangevende lutherse exegeet J. Roloff heeft in tal van geschriften het fundamentele belang van pericopen als Marc. 10:35-45 en Luc. 22:24-27 voor een oecumenische ambtstheologie laten zien. Zo schrijft hij in de bundel *Das Amt im Ökumenischen Kontext* (Hrsg. J. Baur), Stuttgart 1980, 144: 'Die Struktur aller gemeindlichen Ämter ist im NT übergreifend bestimmt durch die dienende Selbsthingabe Jesu. Indem Jesus um des Daseins willen auf Macht und Recht verzichtet (Marc. 10,45; Luc. 22,27), setzt er für seine Jüngercommunity eine Norm: Menschliches Miteinander vollzieht sich nicht in der Struktur des Herrschens und beherrscht werden, sondern in der gegenseitigen Dienst'. Ook in het BEM-rapport (1982) werkt dit gegeven door. In de paragraaf over 'Ambt en gezag' wordt niet alleen gezegd, dat ambtsdragers hun opdracht van Christus ontvangen, maar ook dat ze Hem representeren in de wijze waarop ze hun dienst uitoefenen, niet heersend, maar dienend: 'Authority in the Church can only be authentic as it seeks to conform to this model' (BEM-Ministry, 16). Daarbij moet overigens wel meteen de constatering van M. Gosker vermeld worden, dat in deze (eind)versie van het rapport de verankering van het ambt in de dienstknechtgestalte van Christus (Mrk 10:45) sterk is afgezwakt vergeleken met het ontwerp-rapport van Accra-1974. Zie M. Gosker, *Het ambt in de oecumenische discussie*, 62. Dat rooms-katholieke theologen als H. Küng, *De Kerk*, Hilversum /Antwerpen, 1967, 446v. en E. Schillebeeckx, gezien hun kerkelijke context, een krachtig pleidooi zouden voeren voor een benadering van het kerkelijk

dit licht bezien is het feit dat in de ordinatieliturgie van de kerk van Zweden is vastgelegd, dat een bisschop 'shall live as a servant of Christ'¹³⁰² meer dan een modieus cliché: het ligt geheel in de lijn van het evangelie zoals Luther het heeft leren verstaan.

Overigens is over de interpretatie van het begrip *diakonia* nog niet het laatste woord gezegd. Zo heeft de Australische rooms-katholieke exegeet J.N. Collins onlangs de alom aanvaarde oecumenische consensus over de betekenis van *diakonia* aangevochten. In zijn dissertatie *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*¹³⁰³ verwijt hij de exegeten dat zij zich te eenzijdig hebben leiden door het artikel van H.W. Beyer in Kittels *Theologisches Wörterbuch zum NT*, waarin *diakonia* exclusief wordt geïnterpreteerd als nederige tafeldienst van een slaaf. Volgens Collins moet het woord *diakonia* veeleer - vanuit het profane Grieks - verstaan worden als dienstwerk in de context van bemiddeling, verbindingen leggen, communicatie. *Diakonoï* zijn van huis uit boden die heen en weer snellen om hun opdrachtgevers zo goed en snel mogelijk te bedienen. En in het NT is de *diakonos* gezonden door Christus, zoals Christus gezonden was door God om zijn missie te volbrengen. Op grond daarvan interpreteert Collins diakonaat als een activiteit waarvan de kernwoorden zijn: mandaat, bemiddeling, zending. Diakonaal werk in het licht van het NT is niet zozeer slavenwerk, maar profetisch-missionair, katechetisch en apostolair dienstwerk, verricht door medewerkers van de apostelen (Stefanus, Hand. 6 en 7; Filippus, Hand. 8!). De diaken is dan ook niet de slaaf die nederige tafeldienst verricht, maar de dienaar die de genodigden roept tot de bruiloft van het Koninkrijk (Mat. 22:13). Geïnspireerd door de studie van Collins heeft A. Houtepen een aanzet gegeven tot een oecumenische theologie van het diakonaat.¹³⁰⁴ Daarin schrijft hij: 'Den Hauptansatz einer ökumenischen Theologie des Diakonates stellt der Gedanke der Einladung Gottes dar, die uns der *diakonos* Christus ermittelt hat. Er ist der Gastgeber des königlichen Mahles und des neuen Bundes, zu dem alle Völker eingeladen sind. Die Diakone sind im Dienst des Königs, um darauf zu achten, dass alle Gäste durch entsprechende Unterrichtung und Weisung gut auf dieses Festmahl vorbereitet sind' (44). Houtepen denkt voor de concretisering van deze diakonale opdracht (42v.) enerzijds aan een netwerk van lokale solidariteitsgroepen, anderzijds aan vrijgestelde diakonen voor geloofsonderwijs en evangelisatorisch werk op sociaal gebied, maar ook in de wereld van de industrie, de wetenschap, de media en de kunst - alles onder verantwoordelijkheid van de bisschop. Wie zoekt naar een evangelielezing die bij deze visie past, zal waarschijnlijk eerder uitkomen bij Mat. 22:1-14, de gelijkenis van het koninklijk bruiloftsmaal, dan bij de gebruikelijke pericoop Marc. 10:35-45. Overigens blijft ook bij deze interpretatie van het begrip *diakonia* de reformatorische herontdekking van de dienst-structuur van het ambt onopgeefbaar: een ambtsdrager, vooral een bisschop is geen *dominus*, maar *minister*.

---

ambt vanuit de *diakonia*-gestalte van Jezus, ligt voor de hand. Zie b.v. E. Schillebeeckx, *Pleidooi voor mensen in de kerk*, 92v.: 'Christelijke gemeenteleiding moet dienstwerk zijn; ambtsdragers moeten slaven zijn, dienen (10, 42-44), zoals Jezus deed (10, 45). Marc. staat hier duidelijk in de lijn van de vroegchristelijke gemeente, waarin wel leiding was en gezag, maar geen ambtelijke status van macht tegenover onderwerping'. En wat tenslotte de lutherse Kerk van Zweden betreft, hoewel Marc. 10:42-45 in haar ordinale als (alternatief) evangelie staat aangegeven, komt deze pericoop merkwaardig genoeg in het document *Bishop, Priest and Deacon in the Church of Sweden. A Letter from the Bishops concerning the ministry in the Church* (1990) nergens ter sprake.

¹³⁰² 'Holding the office of bishop, he shall live as a servant of Christ and shall be a shepherd for God's flock' (uit de ordinatieliturgie van een bisschop in de Kerk van Zweden, de inleiding voorafgaande aan de ondervraging, afgedrukt op p. 316, kolom 4).

¹³⁰³ J.N. Collins, *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*, New York/Oxford 1990.

¹³⁰⁴ A. Houtepen 'Diakonia als Einladung Gottes. Über den Diakonats als eine missionarische und katechumenale Aufgabe (*Diakonia Christi*, 30 (1995), 33-45.

2.3.3.5 CONCLUSIE

Het is niet eenvoudig uit de besproken arrangementen van schriftlezingen een keuze te maken. In het voorafgaande hebben we gezien welke keuzes er in de verschillende tradities gemaakt zijn - en welke hermeneutische vooronderstellingen daaraan ten grondslag liggen. Veelal spelen daarbij confessionele verschillen een rol. Dat maakt het des te moeilijker een keuze te maken, zeker voor wie probeert een nieuw, niet alleen door het verleden bepaald model van het bisschopsambt te ontwerpen. Hoewel ons hart uitgaat naar het model van de CSI, menen we toch dat zowel de daarmee verbonden epistellezing uit Handelingen 20 als de evangelielezing uit Johannes 20 te zeer belast is met discussies uit het verleden om ze zonder meer te kunnen overnemen. Daarom maken we voor het doel dat ons voor ogen staat liever een keuze uit de verschillende overgeleverde arrangementen, en wel als volgt:

- *Profetenlezing*: Ezechiël 34, Gods herderlijke *episkopè* ten opzichte van zijn volk (bisschopswijding CSI): met het oog op het pastoraal karakter van het bisschopsambt;
- *Epistellezing*: Efeziërs 4:1-16, de gaven van de Geest (Bucer; BCP en ECUSA bij priesterwijding): vanwege de christologisch-pneumatologische context van ambt, het bisschopsambt in het bijzonder;
- *Evangelielezing*: Johannes 21:15-17, 'Weid Mijn schapen' (Bucer; BCP, anglicaans-methodistisch ordinale en ASB bij bisschopswijding; CS: bij ordinatie predikant): vanwege de pastorale opdracht aan een - gezien de context - uiterst kwetsbaar mens temidden van andere kwetsbare mensen.

Wie niet gehinderd wordt door discussies uit het verleden, kan als evangelie natuurlijk ook de - eveneens klassieke, onder meer door Bucer voorgestelde lezing Joh. 20:19-23 kiezen. Deze perikoop was voor bisschop Newbiggin zo belangrijk, dat hij er steeds weer over sprak en schreef, zowel in zijn eigen kerk, de CSI, als daarbuiten, in zijn wereldwijde missiologische en oecumenische activiteiten. In zijn uitleg functioneert deze passage niet langer als 'bewijsplaats voor de apostolische successie', waaraan de bisschoppen als opvolgers van de apostelen zouden deelhebben, maar als *magna charta* van een missionaire kerk, waarvan de apostelen zowel de eerste ambtsdragers als de eerste leden waren. Terecht heeft M.W. Goheen dan ook aan zijn dissertatie over Newbiggin de titel gegeven: *As the Father Has Sent Me, I Am Sending You* (Johannes 20 : 21). Aan de hand van deze woorden van Jezus kunnen we met Goheen Newbigins gedachten over de kerk in vijf punten samenvatten: (1) De kerk leeft van meet af aan uit de belofte van Gods sjalom: Vrede zij u! (2) De zending van de kerk staat onder het voorteken van Jezus' zending: 'zoals de Vader Mij gezonden heeft, zend Ik u'. (3) De weg van de kerk is herkenbaar aan de tekenen van het kruis: 'Hij toonde hen zijn handen en zijn zijde'; (4) De kerk kan haar opdracht slechts volbrengen in de kracht van de Geest, haar geschonken door de opgestane Christus: 'Ontvang de Heilige Geest'. (5) Door de Geest daartoe toegerust zet de kerk het werk van Jezus voort: zonden vergeven en mensen bevrijden uit de greep van het kwaad: 'Wie gij hun zonden kwijtscheldt, die zijn ze kwijtscholden; wie gij ze toerekent, die zijn ze toegerekend'.¹³⁰⁵

---

¹³⁰⁵ Zie M.W. Goheen, "As the Father Has sent Me, I Am Sending You". *J.E.L. Newbiggin's Missionary Ecclesiology*, Zoetermeer, 2000, 245/246. Vgl. *supra*, p. 346.

2.3.4 DE EXAMINATIO

Nadat de Schrift gelezen is en uitgelegd, volgt in alle ordinalia een uiterst belangrijk onderdeel van de ordinatieliturgie: de *examinatio*.¹³⁰⁶ In middeleeuwse westerse ordinatieriten werden alleen bisschoppen publiekelijk ondervraagd, diakenen en priesters niet.¹³⁰⁷ Blijkbaar achtte men het van belang dat degene die het opzicht over allen zou krijgen, vooraf ten aanhoren van allen zou uitspreken dat hij ten aanzien van geloof, taakopvatting en leven aanspreekbaar zal zijn op de normen die de kerk daarvoor heeft gesteld. De oorsprong van deze traditie ligt in het Nieuwe Testament.

De eerste sporen van de examinatie zijn volgens exegeten als J. Roloff en E. Käsemann te traceren in de Pastorale Brieven. Roloff¹³⁰⁸ meent zelfs in de brieven aan Timoteüs een vijftal bestanddelen van een reeds bestaande ordinatiepraktijk te kunnen onderscheiden: (1) overdracht van een normatieve leertraditie aan de kandidaat (2 Tim. 2:2); (2) de ‘goede belijdenis’ van de ordinandus, afgelegd temidden van vele getuigen (1 Tim. 6:12); (3) een profetisch woord van de ordinarius (1 Tim 4:14); handoplegging door de ordinarius en de presbyters (1 Tim. 4:14 en 2 Tim. 1:6); (5) gebed. Hoewel de Pastorale Brieven over het laatstgenoemde zwijgen, meent Roloff toch teksten als Hand. 6:6 en 14:23 te mogen aanwijzen als indirecte getuigenissen. Al erkent hij dat we moeten rekenen met ‘onderschiedlichen Graden der Sicherheit’, de veronderstelling dat er al vroeg vaste ordinatiepatronen zijn ontstaan, lijkt ons zeer aannemelijk.

Werd in de middeleeuwen alleen de bisschop ondervraagd, het was de Straatsburgse hervormer Martin Bucer, die als eerste in zijn ordinatieliturgie alle kandidaat-ambtsdragers ondervroeg: allen hebben immers deel aan dezelfde opdracht (de dienst van Woord en Sacrament), allen dragen dus dezelfde verantwoording.¹³⁰⁹

---

¹³⁰⁶ De naam van dit onderdeel is per traditie verschillend, al naar gelang de accenten worden gelegd: de latijnse term is *scrutinium*, in de engelse traditie spreekt men van ‘examination, interrogation of declaration’; in de duitse van ‘ordinationsverpflichtung’; in de franse van ‘engagement’ of ‘interrogatoire’; de nederlandse gereformeerde traditie (ook de Proeve 1987) spreekt van ‘onderwijzing’, gevolgd door ‘vragen’. Bij alle verschil in benaming gaat het steeds om een ritueel van vraag en antwoord, vergelijkbaar met (wellicht zelfs: ontleend aan?) het *scrutinium* voorafgaande aan de doop: niet de ordinatie, maar de doop is de basis van het ambt (vgl. Luther!).

¹³⁰⁷ Zie bijvoorbeeld de beschrijving van de *examinatio* in de bisschopswijding volgens de gallicaanse *Statuta ecclesiae antiqua* (5^e eeuw) in J.F. Puglisi, *The Process of Ordination*, I, 134v. In het beschreven document komen we ook een *allocutio* tegen, *Servanda est*, waarin de taken van de bisschop worden opgesomd. Vgl. Puglisi, 136 (voor een samenvatting) en L. Duchesne, *Christian Worship, its Origin and Evolution*, London 1904, 373 (voor de volledige tekst).

¹³⁰⁸ Zie J. Roloff, *Der erste Brief an Timotheüs* (EKK XV), Zürich/Neukirchen 1988, 267v (excurs: ‘Die Ordination’). Vgl ook E. Käsemann, ‘Das Formular einer neutestamentlichen Ordinationsparänese’, in *Exegetische Versuche und Besinnungen* I, Göttingen, 1965⁴, 101-108; en W. Vos/G. Wainwright (eds), *Ordination Rites*, 48v (E.J. Kilmartin over vroegchristelijke ordinaties) en 114v. (W.J. Grisbrooke over recente hervormingen van ordinatieriten).

¹³⁰⁹ Evenals Luther, Calvin en Cranmer staat Bucer in de traditie van Hiëronymus: het gaat bij het ambt van presbyter en het ambt van bisschop om één en hetzelfde (presbyter)ambt, hooguit is er sprake van een gradueel verschil. Zie W. van ’t Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, 164. Wat dat *in liturgicis* betekent blijkt uit Bucer’s *De ordinatione legitima*, waar hij enerzijds aangeeft dat voor de ordinatie van superintenden/bisschoppen, presbyters en diakenen dezelfde liturgische *forma* kan worden gebruikt, terwijl hij anderzijds stelt dat ‘when anyone is ordained Superintendent, that is bishop, everything is done and carried out more solemnly and at greater length than when a presbyter of the second or third order is

Weldra zou Cranmer, wiens ordinale van 1550 sterk beïnvloed is door Bucer, hem daarin volgen en in korte tijd werd de publieke ondervraging naar het model van de vragen zoals die in de middeleeuwen aan de bisschoppen werden gesteld, een algemeen kenmerk van de gereformeerde ordinatietraditie.¹³¹⁰

Bucer schrijft uitvoerig over de *examinatio* in zijn geschrift *De ordinatione legitima ministrorum ecclesiae revocanda*.¹³¹¹ Deze zeer systematisch opgebouwde verhandeling kan gelden als samenvatting van heel Bucers ambtstheologie. Ze bestaat uit drie delen:¹³¹²

1. Een korte uiteenzetting over de roeping (de *vocatio*) tot het ambt. Bucer stelt met nadruk, dat het ten diepste niet de kerk is die mensen roept, maar de drie-ënige God zelf: Hij verkiest en roept mensen tot zijn dienst. Maar dat moet wel herkend worden door de gemeente. Daarom dient een kandidaat te beschikken over een aantal bekwaamheden: hij moet een heilig leven leiden, toegewijd zijn aan de religie en standvastig in het geloof. Verder moet hij zelf ook willen, terwijl tenslotte uit het feit dat de weg tot het ambt al of niet voor hem gebaad wordt kan worden afgeleid of hij werkelijk geroepen is. Is het dus God die mensen roept, het is aan de kerk die roeping te herkennen en te legitimeren. Daarom dient de kandidaat zich te onderwerpen aan een grondig onderzoek, opdat zijn roeping getest kan worden.

2. Dan volgt een veel langere verhandeling over de noodzaak van een kerkelijk onderzoek (*examinatio canonica*, een in besloten kring te houden examen, in onderscheiding van de openbare rituele *examinatio* tijdens de ordinatie zelf)¹³¹³ en hoe het moet worden uitgevoerd. Met de andere reformatoren was Bucer van mening, dat het Woord van God in diskrediet zou worden gebracht, wanneer het bediend werd door onkundige en onwaardige verkondigers. Daarom was hij ervan overtuigd, dat de kandidaten voordat zij werden toegelaten tot het ambt, eerst ondervraagd moesten worden over hun geloof, hun leven, hun kennis. Want alleen door middel van een ernstig onderzoek kan men ontdekken wie werkelijk door Christus gezonden zijn. Het examen geschiedde aan de hand van 32 door Bucer opgestelde vragen en het werd afgenomen door een onder ede benoemde commissie van ouderlingen, predikanten en professoren, waaraan nog werden toegevoegd een aantal beproefde gelovigen uit de gemeente en de magistraat.

3. Een uitvoerige beschrijving van de ordinatieliturgie (*ordinatio*), ten dele met concrete aanwijzingen.¹³¹⁴ De dienst begint met een preek over de 'heilige dienst in de kerk',¹³¹⁵ ge-

---

ordained, and there is also some distinction between the ordination of presbyters of the second and third order.' (Whitaker, 183). Vgl. Puglisi, II, 41.

¹³¹⁰ Vgl. R.C.D. Jasper and P.F. Bradshaw, *A Companion to the ASB*, London 1986, 441; P.F. Bradshaw, 'Ordinals', in Sykes and Booty (eds.), *The Study of Anglicanism*, 145: 'Public examinations were a universal feature of Reformed rites of ordination, and were modelled on similar questions which had been put to candidates for the episcopate in the medieval rites'; J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 125: 'As from now on in the tradition of the Reformation, each candidate is examined as to the morality of his life, his teaching and his knowledge of Scripture.'

¹³¹¹ Bucer schreef zijn *De ordinatione legitima* waarschijnlijk in 1549 te Cambridge. Het werd postuum opgenomen in C. Hubert (ed), *Martini Bucer Scripta Anglicana*, Basel, 1577, 238-259; goede Engelse vertalingen zijn te vinden in: D.F. Wright, *Common Places of Martin Bucer* (The Courtenay Library of Reformation Classics, 4), Appleford etc, 1972, 254-283 en (gedeeltelijk) in E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the Book of Common Prayer*, 176-183.

¹³¹² Zie voor een uitvoerige samenvatting: W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen, 1970/1987, 366-370 (*vocatio*), 370-376 (*examinatio*), 377-386 (*ordinatio*).

¹³¹³ Dit onderscheid maakt J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 44.

¹³¹⁴ Zie voor de tekst: D.F. Wright, *Common Places*, 271-278 en Whitaker, *Martin Bucer and the BCP*, 177-183.; over de structuur: J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 41-44.

¹³¹⁵ Volgens W van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, 383 (324) kan Bucer's geschrift *Explicatio Martini Bucer in illud apostoli Ephes. IIII. Tolerantes vos invicem per charitatem, studentes servare*

volgd door de gebeden en het *Veni Sancte Spiritus*. Daarna klinken de psalmen 40, 132 en 135. Vervolgens twee schriftlezingen (epistel en evangelie), met aansluitend de presentatie en de examinatie. Het laatstgenoemde onderdeel interesseert ons hier in het bijzonder, omdat het structureel en inhoudelijk grote invloed heeft gehad op de anglicaanse en gereformeerde ordinatietraditie. Het bestaat uit drie onderdelen:¹³¹⁶

A. Een onderwijzend gedeelte (*admonitio* of *allocutio*) waarin de voorafgaande preek en de lezingen nog eens worden samengevat, in drie punten:

a. Een beschrijving van de betekenis van het ambt en de taken van de ambtsdragers. Zij zijn door Christus zelf geroepen om de verloren schapen te zoeken, hen tot het eeuwige leven te leiden en hen te onderrichten. De gemeente, die aan hun zorg wordt toevertrouwd, wordt beurtelings aangeduid als 'kudde van de Heer', 'bruid van Christus' en 'lichaam van Christus'. Het doel van de ambtelijke dienst is de gemeente door onderricht en discipline, maar ook door het eigen voorbeeld, tot eenheid te brengen en tot de volheid van Christus.

b. Een passage over onze afhankelijkheid van God en de noodzaak van het gebed. Omdat de bekwaamheid tot deze opdracht uit God alleen is, is het onophoudelijk gebed om de Geest noodzakelijk, evenals de ijverige omgang met de bijbel, opdat het leven van de dienaren en dat van de gemeente naar de regel van de Schriften wordt ingericht.

c. Een drievoudige aansporing: allereerst tot voortdurend gebed om de Geest en getrouwe omgang met de Schrift, opdat zij tot hun zware dienst zijn toegerust; vervolgens tot een leven conform de leer van Christus, persoonlijk en in familieverband, om zo het goede voorbeeld te geven aan de kudde van Christus; en tenslotte de aansporing om alle zorgen en bezigheden van deze wereld ver van zich te werpen, teneinde zich vrij en vrolijk te kunnen concentreren op de dienst van Christus.

B. Het tweede onderdeel bestaat uit negen vragen die door de kandidaat beantwoord moeten worden:¹³¹⁷ allereerst een vraag betreffende de *vocatio*: of de kandidaat zich geroepen weet door Christus, 'de chieft Shepherd of his flock and the supreme Bishop of our souls' (1); Daarna volgt een drietal vragen betreffende de Schrift, de leer, de sacramenten en de discipline: of hij zijn instemming betuigt met de leer der zaligheid, vervat in de Schriften en de confessie en of hij belooft alleen daaruit te onderrichten (2); of hij de leer der kerk, de sacramenten en de discipline zal bedienen naar het gebod van Christus (3) en of hij de hem toevertrouwde kudde in catechese en prediking, in 'godly conferences and discussions' en persoonlijk pastoraat zal voeden met de leer van Christus (4); vervolgens - precies in het midden - twee vragen betreffende het spirituele leven van de kandidaat: of hij belooft na gedane arbeid al zijn vrije tijd te besteden aan gebed, schriftlezing en studie (5) en of hij zal proberen zijn eigen leven en dat van zijn huisgenoten in overeenstemming te brengen met de leer van Christus, tot voorbeeld van de gemeente (6); tenslotte drie vragen betreffende zijn staan in de gemeenschap van de kerk: of hij de *communio* zal onderhouden met de leden van Christus' lichaam, zowel gemeenteleden als medeambtsdragers (7); of hij bereid is de regeerders van de kerk te gehoorzamen, zich voegend naar hun oordeel en hun aanwijzingen (8) en of hij belooft zijn gemeente nooit in de steek te laten, tenzij de Heer hem door middel van de kerk en haar verzorgers naar elders roept (9).

C. De examinatie wordt afgesloten met een kort collectagebed, waarin - geheel in de lijn van de vroegchristelijke traditie - uitdrukkelijk verwezen wordt naar de komende Rechter, voor wie iedere ambtsdrager zich heeft te verantwoorden: 'May God our Saviour, who has

---

unitatem spiritus, per vinculum pacis beschouwd worden als voorbeeld van een preek, gehouden bij een ordinatie.

¹³¹⁶ zie Wright, *Common Places*, 273v.; Whitaker, *Martin Bucer and the BCP*, 178v.

¹³¹⁷ Zie voor een engelse vertaling van de vragen: D.F. Wright, *Common Places*, 274-276; E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the BCP*, 180-181 en voor een samenvatting: Van t Spijker, 384.

given you the will to do all these things, give you also the power; and may he accomplish the work which he has begun in you until the day when he shall come to judge the living and the dead'.¹³¹⁸

Bucers ecclesiologische opvattingen hebben grote oecumenische betekenis. De sporen van zijn visie op ambt en ordinatie zijn vooral terug te vinden in de gereformeerde traditie, maar ook de ambtsopvatting van anglicanen en methodisten is zonder hem niet te denken.¹³¹⁹ Hij was hij een typische brugfiguur. Dat blijkt onder meer uit het feit dat Bucers *examinatio*, zowel qua structuur als qua inhoud model stond voor de anglicaanse, de gereformeerde en ten dele ook de lutherse ordinatietradities.¹³²⁰

Het verbaast ons dan ook niet, dat in de structuur van de *examinatio*, zoals we die aantreffen in de vier afgedrukte ordinatieliturgieën, de driedeling van Bucer is te herkennen:¹³²¹

1. Een uiteenzetting over de betekenis van het bisschopsambt, meestal (niet in CSI) met vermelding van de bisschoppelijke taken. Allerlei verschillende benamingen zijn hiervoor in omloop, al naar traditie en inhoud: 'onderwijzing' (gereformeed),¹³²² 'address' (CSI, ASB),¹³²³ 'charge',¹³²⁴ 'homily',¹³²⁵ 'exhortation',¹³²⁶ 'Vorhalt' (luthers),¹³²⁷ 'introduction' (CS). Wij zullen ons conformeren aan de benaming zoals die in de verschillende tradities gangbaar is.

---

¹³¹⁸ Dit gebed van Bucer, hier geciteerd in de vertaling van E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the BCP*, 181, is bijna letterlijk overgenomen door Cranmer in zijn ordinale van 1550. Zie Brightman, *The English Rite*, II, 1010. Overigens komen we de verwijzing naar de jongste dag ook tegen in het postcommuniegebed van de bisschopswijding volgens het laat-middeleeuwse Sarum-ordinale; ook die tekst is door Cranmer bewerkt en overgenomen. De eschatologische blikrichting, zo kenmerkend voor de vroegchristelijke en Byzantijnse ordinatieliturgie, blijkt ook in de begintijd van de reformatie nog aanwezig. Het gaat om een aspect dat in een enkele ambtstheologie mag ontbreken: 'De kerkelijke leiders, bisschoppen, presbyters, diakens moeten verantwoording afleggen voor hun leiderschap voor Gods troon', aldus A.W. Houtepen, 'Het bisschopsambt in de vroege kerk', in: *Geen kerk zonder bisschop?*, Zoetermeer, 1997, 28.

¹³¹⁹ Zie: J.F. Puglisi, *The Process of Ordination*, II, 40 en 174, noot 21.

¹³²⁰ Zie voor de Bucers invloed op het anglicaanse ordinale: P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, London, 1971, 20-38; voor zijn invloed op de lutherse traditie: F. Schulz, 'Evangelische Ordination', *JLH* 17, Kassel 1973, 8 en 35v. (Hessen, 1566); voor zijn invloed op de gereformeerde traditie: R. Boon, *Apostolisch Ambt en Reformatie*, 157v. en 160v. (literatuur).

¹³²¹ Overigens worden er met name in de Anglicana de laatste tijd kritische vragen gesteld bij dit onderdeel van de ordinatie, zowel qua plaats in de liturgie (is een betere spreiding gewenst?), als qua inhoud (korter en minder didactisch?). Zie *Anglican Orders and Ordinations* (Jarvenpää, 1997), 59.

¹³²² Zie o.m. *Dienstboek voor de NH Kerk* (in ontwerp), 1955, 138; Vgl. *Bevestiging van Ambtsdragers* (Proeven voor de eredienst. Aflevering 2), 41.

¹³²³ Zie *A Companion to the ASB*, 439

¹³²⁴ Zie *A Companion to the ASB*, 440

¹³²⁵ Zie *Anglican-Methodist Ordinal*, London, 1968, 22 (presbyterwijding): 'After the Presentation the Bishop may read the following homily' (volgt een bewerking van de *admonitio* uit *De ordinatione Legitima* van Martin Bucer).

¹³²⁶ Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 43 (met verwijzing naar Bucer).

¹³²⁷ Zie F. Schulz, 'Evangelische Ordination', 25v en GA, 67 (voorbeelden).

2. Een reeks ‘vragen’ (gereformeerd),¹³²⁸ ‘questions’ (CSI, CS), ‘declarations’ (ASB),¹³²⁹ ‘Fragen’ c.q. ‘Verpflichtungsfragen’ (luthers).¹³³⁰
3. Meestal (niet in ECUSA) een afsluitende zegenbede of een collectagebed.

In deze drie elementen van de *examinatio* wordt duidelijk zichtbaar dat er drie ‘partijen’ bij de ordinatie betrokken zijn, die ieder op eigen wijze worden aangesproken: de onderwijzing is gericht op de gemeente, de vragen gelden de candidaat-bisschop, terwijl het slotgebed gericht is op de eigenlijke bevestiger: God.

We zullen nu de examinatie, zoals die gestalte kreeg in de vier ordines die we in dit hoofdstuk analyseren, nader bezien. Immers, juist in dit onderdeel van de ordinatie krijgt het profiel van de bisschop zijn scherpste contouren, zowel theologisch als praktisch. Daarom is het niet onbelangrijk van welke ordinatietraditie we uitgaan: in iedere traditie heeft de bisschop immers een eigen ‘gezicht’. Op grond van onze eerder gemaakte keuze voor het bisschopsambt volgens het CSI-model, ligt het voor de hand dat we ons in eerste instantie richten op de examinatie volgens de orde van de Kerk van Zuid-India: het daaruit af te lezen profiel komt het meest overeen met het model dat ons voor ogen staat. De andere ordines zullen we vergelijkenderwijs bij onze bespreking betrekken, hetzij ter aanvulling, hetzij ter correctie.

2.3.4.1 INLEIDING: HET KADER VAN HET BISSCHOPSAMBT

In drie van de vier ordinalia gaat aan de eigenlijke *examinatio* c.q. ondervraging een min of meer uitvoerige inleiding vooraf: in CSI, ECUSA en CS. Met name die van CSI is zeer uitvoerig. Het eerste wat ons daarin opvalt is de brede bijbels-theologische inzet: het bisschopsambt¹³³¹ staat in de context van een christologisch-pneumatologisch gefundeerde ecclesiologie:

In the name of the Lord Jesus Christ, the King and Head of the Church, who being ascended on high, has given gifts unto men for building up his Body, we are met here to consecrate you Bishop in the One, Holy, Catholic and Apostolic Church, by prayer and laying on of hands.

T.S. Garrett, lid van de commissie die het ordinale van de CSI samenstelde, schrijft dat deze opening overgenomen is uit het ordinale van de Kerk van Schotland (1931).¹³³² Dat is interessant, omdat dit ordinale teruggaat op dat van John Knox (Schotland, 1560), dat vervolgens via Johannes à Lasco (Londen, 1550) en Cranmer

¹³²⁸ Zie *Dienstboek-1955; Proeve-1989*.

¹³²⁹ Zie Jasper/Bradshaw, *A Companion to the ASB*, 440.

¹³³⁰ Zie F. Schulz, ‘Evangelische Ordination’, 33v. en GA, 70 (voorbeelden).

¹³³¹ De tekst van deze inleiding geldt zowel voor de consecratie van een bisschop als voor de ordinatie van een presbyter. Zie *The CSI Book of Common Worship*, 1963, 168 (‘The Ordination of a Presbyter’). Uiteraard is de reden daarvan dat volgens CSI beide ambten tot één ordo behoren: die van het presbyteraat.

¹³³² T.S. Garrett, ‘The Ordinal of the Church of South India’, *SJT* XII (1959), 408. Vgl. *Ordinal and Service Book*, 1962³, 16, het begin van *The Narrative*: ‘In the name of the Lord Jesus Christ, the King and Head of the Church, who, being ascended on high, hath given gifts unto men for the edifying of the body of Christ, we are met here as a Presbytery to ordain N.N. to the Office of the holy Ministry by prayer and the laying on af hands by the Presbyters to whom it does belong...’.

(Londen 1550) weer teruggaat op Martin Bucer (Cambridge 1549).¹³³³ Al deze ordinalia hebben gemeen, dat ze het kerkelijk ambt verstaan vanuit Efeziërs 4:10vv.: het is de ten hemel gevaren Christus, die door zijn Geest gaven uitdeelt aan de mensen - apostelen, profeten, evangelisten, herders en leraars - om de heiligen toe te rusten tot dienstbetoon, tot opbouw van zijn lichaam. Inderdaad is deze christologisch-pneumatologische verankering karakteristiek voor de gereformeerde ambtstraditie - meer nog dan voor de lutherse.¹³³⁴ We zien dan ook dat Efeziërs 4 in vrijwel alle gereformeerde en anglicaanse ordinalia een belangrijke rol speelt, hetzij als schriftlezing (Bucer!), hetzij in de onderwijzing, hetzij in het ordinatiegebed en steeds is de teneur: het ambt is een gave van de ten hemel gevaren Christus aan zijn Kerk, aan sommigen geschonken ten dienste van allen.¹³³⁵ Het resultaat is een uitgebalanceerde relatie tussen Christus, de ambtsdrager en de gemeenschap.¹³³⁶ Het boeiende is nu dat de kerk van Zuid-India dit gereformeerde accent heeft overgenomen en ingepast in haar episco-presby-gationele kerkmodel. In zijn boek *Reunion of the Church* uit 1948, een briljante weerlegging van de bezwaren der anglo-katholieken tegen de in 1947 tot stand gekomen kerkvereniging, schrijft bisschop L. Newbigin, dat hier het beslissende verschil zichtbaar wordt: de anglo-katholieken zien het ambt als een verlengstuk van de incarnatie, terwijl de CSI het ziet in de context van de hemelvaart en de uitstorting van de Geest.¹³³⁷ Tien jaar later zal deze visie liturgisch worden

¹³³³ Zie voor de invloed van Bucer op de latere ontwikkeling van de ambtstheologie: J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 51. In het vervolg van zijn boek laat Puglisi zien dat er vanuit Bucer twee lijnen lopen: een naar à Lasco, Knox en de Puriteinen (ch.2) en een naar Cranmer en Wesley (ch.3). Onduidelijk is wat precies Bucers invloed geweest is op Calvijns ambtsopvatting. Zou Efeziërs 4, dat bij beiden een grote rol speelt, de verbindende schakel kunnen vormen? Wanneer C. Graafland in zijn *Gedachten over het ambt*, Zoetermeer, 1999 erop wijst dat dit hoofdstuk van fundamentele betekenis is geweest, niet alleen voor de ambtstheologie van Calvijn (61), maar ook voor die van Bucer (93), ligt het dan niet voor de hand te veronderstellen, dat Calvijn veel zijn inzichten op dit punt te danken heeft aan Bucer, met wie hij intensief contact had tijdens zijn verblijf te Straatsburg? Zie over de invloed van Bucer op Calvijn: W. van 't Spijker, 'Bucer's influence on Calvin', in: D.F. Wright (ed.), *Martin Bucer: Reforming Church and Community*, Cambridge, 1994, 32-44. Vgl ook A. Ganoczy, *Ecclesia Ministrans. Dienende Kirche und kirchlicher Dienst bei Calvin*, Freiburg/Basel/Wien, 1968, 24: 'Man wird den Beitrag Bucers für die Entwicklung von Calvins Ekklesiologie nie genug beachten können'. Zie ook *supra*, p. 43v.

¹³³⁴ Zie W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, 284: 'Veel sterker dan bij Luther spreekt in Bucers ecclesiologie de brief aan de Efeziërs een rol, wellicht ook nog sterker dan bij Calvijn. Bucer is zijn leven lang met deze kerkbrief van de apostel Paulus bezig geweest.' Vgl. daarentegen het meer genuanceerde oordeel van J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 174v, noot 21: 'We recall the importance of Bucer for the entire development of the conception of ordained ministry, for he influenced the traditions of the Lutherans, Reformed, and Anglican-Methodist communities. In his theology, the specific nature of the particular ministries resides in the special vocation received by certain members of the community, a vocation that is linked to the work of the Holy Spirit (the growth of the Church) and to the will of Christ' (...). But Bucer is not alone in seeing the relationship between ministers and laity...' - waarna een citaat volgt uit een preek van Luther over Psalm 110, waarin Efeziërs 4 uitvoerig wordt geciteerd (M. Luther, 6. Predigt über den 110. Psalm, WA 41, 209. 24-36). Daarbij dient echter wel aangetekend te worden, dat het hier een preek van Luther betreft: in zijn ordinatieliturgie speelt Ef. 4 geen rol. En juist dat is kenmerkend voor de gereformeerde en anglicaanse tradities!

¹³³⁵ Vgl. J.F. Puglisi, *The Process of Admission* III, 269, waar de auteur erop wijst dat Efeziërs 4 een passende lezing is wanneer men het charismatische en kerkopbouwende karakter van het bisschopsambt wil benadrukken: 'The frequent reading of Ephesians 4:11ff, that we find in the ordination services in Anglican and Protestant Churches is, then, an appropriate choice'.

¹³³⁶ Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 166v.

¹³³⁷ Zie J.E.L. Newbigin, *The Reunion of the Church. A Defence of the South India Scheme*, London 1948 (1960²), 158v. Vgl ook de Constitutie van de SCI, II, 7 ('The Ministry of the Church'): 'The Church of South

geijkt in de examinatie van het mede door Newbiggin ontworpen ordinale, versche-
nen in 1958. Daarmee is een voluit gereformeerd element geïntegreerd in de ambts-
theologie van de CSI. We komen op dit belangrijke gegeven nog terug bij onze be-
spreking van het ordinatiegebed van de CSI, waarin opnieuw verwezen wordt naar
Efeziërs 4.

Een tweede element dat opvalt in de inleiding op deze examinatie is de - eveneens
aan het ordinale van de Kerk van Schotland ontleende - brede oecumenische con-
text: het ambt, in dit geval het bisschopsambt, wordt van meetaf aan in het kader
gezet van de wereldwijde kerk van Christus: 'We are met here to consecrate you
Bishop in the One, Holy, Catholic and Apostolic Church, by prayer and laying on of
hands'.¹³³⁸ Aan het slot van de inleiding, onmiddellijk voor de eigenlijke examinatie,
klinkt deze oecumenische inzet opnieuw door, wanneer de moderator, verwijzend
naar het zopas in de liturgie beleden Niceno-Constantinopolitanum, zegt: 'We act
and speak as part of the universal Church and in the faith which we have now with
united voice declared in the words of the Creed'. Hier wordt impliciet een belangrij-
ke taak van de bisschop geformuleerd: hij representeert de universele kerk in de
lokale kerk en de lokale kerk in de universele. Al zal deze brede oecumenische situe-
ring samenhangen met het feit dat in géén andere kerk zoveel verschillende tradities
zijn samengebracht als in de CSI, het blijft opmerkelijk dat de uitdrukkelijke vermeld-
ing van de oecumenische context van het bisschopsambt verder (behalve in ECU-
SA)¹³³⁹ in de door ons besproken ordines ontbreekt - hoewel ze van veel recenter
datum zijn. Dat is zeer te betreuren, zeker in een tijdsgewricht van globalisering en
groeïende wereldwijde oecumenische contacten. Het is dan ook aan te bevelen dat
iedere kerk, die verder wil kijken dan de eigen traditie, een dergelijke verwijzing in
haar ordinale opneemt. Niet alleen met het oog op de betrokkenheid van de lokale
kerk bij de universele kerk, maar ook omdat deze oecumenische toonzetting bepa-
lend is voor alles wat er in de plaatselijke gemeente te doen valt, zoals blijkt uit de
onmiddellijk erop volgende ondervraging.

Eén aspect van de inleiding op de ondervraging moet echter nog genoemd worden,
omdat het in de literatuur over het CSI-ordinale telkens terugkomt, namelijk dat God
zelf het subject is van de ordinatie:

In this act of consecration we believe
that it is God who gives you grace and authority
for the office and work to which you are called,

India believes that the ministry is a gift of the God through Christ to his Church, which He has given for the
perfecting of the life and service of all its members. All members of the Church have equally access to God.
All, according to their measure, share in the heavenly Priesthood of the risen and ascended Christ from which
alone the Church derives its character as a royal priesthood'.

¹³³⁸ In de orde voor de bevestiging van een *minister* in de Kerk van Schotland vormt de bedoelde verwijzing
een onderdeel van de onderwijzing: 'In this act of ordination the Church of Scotland, as part of the Holy
Catholic or Universal Church worshipping one God, Father, Son and Holy Spirit, affirms anew its belief in the
Gospel of the sovereign grace and love of God...'; zie *Ordinal and Service Book*, 17.

¹³³⁹ In de liturgie voor de consecratie van een bisschop in de ECUSA wordt tijdens de presentatie aan de *presid-
ing bishop* gevraagd 'to consecrate *him* a bishop in the one, holy, catholic and apostolic Church', *BCP-79,
Ordinal*, 513.

and that he does so in answer to the prayers of his Church
and through the actions and words of his appointed ministers.

Woorden van dezelfde strekking, overgenomen uit hoofdstuk II, 11 van de Constitutie van de CSI, komen we tegen in de *General Principles*, voorafgaande aan het ordinale. Daar staat:

The Church of South India believes that in all ordinations and consecrations the true Ordainer and Consecrator is God who, in response to the prayers of his Church, and through the office and words of his representatives, commissions and empowers for the office and work to which they are called the persons whom it has selected.

In zijn *The Reunion of the Church*¹³⁴⁰ schrijft J.E.L. Newbiggin, dat dit zware accent op God als ordinator alles te maken heeft met de ontstaansgeschiedenis van de CSI. Na de zich jarenlang moeizaam voortslepende - vooral door westerse theologische discussies beheerste - debatten over de betekenis en de functie van het bisschopsambt in de toekomstige CSI had men tenslotte gekozen voor een 'derde weg' tussen enerzijds de hoogkerkelijke anglo-katholieke opvatting, dat de bisschoppen subject zijn van de ordinatie doordat ze met apostolisch gezag hun ambtelijke bevoegdheden overdragen op de wijdeling ('van boven') en anderzijds de laagkerkelijke congregationalistische opvatting, dat de lokale gemeente subject is van de ordinatie doordat zij haar ambtsdragers bevestigt ('van beneden'). Daar tegenover stelt de CSI in haar ordinale: ordinatie is 'an act of God in the Church',¹³⁴¹ of nauwkeuriger geformuleerd: - met Newbiggin - een handeling van de kerk, waarin God gevraagd wordt door middel van mensen aan de ordinandus de gaven van de Geest te schenken die nodig zijn tot de vervulling van het ambt:

The double nature of the Church is here vividly clear. The Church appoints, ordains, commissions. It does so 'in the name of Christ'. But that is not a mere *formula*, nor does the Church act as the attorney of an absent Principal. Her act is a prayer to Him to act (for He alone can give what is to be given), and her prayer is an act which is thenceforth recognized as an act of the Body of Christ in all its consequences (for His will is to be done on earth).¹³⁴²

We constateren opnieuw dat de CSI erin geslaagd is in haar ecclesiologie een wankel, maar zuiver evenwicht aan te brengen tussen wat God doet en wat de kerk doet, tussen 'boven' en 'beneden', tussen de Geest, de gemeente en de ambten, tussen christologie en pneumatologie.

---

¹³⁴⁰ J.E.L. Newbiggin, *The Reunion of the Church*, London, 1948 (1960²).

¹³⁴¹ *Ordinal of the Church of South India*, 1958, 1 (General Principles)

¹³⁴² J.E.L. Newbiggin, *The Reunion of the Church*¹, 162; vgl. de 2e editie van dit werk (1960), 'Introduction', XXV, waar op grond van dezelfde argumentatie de door anglo-katholieken noodzakelijk geachte supplementaire ordinatie van niet-episcopaal bevestigde ambtsdragers wordt afgewezen: een door God zelf voltrokken ordinatie heeft per definitie geen 'aanvulling' of 'herhaling' nodig. Terugziende op de in 1947 eindelijk tot stand gekomen eenwording schrijft A.R. Samuel, in zijn artikel 'Episcopacy in the CSI', in *Episkopè and episcopate in ecumenical perspective*, 45: 'The fundamental principle which guided the leaders of the CSI in all their negotiations was that it is God who ordains and God who equips and not what we have or possess which makes ordination or ministry valid. It is a continual dependence on God which is our equipment for our ministry'.

Kijken we nu naar de andere drie ordinalia, dan zien we dat daar de *examinatio* steeds verschillend wordt ingeleid: In ASB begint de voorganger onmiddellijk nadat de candidaat-bisschop de *Declaration of Assent* heeft uitgesproken met het opsommen van zijn taken. In ECUSA herinnert hij hem eerst aan zijn verkiezing door het volk:

My brother,
the people have chosen you
and have affirmed their trust in you
by acclaiming your election.

In CS tenslotte begint de examinatie met een bijbels-theologische, trinitarisch gekleurde omschrijving van de kerk - volk van God, lichaam van Christus, tempel van de Geest,¹³⁴³ om vervolgens - geheel in de geest van Luther - aan het bisschopsambt een plaats toe te kennen in de context van het priesterschap van alle gedoopten.¹³⁴⁴

The church is God's people,
Christ's body,
a temple of living stones, Christ being the cornerstone.
In this people of God,
where we all are called through baptism to bring the gospel to the world,
the bishop has a special calling.

Uit het bovenstaande blijkt dat de wijze waarop de verschillende ordinalia de *examinatio* inleiden per traditie verschilt: twee van de vier beginnen met het aangeven van een ecclesiologisch kader voor het bisschopsambt: in CSI is dat de *ecclesia catholica*, in CS het priesterschap der gedoopten. ECUSA verwijst de candidaat-bisschop naar zijn verkiezing, terwijl ASB met de deur in huis valt.

2.3.4.2 DE TAAKOMSCHRIFING

2.3.4.2.1 DE TAAKOMSCHRIFING VOLGENS DE CHURCH OF SOUTH INDIA

Wanneer we vervolgens willen nagaan welke taken de bisschop in de verschillende ordinalia krijgt toegewezen, dan doet zich een moeilijkheid voor. Wie de kolommen bekijkt merkt onmiddellijk dat in het CSI-ordinale, in tegenstelling tot de andere drie, een aparte taakomschrijving ontbreekt: nadat het ecclesiologisch kader is aangegeven, volgt onmiddellijk de ondervraging.¹³⁴⁵ Gaandeweg, in de ondervraging, in een

---

¹³⁴³ Deze drieslag vormt ook het ecclesiologisch uitgangspunt van het document *Bishop, Priest and Deacon in the Church of Sweden. A letter from the bishops concerning the ministry of the Church*, gestencilde uitgave, 1990, 8-14 ('People of God and Church'); Interessant is dat de *examinatio* van de priesterwijding in ECUSA op exact dezelfde wijze begint: 'My brother, the Church is the family of God, the body of Christ, and the temple of the Holy Spirit', *BCP-79, Ordinal*, 531.

¹³⁴⁴ Zie over Luthers opvatting van het algemeen priesterschap der gelovigen: J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, II, 21.

¹³⁴⁵ Het CSI-ordinale (1958) staat op dit punt in de anglicaanse traditie: De orde voor de bisschopswijding volgens het BCP-1661 heeft behalve een summier vermaning, ontleend aan het laat-middeleeuwse Sarum-ordinale, nooit een uitgewerkte 'charge' gehad. Cf. Brightman, *The English Rite*, II, 1006v. De reden waarom het ASB-ordinale (1980), dat sterk aan dat van CSI verwant is, wél een taakomschrijving bevat, heeft te maken met de verbindende schakel tussen beide, het -eveneens zwaar tegen het CSI-ordinale aanleunende - anglicaans-methodistische ordinale (1968): ook dat heeft evenmin als het CSI-

ritueel van vraag en antwoord tussen moderator en kandidaat-bisschop, zal duidelijk worden welke taken een bisschop in de CSI wachten, terwijl ook in het consecratiegebed, biddenderwijs, nog bepaalde bisschoppelijke functies ter sprake komen. Maar voor een expliciete opsomming van taken zijn we aangewezen op de Constitutie van de CSI.¹³⁴⁶ Om op dit belangrijke punt toch een eerlijke vergelijking te kunnen maken tussen de vier tradities, willen we daarom voor de taakomschrijving van een bisschop in de CSI te rade gaan bij de Constitutie van die kerk, wel beseffend dat we daarmee afwijken van de regel *lex orandi lex credendi* - waarvan we overigens geen wet willen maken: juist de onstaansgeschiedenis van de CSI, zo hebben we eerder gezegd,¹³⁴⁷ vormt het bewijs dat deze regel ook omkeerbaar is. Trouwens, ook de *charges* in de drie andere ordinalia hebben meer een didactisch dan een gebedskarakter, al staan ze wel in een liturgische context.¹³⁴⁸

We bevinden ons in het onderdeel 'charge' in het grensgebied tussen liturgie, catechese en kerkrecht: het inhoudelijke verschil tussen teksten behorend tot deze drie gebieden is dan ook niet altijd duidelijk aan te geven. Het gaat vaak meer om een verschil in toon dan om een inhoudelijk verschil. Daarom menen we toch de taakomschrijving volgens de Constitutie van de CSI naast die van de ordinalia van ASB, ECUSA en CS te mogen leggen om ze vervolgens met elkaar te vergelijken - ook al zijn ze divers van karakter. Alleen zo kunnen we immers een zo scherp mogelijk beeld krijgen van de taken van een bisschop in de vier verschillende tradities. Deze werkwijze is temeer van belang, omdat we - evenals in de voorgaande onderdelen - de CSI hebben gekozen als referentiepunt. Daarom geven we nu eerst de tekst van de *Constitution of The Church of South India*, IV, 1-7, waar de functies en verantwoordelijkheden van de bisschop staan vermeld.

The functions and Responsibilities of Bishops

1. Pastoral oversight: The bishop of the diocese has the general pastoral oversight of all the Christian people of the diocese, and more particularly of the ministers in the diocese. As the chief shepherd under Christ of His flock in that part, he is responsible for doing all that he can to foster the true spiritual unity of the diocese by entering as far as possible into personal relation with every member of the flock; especially by ministering, as occasion may serve, the rite of Confirmation or by presiding, when desired, at other services in which admission is given into full membership of the Church (IV,1).

---

ordinale een inleidende 'charge' c.q. taakomschrijving. In plaats daarvan had men de functies van de bisschop ondergebracht bij één van de vragen die de kandidaat-bisschop moest beantwoorden: de zesde vraag. Die was echter zó buitensporig lang uitgevallen, dat de samenstellers van het ASB - dat op zijn beurt zwaar tegen het anglicaans-methodistische ordinale aanleunt - besloten dat gedeelte uit de ondervraging te lichten, om het vervolgens als aparte inleiding aan de ondervraging vooraf te laten gaan.

¹³⁴⁶ Zie *The Constitution of the Church of South India*, Madras 1952, ch. IV.

¹³⁴⁷ *Supra*, p. 279-282.

¹³⁴⁸ Hier zij herinnerd aan wat we op p. 279 zeiden over de door R. Boon in zijn *Apostolisch Ambt en Reformatie*, Nijkerk 1965, 157v. beschreven verregaande verdringing van de *lex orandi* door de *lex credendi*, die in de gereformeerde liturgie valt waar te nemen. Dat dit verschijnsel zich inmiddels op veel breder schaal voordoet, blijkt onder meer uit de steeds in betekenis en omvang toenemende *charges* in de orden voor de bisschopswijding van de *CSI-family*, zoals die zich aftekent in de ontwikkeling vanaf CSI-1958 (geen *charge*) via het anglicaans-methodistische ordinale-1968 (een vrijwel tot taakomschrijving uitgegroeid onderdeel van de ondervraging) naar ASB-1980 (een aparte *charge* met uitvoerige taakomschrijving, voorafgaande aan de ondervraging). Maar ook in de nieuwe oud-katholieke en rooms-katholieke orden voor de bisschopswijding is de 'opdracht' c.q. 'toespraak' steeds omvangrijker geworden.

2. Leadership in evangelization: It is the duty of the bishop to take the lead in the evangelistic work of the diocese; and he should do all in his power to foster and promote it both by his own example and also by the encouragement which he gives to others; and therefore he should continually remind both ministers and people of their duty in this respect (IV,2).

3. Teaching: The office of a bishop is also essentially a teaching office, and he should do all that is in his power for the education of the ministers and congregations over whom he has oversight by instructing them the truths of the Christian faith. On each bishop in his own diocese, and on the bishops of the Church as a body, is laid the responsibility of publicly stating, as need me from time to time arise, the doctrine of the Church Universal as understood by the Church of South India, and its application to the problems of the age and the country. But the bishops acting as body shall only issue such statements after consultation with representatives of the presbyters and laity to be appointed under rules laid down by the Synod of the Church; and no such statement shall have any force as a rule of the Church unless and until it be adopted by the Synod as such (IV, 3).

4. Worship: The bishop of the diocese, acting in accordance with the rules laid down in this Constitution concerning the worship of the Church, shall acquaint himself with the various methods of worship and forms of service used in the diocese, shall advise the ministers and congregations in this matter, and shall cause to be prepared and shall issue special services and prayers as they may be required from time to time. He shall have authority in the case of grave irregularities in public worship to forbid their continuance, and any such prohibition shall remain in force pending any action which the Executive Committee of the Synod of the Church may take thereon (IV, 4).

5. Ordination: The bishop of the diocese will accept candidates for ordination and ordain them, acting in these matters in accordance with the rules of Chapter V of this Constitution (IV, 5).

6. Authorization: The bishop of the diocese, acting in accordance with such rules in the matter as may be laid down in this Constitution or by the Synod, will give at the time of ordination authorization to ministers to officiate and to preach in the diocese, and authorizations to other ordained ministers who may from time to time come to undertake definite work in the diocese. The stationing of the ministers shall also be carried out by the bishop of the diocese together with the diocesan committees of other bodies prescribed by the rules of the diocese (IV,6).

7. Discipline: The bishop of the diocese alone shall have authority in disciplinary cases to pronounce sentences of suspension from Holy Communion or of excommunication, and to restore those that are penitent to the fellowship of the Church. But he may only exercise this authority in accordance with the rules for the Discipline of the Church contained in Chapter XI of this Constitution and such regulations as may under this Constitution be laid down by the Synod or by his Diocesan Council (IV, 7).

De constitutie van de CSI noemt dus zeven functies en verantwoordelijkheden van de bisschop. Hoewel dit aantal, evenals de volgorde waarin ze worden opgesomd, betrekkelijk willekeurig is - beide aspecten kunnen immers variëren al naar gelang de theologische, historische en culturele context, terwijl ook binnen één traditie

iedere bisschop weer eigen accenten legt,¹³⁴⁹ - is het niet toevallig dat in de CSI *pastoral oversight*, herderlijke *episkopè*, als eerste genoemd wordt. ‘The main responsibility of a bishop in the CSI is pastoral oversight’, aldus bisschop A.R. Samuël in zijn referaat tijdens de *Faith and Order* consultatie over *episkopè* ter voorbereiding van het BEM-rapport.¹³⁵⁰ Door dit meest brede en tegelijk meest bijbelse aspect van het bisschopsambt voorop te zetten geeft de CSI te kennen, dat voor haar de bisschop geen prelaat is, geen kerkvorst, maar ‘chief shepherd under Christ of his flock’, en als zodanig symbool van Gods herderlijke *episkopè/ontferming*. Zo heeft de vroege kerk hem gezien,¹³⁵¹ zo wil ook de CSI, een kerk waarin zeer uiteenlopende geloofs-tradities samenkomen, hem zien en waarderen. Op velerlei manieren geven haar bisschoppen dan ook gestalte aan hun pastorale opdracht: door als *father in God*¹³⁵² zo veel mogelijk persoonlijk in contact te komen met ‘all christian people of the diocese’; door een pastor te zijn voor de presbyters van de lokale gemeenten (en hun gezinnen) en door actief betrokken te zijn bij de confirmatie van gedoopte leden. Al deze taken zijn gericht op de ‘truly spiritual unity of the diocese’.¹³⁵³

Het zou te ver voeren hier alle genoemde pastorale taken van de bisschop te bespreken, maar we constateren wel, dat de CSI niet alleen in haar constitutie (IV,1), maar ook in de orde voor de bisschopswijding (vraag 12 van de ondervraging) nadrukkelijk stelt dat de confirmatie onder de pastorale verantwoordelijkheid van de bisschop valt. De CSI staat op dit punt in de traditie van de *catholica*, niet zozeer uit dogmatische, maar uit pastorale

¹³⁴⁹ Zo bespreekt bisschop Newbigin, van wie we zouden verwachten dat hij evangelisatie prioriteit zou geven, de vier belangrijkste aandachtsvelden van de bisschop in de volgorde: eredienst - evangelisatie - onderricht - pastoraat, zie J.E.L. Newbigin, ‘Bishop in a United Church’, in P. Moore (ed.), *Bishops - but what kind?*, London, 1982, 149-161 (156); terwijl bisschop Sumitra, een uitgesproken pastorale figuur, de vijf aan hem toevertrouwde taken opsomt in de volgorde leraar - verdediger van het geloof - *father in God* - leider in evangelisatie - voorganger in de eredienst.

¹³⁵⁰ A.R. Samuel, ‘Episcopacy in the Church of South India’, in *Episkopè and Episcopate in Ecumenical Perspective*, 43-50 (46). Na als eerste taak van de bisschop *pastoral oversight* genoemd te hebben, gaat hij - geheel in de lijn van de constitutie - aldus verder: ‘A bishop is a leader in evangelism. He is a teacher. He is the one who has responsibility for worship among the people. He is the one who administers discipline in the diocese. He is a father in God’. Overigens was het niet toevallig dat voor deze consultatie een bisschop van de CSI was uitgenodigd: hij vertegenwoordigde de enige kerk in de wereld, waarin het geluk is de vanaf Lausanne-1927 tot BEM-1982 bepleite integratie van de episcopale, presbyteriale en congregationalistische ambtstradities tot stand te brengen (zie BEM-Ministry, 26).

¹³⁵¹ Zie M. Brinkman en A. Houtepen, *Geen kerk zonder bisschop?*, spec.14-20 (A. Houtepen, ‘Episkopè’) en 21-40 (A. Houtepen, ‘Het bisschopsambt in de vroege kerk’).

¹³⁵² De onvertaalbare uitdrukking *father-in-God* komt uit het ordinale van Cranmer (1549) waar zij gebruikt wordt als aanduiding van de aartsbisschop tijdens de presentatie voorafgaande aan de bisschopswijding. In het CSI-ordinale klinkt ze op diezelfde plaats als aanduiding van de Moderator-Bisschop. Maar ook de abt van een kloostergemeenschap of de parochiepriester wordt ‘father’ genoemd. Er klinkt iets in door van de warme, persoonlijke liefde van een vader voor zijn kind, in tegenstelling tot het kille, afstandelijke *lording* van de middeleeuwse kerkvorst. Zie J.R.H. Moorman, ‘The Anglican Bishop’, in *Bishops, but what kind?*, 117 en *Doctrine in the Church of England*, London, 1938 123. Voor een kritische evaluatie van dit en andere door velen als vrouw-onvriendelijk ervaren beelden: zie G. Carey, ‘Women and the Episcopate. An Outline of the Theological Issues bearing upon the Ordination of Women to the Episcopate’, in: *Episcopal Ministry. The Report of the Archbishops’ Group on The Episcopate*, London 1990, 312v.

¹³⁵³ Zie Constitutie CSI IV, 1. Een goed beeld van de veelsoortige pastorale taken van een bisschop geeft J.E.L. Newbigin, *A South-India Diary*, London, 1951. Nederlandse vertaling: *Christus in Zuid-India*, uitgave Raad voor de Zending der Ned. Hervormde Kerk, ’s-Gravenghage, 1959.

overwegingen.¹³⁵⁴ Overigens is het opvallend dat, hoewel het hier traditioneel een episcopale taak betreft, behalve ASB alleen CSI de confirmatie tot de verantwoordelijkheid van de bisschop rekent - en dan nog zodanig geformuleerd dat er niet uit valt af te leiden dat hij zelf daarbij de voorganger moet zijn.¹³⁵⁵ Daar was van anglicaanse zijde in de gesprekken voorafgaande aan de eenwording wel op aangedrongen, maar omdat de niet-episcopale kerken zich daarop niet wilden vastleggen, had men een compromis gesloten: de bisschop blijft verantwoordelijk, maar hij mag zijn verantwoordelijkheid overdragen aan de plaatselijke presbyter.¹³⁵⁶

In de tweede plaats vraagt de constitutie aandacht voor de bisschop als 'leader in evangelization'. Dat is geheel in overeenstemming met de ecclesiologie van de CSI, zoals die gegroeid is vanuit de herkenning van haar situatie in de missionaire context van de vroege kerk. Het is met name bisschop Lesslie Newbigin geweest, die erop gewezen heeft dat deze kerkopvatting gevolgen heeft voor de visie op het ambt. In een *paper*, geschreven voor de *Anglican-Reformed International Commission* schrijft hij: 'In the missionary setting of the New Testament, ministry is primarily leadership in mission, while in the Christendom setting, ministry is primarily the pastoral care of established communities'. Met deze twee verschillende contexten corresponderen twee verschillende beelden van leiderschap: 'In one, the minister is facing the people - gathering, teaching, feeding, comforting; in the other he is leading the people, going before them on the way of the cross to challenge the powers of darkness'. Een bisschop van de CSI wordt geacht aan het laatste beeld te beantwoorden. Hij is missionair voorganger in het spoor van Jezus, de gekruisigde. Zijn leuze is: 'come on: let's go' (Marc.14:42).¹³⁵⁷

Overigens hoeft het opsommen van de bisschoppelijke taken in een bepaalde volgorde nog geen rangorde in te houden. Het boeiende is dat in de CSI verschillende

---

¹³⁵⁴ Zeker in een missionaire situatie zoals in Zuid India, is het van groot pastoraal belang dat de bisschop tijdens zijn visitatiereizen de gedoopten persoonlijk confirmeert: het is één van de zeldzame momenten dat parochiaan en bisschop elkaar in de ogen kunnen zien. Voor de betekenis die de CSI aan de confirmatie hecht, zie Constitutie CSI, 78 (noot), waar gesteld wordt, dat de Kerk van Zuid-India de confirmatie niet zozeer beschouwt als voorwaarde voor toelating tot het avondmaal, maar als bezegeling van de doop, waarbij de individuele gelovige een 'special gift of the Holy Spirit' ontvangt.

¹³⁵⁵ In hoofdstuk IV,1 van de Constitutie staat dat de bisschop de taak heeft 'the true spiritual unity of the diocese' te bevorderen, door zo veel mogelijk persoonlijk in contact te staan met zijn gemeenteleden, 'specially by ministering, as occasion may serve, the rite of Confirmation...'; Vgl. ook vraag 12 van de ondervraging: 'Will you see that Baptism and Confirmation are duly and regularly administered in your diocese?'

¹³⁵⁶ In de *Basis of Union*, als appendix opgenomen in de Constitutie (1951), wordt episcopale confirmatie nog dringend aanbevolen, onder meer vanwege 'the enrichment which it brings to the pastoral ministry of the Bishop' (Constitutie CSI, 78). Maar in de inleiding op de (gereviseerde) confirmatieliturgie lezen we: 'In the CSI Confirmation is administered by the bishop or a presbyter. If a presbyter conducts the service, it is most desirable that he should be the presbyter responsible for that congregation, or a presbyter appointed by the Bishop', *The Book of Common Worship*, 1963, xx; Cf. A.H. Legg, 'Bishops in the CSI', in G. Simon, *Bishops. What they are and what they do*, 116-124 (122); Vgl. echter T.S. Garrett, *Worship in the Church of South India*, London 1958, 36, die tien jaar na de stichting van de CSI (1947) weet te melden dat de betekenis van de handoplegging door de bisschop als vertegenwoordiger van de universele kerk alom erkenning heeft gevonden, met als resultaat dat episcopale confirmatie de norm geworden is, 'even in the majority of those congregations to whom episcopacy is something new'.

¹³⁵⁷ Zie M.W. Goheen, "As the father Has Sent Me...", 249-257 (249); Vgl. J.E.L. Newbigin, in *Bishops, but what kind*, 157,161 ('leadership in the way of the cross').

visies op geestelijk leiderschap naast elkaar kunnen bestaan en dat ze elkaar aanvullen en bevruchten. Terwijl in een officieel document als de Constitutie *pastoral oversight* op de eerste plaats staat, evangelisatie op de tweede, het leeraspect op de derde en de eredienst op de vierde, kan een missionair bevlogen bisschop als Newbiggin in een artikel over de bisschop in de CSI opvallend genoeg zijn verantwoordelijkheid voor de eredienst als eerste noemen, gevolgd door zijn evangelisatie- en leeropdracht, om tenslotte het pastoraat op de vierde plaats te zetten.¹³⁵⁸ Wie echter Newbiggin's artikel aandachtig leest, merkt dat in zijn taakopvatting alles met alles samenhangt: de 'leer' staat in een pastorale setting en de liturgie in de context van de missie - waarbij hij steeds weer onderstreept, dat alle activiteiten hun voedingsbron vinden in de liturgie van de gemeente- bij voorkeur in de open lucht gevierd. Zijn uitspraak: 'ministry is primary leadership in mission'¹³⁵⁹ is dus niet in strijd met wat hij elders schrijft, dat de bisschop allereerst 'leader in worship' is.¹³⁶⁰ Tenslotte noemt de constitutie nog drie taken die een bisschop in de CSI zijn opgedragen: de ordinatie van diakenen en presbyters; de zorg dat presbyters en diakenen zo optimaal mogelijk worden ingezet; en tenslotte het handhaven van de kerkelijke discipline, die met veel pastorale zorg, liefde en wijsheid moeten worden behartigd, opdat de gemeente haar missionaire taak in de wereld kan blijven vervullen.

Wat de episcopale ordinatie betreft, koos de CSI bij haar stichting in 1947 voor de traditie van de *catholica*, niet zozeer uit dogmatische overwegingen, maar opdat er in deze kerk, waarin zeer verschillende ambtstradities samenkomen, op den duur 'a fully united ministry' zou zijn (Constitutie II, 21). Het betekent dan ook niet dat de CSI de band met de niet-episcopale kerken, waaruit ze mede is voortgekomen, doorsnijdt of dat presbyterale ordinaties niet worden erkend: in diezelfde paragraaf 21 van haar Constitutie bepaalt de CSI dat zij zal 'maintain and extend full communion and fellowship with those Churches from which the Churches from which it has been formed have severally had such fellowship'. Ook is in dit verband de bepaling van belang, dat bij bisschopswijdingen behalve drie bisschoppen ook drie presbyters participeren in de handoplegging. (Constitutie II, 11).

2.3.4.2.2 DE TAAKOMSCHRIJVING VOLGENS DE CHURCH OF ENGLAND

De *charge* van het ASB is grotendeels ontleend aan die van het anglicaans-methodistisch ordinale (1968), waar ze een onderdeel vormde van de ondervraging. De samenstellers van het ASB hebben de tekst ervan losgemaakt en als apart element (*charge*) voor de *examinatio* geplaatst. Stilistisch is er veel, inhoudelijk is er weinig aan veranderd. Opvallend is meteen al de openingszin, die nieuw is:¹³⁶¹ 'A bishop is called to lead in serving and caring for the people of God and to work with them in

¹³⁵⁸ J.E.L. Newbiggin, "Bishops in a United Church", in *Bishops, but what kind?*, 158.

¹³⁵⁹ Zie M.W. Goheen, "As the father Has Sent Me...", 249.

¹³⁶⁰ Zie J.E.L. Newbiggin, in *Bishops, but what kind?*, 156. In zijn memoires *Unfinished Agenda*, London, 1985, 88/89 is een foto opgenomen van een door Newbiggin geleide openluchtsamenkomst in een leprozengemeenschap: de bisschop, gekleed in een eenvoudige *cassock*, staat bij een boom, de rechterarm zegenend geheven, terwijl de gelovigen in een kring om hem heen staan. Een treffende verbeelding van Newbiggin's opvatting van kerk en liturgie!

¹³⁶¹ Zie R.C.D. Jasper and P.F. Bradshaw, *A Companion to the ASB*, London, 1986, 440. Het ASB-ordinal wijkt op drie belangrijke punten af van het anglicaans - methodistische: (1) Wat in het laatstgenoemde een onderdeel was van de (veel te uitvoerige) vraag 6, is in ASB tot aparte inleidende *charge* met taakomschrijving geworden. (2) Het leiderschap wordt uitgeoefend samen met 'the laity'. (3) De collegialiteit krijgt meer accent: de bisschop deelt een aantal verantwoordelijkheden met zijn 'fellow bishops'

the oversight of the Church'. De engelse hervormers zagen voor hun bisschoppen twee rollen weggelegd: die van geestelijk leider (*government*) c.q. opziener (*oversight*) enerzijds en die van leraar (*teacher*) c.q. behoeder (*guardian*) van het geloof anderzijds. Daarvan kreeg de laatste de meeste aandacht. Dat komt duidelijk tot uiting in de examinatie van het ordinale van 1550: vier van de zeven vragen die aan de bisschop-elect gesteld worden, hebben betrekking op de leer en de prediking. Ook in de latere edities van het BCP krijgt het handhaven van de leer duidelijk meer nadruk dan het opzicht c.q. de pastorale zorg, al staat het eerste steeds in de context van het tweede.¹³⁶²

In het ASB zien we een verschuiving optreden van de bisschop als *teacher* naar de bisschop als *leader*¹³⁶³: Leiderschap is het eerste waartoe een bisschop geroepen is, daarop ligt alle nadruk. Het is dan ook niet toevallig, dat we het woord *leader* behalve op deze plaats, waar het in algemene zin wordt gebruikt, nog drie keer tegenkomen in de liturgie van de bisschopswijding: in vraag 8 van de *examinatio*, waar aan de kandidaat gevraagd wordt: 'Will you (...) lead your people to obey your Saviour's command to make disciples of all nations'; vervolgens in het ordinatiegebed, waar gebeden wordt dat de nieuwe bisschop 'may lead those committed to his charge in proclaiming the gospel of salvation'; en tenslotte in het slotgebed waarvan we de tekst hier weergeven, omdat de betekenis van het bisschopsambt er kernachtig in wordt samengevat:

God our Father,
shepherd and guide of all your faithful people:
look with favour on *N* your servant
whom you have chosen to be a pastor over your Church;
and grant that by word and example
he may lead the people committed to his charge,
and with them come to your eternal kingdom;
through Jesus Christ our Lord. Amen.

---

¹³⁶² Zie R.A. Norris, 'Episcopacy', in Sykes and Booty (eds.), *The Study of Anglicanism*, 296-309 (307v). Vgl. *Episcopal Ministry. The Report of the Archbishop's Group on the Episcopate*, London 1990, 81v., waar gesteld wordt dat het *teaching office*, zoals dat in het ordinale van 1662 geschetst wordt, in een *pastoral setting* staat. Ter illustratie verwijzen de auteurs naar een tekst die aanvankelijk in BCP-1549 werd uitgesproken bij de overhandiging van de herdersstaf, maar in BCP-1662 (nadat dit ritueel geschrapt was) een plaats kreeg bij de presentatie van de bijbel. Eerst wordt de nieuwe bisschop vermaand om te waken over de *doctrina*: 'Give heed unto reading, exhortation, and doctrine. Think upon the things contained in this Book' etc.; vervolgens wordt tegen hem gezegd: 'Be to the flock of Christ a Shepherd, not a wolf; feed them, devour them not. Hold up the weak, heal the sick, bind the broken, bring again the outcasts, seek the lost. Be so merciful that ye be not too remiss; so minister discipline, that you forget not mercy: that when the chief Shepherd shall appear, ye may receive the neverfading crown of glory'. Hoe fraai ook geformuleerd, op het moment dat deze woorden klinken is de ordinatie al achter de rug: tijdens de *examinatio* komt het pastoraat als zodanig niet ter sprake.

¹³⁶³ Zie *Episcopal Ministry*, 83v.: 'A primary emphasis in the ASB service is on "leadership". Daar ook de verwijzing naar de vier plaatsen in het ordinale waar over het leiderschap van de bisschop gesproken wordt. Vgl. J. Moses, 'The Current Exercise of Episcopacy within the Church of England', in: *Visible Unity and the Ministry of Oversight* (2th. Meissen Theological Conference), London 1997, 184-191 (185).

Duidelijker kan niet gezegd worden dat het leiderschap, waartoe een bisschop geroepen is een vorm van herderschap is, en dat de aard van dat herderschap moet worden afgelezen uit het herderschap van God. In de openingszin van de *charge* wordt vervolgens op subtiële wijze aangegeven hoe een bisschop zijn leiderschap behoort uit te oefenen: met liefdevolle zorg vóór (*for*) en in samenwerking mét (*with*) het volk van God. Wanneer juist in dit verband het woord *oversight* valt (als weergave van het bijbelse *episkopè*), dan wil daarmee gezegd zijn, dat goed leiderschap ook inhoudt: mensen voorgaan in het omzien naar elkaar, opdat er iets zichtbaar wordt van Gods liefdevolle ontferming.

Na deze fundamentele inzet volgt nu een opsomming van de concrete taken die de Kerk van Engeland haar bisschoppen heeft toegedacht. Als *chief pastor* van zijn bisdom¹³⁶⁴ heeft de bisschop allereerst de taak zich - samen met zijn medebisschoppen - in te zetten voor de eenheid van de kerk, voor handhaving van de kerkelijke discipline, het bewaken van de geloofstraditie en het stimuleren van de gemeente in haar missionaire opdracht. Deze brede (al te brede?) opvatting van de pastorale verantwoordelijkheid van de bisschop is karakteristiek voor het ASB-ordinale en uniek in de oecumenische ordinatietraditie.

Vervolgens komt het het wachtersambt van de bisschop ter sprake, zijn taak als leraar en als vertolker van het evangelie. Ook hier weer valt de pastorale setting op: waakzaamheid is een vorm van pastoraat. Als een herder waakt de bisschop over zijn volk, in voorbede en onderricht, in prediking en 'interpreting the gospel of Christ'.¹³⁶⁵ Dit laatste is interessant: een bisschoppelijke leeruitspraak is niet onfeilbaar, ze is slechts een interpretatie van het evangelie, gekleurd door bepaalde culturele, politieke en kerkelijke omstandigheden. Deze relativering doet geen afbreuk aan zijn gezag, maar veronderstelt wel een goede relatie tussen de herder en de schapen. Daarom wordt dit gedeelte van de taakomschrijving (met een zinspeling op Joh. 10:14) besloten met de zin: 'He is to know his people and be known by them'.

In de derde plaats komen zijn verantwoordelijkheden ten aanzien van liturgie, ambt en sacrament ter sprake. Met het oog op de voortgang van het evangelie moet een bisschop zich er voor inzetten dat er steeds nieuwe ambtsdragers klaarstaan om te worden geordineerd en uitgezonden. Apart vermeld wordt hun begeleiding (*guiding*). Uitgangspunten daarbij zijn de verantwoordelijkheid voor de gezamenlijke

---

¹³⁶⁴ De aanduiding *chief pastor* is afkomstig uit 1 Petrus 5:4, waar ze betrekking heeft op Christus. Via Cranmer, die haar aantrof in het ordinale van Salisbury (*princeps pastorum*), is ze - vertaald als *chief Shepherd* - terechtgekomen in het BCP, bij de uitreiking van de bijbel. (*Supra*, noot 1362). De bisschop wordt *chief pastor* genoemd in *Canon C 18* van de *Canons of the Church of England*: 'Every bishop is the chief pastor of all that are within his diocese, as well laity as clergy, and their father in God.' Via het anglicaans-methodistische ordinale van 1968 - 'A Bishop is called to be a Chief Minister and *Chief Pastor*' - is ze tenslotte terechtgekomen in de *charge* van het ASB-ordinale van 1980, waar de bisschop kortweg *chief pastor* wordt genoemd. De uit het BCP afkomstige aanduiding *chief Shepherd* als typering van Christus wordt ook in het ASB gebruikt bij de uitreiking van de bijbel.

¹³⁶⁵ Ook deze zinsnede is, zij het in afgezwakte vorm, overgenomen uit het anglicaans-methodistische ordinale. Vgl *Anglican-Methodist Ordinal*, 30: 'He must proclaim and interpret Christ's Gospel to them...':

dienst waarin men staat en de toerusting tot zelfstandige uitoefening van het ambt. Ook is het de taak van de bisschop ervoor te zorgen dat er gedoopt en geconfirmeerd kan worden¹³⁶⁶ en gaat hij ook zelf regelmatig voor in de viering van de eucharistie, waarbij met name zijn rol in de dienst van de gebeden en de lofprijzing wordt genoemd.¹³⁶⁷ Verder mag van een bisschop in de Kerk van Engeland een krachtige, maar milde aanpak van tuchtzaken worden verwacht: ‘He is to be merciful, but with firmness, and to minister discipline, but with mercy’.¹³⁶⁸ Tenslotte wordt de kandidaat-bisschop in aansluiting bij de anglicaanse traditie herinnerd aan zijn bijzondere verantwoordelijkheid voor de armen¹³⁶⁹ en roept de voorganger hem op tot vergevingsgezindheid jegens hen die willen terugkeren van hun dwaalwegen: Gods bijzondere *episkopè* gaat immers vooral uit naar ‘zondaars en bedelaars’. Met een kleine wijziging kan de fraaie typering van een bisschop van de Kerk van Engeland, zoals J.R.H. Moorman die ooit gaf, dan ook worden toegepast op de bisschop volgens het ASB:

‘The type of bishop which the C OF E wished to have was a man who would be, above all things, a warm hearted pastoral leader among his flock, clerical and lay, a guardian and expositor of scriptural truth, a teacher, and a friend of the poor and needy’.¹³⁷⁰

2.3.4.2.3 DE TAAKOMSCHRIJVING VOLGENS DE EPISCOPAL CHURCH IN THE USA

De charge van ECUSA-1979 is geheel anders van aard dan die van CSI en ASB: niet de gemeente, maar de kandidaat-bisschop wordt aangesproken, de taal is moderner en ook de structuur is sterker. Maar vooral: de inhoud ademt - nog meer dan CSI - de geest van de vroege kerk en haar visie op het bisschopsambt. Omdat we daar in hoofdstuk 4 al uitvoerig over geschreven hebben, volstaan we hier met te vermelden dat in het ECUSA-ordinale drie benaderingen samenkomen: die van Ignatius van Antiochië, die van Irenaeus van Lyon en die van Cyprianus van Carthago. Hoewel deze alle drie gestempeld zijn door een verschillende historische, kerkelijke en culturele context, hebben ze één wezenlijk aspect gemeenschappelijk: ze zijn geboren uit een crisissituatie. Zo roept Ignatius in tijden van vervolging de gemeente op

¹³⁶⁶ Aan het confirmeren van gedoopten door de bisschop wordt in de Kerk van Engeland streng vastgehouden (strenger dan in de rooms-katholieke en de orthodoxe kerk): de kandidaat is niet alleen een lid van de plaatselijke gemeente of van een bepaalde kerkelijke dominantie, maar van de universele kerk van Christus, waarin de bisschop functioneert als teken van eenheid en continuïteit. Zie *Episcopal Ministry*, London 1990, 90.

¹³⁶⁷ Wanneer in de Kerk van Engeland - evenals in alle episcopale kerken - de bisschop gezien wordt als ‘the eucharistic president of the local community’, wordt daarmee niet de plaatselijke gemeente in reformatorische zin bedoeld, maar een aantal gemeentes, verenigd in een bisdom. Om tot uitdrukking te brengen dat hij ook de eindverantwoordelijkheid heeft voor de liturgie in de plaatselijke gemeente, gaat de bisschop daar regelmatig voor in de viering van de eucharistie, b.v. bij visitatiebezoeken. Vgl. het rapport *Episcopal Ministry*, London 1990, 91.

¹³⁶⁸ Zie *Episcopal Ministry*, 91-94.

¹³⁶⁹ Cranmer nam dit element over uit het laatmiddeleeuwse ordinale van Salisbury; sindsdien vormt de verantwoordelijkheid van de bisschop voor de armen in alle edities van het BCP een onderdeel van de ondervraging. In de ordinalia van CSI (cf. *infra*, p. 384) en ECUSA (cf. *supra*, p. 392) is dat ook nog het geval, terwijl in het ASB (1980) dit punt alleen in de *charge* ter sprake komt. Opvallend is dat in de anglicaanse ordinalia de armen verder alleen nog in beeld komen bij de wijding van diakenen. In de Romana wordt sinds het concilie van Tours (813) van iedere bisschop de belofte gevraagd zich te ontfemen over de armen, de behoeftigen en de vreemdelingen.

¹³⁷⁰ Zie J.R.H. Moorman, ‘The Anglican Bishop’, in P. Moore, *Bishops, But What Kind?*, 117/18.

bijeen te blijven rond de bisschop als centrum van de eucharistische gemeenschap; Irenaeus wil de kerk wapenen tegen de heresie van de gnostiek door de band met de bisschop als hoeder van de leer van de apostelen te benadrukken; en tenslotte Cyprianus, die in een tijd van ernstige verdeeldheid en dreigende schisma's, opkomt voor de eenheid van de kerk, zoals hij die gesymboliseerd ziet in de bisschop als schakel tussen de lokale kerk en de universele kerk. Deze drie aspecten van het vroegchristelijk episcopaat vormen de basis van het bisschopsambt in de ECUSA. Ze bepalen ook de structuur van de *address* van de aartsbisschop tijdens de bisschopswijding. De tekst bestaat uit drie paragrafen en elke paragraaf kan volgens J.R. Wright, een van de samenstellers,¹³⁷¹ worden teruggevoerd tot één van de genoemde aspecten.

Het opvallende is echter dat we in de eerste paragraaf niet - zoals we zouden verwachten - de stem van Ignatius te horen krijgen, maar die van Irenaeus. Klinkt hierin iets door van de klassieke anglicaanse voorliefde voor het leeraspect van het bisschopsambt? Hoe dan ook, voor de ECUSA¹³⁷² is de bisschop allereerst de leraar, die geroepen is om (a) in verbondenheid met de apostelen het evangelie van de Opgestane te verkondigen (proclaiming), (b) zoekend naar wat dat hier en nu betekent (interpreting), teneinde (c) een betrouwbaar getuigenis te kunnen geven van Christus' heerschappij over de machten (testifying). We stellen vast, dat ook ECUSA in navolging van het ASB de hermeneutische verantwoordelijkheid van de bisschop expliciet in haar ordinale vermeldt.¹³⁷³ We komen daar nog op terug bij de bespreking van de ondervraging, waarin dit punt opnieuw genoemd wordt (vraag 4).

Vervolgens horen we de stem van Ignatius van Antiochië, voor wie de bisschop vooral het centrum van de eucharistische gemeenschap is. Maar in ECUSA staat deze liturgische functie tussen twee andere in: enerzijds de zorg voor de geloofstraditie, de eenheid en de discipline, anderzijds de opdracht 'to be in all things a faithful pastor and a wholesome example for the entire flock of Christ'. We worden hier herinnerd aan de beschrijving van de liturgische rol van de bisschop, zoals we die tegenkomen in het ECUSA-document *The Ministry of Bishops* (1991), dat op het *Ordinal* gebaseerd is.¹³⁷⁴ Daarin gaat men uit van de door theologen als Schillebeeckx en Legrand verdedigde stelling, dat in de vroege kerk bisschoppen geen leiders waren van het gemeentelven omdat ze voorgingen in de liturgie, maar omgekeerd - dat bisschoppen voorgingen in de liturgie, omdat ze de leiders waren

---

¹³⁷¹ Zie R.F. Grein, 'Introducing "The Ministry of Bishops: A Study Document Authorized by the House of Bishops of the Episcopal Church"', in J.R. Wright, (ed.), *On Being a Bishop*, 63-77 (72v). J.R. Wright, 'The Episcopal Church and the Historic Episcopate: An Episcopalian speaks to Lutherans' (tekst op internet: www.dfms.org/ecumenism/concordat/wright.html, 14), ziet in deze tekst 'a modern restatement of the traditional profetic, priestly and governing functions that have historically characterized the episcopate since the early church. Each of the three paragraphs, one after another, can be related to leadership and oversight in proclamation, worship and governance, taking their historic roots in these three authors: Ignatius, Irenaeus, Cyprianus'.

¹³⁷² Vgl 'The Ministry of Bishops', *On Being a Bishop*, 84v.

¹³⁷³ *Ibidem*, 89v.

¹³⁷⁴ Zie de opmerking van bisschop R.F. Grein, de voorzitter van de commissie die het document samenstelde, in zijn artikel 'Introducing "The Ministry of Bishops"': in *On Being a Bishop*, 68. 'It was my decision (...) to focus the discussion in our document on our Prayer Book rite for the Ordination of a Bishop, and in particular on the exhortation which precedes the examination'.

van het gemeentelven.¹³⁷⁵ Achter deze stelling zit uiteraard de overweging, dat legitimering van het kerkelijk leiderschap vanuit de sacramentsbediening gemakkelijk leidt tot sacramentalisering en clericalisering van het (bisschops)ambt. De ECUSA wil daaraan geen voeding geven, daarom wordt de traditionele liturgische taken van de bisschop, zoals zijn verantwoordelijkheid voor doop, confirmatie en eucharistie, in een veel breder kader gezet. Liturgie en sacramenten zijn geen doel in zichzelf, ze zijn dienstbaar aan het geheel van het gemeentelven.

Tenslotte beluisteren we de stem van Cyprianus. Hij ziet de bisschop als schakel tussen de lokale en de universele kerk. Een plaatselijke gemeente is geen monade, die een eigen leven leidt. Via de bisschoppen zijn de lokale gemeenten met elkaar verbonden. Zij worden wel vergeleken met de knopen van een visnet, de schakels van een ketting, het gebinte van een gebouw.¹³⁷⁶ Die band tussen de lokale kerk en de wereldkerk komt op verschillende manieren tot uiting in de liturgie van de bisschopswijding: voorganger is als regel de *presiding bishop*, de voorzitter van de bisschoppenconferentie; verder nemen minstens drie naburige bisschoppen deel aan de handoplegging; en tenslotte staan tijdens de aansluitende eucharistieviering, die geleid wordt door de de pas gewijde bisschop, niet alleen enkele lokale presbyters naast hem achter het altaar, maar ook enkele van zijn collega-bisschoppen.¹³⁷⁷ In dit alles wordt gesymboliseerd dat de lokale bisschop met zijn medebisschoppen deel heeft aan het leiderschap van de kerk over heel de wereld. Dat is de ene, synchronische, lijn die in deze paragraaf zichtbaar wordt - en het is van belang om in een tijd van toenemende internationalisering juist dit aspect van het bisschopsambt te onderstrepen. Maar daarnaast wordt ook een andere, diachronische, lijn zichtbaar, wanneer de kandidaat-bisschop vervolgens herinnerd wordt aan de profetische en apostolische traditie waarin hij staat: 'your heritage is the faith of patriarchs, prophets, apostles, and martyrs, and those of every generation who have looked to God in hope'. De ene lijn vult de andere aan: alleen collegialiteit kan tot vervlakking leiden, alleen apostoliciteit tot verstarring. In geen van de door ons geanalyseerde ordinatieliturgieën is deze samenhang tussen het synchrone en diachrone karakter van de kerk en het bisschopsambt zo duidelijk geformuleerd als in die van het ECUSA-ordinale van 1979.

2.3.4.2.4 DE TAAKOMSCHRIFING VOLGENS DE CHURCH OF SWEDEN

Na de al genoemde openingszin, waarin over het bisschopsambt wordt gesproken als een bijzondere roeping temidden van het gedoopte godsvolk, vervolgt de *introduction* met de lapidaire zin: 'A bishop shall have oversight over the diocese and its congregations'. Evenals in het ASB klinkt onmiddellijk aan het begin het woord *over-*

---

¹³⁷⁵ Zie 'The Ministry of Bishops', in *On Being a Bishop*, 92; E. Schillebeeckx, *Pleidooi voor mensen in de kerk*, 123, 193 en 267; H.-M. Legrand, 'The Presidency of the Eucharist According To the Ancient Church', *Worship* 27 (1979), 413-438 (413): 'In the primitive Church priests presided at the Eucharist because they presided over the Christian community'.

¹³⁷⁶ Zie 'The Ministry of Bishops', in *On Being a Bishop*, 98

¹³⁷⁷ *Ibidem*, 99. De ECUSA houdt zich, met alle anglicaanse (en een groot deel van de lutherse) kerken, aan de regel, ingesteld op het concilie van Nicea 325, dat bij elke bisschopswijding minstens drie bisschoppen van naburige kerken moeten participeren in de handoplegging. Vgl P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, 39.

sight, de weergave van het bijbelse kernwoord *episkopè*: met ontferming omzien. Dat is de context waarin de taken van een bisschop in de CS staan. Men kan ze inde-len in vijf groepen:

Een bisschop is allereerst verantwoordelijk voor de dienst van woord en sacrament - 'and', aldus de opmerkelijke toevoeging: 'for the work of charity, being practised according to God's will.' Wanneer we *caritas* mogen interpreteren als diakonaat, moeten we vaststellen dat, voor zover we konden nagaan, het diakonale werk voor het eerst in de geschiedenis een zó prominente plaats krijgt toegewezen in de taakomschrijving van een bisschop. Deze uitbreiding van het klassiek-reformatorische tweetal 'woord en sacrament' tot genoemd drietal betekent niet alleen dat voor de CS liturgie en diakonie onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, het vormt ook de neerslag van het inzicht, dat de bijbelse notie *episkopè* niet losgemaakt kan worden van de even bijbelse notie *caritas*. Wanneer vervolgens gezegd wordt dat de bisschop degene is die de dienst van de ordinatie verricht, blijkt daaruit opnieuw dat de Kerk van Zweden in dit opzicht tussen de anglicaanse en de lutherse kerken in staat. Want al geldt voor alle kerken die de verklaring van Porvoo (1992) ondertekenden de regel: 'The ordaining minister is a bishop',¹³⁷⁸ de argumentatie daarvoor verschilt per kerk. Terwijl het voor de Kerk van Engeland om een principekwestie gaat (vanwege de apostolische successie), is voor de meeste lutherse kerken episcopale ordinatie een kwestie van goede orde. Voor de Kerk van Zweden echter, die ook in dit opzicht een tussenpositie inneemt, geldt daarbij niet zozeer het motief van de apostoliciteit, maar vooral dat van de universaliteit.¹³⁷⁹

Een tweede groep taken kan gegroepeerd worden rond het begrip *visitatie*, vanouds een belangrijke taak van een lutherse bisschop. Het document *Bishop, Priest and Deacon in the Church of Sweden* schrijft daarover dat vooral daarin het *oversight*-aspect van het bisschopsambt tot uiting komt. Evenals in het ordinale klinken er werkwoorden als luisteren, inspireren, adviseren, beslissen, bemoedigen. Ook wordt van de bisschop verwacht dat hij als spiritueel leider de tekenen der tijden zal verstaan. Tenslotte komt in het document zijn rol als *pastor pastorum* ter sprake. De wijze waarop de pastorale taken van de bisschop worden beschreven vormt één van

¹³⁷⁸ Aldus J. Halliburton, in zijn artikel 'Orders and Ordinations', in *Together in Mission and Ministry. The Porvoo Common Statement with Essays on Church and Ministry in Northern Europe*, London, 1993, 164.

¹³⁷⁹ Zie voor de Kerk van Zweden: S.-E. Brodd, 'The Church Ordinance of 1571 and the Office of Bishop in an Ecumenical Context', in het RK-Lutherse rapport *The Office of Bishop* (LWF Studies), Geneva 1993, 147-157. In de meeste lutherse kerken worden ordinaties verricht door 'leitende Amtsträger'. Omdat er geen principieel verschil is tussen een presbyter en een bisschop, handelt een ordinator echter niet 'als Innhaber einer Sondervollmacht, sondern stellvertretend für die gesamtkirchliche Öffentlichkeit angesichts einer Einzelgemeinde. In diesem Sinne ist die Ordination eine bischöfliche Aufgabe, auch wenn sie von einem Gemeindepfarrer ausgeführt wird', aldus H. Müller in *TRE XXV*, 364 s.v. 'Ordination'. Vgl. het LWF-document 'Consultation on the Ordained Ministry of Women and the Episcopal Ministry', 1992, par.54: 'The relation between the ministry of the bishop and the unity of the church makes it theologically and symbolically appropriate that those who carry out episcopal oversight preside at ordinations of those who will exercise the offices of ministry'. Zo ook reeds 'Lutheran Understanding of the Episcopal Office', 1983, par. 17. Beide documenten zijn opgenomen in *Ministry-Women-Bishops* (LWF Studies), Geneva 1993. In de Kerk van Engeland geldt sinds het BCP-1662 episcopale ordinatie als *conditio sine qua non* voor ambtserkenning, ook al verschillen *evangelicals* en *anglocatholics* van mening over de vraag of het episcopaat en het presbyteraat één *ordo* vormen. Vgl. P.F. Bradshaw in *TRE*, XXV, 357.

de sterkste punten van het CS ordinale, ook in vergelijking met de andere drie ordinaatieliturgieën.¹³⁸⁰

Dan volgt in de derde plaats - precies in het midden.- de zin: 'Holding the office of bishop, *he shall live as a servant of Christ and shall be a shepherd of God's flock*': alleen een bisschop in wiens hart de gezindheid leeft van de dienende gestalte van Christus, kan een goede pastor zijn.

Vervolgens wordt gezegd, dat de nieuwe bisschop 'with vigilance and wisdom'¹³⁸¹ dienstbaar zal zijn aan de eenheid, de opbouw en de geestelijke vernieuwing ('renewal in the Spirit') van de kerk. De verwijzing naar charismatische vernieuwing, die we overigens in geen enkel ander ordinale tegenkwamen, heeft dus niet alleen betekenis voor het leven van de gemeente, maar is ook missionair van belang: 'opdat de liefde van God zichtbaar wordt in de wereld'.

Tenslotte richt de voorganger zich tot de kandidaat-bisschop en spreekt hem persoonlijk aan: 'The calling of a bishop will now be entrusted to you', waarna de aansporing klinkt om de gemeente met tederheid en respect tegemoet te treden en samen met haar te zoeken naar de weg van God. Afsluitend en samenvattend doet de voorganger een beroep op de nieuwe bisschop, zich te beijveren om geloof, leer en eenheid niet tegen elkaar uit te spelen, maar bij elkaar te houden.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de taakomschrijving van een bisschop in de CS niet alleen een duidelijk 'evangelisch-katholiek' karakter vertoont, maar ook zeer pastoraal van inhoud is - meer dan de andere drie besproken ordines.¹³⁸² De combinatie van deze twee elementen vormt een belangrijk leermoment voor wie op zoek is naar een mogelijk model voor een bisschop in een verenigde reformatische kerk.

2.3.4.2.5 SAMENVATTING EN ORDENING VAN DE TAKEN

Ter afsluiting van onze bespreking van de verschillende *charges* kunnen we enkele voorlopige conclusies trekken.

Ten eerste: drie van de vier (ASB-1980, ECUSA-1979, CS-1987) door ons besproken orden voor een bisschopswijding bevatten een onderwijzing/*charge/Vorhalt*, waarin

---

¹³⁸⁰ Zie over de pastorale betekenis van de bisschoppelijke visitatie: *Bishop, Priest and Deacon in the Church of Sweden*, 1990, 44.

¹³⁸¹ Allebei eschatologische begrippen: zie Luc. 12:42-48, dat in het ordinale van L. Petri staat aangegeven als evangelie voor de bisschopswijding. Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, II, 59.

¹³⁸² In zijn bespreking van de ordinaatieliturgie van Melanchthons leerling Laurentius Petri (1571), de eerste aartsbisschop van Uppsala, wijst J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 63 op de pastorale kleur die het bisschopsambt van de CS van meet af aan heeft gekenmerkt: dat kwam vooral tot uiting in de zorg voor de prediking, in de supervisie over de pastores en in de visitatie van de parochies. In de zeventiende eeuw, toen Zweden een natie van betekenis werd, verzwakte het pastorale element en werd de bisschop vanwege zijn benoeming door de kroon veelal gezien als staatsambtenaar. Halverwege de negentiende eeuw werden er onder invloed van de liturgische beweging contacten gelegd met de Anglicana en in 1868 keerde de CS - in tegenstelling tot haar Scandinavische zusterkerken - terug naar het model van L. Petri. Daarmee kreeg het bisschopsambt zijn kerkelijk en pastoraal karakter weer terug, dat nog versterkt werd in het huidige ordinale van 1987. 'From chiefly having been the representative of the authorities and *pastor parvorum*, the bishop's role has now been broadened, so that he has become the spiritual leader of the whole diocese', aldus S.-E. Brodd, 'Episcopacy in the Church of Sweden' in *Together in Mission and Ministry*, London, 1993, 66, waaraan wij deze gegevens ontleen.

uiteengezet wordt wat de betekenis en de functie van het bisschopsambt is. Terwijl het CSI-ordinale van 1958 op dit punt voor de anglicaanse (en daarachter de middeleeuwse) traditie van het BCP kiest¹³⁸³ en meteen met de ondervraging inzet, zoeken ASB en ECUSA aansluiting bij de met Luther begonnen en door Bucer en Calvijn voortgezette gewoonte om aan de eigenlijke ordinatie een inleidende onderwijzing te laten voorafgaan. Ook de lutherse CS staat in deze traditie. Bekijken we daarnaast de nieuwe rooms-katholieke en oud-katholieke orden, dan ontdekken we dat die eveneens een min of meer uitvoerige inleiding hebben. We stellen dus vast dat er sinds de jaren zestig van de vorige eeuw op dit punt van een toenemende ‘protestantisering’ sprake is in de oecumene. Hoewel daarmee de regel *lex orandi lex credendi* het gevaar loopt vergeten te worden, menen we toch dat aan een bepaalde vorm van ‘liturgische didache’ niet langer valt te ontkomen, zeker nu de westerse kerken in een post-constantijnse situatie terecht gekomen zijn: wie weet nog wat het ambt is? En hoeveel protestanten hebben alleen maar een karikaturale voorstelling van wat een bisschop zou moeten en kunnen betekenen? Kortom, zowel om pastorale als om catechetisch en misschien zelfs missionaire redenen is het van belang, helder en zakelijk uit te leggen wat de betekenis van het bisschopsambt is en welke taken een bisschop heeft - zeker wanneer het een ‘verenigde protestantse kerk’ betreft, waarin het bisschopsambt een nieuw en opvallend element vormt. Wel zal een dergelijke tekst kort moeten zijn, helder van structuur en poëtisch van taal, geënt op het bijbelse spraakgebruik.¹³⁸⁴

Een tweede conclusie betreft de inhoud. Qua structuur voelen wij ons het meest verwant met de *charges* van CSI en CS, die beide beginnen met het aangeven van de bijbelse en ecclesiologische context van het ambt, om vervolgens over te gaan tot de taakomschrijving. Dat lijkt ons van groot belang omdat het bisschopsambt nu eenmaal niet los verkrijgbaar is, maar altijd ingebed is in een bepaalde ecclesiologie. In CSI is dat een christologisch-pneumatologisch gekleurde ecclesiologie (Ef. 4), in CS een trinitarische (de kerk als volk van God, als lichaam van Christus en als tempel van de Geest). Voorts mag het ons niet ontgaan dat de CSI - geheel overeenkomstig haar breed-oecumenisch karakter - het bisschopsambt in het kader zet van de vier vroegchristelijke *notae ecclesiae*, terwijl CS - geheel in de geest van Luther - het bisschopsambt fundeert in de doop c.q. het priesterschap der gelovigen. Al deze gegevens zijn van grote betekenis voor wie zoekt naar een bijbels en ecclesiologisch kader voor het bisschopsambt in een verenigde reformatorische kerk.

---

¹³⁸³ Terwijl het BCP in de orde voor de priesterwijding een uitvoerige, aan Bucer ontleende, onderwijzing heeft opgenomen, ontbreekt een dergelijke tekst in de orde voor de bisschopswijding. Zie Brightman, *The English Rite*, II London 1921, 980v (priester) en 1006v (bisschop).

¹³⁸⁴ F. Schulz, ‘Evangelische Ordination’, *JLH* 17 (1972) 25v geeft daarvoor goede aanwijzingen. Van anglicaanse zijde worden in toenemende mate vragen gesteld bij de lengte van de *charges*. Het eindrapport van de in 1997 te Jarvenpää gehouden consultatie over *Anglican Orders and Ordinations* geeft dan ook in overweging dit onderdeel van de ordinatieliturgie in drieën te splitsen; bij de presentatie: vragen betreffende roeping en taak van de hele gemeenschap; voorafgaande aan de ordinatie: vragen aan de kandidaat betreffende zijn geloof, intentie en verplichtingen; voor de wegzending: vragen met betrekking tot de uitvoering van de door gemeente en ambtsdragers gezamenlijk uit te voeren taken. Zie D.R. Holton (ed.), *Anglican Orders and Ordinations*, 59.

Onze derde conclusie betreft de bisschoppelijke taken. Hoewel we niet de pretentie hebben aan alle aspecten recht te doen, menen we toch in alle voorlopigheid op grond van onze analyse te kunnen stellen dat voor een bisschop in een verenigde reformatorische kerk in Nederland in elk geval de volgende zeven taken zijn weggelegd:¹³⁸⁵

- a. Pastor (pastorum) (CSI, ASB, CS)
- b. Missionair voorganger (CSI)
- c. Leraar/behoeder van de geloofstraditie (Irenaeus, ECUSA)
- d. *Voorganger in de dienst van Woord van Sacrament/teken van eenheid (Ignatius, ECUSA)*
- e. Schakel tussen lokale en universele kerk (Cyprianus, ECUSA)
- f. Discerning the signs of the time' (CS) / 'stem van het geweten' (C OF E)
- g. Ordinator/begeleider van ambtsdragers en handhaving discipline (CSI, ASB, ECUSA, CS).

De hier gegeven volgorde van taken is niet willekeurig. We hebben getracht enige structuur aan te brengen in de veelheid van bisschoppelijke taken door ze te plaatsen in een *sandwich*-structuur:

in het midden (d) staat de bisschop naar het model van Ignatius: hij is degene die de verzamelde gemeente voorgaat in de dienst van Schrift en Tafel. Hier klopt het hart van de lokale kerk. Daaromheen groeperen zich de verschillende taken, die op een bepaalde manier met elkaar corresponderen: (a) de bisschop als eerste pastor van het diocees, met speciale verantwoordelijkheid voor de begeleiding van pastores correspondeert met (g) de bisschop als ordinator en handhaver van de orde der kerk/discipline; (b) de bisschop als stimulator van/voorganger in missionair-apostolaire taken met (f) de signaalfunctie van de bisschop op maatschappelijk en politiek terrein, zijn taak de gemeente te sterken in het onderscheiden van de geesten;¹³⁸⁶ (c) de bisschop als leraar - Irenaeus - met (e) de bisschop als schakel tussen de lokale en de universele kerk - Cyprianus. We merken we hierbij nog op, dat bovenstaande taken weliswaar aan de bisschop zijn toegedacht, maar zeker niet met uitsluiting van andere ambtsdragers en gemeenteleden: in de terminologie van BEM: het leiderschap van de bisschop is persoonlijk, collegiaal en communaal. Het voordeel van dit *sandwich*-model is, dat op deze wijze de (logische) samenhang zichtbaar wordt tussen de verschillende taken en verantwoordelijkheden van de bisschop zoals hij in (lokale) gemeente functioneert: de liturgie vormt het centrum, van waaruit alle

---

¹³⁸⁵ Tussen haken is aangegeven aan welke van de besproken ordinalia het betreffende onderdeel is ontleend.

¹³⁸⁶ Zie daarover het Anglicaanse rapport over het bisschopsambt *Episcopal Ministry, London 1990*, 122, waar met een citaat uit *The Truth Shall Make You Free. The Lambeth Conference 1988*, 61 over de maatschappijkritische rol van de bisschop wordt gezegd dat hij zal zijn 'a voice of conscience within the society in which the local Church is placed' en 'a prophet who proclaims the Justice of God in the context of the Gospel of loving redemption'; Cf. E. Schillebeeckx, 'Theologische kanttekeningen bij de huidige priester-crisis', *TVT* 8 (1968), 402-434 (417), die dit aspect van het bisschopasambt omschrijft als: 'voorgaan in de liefde die rechtvaardigheid wil voor allen, dus instaan voor evangelische zorg voor de mens die de gemeente moet hebben voor de mens in zijn concrete historiciteit, wat een maatschappij- en cultuurkritische, maar ook een gemeente- of kerkkritische functie inhoudt'.

lijnen lopen. Verder staan pastoraat en ordinatie/begeleiding in duidelijke relatie tot elkaar. Ambtsdragers ordineren is meer dan een eenmalig gebeuren: het schept verplichtingen. Hier komt de *pastor pastorum* in beeld, een rol die in een hedendaags bisschopsprofiel niet mag ontbreken.. En tenslotte: de in ECUSA zo fraai vorm gegeven samenhang tussen de drie vroegchristelijke aspecten van het bisschopsambt - dat van Ignatius van Antiochië, van Irenaeus en Cyprianus - kon op deze wijze tot uitdrukking worden gebracht.

2.3.4.3 DE ONDERVRAGING

Nadat ten aanhoren van de gemeente in extenso is uiteengezet wat de taken zijn van haar nieuwe bisschop, volgt nu de ondervraging: is deze door de gemeente gekozen man/vrouw bereid de in de onderwijzing genoemde taken op zich te nemen? In de vorm van een dialoog tussen de voorganger en de kandidaat-bisschop moet die vraag nu temidden van de gemeente voor Gods aangezicht worden gesteld en beantwoord. Daarop zal de nieuwe bisschop straks aanspreekbaar zijn, vanuit de plaatselijke gemeente en vanuit de kerk in haar geheel. Daarom is het publiek karakter van de ondervraging van essentieel belang. Wat betreft de inhoud ervan, we zullen zien dat die in de door ons geanalyseerde ordinalia in grote lijnen dezelfde is, al worden de accenten verschillend gelegd, al naar gelang de eigen traditie.¹³⁸⁷ Er wordt gevraagd naar het geloof van de kandidaat, zijn instemming met de leer van de kerk, zijn bereidheid de hem opgedragen taken naar vermogen uit te voeren, terwijl ook zijn morele en spirituele kwaliteiten niet buiten schot blijven.

In onze bespreking van dit onderdeel geven we eerst een korte beschrijving van de verschillende *examinationes* met hun specifieke accenten. Daarna zullen we de vragen van de verschillende ordinalia rubriceren teneinde enige structuur te kunnen aanbrengen in de ondervraging.

2.3.4.3.1 DE ONDERVRAGING VOLGENS DE CHURCH OF SOUTH INDIA

Bekijken we de ondervraging volgens CSI, dan is het eerste wat opvalt de grote lengte ervan: dertien vragen, terwijl ASB en ECUSA er acht hebben en CS vier. Het laat zich vermoeden wat de reden daarvan is: iedere in de samenvoeging participerende kerk moest er iets van de eigen traditie in kunnen terugvinden. En inderdaad, in de ondervraging van CSI zijn sporen terug te vinden van de vragen uit de ordinalia van de Kerk van Engeland en de Kerk van Schotland,¹³⁸⁸ twee kerken die zeer nauw betrokken waren bij de totstandkoming van de CSI en wier ordinale op dit punt duidelijk gereformeerde invloeden vertonen.¹³⁸⁹

Daarbij valt vooral te denken aan het zware accent op de vocatie (vraag 1 en 2), de Schrift (vraag 3) en de tucht (vraag 6). Naast deze gereformeerde elementen bevat

---

¹³⁸⁷ In zijn artikel 'Recent Reforms of Ordination Rites in the Churches', in W. Vos/G. Wainwright, *Ordination Rites*, 115 schrijft W.J. Grisbrooke dat een analyse van de verschillende *examinationes* in de nieuwere ordinationeliturgiën een helder licht kan werpen op de erachter liggende ambtsvisies en hij dringt aan op wetenschappelijk onderzoek van dit genre.

¹³⁸⁸ Zo gaat b.v. CSI vr 2 (motivatie) terug op C of Scotl. vr 6, terwijl CSI vr 9 (zoeken van eenheid en vrede) teruggaat op C of Scotland vr 5. Verder gaat CSI vr 11 (omzien naar de armen) terug op BCP vr.8 en CSI vr 12 (ordinatie) op BCP vr 7.

¹³⁸⁹ Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 106v.

het CSI-ordinale, gezien haar ontstaansgeschiedenis, uiteraard ook elementen uit de Catholica. Te noemen valt hier onder meer vraag 12, over de episcopale ordinatie, en in zekere zin ook vraag 4: waar alleen instemming gevraagd wordt met de vroeg-christelijke credo's. Reformatorische belijdenissen komen niet ter sprake.

Na deze algemene karakteristiek wijzen we nog op een aantal bijzonderheden van het CSI-ordinale. Allereerst letten we op de formulering van vraag 1: 'Do you trust that you are called to the office of Bishop in the Church of God?' De aanduiding 'Kerk van God', zonder nadere precisering, verwijst uiteraard naar de openingszin van de presentatie, waar uitdrukkelijk gezegd wordt dat de kandidaat geconsacreerd wordt in de ruimte van de éne heilige catholieke en apostolische kerk. Het is zinvol dat dit belangrijke gezichtspunt direct aan het begin van de ondervraging, waarin het toch gaat om het persoonlijk *commitment* van de bisschop, nog eens wordt onderstreept. Verder valt het ons op dat er met betrekking tot de *vocatio* niet gezegd wie het subject ervan is: heeft God deze kandidaat geroepen, zoals ASB en ECUSA zeggen? Of de kerk, zoals CS lijkt te suggereren? Heeft men het opengelaten vanwege de ingewikkelde dogmatische en vooral pastorale problemen die de vraag naar de *vocatio* in het verleden heeft opgeroepen in de verschillende kerken waaruit de SCI ontstond? We komen hier nog op terug¹³⁹⁰ maar we zullen zien dat geen van de vier door ons geanalyseerde ordinalia er helemaal uitgekomen is.

Opvallend is verder dat er behalve naar de *vocatio* van de kandidaat ook gevraagd wordt naar zijn motivatie (vraag 2): gaat het hem werkelijk om de eer van God en het heil van de mens? In deze vraag, die via de kerk van Schotland teruggaat op Micron en A Lasco,¹³⁹¹ klinkt nog iets door van de reformatorische afkeer van de wantoestanden binnen het middeleeuwse episcopaat met zijn machtsmisbruik en corruptie. Door bovendien de vraag naar de *vocatio* te verbinden met de vraag naar de motivatie en dus te onderscheid te maken tussen het belang van de kandidaat en het belang van Gods rijk voor de gemeente wordt elke ideologisering van roeping en ambt doorgeprikt.¹³⁹² Het getuigt van wijsheid wanneer een kerk in haar ordinale voor deze kritische vraag ruimte maakt.

Wanneer voorts in vraag 8 de verantwoordelijkheid van de bisschop voor een waardige viering van de liturgie ter sprake komt, wordt daarmee een vroegchristelijk element opgepakt, dat van groot belang is voor een kerk als de CSI, waarin verschil-

---

¹³⁹⁰ Zie p. 386 (ASB), p. 388 (ECUSA), p. 393 (CS) en p. 396 (ordening).

¹³⁹¹ Vgl. vraag 2 van de ondervraging volgens CSI met vraag 6 van het *Ordinal and Service Book* van de Church of Scotland (1962): 'Are not zeal for the glory of God, love to the Lord Jesus Christ, and a desire for the salvation of men, so far as you know your own heart, your great motives and chief inducements to enter into the office of the holy Ministry?'. Over de verwantschap tussen de ondervraging van het *Book of Common Order* (John Knox, 1562) en die van de *Forma ac Ratio* (A Lasco, 1550); zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission II*, 79 en 88. A Lasco begint met de vraag of de kandidaat erkent dat de Heilige Geest hem ertoe heeft aangezet het ambt te aanvaarden 'for the glory of God alone and the growth of the Kingdom of Christ'. Micron (*De Christlicke Ordinancien der Nederlantscher Ghemeinten te London*, 1554, uitgegeven door W.F. Dankbaar, 's-Gravenhage 1956) vraagt of kandidaat 'de inwendige aanblijfs van de H. Geest' in zijn hart voelt om 'de dienst die hem gepresenteerd is' aan te nemen en of hij zeker weet dat het hem niet gaat 'om eigen profijt of eer, maar alleen om de glorie van God en de vermeerdering van het rijk van Christus'.

¹³⁹² Zo terecht M. den Dulk, *Een huis naast de synagoge*, Zoetermeer 2000, 231 in zijn bespreking van de ondervraging volgens het bevestigingsformulier van M. Micron, één van de bronnen van CSI.

lende liturgische tradities samenkomen en waarin het gevaar van liturgische anarchie levensgroot is.¹³⁹³

Verder wijzen we nog op de al genoemde vraag 12 waar de kandidaat-bisschop herinnerd wordt aan zijn verantwoordelijkheid voor het confirmeren van gedoopten en het ordineren van presbyters en diakenen. Wat het eerste betreft, hoewel de bisschop, zoals we gezien hebben,¹³⁹⁴ zijn verantwoordelijkheid voor de confirmatie kan delegeren aan de presbyters, blijkt het vooral om pastorale redenen van groot belang te zijn dat de bisschop zelf de voorganger is. Episcopale confirmatie is dan ook al snel de gangbare praktijk geworden in de CSI. Wat de episcopale ordinatie betreft, terwijl ASB, ECUSA en CS deze alleen vermelden in hun *charges* (en niet in de ondervraging), komt in de CSI (die geen charge heeft) de ordinatie alleen ter sprake in de ondervraging (vraag 12): ‘will you be faithful and discreet in ordaining men to the sacred ministry?’. Om het misverstand te voorkomen, dat alleen de bisschop bij ordinaties betrokken zou zijn, moet deze vraag verstaan worden in samenhang met hoofdstuk II, 11 van de Constitutie van de CSI, waar bepaald wordt dat iedere ordinatie van presbyters zal geschieden met handoplegging door bisschop en presbyters, terwijl de consecratie van bisschoppen verricht zal worden door minstens drie bisschoppen, met assistentie van eveneens drie presbyters die ook participeren in de handoplegging.¹³⁹⁵ Ook hier weer zien we dat de CSI, al spreekt ze zich officieel nergens uit over een specifieke opvatting van het bisschopsambt, in feite het episcopaat niet als een aparte *ordo* beschouwt, maar als een bijzondere vorm van presbyteriaat. Voor ons doel is het belangrijk vast te stellen dat de CSI tegelijk met het vasthouden aan de episcopale ordinatie de collegialiteit van bisschop en presbyter tot uitdrukking wil brengen.

Tenslotte mag niet onvermeld blijven, dat de CSI-in haar orde voor de bisschopswijding een element heeft overgenomen uit de anglicaanse traditie dat sinds Cranmer (die het aantroef in het laat-middeleeuwse ordinale van Salisbury) een vast bestanddeel vormt van de bisschopswijding: de vraag betreffende de zorg van de bisschop voor de armen: ‘Will you for Christ’s sake be gentle and merciful to the poor and needy?’ (vraag 11).¹³⁹⁶ Blijkbaar heeft de kerk gemeend juist op dit moment vol *grandeur* en feestelijkheid de aandacht van de nieuwe bisschop te moeten richten op de *misère* van de armen, de vreemdelingen en de hulpelozen. Al is met het stellen en beantwoorden van deze vraag natuurlijk niet het laatste woord gezegd (hoe vaak is de praktijk anders geweest!),¹³⁹⁷ toch moet erkend worden dat er iets in doorschemert van een diep bijbels besef. Wanneer één van de kernnoties van het bisschopsambt is,

---

¹³⁹³ Cf A.H. Legg, ‘Bishops in the Church of South India’, in G. Simon, *Bishops. What they are and what they do*, London 1961, 123. Vgl. C. Buchanan (ed.), *The Bishop in Liturgy. An Anglican Symposium on the role and task of the Bishop in the field of the Liturgy* (Grove Liturgical Studies 54), Nottingham, 1988, waarin enerzijds (30) gesproken wordt over de verantwoordelijkheid van de bisschop voor de integriteit van de liturgie, maar anderzijds (51) de waarschuwing klinkt: ‘Let not the bishop become simply a liturgical dictator’.

¹³⁹⁴ Zie p. 371 waar we erop wijzen dat het in een missionaire context zoals in Zuid India van groot pastoraal belang is dat de bisschop tijdens zijn visitatiereizen de gedoopten persoonlijk confirmeert.

¹³⁹⁵ Zie *The Constitution of the Church of South India*, Madras etc, 1952, II, 11.

¹³⁹⁶ Vgl. noot 1369.

¹³⁹⁷ Zie C.W. Mönnich, *De koning te rijk* (serie Oekumene, jg 7, nr. 1), Baarn 1975, een fascinerende beschrijving van de kerkgeschiedenis vanuit de gezichtshoek van de armen.

dat het iets uitstraalt van Gods ontferming (*episkopè*), dan zijn de armen de eersten die op die ontferming aanspraak mogen maken..Zeker in een land als India met zijn ontstellende armoede is het van groot belang dat de kerk en haar leiders dat hardop uitspreken.

2.3.4.3.2 DE ONDERVRAGING VOLGENS DE CHURCH OF ENGLAND

De ondervraging van het ASB-ordinale (1980) staat enerzijds in de traditie van het *Book of Common Prayer* (1662, de schering), anderzijds draagt zij via het anglicaans-methodistische ordinale (1968) de sporen van het CSI ordinale (1958/1963, de inslag). Van de acht vragen die in ASB aan de bisschop gesteld worden gaan er zes zo niet woordelijk, dan toch inhoudelijk terug op BCP-1662 en daarachter op Cranmer (1550) en Bucer (1549) Het betreft de vragen aangaande de roeping (1), het aanvaarden van de Heilige Schrift (2), de confessie (3), de discipline (4), gebed, schriftlezing en studie (5) en de persoonlijke levenswandel, (6)- stuk voor stuk vragen die, soms met kleine wijzigingen, uit het CSI-ordinale afkomstig zijn.¹³⁹⁸ Daaruit blijkt dat de Anglicana ook in haar huidige gestalte, evenals haar dochterkerk in Zuid-India, op dit punt in de gereformeerde traditie wil staan, hoewel ze tegelijk, met name in haar spiritualiteit, de beste elementen van de middeleeuwse kerk in zich heeft opgenomen.

Deze dubbele historische wortel van het ASB-ordinale hangt uiteraard nauw samen met het *via media* karakter dat de kerk van Engeland sinds de reformatie heeft gestempeld.¹³⁹⁹ Het is dan ook niet toevallig dat de examinatio van de bisschop in Cranmers *Ordinal* (1549/50 en 1552) in feite een combinatie is van materiaal uit Bucers geschrift *De Ordinatione Legitima* (1549) en het laat-middeleeuwse ordinale van Sarum (Salisbury).¹⁴⁰⁰ Al is het te eenvoudig om te stellen dat aan Bucer vooral de vragen betreffende de leer zijn ontleend en aan Sarum vooral die betreffende het leven, - immers ook in Sarum komen zeer nadrukkelijk vragen aangaande de doctrina aan de orde, terwijl anderzijds ook Bucer zijn ordinandi oproept tot dagelijkse levensheiliging¹⁴⁰¹ - toch kunnen we op grond van het materiaal dat

---

¹³⁹⁸ We tekenen hierbij aan dat de vijf eerstgenoemde vragen zowel in de Kerk van Engeland als in de Kerk van Zuid-India ook aan diakenen en presbyters worden gesteld.

¹³⁹⁹ Zie over het *via media*-model van de Anglicana: P. Avis, *The Anglican Understanding of the Church. An Introduction*, London 2000, 44-49 ('Towards an Anglican Synthesis').

¹⁴⁰⁰ Zie over de herkomst van Cranmers vragen: Brightman, *The English Rite* I, cxxxiv. en II, 1008-1010. Van de zeven vragen gaan er amper drie terug op Bucer (1, over de roeping door Jezus Christus; 2, gedeeltelijk: over de Schrift als genoegzame heilsleer; 4, tegen de valse leer) en ruim vier op Sarum; 2, gedeeltelijk: over het onderwijzen van de Schrift, in woord en exempel; 3, over trouwe studie van de Schrift; 5, over sober en rechtvaardig leven; 6, over het bewaren van de vrede en 7, over de zorg voor de armen). De vragen van de bisschopswijding volgens Sarum zijn te vinden in Procter/Frere, *A New History of the BCP*, London, 1955³, 301v.; de vragen van Bucer staan in engelse vertaling afgedrukt in: E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the Book of Common Prayer*, Great Wakering, 1974, 180v.

¹⁴⁰¹ De examinatio van Sarum bestaat uit drie onderdelen: (1) gehoorzaamheid aan de H. Schrift, de orthodoxe overlevering en het kerkelijk gezag; (2) leven in soberheid, nederigheid en barmhartigheid; (3) vragen betreffende de triniteit, de kerk en de eucharistie. Zie Procter/Frere, *A New History of the Book of Common Prayer*, 301v; Vgl. E.P. Echlin, *The Story of the Anglican Ministry*, Slough, 1974, 21, waar de auteur zijn bespreking van het ordinale van Sarum besluit met de opmerking, dat op bijna elke bladzijde het verlangen naar *holiness* en de voorbeeldfunctie van bisschoppen, priesters en diakenen benadrukt worden: 'their leadership, preaching and teaching were exercised primarily through the holiness of their lives'. Voor Bucer geldt hetzelfde: 'Daily you must labour to sanctify your life and the lives of your flock, and to bring them into conformity with the teaching of Christ, so that you may present yourselves and

Cranmer voor zijn *examinatio* gebruikte vaststellen dat de invloed van Bucer vooral merkbaar is in de vragen betreffende de leer en de invloed van Sarum vooral in de vragen betreffende het leven. Zo ontleende Cranmer aan Bucer de vraag aangaande de bereidheid van de kandidaat om uit te bannen en te verjagen alle dwaalleer en vreemde opvattingen, die in strijd zijn met het woord van God (BCP, vraag 4), terwijl hij de beroemde vraag, waarin de echo van Titus 2:12 nog doorklinkt, overnam uit Sarum: 'Will you deny all ungodliness and worldly lusts, and live soberly, righteously and godly in this present world, that you may shew yourself in all things an example of good works for others?' (BCP, vraag 5). Deze vraag heeft een belangrijke rol gespeeld in het streven naar *holiness* dat zo kenmerkend is voor de anglicaanse spiritualiteit, met name die van de geestelijkheid.¹⁴⁰² Veelzeggend is in dit verband de opmerking van P. Moore: 'The bishop, like every disciple, is called to a personal holiness. (...) Holiness is the fundamental quality which we should look for and recognize in all bishops. Everything else is subsidiary to it'.¹⁴⁰³ ASB-1980 heeft op dit punt de traditie van de Anglicana enigszins afgezwakt - geschrokken van de anglo-katholieke interpretatie van het begrip *holiness*? - en gekozen voor de minder strenge, meer bijbelse vraag 10 van het CSI-ordinale: 'Will you fashion your own life and that of your household according to the way of Christ?' (vraag 6). Overigens is het interessant te ontdekken, dat de op Bucer teruggaande vraag over de 'household' van de bisschop door Cranmer niet werd overgenomen, wel daarentegen door de samenstellers van het ASB.¹⁴⁰⁴ Waar de wortels van de anglicaanse spiritualiteit ook precies mogen liggen, J.R.H. Moorman had gelijk, toen hij schreef dat het geheel in de geest van het BCP is om van een bisschop slechts twee dingen te verwachten: 'teaching sound doctrine and leading a good christian life'.¹⁴⁰⁵

Wat nu de vragen betreft, wanneer in de anglicaanse ordinalia in navolging van Bucer¹⁴⁰⁶ allereerst gevraagd wordt naar de *vocatio interna*, dan heeft men altijd geweten dat daarmee niet het laatste woord gezegd is: iemand die zich door God geroepen weet moet bereid zijn die roeping te laten testen door de gemeente. Mede geleerd door slechte ervaringen met dweepers en allerlei loslopende predikers geldt daarom in vrijwel alle reformatorische kerken de regel: niemand mag een ambt op zich nemen wanneer hij daartoe niet door de kerk geroepen is.¹⁴⁰⁷ Anders gezegd, *vocatio* en *electio*, roeping van Godswege en verkiezing volgens de orde van de kerk behoren samen te gaan. Cranmer had dat fraai verwoord in zijn vraag: 'Are you persuaded that you be truly called to this ministration, according to the will of our

---

your flock as wholesome examples of the flock of Christ', zie E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the Book of Common Prayer*, 179.

¹⁴⁰² Zie Brightman, *The English Rite*, II, 1010 (vraag 5); Zie over Titus 2:12 ('living a godly, righteous and sober life') als compendium van de anglicaanse spiritualiteit: C.J. Stranks, *Anglican Devotion. Studies in the Spiritual Life of the Church of England between the Reformation and the Oxford Movement*, London, 1961, 270v; Volgens het rapport *Episcopal Ministry*, 1990,8 zijn de drie belangrijkste kenmerken van het bisschopsambt, zoals het in BCP-1662 wordt beschreven: de nadruk op het leerambt, de discipline en 'the life of holiness'.

¹⁴⁰³ Zie P. Moore (ed.), *Bishops, But What Kind?*, 167v.

¹⁴⁰⁴ *Infra* noot 1451: 'family' (BCP) is in ASB geworden tot 'household'.

¹⁴⁰⁵ Zie J.R.H. Moorman, 'The Anglican Bishop' in: P. Moore (ed.), *Bishops, But What Kind?*, 116.

¹⁴⁰⁶ 'It is through the formulary of Bucer that the Anglican rites of ordination inherited this conception of vocation (as both internal and external)', J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 107; Terwijl de anglicaanse traditie op dit punt vooral het stempel draagt van Bucer, is het vooral Calvin (o.a. *Institutie*. IV,3, 11) geweest die de gereformeerde opvatting van de *vocatio* gestempeld heeft. Zie Puglisi, *a.w.* 117.

¹⁴⁰⁷ Zie A.F.N. Lekkerkerker, *Kanttekeningen bij het Hervormde Dienstboek*, IV, 's-Gravenhage 1956, 111.

Lord Iesus Christ, and the order of this realme?'.¹⁴⁰⁸ Een heldere, niet voor misverstand vatbare formulering. Maar het ASB heeft het ecclesiologisch aspect merkwaardig genoeg geschraapt en de kandidaat geheel teruggeworpen op zijn persoonlijke roeping door de bepaald niet gelukkige vraag uit het anglicaans-methodistische ordinale (1968) over te nemen:¹⁴⁰⁹ 'Do you believe, so far as you know your own heart, that God has called you to the office and work of a bishop in his Church?'

Bij onze bespreking van de *charge* van het ASB constateerden we dat er in de taakomschrijving een verschuiving plaatsvindt ten opzichte van het BCP-1662: van de bisschop als leraar naar de bisschop als pastor. De vraag is nu of daarvan iets te merken is in de vragen die bij de ordinatie gesteld worden. Het antwoord luidt ontkenkend, want dat een bisschop pastorale taken heeft te vervullen valt uit de onderzaging op geen enkele manier af te leiden, terwijl wel uitdrukkelijk gevraagd naar zijn bereidheid om 'the doctrine of the christian faith as the Church of England has received it' hoog te houden en te onderwijzen (vraag 3). Anders gezegd, ook in het ASB-ordinale wordt de bisschop allereerst aangesproken op zijn verantwoordelijkheid voor de *doctrina*. Wat de inhoud van die leer is, wordt op deze plaats niet nader geformuleerd, maar valt af te leiden uit de *Declaration of Assent*, die de kandidaat al eerder in de dienst, tijdens de presentatie, heeft afgelegd: het betreft het geloof zoals geopenbaard in de Schrift, het vroegchristelijk erfgoed en de drie documenten die van meet af aan groot gezag hebben gehad in de kerk van Engeland: de 39 Artikelen van het geloof, het Book of Common Prayer en het Ordinale.¹⁴¹⁰ Ook hieruit blijkt het *via media* karakter van de kerk van Engeland.

Ten aanzien van de oecumene constateren we in het ASB-te opzichte van BCP-1662 versmalling: werd de kandidaat-bisschop in BCP-vraag 6 nog gevraagd rust, liefde en vrede te bevorderen onder 'all men', in ASB- is dat geworden tot 'all christian people' (vraag 7). Overigens is het wel van belang hierbij te noteren, dat de Kerk van Engeland als eerste (en enige?) kerk in de oecumene van haar bisschoppen vraagt

---

¹⁴⁰⁸ Zie Brightman, *The English Rite II*, 1009. Bij een diakenwijding - merkwaardigerwijs niet bij die de wijding van priesters en bisschoppen - gaat aan de vraag naar de *vocatio* nog een vraag over de 'innerlijke aanraking door de H. Geest vooraf: 'Do you trust that you are inwardly moved by the holy ghost, to take upon you this Office and ministracion, to serve GOD, for the promotyng of his glory, and the edefying of his people?' De erop volgende vraag betreft de roeping van de kandidaat 'according to the will of our Lord Iesus Christ and the due ordre of this realme' en is voor alle drie de ambten vrijwel gelijk. Zie Brightman, *The English Rite II*, 950.

¹⁴⁰⁹ 'Do you trust that you are called by God to the office and work of a Bishop in his Church?', *Anglican-Methodist Unity. I. The Ordinal*, London 1968, 30. Klinkt hier iets door van een over-accentuering van de *vocatio interna* in het methodisme?

¹⁴¹⁰ Vgl. *supra*, p. 313 en noot 1233. Zie ook: P. Toon, 'The Articles in the Anglican communion', in Sykes and Booty (eds.), *The Study of Anglicanism*, 140v. Van de drie in de Verklaring van Instemming genoemde anglicaanse documenten - de 39 Artikelen van het geloof, het Book of Common Prayer en het Ordinale - is vooral het eerstgenoemde steeds een punt van (soms heftige) discussie geweest. Toon gebruikt voor de klassiek-anglicaanse interpretatie daarvan het beeld van de telescoop met twee lenzen: de 39 artikelen vormen de ene lens om naar Schrift en traditie te kijken, de oudkerkelijke credo's de andere. Daarbij laat hij de mogelijkheid open dat de kerk er vandaag of morgen een derde lens bij maakt. Hierachter schuilt de sinds R. Hooker, eind 16^e eeuw, door anglicanen graag gehanteerde trits 'Scripture, Tradition and Reason' als bron van geloven en belijden.

zich te verplichten tot de oecumene.¹⁴¹¹ Wat betreft de missionaire verantwoordelijkheid van de bisschop is het interessant te ontdekken, dat het ASB in vraag 8 van haar ordinale de bewoording van vraag 7 uit het CSI-ordinale letterlijk heeft overgenomen: ‘will you be a faithful witness to Christ to those among whom you live, and lead your people to obey your Saviour’s command to make disciples of all nations?’ De ‘moederkerk’ geeft hiermee aan, dat zij bereid is te leren van haar ‘dochter’. Verder valt te wijzen op het gebruik van het woord *authority* in vraag 4. Daar wordt de kandidaat gevraagd: ‘Will you accept the discipline of this Church and faithfully exercise authority within it?’. De vermelding van dit laatste is nieuw in de anglicaanse ordinatietraditie, maar niet verwonderlijk in een kerk, waarin al jarenlang een hevige discussie gaande is over de functie en de betekenis van het gezag.¹⁴¹²

Tenslotte is het opmerkelijk, dat in het ASB-ordinale niet meer, zoals in BCP-1662, gevraagd wordt, of de kandidaat getrouw wil zijn in het ordineren van ambtsdragers – al blijkt uit de voorafgaande *address*, zoals we zagen, dat in de Kerk van Engeland episcopale ordinatie nog steeds de regel is. Maar er wordt in de ondervraging niet op teruggekomen, wat wel gebeurt in het CSI-ordinale (vraag 12), dat op dit punt blijkbaar meer in de traditie van de Catholica staat.

2.3.4.3.3 DE ONDERVRAGING VOLGENS DE EPISCOPAL CHURCH IN THE USA

De ondervraging van de bisschop in het BCP-1979 van ECUSA staat deels in de traditie van het BCP-1662, maar gaat tegelijk geheel eigen wegen. Dat laatste hangt uiteraard samen met het feit dat ECUSA in haar nieuwe ordinale wat betreft de opvatting van het bisschopsambt achter de reformatie wilde teruggaan, naar Ignatius van Antiochië (de bisschop als symbool van eenheid en voorganger van de lokale gemeente), Irenaeus (de bisschop als leraar en behoeder van de traditie) en Cyprianus (de bisschop als conciliair leider). We hebben al enkele keren geconstateerd, dat de synthese van de opvattingen van deze drie vroegchristelijke visies structuurbepalend is voor het ECUSA-ordinale.¹⁴¹³ De vraag is nu, of dat te merken is in de acht vragen die bij de ordinatie worden gesteld.

Het is in elk geval duidelijk dat de eerste vraag: ‘are you persuaded that God has called you to the office of bishop?’ geheel in het verlengde van de reformatorische ambtsopvatting ligt, zowel in haar Lutherse als in haar door Bucer, Calvijn en Cranmer beïnvloede gestalte. Minder duidelijk is op het eerste gezicht waarom daar vervolgens aan wordt toegevoegd: ‘Will you accept this call and fulfill this thrust in obedience to Christ?’ (vraag 2). Een vergelijkbare vraag komt verder alleen nog voor in de ondervraging van de Kerk van Zweden (vraag 1).

¹⁴¹¹ Zie R.C.D. Jasper/P.F. Bradshaw, *Companion to the ASB*, 441.

¹⁴¹² Zie in dit verband S.W. Sykes, *Unashamed Anglicanism*, London 1955, 140-162 (‘Authority in the Anglican Communion’ en 163-177 (‘Authority in the Church of England’). In het laatstgenoemde artikel noemt Sykes drie fundamentele aspecten van een ‘theologie van het gezag’: (1) ‘God, the single divine source of all authority, takes the pathway among humanity of challengeability and service’. (2) ‘God gives his gifts to the whole Church’. (3) ‘God calls a special ministry in his Church, whose limited powers are to be openly acknowledged’.

¹⁴¹³ Zie *supra* p. 291 en p. 376 (synthese Ignatius-Irenaeus-Cyprianus)

Het is hier de plaats om iets te zeggen over de ingewikkelde en vaak dramatische geschiedenis van het begrip *vocatio*, die begon met de onderscheiding die Calvijn - daarin voorgedaan door Bucer - aanbracht tussen de *vocatio interna* en de *vocatio externa*.¹⁴¹⁴ De eerste geschiedt vanwege de Heilige Geest, in het verborgene, de tweede geschiedt van buitenaf, openlijk, vanwege de kerk. Op zichzelf is die onderscheiding terecht: er gebeurt iets in een mens voordat hij zich meldt om ambtsdrager te worden. En daar mag naar gevraagd worden. Maar er gebeuren ongelukken wanneer de onderscheiding inwendig - uitwendig tot een scheiding wordt, met als gevolg dat de inwendige (en oncontroleerbare) roeping 'het eigenlijke' wordt, terwijl de uitwendige roeping 'slechts' de buitenkant raakt en van secundaire betekenis is. Omdat de *vocatio interna* niet alleen losgemaakt werd van de *vocatio externa*, maar tevens in verband werd gebracht met de leer van de verkiezing, leidde dat maar al te vaak tot onzekerheid en twijfel: ben ik wel geroepen? Het zal duidelijk zijn dat dit heilloze gevolgen heeft gehad voor de gereformeerde spiritualiteit en ambtsbeleving. Ook in de anglicaanse ordinatietraditie, die zoals al vaker opgemerkt, sterk beïnvloed is door Bucer, heeft men getoed met de problematiek van de *vocatio*. H.B. Porter, een van de architecten van ECUSA-1979, wijst daarvoor echter geen theologische, maar cultuurhistorische oorzaken aan, wanneer hij schrijft dat ook Amerikaanse anglicanen deelden in 'the generally Cartesian outlook of post-renaissance Christianity'. Het besef door God geroepen te zijn werd beleefd als 'a process and conviction arising within the individual', terwijl de kerkelijke gemeenschap dan de (negatieve) taak zou hebben die roeping te *screenen*. Het nieuwe ordinale van 1979 wil - in het spoor van de vroegchristelijke gemeente - de accenten anders leggen. 'The more classical Christian view is that vocation to holy orders comes from God through the Church. The question is not whether a young man feels he would like to be a clergyman, but whether the Church feels he is the most suitable person at hand to be ordained to perform functions which need to be performed'. De kerk heeft, zo vervolgt Porter, niet alleen 'the negative responsibility of screening out inadequate aspirants, but rather the positive responsibility of summoning into the ministry those who are deemed most worthy'.¹⁴¹⁵ De neerslag van deze denkwijze vinden we in de beide eerste vragen van ECUSA-1979. Daar vraagt de voorganger eerst of de ordinandus zich (persoonlijk) door God geroepen weet tot het bisschopsambt: 'Are you persuaded that God has called you to the office of bishop?' (vraag 1) en vervolgens of hij bereid is op aandrang (*thrust*) van de kerk deze roeping te aanvaarden: 'Will you accept this call and fulfill this thrust in obedience to Christ?' (vraag 2). Die twee vragen moeten gehoord worden in de de context van de ene beweging die van Godswege uitgaat naar mensen, zodanig dat uit het midden van de geroepen gemeente steeds enkelingen door de Geest worden geroepen tot een bepaalde dienst, waarna de kerk - geleid door dezelfde Geest - die roeping toetst om tenslotte de betreffende enkelingen te vragen hun roeping te accepteren. We zijn hier aan de frustrerende problema-

¹⁴¹⁴ Zie *TRE* (xxv), 1995, 350 (P.F. Bradshaw, 'Ordination IV'), de verwijzing naar Calvijns *Institutie* IV.3.11, waar de hervormer spreekt over de *arcana vocatio*, de door de Heilige Geest gewekte innerlijke overtuiging van de candidaat, die door de uiterlijke roeping vanwege de kerk moet worden bevestigd en bekrachtigd. Over de aard van de verhouding tussen beide roepingen laat Calvijn zich niet uit, maar uit de tekst blijkt dat hij ze dicht bij elkaar wil houden; Voor Bucers opvatting van de *vocatio*: zie *supra* p. 360 en de daar vermelde literatuur; voor de door Bucer op dit punt beïnvloede ordinalia (onder meer à Lasko, Micron en Knox): zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 106v.

¹⁴¹⁵ Zie H.B. Porter, 'The Theology of Ordination and the new Rites', *Anglican Theological Review* 54 (1972), 69-81 (71v); Een andere auteur probeert met behulp van de stelling: 'The "call" is from God, the role of the Church is choosing, recognizing and admitting' de spanning tussen charisma en ambt op te heffen: 'Are ministers charismatic leaders called forth by God from among the believing people, or are they the officers of the corporate body known as the Church?'. Het antwoord is: 'they are both: the corporate body is the Body of Christ, and its officers are members of Christ, called by God, and chosen, recognized and admitted to sacred orders by the Church as the Body of Christ, the people of God', aldus L.L. Mitchell, in *Praying Shapes Believing. A Theological Commentary on the BCP*, 237.

tiel van inwendige en uitwendige roeping voorbij. Maar nog beter zou het zijn, wanneer beide vragen, zoals in het Nederlandse gereformeerde formulier van 's Gravenhage 1586, in elkaar waren geschoven. Want Gods roeping en onze acceptatie daarvan vormen één geheel en het moet aan de Geest, die bij beide betrokken is, overgelaten worden hoe die twee met elkaar samenhangen.

Kijken we nu naar het vervolg van de ondervraging¹⁴¹⁶ dan kunnen we daar inderdaad in grote lijnen de drievoudige structuur van de *charge* in terugvinden, al moet daar meteen aan worden toegevoegd, dat het meer om een associatieve dan om een systematische ordening gaat. Daar hebben de samenstellers bewust voor gekozen: een ondervraging heeft eerder een pastorale dan een dogmatische betekenis.¹⁴¹⁷

De vragen 3 en 4 bekrachtigen het eerste gedeelte van de *charge*, waarin gezegd wordt, dat de nieuwe bisschop geroepen is 'to be one with the apostles in proclaiming Christ's resurrection and interpreting the Gospel, and to testify to Christ's sovereignty as Lord of lords and King of kings'. Daarmee is aangegeven wat voor de kerk van levensbelang is: dat zij de band met de apostelen bewaart om een betrouwbaar getuigenis van Christus te kunnen geven, de Heer over alle machten. Dat is precies waar het Irenaeus in zijn strijd tegen de gnostiek om ging en waar het ook een bisschop van de kerk van vandaag om moet gaan. Met het oog daarop wordt hem dan ook, in aansluiting daarop, gevraagd of hij trouw wil zijn in het gebed en de studie van de Schrift, opdat hij in de 'gezindheid van Christus' (vraag 3) zijn verkondigende en hermeneutische taak kan vervullen (vraag 4). Alleen een bisschop die een gedisciplineerd gebedsleven kent, kan in zijn verkondiging de gewetens van het godsvolk wekken en in zijn pastoraat vruchtbaar zijn.

In het studiedocument "The Ministry of Bishops", opgenomen in de bundel *On Being a Bishop*¹⁴¹⁸ worden vier voorwaarden genoemd voor een verantwoorde hedendaagse invulling van het bisschoppelijk leerambt:

1. De bisschop beseft dat hij 'a person under authority' is. Hij staat onder het gezag van de Schrift en zijn boodschap is niet meer en niet minder dan een antwoord op de apostolische proclamatie van de opstanding van Christus.
2. 'Only as a person under authority the bishop in teaching speaks with authority': alleen wie leerling wil zijn, kan leraar zijn.
3. Het leerambt van de bisschop brengt met zich mee dat hij veel hermeneutische arbeid zal moeten verrichten: het toepassen van het kerugma van de kerk, zoals het overgeleverd is

---

¹⁴¹⁶ Vgl voor het volgende R.J. White, 'The Practice of Episcopal Ministry in the Episcopal Church from a Bishop's Point of View', in J.R. Wright, *On Being a Bishop*, 167-179. Bisschop White beschrijft de taken en verantwoordelijkheden van een bisschop aan de hand van het ordinale van zijn kerk, waarbij hij vooral uitgaat van de ondervraging. Van de zeven taken die hij noemt, zijn er zes ontleend aan de ondervraging en één aan de *charge*.

¹⁴¹⁷ H.B. Porter Jr. merkt op, dat de ondervraging vooral een pastorale en 'ascetische' betekenis heeft. Vergeleken met het ordinale van het *Book of Common Prayer-1662*, waarin de vragen een enorm gewicht hadden, zijn de nieuwe ECUSA-vragen niet alleen korter, maar ook minder zwaar geladen. Ze hebben in elk geval geen sacramentele betekenis: 'These questions and answers are only an edifying addition to the ordination ceremony - they in no way belong to the essentials of the action. For many centuries of Christian history, ordination rites contained no vows of any sort', H.B. Porter Jr., 'The Theology of Ordination and the New Rites', *Anglican Theological Review* 54 (1972), 69-81 (73v.).

¹⁴¹⁸ Zie *On Being a Bishop*, 89-91.

in bijbel en traditie, is altijd een zaak van interpretatie, zowel in het licht van de persoonlijke en culturele situatie van de boodschapper, als van vroegere interpretaties: 'To transmit the tradition, is to interpret it: to grasp new dimensions of its meaning, to envisage it in fresh perspectives'.¹⁴¹⁹

4. De bisschop als leraar vraagt om een kerk als leergemeenschap. De kerk wier bisschop een leerling/leraar is 'a body of people who are in the business of appropriating a certain way of life as their own - of learning and "trying on", both theoretically and in practice, the dispositions, attitudes, and values that belong properly to persons who share the destiny and the calling of God's Christ'.

De vragen 5 en 6 hebben betrekking op de ignatiane visie op het bisschopsambt, zoals vertolkt in de tweede alinea van de *charge*: het zal nu dus gaan over de liturgische en pastorale taken, waartoe de de bisschop als voorganger van de lokale gemeente geroepen is. Hoewel dit aspect altijd aanwezig is geweest in de anglicaanse traditie, moet men toch zeggen dat de grote nadruk op de liturgische en pastorale rol van de bisschop in het ECUSA-ordinale nieuw is.¹⁴²⁰ Dat betekent echter niet dat de bisschop gezien wordt als het centrum waar alles - centripetaal - op gericht is. Integendeel, hij wordt gezien als degene die vanuit het centrum - centrifugaal - de gemeente aanmoedigt in het gebruik van al haar gaven (gifts) en diensten (ministries). Anders gezegd, de bisschop is er ter ondersteuning van 'the ministry of all baptized people'.¹⁴²¹ Hij ondersteunt de gemeente op drie manieren: door haar te voeden met de 'riches of God's grace'; door voor haar te bidden en door met haar de sacramenten van het heil te vieren. In vraag 6 wordt vervolgens apart aandacht gevraagd voor de bisschop als teken van eenheid: 'will you guard the faith, unity and discipline of the Church?', een drieslag die ook voorkomt in de tweede alinea van de *charge*. In het rapport "The Ministry of Bishops" wordt erop gewezen dat in deze vraag het bewaken van de eenheid in het midden staat, zoals ook in de *charge* het ignatiane aspect van het bisschopsambt in het midden staat. Maar dat betekent tegelijk dat het bewaken van de eenheid ingebed is in het hoeden van het geloof (*faith*) en de tucht (*discipline*).¹⁴²² Het eerste is de grond van de eenheid, het tweede vormt haar grens. De eenheid is geen lege eenheid en ze is niet grenzeloos.

Vervolgens komen we in vraag 7 Cyprianus tegen, waar gesproken wordt over de bisschop als schakel tussen de lokale kerk en de kerk in haar bredere verbanden: de bisschop als conciliair leider. Daarbij gaat het allereerst om zijn verantwoordelijkheid voor het bestuur van de kerk, samen met zijn 'fellow bishops'. R.J. White noemt in

---

¹⁴¹⁹ In dezelfde bundel wordt met name op het belang van dit aspect gewezen met het oog op het apostolaat: 'Without interpretation, without new language sensitive to a new world, the Gospel cannot be heard in the world, and so will not be accepted'. C.P. Price, 'Teachers and Evangelists for the Equipment of the Saints: Prayer Book Doctrine Concerning the Bishop as Teacher, Evangelizer and Focus of Unity', in *On Being a Bishop*, 107-128 (120).

¹⁴²⁰ Het rapport "The Ministry of Bishops" spreekt van 'a potentially significant recovery of the pastoral/liturgical role of a bishop' in BCP-1979, *On Being a Bishop* 97.

¹⁴²¹ *On Being a Bishop*, 172: over de bisschop als 'Supporter of the Total Ministry of the Church'.

¹⁴²² *Ibidem*, 124. Tot drie keer toe komt in het BCP-1979 de rol van de bisschop als hoeder van de eenheid ter sprake; twee keer in het ordinale, en wel in de *charge*: 'you are called to guard the faith, unity and discipline of the Church' (1) en in vraag 6 van de ondervraging (2); en één keer in de catechismus, eveneens in smenhang met het geloof en de tucht. Zie BCP-1979, 855.

dit verband onder meer zijn rol in het *House of Bishops*, de *General Convention* van de ECUSA en de *Lambeth Conference*, de tienjaarlijkse conferentie van alle bisschoppen van de Anglicaanse Gemeenschap¹⁴²³ Verder valt te denken aan zijn bijdrage aan de oecumene, nationaal en internationaal. Maar ook in de omgang met de presbyters en diakenen van zijn eigen diocees wordt een beroep gedaan op zijn leiderschap. Er wordt van hem verwacht dat hij zijn 'fellow presbyters' zal ondersteunen en voor collegiaal beraad zal samenroepen, en dat hij zijn diaken zal begeleiden en bemoedigen. De formulering is zodanig, dat alle nadruk valt op het collegiaal karakter van het bisschopsambt, iets wat - met uitzondering van ASB¹⁴²⁴ - in de andere door ons besproken ordinalia geheel afwezig is, zoals ook het cypriaanse aspect van het bisschopsambt daar afwezig is. De ECUSA komt de eer toe als eerste reformato-ri-sche kerk dit vroegchristelijke, cyprianische aspect van het bisschopsambt - mede als resultaat van het oecumenisch gesprek - te hebben gezien en in haar ordinatielitur-gie te hebben vastgelegd.

De laatste vraag luidt: 'Will you be merciful to all, show compassion to the poor and strangers, and defend those who have no helper'? Daarmee wordt een belangrijk element uit de anglicaanse traditie, dat we al eerder tegenkwamen, overgenomen,¹⁴²⁵ zij het taalkundig enigszins gemoderniseerd. Wanneer we, in het verlengde van vraag 5, waar sprake is van de taak van de bisschop om de gemeente te voeden met 'the riches of God's grace', nu in vraag 8 - met de diaken Laurentius - de uitdrukking 'de schatten van de kerk' mogen toepassen op de armen, dan krijgt de opmerking van bisschop R. J. White een bijna cynische betekenis: 'As the example of servanthood and the advocate, or defender, of the outcast, the bishop has an overwhelming task in today's society'.¹⁴²⁶ De ware schatten van de kerk zijn, juist in een tijd waarin de financiële situatie van de meeste kerken zorgelijk is, onuitputtelijk.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de ondervraging van het ECUSA-ordinale teruggaat op drie bronnen: ten eerste Cranmer/Bucer (vraag 1 en 2, de *vocatio/acceptatio*), ten tweede de vroegchristelijke auteurs Irenaeus, Ignatius en Cyprianus (vraag 3 en 4, de bisschop als behoeder van de leer; vraag 4 en 5, als voorganger van de lokale gemeente; 6 en 7, als schakel tussen de lokale en de wereldkerk) en ten derde Cranmer/Sarum (vraag 8, de zorg voor de armen). Daarmee is bevestigd wat we al eerder zeiden, dat ECUSA in haar visie op het bisschopsambt enerzijds in de anglicaanse traditie wil staan, maar anderzijds ook sterke nadruk legt op de band met de vroegchristelijke kerk. Terwijl ze tegelijk een poging doet om deze erfenis vruchtbaar te maken voor het heden. Dit alles tezamen geeft aan het ordinale van deze kerk een karakter dat met recht 'katholiek' genoemd kan worden.

Ter afsluiting volgt hier een fragment uit *An Outline of Faith*, de catechismus van ECUSA:

---

¹⁴²³ *Ibidem*, 173.

¹⁴²⁴ Zie de *charge* van ASB, waar van de lokale bisschop gezegd wordt: 'As a chief pastor he shares with his fellow bishops a special responsibility to maintain and further the unity of the Church...' etc.

¹⁴²⁵ *Supra*, p. 375, noot 1369.

¹⁴²⁶ R.J. White, 'The Practice of Episcopal Ministry', in *On Being a Bishop*, 175.

Question: 'What is the ministry of a bishop?'

Answer: 'The ministry of a bishop is to represent Christ and his Church, particularly as apostle, chief priest, and pastor of a diocese; to guard the faith, unity and discipline of the whole Church; to proclaim the Word of God; to act in Christ's name for the reconciliation of the world and the building up of the Church; and to ordain others to continue Christ's ministry'.¹⁴²⁷

2.3.4.3.4 DE ONDERVRAGING VOLGENS DE CHURCH OF SWEDEN

Een van de kenmerken van lutherse ordinalia, in vergelijking met anglicaanse en gereformeerde, is dat ze een tamelijk korte ondervraging bevatten. F. Schulz, die de lutherse ordinatieliturgieën uitvoerig heeft geanalyseerd, laat in een schematisch overzicht zien dat de gebruikelijke lutherse ondervraging uit vier vragen bestaat. Ze betreffen de verkondiging van het evangelie, de bediening van de sacramenten, het respecteren van de orde der kerk en het leiden van een christelijke levenswandel.¹⁴²⁸ Ook de orde voor de bisschopswijding van de kerk van Zweden (1987) bevat vier vragen, ongeveer gelijk aan de genoemde.

J.F. Puglisi vermeldt¹⁴²⁹ dat de ondervraging van de de ordinatieliturgie van Laurentius Petri (1571), waarop alle Zweedse ordinalia teruggaan, vijf vragen telt: de eerste betreft de acceptatie van het ambt, de tweede de prediking van het woord Gods, de derde de persoonlijke levenswandel, de vierde het zoeken van de vrede en de vijfde het gehoorzamen aan het bevoegde gezag. Omdat deze vragen zowel aan de priester als aan de bisschop gesteld worden en voor de bisschopswijding hetzelfde ordinatiegebed gebruikt wordt als voor de priesterwijding, vermoeden sommigen hier invloed van Martin Bucer, die evenmin beide ambten scherp onderscheidde. Hoe dat ook zij, het geeft in elk geval aan dat de Kerk van Zweden in dit opzicht van huis uit typisch luthers is. Dat men ook nu nog de ambten van bisschop, priester en diaken zo dicht mogelijk bij elkaar wil houden, blijkt uit de al enkele keren genoemde bisschoppelijke brief *Bishop, Priest and Deacon in the Church of Sweden* (1990), waarin vier vereisten worden genoemd die voor alle drie de ambten gelijkelijk gelden: trouw en betrouwbaarheid; kennis en inzicht; loyaliteit en solidariteit; en tenslotte daadwerkelijk getuigenis. In hun brief brengen de bisschoppen deze vier voorwaarden in verband met de vier vragen die bij de ordinatie worden gesteld, en wel zodanig dat er voor elk van de drie ambten een eigen invulling aan wordt gegeven.¹⁴³⁰ We zullen bij onze bespreking van de vragen die aan de bisschop gesteld worden steeds aan deze brief refereren.

De eerste vraag betreft de roeping van de kandidaat. Hem wordt gevraagd of hij in de naam van de drie-enige God 'the calling to be bishop' wil aanvaarden en uitoefenen'. Bij de bespreking van de ondervraging volgens ECUSA wezen we er al op,¹⁴³¹ dat behalve daar alleen nog in de kerk van Zweden gevraagd wordt naar de bereidheid van de kandidaat om de taak waartoe hij door de gemeente geroepen is. We zullen nu echter zien dat de CS op dit punt toch een andere weg gaat dan ECUSA.

¹⁴²⁷ *The Book Of Common Prayer*, 1979, 855.

¹⁴²⁸ Zie F. Schulz, 'Evangelische Ordination', 34. Vgl. ook het artikel van dezelfde auteur, 'Dokumentation der Ordinationsliturgien', in *Das Geistliche Amt in der Kirche*, 1982, 70v.

¹⁴²⁹ J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 56 en 60.

¹⁴³⁰ *Bishop, Priest and Deacon in the Church of Sweden. A Letter from the bishops concerning the ministry in the Church*, 1990, 55-60.

¹⁴³¹ *Supra*, p. 389.

In het document *Bishop, Priest and Deacon* (1990) schrijven de Zweedse bisschoppen dat in lutherse belijdenissen en kerkordes - ook die van Laurentius Petri (1571) - ten aanzien van de *vocatio* altijd een onderscheid is gemaakt tussen roeping van Godswege (*vocatio interna*) en roeping vanwege de kerk (*vocatio externa*) - en wel zodanig dat de eerste zich voltrekt door middel van de tweede.¹⁴³² Wanneer iemand het gevoel heeft geroepen te zijn tot het ambt, dan moet die roeping getest worden door de kerkelijke gemeenschap. Dat gebeurt bij een priester door middel van een proces, dat via selectie (*electio*) en geschiktheidsonderzoek (*examinatio*) uitloopt op de priesterwijding. Bij een bisschop (die immers al priester is en dus heel dat proces al achter zich heeft) verloopt het proces echter anders. 'The call to the commission as bishop has certain special characteristics. In this case the determining factor is not the inner call but the external call: an election is carried out by the priests and lay people of the diocese. In this instance the Church Ordinance of 1571 is significant, that no one shall through his own decision be able to "force himself into any ministry"'.¹⁴³³ Nu vormt inderdaad het feit dat een kandidaat door de kerk geroepen moet zijn om ambtsdrager te kunnen worden een krachtig middel tegen de opdringerigheid van lieden die daar, om welke reden dan ook, achteraf niet geschikt voor bleken te zijn. Maar betekent die nadruk op de roeping vanwege de kerk nu ook, dat de persoonlijke roeping vanwege de Geest geminimaliseerd mag worden, ook al wordt de naam van de drie-enige God daarbij aangeropen? Kortom, kan een kerk bij een bisschopswijding de vraag naar de *vocatio* versmallen tot de vraag: 'will you in the name of the Triune God accept the calling to be bishop...?'- alsof een bisschop ooit in de kerk zou kunnen werken zonder ervan overtuigd te zijn dat hij niet alleen door de kerk maar ook door God tot zijn taak geroepen is. Naar ons inzicht dreigt hier dezelfde ontsparing als in het gereformeerd protestantisme - maar dan in omgekeerde richting. Kan daar de eenzijdige nadruk op de inwendige roeping gemakkelijk leiden tot spiritualisering van het ambt en de ecclesiologie, hier kan de eenzijdige nadruk op de *vocatio externa* gemakkelijk leiden tot verzakelijking van het ambt en de ecclesiologie.¹⁴³⁴ In beide gevallen zijn de gevolgen heilloos. Daarom geven wij de voorkeur aan vraag 1 en 2 van ECUSA, waarin roeping en acceptatie bij elkaar gehouden worden.

Dat laten we nu verder rusten, maar we merken nog wel bij de eerste vraag van CS op, dat de roeping een doxologische, een ecclesiologische en een missionaire dimensie heeft: 'so that God is glorified, the church built up and God's will brought to fulfillment in the world'. Een dergelijke hoge en brede roeping vraagt allereerst om trouw en uithoudingsvermogen. Het document *Bishop, Priest and Deacon* verwijst hier dan ook niet zonder reden naar de gelijkenis van de trouwe en wijze dienstknecht, die de komst van zijn heer verwacht.¹⁴³⁵ Daarmee komt de *vocatio* ook in

¹⁴³² Een mooi voorbeeld daarvan is Luthers omschrijving van de *vocatio* in zijn ordinatieliturgie (1537): 'So höret ir hie, das euch der heilge geist berufft und setzet zu Bischoffen in seine herd oder kirchen; darumb sollt ir glauben und gewisz sein, das ir von Gott selber beruffen werdet, weil euch die kirche, so euch hergesandt, und weltliche Obrigkeit beruffen und begert hat', W.A. (38), 427; Opvallend is hoe Luther de roeping van Godswege en die vanwege de kerk (en: typisch luthers: de overheid!) bij elkaar houdt. In latere lutherse ordinalia zijn verwijzingen naar de *vocatio interna* zeldzaam. Zie voor voorbeelden: F. Schulz, 'Evangelische Ordination', 36-42.

¹⁴³³ Zie *Bishop, Priest and Deacon*, 36.

¹⁴³⁴ De eerlijkheid gebiedt ons hierbij aan te tekenen, dat ook de gereformeerde traditie niet vrij is van verzakelijking van de ambtsbeleving. Zie daarover P.M.J. Hoogstrate, 'Liturgische vragen rond de bevestiging van ambtsdragers', in: *Houdt dan de lofzang gaande. Opstellen over kerk en eredienst aangeboden aan G.H. Lammens*, Kampen 1983, 176-182.

¹⁴³⁵ Zie Mat. 24:45-51; Luc. 12:41-48, 17:10; 1 Kor. 4:2.

eschatologisch perspectief te staan: wie geroepen zijn tot het ‘wachtersambt’¹⁴³⁶ hebben een lange adem nodig. Maar omdat ze in dienst zijn van de komende Heer, kunnen zij het volhouden: ‘they can do the work of the giver of the commission with confidence’.¹⁴³⁷

De tweede vraag betreft het geloof van de kerk. De kandidaat-bisschop moet niet alleen beloven dat hij zelf het geloof zal bewaren en verdedigen, maar ook dat hij zal toezien op de zuivere bediening van woord en sacrament.¹⁴³⁸ Wat het eerste betreft horen we de eis klinken, ‘dat het Woord van God zuiver en duidelijk verkondigd zal worden, zoals het gegeven is in de Heilige Schrift en zoals de belijdenissen van onze kerk daarvan getuigen’.¹⁴³⁹ Die eis komen we tegen in alle reformatorische ordinatietradities: bij lutheranen, anglicanen en gereformeerden. Terecht, want de zuivere prediking is één van de kenmerken van de kerk. Anders staat het met het tweede kenmerk van de zuivere kerk, de bediening van de sacramenten. De zorg daarvoor wordt, merkwaardig genoeg, bij de meeste kerken alleen in de taakomschrijving genoemd, niet in de ondervraging. Van de vier door ons besproken ordinaties brengen alleen CS en ECUSA haar ook daar ter sprake: kennelijk achten de meeste reformatorische kerken de zorg daarvoor van minder belang dan de zorg voor de prediking. Is het daarom, dat de spiritualiteit van de gemiddelde protestantse ambtsdrager zo eenzijdig ‘woord-gericht’ is? Hoe dan ook, met betrekking tot het waarmaken van de belofte van trouw aan het geloof schrijven de Zweedse bisschoppen in hun brief: ‘No one can fulfil these promises correctly without theological knowledge and spiritual insight’.¹⁴⁴⁰ Zij pleiten dan ook niet alleen voor grondige theologische en hermeneutische studie, maar vooral ook voor verdieping van de spiritualiteit van de bisschoppen, opdat hun wetenschappelijke kennis geïntegreerd wordt in persoonlijke geloofservaring. Daarmee zal de geestelijke eenheid van de kerk alleen maar gediend zijn.

De derde vraag luidt: ‘wilt ge in uw werk de orde van onze kerk volgen, onderhouden en beschermen en zo de eenheid in Christus bevorderen?’ In het document “Bishop, Priest and Deacon” wordt het bewaren van de orde der kerk uit de kerkrechtelijke sfeer gehaald en geïnterpreteerd als een teken van solidariteit met de kerk ook in haar structuren en van loyaliteit met collega-ambtsdragers en parochianen. Een-

---

¹⁴³⁶ Zie over het wachtersambt: *Supra*, p. 344v. (verwijzing naar Ezechiël 33, de profetenlezing voor de presbyterwijding in de CSI) en noot 1252 (de Groupe Des Dombes over ‘le ministère de vigilance’). Vgl. ook Luthers uitleg van de betekenis van *Episcopus* (citaat op p. 43).

¹⁴³⁷ *Bishop, Priest and Deacon*, 55v.

¹⁴³⁸ Reeds in de *Kirkoordning* van 1571 neemt de episcopale supervisie van priesters een belangrijke plaats in. Zij betreft daar de prediking, het onderricht, de bediening van sacramenten, de biecht en het pastoraal werk in de parochies. Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 60v.

¹⁴³⁹ Die belijdenissen worden niet nader genoemd, maar het is in dit verband niet onbelangrijk te vermelden dat het specifieke karakter van de kerk van Zweden duidelijk valt af te lezen uit haar confessioneel erfgoed: de drie vroegchristelijke oecumenische belijdenissen (Apostolicum, Nicenum en Athanasianum), het lutherse Konkordienbuch (1580) en de besluiten van de synode van Uppsala (1593), waarin de kerkorde van Laurentius Petri (1571) met haar typisch Zweedse opvatting van het bisschopsambt, als gezaghebbend wordt aanvaard. Vgl. *Together in Mission and Ministry*. (The Porvoo Common Statement), London 1994, 192.

¹⁴⁴⁰ *Bishop, Priest and deacon*, 56v.

heid in de kerk wordt niet bereikt met formeel en autoritair gedrag, integendeel: dat roept juist verdeeldheid en onderlinge strijd op. Juist van een bisschop mag verwacht worden dat hij solidair is met de kerk en loyaal aan zijn medechristenen. Alleen dan kan verdeeldheid worden voorkomen en kunnen de goede verhoudingen bewaard blijven.¹⁴⁴¹

Tenslotte de vierde vraag. Daarin op de kandidaat-bisschop een beroep wordt gedaan om onder de mensen te leven als een getuige van Gods liefde en 'the mystery of reconciliation'. Bisschoppen zijn geroepen om exemplarisch voor te leven wat verzoening is. Hun gesproken woord heeft vaak betrekking op het thema 'verzoening'. Hoe belangrijk ook, aldus de bisschoppelijke brief, belangrijker is het getuigenis van hun leven. Door velen wordt daaraan zelfs de geloofwaardigheid van de kerk afgemeten. Geloof, leer en leven behoren één te zijn in het leven van een christen, zeker van hen wier roeping het is, teken te zijn van Gods *episkopè*. Wanneer zij daarin falen, staat niet alleen de eigen geloofwaardigheid op het spel, maar lijdt ook de kerk schade. Maar 'the mystery of reconciliation' heeft ook een andere kant: 'when they themselves fail, they shall be able to show that the Church offers a way to rehabilitation and a new beginning through confession and forgiveness'.¹⁴⁴² Daarmee wordt de zondaar geen alibi geboden, maar wordt hem een soms pijnlijke, maar bevrijdende weg gewezen.

2.3.4.3.5 SAMENVATTING EN ORDENING VAN DE ONDERVRAGING

Ter afsluiting van dit gedeelte zullen we nu proberen enige ordening aan te brengen in de zeer verschillende vormen van ondervraging, zoals we ze zijn tegengekomen. Pas dan wordt zichtbaar waar de verschillen en de overeenkomsten liggen. Structureel blijkt er een grote mate van overeenkomst te bestaan tussen de verschillende tradities. Met een variant op een ooit door bisschop J.R. Woodford gemaakte indeling¹⁴⁴³ kunnen we stellen dat de ondervraging altijd betrekking heeft op (1) de roeping van de kandidaat (2), zijn geloof en spiritualiteit, (3) zijn bereidheid om bepaalde taken te aanvaarden en (4) zijn levenswandel.

Allereerst stellen we vast dat in alle tradities de vraag naar *de roeping (vocatio)* van de kandidaat voorop gaat. Daarmee wordt aangegeven dat het initiatief voor het ambt niet bij mensen ligt, maar bij God, al gaat het niet buiten mensen om. Anders gezegd: het initiatief ligt bij God, maar het is de gemeente die dat initiatief moet herkennen en toetsten, ook (en misschien nog wel meer!) als het om bisschoppen gaat. CSI en ASB benadrukken in het spoor van Bucer en Calvijn vooral het eerste aspect (het theologische), CS vooral het tweede (het ecclesiologische), terwijl in ECUSA beide aspecten tot hun recht komen. Maar het meest zuiver komt de samenhang tussen de roeping van God en de roeping van de gemeente tot uitdrukking in het (gereformeerde) bevestigingsformulier van 's-Gravenhage 1586, dat in het spoor

¹⁴⁴¹ *Ibidem*, 57v.

¹⁴⁴² *Ibidem*, 59v.

¹⁴⁴³ J.R. Woodford, bisschop van Ely (1820-1885) en *High Churchman* (hij was lid van het devotiegezelschap *Sacrae Trinitatis Confraternitas*), sprak van 'the soul's promises to God, first, to a pattern of life, second, to a life of belief, third, to a life of ministering'. Zie W.K. Firminger, 'The Ordinal' in W.K. Lowther Clarke (ed.), *Liturgy and Worship*, London 1932/1964, 681

van Micron en à Lasco de kandidaten vraagt, ‘of zij gevoelen dat zij door God én zijn gemeente wettig tot deze dienst geroepen zijn?’.¹⁴⁴⁴ Beide kanten worden dus bij elkaar gehouden. Dat is belangrijk, want er gebeuren ongelukken wanneer ze uit elkaar getrokken worden. Dan komen we of in spiritualisme terecht; of in institutionalisme. Om beide klippen te vermijden wordt in de theologie van de ordinatie de *vocatio interna* steeds meer gezien als het begin van een onderscheidingsproces¹⁴⁴⁵, dat via toetsing, selectie en opleiding van de kandidaat kan uitlopen op zijn verkiezing en ordinatie. Daarmee wordt het persoonlijke aspect van de *vocatio interna* niet ontkend, maar ingebed in het gemeenschapsaspect van de *vocatio externa*. In de context van de pneumatologie bestaat er geen tegenstelling tussen beide aspecten: wanneer de kerk de inwendige roeping van één van haar leden toetst, kijkt de Geest als het ware nog eens kritisch naar zijn eigen werk, want zowel bij het een als bij het ander is Hij betrokken. Om de vaak loodzware discussie over de *vocatio* enigszins te relativeren is het wellicht goed om tenslotte nog eens te herinneren aan de ordinatiepraktijk van de vroege kerk, waarin niet de roeping van de kandidaat, maar zijn verkiezing door het volk de doorslag gaf: de ordinatie geschiedde veelal ongewild (*invitus*) en soms zelfs onder dwang (*coactus*).¹⁴⁴⁶ Ligt dat niet het verlengde van het bijbelse besef, dat de Geest allereerst aan de gemeente is gegeven en daarin ook aan de enkeling? Niet toevallig volgt in het credo van de kerk na het artikel over de Heilige Geest het artikel over de gemeenschap der heiligen.

Een tweede reeks vragen heeft betrekking op het *geloof* en de *spiritualiteit* van de kandidaat-bisschop (*‘a life of belief’*), de bronnen waaruit hij leeft. In dit verband wordt uiteraard allereerst de Schrift genoemd, die alles bevat wat een mens nodig heeft voor zijn *salvation*. Daarnaast noemen de meeste ordinalia ook de vroegchristelijke (zoals in CSI, vr.4) en soms ook bepaalde reformatorische belijdenisgeschriften (zoals in CS, vr.2), of een combinatie van beide (zoals in ASB, vr. 3 en in ECUSA, promise). Als interpretatiemodel en ‘spreekregel’ van de bijbelse boodschap mag en moet aan een belijdenis een zeker gezag worden toegekend, maar altijd zo dat de Schrift *norma normans* is en de belijdenis *norma normata*.¹⁴⁴⁷ Belangrijker echter dan het objectief aanvaarden van de Schrift en het geloofsgoed van de kerk is de wijze waarop een ambtsdrager, zeker een bisschop, daar in zijn persoonlijk leven mee omgaat. Terecht wordt in de anglicaanse ordinalia en dat van CSI (niet in CS!) in

¹⁴⁴⁴ ‘s-Gravenhage 1586 gaat terug op Micron, maar wijkt van hem af waar deze de ordinandi vraagt: ‘Geuoeldy niet den inwendighen aenblaes des heilighen Gheests in v herte, die v verweect ende beweeght om in dese ghemeinte aen te nemen den dienst die v ghepresnteert is? Zie M. Micron, *De Christlicke Ordinancien der Nederlantscher Ghemeinten te London* (1554), uitgegeven door W.F. Dankbaar, ‘s-Gravenhage 1956, 50; J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 106 citeert in dit verband ook à Lasco (150) wiens ordinatieliturgie model stond voor die van Micron. A Lasco begint de ondervraging aldus: ‘Do you feel in your heart the inward inspiration of the Holy Spirit impelling you to receive within this Church this ministry which is given into your charge ‘ etc. Hoewel Puglisi deze formulering als ‘the clearest liturgical expression’ beschouwt van de gereformeerde opvatting aangaande de *vocatio*, geven wij toch de voorkeur aan ‘s Gravenhage 1586 (die hij overigens niet vermeldt). Zie over de verhouding tussen Micron en à Lasco: W.F. Dankbaar, *a.w.* 6v.

¹⁴⁴⁵ Zie P.F. Bradshaw, ‘Ordination as God’s Action through the Church’ in: D.R. Holeton (ed.), *Anglican Orders and Ordinations*, 9

¹⁴⁴⁶ H.-M. Legrand, ‘The Presidency of the Eucharist According to the Ancient Tradition’, 438.

¹⁴⁴⁷ Vgl. F. Schulz, ‘Evangelische Ordination’, 36.

dit verband niet alleen het belang van persoonlijke studie genoemd (bijbelstudie of iedere studie ‘that will deepen your faith’), maar ook het persoonlijk gebed. Ook en juist voor een bisschop geldt dat ‘de wetenschap verbonden dient te zijn met vroomheid’ (Voetius).¹⁴⁴⁸ Alleen de combinatie van die twee factoren geeft aan zijn woorden werkelijk gezag. Alleen wie zelf drinkt uit de bronnen van het geloof kan anderen ermee voeden (*feed* - CSI, vr.5), alleen wie zichzelf wapent met het zwaard van de Geest, kan de gemeente wapenen tegen dwalingen (*error*, ASB, vr.5).

Een derde aspect van de ondervraging geldt de taken die de bisschop worden opgedragen (*a life of ministering*). Het is niet nodig die hier allemaal weer te vermelden. Ze hebben in alle tradities, zij het met verschillen in accent en rangorde, betrekking op wat constitutief is voor de roeping, de opbouw en de zending van de kerk, lokaal en bovenlokaal: het opzicht, de leer, de liturgie, de onderlinge verhoudingen, confirmatie en ordinatie, de taak van de kerk in de samenleving. Meestal worden ze zowel in de *charge* als in de ondervraging genoemd.¹⁴⁴⁹ Er is echter een belangrijk verschil tussen de taakomschrijving zoals die in de *charge* wordt gegeven en de taken zoals ze in de ondervraging ter sprake komen. Gaat het in het eerste geval om een objectieve opsomming van taken en verantwoordelijkheden, in de ondervraging gaat het er om, dat iemand, voortgekomen uit en gekozen door het volk van God, nu opstaat, zijn nek uitsteekt en ten aanhoren van heel de gemeenschap zegt: hier ben ik! CS en ASB spreken dan ook - met John Woodford- niet ten onrechte van ‘declarations’ of ‘promises’ die de kandidaat aflegt. Dat heeft niets zelfverzekerds of arrogants, het getuigt slechts van moed en verantwoordelijkheidsbesef. Tegelijk vraagt het om bevestiging en bemoediging van Godswege. Daarom volgt in alle ordinatieliturgieën op de ondervraging een collectagebed of een zegenbede.¹⁴⁵⁰

Tenslotte blijkt dat in alle tradities ook de persoonlijke levensstijl (*‘a pattern of life’*) ter sprake wordt gebracht, soms in de *charge* (ECUSA en CS), soms in de ondervraging (CSI en ASB). Er wordt gewezen op de voorbeeldfunctie van de bisschop (*‘example’*, vraag 10 CSI; *‘wholesome example’*, *charge* ECUSA), op de dienst-knechtgestalte van de ambtsddrager (*charge* ECUSA en *charge* CS) en op de eenheid van geloof, leer en leven (*charge* CS). Het belang daarvan hebben we al eerder onderstreept: Op deze plaats willen we daar nog aan toevoegen, dat het, juist nu kerkelijke leiders niet meer achter hun ambtelijk masker kunnen wegschuilen, maar aangesproken worden op hun gedrag, dringend gewenst is dat dit punt niet alleen in de

¹⁴⁴⁸ Zie Gisbertus Voetius, *Inaugurale rede over Godzaligheid te verbinden met de wetenschap, gehouden aan de Illustre School te Utrecht op de 21^e augustus 1634*. Latijnse tekst opnieuw uitgegeven met Nederlandse vertaling, inleiding en toelichtingen door A. de Groot, Kampen 1978. Vgl. A.J. Beck, ‘*Pietas cum scientia coniugenda: De verbinding van geloof en wetenschap bij Gisbertus Voetius*’, *GTSV Voetius, Jaarboek 2000-2001*, Utrecht 2002, 5-19.

¹⁴⁴⁹ Met betrekking tot het (soms grote) aantal vragen dat aan de kandidaat gesteld wordt, zegt het eindrapport van de *International Anglican Liturgical Consultation* (Jarvenpää, 1997): ‘Should there be fewer questions and answers? Should there be questions addressed to the congregation as well to the candidate? And should anyone other than the ordaining bishop be involved in asking questions?’, D. Holeton (ed.), *Anglican Orders and Ordinations*, 59.

¹⁴⁵⁰ Veelzeggend is in dit verband de antwoordpsalm in de orde voor de bisschopswijding van ECUSA, Psalm 40:1-14: op de bereidverklaring ‘Zie, ik kom - ik heb lust om uw wil te doen, mijn God...’ (vs 8 en 9) volgt even later: ‘Het behage U, HERE, mij te redden; HERE, haast U mij ter hulpe’ (vs 14).

charge, maar ook in de ondervraging aan de orde wordt gesteld. Zodat mensen de betrokken man of vrouw daarop kunnen aanspreken en eventueel ter verantwoording roepen. Dat een bisschop even goed als wie dan ook aanspreekbaar is op zijn moreel gedrag, is goed en rechtvaardig.¹⁴⁵¹ Mede daarom betrekken we ook de vraag met betrekking tot zijn loyaliteit ten opzichte van de orde en de tucht van de kerk, die in alle ordinalia gesteld wordt, bij dit onderdeel van de ondervraging: juist de wetenschap dat kerkelijke leiders zich bij hun ordinatie verplicht hebben tot gehoorzaamheid aan de rechtsorde van de kerk, vormt voor de gemeente en haar ambtsdragers een gezonde basis voor wederzijds vertrouwen.

2.3.4.4 SLOT - OF COLLECTAGEBED

Na de onderwijzing en de ondervraging wordt de examinatio in twee van de vier onderzochte ordinalia - CSI en ASB - afgesloten met een korte tekst die het midden houdt tussen een gebed en een zegenbede. Er wil mee gezegd zijn, dat de ordinandus zijn zware taak slechts zal kunnen volbrengen wanneer God hem daartoe de kracht geeft. Als voorbeeld geven we hier de tekst uit het ASB-1980:

Almighty God,
who has given you the will to undertake all these things,
give you also the strength to perform them;
that he may complete that work which he has begun unto you -
through Jesus Christ, our Lord.

De tekst bestaat uit twee gedeeltes: een verwijzing naar Fil.1:6 en een verwijzing naar het laatste oordeel op de jongste dag. Het is interessant een korte blik te slaan in de wordingsgeschiedenis van deze tekst, die begint bij Martin Bucer. De ondervraging zoals afgedrukt in zijn *De Legitima Ordinatione* wordt als volgt door de voorganger besloten:

May God our Saviour,
who has given you the will to do all these things,
give you also the power;
and may he accomplish the work which he has begun in you
until the day when he shall come to judge the living and the dead.

Dit gebed van Bucer, hier geciteerd in de vertaling van Whitaker,¹⁴⁵² is bijna letterlijk overgenomen door Cranmer.¹⁴⁵³ Overigens komen we de verwijzing naar de jongste dag, ook tegen in het postcommuniegebed van de bisschopswijding in het laat-

---

¹⁴⁵¹ Ingewikkelder ligt het met het eventuele gezin van de bisschop. In het BCP-1550/2 werd dat bij zijn ordinatie met rust gelaten, terwijl de priester wél moest beloven dat hij behalve zijn eigen leven ook dat van zijn 'family' zou vormen ('frame') en modelleren ('fashion') naar de leer van Christus. Waarschijnlijk hangt dit samen met het feit dat Cranmers bron (Bucer) geen aparte orde voor een bisschopswijding kent. Hoe dat ook zij, in het ASB-1980 is in navolging van CSI-1958 'family' veranderd in 'household' en wordt zowel aan diakenen als aan priesters en bisschoppen gevraagd: 'will you strive to fashion your own life and that of your household (cursivering JK) according to the way of Christ?' Een duidelijke verbetering, maar of het in de postchristelijke samenleving van de eenentwintigste eeuw nog reëel is deze vraag te stellen?

¹⁴⁵² Zie E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the Book of Common Prayer*, 181.

¹⁴⁵³ Zie Brightman, *The English Rite*, II, 1010.

middeleeuwse Sarum-ordinale. Ook die tekst is door Cranmer bewerkt en overgenomen.¹⁴⁵⁴ De eschatologische blikrichting, zo kenmerkend voor de vroegchristelijke en middeleeuwse ordinatieliturgie, blijkt ook in de begintijd van de reformatie nog aanwezig te zijn. In CSI en ASB is dit aspect helaas verdwenen: de samenstellers hebben Cranmers tekst afgezwakt tot een (voor alle drie de ambten gelijklopend) gebed om Gods kracht (ASB) c.q. genade, gevolgd door Filp. 1:6 (ASB) c.q. 1 Tess. 5:24 (CSI). Hoe zinvol dat ook mag zijn, minstens even zinvol is het eschatologische aspect: ‘kerkelijke leiders, bisschoppen, presbyters, diakens moeten verantwoording afleggen voor hun leiderschap voor Gods troon’.¹⁴⁵⁵ Het valt niet in te zien waarom dit aspect tijdgebonden zou zijn. Het betreft hier naar ons inzicht zelfs de *finishing touch* van iedere ambtstheologie, ook en vooral van een theologie van het bisschopsambt: wie de opdracht kreeg Gods *episkopè* te representeren, zal zich daarvoor hebben te verantwoorden op de dag van Gods bezoeking.

Een apart verhaal vormt de afsluiting van de examinatio in ECUSA en CS. In ECUSA spreekt de *presiding bishop* meteen na de ondervraging de kandidaat-bisschop aan op zijn toezegging God en zijn kerk te willen dienen en hij vraagt hem als ‘guardian of the Church’s faith’ de gemeente voor te gaan in het belijden van het Niceno-Constantinopolitanum, een gebruik dat teruggaat op de oosterse kerken.¹⁴⁵⁶ In CS vraagt de aartsbisschop de ordinandus de door hem afgelegde beloftes te bevestigen met ‘the solemn assurance’: ‘I, NN, will, with the help of God and trusting Gods’ grace, live in accordance with these promises’. Daarna spreekt de voorganger een zegenbede uit, verwant aan die van BCP en afsluitend belijdt heel de gemeente haar geloof, daarin voorgegaan door de kandidaat-bisschop.¹⁴⁵⁷ In beide gevallen dus geen toon van gebed, maar van confessie. Hoe begrijpelijk ook, het gevaar van overaccentuering van de menselijke partner ligt op de loer. Daarom geven wij de voorkeur aan CSI en ASB, die ervan uit gaan dat het credo ook in een ordinatiedienst beleden wordt op de plek die daarvoor vanouds het meest geëigend is: na de verkondiging, als het antwoord van de gemeente, inclusief de kandidaat-bisschop.

---

¹⁴⁵⁴ *Ibidem*, 1016.

¹⁴⁵⁵ Zie A.W. Houtepen, ‘Het bisschopsambt in de vroege kerk’, in: M.E. Brinkman, A.W. Houtepen (red.), *Geen kerk zonder bisschop?*, 28. Overigens zijn er kleine, maar veelzeggende verschillen waar te nemen in de wijze waarop Cranmer in zijn *Ordinal* van 1550/2 de tekst van Bucer toepast op de verschillende ambten. In de orde voor de diakenwijding komt op deze plaats geen gebed voor en volgt op de ondervraging onmiddellijk de handoplegging (Brightman, II, 952); in de orde voor de priesterwijding vinden we Bucers tekst integraal in vertaling weergegeven, inclusief zijn verwijzing naar het laatste artikel van het apostolicum (Brightman, II 986); in de orde voor de bisschopswijding is die verwijzing afgezwakt tot de wens dat de kandidaat ‘volmaakt en onberispelijk bevonden mag worden op de jongste dag’ (Brightman, II, 1010), een echo van 1 Tim. 6:14v.?

¹⁴⁵⁶ Zie *Prayer Book Studies* 20, 29 en H.B. Porter, ‘The Theology of Ordination and the New Rites’, *Anglican Theological Review* 54 (1972), 69-81 (74). In de oosterse kerk reciteert alleen de bisschop het credo (als bewijs van zijn orthodoxie), in ECUSA spreekt de bisschop slechts de beginwoorden: ‘We believe in one God.’, waarna de gemeente met hem instemt voor het belijden van het vervolg; J.M. Puglisi, *The Admission to Ordained Ministry* III, 159 en 171, onderstreept niet alleen de liturgische, maar ook de ecclesiologische betekenis van dit gebruik van het credo bij een ordinatie.

¹⁴⁵⁷ Zie F. Schulz, ‘Dokumentation der Ordinationsliturgien’, in *Das Geistliche Amt in der Kirche*, 76v. (‘Amtseid/Gelöbnis’); J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 59 vermeldt overigens dat ook volgens de kerkorde van Laurentius Petri (1571) van de kandidaat-bisschop verwacht wordt dat hij alleen, ten aanhoren van de gemeente, het Nicenum reciteert.

2.3.4.5 CONCLUSIES EN SUGGESTIES VOOR EEN EXAMINATIO

Onze analyse van de structuur en de inhoud van de *examinatio* zoals we die tegenkwamen in de vier afgedrukte ordinalia samenvattend, kunnen we zeggen, dat - uitgaande van het CSI-model - voor de ondervraging in een reformatorische orde voor de ordinatie van een bisschop de volgende punten van belang zijn:

1. De taken van de bisschop dienen op een heldere en theologisch doordachte wijze te worden geformuleerd. Wij kozen daarvoor het eerder beschreven 'sandwich-model': de eredienst in het midden, met daaromheen de klassieke functies van leraar en schakel met de wereldkerk, omgeven door de missionaire en culturele taken en tenslotte de pastorale en disciplinaire verantwoordelijkheden.
2. Voor de ondervraging kozen we voor een indeling in vier groepen vragen. De inhoud van de vragen zal recht moeten doen aan de verschillende tradities die met elkaar de verenigde reformatorische kerk vormen, het aantal vragen is van secundair belang. De volgende aspecten dienen in elk geval aan de orde te komen: allereerst de overtuiging van de kandidaat door de gemeente 'en mitsdien door Godzelf' tot het ambt geroepen te zijn; vervolgens zijn erkenning van en omgang met de door de kerk aanvaarde bronnen van geloof en leven; ten derde zijn bereidheid de hem opgedragen taken getrouw uit te voeren, en tenslotte zijn persoonlijke levenswandel.
3. De ondervraging kan op zinvolle wijze worden besloten met een collectagebed/zegenbede waarin iets doorklinkt van de menselijke afhankelijkheid van Gods genade en het uitzicht op de dag van Christus, de rechtvaardige Rechter.

2.3.5 DE GEBEDEN

We naderen nu het moment in het ordinatieproces waarop we meer nog dan tot nu toe bepaald worden bij wat de bedding vormt van het hele gebeuren: het gebed van de gemeente. Nadat vanuit de Schrift het verhaal van Gods omzien naar mensen heeft geklonken en in de onderwijzing uiteengezet is wat de taak is van hen die geroepen zijn daaraan temidden van de gemeente gestalte te geven en de ordinandus vervolgens beloofd heeft te doen wat van hem gevraagd wordt, is nu het moment aangebroken om tot uitdrukking te brengen dat al die woorden, opdrachten en beloften leeg en krachteloos zijn, wanneer de Heilige Geest ze niet vervult met kracht van omhoog. Daarom is het van fundamentele betekenis dat de gemeente op dit cruciale moment, vlak voor de consecratie, in verbondenheid met de kerk van alle tijden en plaatsen, de harten omhoog heft, tot 'onze Heer Jezus Christus, de opperherder van zijn kudde en de hoogste Bisschop der zielen',¹⁴⁵⁸ om Hem te danken voor zijn weg met de gemeente door de tijden heen tot nu toe, om voorbede te doen en om te bidden om de 'aanblazing' (Micron) van de Geest, zodat zij haar roeping trouw blijft - tot de Dag van zijn komst. Juist nu het ordinatieproces zijn climax bereikt, is het van

---

¹⁴⁵⁸ Aldus M. Bucers typering van Christus in de aanhef van zijn *examinatio*, zinspelend op 1 Petrus 2:25 Zie E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the Book of Common Prayer*, 180.

belang dat de gemeente niet buiten spel staat, maar erbij betrokken wordt in lofzang en gebed, in stilte en aanbidding: 'The act of ordination is the work of all'.¹⁴⁵⁹ De gebeden voorafgaande aan het ordinatiegebed bestaan uit drie onderdelen: een gebed in stilte, de litanie van alle heiligen en de hymne *veni creator spiritus*. Hoewel hun plaats in de ordinatieliturgie sterk bepaald is door de historische en theologische ontwikkelingen,¹⁴⁶⁰ hebben ze gemeen dat ze in alle tradities bedoeld zijn als gebeden van de gemeente. Als zodanig nemen ze een geheel eigen en onopgeefbare plaats in het ordinatieproces.

Niet altijd en overal echter kon of wilde de gemeente het voor haar bestemde gebed meebidden. Heel vaak is er op theologische gronden in geknipt of geschrapt. In reformatorische kring moest met name de litanie van alle heiligen het-om-begrijpelijke redenen - ontgelden. Het resultaat is dat daar de genoemde drie elementen op geheel verschillende wijze, soms ten dele of helemaal niet, soms ook in aangepaste vorm zijn bewaard.¹⁴⁶¹ Wij zouden er echter voor willen pleiten ze alle drie een volwaardige plaats te geven in de reformatorische ordinatietraditie. Immers, het stille gebed, de litanie van alle heiligen (zij het in aangepaste vorm) en het *veni creator* geven elk een eigen accent aan het gebed van de gemeente, terwijl ze tegelijk met elkaar iets uitdrukken van wat de kerk door de eeuwen heen op dit moment gebeden en gezongen heeft.¹⁴⁶² Wat betreft de ordening van de gebeden, kiezen we, in navolging van Grisbrooke, voor de volgorde stil gebed - litanie - *veni creator*, omdat daarin de gang van het gebed het meest duidelijk tot uitdrukking komt: vanuit de stilte verbreedt het gebed van de hier en nu verzamelde gemeente zich tot het gebed 'samen met alle heiligen' - om vervolgens op te stijgen tot de Heilige, de bron en oorsprong van alle goede gaven.

2.3.5.1 STIL GEBED

Het stille gebed als gebed van heel de gemeente wordt al vermeld in de Romeinse *Apostolische Traditie* van Hippolytus. Voorafgaande aan het ordinatiegebed is er een

---

¹⁴⁵⁹ Aldus Puglisi over de participatie van allen in de epiclese volgens de *Apostolische Traditie* van Hippolytus, zie J.F. Puglisi, *The Process of Ordination*, II, 33.

¹⁴⁶⁰ Voor de nauwe samenhang tussen plaats en functie van genoemde drie gebedsvormen met de ingewikkelde geschiedenis van de westerse ordinatietradities, hun onderlinge beïnvloeding en toenemende sacramentalisering: zie vooral B. Kleinheyer, 'Ordinationen und Beauftragungen', in: H.B. Meyer u.a. (Hrsg.), *Gottesdienst der Kirche, Handbuch der Liturgiewissenschaft*, Teil 8 (*Sakramentliche Feiern II*), Regensburg, 1984, 21-46.

¹⁴⁶¹ Zo heeft Luther wel het *veni creator* gehandhaafd (in zijn eigen Duitse bewerking), maar niet het stille gebed en evenmin de litanie van alle heiligen, zelfs niet in zijn eigen 'gekuiste' bewerking. Bucer daarentegen handhaafde wel het stille gebed voorafgaande aan het ordinatiegebed, maar niet het *veni creator* en de litanie. Cranmer bewandelt ook hier de *via media*: hij handhaaft de litanie in alle drie de orden - zij het in een door hemzelf gezuiverde versie en losgemaakt van de ordinatie; de hymne *Come Holy Ghost* (de engelse bewerking van het *veni creator*) klinkt wel bij de priesterwijding (als inleiding op de presentatie) en bij de bisschopswijding (als inleiding op de ordinatie), maar niet bij de diakenwijding; terwijl voor het stille gebed alleen plaats is ingeruimd bij de priesterwijding, als inleiding op het ordinategebed. We zullen dezelfde verscheidenheid tegenkomen in de door ons geanalyseerde orden.

¹⁴⁶² In zijn artikel 'Recent Reforms of Ordination Rites in the Churches', in W. Vos/G. Wainwright, *Ordination Rites*, 115 wijst W.J. Grisbrooke erop, dat recente herzieningen van reformatorische ordinalia voor een groot deel bepaald zijn door de wens, zo weinig mogelijk van deze drie 'basic forms' te verliezen.

periode van stilte, door W. Geerlings ‘das epicletische Schweigen’ genoemd:¹⁴⁶³ de gemeente bidt in stilte, intussen leggen de aanwezige bisschoppen de candidaat-bisschop de handen op en de presbyters staan er zwijgend omheen: ‘allen zullen zwijgen en in hun hart bidden om de nederdaling van de Heilige Geest’ (*Traditio Apostolica*, 2). Vervolgens legt één van de bisschoppen namens allen de kandidaat nogmaals de handen op en bidt luidop het ordinatiegebed, waarbij de suggestie is dat allen - zijn medebisschoppen, de plaatselijke presbyters en de gemeente - in stilte meebidden. Te Rome verving men later (8e eeuw?)¹⁴⁶⁴ het stille gebed van de gemeente door (1) een opwekking tot gebed (‘Oremus, fratres carissimi...’), gevolgd door (2) een gezongen litanie met (3) een afsluitend collectagebed, waarna (4) het ordinatiegebed gebeden werd.¹⁴⁶⁵ Nog later (9^e eeuw) zien we dat ten gevolge van de samenvoeging van gallicaanse en Romeinse tradities de handoplegging verzelfstandigd wordt en niet meer tijdens, maar voorafgaande aan het ordinatiegebed plaatsvindt.¹⁴⁶⁶ Vervolgens (12^e eeuw) ging men, aldus H. Wegman, omdat men deze stille handoplegging te weinig expressief vond de stilte vullen, in sommige pontificalia met de formule *Accipe Spiritum Sanctum*, in andere met een rituele zalving, begeleid door de hymne *veni creator spiritus*.¹⁴⁶⁷ Het resultaat van dit ingewikkelde proces was enerzijds dat de handoplegging losgeraakte van het gebed van de gemeente en gesacraliseerd werd tot een handeling van de clerus, anderzijds dat de functie van het stille gebed als gebed van de gemeente niet meer werd onderkend. Terecht heeft het stille gebed later in menig reformatorisch ordinale (en in het nieuwe rooms-katholieke pontificale van 1968) weer een plaats gekregen. Als bedding van het ordinatiegebed is het van onopgeefbare betekenis. Daarom is het te betreuren dat het niet voorkomt in CS en is het tot te juichen dat zowel CSI als ASB en ECUSA er ruimte voor hebben ingeruimd.

2.3.5.2 DE LITANIE

Het bidden van een litanie bij ordinaties wordt voor het eerst vermeld in de wijdingsteksten van de Romeinse traditie:¹⁴⁶⁸ de litanie werd a.h.w. ingeschoven tussen het stil gebed van de gemeente en het door de bisschop gebeden samenvattende slotgebed.¹⁴⁶⁹ Hoe dat precies in zijn werk is gegaan en wat de reden was van de

¹⁴⁶³ In G. Schöllgen (Hrsg.), *Didache/Traditio Apostolica* (Fontes Christiani, 1), Freiburg 1992², 163.

¹⁴⁶⁴ W.K. Firminger, in W.K. Lowther Clarke, *Liturgy and Worship*, 649 verwijst naar de *Ordines Romani* (Ordo 34, 8e eeuw); R.C.D. Jasper/P.F. Bradshaw, *A Companion to the ASB*, 443 verwijst naar het *Sacramentarium Gregorianum*, uit ongeveer dezelfde tijd

¹⁴⁶⁵ Zie *A Companion to the ASB*, 425. Vgl. Procter and Frere, *History of the Book of Common Prayer*, 653.

¹⁴⁶⁶ Zie *TRE*, XXV, 345 (P.F. Bradshaw); Vgl. Procter and Frere, *Ibidem*, 655.

¹⁴⁶⁷ Zie B. Kleinheyer, ‘Ordinationen und Beauftragungen’, in H.B. Meyer u.a. (Hrsg.), *Gottesdienst der Kirche, Handbuch der Liturgiewissenschaft*, teil 8 (Sakramentliche Feiern II), Regensburg, 1984, 44v; Vgl. H. Wegman, *Riten en Mythen*, Kampen, 1991, 234; R.C.D. Jasper/P.F. Bradshaw, *A Companion to the ASB*, 426v. en Procter and Frere, *History of the Book of Common Prayer*, 669v.

¹⁴⁶⁸ Zie R.C.D. Jasper/P.F. Bradshaw, *A Companion to the ASB*, 443 (verwijst naar het sacramentarium Gregorianum, 8^e eeuw); vgl. H. Wegman, *Geschiedenis van de christelijke eredienst*, Hilversum, 1976, 108.

¹⁴⁶⁹ ‘The Litany here occupied the interval (or most of it) which it was customary to leave for private prayer between the bidding and the collect’, aldus Procter and Frere, *History of the Book of Common*

invoeging van de litanie zal wel nooit meer te achterhalen zijn. Wellicht speelde de populariteit van de juist in die tijd (7^e eeuw)¹⁴⁷⁰ uit het oosten meegebrachte litanieën een rol. Een *litanía* bestaat uit een reeks korte aanroepingen, door een diaken of cantor gezongen en door de gemeente met vaste responsies overgenomen.¹⁴⁷¹ De aanroepingen kunnen het karakter hebben van smeking, maar ook van voorbede en aanbidding. Zeer populair werd de ‘litanie van alle heiligen’ (zo genoemd naar één onderdeel ervan), die onder meer gezongen werd bij processies op bid- en boetedagen, met name op de drie *Rogationes* voorafgaande aan hemelvaartsdag en op Ember Days.¹⁴⁷²

De litanie van alle heiligen bestaat uit zes onderdelen:¹⁴⁷³ (1) Inleidend kyrie met aanroeping van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest (*invocationes*). (2) Aanroeping van de heiligen. (3) Smeekbeden om verlossing (*deprecationes*). (4) Gebeden om verlossing, met een beroep op de weg van Christus, van geboorte tot wederkomst (*obsecrationes*). (5) Voorbeden voor kerk en geestelijkheid. (6) Aanroeping van Christus als het Lam van God - gevolgd door het Onze Vader en slotgebed.

Omdat ze grote bezwaren hadden tegen het aanroepen van heiligen, schaften Bucer en Calvin het litaniebidden af, maar Luther voerde het in 1529, vermoedelijk vanwege het dreigende ‘Turkse gevaar’, weer in. Daartoe had hij echter wel de tekst herschreven en van alle paapse stoutigheden gezuiverd. Het accent lag nu meer op het bidden om redding uit de nood. Dat Luther het zingen van de litanie door de gemeente belangrijk vond blijkt uit het feit, dat hij zijn *Deutsche Litanei*, voorzien van een door hemzelf aangepaste middeleeuwse melodie, opnam in het eveneens in 1529 verschenen *Wittenberger Gesangbuch*.¹⁴⁷⁴ In zijn ordinatieliturgie ruimde hij er echter geen plaats voor in, wat tot gevolg had dat in de lutherse traditie het zingen van de litanie bij een ordinatie een onbekend verschijnsel is. Anders was de ontwikkeling in Engeland, waar Cranmer zijn mede door Luther geïnspireerde bewerking van de litanie van alle heiligen onder de titel *The Litany* opnam in het tweede *Book of Common Prayer* (1552) en het bidden ervan verplicht stelde bij de ordinaties van presbyters en bisschoppen.¹⁴⁷⁵ Sindsdien is de litanie niet meer weg te denken uit de anglicaanse ordinatietraditie, zij het dat er inmiddels ook geheel herziene en verkorte versies van in omloop zijn, zoals blijkt uit de litanieteksten in ASB en ECUSA.¹⁴⁷⁶

Overigens blijft het een punt van discussie, of het zingen/bidden van de allerheiligenlitanie, ook in aangepaste vorm wel ‘kan’ bij een protestantse ordinatie en zo ja, wat dan de betekenis ervan zou kunnen zijn. Het is duidelijk dat Luther er niets van

---

Prayer, 653, noot 2. Het slotgebed heette aanvankelijk ‘oratio’, later ‘collecta’: zie H. Wegman, *Riten en Mythen*, 124.

¹⁴⁷⁰ W.J. Grisbrooke in J.G. Davies (ed.), *A Dictionary of Liturgy and Worship*, London 1972, 215-216 (‘Litany’).

¹⁴⁷¹ *Ibidem*.

¹⁴⁷² Op de Ember Days (Quatertemperdagen) vonden in Rome ook ordinaties plaats: is de litanie langs die weg in de ordinatieliturgie terecht gekomen? Vgl. Procter and Frere, *History of the Book of Common Prayer*, 332v.

¹⁴⁷³ Zie Grisbrooke, *Ibidem*.

¹⁴⁷⁴ Zie M. Jenny, *Luther, Zwingli und Calvin in ihren Liedern*, Zürich 1983; 134-141 en Martin Luther, *Geistliche Lieder* (Hrsg O. Dietz), München 1940, 53v en 137-140.

¹⁴⁷⁵ Procter and Frere, *History of the Book of Common Prayer*, 404-429; vgl. ook de nog altijd bruikbare beschrijving van P. Dearmer, *Everyman’s History of the Prayer Book*, London/Oxford, 1912, 164-174.

¹⁴⁷⁶ Zie ASB, 391-393 en R.C.D. Jasper/P.F. Bradshaw, *A Companion to the ASB*, 443v; voor ECUSA zie BCP-79, 548-551 en M.J. Hatchett, *Commentary on the American Prayer Book*, 1980, 530-532.

wilde weten en dat de anglicaanse traditie alle elementen van de litanie van alle heiligen heeft overgenomen - behalve de heiligen zelf, al had Cranmer aanvankelijk Maria, de engelen en aartsengelen, evenals de patriarchen, profeten, apostelen, martelaren, belijders, maagden en 'all the blessed company of heaven' laten staan.¹⁴⁷⁷ Hoe begrijpelijk ook hun reactie was, het betekent - achteraf gezien - toch een verarming van het gebed van de gemeente, wanneer de geloofsgetuigen van weleer er niet op de een of andere manier in figureren. Het gedenken van de heiligen ons voorgegaan (Hebr. 11!) kan ook bij een ordinatie in een reformatorische kerk zeer wel een functie hebben, wanneer we het mogen verstaan als smeekgebed van de gemeente, die op dit schakelmoment in de geloofstraditie een lange reeks namen bij God en bij zichzelf in gedachtenis roept, met de intentie dat het verhaal van Jezus, zoals dat de eeuwen door in de woorden en daden van apostelen en martelaren, van kerkvaders en leraren, mannen en vrouwen is overgeleverd, ook in onze dagen door de gemeente en haar ambtsdragers, en dus ook door de nieuwe bisschop, zal worden hooggehouden en doorgegeven. Het is te betreuren, dat de reformatie zich deze vorm van bidden bij ordinaties uit reactie op allerlei middeleeuwse wildgroei heeft ontzegt. Beter dan - zoals Cranmer uiteindelijk in navolging van Luther deed - dit karakteristieke onderdeel van de litanie te schrappen of af te zwakken tot een gebed voor kerk en wereld¹⁴⁷⁸ - en het dan vervolgens ook nog te verplaatsen naar het begin van de dienst (zie ECUSA!), ware het, na te denken over een nieuwe, ook voor reformatorische christenen acceptabele vorm van bidden in gemeenschap met 'de heiligen ons voorgegaan'. Het werkwoord *gedenken* zal daarin een sleutelrol blijken te vervullen.¹⁴⁷⁹ Het feit dat in het Sow - *dienstboek - een proeve* (1998) twee litanieën zijn opgenomen¹⁴⁸⁰ geeft aan dat er op dit punt beweging zit in de reformatorische traditie.

¹⁴⁷⁷ Zie Procter/Frere, *History of the Book of Common Prayer*, 414v.

¹⁴⁷⁸ Cranmer beschouwde de litanie als 'the corporate prayer of the Church', zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 28; vergelijkbaar met het lutherse *Allgemeine Kirchengebet*.

¹⁴⁷⁹ Een goede aanzet tot een herbezinning op de betekenis van het geloof in de *communio sanctorum* gaf D.M. Steele, 'With all God's People. Toward a Protestant Reclaiming of the Communion of the Saints', *Theology Today* 51 (1994/95), 539-547. Voor ons land zij verwezen naar het baanbrekende concept van N. Schuman voor een protestantse 'getuigenkalender', te vinden in *idem, Wij zijn de eersten niet. Teksten tussen hoop en vrees & een nieuwe getuigenkalender*. Delft, 1985. Van oecumenisch belang is het artikel van H. Wegman: "Een menigte getuigen (Hebreeën 12,1). De verering van de heiligen: een ecclesiologisch paradigma?", in: *idem, Voor de lange duur. Bijdragen over liturgie en spiritualiteit*, Baarn, 1999, 96-113. De auteur is van mening dat de notie van de apostoliciteit van de kerk in het verleden veel te eenzijdig betrokken is op de apostolische successie (*successio apostolica*). Hij vraagt zich af, of de ononderbroken reeks van 'heiligen ons voorgegaan' (*successio sanctorum*) die de geschiedenis van de christelijke kerk siert wellicht andere waarden naar voren kan halen, 'waarden die door het eenzijdig episcopale of clericale karakter van de apostolische successie eeuwenlang zijn verwaarloosd' (107). Naar ons inzicht wijst de Anglicana ook hier een begaanbare weg. Zie bijvoorbeeld M. Perham, *The Communion of Saints. An examination of the place of the Christian dead in the belief, worship, and calendars of the Church* (Alcuin Club Collections, 62), London, 1980.

¹⁴⁸⁰ *Dienstboek - een proeve. Schrift, Maaltijd, Gebed*, Zoetermeer 1998, 731: 'Met uw engelen', litanie met alle heiligen, tekst N. Vlaming; *idem*, 734: 'Met Abel en Henoch', litanie met alle heiligen, tekst N. Schuman. Beide teksten zijn gregoriaans getoonzet en gesitueerd in de viering van de paasnacht.

2.3.5.3 VENI CREATOR

In de middeleeuwen werd het gewoonte om bij ordinaties de hymne *Veni creator Spiritus* te zingen, toegeschreven aan Rabanus Maurus (ca.776-856), abt van Fulda en aartsbisschop van Mainz.¹⁴⁸¹ Het lied was snel populair geworden en kreeg een vaste plaats in de getijden (de terts van Pinksteren), maar sinds de elfde eeuw wordt het ook gezongen bij ordinaties van priesters en bisschoppen (vanwege de zeven gaven van de Geest, waarom gesmeekt wordt?).

De plaats van het *veni creator* in de liturgie verschilt al naar gelang de lokale traditie en de aard van de wijding: bij een priesterwijding is de plaatsing anders dan bij een bisschopswijding. Ons beperkend tot laatstgenoemde constateren we dat het zingen van het *veni creator* bij een bisschopswijding van Gallicaanse oorsprong is: het werd gezongen terwijl twee bisschoppen het evangelieboek boven het hoofd van de kandidaat-bisschop hielden en de overige bisschoppen hem de handen oplegden, waarna de ordinator het ordinatiegebed bad. Ten gevolge van de samenvoeging van de Gallicaanse en Romeinse tradities kwam dit gebruik in Rome terecht (6e eeuw), van waaruit het zich verspreidde over heel Europa. Wanneer in latere middeleeuwse pontificalia, zoals dat van Durandus (13e eeuw, maar ook dat van Salisbury), het ordinatieritueel steeds meer wordt uitgebreid en gedramatiseerd, raakt het *veni creator* los van de handoplegging en wordt het gezongen tijdens de zalving van de kandidaat-bisschop, een nieuw (uit Ierland afkomstig?) ritueel, dat ingevoegd werd in het ordinatiegebed en het in feite in tweeën brak.¹⁴⁸² Toen ten gevolge daarvan niet meer de handoplegging, maar de zalving (en nog later de overdracht van de *instrumenta*) als de kern van de ordinatie werd gezien, verloor het *veni creator* zijn oorspronkelijke betekenis. Luther schafte zowel het ritueel met het evangelieboek als de zalving af, maar handhaafde het gezongen gebed om de Heilige Geest. Hij koos daarvoor echter niet zijn Duitse bewerking van het *veni creator*, maar die van de pinkstersequens *veni sancte spiritus*: ‘Komm, Heiliger Geist, Herre Gott’, gezongen door het koor. In zijn ordinatieliturgie van 1537 heeft dit lied echter geen relatie met het ordinatiegebed, het fungeert min of meer als inleiding op de ordinatie.¹⁴⁸³ Bucer koos, evenals Luther, voor de hymne *veni sancte spiritus* en gaf haar een plaats tussen de preek en de ondervraging, waarmee de ordinatie begon.¹⁴⁸⁴ Cranmer ging weer anders te werk: in zijn ordinale (1550) fungeert de engelse vertaling van het *veni creator* - het “Come holy Ghost” - als brug tussen de examinatio en het consecratiegebed.¹⁴⁸⁵ Alleen in deze laatste orde is dus de oorspronkelijke relatie tussen het door de gemeente gezongen *veni creator* en het door de ordinator gebeden ordinatiegebed hersteld. De andere hervormers hebben dat verband niet gezien of niet belangrijk gevonden, daarom ging in hun ordinalia het gezongen gebed om de Geest fungeren als inleiding op de ordinatie. Overigens is dat ook het geval bij de herziene orde voor de bisschopswijding van het

¹⁴⁸¹ Zie J. van Biezen en J.W. Schulte Nordholt, *Hymnen. Een bloemlezing met muziek uit de vroegchristelijke middeleeuwse gezangen van de Latijnse en de Griekse Kerk*, Tournai, 1967, 130 (tekst) en 291 (toelichting).

¹⁴⁸² Zie over de verbinding van het *veni creator* met de zalving: B. Kleinheyer, ‘Ordinationen’, 40v. en Lowther Clarke, *Liturgy and Worship*, 659. Vgl. ook P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 1-7 (o.a. over het ordinale van Sarum).

¹⁴⁸³ Zie M. Luther, *Geistliche Lieder* (Hrsg. O. Dietz), München 1940, 34v en 103v. Vgl. WA 38, 418. Bij een ordinatie vervangt het lied *Komm heiliger Geist, Herre Gott* het op gewone zondagen als graduale gezongen *Nun bitten wir den Heiligen Geist*, dat voor die gelegenheid na de ordinatie gezongen wordt, als overgang naar de avondmaalsviering. Die functie heeft het ook in de ordinatieliturgie van Laurentius Petri (Zweden, 1571). Zie over het lied *Nun bitten wir den Heiligen Geist*: M. Luther, *Geistliche Lieder*, 34 (tekst) en 102 (toelichting).

¹⁴⁸⁴ Zie E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the Book of Common Prayer*, 177.

¹⁴⁸⁵ Zie R.C.D. Jasper/P.F. Bradshaw, *A Companion to the ASB*, 443.

nieuwe Romeinse ordinale¹⁴⁸⁶ en in het Dienstboek -een Proeve (1998) van de sowkerken.¹⁴⁸⁷

Kijken we nu naar de plaats van het *veni creator* in de vier voor onze studie gekozen ordinalia, dan zien we dat CSI het dichtst bij de oorspronkelijke bedoeling blijft: het consecratiegebed wordt ingeleid door stil gebed en het geknield zingen van de hymne *Come Holy Ghost*. Evenals in BCP is het verband tussen het *veni creator* en de epiclese bewaard. Ook in ECUSA is dat nog het geval, al wordt daar het *veni creator* nog gevolgd door het stil gebed, dat het ordinatiegebed inleidt. In ASB staat het *veni creator* nog verder van het ordinatiegebed af, omdat niet alleen het stil gebed, maar ook de litanie er tussen geplaatst is.¹⁴⁸⁸ In CS tenslotte zingt de gemeente het *veni sancte spiritus* niet voor, maar na het ordinatiegebed, als inleiding op de overhandiging van de *instrumenta*. Dat lijkt ons echter een terugval in de laat-middeleeuwse praktijk, waartegen Luther protesteerde: het suggereert dat nu pas, bij de overhandiging van het kruis, de staf etc., de Heilige Geest in actie komt. Overigens is, zoals we boven zagen, de keuze van het *veni sancte spiritus* authentiek Luthers - maar niet op deze plaats.

Al kreeg het *veni creator* dus betrekkelijk laat een plaats bij de ordinatie en vervreemde het van zijn oorspronkelijke intentie, toch zouden we ervoor willen pleiten het zingen ervan te handhaven, en wel zo dicht mogelijk bij het ordinatiegebed en de handoplegging omdat daarmee krachtig uitdrukking wordt gegeven aan het samengaan van het gebed van de gemeente en het ambtelijk gebed van de ordinator: ambtsdragers en gemeente bidden gezamenlijk de epiclese 'Kom, Schepper, Geest, daal tot ons neer'. Een duidelijker onderstreping van de epiclese als gebed van heel de gemeente is nauwelijks denkbaar.

In zijn evaluatie van de sinds 1950 overal op gang gekomen vernieuwing van het anglicaanse ordinatieritueel (onder meer in CSI, ASB en ECUSA) schrijft Bradshaw,¹⁴⁸⁹ dat anglicanen in het verleden een dermate sterke nadruk hebben gelegd op het ordinatiegebed, dat het gebed van de gemeente verwaarloosd dreigde te worden, 'whereas the prayer of the people, either spoken or in silence, is one of the central elements in ordination, as the early rites show, and a rite which does not give due weight to this is impoverished. The ordination prayer proper is the culmination of the prayer of the people, and the two ought to be closely linked'. Zijn voorkeur gaat dan ook uit naar de oorspronkelijke Romeinse volgorde: oproep

---

¹⁴⁸⁶ Zie *Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen*. Deel 9, 1977, 55-78 (De bisschopswijding). Volgens B. Kleinheyer functioneert het zingen van het *veni creator* als inleiding op de ordinationeeliturgie als 'Vorwegnahme der epikletische Bitte des Weihegebetes'. Al vindt hij dit niet de ideale oplossing, hij acht haar in elk geval beter dan de bij de priesterwijding geboden mogelijkheid de hymne te zingen tijdens de zalving van de handen. Hij noemt dat 'problematisch', omdat zo de aandacht wordt afgeleid van de kern van de ordinationeritus: het consecratiegebed en de daarmee verbonden handoplegging. Minder moeite heeft hij ermee wanneer bij een priesterwijding het *veni creator* gezongen wordt tijdens de handoplegging (die traditioneel in stilte plaats vindt). Zie B. Kleinheyer, 'Ordinationen', 56.

¹⁴⁸⁷ Zie *Bevestiging van Ambtsdragers* (Proeven voor de eredienst. Aflevering 2), de schematische overzichten op p. 10 en 11.

¹⁴⁸⁸ Het stil gebed en het *veni creator* staan in het ASB-ordinale los van de eigenlijke ordinatie: ze worden, met de litanie, gerekend tot de rubriek *Prayers*, die voorafgaat aan de rubriek *Ordination*. In CSI en ECUSA daarentegen opent de rubriek *Consecration* met het stil gebed van de gemeente en de hymne *Come Holy Ghost*.

¹⁴⁸⁹ P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 211.

tot gebed - stil gebed of litanie - collecta - ordinatiegebed. In dit verband noemt hij ook de door anglicanen te pas en te onpas gezongen hymne *Come Holy Ghost*, die in sommige ordinalia de litanie moet vervangen. Hij betreurt dat, omdat het lied daarmee de status krijgt van een essentieel element, 'which it most certainly is not'. Al mogen we deze relativering van een eerbiedwaardige traditie ter harte nemen, dat neemt niet weg dat het zingen van het *veni creator* als onderdeel van het gebed van de gemeente uiterst zinvol kan zijn.

2.3.5.4 CONCLUSIE

Onze conclusie kan kort zijn. Het gebed van de gemeente op deze plaats in het ordinatieproces is van fundamentele betekenis. Zo ergens, dan blijkt hier dat de kerk niet in staat is zichzelf te continueren, maar dat zij voor de voortgang van de Traditie afhankelijk is van God, die de eeuwen door zijn volk heeft geleid en die beloofd heeft ook nu zijn Geest te zenden, opdat mensen worden toegerust en bemoedigd om zijn werk voort te zetten. Anders gezegd: in haar gebeden spreekt de gemeente uit, dat niet de bisschop, noch zij zelf, maar God de eigenlijke Ordinator is. Terecht schrijft Bradshaw dan ook dat het gebed van de gemeente op deze plek in de liturgie meer is dan slechts een aanloop naar het 'eigenlijke' ordinatiegebed:

Prayer by the assembled community prayer is not a mere preliminary to the 'real thing', but as much as a part of the 'form' of ordination as the ordination prayer itself. Whether it is conducted in silence, by means of a litany, in the form of a hymn of invocation, or any combination of these elements, it should be accorded its proper dignity within the rite, and introduced by an appropriately worded bidding that expresses the theological conviction that ordination is an act of God working through the whole Church and not just through the bishop alone.¹⁴⁹⁰

2.3.6 CONSECRATIE- OF ORDINATIEGEBED MET HANDOPLEGGING

Al nemen we graag de waarschuwing van Bradshaw ter harte om bij de bespreking van het ordinatiegebed niet te suggereren dat het hier gaat om *le moment suprême* van de ordinatieritus - het betreft immers slechts een onderdeel van een proces¹⁴⁹¹ - toch moet gezegd worden dat het ordinatiegebed méér is dan een zo maar een gebed: zowel liturgisch als theologisch vormt het vanwege zijn dankzeggend en epicletisch karakter en de ermee verbonden handoplegging de kern, het middelpunt van het hele gebeuren. Dat te constateren is niet 'rooms': ook in de reformatorische traditie geldt de regel dat de ordinatie tot het ambt conform Handelingen 6 dient te geschieden met gebed en handoplegging - al wordt vrijwel altijd ook gewezen op het gevaar van bijgeloof.¹⁴⁹² Uit reactie op een overtrokken sacramentalisme mogen we niet vervallen in een even overtrokken spiritualisme. Puglisi heeft er in zijn *The Process of*

¹⁴⁹⁰ P.F. Bradshaw, 'Ordination as God's Action through the Church', in *Anglican Order and Ordinations* (Joint Liturgical Studies 39), Cambridge, 1997, 10.

¹⁴⁹¹ Zie P.F. Bradshaw, 'The Liturgical Consequences of *Apostolicae Curae* for Anglican Ordination Rites', in R.W. Franklin (ed.), *Anglican Orders. Essays on the Centenary of Apostolicae Curae 1896-1996*, London 1996, 83.

¹⁴⁹² Voor Luther: zie H. Lieberg, *Amt und Ordination bei Luther und Melanchthon*, 207f.; voor Bucer: zie W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, 377v.; voor Calvin: E.A.J.G. v.d. Borgh, *Het ambt heracht*, 151v.

Admission to Ordained Ministry, passim (vooral deel III), op gewezen dat juist op dit punt een goed evenwicht tussen christologie, pneumatologie en ecclesiologie noodzakelijk is om scheefgroei te voorkomen. Uit onze analyse van de ordinatiegeboden van respectievelijk de CSI, de C OF E, de ECUSA en de CS zal duidelijk worden dat de tekst van CSI een dergelijk evenwicht het meest benadert. Daarom nemen we die ook nu weer als ijkpunt.

2.3.6.1 HET ORDINATIEGEBED VOLGENS DE CHURCH OF SOUTH INDIA

Om een goed inzicht te krijgen in het theologisch en ecclesiologisch gehalte van het ordinatiegebed van CSI is het nodig eerst iets te zeggen over de herkomst en de structuur ervan.

DE HERKOMST VAN HET ORDINATIEGEBED

Wat de herkomst betreft, we hebben er al eerder op gewezen¹⁴⁹³ dat het ordinatiegebed van de Kerk van Zuid-India, hoewel nieuw gecomponeerd, teruggaat op verschillende tradities, met name die van de presbyteriaanse Kerk van Schotland en de episcopale Kerk van Engeland, beide als partner betrokken bij de eenwording.

Het is niet nodig dat hier te herhalen, we volstaan ermee vast te stellen dat er historisch gezien in het ordinatiegebed van CSI twee lijnen samenkomen, beide begonnen bij Bucer: een gereformeerde lijn lopend van Bucer (1549)¹⁴⁹⁴ via à Lasco (1550)¹⁴⁹⁵ naar Knox (1560)¹⁴⁹⁶ en vandaar via het ordinale van de Church of Scotland (1931) naar CSI (1958); en daarnaast een anglicaanse lijn, lopend van Bucer (1549) via het BCP van Cranmer (1550/2)¹⁴⁹⁷ naar CSI (1958). Het oecumenisch interessante gegeven, dat er zowel vanuit de gereformeed-presbyteriale traditie als vanuit de anglicaans-episcopale traditie een lijn 'stroomopwaarts' (Noordmans) te trekken valt naar de Straatsburgse hervormer Bucer, zal er zeker toe hebben bijgedragen, dat de anglicaanse en de gereformeerde gesprekspartners in Zuid-India elkaar - zij het na moeizame onderhandelingen vanwege historisch gegroeide verschillen - uiteindelijk hebben gevonden in de visie op kerk en ambt, zoals die gestalte kreeg in de CSI. Bucer blijkt ook in Zuid-India een brugfunctie te hebben vervuld.¹⁴⁹⁸ We zullen zien dat met name in het ordinatiegebed van CSI de sporen van Bucer terug te vinden zijn.

DE STRUCTUUR VAN HET ORDINATIEGEBED

Wat de structuur betreft, ook die kwam al eerder ter sprake. We wezen er toen op dat het gebed voor de consecratie van een bisschop, evenals de gebeden voor de ordinatie van diakenen en presbyters, een drievoudige structuur heeft:¹⁴⁹⁹ het openingsge-

¹⁴⁹³ Zie over de herkomst en de structuur van het ordinatiegebed van CSI: *supra* p. 285 (par. 1.3.1)

¹⁴⁹⁴ zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, II, 39vv.

¹⁴⁹⁵ *Ibidem*, 83, noot 17.

¹⁴⁹⁶ *Ibidem*, 85v., 92, 94.

¹⁴⁹⁷ *Ibidem*, 111-125.

¹⁴⁹⁸ Ook bij onze bespreking van de examinatie concludeerden we al dat de ecclesiologie en de ambtsopvatting van CSI duidelijk door Bucer beïnvloed zijn. Cf. *supra*, 363. Bij de bespreking van het ordinatiegebed zal die conclusie bevestigd worden.

¹⁴⁹⁹ *Supra*, p. 286 De structuur van het ordinatiegebed van CSI is identiek met die van de daaraan zeer verwante gebeden van het anglicaans-methodistische ordinale (1968) en het ASB (1980). Vgl. P.F. Bradshaw, in R.C.D. Jasper and P.F. Bradshaw, *Compendium to the Alternative Service Book*, London 1986, 444.

deelte bestaat uit een priefatie-achtige dankzegging¹⁵⁰⁰, met bijbelse referenties. Daarna volgt het gebed om de heilige Geest, met handoplegging voor iedere ordinandus persoonlijk en tenslotte wordt gebeden om Gods genade voor de uitoefening van dit concrete ambt. Met de waarschuwing van Bradshaw in de oren om deze drie elementen niet van elkaar los te maken, maar het ordinatiegebed als één geheel te zien,¹⁵⁰¹ is het toch methodisch van belang te onderstrepen dat elk gedeelte een eigen functie heeft in het geheel en dat een gemeente die deze teksten bidt, verschillende stadia doorloopt, een bepaalde weg gaat: van de dankzegging via de epiclesse naar het gebed om de charismata die nodig zijn voor de vervulling van het ambt. Met deze heldere, aan de Kerk van Schotland ontleende structuur,¹⁵⁰² keerde de CSI terug naar de joods-christelijke gebedstraditie, zoals we die nog tegenkomen bij Hippolytus en in oosterse ordinatiegebeden, maar die in de westerse traditie overwoekerd was geraakt door allerlei wildgroei.¹⁵⁰³ Het is verheugend te kunnen constateren dat ook de overige door ons geanalyseerde ordinatiegebeden op deze wijze gestructureerd zijn, ten dele overigens in navolging van CSI.

DE INHOUD VAN ORDINATIEGEBED

A. DE PREFATIE

In het openingsgedeelte spelen drie bijbelse metaforen een rol: 1 Petrus 2:9 (het priesterschap van het volk Gods), Hebrëeën 3:1 (Jezus de Hogepriester) en Efeziërs 4:8-13 (de opbouw van het lichaam van Christus). Het gebed begint met een verwijzing naar de beide eerstgenoemde:

We glorify thee, o God, most merciful Father,
that of thine infinite love and goodness towards us
thou didst choose a people for thine own possession
to be a royal priesthood and a holy nation
and hast given thine only Son Jesus Christ to be
our great High Priest and Author of eternal salvation...

De inzet van de priefatie is dus dat het gehele volk van God verkoren is tot het priesterschap, geheiligd tot de dienst aan God. Het bijzondere ambt is ingebed in het

¹⁵⁰⁰ Het *Ordinal* van de Church of Scotland heeft hier een priefatie, met inleidend *sursum corda*. Ook het ordinatiegebed van het anglicaanse BCP-1928 heeft deze vorm. Volgens E.C. Ratcliff wordt deze (oorspronkelijk eucharistische) vorm pas vanaf ongeveer 900 n.Chr. op de ordinatiegebeden toegepast. Zie E.C. Ratcliff, 'The Ordinal of the Church of South India', *Theology* 63 (1960), 12, noot 1. W.J. Grisbrooke betreurt het dat het *sursum corda* niet veelvuldiger voorkomt in de nieuwere ordinatiegebeden: 'Nothing can so clearly express the people's participation in what is being prayed and done'. Zie W.J. Grisbrooke, 'Recent Ordination Rites in the Churches', in: W. Vos/G. Wainwright (eds), *Ordination Rites*, 1980, 121.

¹⁵⁰¹ Zie P.F. Bradshaw, 'The Liturgical Consequences of Apostolicae Curae for Anglican Ordination Rites', in: R.W. Franklin (ed.), *Anglican Orders. Essays on the Centenary of Apostolicae Curae 1896-1996*, London 1996, 83.

¹⁵⁰² Zie T.S. Garrett, 'The Ordinal of the Church of South India', *Scottish Journal of Theology* 12 (1959), 405 en 410v.

¹⁵⁰³ Wegman wijst er op dat de oud-Romeinse ordinatiegebeden gebouwd zijn op het schema van de *orationes*, dat teruggaat op het joodse *berakah*-schema: aanspreking van God- gedachtenis van zijn handelen- smeking- doxologie. Zie H. Wegman, *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten*, Hilversum, 1976, 109.

algemene. Dat dit een principieel punt is voor de CSI blijkt uit de *General Principles* afgedrukt bij het ordinale, waarin de algemene uitgangspunten vermeld staan. We lezen daar:

The Church of South India believes that the ministry is a gift of God to His Church, which He has given for the perfecting of the life and service of all its members' (Constitution II,7). The Church as a whole is a priestly body, since it is the body of Christ the great High Priest. All its members, according to the measure of the gift of Christ, share in its priestly nature. Yet from the beginning God has entrusted particular ministries to particular persons in it, and these have, through the Church, received the commission of Christ.¹⁵⁰⁴

Het is in dit verband interessant het ordinatiegebed van de CSI te vergelijken met die van het BCP en de Church of Scotland, de belangrijkste bronnen van CSI. Dan ontdekt men dat daarin van enige verwijzing naar 1 Petrus 2 geen sprake is (in tegenstelling tot de verwijzingen naar Hebr. 3 en Efeziërs 4, die in beide een belangrijke rol spelen en bijna letterlijk door CSI zijn overgenomen!). Kennelijk hechtten de samenstellers van het ordinale zo veel belang aan het priesterschap der gelovigen, dat ze het noodzakelijk vonden het te thematiseren in het ordinatiegebed - en wel direct aan het begin. Hoe de CSI deze verwijzing naar 1 Petrus 2 verstaan wil hebben valt af te leiden uit het Schema van Eenheid, dat ten grondslag ligt aan haar eenwording en dat terecht door H. Burggraaff wordt geciteerd om aan te geven dat in deze kerk het priesterschap van de gelovigen de basis en de drager vormt van het bijzondere ambt.¹⁵⁰⁵

All members of the Church have equally access to God. All, according to their measure, share in the heavenly High Priesthood of the risen and ascended Christ, from which alone the Church derives its character as a royal priesthood. All alike are called to continue upon earth the priestly work of Christ by showing forth in life and word the glory of the redeeming power of God in Him. No individual and no one order in the Church can claim exclusive possession of this heavenly priesthood'.¹⁵⁰⁶

Wat betekent dit concreet? 'Allereerst', aldus Burggraaff, 'dat alle leden gelijke toegang tot God hebben. Ieder lid van de gemeente staat in diepste directheid tegenover God. Dit kan door niemand afgenomen of belemmerd worden. Ook de kerk kan haar instellingen niet als exclusieve bemiddeling tussen de gelovige en God schuiven. Hier vindt de gelovige zijn diepste vrijheid en zijn diepste verantwoordelijkheid. Verder zijn alle leden geroepen om het priesterlijk werk van Christus voort te zetten in leven en woord'.¹⁵⁰⁷ Wanneer het Schema van Eenheid in dit verband spreekt van 'het hemels priesterschap van de verrezen en ten hemel gevaren Christus', wordt daarmee verwezen naar de brief aan de Hebr. 4:14), 'the Author of eternal salvation' (Hebr.5:9). Het springende punt is dat hier de metafoor van het priesterschap van Christus gekoppeld wordt aan die van het priesterschap van de gemeente, waarmee het gebed inzette. De bedoeling is duidelijk: in het

---

¹⁵⁰⁴ *The Book of Common Worship*, The Ordinal, Preface, 160.

¹⁵⁰⁵ Zie H. Burggraaff, *Op weg naar één kerk in Zuid-India 1920-1947* (doctoraalscriptie Theologische Faculteit UU), 1989, 144.

¹⁵⁰⁶ *The Constitution of the Church of South India*, Madras, 1952, 73-74.

¹⁵⁰⁷ H. Burggraaff, *Op weg naar één kerk in Zuid-India*, 144.

Nieuwe Testament is slechts sprake van twee soorten priesterschap, dat van Christus en dat van de gemeente: nergens worden kerkelijke ambtsdragers 'priesters' genoemd.¹⁵⁰⁸ Het is de gemeente die naar analogie van het priesterschap van Christus geroepen wordt tot priesterlijke dienst in de wereld.

Het gebed vervolgt dan:

We thank thee that by his death he has overcome death
and, having ascended to heaven,
has poured forth gifts abundantly upon thy people,
making some apostles, some profets,
some evangelists, some pastors and teachers,
for the building up of his Body, the Church,
until his coming again in glory...

Hier ontmoeten we de derde bijbelse metafoor: de ten hemel gevaren Christus geeft aan zijn volk apostelen, profeten, evangelisten, herders en leraars, tot opbouw van zijn lichaam, de kerk (Ef.4:8-13). Deze passage wordt zowel in gereformeerde als in anglicaanse ordinatiegebeden veelvuldig, zij het soms nogal verminkt, geciteerd.¹⁵⁰⁹ De kracht ervan ligt in de samenhang tussen christologie (de verheerlijkte Christus), de pneumatologie (de Geest deelt zijn gaven uit) en de ecclesiologie (tot opbouw van het lichaam van Christus). Puglisi heeft in zijn baanbrekende werk laten zien dat Bucer op dit punt de grote inspiratiebron is geweest van zowel Cranmer als Knox en dat hier een opening zichtbaar wordt naar een werkelijk oecumenische ambtsheologie c.q. ecclesiologie.¹⁵¹⁰ Merkwaardigerwijs noemt hij in dit verband echter niet de naam van bisschop Newbigin, die reeds in 1948, in zijn *The Reunion of the Church* - geschreven ter verdediging van de eenwording van de CSI (1947) - bezwaar aantekende tegen de eenzijdig op de incarnatie gefundeerde ambtstopvatting van de *anglo-catholics* en een krachtig pleidooi voerde voor een pneumatologisch-charismatisch gestructureerde theologie van het ambt - juist op grond van Efeziërs 4.¹⁵¹¹ Het kerkelijk ambt is geen verlengstuk van de mensgeworden Christus, die zichzelf als een onveranderlijk continuüm voortschuift door de tijd, het is een gave van de verrezen Heer, die met zijn Geest in elke tijd opnieuw mensen inschakelt voor de opbouw van zijn kerk - 'until his coming again in glory'.

Deze visie vormt de achtergrond van de prelatie van het ordinatiegebed van de CSI, waarin de gedachtenis van de verheerlijkte Christus, die ook de komende is, uitloopt op het gebed om de komst van de Geest, hier en nu: het ambt staat in de brede context van christologie, pneumatologie en eschatologie. Dat geldt overigens zowel voor de bisschop als voor de presbyter: daaraan herinnert ons het feit dat de besproken prelatie niet alleen het gebed voor de consecratie van een bisschop inleidt, maar

---

¹⁵⁰⁸ Het is dan ook niet toevallig dat de CSI niet van 'priests' spreekt, maar van 'presbyters'!

¹⁵⁰⁹ J.F. Puglisi wijst erop dat in tegenstelling tot de lutherse ordinalia, in vrijwel alle gereformeerde, anglicaanse en methodistische ordinatieriten 'the gift of the ministry is described in terms of Ephesians 4:10ff, which links the ministry to the building up of the Body of Christ and the readying of the saints for their role in the Church.' Zie *The Process of Admission to ordained Ministry*, II, 180, met name noot 28 waar wordt aangegeven in welke tradities verwijzingen naar Efeziërs 4 doorklinken.

¹⁵¹⁰ Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry* III, ch. 6, 'General Conclusion'.

¹⁵¹¹ Zie J.E.L. Newbigin, *The Reunion of the Church*, 148-169 ('The Ministry'). Puglisi verwijst wel naar het ordinale van de CSI, maar analyseert de teksten niet systematisch.

ook dat voor de ordinatie van een presbyter. Beiden hebben gelijkelijk deel aan het werk van de mensgeworden, gekruisigde en verheerlijkte Christus.

B. EPICLESE MET HANDOPLEGGING

Na de christologisch getoonzette pefatie volgt nu de pneumatologische kern van het ordinatiegebed: het gebed om de Geest en de daarmee verbonden oplegging der handen. Volgens de *General Principles* van het CSI-ordinale behoren deze elementen dan ook tot de basiselementen van de ordinatie¹⁵¹² We hebben al eerder gezien¹⁵¹³ dat de CSI op voorstel van de ex-presbyteriaanse Schotse zendeling, bisschop Newbiggin, als eerste (in oorsprong) westerse episcopale kerk was teruggekeerd tot de vroeg-christelijke ordinatietraditie de handoplegging te doen plaatsvinden tijdens het ordinatiegebed. Daarmee was de scheiding tussen gebed en handoplegging ongedaan gemaakt en ordinatie weer geworden tot wat ze oorspronkelijk was: een epicletisch gebeuren.¹⁵¹⁴ De tekst van de epiclese luidt:

SEND DOWN THY HOLY SPIRIT UPON THY SERVANT N.
WHOM WE , IN THY NAME, AND IN OBEDIENCE TO THY MOST BLESSED WILL,
DO NOW ORDAIN AND CONSECRATE BISHOP IN THY CHURCH.

Deze formulering is de liturgische vertaling van wat in de *General Principles* voorafgaande aan het ordinale wordt gezegd: iedere ordinatie is ‘an act of God in His Church’, immers ‘The Church of India believes that in all ordinations and consecrations the true Ordainer and Consecrator is God’.¹⁵¹⁵ In zijn bespreking van het CSI-ordinale schrijft Grisbrooke dat hij vooral om oecumenische redenen kan instemmen met deze opvatting: het betekent een toenadering tot de orthodoxe traditie, waar deze opvatting altijd bewaard is gebleven. Maar juist daarom is hij van mening dat de persoon van de ordinator hier toch nog te veel gewicht krijgt: hij stelt zichzelf als het ware tussen God en de ordinandus.¹⁵¹⁶ Deze kritiek werd blijkbaar breed gedeeld, want in de meeste latere door het CSI-ordinale beïnvloede orden wordt de rol van de ordinator niet meer genoemd. Zo heeft het ASB van de Kerk van Engeland als epiclese: ‘Send down thy Holy Spirit upon thy servant N. for the office of a Bishop and Chief Pastor in thy Church’. Het anglicaans-methodistisch ordinale, (1967), een belangrijke tussenschakel tussen CSI en ASB, gaat nog verder en legt het accent exclusief op Gods verkiezing, b.v.: ‘Pour forth thy Holy Spirit upon thy servant N. whom thou hast chosen to be a Bishop and Chief Pastor in thy Church’. Met deze formulering slaat men naar onze mening echter door naar het andere uiterste: waarom zou in de context van het gebed de bemiddelende functie van het ambt als instrument van de Geest niet ter sprake mogen komen? Dat gebeurt ook in het ordina-

---

¹⁵¹² *The Church of South India. The Ordinal*, 1958, 1v. Vgl. P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 183.

¹⁵¹³ *Supra*, p. 287.

¹⁵¹⁴ Zie T.S. Garrett, ‘The ordinal of the CSI’, *Scottish Journal of Theology* 12 (1959) 405.

¹⁵¹⁵ Wat in het separaat uitgegeven *Ordinal* van 1958 ‘General Principles’ heette wordt in *The Book of Common Worship* van 1963 ‘Preface’ genoemd.

¹⁵¹⁶ ‘The compilers of several of the new ordinals have not been able to resist phraseology which lets in again, by the back door as it were, the notion that it is the ordainer who ordains’ (...) ‘For all good intentions, the ordainer here appears to be given far more weight than God’, W.J. Grisbrooke, ‘Recent Reforms of Ordination Rites in the Churches’, in: W. Vos/ G. Wainwright (eds), *Ordination Rites*, 120v.

tiegebed van de Kerk van Schotland, waarop dat van de CSI teruggaat.¹⁵¹⁷ Is de *finishing touch* van het werk van de Geest niet dat Hij de mens niet uit- maar inschakelt? (A.A. van Ruler). In elk geval heeft de CSI door de ‘epicletische structuur’¹⁵¹⁸ van de ordinatie te herstellen een daad gesteld die voor de oecumene van groot belang is gebleken.

Wat het gebed om de Geest en de daarmee verbonden handoplegging betekent voor de liturgische praktijk van de CSI, kan uit een aantal opmerkelijke elementen worden afgeleid. Ten eerste is de tekst van de epiclese afgedrukt in kapitalen. Vervolgens blijkt uit een cursief afgedrukte regieaanwijzing dat tijdens het uitspreken van de epiclese de kandidaat-bisschop de handen worden opgelegd door de moderator, de aanwezige bisschoppen en enkele presbyters. Dit laatste staat tussen haken vermeld. En tenslotte stemt de gemeente met een hardop gesproken ‘amen’ met heel het gebeuren in. We merken daarbij het volgende op.

Wat het eerste betreft, het afdrukken van de epiclese in kapitalen is ontleend het ordinale van de kerk van Schotland.¹⁵¹⁹ Er wordt mee aangegeven dat wat nu gebeuren gaat letterlijk van kapitaal belang is: ambtsgenade kan niet worden verleend ‘by command’, maar moet worden gezocht ‘in prayer’.¹⁵²⁰ Daarmee kunnen we van harte instemmen. Maar door de epiclese zo’n nadrukkelijk accent te geven en door bovendien de kandidaat alleen gedurende het bidden van *déze* woorden de handen op te leggen, dreigt toch weer het door Bradshaw genoemde gevaar van overaccentuering van dit ene moment - alsof ‘het’ nu gebeurt. Zo wordt uit het oog verloren dat de ordinatie een proces is, beginnend bij de *vocatio* van de kandidaat en uitlopend op zijn receptie door de gemeente. Terecht pleit Bradshaw er daarom voor de tekst van de epiclese niet in kapitalen te drukken en het opleggen der handen langer te doen duren dan dit ene moment.¹⁵²¹

---

¹⁵¹⁷ Zie de tekst van de epiclese voor de ordinatie van een dienaar des Woords in het *Ordinal and Service Book for Use in Courts of the Church of Scotland*, 1931 (1962³), 20: ‘SEND DOWN THY HOLY SPIRIT UPON THY SERVANT, WHOM WE IN THY NAME, AND IN OBEDIENCE TO THY MOST BLESSED WILL, DO NOW, BY THE LAYING ON OF OUR HANDS - here the Moderator shall lay hands upon the head of the Ordinand, the other Ministers also laying on their right hands - ORDAIN AND APPOINT TO THE OFFICE OF THE HOLY MINISTRY IN THY HOLY CATHOLIC CHURCH, COMMITTING TO HIM AUTHORITY. TO MINISTER THY WORD AND SACRAMENTS, AND TO BEAR RULE IN THY FLOCK’. Vgl. ook L. Newbiggin, *The Reunion of the Church*, 162, waar deze tekst geciteerd wordt ter adstructie van de stelling dat hier de dubbele natuur van de kerk zichtbaar wordt: God handelt in antwoord op het gebed van de kerk en tegelijk door de dienst van zijn dienaren. Het is de kerk die verkiest, benoemt en ordineert, maar ze doet dat op de wijze van het gebed: ‘Her act is a prayer to Him to act (for He alone can give what is to be given)’.

¹⁵¹⁸ Deze uitdrukking is ontleend aan J. Roloff, *Der erste Brief an Timotheus*, 271.

¹⁵¹⁹ *Supra*, noot 1517. Vgl. *Ordinal and Service Book for use in the courts of the Church*, Glasgow etc. 1962³.

¹⁵²⁰ Zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, London 1971, 209.

¹⁵²¹ Zie P.F. Bradshaw, ‘The Liturgical Consequences of *Apostolicae Curae* for Anglican Ordination Rites’, in R.W. Franklin (ed.), *Anglican Orders. Essays on the Centenary of Apostolicae Curae 1896-1996*, London 1996, 83. Al eerder had deze auteur zich in zijn - overigens zeer lovende - bespreking van het ordinale van de CSI op dit punt kritisch uitgelaten: zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 1971, 210. Overigens is in het sterk tegen het CSI-ordinale aanleunende ASB-ordinale de tekst van de epiclese in kleine letter afgedrukt.

Wanneer de handoplegging alleen gedurende de epiclese plaatsvindt, roept dat een vraag op die onmiddellijk de liturgische praktijk raakt: wat te doen wanneer er meerdere kandidaten tegelijk gewijd worden? Zoals uit de afgedrukte orde valt af te leiden is de praktijk van de CSI dan als volgt: de prefatie en het slotdeel van het ordinatiegebed worden gemeenschappelijk gebeden, terwijl de in kapitalen afgedrukte epiclese met de daarbij behorende handoplegging over iedere kandidaat afzonderlijk wordt uitgesproken. De kritiek van Bradshaw hierop is dat zo niet alleen de eenheid van het ordinatiegebed verbroken dreigt te worden, maar ook dat deze praxis de genoemde 'sacramentalistische' opvatting nog meer versterkt: 'its is in essence the equivalent of repeating "This is my body" over each individual eucharistic wafer'.¹⁵²² Hij noemt dan drie mogelijke alternatieven: het gehele gebed, inclusief de epiclese, wordt voor iedere kandidaat herhaald; de ordinator loopt tijdens het uitspreken van het ordinatiegebed langs de (geknielde) kandidaten en legt daarbij ieder kort de handen op, en tenslotte de rooms-katholieke praxis, waarbij iedere kandidaat persoonlijk de handen worden opgelegd gedurende de stilte, onmiddellijk voorafgaande aan het ordinatiegebed, dat vervolgens eenmalig over allen wordt uitgesproken.¹⁵²³ Maar deze alternatieven roepen ook weer vragen op, waar we nu niet op in behoeven te gaan,¹⁵²⁴ immers dit probleem zal zich bij een bisschopswijding meestal niet zal voordoen, omdat er vrijwel nooit meer dan één bisschop tegelijk geconsacreerd wordt - wat in de Orthodoxie zelfs de regel is. Wel kan de kritiek van Bradshaw ons leren het gebaar van de handoplegging liever niet te beperken tot de epiclese, maar het te continueren gedurende het erop volgende gebed om de gaven van de Geest.

Het tweede punt waarvoor we de aandacht vragen betreft het feit dat aan de handoplegging niet alleen wordt deelgenomen door de moderator en de aanwezige bisschoppen, maar ook door enkele presbyters, al staat dit laatste tussen haken vermeld. We raken hiermee een uitermate gevoelig punt in de oecumenische discussie.

Over de vraag of presbyters van de CSI bij bisschopswijdingen zouden mogen participeren in de handoplegging bestond tijdens de unificatiegesprekken van meet af aan veel verschil van mening, niet alleen tussen anglicanen en niet-anglicanen, maar ook tussen hoogkerkelijke en laagkerkelijke anglicanen. De Lambeth Conferentie van 1930 verklaarde zich niet tegen een eenmalige presbyteriale handoplegging tijdens de inauguratiedienst, als symbool van het samenkomen van verschillende ambtelijke tradities, maar uitte haar bedenkingen tegen presbyteriale deelname aan de handoplegging bij toekomstige bisschopswijdingen, 'opdat er geen verwarring zou ontstaan'. Mocht de CSI er echter toch toe besluiten, 'then care should be taken to make it plain that Presbyters do not take part as consecrators'.¹⁵²⁵ Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk, dat de anglicaan Ratcliff, in een artikel over het CSI ordinale, waarin presbyteriale handoplegging bij bisschopswijdingen inderdaad wordt toegestaan, er op wees dat men daarbij wel onderscheid diende te maken tussen de (sacramentele) consecratie als zodanig, waartoe alleen de bisschop gerechtigd is en de ('ceremoniële' of 'symbolische') participatie van de presbyters in de handoplegging.¹⁵²⁶ Deze rede-

¹⁵²² Zie P.F. Bradshaw, *The Liturgical Consequences of Apostolicae Curae*, 83; Vgl P.F. Bradshaw in: D.R. Holeton, *Anglican Orders and Ordinations*, 11.

¹⁵²³ P.F. Bradshaw, 'The Liturgical Consequences of *Apostolicae Curae*', 83v.

¹⁵²⁴ In het eerste geval gaat de tijdsfactor een rol spelen, in het tweede wordt gesuggereerd dat alle onderdelen van het ordinatiegebed van hetzelfde gewicht zijn en in het derde geval dreigt weer de middeleeuwse scheiding tussen ordinatiegebed en handoplegging.

¹⁵²⁵ Zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 173.

¹⁵²⁶ Zie E.C. Ratcliff, 'The Ordinal of the Church of South India', *Theology* 63 (1960), 10.

nering, die weliswaar vroegchristelijke wortels heeft,¹⁵²⁷ lijkt ons echter meer een concessie aan de *anglo-catholics*, die omstreeks het midden van de vorige eeuw nog zeer invloedrijk waren, dan een theologisch houdbare redenering. Overigens stelt Puglisi¹⁵²⁸ in zijn analyse van de *Apostolische Traditie* (begin 3^e eeuw), waarin uitsluitend van episcopale ordinatie sprake is, dat de lokale gemeenschap wel degelijk betrokken is bij de bisschopswijding, ook al nemen haar vertegenwoordigers, de presbyters, niet deel aan de handoplegging: Hippolytus zegt immers uitdrukkelijk dat de epiclese (het kernelement van de ordinatie) door *allen* in stilte gebeden wordt. Bradshaw gaat zelfs nog verder door te suggereren dat in de oorspronkelijke (verloren gegane) editie van de *Apostolische Traditie* de handoplegging verricht werd door de lokale presbyters, een praxis waaraan al snel een einde kwam omdat ze werd overgenomen door de bisschop en zijn naburige collega's.¹⁵²⁹ Het laatste woord hierover zal voorlopig nog wel niet gesproken zijn, mede omdat de tekstgeschiedenis van de *Apostolische Traditie* buitengewoon ingewikkeld en dus gemakkelijk manipuleerbaar is.¹⁵³⁰

De kwestie die hier aan de orde is, is uiteraard de vraag, die we al enkele keren tegenkwamen:¹⁵³¹ behoren de presbyter en de bisschop tot één en dezelfde *ordo* of behoren ze tot een verschillende *rank*? We komen daar nu niet meer op terug, maar constateren slechts dat de officiële documenten van de CSI zich daar niet expliciet over uitlaten: 'Nothing is said either for or against the view that the episcopate is a distinct order in the Church', aldus T.S. Garrett, die ook opmerkt dat men vanwege de 'unsatisfactory history' van het woord *ordo* het gebruik ervan maar liever vermijdt.¹⁵³² De strekking van zijn betoog is duidelijk: de CSI maakt geen principieel onderscheid tussen presbyters en bisschoppen. Wanneer men desondanks toch vasthoudt aan episcopale ordinatie, gebeurt dat uit respect voor de traditie. Maar tegelijk bepaalt de Constitutie dat drie presbyters aan de handoplegging kunnen deelnemen:¹⁵³³

¹⁵²⁷ Te denken valt aan de *Constitutiones Apostolorum* (4e eeuw) 8.28, waar op grond van het onderscheid tussen *cheirothesia* (handoplegging) en *cheirotonein* (ordineren) wordt gezegd, dat een presbyter wel de handen oplegt (*cheirothetei*), maar niet ordineert (*cheirotonei*); vgl. hierover het nog altijd instructieve artikel van C.H. Turner, 'Cheirotonia, cheirothesia, epithesis cheiron' *JTS* 24 (1923), 496-504.

¹⁵²⁸ Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission* I, 33.

¹⁵²⁹ Zie P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, 45 en 60v.

¹⁵³⁰ Zie over de tekstgeschiedenis van de *Apostolische Traditie* behalve de in de vorige noot genoemde fundamentele studie van Bradshaw ook diens beknopte overzicht in *TRE* (25) 1995, 343-345 en de daar vermelde literatuur.

¹⁵³¹ Voor wat betreft de CSI, *supra*, p. 285 en 384 (er is geen principieel verschil tussen presbyter en bisschop); p. 369 (ordinatie als bisschoppelijke taak is vastgelegd in de Constitutie, cap. IV,5); p. 372. (uit oecumenische overwegingen.) en p. 384 (de ordinatie wordt genoemd in vraag 12 van de examinatio).

¹⁵³² Zie T.S. Garrett, 'The Ordinal of the Church of South India', *SJT* 12 (1959), 410 en 402: 'The use of the word 'orders' in the plural to denote the different ministries, instead of, as in Tertullian, in the singular to denote the ministry as a whole, may have come in after the Church had begun to receive imperial patronage, when the notion arose of assimilating the grades of ministry to the political *cursus honorum*. The word 'order', therefore, has an unsatisfactory history, and the CSI has refrained from its use. But we can trace the concept of the episcopate in the Western tradition as a form of ministry distinct from the presbyterate behind the notion of 'orders' and back to the ordination prayers of the *Apostolic Tradition* of Hippolytus which shows signs of very ancient origin'.

¹⁵³³ Zie *Constitution of the CSI*, II,11. Dit is jarenlang een punt van discussie geweest. Zie B. Sundkler, *Church of South India*, London 1953, passim; T.B.W.G. Gramberg, *Oecumene in India en Ceylon. Op weg naar Gods ene Kerk*, 's-Gravenghage, 1962, 91v.; H. Burggraaff, *Op weg naar één kerk in Zuid-India 1920-1947*, hoofdstuk 3; Een goed inzicht in de verschillende standpunten krijgt men uit de discussie tussen de anglo-katholieke Noel Hall, bisschop van de CSI enerzijds en de Schotse presbyteriaan J.M.

In the service of consecration of a bishop in the Church of South India, the person to be considered shall be solemnly presented to the bishop presiding at the consecration by three presbyters of the diocese to which he is appointed, and these three presbyters shall join with the bishops in the laying on of hands. If, however, the Diocesan Council concerned specially so determine, hands shall be laid on by the bishops only'.¹⁵³⁴

Al is participatie van presbyters in de handoplegging dus de regel, het is geen verplichting: om niet genoemde (theologische? oecumenische?) redenen kan ervan worden afgeweken. Verder dan dit toch enigszins tweeslachtige standpunt kon men blijkbaar niet komen. Een dergelijke tweeslachtigheid treffen we tenslotte ook aan in de epiclese, bij het noemen van de naam van de liturgische handeling. Bij de presbyter wordt gebeden:

'Send down thy Holy Spirit upon thy servant N.,
whom we in thy name and in obedience to thy most blessed will,
do now *ordain* presbyter in the Church,
committing unto him authority to minister thy Word and Sacraments,
to declare thy forgiveness to penitent sinners, and to shepherd thy flock'.

Terwijl bij de bisschop wordt gezegd:

Send down thy Holy Spirit upon thy servant,
N., whom we, in thy name, and in obedience to thy most blessed will,
do now *ordain and consecrate* bishop in thy church.

De laatste formulering lijkt niet alleen in strijd met de tekst van de presentatie,¹⁵³⁵ maar ook met de terminologie van het CSI-ordinale: daarin wordt, op voorgang van de Constitutie, steeds gesproken van de *ordination* van presbyters (en diakenen) en van de *consecration* van bisschoppen.¹⁵³⁶ Dat men (bewust?) inconsequent is in het gebruik van de termen ordinatie en consecratie, is voor een kerk die in haar ambtsopvatting de controverse tussen presbyterianen en episcopalen probeert te doorbreken begrijpelijk,¹⁵³⁷ maar waarom men op dit cruciale moment in de ordinatierite kiest voor de anglicaanse formulering uit het BCP-1662, waarin juist het onderscheid tussen presbyter en bisschop zo sterk wordt benadrukt, is niet duidelijk. Wellicht

---

Barkley anderzijds, te vinden in *Scottish Journal of Theology* 11 (1958) resp. 113-133 en 134-149; In zijn in de vorige noot geciteerde afsluitende artikel probeert bisschop T.S. Garrett aan de hand van een bespreking van het mede door hem samengestelde ordinale van de CSI recht te doen aan beide standpunten.

¹⁵³⁴ Zie *The Constitution of the Church of South India*, II, 11: 'The Episcopate in the Church of South India'.

¹⁵³⁵ *Supra*, p. 340.

¹⁵³⁶ Het CSI-*Ordinal*-1958 bevat volgens de titelpagina *orders* 'for the *ordination* of deacons, the *ordination* of presbyters' en 'the *consecration* of bishops'. Door *ordination* wordt men geordineerd tot presbyter (of diaken), door *consecration* wordt een presbyter gemachtigd tot uitoefening van de functie van *episcopopè*. In feite kiest de CSI hiermee voor de terminologie van het *Ordinal* van Cranmer-1550/52, die op haar beurt weer teruggaat op middeleeuwse theologen als Thomas van Aquino: bij presbyters en diakenen is sprake van ordinatie (*orderyng*), bij bisschoppen van consecratie (*consecratyng*). Cf. *supra*, p. 330, noot 1192.

¹⁵³⁷ Vgl. de uitspraak van T.S. Garrett, in zijn artikel 'The Ordinal of the Church of South India', *SJT* 12 (1959), 403: 'Perhaps the CSI has gone some way to resolve this controversy (i.e. tussen presbyterianen en anglicanen, J.K.) by associating presbyters with the consecration of bishops, as well as with the ordination to the presbyterate, and by leaving the door open for ministers of non-episcopal Churches to enter and exercise their ministry, while adhering itself to the episcopal pattern'.

hebben we hier te maken met een tegemoetkoming aan de *anglo-catholics*? Voor het goed verstaan van de eigenlijke intenties van de CSI lijkt het ons van belang te luisteren naar de aan de epiclese voorafgaande pefatie, die voor presbyter en bisschop gelijk is en waaruit valt af te lezen: dat de ambtsopvatting van de CSI in feite geconcipieerd is vanuit de presbyter en niet vanuit de bisschop. In elk geval deelt de eerste niet minder dan de tweede in het werk van de mensgeworden, opgestane en verheerlijkte Christus, zoals dat aan de kerk is toevertrouwd.

Tenslotte een enkel woord over het *Amen* waarmee de gemeente de epiclese beaamt. P.F. Bradshaw heeft wellicht gelijk met zijn opmerking dat in de ordinatieliturgie van de CSI voor het gebed van de gemeente te weinig plaats is ingeruimd,¹⁵³⁸ maar dat de gemeente met haar luidop gesproken *Amen* het hele gebeuren bevestigt is voor wie de taal van de liturgie serieus neemt van niet geringe betekenis. Het is zelfs uniek te noemen in de ordinatietraditie, want waar in de CSI op dit cruciale moment het *Amen* klinkt, zwijgt in de andere ordinalia de gemeente op dit zo belangrijke moment in alle talen.

C. HET SLOT VAN HET ORDINATIEGEBED: DE GAVEN VAN DE GEEST

Zo veel als er over het middendeel van het ordinatiegebed geschreven is, zo weinig commentaar heeft het derde deel opgeroepen. Toch wordt juist in dit slotdeel het profiel van de bisschop het meest concreet: na de epiclese en de gezamenlijke handoplegging wordt het gebed toegespitst op de taken die de bisschop te doen krijgt en waarvoor hij op de gave van de Geest is aangewezen. Zoals we zagen bij de bespreking van de *charges* van de verschillende ordinalia, ontbreekt alleen in de orde voor de bisschopswijding in de CSI een opsomming van de episcopale taken. In plaats daarvan vinden we ze - teruggebracht tot hun kern - vermeld in het slot van het ordinatiegebed. Daarmee hebben ook een ander karakter gekregen: het zijn geen 'taken' meer die moeten worden volbracht, het zijn 'genadegaven' waar om moeten worden gevraagd:

Give him grace, we beseech thee,
to be a faithful ambassador of Christ to the world,
to offer spiritual sacrifices acceptable to thee,
to feed and govern thy flock as a true shepherd, and
to promote love and unity among all people.

Werd in de pefatie gedankt voor de *charismata* die de verheerlijkte Christus door zijn Geest overvloedig heeft uitgestort op zijn volk, nu bidt de gemeente dat vier van die gaven aan haar nieuwe bisschop geschonken mogen worden. Charisma en ambt zijn voor de CSI geen tegenstellingen, integendeel, het eerste is de vooronderstelling van het laatste. Een bisschop kan zijn ambt alleen maar uitoefenen wanneer de Geest hem de gaven schenkt die hij daarvoor nodig heeft:

---

¹⁵³⁸ Zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, 210. Zijn opmerking kan alleen betrekking hebben op het feit dat de litanie niet hier, maar in het eerste deel van de dienst gezongen wordt. Het *Come, Holy Ghost*, gezongen door de gemeente, klinkt wel. Vgl. wat we boven over het gebed van de gemeente schreven, p. 401.

1. Het charisma om een betrouwbaar gezant van Christus te zijn in de wereld. Daarbij gaat het om het een citaat uit 2 Korintiërs 5:11-21, waar Paulus zichzelf presenteert als dienaar der verzoening, door Christus gezonden om de gemeente op te roepen de nieuwe werkelijkheid van Godswege voor te leven in de wereld. De boodschap der verzoening is bestemd om wereldwijd gehoord te worden en gestalte te krijgen. Het is kenmerkend voor de CSI dat het bisschopsambt van meet af aan in deze missionaire context wordt gezien.

2. Het charisma om geestelijke offers (*pneumatikas thusias*) te brengen, die aangenaam zijn voor God. Hiermee verwijst de tekst naar 1 Petrus 2:9, de *magna charta* van het priesterschap der gelovigen. De kern ervan is, dat de gemeente geroepen wordt een heilige priesterschap te vormen tot het brengen van geestelijke offers die Gode welgevallig zijn door Jezus Christus' (vs 5). Zoals we zagen speelt het priesterschap van de gelovigen een zeer belangrijke rol in het denken van de CSI. Des te interessanter is het daaraan herinnerd te worden bij een bisschopswijding. Wanneer J.R. Wright gelijk heeft met zijn uitspraak dat bij het brengen van 'geestelijke offers' gedacht moet worden aan 'the holy lifes - ourselves, our souls and bodies - which we collectively by virtue of our baptism are to offer to God in witness to Christ before the non-Christian world',¹⁵³⁹ dan kunnen we wat de bisschop betreft maar één conclusie trekken: dat hier gevraagd wordt om het charisma de gemeente voor te gaan in een leven van persoonlijke toewijding aan God en de mensen - als een getuigenis voor de wereld. Het priesterschap van de bisschop is evenals dat van de gemeente missionair van strekking.

3. Het charisma om als een goede herder de kudde te voeden en te leiden. Hierin komt het pastorale aspect van het bisschopsambt tot uiting. We constateerden al eerder, dat het pastoraat hoog genoteerd staat in de CSI. In de Constitutie wordt het zelfs als eerste taak van de bisschop genoemd (hoofdstuk IV, 1). De twee werkwoorden 'feed' en 'govern' geven de kern ervan aan: de gemeente voeden met het Woord van God en haar leiden als een herder. Het leiderschap van een bisschop manifesteert zich in zijn herderschap.

4. De gave om liefde en eenheid te bevorderen (*promote*) tussen het gehele godsvolk. Een bisschop is geroepen teken van eenheid te zijn, maar eenheid in de gemeente kan niet bestaan zonder liefde: het is de samenhang tussen 1 Korintiërs 12 (de gaven van de Geest en de opbouw van de gemeente) en 1 Korintiërs 13 (de hoogste gave is de liefde, zonder welke alles ijdel is), die hier aan de orde is.

Hadden we tot nu toe te maken met een eigen compositie van de samenstellers van het ordinale, T.S. Garrett weet te melden dat de cursief afgedrukte regel van de nu volgende slotpassage zijn geïntroduceerd door een (door hem niet met name genoemde) bisschop van de CSI, 'doubtless aware of the spiritual dangers of his office':¹⁵⁴⁰

---

¹⁵³⁹ J.R. Wright, in een artikel getiteld 'The Canterbury Statement and the Five Priesthoods', geschreven naar aanleiding van het ARCIC document *On Ministry and Ordination* (1973) en gepubliceerd in *OIC* 11 (1975), 286.

¹⁵⁴⁰ Zie T.S. Garrett, 'The Ordinal of the Church of South India', *SJT* 12 (1959), 411.

*Deliver him from all assaults of the devil,
and grant that in all things he may fulfil his ministry without reproach in thy sight,
and abiding steadfast to the end,
may be received with all thy faithful servants into thine eternal glory,
through Jesus Christ, our Lord ...*

Dat het waarschijnlijk een uit de Kerk van Schotland afkomstige - en dus expresbyteriaanse - bisschop is geweest die deze regels heeft ingevoegd, valt af te leiden uit het feit dat de aansluitende sterk eschatologisch gekleurde slotregels afkomstig zijn uit het ordinatiegebed van deze kerk.¹⁵⁴¹ Dat zou betekenen dat niet alleen de vroegchristelijke verwijzing naar de jongste dag, maar ook de kritische verwijzing naar de demonische verzoeken die het bisschopsambt kunnen bedreigen, vanuit de gereformeerde traditie zijn ingebracht in de ordinatieliturgie van de CSI. Een niet geheel verrassende, maar wel interessante conclusie: de gevaren van het bisschopsambt worden onderkend en uitgesproken, maar tegelijk worden ze gerelativeerd door het gebed van de gemeente om bewaring van haar bisschop tegen alle kwaad, opdat hij ten einde toe trouw blijft aan zijn roeping.

2.3.6.2 HET ORDINATIEGEBED VOLGENS DE CHURCH OF ENGLAND

Bekijken we nu het ordinatiegebed van ASB-1980, dan valt onmiddellijk de grote gelijkheid op met dat van CSI. Ook op dit cruciale punt blijkt dat ASB-1980 - via AMO-1968 - zowel qua structuur als qua inhoud teruggaat CSI. De prelatie (evenals in CSI is die voor de presbyter gelijk aan die voor de bisschop) is gebouwd op de thematiek van 1 Petrus 2 (algemeen priesterschap), Hebr. 3 (Christus de Hogepriester) en Efeziërs 4 (de verheerlijkte Christus en de opbouw van de gemeente). We behoeven hier niet opnieuw de betekenis daarvan te bespreken, we verwijzen daarvoor naar de vorige paragraaf. Hier kunnen we volstaan met de conclusie, dat de Kerk van Engeland zich bij de ordinatie/consecratie van haar bisschoppen op dezelfde bijbelse gegevens beroept als haar lang met argwaan en wantrouwen bekeken 'stiefdochter': de CSI.

Wel zijn er - naar het voorbeeld van AMO-1968 op enkele saillante punten kleine wijzigingen aangebracht in de tekst van CSI. Zo is in de aanhef de zinsnede 'to be our great High Priest and the Author of eternal salvation' veranderd in: 'to be the Apostle and High Priest of our faith and the Shepherd of our souls'. Twee wijzigingen in één zin. De eerste, de verwijzing naar Hebr. 3:1, is zonder meer een verbetering, omdat deze tekst nu correct geciteerd wordt: Jezus wordt daar niet alleen en zelfs niet allereerst 'onze hogepriester' genoemd, maar 'de apostel van onze belijdenis'.¹⁵⁴² Schrapte men in Zuid-India de verwijzing naar Jezus als apostel vanwege mogelijke associaties met de apostolische successie? En werd die mogelijke associatie in Engeland juist gewaardeerd? En wat de tweede wijziging betreft, daar gaat het om een verwijzing naar 1 Petrus 2:25, die - eveneens naar het voorbeeld van AMO-1968 - aan de CSI-tekst is toegevoegd: de aanduiding van Jezus als 'de herder

¹⁵⁴¹ Zie *Ordinal and Service Book for Use in Courts of the Church of Scotland*, 1931 (1962³), 21.

¹⁵⁴² 'Daarom, heilige broeders, deelgenoten der hemelse roeping, richt uw oog op de apostel en hogepriester van onze belijdenis, Jezus...' (Hebr. 3:1).

en hoeder (*episkopos*) onzer zielen'- een verwijzing naar Hem die 'de enige algemene Bisschop en het enige Hoofd van de kerk' is (cf. NGB art 31 -woorden die geen veroordeling, maar wel een kritische relativering het kerkelijk bisschopsambt betekenen). In elk geval bevat de aanhef van de priefatie van ASB in plaats van één, zoals in het CSI-ordinale, vier titels voor de gezalfde: Apostel, Hoge priester, Herder en *Episkopos*. Verder heeft men - al weer op voorgang van AMO-1968 - in de verwijzing naar Efeziërs 4 behalve enkele taalkundige moderniseringën ook een verwijzing naar vers 12 toegevoegd: 'to equip them for the work of ministry',¹⁵⁴³ wat eveneens een verbetering is omdat het dichter bij de tekst staat. Het is echter te betreuren, dat men de verwijzing naar de komende Christus heeft weggelaten, die weliswaar niet in Efeziërs 4 te vinden is, maar wel geheel in de geest is van de vroegchristelijke ordinatietheologie. Een verbetering daarentegen zijn de toegevoegde slotregels waarin God gedankt wordt voor de roeping van deze dienaar, 'whom we consecrate in your name, to share this ministry entrusted to your Church'. De eerste helft van deze zin verwijst naar de epiclesse,¹⁵⁴⁴ de tweede geeft aan wat het doel is van de consecratie: dat de geroepene deel krijgt aan het dienstwerk van Christus dat aan de kerk is toevertrouwd.

De tekst van het middendeel, de epiclesse, is vergeleken met die van CSI aanzienlijk ingekort doordat de vermelding van de persoon van de ordinator/consecrator is weggelaten, zodat alleen het gebed om de neerdaling van de Geest overbleef. Dit punt kwam al eerder ter sprake¹⁵⁴⁵, we laten het daarom nu rusten. Belangrijk is op deze plaats nog eens vast te stellen dat de Kerk van Engeland hier voor het eerst in haar geschiedenis de (middeleeuwse) deprecatieve ordinatieformule uit het BCP:

Receive the Holy Ghost for the office and work of a Bishop in the Church of God, now committed to thee by the imposition of our hands; in the Name of the Father and of the Son, and of the Holy Ghost..

heeft vervangen door een tekst in de gebedsvorm:

Send down the Holy Spirit upon your servant N. for the office and work of a bishop in your Church.

Tenslotte zij in dit verband nog opgemerkt dat, evenals in de CSI, voor de presbyter en de bisschop dezelfde priefatie wordt gebruikt, uitgezonderd de vermelding van hun specifieke ambt.¹⁵⁴⁶ Hoewel daarmee in feite gezegd is, dat het ASB-ordinale, evenals dat van de kerk van Zuid-India, geconcipieerd is vanuit de presbyter, denkt de Kerk van Engeland, gegeven haar geschiedenis, nog veel meer in termen van hiërarchisch gestructureerde *ordines*,¹⁵⁴⁷ getuige het feit dat presbyters wel mogen

¹⁵⁴³ AMO-1968 heeft hier - beter, want nog dichter bij de tekst: 'for the perfecting of the saints, for the work of ministry, for the building up of his body the Church'.

¹⁵⁴⁴ De tekst lijkt ontleend aan de woorden uit de epiclesse van de CSI: 'whom we in thy name do now ordain and consecrate bishop in thy Church'.

¹⁵⁴⁵ Cf. *supra*, p. 413.

¹⁵⁴⁶ Zie ASB, *Ordinal*, 349 (diaken), 362 (presbyter) en 394 (bisschop).

¹⁵⁴⁷ Zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, hfdst 1 en 2, waar de auteur laat zien dat deze tweeslachtige opvatting teruggaat op Cranmer, die enerzijds - in de lijn van Hiëronymus - kan schrijven 'quod idem sit episcopus et presbyter' (a.w.16), terwijl hij anderzijds van mening is dat een bisschop bij zijn conse-

deelnemen aan de handoplegging van mede-presbyters, maar niet aan die van bisschoppen.

In het derde deel van het ordinatiegebed, een voortzetting en concretisering van de epiclesse, wordt God gevraagd de kandidaat dezelfde genade en kracht te geven die Hij ooit aan de apostelen schonk. Hij zal die nodig hebben om het evangelie te verkondigen, om de groei van de kerk te bevorderen en haar dienst te vernieuwen, om de eenheid in de gemeente te zoeken en als een herder de kudde te voeden en te leiden, om een wijs leraar te zijn en een trouw hoeder van het geloof en de sacramenten, om voor te gaan in de liturgie en nederig zijn gezag uit te oefenen, helend en opbouwend. In feite wordt hier biddenderwijs een complete taakomschrijving gegeven, zeer uitvoerig en zeer gedetailleerd. Theologisch is dit alles correct: alle klassieke bisschoppelijke taken staan hier op een rij, de verkondiging van het evangelie voorop, gevolgd door zeven andere taken. Terecht concludeert Puglisi op grond hiervan, dat het ambt van *episkopè* in de kerk van Engeland beschouwd wordt als ‘an apostolic ministry founded on a charism or gift of the Spirit for the building up, government, and sanctification of the people of God’ en dat de balans tussen ‘the baptismal ministry and ordained ministry’ in evenwicht is.¹⁵⁴⁸ Al beschouwt hij het als een minpunt, dat alle taken plaatselijk gericht zijn en dat het collegiale in deze tekst element afwezig is, voor het overige heeft Puglisi veel waardering. Wij kunnen daarmee instemmen, maar vragen ons wel af, of een opsomming van alle taken op deze plek en op dit moment - in de context van het gebed - niet teveel van het goede is,¹⁵⁴⁹ zeker omdat iets dergelijks al heeft plaatsgevonden in de *charge*- wat niet het geval was in het ordinale van CSI, dat ook een dergelijke opsomming van taken heeft op deze plaats. Het is in elk geval wel duidelijk, is dat de taal van ASB hier minder bijbels geijkt is dan in de priefatie, minder ook dan in het parallelle gebed van CSI: konden we daar van elk onderdeel de bijbelse wortels traceren, hier is dat onmogelijk. Dat verklaart waarschijnlijk ook het nogal zakelijk aandoende karakter van deze passage.

Wel een duidelijke verwijzing naar de Schrift bevat het slot van het gebed, waarin de eschatologische thematiek van de waakzame huisknecht doorklinkt (Matteüs. 24:44-51 en 25:14-30):

Defend him from all evil,
that as a ruler over your household and an ambassador for Christ
he may stand before you blameless,
and finally, with all your servants, enter your eternal joy.

Hier worden we, evenals in CSI, bepaald bij de aanvechting waarin iedere ambtsdrager leeft. En bij het feit dat zij als dienstknechten van Christus zich zullen moeten verantwoorden voor hun Meester, als Hij komt in zijn glorie. Wie zal dan bestaan?

---

cratie bepaalde kwaliteiten ontvangt die hij als priester niet had. (a.w. 32). Vandaar zijn vasthouden aan de middeleeuwse consecratieformule: ‘Accipe Spiritum Sanctum’.

¹⁵⁴⁸ J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry* III, 149.

¹⁵⁴⁹ Aldus ook H.B. Porter Jr., ‘The Theology of Ordination and the New Rites’, *Anglican Theological Review* 54 (1972), 76.

In de laatste regels klinkt iets door van de hoop, dat zij die trouw en volhardend hun dienstwerk hebben verricht, zullen ingaan in de vreugde van hun Heer.

2.3.6.3 HET ORDINATIEGEBED VOLGENS DE EPISCOPAL CHURCH IN THE USA

Een structureel verschil tussen het ordinale van ECUSA en de andere door ons onderzochte ordinalia is dat het eerstgenoemde geconcipieerd is vanuit de bisschop en de andere drie vanuit de presbyter. Dat blijkt meteen al uit de volgorde waarin de ordinationeeliturgieën zijn afgedrukt: de bisschop gaat voorop, de presbyters en diakenen volgen:

In order to indicate the centrality of the episcopate, the arrangement of the liturgical books of the early Church has been followed in placing the ordination of a Bishop first: The rite for Priests and Deacons follow. Each order is presented as a distinctive vocation, having its own characteristics. This avoids the misleading impression that the three orders are simply three steps in an ascending scale of promotions.¹⁵⁵⁰

Die onderscheiden roeping komt tot uiting in het feit dat er voor ieder ambt een eigen ordinatiegebed is, één voor de bisschop, één voor presbyters en één voor diakenen. We raken hier een belangrijk punt in het denken van ECUSA. Men wil af van de middeleeuwse stijgende, in wezen hiërarchische, volgorde diaken-presbyter-bisschop, maar wenst evenmin de omgekeerde volgorde bisschop-presbyter-diaken hiërarchisch te interpreteren, alsof de eerstgenoemde ambtsdrager de 'hoogste' zou zijn. Ieder ambt heeft een eigen roeping, met een eigen opdracht. Om de gelijkwaardigheid daarvan te accentueren, spreekt men voor alle drie de ambten van *ordination* wanneer de rite als zodanig bedoeld wordt. Waarom men bij de bisschop dan toch weer van *consecration* spreekt wanneer de handoplegging in beeld komt, is niet duidelijk¹⁵⁵¹ Toch blijkt uit het woordgebruik dat men wil uitgaan van een collegiale verhouding tussen presbyters en bisschoppen.¹⁵⁵²

Over de herkomst van de verschillende teksten valt het volgende te zeggen. Het gebed voor de diakenwijding is ontleend aan dat van CSI en ASB; dat voor de presbyter bevat materiaal van Bucer, terwijl het gebed voor de ordinatie van een bisschop een vrije parafrase is van het gebed van Hippolytus.¹⁵⁵³ We noemden al eerder de oecumenische betekenis van deze keuze: het geeft aan dat ECUSA de vertrouwde paden van de *anglican family* verlaat om een brug te slaan naar de *Romana* en de vroege kerk.¹⁵⁵⁴

¹⁵⁵⁰ *The Ordination of Bishops, Priests and Deacons*. (Prayer Book Studies 20), New York, 1970, 23.

¹⁵⁵¹ H.B. Porter, 'The Theology of Ordination', 75. wil er niet teveel achter zoeken: hij noemt het 'simply the adoption of a consistent and thoroughly traditional liturgical terminology'. J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, III, 167 merkt daarbij op: 'We must not forget that this is in fact a process'.

¹⁵⁵² Zie bij voorbeeld L.L. Mitchell, *Praying Shapes Believing*, 246: 'In the local Church the bishop is collegially related to "fellow presbyters" (zie vraag 7 van de *examination*, J.K.), whom he is to sustain and whom he is to take counsel. The presbyters are not described as subordinates but as colleagues and counselors with whom the bishop shares the presbyterate. *The images are not hierarchical but collegial.* (cursivering J.K.).

¹⁵⁵³ Zie M.J. Hatchett, *Commentary on the American Prayer Book*, New York, 1980, 526v.

¹⁵⁵⁴ Zie *supra*, p. 292v. Vgl. J.R. Wright (ed.), *On Being a Bishop*, 23v. en 69v.

Wat de structuur van de gebeden betreft, die is voor alle drie de ambten gelijk: eerst een dankzegging, dan de epiclese met handoplegging en tenslotte een gebed om de gaven die nodig zijn om dit specifieke ambt te kunnen uitoefenen. Een doxologie besluit het geheel, luidop beaamd door de gemeente. Het openingsdeel van het gebed voor de bisschopswijding is gericht op God de Vader:

God and Father of our Lord, Jesus Christ,
Father of mercies and God of all comfort (2 Cor.1:3),
dwelling on high
but having regard for the lowly (Ps. 113:5),
knowing all things before they come to pass (Dan.13:42):
we give you thanks
that from the beginning you have prepared (Ef.1:5) a people
to be heirs of the covenant of Abraham,
and have raised up prophets, kings and priests,
never leaving your temple untended.
We praise you also that from the creation (Ef.1:4) you have graciously accepted
the ministry of those whom you have chosen...

De tekst, een anamnatische lofprijzing, volgt in grote lijnen de tekst van Hippolytus. Evenals bij hem klinken in de aanhef flarden van bijbelcitaties door: 2 Corintiërs 1:3 (Vader der barmhartigheid en God van alle vertroosting), Psalm 113:5-6 (die hoog woont en laag neerziet), Daniël 13:42 (die alle dingen weet eer zij geschieden), Efeziërs 1:5 (tevoren ertoe bestemd) en Efeziërs 1:4 (voor/vanaf de grondlegging der wereld). In tegenstelling tot de ordinatiegebeden van CSI en ASB, waarin vooral gerefereerd wordt aan nieuwtestamentische noties (1 Petr. 2, Hebr. 3, Ef. 4), wordt hier gerefereerd aan de geschiedenis van 'een volk', dat - geworteld in het verbond met Abraham - de eeuwen door geleid is door profeten, koningen en priesters. Omdat God steeds weer genadig mensen tot zijn dienst verkoos, is zijn heiligdom nooit zonder dienaren geweest - tot op de huidige dag. Dat laatste staat er niet met zoveel woorden, maar het wordt wel gesuggereerd. Argeloos worden de lijnen doorgetrokken vanaf Abraham tot nu toe, van de tempel naar de kerk, van ambtsdragers van toen naar die van nu: de geschiedenis van Israël lijkt moeiteloos over te gaan in die van de kerk. Wat E. Segelberg in verband met het gebed van Hippolytus heeft opgemerkt, dat het gekenmerkt wordt door de overtuiging 'that the Church is a continuation of the righteous race from Abraham, the people of God which had its temple where God was worshipped and God pleased hereby',¹⁵⁵⁵ geldt ook van de herschreven en geparafraseerde tekst zoals die in ECUSA is opgenomen. De vraag of hier sprake is van een vorm van 'vervangingstheologie' is naar ons inzicht in deze context niet ter zake. Eerder lijkt de genoemde interpretatie te zijn ingegeven door een typologische (c.q. christologische) geschiedenisopvatting, die uitgaat van de continuïteit van het goddelijk heilsplan, zoals die we die ook tegenkomen bij andere vroegchristelijke auteurs.¹⁵⁵⁶ Gegeven deze hermeneutische vooronderstelling is het niet te

¹⁵⁵⁵ E. Segelberg, 'The Ordination Prayers in Hippolytus', *Studia Patristica*, 13 (1975), 397-408 (398).

¹⁵⁵⁶ Zie K. Richter, 'Zum Ritus der Bischofsordination in der Apostolischen Überlieferung Hippolyts von Rom und davon abhängigen Schriften', *ALW* 17/18 (1975/76), 25.; Vgl. J.E. Stam, *Episcopacy in the Apostolic Tradition of Hippolytus*, Basel 1969, 23, die naar Clemens en Irenaeus verwijst voor aan Hip-

verwonderen dat de bisschop van ECUSA in eerste instantie zijn prototype niet vindt in het nieuwtestamentische apostolaat, maar in de oudtestamentische ambten van profeet, priester en koning.

Dan volgt het middendeel, de epiclese. De aartsbisschop bidt, terwijl hij met de andere bisschoppen de kandidaat de handen oplegt:

Therefore, Father, make N.N, a Bishop in your Church.
Pour out upon him the power of your princely Spirit,
whom you bestowed upon your beloved Son Jesus Christ,
with whom He endowed the apostles and
by whom your Church is built up in every place -
to the glory and unceasing praise of your name.

Deze, op Hippolytus teruggaande, maar voor de anglicaans traditie nieuwe tekst is trinitarisch van structuur:¹⁵⁵⁷ er wordt gebeden tot de Vader door de Zoon om de uitstorting van de Geest, om een nieuw Pinksteren (het werkwoord 'pour out' verwijst naar Joël 2:28.). Preciezer geformuleerd, vanuit de tekst zelf: door middel van het drie maal gebruikte *who* worden drie centrale momenten uit de heilsgeschiedenis waarbij de Geest betrokken was verbonden met het moment van de bisschopswijding: allereerst het moment van de Jordaandoop, toen de Vader zijn Geest deed neerdalen op zijn Zoon (Mat. 3:13-17, God de Vader als subject, de Geest als object: 'whom'), vervolgens het moment waarop de opgestane Jezus de apostelen met diezelfde Geest begiftigt (Joh. 20:22, Jezus als subject, de Geest als instrument: 'with whom') en tenslotte het handelen van de Geest zelf, door wie de kerk wereldwijd wordt opgebouwd (wellicht een verwijzing naar Ef. 4:12, de Geest als subject: 'by whom'). Deze drievoudige uitstorting van de Geest wordt in gedachtenis geroepen, opdat diezelfde Geest hier en nu, bij de ordinatie van deze bisschop, in deze kerk, in antwoord op het gebed van de gemeente opnieuw wordt uitgestort. Met deze formulering van de epiclese gaat ECUSA niet alleen in het spoor van Hippolytus,¹⁵⁵⁸ maar ook in dat van de Schrift. Immers, in alle bijbelse verhalen waaraan hier gerefereerd wordt ligt de nadruk op het verticale aspect: de Geest komt *senkrecht von oben*. Van een horizontale zichzelf continuerende ambtssuccessie is geen sprake: de continuïteit is verankerd in het werk van de Geest.¹⁵⁵⁹

Eén karakteristieke uitdrukking uit de epiclese - overgenomen uit het gebed van Hippolytus - vraagt nog onze aandacht: 'the power of your princely Spirit' (*virtutem principalis spiritus*), een zinspeling op Psalm 51:14 (LXX: *kai pneumati hēgemoni-*

---

polytus verwante opvattingen. Een overzicht van Hippolytus' anti-heretische en exegetische geschriften met de eraan ten grondslag liggende theologie is te vinden in het artikel 'Hippolytus von Rom', in *TRE* 15 (1985), 381-387.

¹⁵⁵⁷ Zie *The Ordination of Bishops, Priests and Deacons* (Prayer Book Studies 20), 26 en J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry* III, 168.

¹⁵⁵⁸ Zie over Hippolytus G.G. Blum, 'Apostolische Tradition und Sukzession bei Hippolyt', *ZNW* 55 (1964), 105-107 en K. Richter, 'Bischofsordination in der "Apostolischen Überlieferung" Hippolyts', *ALW* 17/18 (1975/1976), 25-27.

¹⁵⁵⁹ J.E. Stam, *Episcopacy in the Apostolic Tradition of Hippolytus*, 25 benadrukt het verticale karakter van het werk van de Geest.

koi stèrison me, Vulg. et spiritu principali confirma me). Dat hiermee meer bedoeld is dan ‘een geest van goed leiderschap’ blijkt uit de wijze waarop Hippolytus’ leermeester Irenaeus deze zegswijze interpreteert in zijn uitleg van het verhaal van de doop van Jezus (*Adv.Haer.*3.17.2). Daar verbindt hij haar via Jesaja 11:2; 61:1,¹⁵⁶⁰ Joël 2:28, Matteüs 10:20, 28:19 en Johannes.16:7 met de Geest van de Messias, die op Pinksteren is uitgestort.¹⁵⁶¹ Wanneer het waar is dat in de liturgische partijen van de *Apostolische Traditie* de invloed van Irenaeus te bespeuren is, zoals R.H. Connolly en anderen zeggen,¹⁵⁶² dan lijkt ons deze interpretatie correct: gevraagd wordt, dat de Geest van Jezus op de nieuwe bisschop zal neerdalen. Dat is wat anders dan de geest van het leiderschap. Daarom kan men de woorden *virtutem principalis spiritus* beter niet vertalen met ‘the power of your princely Spirit’(ECUSA), maar met ‘de sturende kracht’ (of ‘de krachtige leiding’) van uw Geest’. Die zal hij dringend nodig hebben, aldus Puglisi, ‘because he must tend the flock, exercise the high priesthood, and above all build up the Church, in which God is praised and glorified’.¹⁵⁶³

Daarmee zijn we gekomen bij het slot van het ordinatiegebed, het gedeelte dat de meeste discussie oproept. De tekst luidt als volgt:

To you, o Father, all hearts are open;
 fill, we pray, the heart of this your servant
 whom you have chosen to be a bishop in your church,
 with such love of you and of all your people,
 that he may feed and tend the flock of Christ,
 and exercise without reproach the highpriesthood to which you have called him,
 serving before you day and night in the ministry of reconciliation,
 declaring pardon in your Name,
 offering the holy gifts,
 and wisely overseeing the life and work of the Church.

Evenals in CSI en ASB wordt het gebed om de Geest, zoals het klonk in de epiclese, nu toegespitst op de specifieke gaven die nodig zijn voor de uitoefening van het bisschopsambt. In feite wordt er slechts om één ding gevraagd: dat de liefde voor God en zijn volk zijn hart zal vervullen. Zonder de liefde, de hoogste gave van de Geest, is immers alles ijdel (1 Kor. 13) en alleen vanuit de liefde kunnen de verschillende taken worden verricht. Drie kerntaken in het bijzonder worden dan genoemd: het herderschap, het hogepriesterschap en het opzienschap. Interessant is hier de volgorde. Anders dan in het ordinatiegebed van CSI en ASB, anders ook dan in de *charge* van ECUSA zelf, waarin als eerste taak de verkondiging van het evangelie genoemd wordt, staat hier het pastor-zijn van de bisschop voorop, terwijl als laatste taak het opzicht (*episkopè*) over het leven en werk van de (lokale) kerk genoemd

¹⁵⁶⁰ Jesaja 61:1-8 is één van de profetenlezingen die in het ECUSA-ordinale zijn aangegeven voor de bisschopswijding.

¹⁵⁶¹ Zie J.E. Stam, *Episcopacy*, 26; K. Richter omschrijft *pneuma hëgemonikon* als ‘die von Gott kommende Kraft - die entweder der Heilige Geist selber ist oder zumindest die Kraft des Heiligen Geistes - zur Lenkung und Regierung, wie es das lateinische *principalis* ausdrückt’, 26; Vgl. de latijnse vertaling: ‘nunc effunde eam virtutem quae a te est, principalis spiritus...’ (*Apostolische Traditie* 3.5). Toch is daarmee al een accentsverschuiving aangegeven.

¹⁵⁶² Zie J.E. Stam, *Episcopacy*, 26, noot 28 en 29.

¹⁵⁶³ Aldus J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry* III, 52v.

wordt. Beide taken kunnen beschouwd worden als samenvatting van alles wat een bisschop is en behoort te zijn: de *poimen* en de *episkopos*, ze vullen elkaar aan en behoren bij elkaar.¹⁵⁶⁴ Het opvallende is nu dat in het ordinatiegebed van ECUSA tussen het pastoraat en het episcopaat een derde taak wordt ingevoegd: het - alleen op deze plaats genoemde - hogepriesterschap. Daar willen we nu eerst op ingaan.

We hebben al eerder gezien,¹⁵⁶⁵ dat het Nieuwe Testament deze terminologie nergens op dragers van een ambt toepast: alleen Christus, 'de hogepriester van een nieuw verbond' (Hebreeënbrieff), komt deze titel toe. Het was Hippolytus die als eerste de bisschop hogepriester noemde. Al betekent dat het begin van een ontwikkeling die leidde tot de totale sacerdotalisering van het priesterschap, we moeten ons ervoor hoeden latere opvattingen terug te projecteren op deze vertegenwoordiger van de prae-niceense periode. Verder zagen we dat de betiteling van de bisschop als hogepriester ongebruikelijk is in de anglicaanse traditie en in elk geval door de protestantse vleugel ervan wordt afgewezen. Dat de ECUSA met deze traditie gebroken heeft, hangt uiteraard samen met het feit dat men koos voor de 'katholieke' interpretatie van de historische ontwikkeling, die sinds Vaticanum II ook de officiële Romeinse is: dat niet de presbyter, maar de bisschop de eigenlijke priester is, terwijl de presbyters fungeren als zijn adviseurs. Hippolytus geldt als de kroongetuige van die opvatting.¹⁵⁶⁶ Veelzeggend is in dit verband een artikel van de toonaangevende theoloog J.R. Wright,¹⁵⁶⁷ waarin met zoveel woorden gezegd wordt dat de beslissing van ECUSA om het ordinatiegebed van Hippolytus in het ordinale op te nemen een breuk betekende met de anglicaans-gereformeerde opvatting van de uitwisselbaarheid van presbyter en bisschop (Hieronymus). Men koos daarmee, aldus Wright, voor de opvatting die sinds Vaticanum II ook in de Romana is vastgelegd, dat de bisschop de volheid van het priesterschap gegeven is. Dat deze opvatting ook de visie van de ECUSA-theologen op de historische ontwikkeling heeft bepaald, moge geïllustreerd worden aan de volgende citaten uit het aan het ontwerp-ordinale gewijde geschrift *Prayer Book Studies* 20 uit 1970: 'The Bishop is the living sign of the unity of the Church and the unity of the Gospel. Accordingly, there is entrusted to him the fullness and totality of the ministerial authority and responsibility' (8). 'In the earliest centuries of Christian history, pastoral, liturgical, and sacerdotal duties seem to have been largely in the Bishop's hands. Hence, he was frequently called the Christian High Priest or Pontiff. From the fourth and fifth century onward, however, Bishops delegated many of these duties to Presbyters assigned to local congregations. Thus the Priest, rather than the Bishop, came to be viewed as the sacerdotal person' (10). Fungeerden de presbyters aanvankelijk als adviseurs/assistenten van de bisschop, 'presbyteral priests' genoemd, later werden ze de gedelegeerden van de bisschop in een lokale parochie, 'sacerdotal priests' genoemd, (11). Het is duidelijk dat ECUSA niet kiest voor deze opvatting, maar daarachter wil teruggaan naar de vroegchristelijke opvatting van het bisschopsambt en daarmee het priesterschap van de bisschop centraal stelt. Het is eveneens duidelijk dat de meeste protestanten binnen de Anglicana en daarbuiten deze 'katholiserende' opvatting afwijzen. Toch zullen we in het vervolg zien dat ECUSA - ten dele in navolging van Hippolytus - het hogepriesterschap van de bisschop een veel bredere inhoud geeft dan alleen een cultisch-sacramentele. Veelzeggend is in dit verband ook dat de gezaghebbende lutherse

¹⁵⁶⁴ Zie R. Schnackenburg, 'Episkopos und Hirtenamt', in: *Das kirchliche Amt im Neuen Testament*, Darmstadt, 1977, 418-441: 'Inbegriff der Hirtentätigkeit ist ein sorgsames Aufsichtführen, wie es der Wortsinn von *episkopos* sagt (435), vgl. Handelingen 20:28 en 1 Petrus 2:25.

¹⁵⁶⁵ *Supra*, p. 295.

¹⁵⁶⁶ Cf. *supra*, p. 293v.

¹⁵⁶⁷ J.R. Wright, 'The Origins of the Episcopate and the Episcopal Ministry in the Early Church', in: *On Being a Bishop*, 24.

bisschop-theoloog G. Kretschmar zijn uitnodiging aan protestanten om opnieuw na te denken over het priesterlijk karakter van het (bisschops)ambt, mede baseert op zijn studie van Hippolytus.¹⁵⁶⁸ Het ordinatiegebed van ECUSA kan beschouwd worden als een poging om recht te doen aan een aantal bijbelse en vroegchristelijke noties, die in de reformatorische traditie onder tafel zijn gevallen.

Willen we recht doen aan het ECUSA-ordinale, dan is het zaak zo onbevangen mogelijk de teksten te benaderen. Daartoe luisteren we naar de wijze waarop het hogepriesterschap van de bisschop wordt omschreven in drie korte participiaal-zinnen: de eerste, beginnend met *serving*, heeft betrekking op het dag en nacht bezig zijn in de dienst der verzoening; de tweede, beginnend met *declaring*, betreft de verkondiging van de vergeving der zonden in Gods naam; de derde, beginnend met *offering*, spreekt van het aanbieden van de heilige gaven. De literatuur vanwege ECUSA, voor zover die ons onder ogen kwam, is tamelijk vaag in de interpretatie van deze terminologie.¹⁵⁶⁹ Wanneer we echter niet alleen het ordinatiegebed van Hippolytus in de weergave van ECUSA bekijken, maar ook de tekst van Hippolytus zelf en er bovendien de gehele *Traditio Apostolica* bij betrekken,¹⁵⁷⁰ dan wordt duidelijk dat het hogepriesterschap van de bisschop volgens ECUSA geheel anders van karakter is dan volgens Hippolytus (en de vertaling daarvan in het nieuwe Romeinse pontificale van 1968).¹⁵⁷¹ Dat blijkt meteen al in de eerste participiaal-zin. Daar wordt het hogepriesterschap van de bisschop nader omschreven als '*serving before you day and night in the ministry of reconciliation*'. Het eerste gedeelte zinspeelt op Hippolytus' zegswijze *leitourgounta nuktos kai hēmeras*. Het tweede is de letterlijke weergave van 2 Kor. 5:18: *tèn diakonian tès katallagès*. Maar intussen is de tekst van Hippolytus wel fundamenteel gewijzigd: er wordt niet meer gesproken van het verzoenen van Gods aangezicht, maar van *serving (leitourgounta)* voor Gods aangezicht in de *ministry (diakonia)* der verzoening. Daarbij gaat het om veel meer dan het voorgaan in de liturgische dienst - al klopt daar het hart van iedere ambtelijke 'bediening der verzoening'.¹⁵⁷² Het hogepriesterlijk ambt van de bisschop houdt in dat hij - in het spoor van de apostel Paulus - dag en nacht bezig is in de dienst der verzoening, in

---

¹⁵⁶⁸ G. Kretschmar, 'Das Priestertum des getauften und des Amtsträgers', in *Das bischöfliche Amt*, Göttingen 1999, 296. Vgl. *Supra*, noot 1153.

¹⁵⁶⁹ We raadpleegden behalve de door de *Standing Liturgical Commission* uitgegeven studie *The ordination of Bishops, Priests and Deacons* (Prayer Book Studies 20), 1970 de al veelvuldig geciteerde publicaties van H.B. Porter, M.J. Hatchett, L.L. Mitchell en J.R. Wright, met name de door hem uitgegeven bundel, *On Being a Bishop*, New York 1993.

¹⁵⁷⁰ Zie vooral de interpretatie van J.E. Stam, *Episcopacy in the Apostolic Tradition*, 21-41 en 72-96; Vgl. G. Kretschmar, 'Das Priestertum des Getauften und des Amtsträgers', in *Das bischöfliche Amt*, 278-283 en G. Wainwright, 'Some Theological Aspects of Ordination', in: W. Vos/G. Wainwright, *Ordination Rites*, 125-152.

¹⁵⁷¹ De Nederlandse vertaling van het onderhavige gedeelte luidt: 'Maak hem in uw dienst tot een goede herder van uw kudde, tot een trouwe hogepriester, die U dag en nacht onberispelijk dient, die voorgaat in het offer van uw kerk, en voor haar uw genade afsmeekt. Geef hem door de kracht van de heilige Geest de volheid van het priesterschap om overeenkomstig uw opdracht de zonden te vergeven...'. *Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen. De wijding tot, diaken, priester en bisschop.*, Hilversum 1977, 66.

¹⁵⁷² Zie J.E. Stam, *Episcopacy*, 34: de term *servientem (leitourgounta)*, waarop de vertaling *serving* teruggaat 'clearly refers to the bishop's official clerical ministry in the church's liturgical public worship'.

prediking en liturgie, in diakonaat en pastoraat, in *leitourgia* en *diakonia*.¹⁵⁷³ Terecht denkt Kretschmar dan ook bij de hogepriesterlijke taken van de bisschop aan het ‘dag en nacht’ doen van voorbede¹⁵⁷⁴ en ziet de Katechismus van ECUSA het hogepriester-zijn van de bisschop ook gestalte krijgen in het werken aan verzoening tussen mensen en groepen in kerk en samenleving.¹⁵⁷⁵ En wat de tweede zin betreft, natuurlijk moet ook bij de woorden *declaring pardon in your Name* allereerst gedacht worden aan de verkondiging tijdens de eucharistieviering als een priesterlijke taak van de bisschop. Niet toevallig overigens staat die in het midden van de drie taken: daarin is immers de kern van het evangelie te zoeken. Maar tegelijk is het in de geest van Hippolytus om bij het aanzeggen van de vergeving der zonden te denken aan het bedienen van de doop¹⁵⁷⁶ of misschien ook het geven van absolutie aan catechumenen.¹⁵⁷⁷ En wat tenslotte de derde zin betreft, natuurlijk doelt de zinsnede *offering the holy gifts* op de liturgische handeling, waarmee de bisschop als voorganger in de eucharistie God de gaven van brood en wijn aanbiedt, maar tegelijk moet daarbij - in het spoor van Hippolytus - gedacht worden aan het aanbieden van de gaven van de oogst (olie, kaas, olijven, rozen en lelies), als bijdrage van het volk aan het levensonderhoud van de geestelijkheid en de zorg voor de armen en de zieken.¹⁵⁷⁸ Waar het ten diepste om gaat horen we in de laatste zin van het gebed, waarin een echo doorklinkt van Romeinen 12:1 en Filippenzen 4:18:

¹⁵⁷³ Uit het feit dat ECUSA de woorden *ministry (diakonia)* en *serving (leitourgounta)* in één zin gebruikt om er één en dezelfde zaak mee aan te duiden - namelijk het apostolisch dienstwerk van de bisschop - valt af te leiden dat men de begrippen *ministry (diakonia)* en *serving (leitougia)* niet tegen elkaar wil uitspelen, overigens geheel in de geest van Hippolytus en het Nieuwe Testament. Jilek vermoedt dan ook terecht dat het spreken van Hippolytus over het *leitourgein* van de bisschop-hogepriester een bewuste zinspeling is op Rom. 15:16, waar Paulus zijn apostolisch dienstwerk niet zoals in 2 Kor. 5:18, aanduidt met *diakonia*, maar met de aan de priesterdienst ontleende term *leitourgos*: ‘opdat ik als *leitourgos* van Christus Jezus onder de heidenen werkzaam ben en het evangelie van God als een priester bedien (*hierourgounta to euangelion*), opdat de offergave der heidenen Gode welgevallig zou zijn, geheiligd in de Heilige Geest’. Verder hoort Jilek in de door Hippolytus gebruikte uitdrukking ‘nacht en dag’ een toespeling op 1 Tess. 2:9: ‘Terwijl wij *nacht en dag* (cursivering J.K.) werkten, om niemand uwer lastig te vallen, hebben wij het evangelie van God gepredikt’. Dergelijke zinspelingen op woorden van Paulus zouden de intentie hebben het bisschopsambt als apostelambt te karakteriseren. Zie A. Jilek, ‘Bischof und Priestertum. Zur Beziehung zwischen Episkopat und Presbyterat im Lichte der Traditio Apostolica Hippolyti’, *ZKT* 106 (1984), 376-401 (387).

¹⁵⁷⁴ Zie G. Kretschmar, ‘Das Priestertum des Getauften und des Amtsträgers’, in *Das bischöfliche Amt*, 280 verwijst hier naar 1 Tim. 5:1 en Luc. 2:37.

¹⁵⁷⁵ Zie *An Outline of the Faith* waar in de paragraaf ‘The ministry’ wordt gezegd, dat het de taak van de bisschop is ‘to act in Christ’s name for the reconciliation of the world and the building up of the Church’, *The Book of Common Prayer*, 855. Vgl. het commentaar daarop van R.J. White: ‘This role of reconciler, negotiator and “builder” of the body is frequently exercised in bringing conflicted parties together in parishes, in the diocese and, when called upon, between parties within the Church nationally. This ministry of the bishop seeks to avoid schism in the Body of Christ, moving us to reconciliation and a refocusing on what our mission is to be, as those called by God to be one in seeking to do His will’, R.J. White in *On Being a Bishop*, 171.

¹⁵⁷⁶ Zie G. Kretschmar, ‘Das Priestertum des Getauften und des Amtsträgers’, in *Das bischöfliche Amt*, 280. Cf. *TA* 21 (gebed bij de confirmatie).

¹⁵⁷⁷ Zie J.E. Stam, *Episcopacy*, 89v, met verwijzing naar *TA* 16 (de criteria voor toelating van catechumenen).

¹⁵⁷⁸ *Ibidem*, 94v. met verwijzing naar *TA* 4 (het aandragen van de gaven van brood en wijn onmiddellijk na de ordinatie), *TA* 5 en 6 (de gaven van olie, kaas, olijven) en *TA* 31 (de gaven van de oogst). Vgl. G. Kretschmar, ‘Das Priestertum des Getauften und des Amtsträgers’, in *Das bischöfliche Amt*, 280: ‘Das Darbringen der Gaben der heiligen Kirche wird auf den eucharistischen Gottesdienst zu beziehen sein,

In all things may he present before you
the acceptable offering
of a pure, and gentle and holy life,
through Jesus Christ...

Duidelijker kan niet worden gezegd dat het hogepriesterschap van een bisschop alles behalve een cultisch-sacramentele eretitel is. Wie tot dit ambt geroepen wordt, wordt geroepen in navolging van Jezus Christus het offer van eigen leven te brengen: 'Ordination is a kind of sacrifice, in which the ordinand is the victim.'¹⁵⁷⁹ In elk geval kan uit deze lezing van de tekst worden geconcludeerd, dat de metafoor van het hogepriesterschap behalve een liturgische ook een pastorale en maatschappelijke interpretatie toelaat en misschien zelfs vraagt.¹⁵⁸⁰

In verband met de terminologie van de bisschop als hogepriester kunnen we niet voorbijgaan aan het feit dat deze titel onvermijdelijk hiërarchische associaties oproept vanwege haar samenhang met de oudtestamentische trits hogepriester, priester en leviet, die al vrij snel als type werd gezien van het drievoudig ambt van diaken, priester en bisschop.¹⁵⁸¹ In de ECUSA literatuur probeert men het hiërarchisch karakter van deze titulatuur zo veel mogelijk te verzachten door met betrekking tot de bisschop niet alleen te spreken van zijn 'fellow bishops', maar ook van zijn 'fellow presbyters', die delen in zijn *episkopè*. De beelden zijn niet hiërarchisch, maar collegiaal, hoorden we L.L. Mitchell zeggen.¹⁵⁸² En H.B. Porter, voorzitter van de commissie die het ordinale samenstelde, schrijft dat ECUSA de aanduiding 'priester' niet - zoals in de middeleeuwen - gebruikt voor de 'second order of the ministry', maar - zoals in de vroege kerk - voor de bisschop: hij is de priester bij uitstek, de hogepriester (vandaar Hebr. 5 als epistel bij de bisschopswijding!), terwijl de presbyters fungeren als zijn collega's en adviseurs, omdat ze vanouds samen met de bisschop hun aandeel hebben in het weiden van de kudde, de prediking van het woord en de bediening van de sacramenten.¹⁵⁸³ Een andere zekering tegen te grote macht van de bisschoppen is dat hun positie synodaal is ingekaderd. Het document *The Ministry of Bishops* legt het accent vooral op het bovenplaatselijk karakter van het bisschopsambt, het 'meerdere' ervan is vooral te

---

vielleicht auch auf die Verteilung der Kollekten an die Armen, in beiden Fällen handelt der Bischof hier nicht allein, sondern unter Einbeziehung der Diakonen'.

¹⁵⁷⁹ Aldus H.B. Porter, 'The Theology of Ordination and the New Rites', 81.

¹⁵⁸⁰ Vgl. wat G. Wainwright schrijft over de bisschop bij Hippolytus: 'Within the priestly people the bishop's ministry is a high priesthood (*primatus sacerdotii*). This priesthood is cultic: *servientem noctu et die, incessanter repropitiari vultum tuum et offere dona sancta (or sanctae) ecclesiae tuae*. It is also ethical: *placere autem tibi in mansuetudine et mundo corde, offerentem tibi odorem suavitatis*. Worship and conduct are theologically inseparable: the rites of a wicked people stink in God's nostrils; contrawise, it is in the liturgy that a believing people perceives the values of God's kingdom and receives the grace to enact them in daily living', W. Vos/G. Wainwright, *Ordination Rites*, 138.

¹⁵⁸¹ De eerste sporen van een typologische relatie tussen enerzijds de verhouding hogepriester-priester-leviet en anderzijds de verhouding bisschop-priester-leviet zijn te traceren in de veelbesproken passage 1 Clemens 40-44. In discussie is de vraag of hier sprake is van een opkomende kerkelijke hiërarchie (zo b.v. G. Dix) of van een (door de Stoa gekleurd) beroep op de oudtestamentische ordening als voorbeeld van de door God aangebrachte scheppingsorde (zo b.v. H. von Campenhausen). Zie hiervoor E.G. Jay, 'From Presbyters-Bishops to Bishops and Presbyters. Christian Ministry in the Second Century: a Survey', *The Second Century. A Journal of Early Christian Studies* 1 (1981), 129-136.

¹⁵⁸² Zie *supra*, noot 1552. Vgl. de terminologie *fellow-bishops* en *fellow-presbyters* in vraag 7 van de *Promises*.

¹⁵⁸³ Zie H.B. Porter, 'The Theology of Ordination and the New Rites', 72v. Vgl. ook de belangrijke toelichting op de hier besproken kwestie in 'The Ordination of Bishops, Priests and Dacons' (*Prayer Book Studies* 20), 8-11 en 23.

zoeken in het 'bredere' karakter er van: 'The episcopate is a unique, distinct and different, but not a "superior" order in the Church, functioning both individually and collegially, calling each parish or congregation beyond itself to those wider obligations and responsibilities that transcend what could otherwise become a parochialism or congregationalism that might be inward-looking and narrowly based'.¹⁵⁸⁴ Al met al is het duidelijk dat ECUSA met de metafoor 'hogepriester', toegepast op haar bisschoppen, eerder associaties probeert op te roepen met een vroegchristelijke bisschop als Hippolytus dan met een middeleeuwse kerkvorst.¹⁵⁸⁵ Of dat lukt blijft voor een buitenstaander een open vraag. Maar zeker is, dat het - afgedacht van de eerdergenoemde theologische overwegingen - een waagstuk is deze terminologie in onze tijd te handhaven, deels omdat de kerk van Hippolytus totaal anders gestructureerd was dan een moderne anglicaanse kerk als de ECUSA, deels omdat het woord 'hogepriester', toegepast op ambtsdragers, hoe ook geïnterpreteerd, onvermijdelijk associaties oproept met hiërarchische kerkstructuren. Gezien de gevoeligheden op dit punt lijkt ons deze terminologie dan ook te zeer belast om haar te kunnen gebruiken, laat staan te introduceren in de context van een reformatorische theologie van het bisschopsambt.¹⁵⁸⁶ Of men zo ver moet gaan als Bradshaw, die op grond van de hier besproken problematiek stelt dat het ordinatiegebed van Hippolytus niet geschikt is als oecumenisch ordinatiegebed,¹⁵⁸⁷ valt nog te bezien, maar zijn opmerking is wel begrijpelijk. We komen er nog op terug.

2.3.6.4 HET ORDINATIEGEBED VOLGENS DE CHURCH OF SWEDEN

Na te hebben aangekondigd dat 'wij' nu in de naam van de drie-enige God en in de *communio* van zijn gemeente overgaan tot de ordinatie (niet: consecratie!) van N.N. tot bisschop, volgt het ordinatiegebed. Het betreft een nieuwe tekst, vol toespelingen op de Schrift. De contouren worden opgeroepen van een kerk waarin God zelf zijn dienaren kiest met het oog op het evangelie en van een bisschop wiens opdracht het is dienaar te zijn van het evangelie.¹⁵⁸⁸ In navolging van Laurentius Petri, die - geheel in de geest van Luther - in zijn *Kyrkoordning* van 1571 één gebed had opgenomen voor de ordinatie van priesters en bisschoppen vanuit de overweging dat beide ambten - als dienst aan de prediking - in feite identiek zijn,¹⁵⁸⁹ hebben ook de samenstel-

¹⁵⁸⁴ Zie 'The Ministry of Bishops. A Study Document authorized by The House of Bishops of the Episcopal Church', *On Being a Bishop*, 103.

¹⁵⁸⁵ De ordinatiegebeden van Hippolytus geven een helder beeld van de verhoudingen: de (gekozen) bisschop fungeert als de hogepriester, hij gaat voor in de eucharistie, de presbyters assisteren hem; de bisschop heeft het charisma van het leiderschap, het presbyterium fungeert als zijn adviescollege. Hij is niet meer de *primus inter pares*, maar nog niet de absolute monarch. Vgl. de conclusie van J.E. Stam: 'He (= de bisschop volgens Hippolytus, J.K.) was God's ordained high priest, and every vital aspect of the Church's life was under his supervision and direction. The most solemn liturgical functions were peculiarly his, but he exercised them in vital unity with the entire Body of Christ and especially within the corporate priesthood of the presbyterate.', J.E. Stam, *Episcopacy*, 95.

¹⁵⁸⁶ Overigens wordt in het nederlandse klassiek-gereformeerde formulier voor de bevestiging van ouderlingen en diakenen de vroegchristelijke typologie priester- leviet toegepast op de verhouding predikant-ouderling: de diakenen zijn geroepen de predikanten bij te staan, 'gelijk in het Oude Testament de Levieten in de dienst van de tabernakel aan de priesters toegevoegd waren, als medehelpers in hetgeen de priesters alleen niet hadden kunnen doen, terwijl nochtans de ambten altijd onderscheiden bleven', *Dienstboek voor de Ned. Herv. Kerk*, in ontwerp, 's Gravenhage 1955, 160. Blijkbaar wordt hier het ambt van ouderling als een hulpambt gezien bij het ambt van dienaar des Woords. Vgl. *Supra*, p. 68.

¹⁵⁸⁷ Zie P.F. Bradshaw, 'An Ecumenical Ordination Prayer?', *Studia Liturgica* 26 (1996), 202-208.

¹⁵⁸⁸ Zie *The office of Bishop. Swedish Lutheran-Roman Catholic Dialogue* (LWF Studies), Geneva 1993, 91.

¹⁵⁸⁹ Zie *Kyrkoordning* art 25, geciteerd in *The Office of Bishop*, 149/150; Vgl. J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 58.

lers van het ordinale-1987 gekozen voor één en hetzelfde gebed voor de ordinatie van priesters en bisschoppen.¹⁵⁹⁰ Daarmee bleef men trouw aan de typisch lutherse opvatting van de principiële gelijkheid van bisschop en priester, al plaatste men - evenals ECUSA - de ordinatie van de bisschop vóór die van de priester. Uit dit alles blijkt opnieuw het geheel eigen karakter van CS.¹⁵⁹¹

Wat betreft de structuur van het ordinatiegebed van CS kunnen we vaststellen, dat die - in tegenstelling tot de meeste lutherse ordinatiegebeden¹⁵⁹² - grote gelijkenis vertoont met die van CSI, ASB en ECUSA: het gebed bestaat uit een priefatieachtig openingsdeel, een middendeel (de epiclese) en een slotgebed, waarin gevraagd wordt om de gaven die nodig zijn voor de uitoefening van dit ambt.

De priefatie, die weinig lutherse karakteristika bevat, is fraai opgebouwd:

O God, we give you thanks.
In your great love for us human beings
you sent your Son Jesus Christ as savior, shepherd and high priest of our souls (1 Pt 2:25)¹⁵⁹³
For our salvation he became obedient unto death on the cross,
wherefore you have exalted him above every name. (Fil 2)
In the world he gathers a people to serve you,
that your name be hallowed and your name be done (herinnering aan Luther: Onze Vader!).
You choose among us servants for your gospel
that people may come to faith,
the church be renewed and
the creation restored.
From you we receive *him* who now is being ordained a bishop.

De dankzegging beweegt zich in toenemend concentratie op het hier en nu langs een aantal centrale momenten in de geschiedenis van God met zijn volk. Allereerst wordt er gedankt voor de zending van Christus, de herder en hogepriester onzer zielen, een formulering vergelijkbaar met die van ASB op deze plaats, waarin een

---

¹⁵⁹⁰ Zie *Den Svenska Kyrkohandboken*, Del II, Stockholm, 1988, 25v. In beide gebeden is de priefatie identiek, evenals de tekst bij de handoplegging (met dien verstande dat in de epiclese van het eerste gebed gevraagd wordt of God NN in dienst wil nemen als bisschop, terwijl datzelfde in het tweede gebed gevraagd wordt voor de priester); verder wordt in het slotgedeelte voor de bisschop gebeden dat hij trouw mag zijn in 'de dienst van het evangelie' en de 'zorg voor het volk', terwijl voor de priester gebeden wordt om trouw in 'de dienst der verzoening'.

¹⁵⁹¹ *Supra* p. 296-299. Men kan hier, al naar gelang de kerkelijke 'ligging', spreken van een koerswijziging ten opzichte van L. Petri in katholieke richting, zie b.v. R. Staats, 'Von der Konfessionskirche zur Bischofskirche', *TLZ* 116 (1991), 333/334. Men kan ook, met S.-E. Brodd, stellen dat het in de geest van L. Petri is om met inachtneming van de principiële gelijkheid van priester- en bisschopsambt toch de accenten verschillend te leggen. Volgens Brodd is namelijk de term 'dienst der prediking' (*predikämbe- tet*) zoals die door L. Petri wordt gebruikt, geen canonieke, maar een theologische aanduiding. Niet alleen het dienstwerk van de lokale prediker wordt ermee bedoeld, maar het geordineerde ambt als zodanig: 'The ministry of preaching in the CO (= de *Kyrkoordning* van 1571, J.K.) is a theological term, not a canonical one. There are, according to the CO two orders in that ministry, the order of bishop and the order of priest'. Beide zijn dienstbaar aan het ene ambt der prediking. Zie S.-E. Brodd, 'The Swedish Church Ordinance 1571 and the office of Bishop in an ecumenical context', in *The Office of Bishop*, 151.

¹⁵⁹² Men vergelijk de ordinatiegebeden van de Scandinavische en Baltische lutherse kerken, ten dele afgedrukt in *Together in Mission and Ministry*, 169-176. Alleen de nummers 6 (Finland), 10 (Estland) en 11 (Litauen) hebben - vermoedelijk niet toevallig - dezelfde structuur als die van Zweden.

¹⁵⁹³ We merken op dat de combinatie 'herder en opziener' uit 1 Petrus 2:25 heeft plaatsgemaakt voor 'herder en hogepriester'.

zinspeling doorklinkt op 1 Petrus 2:25. Merkwaardigerwijs echter is de titel ‘*episkopos* onzer zielen’ vervangen door de niet bijbels te traceren zegswijze ‘hogepriester onzer zielen’: een - zeker in het lutheranisme - ongebruikelijke verwijzing naar het priesterlijk ambt van Christus als model van het bisschopsambt. Vervolgens wordt Filippenzen 2 geciteerd, de hymne van de vernedering en de verhoging van de menszoon. We merken op dat in de tekst van CS niet - zoals in die van CSI, ASB en ECUSA - Efeziërs 4, maar Filippenzen 2 als christologisch model fungeert. Daarna volgt een verwijzing naar het volk dat Hij vergadert om de naam van God te heiligen en zijn wil te doen, wellicht een reminiscentie aan het Onze Vader, voor Luther het eigenlijke ordinatiegebed. In verbondenheid met het volk van God als de drager van zijn bedoelingen worden dan vervolgens de dienaren van het evangelie genoemd, met opvallend veel nadruk op hun universele roeping: ze zijn er niet alleen opdat mensen tot geloof komen, maar ook opdat de kerk vernieuwd en de schepping hersteld wordt. Wanneer zo de heilshistorische, ecclesiologische en missionaire kaders zijn aangegeven, klinkt tenslotte de naam van hem/haar die hier en nu door de gemeente ontvangen wordt om geordineerd te worden tot het bisschopsambt. Een sterke compositie met een geheel eigen toonzetting, meer oecumenisch dan specifiek luthers van karakter.

Het middendeel, de epiclese, is kort:

O Lord, come to NN with your Holy Spirit
and take him into your service as bishop in your church.

Een aantal dingen vraagt onze aandacht. Een epiclese als apart element is zeldzaam in de lutherse traditie: vrijwel altijd, ook in de andere Scandinavische en Baltische orden,¹⁵⁹⁴ wordt om de Geest gebeden in de context van een langere voorbede. Ook hierin vormt CS dus een uitzondering binnen het lutheranisme, terwijl men tegelijkertijd juist op dit punt grote verwantschap kan constateren met de door de CSI beïnvloede *Anglican family*, waarvoor immers een aparte epiclese kenmerkend is. Eenzelfde verwantschap met de Anglicana blijkt uit het gegeven dat in beide kerken de handoplegging plaats vindt tijdens de epiclese. In de lutherse traditie is op dit punt van grote diversiteit sprake.¹⁵⁹⁵ Voor zover wij konden nagaan heeft CS als enige Scandinavische lutherse kerk bij de revisie van haar ordinale een aparte epiclese met daarmee verbonden handoplegging opgenomen. Dat is in overeenstemming met de groeiende convergentie op dit punt in de oecumene.¹⁵⁹⁶ In Amerika heeft die ertoe

¹⁵⁹⁴ Zie de teksten in *Together in Ministry*, 169-176.

¹⁵⁹⁵ Zie daarvoor de teksten in GA, 80 en de synopse op GA 62v: de handoplegging kan plaatsvinden tijdens het Onze Vader en het erop volgende ordinatiegebed (Luther en L. Petri); alleen tijdens het Onze Vader, voorafgaande aan het ordinatiegebed (CS-1942!); (facultatief) tijdens het Onze Vader en het ordinatiegebed en (verplicht) bij de afsluitende *Sendungs- und Segnungsformel* (VELKD-1987); of ook alleen tijdens het laatstgenoemde onderdeel. (Arnoldshainer Konferenz, 1972)

¹⁵⁹⁶ Overal, ook in de reformatie, ziet men de tendens om bij revisie van ordinatieliturgieën aan de epiclese, verstaan als gebed van heel de gemeente, een eigen plaats te geven. De reden daarvan is volgens Puglisi een beter inzicht in de verhouding tussen christologie en pneumatologie: ‘The epiclesis, which is understood as the epiclesis of the entire assembly praying together, helps us to understand more clearly that no ministerial function can exist but *ex spiritu* and that consequently the ministers are only representatives of Christ inasmuch they represent the communion of the Church and its faith’. Interessant is dat de auteur in dit verband de ordinatieliturgie van ELK noemt als één van de weinige hedendaagse orden

geleid, dat ELCA in 2000 met het oog op de in dat jaar tot stand gekomen *full communion* met ECUSA in haar orde voor de installatie van een bisschop een gebed-om de leiding met de Geest onder gelijktijdige handoplegging heeft ingevoegd.¹⁵⁹⁷ Maar binnen het noord- en westeuropese lutheranisme lijkt CS ook op dit punt (nog) alleen te staan. Overigens heeft deze in de oecumene nog maar vrij recente praktijk wel, zoals we al eerder hoorden, bij anglicanen als Bradshaw de vraag opgeroepen, of daarmee toch weer niet te veel accent valt op het sacramentele *moment suprême*: nu, tijdens de handoplegging, gebeurt 'het'. Een vraag die alleen afdoende te beantwoorden is door de eenheid van het ordinatieproces krachtig te onderstrepen.

Tenslotte iets over de participanten aan de handoplegging: 'the archbishop and the assistants', zoals het geformuleerd wordt in een regieaanwijzing. Wie zijn daarmee bedoeld: degenen die de presentatie voltrokken? Dat waren echter niet alleen bisschoppen, maar ook priesters, diakenen en *lay people* (zoals bij de presentatie). Een dergelijke brede participatie van de gemeente zou wel in de geest van Laurentius Petri zijn,¹⁵⁹⁸ maar waarschijnlijker is dat met 'assistenten' de 'assisting bishops' bedoeld zijn (zie de regieaanwijzing bij de voorbereiding/*preparation*), omdat in CS uit oecumenische overwegingen de ordinatie aan de bisschoppen is toevertrouwd.¹⁵⁹⁹ Wat overigens niet betekent dat de gemeente buiten spel staat. In het document *Bishop, Priest and Deacon in the Church of Sweden* wordt daarover gezegd:

It is the bishop who performs the ordination service. But the ordination is not solely the bishop's concern. The ordination of men and women to the ministry of the Church is a concern also for the congregations and the whole Church. Since ordination is an act of prayer by the Church, the congregation participates in the ordination prayers and also in the blessing through the laying on of hands.¹⁶⁰⁰

Het gebed om de Geest onder handoplegging wordt dus inclusief verstaan als het gebed van heel de gemeente. Dat het de CS daarmee ernst is blijkt uit het feit dat het slotgedeelte van het ordinatiegebed inderdaad door allen gebeden wordt. Van de vier door ons geanalyseerde ordinatiegebeden wordt alleen dat van CS hier letterlijk 'het gebed van allen voor hem die de zware last ontvangt te bidden voor allen' (*missale francorum*). Gebeden wordt om alles wat een mens nodig heeft om een goede dienaar(es) van het evangelie te kunnen zijn. We merken daarbij nog op dat de in *Bishops, Priests and Deacons* genoemde 'vereisten' van trouw, kennis, inzicht en getuige zijn,¹⁶⁰¹ hier terugkeren als gaven waar om gebeden moet worden:

---

waarin de handoplegging niet in de context staat van het gebed. Zie J.F. Puglisi, *The Process of Ordination* III, 250.

¹⁵⁹⁷ De orde voor de installatie van een bisschop van ELCA is te vinden in *Occasional Services - A Companion to Lutheran Book of Worship*, 1982, 218-223. In 2000 nam de Church Council een *Revised Installation of a Bishop* aan, waarin onder punt 8 de genoemde toevoeging is opgenomen.

¹⁵⁹⁸ Zie over de participatie van leken in de handoplegging bij Luther en Laurentius Petri: R. Staats, 'Von der Konfessionskirche zur Bischofskirche', (*supra*, noot 1591), 328; over priesters als co-consecrators bij een bisschopswijding volgens de orde van L. Petri: J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 60 (de auteur vermoedt hier - met E.E. Yelverton, *An Archbishop of the Reformation*, 91 - invloed van Bucer. Vgl. *supra*, p. 296v. over het geheel eigen karakter van de Zweedse lutherse traditie.

¹⁵⁹⁹ *Supra*, p. 378, noot 1379.

¹⁶⁰⁰ Zie *Bishop, Priest and Deacon*, 45

¹⁶⁰¹ *Supra*, 394, de verwijzing naar *Bishop, Priest and Deacon*, 55v.

O God, we beseech you:
give this your bishop steadfastness in serving the gospel,
faithfulness and wisdom in caring for your people.
Give *him* the courage, strength and patience *he* will need,
and keep *him*, o God, always close to you.
May he live ever more deeply in faith, hope and love.
Through Jesus Christ our Lord,
who lives and reigns with you and the Holy Spirit,
one God, now and forever. Amen.

Een tekst met een hoog spiritueel gehalte, ‘vroom’ in de ware zin van het woord: krachtig en intiem tegelijk. Als enig minpunt valt te noteren het ontbreken van de eschatologische hoogspanning, die in de lutherse ambtstraditie een grote rol speelt, al kan men met enige goede wil in de tekst wel verwijzingen vinden naar de door Laurentius Petri aangewezen evangelielezing voor de bisschopswijding, Lucas 12:42-48, over de goede en getrouwe dienstknecht die blijft uitzien naar de komst van zijn heer.¹⁶⁰²

2.3.6.5 SAMENVATTING EN CONCLUSIE

Uit onze bespreking van de vier ordinatiegebeden kan het volgende worden geconcludeerd:

1. Alle vier de door ons geanalyseerde ordinatiegebeden hebben dezelfde structuur: ze beginnen met een prelatie-achtige dankzegging, die gevolgd wordt door een onder handoplegging uitgesproken epiclese, waarna tenslotte gevraagd wordt om de gaven, die nodig zijn om het ambt waartoe de kandidaat geroepen is te kunnen uitoefenen. Dat de structuur in grote lijnen dezelfde is, is het resultaat van een in de tweede helft van de twintigste eeuw op gang gekomen revisieproces, waarvoor CSI de toon heeft gezet.
2. Inhoudelijk vertonen de ordinatiegebeden naast overeenkomsten ook verschillen.
  - a. Wat de prelatie betreft, alle teksten dragen een bijbels-theologisch karakter en roepen volgens een min of meer identiek patroon de weg in herinnering die God door de tijden heen met zijn volk is gegaan:

Als de Schepper van hemel en aarde heeft Hij Israël gekozen en geroepen om Hem te dienen. Steeds opnieuw zond Hij profeten, priesters en koningen om zijn volk bij die roeping te bewaren. Zo woonde Hij als een Vader temidden van zijn volk. En ‘ten laatste’ zond Hij zijn Zoon, Jezus Christus: in Hem zag Hij als een herder om naar zijn volk en overwon Hij onze dood door als hogepriester het offer van zijn eigen leven te brengen. Na zijn opstanding gaf Hij zijn apostelen de opdracht om als zijn representanten de wereld in te gaan en alle volken bij zijn heil te betrekken. Daartoe zond Hij, toen Hij

---

¹⁶⁰² Zie E.E. Yelverton, *An Archbishop of the Reformation*, 137. en J.F. Puglisi, *The Process of Admission II*, 175-178. Om de eschatologische dimensie in de lutherse ambtsopvatting te belichten wijst laatstgenoemde auteur onder meer op de met Luther begonnen traditie om bij wijze van ordinatiegebed het Onze Vader te bidden (uw Koninkrijk kome!) en op de beelden van de groei en de oogst, zoals die worden opgeroepen in de evangelielezingen. Vgl. *supra*, p. 355.

was opgevaren ten hemel, zijn Geest die wereldwijd een gemeente vergadert en inspireert om Hem te dienen en te volgen, daartoe toegerust en bijgestaan door profeten en evangelisten, herders en leraars, opdat het werk van de apostelen alle tijden door wordt voortgezet - totdat Hij komt.

Dit patroon wordt in alle gebeden aangehouden, zij het dat de accenten per traditie verschillend gelegd worden. Zo zijn de teksten van de *Anglican family*, die sterk leunen op Bucer en Cranmer, vooral gebouwd op Efeziërs 4 en is die van de lutherse CS geënt op Filippenzen 2 en het Onze Vader. Opvallende bijzonderheden zijn verder dat de tekst van ECUSA, die teruggaat op Hippolytus, uitsluitend op oudtestamentische noties is gebouwd en dat alleen in CSI de eschatologische verwachting doorklinkt.

b. Wat het middendeel betreft, het hart van het ordinatiegebed, het mag als een grote oecumenische stap vooruit worden gezien, dat alle vier de teksten een epictetisch karakter hebben. Het is niet - zoals tot nu toe het geval was in de *Anglicana* en in feite ook in de *Lutherana* (maar niet in de *Reformata!*) - de bisschop of de superintendent, die het ambt van *episkopè* op grond van zijn bijzondere volmacht overdraagt en hem daarmee 'verheft' tot de orde der gewijden - 'Gód is de ware Ordinator' (CSI), die vrouwen en mannen verkiest tot zijn dienst. Zijn apostolisch werk kan alleen worden voortgezet in deze wereld, wanneer de Geest die Jezus aan de apostelen schonk (en die de eigenlijke bouwmeester van de kerk is), ook nu aan mensen wordt gegeven. En dat Hij gegeven wil zijn, daarvan is het gebaar van de handoplegging het teken. Al wordt in alle vier de orden dit teken in beginsel gesteld door hen die daarvoor om historische en oecumenische redenen als eersten in aanmerking komen - de bisschoppen - dat betekent niet dat het hun prerogatief is. Hun aandeel in de ordinatie is niet exclusief, ook anderen spelen er een rol in: de presbyters (CSI) of zelfs de hele gemeente (CS). De teneur is steeds, ook wanneer alleen bisschoppen de handen opleggen (ASB en ECUSA), dat heel de gemeente in al haar geleidingen subject is van het gebed om de Geest: de bisschoppen zijn daarbij niet meer en niet minder dan de representanten van de gemeente, ja van heel de *catholica*.

c. In het slotgedeelte, waarin gevraagd wordt om de gaven van de Geest die de ordinandus voor de uitoefening van zijn ambt nodig heeft, komen die gaven tot uitdrukking in de titels en functies die daartoe, al naar gelang de verschillende tradities, het meest geëigend geacht worden: in herderschap en opzienschap (allen), in offer en priesterschap (CSI en ECUSA), in het leren en behoeden van het geloof (ASB), in dienst en toewijding (ECUSA en CS), in trouw en volharding (CSI, ASB en CS). Opvallend is overigens dat CS geen titels noemt, maar slechts eigenschappen als trouw en wijsheid kracht en geduld, enz. Het laatste woord is aan de gemeente: zij wordt uitgenodigd het gebed mee te bidden (CS) of te be-amen (CSI, ASB, ECUSA): het is háár gebed.

3. Is het mogelijk vast te stellen welk van de vier ordinatiegebeden de voorkeur verdient, zowel in theologisch als in oecumenisch opzicht? Deze vraag is uiteraard

alleen te beantwoorden wanneer we over een criterium beschikken waaraan dat gemeten kan worden. Naar ons inzicht heeft Puglisi ons in zijn grote werk over het ordinatieproces op overtuigende wijze een dergelijk criterium aangereikt: volgens hem verdient die orde de voorkeur, die de meest zuivere balans vertoont tussen christologie-pneumatologie-ecclesiologie en eschatologie.¹⁶⁰³ Anders geformuleerd: een volwaardig oecumenisch ordinatiegebed ziet de ordinandus niet zozeer staan in het verlengde van de historische Christus (als een ‘alter Christus’, zijn werk voortzettend, in een tegenover met de gemeente), maar in de context van het werk van de Geest, die het werk van Christus voortzet door zich uit alle volken een kerk te vergaderen en mensen, gemeenteleden en ambtsdragers, in te schakelen bij de opbouw van het komende Rijk van God. Na alles wat we daarover tot nu toe schreven menen we te kunnen zeggen dat dit brede perspectief het meest wordt opgeroepen in het ordinatiegebed van CSI. Dat zouden wij dan ook willen kiezen als ‘oecumenisch ordinatiegebed’.

De vraag naar een oecumenisch ordinatiegebed is actueel sinds de verschijning van het nieuwe Romeinse pontificale in 1968, waarin als gebed voor de bisschopswijding het gebed van Hippolytus is opgenomen. Paus Paulus VI verantwoordde de keuze daarvan in zijn begeleidende Apostolische Constitutie met de opmerking dat dit oudste ons overgeleverde wijdingsgebed (begin 3e eeuw) grotendeels nog in gebruik is in de wijdingsliturgie van de Kopten en de West-Syriërs. ‘Aldus wordt in de wijdingsplechtigheid zelf getuigd van de overeenstemming van de traditie, zowel van het Oosten als van het Westen op het punt van het apostolisch ambt van de bisschoppen’.¹⁶⁰⁴ Alom werd dit als een oecumenisch gebaar gezien,¹⁶⁰⁵ dat dan ook in 1979 door ECUSA en in 1984 door de *Episcopal Church in Scotland* beantwoord werd met het opnemen van ditzelfde gebed in hun ordinalia. En onlangs nog schreef Puglisi aan het slot van zijn driedelig werk over het ordinatieproces: ‘The Apostolic Tradition, with its roots in Scripture and tradition, and its long history of far-reaching influence, must really be considered our point of departure for all ecumenical discussion among Churches’.¹⁶⁰⁶ De Amerikaanse liturgist Power zet daar echter een vraagteken bij wanneer hij in zijn voorwoord bij de engelse vertaling van deel 3 van Puglisi’s studie (verschenen in 2001) herinnert aan de historische onduidelijkheid rond de figuur van Hippolytus en zijn betekenis voor de toenmalige kerk. Wel duidelijk is dat zijn latere invloed leidde tot de fatale tweedeling tussen geestelijken en leken. Daarom pleit Power liever voor een ‘return to evangelical roots, a return done in fidelity to the Gospel and not taking a point of departure in the affirmation of a given ecclesiastical structure’.¹⁶⁰⁷ Is er echter een alternatief? Daarover schreef Bradshaw in 1996 een interessant artikel onder de titel ‘An Ecumenical Ordination Prayer?’.¹⁶⁰⁸ Om verschillende redenen acht hij het gebed van Hippolytus niet geschikt als oecumenisch ordinatiegebed. Ten eerste is het gebed dat

¹⁶⁰³ Zie met name de passages in: J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, I (vroegere kerk en middeleeuwen), 207-212; II (lutherse, gereformeerde, anglicaanse en methodistische orden) 193-197; III (hedendaagse orden) ch 6.

¹⁶⁰⁴ Paulus VI in zijn Apostolische Constitutie *Pontificalis Romani Recognitio*, 18 juni 1968. Nederlandse vertaling in *Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen*, deel 9, ‘De wijding tot diaken, priester en bisschop’, ’s Hertogenbosch 1977, 8.

¹⁶⁰⁵ Zie onder meer B. Botte, ‘L’ordination de l’évêque’, *La Maison-Dieu* 98 (1969) 120; B. Kleinheyer in: *Gottesdienst der Kirche*, Teil 8, *Sakramentliche Feiern II*, 1984, ‘Ordinationen und Beauftragungen’, 53 en E. Schillebeeckx, *Pleidooi voor mensen in de kerk*, 139.

¹⁶⁰⁶ J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, III, 2001, 295.

¹⁶⁰⁷ D.N. Power, *Preface*, in J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, III, 2001, xviii.

¹⁶⁰⁸ Zie P.F. Bradshaw, ‘An Ecumenical Ordination Prayer?’, *Studia Liturgica* 26 (1996), 202-208.

de Kopten en West-Syriërs gebruiken niet het gebed uit de Apostolische Traditie, maar een uitgebreide bewerking ervan uit de Apostolische Constitutiones (4e eeuw). Voorts behoren de Koptische en de West-Syrische christenen tot de monofysieten, ze staan dus minder dicht bij de westerse traditie dan bij voorbeeld de Russische en de Grieks Orthodoxe. Ten derde stelt hij dat het wetenschappelijk fundament onder de genoemde oecumenische consensus nogal zwak is, omdat het zeer de vraag is of de Apostolische Traditie inderdaad, zoals tot voor kort meestal werd aangenomen, de Romeinse liturgische praktijk van begin derde eeuw weerspiegelt. Het lijkt waarschijnlijker dat het document elementen bevat uit verschillende tijden en zelfs verschillende plaatsen. Maar - en dat is zijn belangrijkste theologische bezwaar - het momenteel door Rome gebruikte gebed van Hippolytus 'is unlikely to have much appeal to other Christian denominations because of its strongly authoritarian and sacerdotal vision of the episcopal office'. Het is, aldus Bradshaw, nauwelijks voor te stellen dat het zal worden overgenomen door Lutheranen of Methodisten 'or other Protestant bodies lacking the historic episcopate who may be induced to 'take episcopacy into their systems' in the interests of church unity'. Daarom presenteert hij als oecumenisch ordinatiegebed een door hem in vroeg-byzantijnse geest bewerkte Oost-Syrisch tekst die volgens hem acceptabel is voor Oost en West, voor protestanten en katholieken.¹⁶⁰⁹ Dit gebed ademt de taal van de Schrift en vertoont duidelijk de sporen van een zeer vroege ordinatietheologie. In de aanhef wordt het heilshistorisch kader van het ambt aangegeven: God, die alles geschapen heeft door zijn Woord en veel meer voor ons doet dan wij bidden of bedenken kunnen (Ef. 3:20), heeft zijn kerk verlost door het kostbaar bloed van zijn geliefde Zoon (Ef. 1:7) en Hij heeft profeten, apostelen en leraren gegeven (1 Kor. 12:20) om de kennis van zijn waarheid te verspreiden over heel de wereld.¹⁶¹⁰ In de epiclesis wordt niet gevraagd of God nu de ordinandus wil aanstellen: verondersteld is dat die aanstelling al een feit is geworden toen het verkiezingsproces werd afgesloten. Evenmin wordt duidelijk of de ordinatie een bisschop, een presbyter of een diaken betreft. Gevraagd wordt slechts of God zijn aangezicht wil doen lichten over zijn dienstknecht en hem wil zalven met zijn Geest, opdat hij een volgeling van de goede herder zal zijn: een oprechte pastor en een betrouwbaar prediker, een gids voor de blinden, een licht voor wie in het donker zijn en een leraar voor wie geen begrip hebben (Rom. 2:19-20). Het gebed eindigt met een verwijzing naar het komende oordeel en de belofte die voor de trouwe predikers van het evangelie is weggelegd. Deze tekst ontroert door zijn eenvoud en heeft grote zeggingskracht, juist vanwege zijn bijbels gehalte. Toch lijkt het ons te vroeg om hem uit te roepen als dé tekst waarin heel de christenheid zich kan herkennen. Misschien moeten we voorlopig volstaan met te zoeken naar een tekst waarin anglicanen, lutheranen en gereformeerden elkaar kunnen vinden. Het ordinatiegebed van CSI, dat in zeggingskracht en bijbels gehalte niet voor de door Bradshaw voorgestelde tekst onderdoet, lijkt ons daarvoor het meest in aanmerking te komen - mede omdat het een beproefde tekst is, die enerzijds brede reformatoerische wortels heeft en anderzijds vruchtbaar is gebleken voor de oecumenische toenadering tussen episcopale en niet-episcopale kerken in Zuid-India en Groot-Brittannië.

¹⁶⁰⁹ Zie over de oosterse ordinatiegebeden en hun onderlinge relatie: P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, 50-54 en de synopse op 246v.

¹⁶¹⁰ De tekst van dit gebed, is in een bewerking van Bradshaw, voorzien van een commentaar van zijn hand, te vinden in het genoemde artikel in *SL*. Vgl. P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of The Ancient Churches of East and West*, 163v.

2.3.7 OVERHANDIGING VAN DE SYMBOLEN

Na het ordinatiegebed volgt in alle tradities een aantal ‘niet-essentiële’, ‘secundaire’ of ‘additionele’ elementen: rituelen die niet noodzakelijkerwijs met de ordinatie gegeven zijn, maar wel op symbolische wijze de zin ervan kunnen verduidelijken.¹⁶¹¹ Daarbij pleegt men twee aspecten te onderscheiden: de bekleding (investituur) en de overhandiging van de ambtsinsignes (*traditio* of *porrectio instrumentorum*).¹⁶¹² Dat het hier om elementen gaat die bij protestanten soms nogal wat vragen oproepen, mag ons niet verhinderen eerst te vragen naar hun betekenis.¹⁶¹³

Wat de overhandiging van de *instrumenta* of *insignia* (onderscheidingsteken) betreft, gaat het om een uit Spanje (negende eeuw?) afkomstig ritueel waarbij aan de nieuwe bisschop onmiddellijk na zijn ordinatie een aantal symbolen worden overhandigd:¹⁶¹⁴ de ring (symbool van de trouwverbintenis tussen bisschop en kerk),¹⁶¹⁵ de staf (symbool van zijn herderschap)¹⁶¹⁶ en het evangelieboek (symbool van zijn opdracht het evangelie te verkondigen).¹⁶¹⁷ Eveneens uit Spanje afkomstig is het in diezelfde tijd ontstane¹⁶¹⁸ gebruik om de bisschop na zijn wijding te bekleden met de bij zijn *ordo* behorende gewaden, een ritueel dat sinds de twaafde eeuw bekrond werd met het opzetten van de mijter, een kledingstuk waarvan de oorsprong even onduidelijk is als de betekenis bedenkelijk.

Vermoedelijk was de mijter oorspronkelijk een seculier hoofddekseel, een soort kroonmuts, die gedragen werd door hoge Romeinse waardigheidsbekleders, sedert de 8e eeuw ook door de paus en nog later - krachtens privilege - ook door abten en bisschoppen.¹⁶¹⁹ De rijkelijk allegorische tekst van het laat-middeleeuwse Romeinse pontificale die bij het opzetten van de mijter wordt uitgesproken, interpreteert dit hoofddekseel als een wapen in de strijd tegen de vijanden van de waarheid, waarbij de twee delen waaruit de mijter bestaat (het Oude en Nieuwe Testament) moeten fungeren als de horens die het aangezicht van Mozes bedekten, nadat hij afdaalde van de berg Sinai.¹⁶²⁰ We noemen het ritueel met de mijter terwille van de volledigheid; het komt voor in ECUSA (facultatief) en CS (niet facultatief), maar we zullen er vanwege de uiterst bedenkelijke achtergrond van dit hoofddekseel en de ridiculiserende werking ervan niet meer op terugkomen.

¹⁶¹¹ Vgl. de opmerking in het CSI-ordinale: ‘These ceremonies, however valuable for their symbolism, are not essential elements of the rites of ordination’, *Book of Common Worship* CSI, 161 (Preface).

¹⁶¹² Het betreft voornamelijk veranderingen en toevoegingen die in de karolingische periode onder Franse en Gallicaanse invloeden werden aangebracht in het Romeinse ordinatieritueel: zie de bespreking ervan in J.F. Puglisi, *The Process of Admission* I, 154-171.

¹⁶¹³ Zie over de functie en de betekenis van liturgische kleding en de ambtsinsignia: R. Berger, ‘Die Liturgische Gewänder und Insignien’, in: B. Kleinheyer e.a., *Gottesdienst der Kirche*, Teil 3, *Gestalt des Gottesdienstes*, Regensburg, 1987, 309-346.

¹⁶¹⁴ Zie over de overhandiging van de *insignia*: B. Kleinheyer, ‘Ordinationen und Beauftragungen’ in B. Kleinheyer e.a., *Gottesdienst der Kirche*, Teil 8, *Sakramentliche Feiern* II, Regensburg, 1984, 42v.; 45.; 51; 53v.

¹⁶¹⁵ Zie over de ring *Liturgisch Woordenboek* II, 2404v en J.F. Puglisi, *The Process of Admission* I, 162.

¹⁶¹⁶ Zie over de staf *Liturgisch Woordenboek* II, 2579v. en J.F. Puglisi, a.w., 160.

¹⁶¹⁷ Zie over het overhandigen van het evangelieboek: J.F. Puglisi, a.w., 162.

¹⁶¹⁸ Zie over de bekleding: Kleinheyer, ‘*Gottesdienst der Kirche*, Teil 8, 41v. 51,53v.; W. J. Grisbrooke, ‘Vestments’, in C. Jones/G. Wainwright/E. Yarnold, *The Study of Liturgy*, 488-492.

¹⁶¹⁹ Zie *Liturgisch Woordenboek*, II, 1841.

¹⁶²⁰ Zie over deze interpretatie: J.F. Puglisi, *The Process of Admission* I, 167.

Ging het bij dit alles aanvankelijk slechts om een visuele onderstreping van de verschillende bisschoppelijke functies, in de late middeleeuwen kreeg met name de overhandiging van de *instrumenta* een zware sacramentele lading:¹⁶²¹ niet meer gebed en handoplegging vormden de kern van de wijding, maar allerlei secundaire elementen, die de oorspronkelijke kern verduisterden. Daarop richtte zich dan ook begrijpelijkerwijs de kritiek van de hervormers: zij associatieerden dergelijke riten steevast met de macht en de status van de middeleeuwse kerk die zij zo verfoeiden. Toch heeft de Kerk van Engeland geprobeerd ook op dit punt een *via media* te bewandelen¹⁶²² en hebben kerken als de *Episcopal Church in the USA* en de Lutherse Kerk van Zweden tot in onze dagen allerlei middeleeuwse symbolen bewaard. Daar kan op zichzelf geen bezwaar tegen worden ingebracht, mits het niet leidt tot uiterlijk vertoon of - wat erger is - tot verhoging van de episcopale status. Maar dat gezegd zijnde, zou het juist in een tijd, waarin ook protestantse kerken meer aandacht krijgen voor het symbolisch aspect van de liturgie, zinvol kunnen zijn voor de ordinatie van ambtsdragers gebruikt te maken van symbolen en rituelen die de eeuwen hebben getrotseerd en die - waar nodig gereinigd en versoberd - iets kunnen verhelderen van de omgang van God met zijn gemeente.¹⁶²³

Bezien we nu de door ons geanalyseerde orden, dan stellen we vast dat ze alle vier iets met de genoemde symbolen doen, de een meer dan de ander, maar geen enkele orde gaat onmiddellijk na het ordinatiegebed over tot de viering van de eucharistie. Kennelijk is het nu tijd voor enige dramatiek, waarbij overigens ook het gesproken woord een rol speelt. Zo wordt nu in de orden van de *Anglican family* (CSI, ASB en ECUSA) aan de bisschop een bijbel overhandigd, als teken van zijn gezag (CSI), als bron van geloof, leer en leven voor hemzelf en voor zijn gemeente (CSI en ASB) en als wapen tegen de dwaling (ECUSA). In ASB blijft het daarbij,¹⁶²⁴ maar in CSI geeft de moderator-ordinator bovendien zijn nieuwe collega-bisschop, naar Schots-

¹⁶²¹ Zie de conclusies van Puglisi, *The Process of Admission I*, 168v. Een goed voorbeeld van de toenemende sacramentalisering van het ambt is de overhandiging van kelk en pateen tijdens de priesterwijding. Daarbij werd gezegd: die door de begeleidende tekst wordt geïnterpreteerd als de verlening van de macht (*potestas*) om het eucharistisch offer te brengen voor levenden en doden. Vgl. J.F. Puglisi, *a.w.*, 159.

¹⁶²² Vgl. Canon B 8.5: 'The Church of England does not attach any particular doctrinal significance to the diversities of vesture permitted by this Canon and the vesture worn by the minister in accordance with the provisions of this Canon is not to be understood as implying any doctrines other than those now contained in the formularies of the Church of England', *The Canons of the Church of England*, London 1969, 11.

¹⁶²³ Zie M. Barnard, 'Tendensen in de dynamiek van cultus en cultuur: perspectieven in de liturgiewetenschap', in M. Barnard en N.A. Schuman (red.), *Nieuwe wegen in de liturgie. De weg van de liturgie - een vervolg*, 2002, 11-27. In zijn bespreking van een viertal tendensen die zijn waar te nemen in de wisselwerking tussen cultuur en liturgie noemt hij als eerste: een bloei aan rituelen en symbolen; Vgl. J.H. Uytendogaard, 'Symbool en rite', in: P. Oskamp en N.A. Schuman (red.), *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer 1998, Zoetermeer 1998, 371-376.

¹⁶²⁴ In de Kerk van Engeland ontvangen zowel bisschoppen als presbyters een bijbel, diakenen daarentegen krijgen alleen een Nieuw Testament aangereikt - een onderscheid dat op geen enkele wijze te rechtvaardigen is, omdat het zowel aan de eenheid van de Schrift tekort doet als aan de ene opdracht waaraan alle ambten deelhebben: de verkondiging van het Woord van God. Vgl. R.C.D. Jasper/P.F. Bradshaw, *A Companion to the ASB*, 446 (overigens zonder een spoor van kritiek).

gereformeerde traditie, de rechterhand,¹⁶²⁵ waarna hij hem tenslotte de herdersstaf aanreikt met de fraaie uit BCP-1550 afkomstige woorden:¹⁶²⁶

Be to the flock of Christ a shepherd, not a wolf; feed them, devour them not.
Hold up the weak, heal the sick, bind the broken, bring again the outcast, seek the lost.
So be merciful, that you be not remiss; so minister discipline, that you forget not mercy,
that when the Chief Shepherd¹⁶²⁷ shall appear,
you may receive the never fading crown of glory.

In ECUSA-volgt op de overhandiging van de bijbel de rubriekaanwijzing: 'After this other symbols of office may be given'. In de *Additional Directions* wordt gezegd, dat deze symbolen - bedoeld zijn de ring, de staf en de mijter 'or other suitable insignia of office'¹⁶²⁸ - tevoren gezegend ('gewijd') kunnen worden volgens een aangegeven forma.¹⁶²⁹ Verder lezen we dat de nieuwe bisschop nu bekleed kan worden met de bisschoppelijke gewaden.¹⁶³⁰ CS tenslotte gaat opnieuw een geheel eigen weg met de rubriekaanwijzing dat aansluitend aan het ordinatiegebed het *veni creator spiritus* gezongen wordt (door het koor¹⁶³¹), terwijl de bisschop ondertussen een kruis, een mantel (*cope*) en een mijter krijgt aangereikt, om tenslotte uit handen van de aartsbisschop de staf (*crozier*) en de benoemingsbrief te ontvangen.¹⁶³²

¹⁶²⁵ Het geven van de rechterhand na de bevestiging is overgenomen van de Kerk van Schotland. Daar komt het in de plaats van de handoplegging. Als symbool van *communio* wordt het wel in verband gebracht met Paulus' woord in Gal. 2:9: 'En toen zij de genade die mij geschonken was opmerkten, reikten Jacobus, Cefas en Johannes, die voor steupilaren golden, mij de rechterhand'. Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 89 en T.S. Garrett, 'The Ordinal of the Church of South India', *SJT* 12 (1959), 412, die ook een verband ziet met de *pax* in de romeinse ritus, de uitwisseling van de collegiale vredegroet na de ordinatie.

¹⁶²⁶ Een variatie op deze tekst vinden we in *ASB*, waar hij merkwaardigerwijs wordt uitgesproken bij de uitreiking van de bijbel - het enige 'instrument' dat in de Kerk van Engeland sinds 1552 mag worden uitgereikt aan ordinandi. Had Cranmer de uitreiking van de staf in *BCP* 1550 nog wel een plaats gegeven, in de editie van 1552 werd dit onderdeel op advies van Bucer uit de liturgie verwijderd. De woorden die voordien werden gesproken bij de uitreiking van de staf werden toen verbonden met de uitreiking van de bijbel. Cf. J.F. Puglisi, *The Process of Admission* II, 122. Overigens valt uit de *notes* bij het *ASB*-ordinale van 1980 af te leiden dat de overhandiging van de staf weer is toegestaan 'where it is so agreed' (*ASB*,.338, note 8).

¹⁶²⁷ Het mag ons niet ontgaan dat de bisschop van CSI, die in de ordinatieliturgie nooit *pastor*, maar steeds *shepherd* wordt genoemd, hier onder de kritiek wordt gesteld van *The Chief Shepherd*. Deze uitdrukking is afkomstig uit de anglicaanse ordinatietraditie. Ze heeft een eschatologische strekking en gaat terug op 1 Petrus 5:4, waar de presbyters vermaand worden als goede herders de kudde te leiden, opdat ze bij de komst van de Christus, de opperherder (*Chief Shepherd*), de onverwelkelijke krans der heerlijkheid zullen ontvangen. Reeds in het laat-middeleeuwse ordinale van Salisbury wordt de pas gewijde bisschop aan de komende *Principes Pastorum* herinnerd, en wel op het moment dat hem de herdersstaf wordt overhandigd. Cranmer heeft dat overgenomen en sindsdien komen we in de anglicaanse en de door haar beïnvloede ordinalia de uitdrukking *Chief Shepherd* tegen - ook in CSI, maar alleen daar wordt ze in haar oorspronkelijke context gebruikt: bij de overhandiging van de herdersstaf.

¹⁶²⁸ Zie *BCP*-1979, 553.

¹⁶²⁹ Zie de tekst in *BCP*-1979, 552.

¹⁶³⁰ Zie daarover M.J. Hatchett, *Commentary on the American Prayer Book*, New York 1980, 527.

¹⁶³¹ Bij Laurentius Petri fungeerde het *Nun bitten wir den Heiligen Geist* als introitus van de mis. Het *veni sancte spiritus*, dat in heel de lutherse traditie vóór de ordinatie gezongen wordt, klinkt in CS er na - en wel ter begeleiding van de overhandiging van de *instrumenta*: een verschuiving die te denken geeft. Vgl. *supra*, p. 355 over het *veni sancte spiritus* bij Luther.

¹⁶³² De uitreiking van staf en mijter is in de Kerk van Zweden pas sinds 1811 onderdeel van de ordinatieliturgie. Zie S.-E. Brodd, 'Episcopacy in the CS', in *Together in Mission and Ministry*, 63. Ook de overhandiging van het (gouden) borstkruis is omstreeks die tijd ingevoerd (1804). Het is echter een niet-

Het zou van weinig wijsheid getuigen om in een kerk-in-wording, zoals de PKN (waar toch al met veel achterdocht naar bisschoppen wordt gekeken), ervoor te pleiten deze gebruiken zonder meer over te nemen. Toch willen we, om aan wat we boven schreven over de behoefte aan symbolen die bij veel tijdgenoten leeft enige inhoud te geven, een poging wagen om aan de bekleding en de *traditio instrumentorum* een voor een reformatorische kerk aanvaardbare inhoud te geven. Een goede invalshoek daarvoor biedt de al enige tijd geleden op dit punt op gang gekomen bezinning binnen de *International Anglican Liturgical Consultation* (IALC), die moet leiden tot een revisie van de anglicaanse ordinatietraditie.¹⁶³³ Drie elementen uit de overwegingen van de commissie willen we hier doorgeven:

1. In Kottayam (1999)¹⁶³⁴ werd het overhandigen van *insignia* bij ordinaties kritisch geëvalueerd. Bij de historische ontwikkeling van dit ritueel zijn immers nogal wat vragen te stellen. Zo gold het aanvankelijk alleen de ‘lagere wijdingen’: de ostiarius, de lector, de exorcist en de acoliet. In plaats van de handoplegging ontvingen zij bij hun wijding een symbool waarin hun liturgische taak tot uitdrukking kwam: de ostiarius kreeg de kerksleutels, de lector een bijbel, de exorcist het boek met de *formae* voor duiveluitdrijvingen, de acoliet een lege kelk. Het uitreiken van dergelijke symbolen werd pas onderdeel van ‘hogere wijdingen’ (van diaken, priester en bisschop), toen het kerkbeeld sterk klerikaal was geworden en de context van de liturgie vooral eucharistisch. Omdat deze visie voor protestanten niet acceptabel is, pleit de commissie ervoor de overhandiging van *insignia* niet langer te bezien ‘through an inherited clerical piety’, maar vanuit een ‘baptismal ecclesiology’:¹⁶³⁵ de doop en het daarmee gegeven priesterschap van alle gelovigen dient het uitgangspunt te zijn.

2. Ten aanzien het ritueel als zodanig stelt de commissie dat het gebedskarakter van de ordinatie er niet door in de schaduw gesteld mag worden.¹⁶³⁶ Ook hierin moet een protest gehoord worden tegen de middeleeuwse sacramentalisering van de ordinatie. Niet het gebed om de Geest, de epiclese, was het hart van de ordinatie, maar de woorden gesproken bij de uitreiking van kelk en pateen, die de ordinandus de macht gaven om het offer van Christus te voltrekken tot heil van levenden en doden.¹⁶³⁷ Wanneer men aan het uitreiken van de *instrumenta* een plaats wil geven in een reformatorische litur-

---

liturgisch symbool, dat niet tot de episcopale *insignia* behoort. Het wordt in de romeinse traditie dan ook niet tijdens de ordinatieritus overhandigd, maar op een ander moment omgehangen. Zie *Liturgisch Woordenboek* I, 311 en B. Kleinheyer, ‘Ordinationen und Beauftragungen’, in *Gottesdienst der Kirche*, Teil 8, 51.

¹⁶³³ Zie de notulen van de International Anglican Liturgical Consultations (IALC), gehouden respectievelijk te Kottayam (India) 1999 (www.anglicancommunion.org/documents/liturgy/liturgy99.htm) en Berkeley (USA) 2001 (www.anglicancommunion.org/documents/liturgy/ialc2001minutes.htm). Van de conferentie van Järvenpää zijn de notulen niet meer (?) via internet opvraagbaar.

¹⁶³⁴ Zie *Minutes* IALC-1999 (Kottayam), 6v.

¹⁶³⁵ *ibidem*.

¹⁶³⁶ In Jarvenpää (1997) werd gesteld dat het overhandigen van de ambtelijke symbolen de primaire symboliek van de handoplegging kan verduisteren en dat het daarom beter is het te verplaatsen naar het einde van de dienst, zie D.R. Holeton (ed.), *Anglican Orders and Ordinations*, 60.

¹⁶³⁷ In de liturgie voor de priesterwijding volgens het tridentijnse pontificale romanum werd bij de uitreiking van kelk en pateen gezegd: ‘accipe potestatem offerre sacrificium Deo, missamque celebrare tam pro vivis quam pro defunctis’.

gie, dan zal in elk geval dit magisch sacramentalisme eruit verwijderd dienen te worden. Opdat er plaats kan worden ingeruimd voor het gebed om de Geest.

3. Tenslotte dient er een duidelijk herkenbare verbinding gelegd te worden tussen de overhandiging van de *insignia* en hun gebruik in de liturgie.¹⁶³⁸ Het gaat niet om privé-geschenken die de ordinandus worden aangeboden, het gaat om liturgisch gerei dat op een bepaald moment en in een bepaald onderdeel van de dienst gebruikt zal worden. Dat moet bij de overhandiging van de betreffende elementen expliciet worden gemaakt. Dat zou kunnen door de verschillende ambtssymbolen niet op één moment in de dienst te overhandigen, maar gespreid over verschillende momenten, al naar gelang hun liturgische functie.

Gezien tegen deze achtergrond zullen we nu een poging doen om de verschillende onderdelen van de overhandiging van de *instrumenta* in de orde voor de ordinatie van een bisschop in te bouwen. We gaan daarbij eerst iets uitvoeriger in op de investituur of bekleding, om daarna kort iets te zeggen over de *insignia*.

Wat de bekleding betreft, zoals gezegd vormt dit onderdeel alleen in ECUSA en CS een onderdeel van de ordinatieliturgie. Na zijn wijding wordt de bisschop bekleed met de liturgische gewaden. Wanneer we daarbij de overwegingen van de IALC ter harte nemen en uitgaan van een ecclesiologie die gefundeerd is in de doop, dan moeten we zeggen dat de kerk slechts één ‘ambtsgewaad’; kent: het doopkleed als symbool van het nieuwe leven dat in de opstanding van Christus aan alle gedoopten geschonken is en hen als een kleed omvat (Gal. 3:27; Ef. 4:20-24).¹⁶³⁹ De consequentie daarvan is dat een apart gewaad voor ambtsdragers niet alleen een *adiaphoron* is, zoals de reformatoren zeiden, maar een principiële onmogelijkheid.

Toch zou het van dogmatisme getuigen wanneer we het hierbij lieten en - met Noordmans - zouden volstaan met de opmerking dat er in de kerk geen leervrijheid is, maar wel kleervrijheid. Vrijheid leidt ook op dit punt, zoals de ervaring uitwijst, maar al te vaak tot willekeur en stijlloosheid. Zonder meteen tot kerkelijke regelgeving over te gaan kan men, alleen al op grond van cultureel-anthropologische en godsdienst-psychologische overwegingen vaststellen, dat een liturgisch gewaad ook in een protestantse eredienst meerdere functies kan hebben: het verhult de privé-persoon en bepaalt zowel de gemeente als de ambtsdrager bij de rol die deze in de liturgie te vervullen heeft; verder draagt een stijlvol gewaad bij aan de feestelijkheid van de liturgie (Mat. 22:11-14), de gelijkenis van de man zonder bruiloftskleed); en tenslotte bevat het Nieuwe Testament, met name in de eschatologische partijen van de Apoclyps, velerlei verwijzingen naar liturgische kleding: de martelaren, de getui-

---

¹⁶³⁸ In het verslag van Berkeley staat te lezen: ‘Where symbols are given in the service depends on whether the gifts are going to be used in the service’, zie *Minutes IALC-2001* (Berkeley), 17. In het later uitgegeven officiële document van de conferentie wordt voorgesteld alle *instrumenta* te overhandigen aan het einde van de dienst, wanneer de nieuwe bisschop op het punt staat zijn dienst in kerk en wereld aan te vangen. Zie P. Gibson, *Anglican Ordination Rites. The Berkeley Statement: ‘To equip the Saints’* (Grove Worship Series 168), Cambridge 2002, 17.

¹⁶³⁹ Vgl. J.H. Uytendogaard, ‘Symbool en rite’, in: *De weg van de liturgie*, 373v. Sinds de kerkvrede van de derde eeuw mochten de nieuw-gedoopten hun witte kleed gedurende zeven dagen dragen, vanaf het moment van hun doop in de paasnacht tot de achtste paasdag: een scheppingsweek lang, als symbool van heel de levinstijd.

gen bij uitstek, dragen hun witte *stola* (Op. 7:9,13,14), de 24 presbyters die gezeten zijn rond de troon van God en het Lam dragen hun witte gewaden (grieks: *himatia*, 4:4) en de bruid, metafoor voor de gemeente, bereidt zich voor op de bruiloft van het Lam door zich te bekleden met het smetteloze gewaad (grieks: *bussinos*) van de rechtvaardigen, dat haar wordt aangereikt (Op. 19:8). Is het doopkleed dus het liturgische basisgewaad bij uitstek, er is geen enkel bezwaar tegen om daarnaast (of ‘daar overheen’) met een eenvoudig gewaad de verschillende rollen van gemeenteleden (cantor, lector, koster) en ambtsdragers (diaken, presbyter, bisschop) te accentueren. Men zoekt daarvoor geen theologische legitimatie, maar hantere uitsluitend de criteria van stijl en functionaliteit. Waarbij het voor de hand ligt aansluiting te zoeken bij de traditie: ook in haar ‘mode’ mag tot uitdrukking komen dat de kerk langer bestaat dan vandaag of gisteren. Wat de vormgeving van de liturgische kleding betreft, denke men bij voorkeur aan de albe, de witte tunica (grieks: *chiton*) uit de klassieke oudheid: een tot de voeten reikend linnen gewaad, dat volgens Joh. 19:23 ook door Jezus gedragen werd. Hoewel van huis uit een seculier gewaad, werd de albe vanwege haar witte kleur al vroeg geassocieerd met het christelijke doopkleed. In zekere zin kan men de albe dan ook beschouwen als een afgeleide van het doopkleed.¹⁶⁴⁰ In elk geval neemt men aan dat dit kledingstuk het oudste en meest universele liturgische gewaad is: het wordt gedragen door ieder die een functie heeft in de liturgie, ‘leken’ zowel als ambtsdragers.¹⁶⁴¹ Alleen: ‘het witte gewaad’ (de albe?, JK) van de presbyters en diakenen moet nóg stralender zijn dan dat van het overige godsvolk, aldus de *Canones Hippolyti* (ongeveer 340).¹⁶⁴² Blijkbaar is in de vierde eeuw het onderscheid in kleding tussen ambtsdragers en leken nog niet principieel - zoals later - maar gradueel. Men kan ook zeggen: omdat in de praktijk nu eenmaal niet alle gedoopten een liturgisch kleed kunnen dragen, dragen ambtsdragers de albe plaatsvervangend voor de gemeente. Dat is een belangrijk gegeven voor wie nadenkt over een voor reformatorische christenen aanvaardbaar bisschoppelijk gewaad. Nu sinds kort ook in protestantse kringen ‘het witte gewaad’ gedragen wordt in de vorm de witte toga, is het goed zich te realiseren dat deze teruggaat op de door allen gedragen vroegchristelijke albe¹⁶⁴³ en dus veel minder ver van de gemeente afstaat dan de traditionele zwarte geleerdentoga.

Al kan dus van aparte ambtelijke, laat staan bisschoppelijke gewaden in de reformatorische traditie geen sprake zijn, dat neemt niet weg dat de verschillende rollen die de verschillende participanten aan de liturgie vervullen, tot uitdrukking kunnen komen in de wijze waarop de *stola* over het voor allen identieke liturgische basisgewaad wordt gedragen. Traditioneel draagt de diaken de *stola* als een sjerp over de linkerschouder, terwijl de presbyter hem rond de nek draagt, met de uiteinden gekruist over de borst, en de bisschop eveneens, maar dan met de uiteinden verticaal

¹⁶⁴⁰ Zie W.J. Grisbrooke, ‘Vestments’, in C. Jones/G. Wainwright/E. Yarnold, *The Study of Liturgy*, 489.

¹⁶⁴¹ Zie W.J. Grisbrooke, *a.w.*, 381.

¹⁶⁴² *Canones Hippolyti*, canon 37, editie P.F. Bradshaw (Alcuin/Grove Liturgical Studies 2), Nottingham, 1987, 34: ‘Every time the bishop offers the mysteries, the deacons and the presbyters are to join him, clothed in white garments, more magnificent than (those of) all the people, and (they are to be) more luminous still by their good deeds than (by) their garments’. Ook hier klinkt reeds de vermaning erbij, dat het niet gaat om ‘het gewaad, maar om de daad’, zoals in bevindelijke kringen graag gezegd wordt. Overigens wordt over specifiek bisschoppelijke gewaden in deze tekst niets gezegd.

¹⁶⁴³ Volgens G. Cope is de witte toga, die in Engeland hier en daar in gezamenlijke Anglicaans-Methodistische kerkdiensten wordt gedragen, zeer aan te bevelen voor oecumenisch gebruik. Het betreft een combinatie van albe en soutane of *cassock*, een soort toog die traditioneel niet alleen door ambtsdragers gedragen wordt, maar ook door koorzangers, kosteren en *servers*. Een dergelijk liturgisch gewaad functioneert als ‘an aid to Christian unity and not as a badge of division’. Zie J.G. Davies, *Dictionary of Liturgy and Worship*, London, 1972, 365-383 (artikel G. Cope over ‘Vestments’), (383).

naar beneden. In dat geval dient de stola dus niet allereerst om de liturgische kleur aan te geven, maar - overeenkomstig zijn oorspronkelijke functie - inderdaad als *insignium* (onderscheidingsteken), dat na de ordinatie aan de betreffende ambtsdrager, in dit geval de bisschop, wordt overhandigd.¹⁶⁴⁴

De overhandiging van de *instrumenta* kan als volgt geschieden:

1. De ring kan eventueel na de *examinatio* overhandigd worden, als bezegeling van het ‘huwelijk’ tussen de bisschop en zijn diocees.¹⁶⁴⁵ En waarom zou op dat moment niet ook een vertegenwoordiger van de gemeente, bij voorbeeld de voorzitter van de diocesane synode, een ring aangereikt krijgen: er zijn immers twee partijen in het geding?

2. Het overhandigen van de bijbel zoals dat *in de anglican family* plaatsvindt, is niet gebonden aan het bisschopambt: ook presbyters ontvangen sinds de tweede ‘reformatorische’ editie van het BCP-1552 een bijbel¹⁶⁴⁶. Maar hoe begrijpelijk het ook is dat men daarmee uit reactie op de sacramentalisering van het priesterschap het grote belang van de Schrift en de prediking wilde aangeven,¹⁶⁴⁷ precies datzelfde werd ook uitgedrukt in het ritueel van het nog ‘half- katholieke’ BCP-1549, waarbij de aartsbisschop na het ordinatiegebed het evangelieboek op de nek van de nieuwe bisschop legt als symbool van de neerdaling van de Geest en het opleggen van het juk van het evangelie.¹⁶⁴⁸ Het gaat hier om een gebaar dat met recht oecumenisch mag heten, omdat het in Oost en West bekend en geliefd is.¹⁶⁴⁹ Daarom is het zeer aan te bevelen, dat alle kerken dit ritueel opnemen in hun liturgie voor de bevestiging van ambtsdragers, juist omdat het door orthodoxen, katholieken en protestanten¹⁶⁵⁰ kan worden herkend.

3. In feite hoort de overhandiging van beker en schaal traditioneel niet in dit rijtje thuis hoort, omdat het in de katholieke traditie niet aan de bisschops-, maar aan de priesterwijding gerelateerd is.¹⁶⁵¹ Toch kan het feit dat de nieuwe bisschop nu voor het eerst als

---

¹⁶⁴⁴ Zie Cope, *ibidem*, 369.

¹⁶⁴⁵ J.D. Zizioulas schrijft: ‘L’ordination est comme un mariage’, een uitspraak die ongetwijfeld samenhangt met zijn visie op het *communio*-karakter van de ordinatie en het relationele karakter van het ambt. Zie J.D. Zizioulas, ‘Ordination et Communion’, *Istina* 1971, nr. 1, 9.

¹⁶⁴⁶ Zie P.F. Bradshaw, *The Anglican Ordinal*, London 1971, 211, waar de auteur voorstelt het geven van een bijbel weg te laten.

¹⁶⁴⁷ Zie L. Weil, ‘The Practice of Ordination: Distinguishing Secondary Elements from Primary’, in D.R. Holeton (ed.), *Anglican Orders and Ordinations*, 48.

¹⁶⁴⁸ Zie R.C.D. Jasper/P.F. Bradshaw, *A Companion to the ASB*, 422 en 432.

¹⁶⁴⁹ Zie P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, 39-44. Reeds de *Constitutiones Apostolicae* (4^e eeuw, Oost-Syrië) bepalen dat diakenen het evangelieboek boven het hoofd van de kandidaat-bisschop zullen houden. Het ritueel wordt wel geïnterpreteerd als symbool van de neerdaling van de Heilige Geest of van de onderwerping van de ordinandus aan het juk van het evangelie. Later is het vanuit Gallië (*Statuta Ecclesiae Antiqua*, 7e eeuw) via Rome in de meeste westerse pontificalia terechtgekomen, ook in het ordinale van Sarum (Salisbury), een belangrijke bron van Cranmer’s Book of Common Prayer van 1549.

¹⁶⁵⁰ Ook in de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland wordt dit ritueel bewaard.

¹⁶⁵¹ In het pontificale van Trente werden beker en schaal aan de priester overhandigd als de *instrumenta* van de hem bij zijn wijding verleende *potestas* tot het voltrekken van het offer van de eucharistie: symptoom van een eenzijdig individualistisch en eucharistisch priesterbeeld. In het nieuwe Romeinse pontifica-

voorganger van de lokale kerk zal voorgaan in de viering van de eucharistie een bijzonder accent krijgen, doordat de diakenen de gaven van brood en wijn - en daarmee de gaven van de gemeente - bij het begin van de tafeldienst nadrukkelijk aan hem overhandigen, als teken dat de gemeente hem deze dienst toevertrouwt - zoals in het presbyteriale kerkrecht een ouderling de predikant door middel van een handdruk te verstaan geeft dat de gemeente hem de uitleg van de Schriften toevertrouwt.

4. De staf tenslotte kan overhandigd worden vlak voor de wegzending, met het oog op de apostolaire taak van de gemeente, waarin de bisschop haar als een herder mag voorgaan. Duidelijker kan het missionaire karakter van het bisschopsambt niet uitgebeeld worden. Het is dan ook, zeker op dit punt, niet correct om, zoals M. den Dulk met een beroep op M. Micron doet, een tegenstelling te construeren tussen de overhandiging van de ambtssymbolen en de missionaire opdracht in de wereld.¹⁶⁵² Al moet erkend worden dat de middeleeuwse wijdingsliturgie vol klerikalisme en sacramentalisme zit, het overhandigen van de herdersstaf aan de bisschop, zoals hierboven bepleit, vlak voor de wegzending, onderstreept juist op symbolische wijze de missionaire opdracht van de gemeente en haar ambtsdragers.

2.3.8 VERWELKOMING/VREDEGROET

Het is van belang eraan vast te houden dat, ondanks de schijn van het tegendeel, de overhandiging van de *insignia* niet de climax c.q. de afsluiting vormt van de ordinatie. Historisch en theologisch komen daar andere elementen voor in aanmerking: in de oosterse riten de plechtige verklaring dat de kandidaat wettig geordineerd is en in de westerse de vredegroet, oftewel de vredeskus (*pax*). Het eerste element komen we tegen in de orden van CSI en CS, het tweede in die van ECUSA. Wat het eerste betreft, deze verklaring heeft in de oosterse traditie vooral een juridisch karakter en betreft de specifieke ambtelijke verantwoordelijkheid voor de plaatselijke kerk, die aan de geordineerde ambtsdrager wordt overgedragen.¹⁶⁵³ In CSI wordt niet gerefereerd aan de plaatselijke kerk, maar zegt de moderator - conform de tekst bij de presentatie - : 'We declare NN Bishop in the Church of God', daarmee de katholiciteit van het ambt onderstrepend. In CS daarentegen wordt de apostoliciteit van het ambt onderstreept doordat de aartsbisschop verklaart dat NN op apostolische wijze, met gebed en handoplegging, nu in Gods naam is geordineerd als bisschop. Vervolgens vraagt

---

le (1968) symboliseert de overhandiging van kelk en pateen de overdracht van de gaven van de gemeente ten dienste van de eucharistieviering.

¹⁶⁵² Zie M. den Dulk, *Een huis naast de synagoge. Herlezing van de brief aan Timoteüs met het oog op de gemeente*. Zoetermeer, 2000, 243: 'Men notere dat de bevestiging (bedoeld is: bij M. Micron, J.K.) niet wordt afgesloten met het aandoen van de liturgische gewaden of de overhandiging van bijbel en avondmaalsgerei en ook niet met nog eens een gebed, maar met een opdracht die gericht is op de wereld. Hierdoor wordt de werkelijkheid van de wereld, de samenleving in het bewustzijn gebracht'.

¹⁶⁵³ Ook in kerken van de gereformeerde traditie, bij voorbeeld de Kerk van Schotland, komt deze vorm voor. T.S. Garrett verwijst in zijn artikel 'The Ordinal of the CSI', 412, voor de afkomst van de *declaration of ordination* zowel naar de oosterse als naar de Schotse traditie. Zie voor de oosterse vorm: P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, 36. Zie voor de Kerk van Schotland: *Ordinal and Service Book for use in the Courts of the Church*, 1931 (1962³), 21.

hij de gemeente hem nu te ontvangen als gezant van Christus.¹⁶⁵⁴ Beide verklaringen weerspiegelen weliswaar nauwkeurig de ambtsopvatting van hun kerk, maar de juridisch toon ervan staat toch een feestelijke afsluiting van de ordinatie enigszins in de weg, ook al zingt de gemeente in CSI ter afsluiting een doxologie. Daarom geven wij de voorkeur aan de meer informele en tegelijk meer liturgische afsluiting in ECUSA. De vredegroet die men daar na de ordinatie uitwisselt komt al voor in de AT van Hippolytus¹⁶⁵⁵ en heeft dus zeer oude papieren. Het betreft een teken van *communio*, uitgewisseld tussen alle betrokkenen: bisschoppen, presbyters, diakenen en gemeente, dat fungeert als brug naar de eucharistieviering, waarin de nieuwe bisschop straks zal voorgaan. Toch is in dit verband de opmerking van P.F. Bradshaw ter zake, dat de *pax*, op deze plaats en op dit moment uitgewisseld, verschilt van de vredegroet die normalerwijze bij de eucharistie wordt uitgewisseld: primair bezegelt hij de nieuwe relatie tussen de ordinandus en de gemeente.¹⁶⁵⁶ Als zodanig vormt deze groet dan ook een vitaal onderdeel van de ordinatieliturgie. Helaas is ook dit liturgicum later geclericaliseerd, zodat de ‘leken’ ervan uitgesloten werden, met het gevolg dat de fundamentele ecclesiologische betekenis ervan verloren ging. Men kan zich er dan ook alleen maar over verheugen dat de *pax* in de meest nieuwe ordinalia weer in ere hersteld is. Toch wordt dat in de vier door ons geanalyseerde orden merkwaardigerwijs alleen maar zichtbaar in ECUSA. Daar volgt na de overhandiging van de symbolen de regieaanwijzing: ‘The presiding bishop presents to the people their new bishop. The clergy and people offer their acclamation and applause’.¹⁶⁵⁷ Na de verkiezing en de presentatie kan de gemeente nu voor de derde keer haar instemming betuigen met de benoeming van haar nieuwe bisschop. Nu op een informele en spontane manier, waarvoor het, na de lange en emotionele weg die is afgelegd, nu het geschikte moment is.¹⁶⁵⁸ Op de acclamatie volgt dan het uitwisselen van de vredegroet, ingezet door de nieuwe bisschop en beantwoord door het volk. Daarna wordt de nieuwe bisschop met de *accolade* ontvangen door zijn medebisschoppen, terwijl de gemeenteleden de *pax* uitwisselen. Tenslotte groet de bisschop de andere ambtsdragers, zijn familie en de gemeente. Een bijzonder moment: het hoogtepunt van de ordinatie en tegelijk de brug naar de nu volgende eucharistieviering.

2.3.9 DE INSTALLATIE

Intussen mag het ons niet ontgaan dat zich in sommige ordinatietradities op deze plek een ritueel voltrekt waarin op plastische wijze de aanvaarding van de jurisdictie tot uitdrukking komt: de installatie c.q. ‘intronisatie’. Hoewel dit onderdeel in slechts twee van de vier ordinalia voorkomt (CSI en ECUSA), willen we er toch vanwege het hoge symbolische gehalte niet aan voorbijgaan.

¹⁶⁵⁴ *Supra*, p. 325. Vgl. *The Office of Bishop*, 166.

¹⁶⁵⁵ Zie J.F. Puglisi, *The Process of Ordination*, I, 36v. (AT 4).

¹⁶⁵⁶ Zie P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, 34v.

¹⁶⁵⁷ *Supra*, p. 325. Vgl. *BCP-1979*, 522.

¹⁶⁵⁸ Aldus de toelichting in *Prayer Book Studies* 20, 27.

Als apart onderdeel van de ordinatie komt de installatie in feite alleen in CSI voor. In ECUSA vindt dit ritueel min of meer terloops plaats, terwijl het in ASB en CS in het geheel niet voorkomt.¹⁶⁵⁹ Alleen deze gegevens al wijzen erop dat Puglisi gelijk heeft met zijn opmerking dat de aanvaarding van de *jurisdictio/missio*, in de vroege kerk een essentieel onderdeel van het ordinatieproces, in de reformatie een zwak punt is.¹⁶⁶⁰ De middeleeuwse scheiding van *ordo* en *jurisdictio* blijkt in de anglicaanse c.q. reformatorische ordinatietraditie niet consequent te zijn opgeheven. Des te opmerkelijker is het dat dit wel gebeurt in het CSI-ordinale. Daarin is een orde voor de installatie van een bisschop opgenomen, die begint met de aanwijzing: ‘When a Bishop is consecrated in his own diocese, the installation may form part of the consecration service’.¹⁶⁶¹ Al wordt het niet verplicht gesteld, de suggestie is dat het wenselijk is de ordinatie te laten uitlopen op de installatie. Ook in dit opzicht geeft CSI er blijk van in haar ordinatietraditie te willen terugkeren naar de vroege kerk. De vorm van de installatie is eenvoudig: nadat de Moderator de nieuwe bisschop naar zijn *cathedra* (*chair*) heeft geleid, verklaart hij - met een aan de Orthodoxe traditie ontleende formulering¹⁶⁶² - dat de betreffende persoon nu bisschop is in de kerk van God, waarop de gemeente ‘Amen’ zegt. Vervolgens komen enkele vertegenwoordigers van de gemeente (‘Lay Officers’ of ‘Lay Representatives’) en drie presbyters naar voren. Ze herinneren de bisschop aan zijn belofte de verplichtingen zoals vastgelegd in de Constitutie van de kerk van Zuid-India na te komen. Na hem een exemplaar van deze Constitutie te hebben overhandigd beloven ze van hun kant hem te eren en te gehoorzamen, daarbij de bede uitsprekend dat ieder lid van de kerk aan deze plaats een trouw dienaar en getuige van Christus mag zijn. Dan zingt de gemeente een doxologie en aansluitend volgen de voorbeden en de viering van de eucharistie.

Wanneer we proberen te omschrijven wat de betekenis is van deze installatie, dan kunnen we ons het beste concentreren op de *cathedra*, oorspronkelijk een houten, later een stenen zetel die tegen de oostwand van het vroegchristelijke kerkgebouw stond en die gereserveerd was voor de bisschop. De *cathedra* is waarschijnlijk het oudste - en was in elk geval in de tijd vóór Constantijn het enige - kerkelijke *insigne*. Uit die periode dateren dan ook de eerste sporen ervan. Omdat we op onze zoektocht

---

¹⁶⁵⁹ De orde volgens ECUSA vermeldt slechts in een regieaanwijzing, dat de nieuwe bisschop na de begroeting naar de ‘episcopal chair’ kan worden geleid. In de Kerk van Engeland treedt een bisschop pas wettig in functie nadat hij in de *confirmation ceremony*, volgend op zijn ordinatie, zijn gehoorzaamheid aan de koning heeft uitgesproken. Pas daarna kan hij aanspraak maken op de bezittingen en de inkomsten die aan zijn zetel verbonden zijn en kan hij in de kathedraal van zijn bisdom geïnstalleerd worden. Vgl. P.A. Welsby, *How the Church of England Works*, London 1985, 47; zie ook C. Buchanan, *The Bishop in Liturgy* (Alcuin/Grow Liturgical Study), Nottingham 1988, 56. In de Kerk van Zweden worden bisschoppen in de kathedraal van de aartsbisschop geconsacreerd. Voor de installatie in hun bisdom geeft het dienstboek een ‘rite of reception’, geleid door de decaan van de betreffende diocesane kathedraal. Zie S.-E. Brodd, ‘Episcopacy in our Churches’, in *Together in Mission and Ministry*, London 1994², 65.

¹⁶⁶⁰ J.F. Puglisi, *The Process of Admission* III, 144.

¹⁶⁶¹ De *forma* voor de installatie is te vinden in *The Installation of a Bishop*, waar ze voorafgaat aan de forma voor de installatie van een (reeds geconsacreerde) bisschop bij zijn overgang naar een ander diocesis. Zie *The Church of South India. The Book of Common Worship. Supplement*, Madras 1967, 162-167. Men lette op het jaartal: vóór 1967 kende ook CSI geen installatie, zoals ook blijkt uit het *Ordinal*, de edities van 1958 en 1963, waarin dit onderdeel ontbreekt.

¹⁶⁶² Zie P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, New York 1990, 36

naar het profiel van een oecumenische bisschop vooral in die periode geïnteresseerd zijn, is het de moeite waard te vragen naar de betekenis en de functie van dit meubel.¹⁶⁶³

Over de oorsprong van de *cathedra* bestaat geen eenstemmigheid. R. Boon¹⁶⁶⁴ vermoedt dat er verband bestaat tussen de *cathedra* in de kerk en de *cathedra Moysis* in de synagoge, die diende als rustplaats voor de Torahrol tijdens de eredienst; E. Stommel in zijn grondige artikel 'Die bischöfliche Kathedra im christlichen Altertum',¹⁶⁶⁵ ziet een analogie tussen de bisschoppelijke *cathedra* als beeld van de troon van God en de troon van de hellenistisch-oriëntaalse god-koning; A. Raddatz stelt eenvoudig: 'Der auszeichnende Sitz war dem frühen Christentum aus seiner Umgebung, sei er als Herrscherthron, als Richterstuhl (Joh. 19:3) oder als *cathedra* des Lehrers vertraut'. Daarbij verwijst hij ook naar teksten als Jes. 6:1 (de troon van JHVH) en Mat. 23:2 (de Farizeeërs die op de *cathedra* van Mozes zitten).¹⁶⁶⁶ De verschillende opvattingen behoeven elkaar niet uit te sluiten.

Wat betreft de architectonische setting van de *cathedra*, in het algemeen geldt dat over de plaatsen van samenkomst en hun inrichting uit de periode van vóór de kerkvrede van 313 vrijwel niets met zekerheid te zeggen valt. Het door archeologen blootgelegde huis te Dura Europos aan de Eufraat (veelal gedateerd ongeveer 235- het sterfjaar van Hippolytus van Rome!) is tot nog toe het enige 'kerkgebouw' van vóór 300 waaruit iets omtrent de inrichting is af te lezen. Het betreft hier een tot kerkhuis omgebouwde privéwoning. Ook daar echter lijkt reeds een *cathedra* te hebben gestaan: men neemt namelijk aan dat het bescheiden platform van 1.44 x 1.08 meter dat tegen de oostelijke zijde van de 'kerkzaal' gevonden is, bestemd was voor de zetel van de bisschop.¹⁶⁶⁷ Over de situatie in de stad Rome - waarover we graag meer zouden willen weten vanwege de daar volgens de traditie te localiseren ordinatieliturgie van Hippolytus (en waarover de *Traditio Apostolica* zelf zwijgt) - valt nog veel minder te zeggen. Peeters¹⁶⁶⁸ schrijft dat men tot nu toe tevergeefs gezocht heeft naar overblijfselen van tot kerkhuis verbouwde privéwoningen, hoewel die ook in Rome zeker in gebruik geweest zullen zijn. Volgens P. Lampe¹⁶⁶⁹ komt men op dit punt niet verder dan hypothesen. Wel geeft hij drie voorbeelden van door archeologen blootgelegde wooncomplexen, die mogelijk al vóór Constantijn als huiskerk (*titulus*) hebben gefunctioneerd: de ruimten onder respectievelijk de SS. Giovanni e Paolo, de S. Martino ai Monti en

---

¹⁶⁶³ Zie over ontwikkeling van het vroegchristelijk kerkgebouw in de voor-constantijnse periode: W. Rordorf, 'Was wissen wir über die christlichen Gottesdiensträume der vorkonstantinischen Zeit?', ZNW 55 (1964), 110-128.; H. Kähler, *Die frühe Kirche. Kult und Kultraum* (Ullstein KunstBuch), Frankfurt/Berlin/Wien, 1982; Voor de periode tussen de vierde en de zesde eeuw en de plaats van de *cathedra* daarin, ook in relatie tot de *mensa* en de *ambo*, is van belang: C. Peeters, *De liturgische dispositie van het vroegchristelijk kerkgebouw*, Assen 1969, *passim* (samenvattend over de *cathedra*: 309-314).

¹⁶⁶⁴ Zie R. Boon, *De Joodse wortels van de christelijke eredienst*, Amsterdam 1970, 222.

¹⁶⁶⁵ Zie E. Stommel, 'Die bischöfliche Kathedra im christlichen Altertum' *Münchener Theologische Zeitschrift* 3 (1952), 17-32 (27).

¹⁶⁶⁶ Zie *TRE* 16 (1987), 196 ('Insignien').

¹⁶⁶⁷ Zie C. Peeters, *De liturgische dispositie van het vroegchristelijk kerkgebouw*, 20v en W. Rordorf, 'Was wissen wir über die christlichen Gottesdiensträume der vorkonstantinische Zeit?', ZNW 55 (1964), 110-128 (122).

¹⁶⁶⁸ C. Peeters, *a.w.* 20.

¹⁶⁶⁹ 'Erst fürs 3.Jh. hat die Archäologie Wohnhäuser ans Licht gefördert, in denen Räume *ausschliesslich* dem Gottesdienst vorbehalten waren. Räume, die dem alltäglichen Wohnbetrieb um sie herum entnommen waren. Das archäologische Musterbeispiel für solche Hauskirchen des 3.Jh. steht in Dura Europos. Für Rom lassen sich derartige gottesdienstliche Versammlungssäle in Wohnhäusern des 3.Jh. nur hypothetisch ermitteln'. P. Lampe, *Stadtrömische Christen in den beiden ersten Jahrhunderten. Untersuchungen zur Sozialgeschichte* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 18), Tübingen 1987, 307-310 (307).

de S. Clemente. Maar bouwkundige sporen van een eventuele *cathedra* werden daar niet aangetroffen.

Wat de schriftelijke bronnen betreft, de eerste sporen van de *cathedra* als symbool van het bisschopsambt komen we tegen in de Canones van Hippolytus (N-Egypte, ong. 340?) en in de Apostolische Constituties (Syrië, ong. 380?).¹⁶⁷⁰ Blijkbaar is het plaatsnemen op de *cathedra* reeds vroeg een vast onderdeel geworden van de bisschopswijding. Dat men de aanvankelijk mobiele en uiterst bescheiden houten zetel die daarvoor gebruikt werd later als een ‘troon’ ging zien, naar analogie van de wereldlijke statie van vorsten en keizerlijke ambtenaren, mag ons niet de ogen doen sluiten voor de symbolische betekenis van dit meubel in de vroegchristelijke kerk. Want juist van daaruit valt er te denken over een zinvol gebruik van de *cathedra*, ook in de reformatorische traditie. Kan de *cathedra* in algemene zin omschreven worden als ‘the symbol of the episcopal office in its totality’,¹⁶⁷¹ in concreto symboliseert zij op drieërlei wijze de plek die de bisschop inneemt: in de traditie, tussen de mensen, gericht op de toekomst.

Het eerstgenoemde aspect, zijn plek in de traditie, komt tot uiting in de *cathedra* als het symbool van het leerambt, dat vooral door Irenaeus sterk benadrukt wordt.¹⁶⁷² In zijn functie van leraar bewaakt de bisschop de trouw aan de prediking van het evangelie en het onderricht van de apostelen. In die zin staat (zit) hij in de ‘apostolische successie’: de vroege kerk verstond daaronder (nog) niet de ononderbroken keten van door episcopale handoplegging gewijde opvolgers der apostelen, maar de voortgang van de apostolische traditie, van de ene leraar-bisschop op de andere. Daarvan is de *cathedra* het symbool.¹⁶⁷³ Maar de bisschop op zijn *cathedra* verwijst ook naar Christus, de hemelse Leraar, die vanaf zijn *cathedra* in de hemel de kerk op aarde onderricht: ‘Christus, is het die leert. Hij heeft zijn *cathedra* in de hemel. Laten wij luisteren, vrez en handelen’ (Augustinus).¹⁶⁷⁴

Een tweede aspect van de vroegchristelijke *cathedra* valt af te lezen uit haar ruimtelijke situering. Al is uit de periode voor Constantijn geen *cathedra* bewaard gebleven, archeologisch onderzoek (Syrië en Noord-Afrika) heeft aangetoond dat de

---

¹⁶⁷⁰ Zie P.F. Bradshaw, *Ordination Rites of the Ancient Churches*, 56v, 111 (waar van de presbyter wordt gezegd, dat hij in alles gelijk is aan de bisschop, ‘except the seat and ordination’) en 114. (waar van de bisschop wordt gezegd dat hij na zijn ordinatie wordt geïnstalleerd ‘in the place reserved for him by the rest of the bishops, all giving him the kiss of peace’).

¹⁶⁷¹ Deze uitdrukking is ontleend aan een verwijzing door Puglisi naar het eerdergenoemde artikel van Stommel: ‘E. Stommel has shown that the *cathedra* was the symbol of the episcopal office in its totality: it was the seat of authentic preaching and of episcopal primacy at the liturgical assembly (i.e., the pastoral dimension of the episcopal office). Further, it represented the teaching authority of the bishop as the head of the local Church’. Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission* I, 112.

¹⁶⁷² Irenaeus, *Demonstratio Apostolicae Veritatis*, 2 (Sources Chretiennes 62), 31.

¹⁶⁷³ ‘Apostolic succession is not so much a matter of hands on heads as of arses on seats’, aldus G. Wainwright, in W. Vos/G. Wainwright (eds.), *Ordination Rites*, 150. Op formule gebracht: in de voor-Constantijnsse periode had de *successio* betrekking op de *traditio*, vanaf Eusebius viel de *successio* samen met *series episcoporum*. Vgl. J.F. Puglisi, *The Process of Admission* I, 17.

¹⁶⁷⁴ ‘Christus est, qui docet. Cathedram in coelo habet. (...) Schola ipsius in terra est et schola ipsius corpus ipsius est. Caput docet membra sua, lingua loquitur pedibus suis. Christus est, qui docet: audiamus, timeamus, faciamus’, Augustinus, *Sermo de disciplina christiana* 14, 15 (CCL 46, 223).

bisschop in de aanvankelijk zeer kleine kerkuizen niet hoog op een 'troon' zat, maar dicht bij zijn medeambtsdragers en de gemeente. In de *Didascalia Apostolorum* (midden derde eeuw?), het oudste document dat ons enigszins informeert over de liturgische dispositie van het vroegchristelijke kerkgebouw, wordt over de zetel van de bisschop gesproken in nauwe samenhang met die van de presbyters: zij staat tegen de oostelijke wand, in het midden, met links en rechts een muurbank, bestemd voor de presbyters,¹⁶⁷⁵ ook wel *syn-hedrion genoemd*: 'mede-zetel'. Vóór de *cathedra* bevindt zich de *mensa* (tafel), aanvankelijk vrij in de ruimte, later omheind door *cancelli* (een bescheiden hekwerk ter afbakening van 'het heilige'), met daar omheen - staande - de gemeente. Hoezeer het woord *cathedra* ook associaties pleegt op te roepen met autoritair gezag,¹⁶⁷⁶ uit de liturgische dispositie van het vroegchristelijk kerkgebouw blijkt dat de bisschop nooit functioneert zonder zijn adviseurs, de raad van presbyters. De ruimtelijk situering van de *cathedra* is dan ook eerder te beschouwen als uitbeelding van de persoonlijke, collegiale en communale wijze waarop een bisschop zijn gezag uitoefent,¹⁶⁷⁷ dan als teken van wat men ten onrechte 'monarchisch episcopaat' is gaan noemen.¹⁶⁷⁸ Een bisschop heeft zeker persoonlijk gezag, maar hij zal zich graag laten gezeggen door zijn medeambtsdragers en door de gemeente.

Het derde en misschien wel belangrijkste aspect van de *cathedra* is het eschatologische. Daarvoor wordt veelal verwezen naar de Openbaring van Johannes en de brieven van Ignatius van Antiochië.¹⁶⁷⁹ Het komt tot uiting in de liturgische symboliek die vooral in de oosterse orthodoxie met de figuur van de bisschop verbonden is

---

¹⁶⁷⁵ Zie C. Peeters, *De liturgische dispositie van het vroegchristelijk kerkgebouw*, 42, met verwijzing naar *Didascalia Apostolorum* II 57, 3 en 4. (de tekst daarvan in Peeters, *a.w.*, 329). Deze opstelling werd in de jaren vijftig van de twintigste eeuw graag als het model gezien voor de inrichting van een klassieke hervormde of gereformeerde kerk, met midden tegen de achterwand een preekstoel en links en rechts de banken voor de ouderlingen. Daar zat de gedachte achter dat in een protestantse kerk de preekstoel centraal behoort te staan - en niet de avondmaaltafel, zoals de liturgische beweging (G. van der Leeuw) beweerde. Zie A.G. Luiks, *Cathedra en Mensa. De plaats van preekstoel en avondmaaltafel in het oudchristelijk kerkgebouw volgens de opgravingen in Noord-Afrika*, Franeker, 1955. Men beriep zich voor deze opvatting op de mening van F. van der Meer, *Christus' oudste gewaad*, Utrecht/Brussel, 1949, 106v. Ten onrechte overigens: de *cathedra* is, aldus C. Peeters, *a.w.*, 2, zeker ook 'de plaats der prediking', maar in de eerste plaats is ze het 'gezagsmoment' bij uitstek'. Ook gaat het niet aan een typisch protestantse (en inmiddels gedateerde) discussie te projecteren op de lang niet altijd duidelijke vroegchristelijke (= voor-constantijnse) kerkinrichting. Zie daarover C. Peeters, *a.w.*, 19-27 (de periode voor Constantijn) en 12 (over A.G. Luiks).

¹⁶⁷⁶ Van Dale's *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (elfde uitgave 1984, 490) omschrijft de uitdrukking *ex cathedra* als 'uit de hoogte, op een toon die geen tegenspraak duldt', maar daarbij gaat men uit van de post-tridentijnse interpretatie ervan, met name in haar beperkte samenhang met het pauselijk leergezag: de vroegchristelijke gemeente associeerde de formule *ex cathedra* met een 'betrouwbaar woord, gesproken met apostolisch gezag'.

¹⁶⁷⁷ Hierbij denken we aan de *communio*-ecclesiologie, zoals recentelijk door *Faith and Order* ontwikkeld in *The Nature and the Purpose of the Church. A stage on the way to a common statement* (Faith and Order Paper 181), Geneva 1998, 45-52 ('Oversight: Communal, Personal and Collegial')

¹⁶⁷⁸ 'De vroegchristelijke gegevens laten geen ruimte voor een monarchisch episcopaat. Integendeel, de grote nadruk op de eenheid van bisschop en presbyters impliceert, dat het presbyterium - waarvan de bisschop deel uitmaakt en welks hoofd hij is - het onmisbare college van raadgevers vormt, zonder welk de bisschop zijn functie nimmer kan uitoefenen', aldus R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*, Nijkerk 1965, 73.

¹⁶⁷⁹ Zie J.D. Zizioulas, *Being as Communion*, 177v, maar ook reeds R. Boon, *Apostolisch ambt en reformatie*, Nijkerk 1965, 75 en 130.

geraakt. De bisschop representeert daar niet alleen Christus, de Leraar, maar ook - en volgens Ignatius van Antiochië zelfs in de eerste plaats ¹⁶⁸⁰ - God de Vader. Als *pater familias* gaat hij de gemeente voor in de viering van de liturgie, die een exacte afspiegeling vormt van de hemelse liturgie, zoals beschreven in Openbaring 4 en 5: aan de troon van God in de hemel beantwoordt op aarde de *cathedra* van de bisschop, de vierentwintig oudsten op hun zetels corresponderen met de presbyters op het *syn-hedron* en het altaar waarop het Lam staat als geslacht, correspondeert met de eucharistische tafel in de kerk.¹⁶⁸¹ Deze visie op de gemeente als *eikoon* van de eschatologische *ecclesia* heeft zowel theologisch als iconografisch sterk doorgewerkt in de orthodoxe spiritualiteit. In het westen is het denken van *Faith and Order* erdoor beïnvloed, met name via de geschriften van de Grieks-orthodoxe bisschop J.D. Zizioulas.¹⁶⁸² Men hoeft diens visionaire ecclesiologie nog niet kritiekloos te omarmen, om toch te erkennen dat de eschatologische oriëntatie ervan een verfrissende bijdrage heeft geleverd aan het oecumenisch debat over de ecclesiologie, de apostolische successie en het bisschopsambt.¹⁶⁸³

Het oecumenisch belang van deze visie ligt vooral in het feit dat de discussie over de apostolische successie 180 graden gedraaid wordt: volgens Zizioulas is apostoliciteit geen historische, maar een eschatologische categorie. Daarvoor beroept hij zich op de Apocalyps en Ignatius van Antiochië: de apostelen vormen niet zozeer de schakels tussen Christus en de kerk in een lang historisch proces, veeleer hebben ze een eschatologische functie: 'Here (bij Ignatius van Antiochië, J.K.) the image is very much like the one we find in the Apocalyps (...): the apostles are a united college and they surround Christ in His Kingdom. For this reason it is the *college of presbyters surrounding the bishop* (cursivering J.K.), who sits 'in the place of God' or is 'the image of Christ', that Ignatius sees the image of the apostles. Continuity here is not guaranteed and expressed by way of succession from generation to generation and from individual to individual, but in and through the convocation of the Church 'in one place', i.e. through the *eucharistic structure*. It is a *continuity of communities and Churches* that constitutes and ex-

¹⁶⁸⁰ Zie Ignatius van Antiochië, *Ad Trall.* 3:1; *Ad Magn.* 3:1-2.

¹⁶⁸¹ De vraag, of de in Openbaring 4 en 5 beschreven hemelse eredienst een projectie is van 'de' vroeg-christelijke liturgie (zo die ooit heeft bestaan) of veeleer van de joodse tempeldienst in Jeruzalem, laten we hier rusten. Het laatstgenoemde lijkt het meest aanemelijk. Zie A.G. Soeting, *Auditieve aspecten van het boek Openbaring van Johannes*, Zoetermeer 2001, 209-224. Waar het ons om gaat is de vooral in de Orthodoxie geliefde voorstelling van de eredienst van de kerk als 'Abbild' van haar eschatologische 'Urbild'. Vgl. Soeting, *ibidem*, 220.

¹⁶⁸² Zie de bijdrage van Zizioulas aan de *Faith and Order*-consultatie over *episkopè*: 'Episkopè and Episkopos in the Early Church. A Brief Survey of the Evidence', in: *Episkopè and episcopate in ecumenical perspective* (Faith and Order Paper 102), Geneva 1980, 30-42; Vgl. ook *infra* p. 463v., (excurs over een trinitarisch gestructureerde ecclesiologie).

¹⁶⁸³ Terecht schrijft L. Laeyendecker dat de metafoor van 'God op de hemelse troon, omgeven door de 24 presbyters' gemakkelijk misbruikt kon worden als metafysische legitimatie van de kerkelijke hiërarchie. De bisschop vormt dan de spits van de aardse hiërarchie, die beschouwd wordt als afbeelding van de hemelse. Zie L. Laeyendecker, *Het laatste monopolie van de R.K. Kerk. Veranderde verhoudingen tussen priesters en leken*, Gorinchem, 2000², 22-28 ('De wording van de kerkelijke monopolies'). Even terecht echter onderstreept W. Aalders de onopgeefbare betekenis van de geschriften van Ignatius van Antiochië en Irenaeus van Lyon voor de reformatorische ecclesiologie, inclusief haar ambtsleer. Zie W. Aalders, *De KERK het hart van de wereldgeschiedenis*, Leiden 1995, hoofdstuk II.

presses apostolic succession in this approach'.¹⁶⁸⁴ In deze context valt op de *cathedra* dus het licht van het eschaton.

Hoewel het ons in bovenstaande overwegingen niet allereerst ging om het gebruik van de *cathedra*, maar om haar symboliek, zouden wij er toch voor willen pleiten dat protestanten in hun denken over het bisschopsambt ook een (bescheiden)¹⁶⁸⁵ plaats inruimen voor de *cathedra*, al lijkt het wijs het gebruik ervan te beperken tot enkele belangrijke momenten, zoals ordinaties. Verder kan dit oudste kerkelijke *insigne* maar beter leeg blijven. Niet uit *gêne* of anti-autoritaire overwegingen, maar om aan te geven dat de *cathedra* in feite bezet is - door de Heilige Geest, van wie Jezus zei: 'Die zal u alles leren en u te binnen brengen wat Ik u gezegd heb' (Johannes 14:26). Het is dan ook meer dan een anecdote wanneer van bisschop Petrus van Alexandrië verteld wordt dat hij altijd onder aan de voet van zijn bisschopszetel ging zitten, 'omdat, naar hij zeide, de Geest zelve daarop zat'.¹⁶⁸⁶ Er is mee gezegd dat in de kerk 'het midden' als centrum van de macht altijd leeg moet blijven: dat blijft voorbehouden aan het levende Woord.' De lege plaats van de macht, als structuurprincipe, van kerk en theologie, wil uiteindelijk zeggen: *veni creator spiritus!*¹⁶⁸⁷

2.3.10 DE DIENST VAN DE TAFEL

De nu volgende eucharistieviering vormt de bekroning van het ordinatieproces: de nieuwe bisschop treedt onmiddellijk na zijn ordinatie (en installatie) in functie door zijn gemeente voor te gaan in viering van de Maaltijd des Heren. Puglisi heeft laten zien dat dit theologisch en ecclesiologisch van fundamenteel belang is. Want zo wordt zichtbaar dat de *koinonia/communio* tussen de gemeente en haar nieuwe bis-

---

¹⁶⁸⁴ J.D. Zizioulas, *Being as Communion*, 176v.; zie voor de betekenis van deze opvatting voor het gesprek over het bisschopsambt: J.H. Erickson, 'Episkopè and Episcopacy: Orthodox Perspectives', in *Episkopè and Episcopacy and the Quest for Visible Unity. Two Consultations* (Faith and Order Paper 183), Geneva, 1999, 80-92.

¹⁶⁸⁵ De *cathedra* was aanvankelijk immers een houten stoel, bescheiden van afmetingen en gemakkelijk verplaatsbaar. Zie C. Peeters, *De liturgische dispositie van het vroegchristelijk kerkgebouw*, 26.

¹⁶⁸⁶ Aldus H. van der Linde, *Rome en de Una Sancta*, Nijkerk, 1947, 300.

¹⁶⁸⁷ Th. Witvliet, *Gebroken Traditie. Christelijke religie in het spanningsveld van pluraliteit en identiteit*, Baarn 1999, 272. De notie van 'het lege midden' is afkomstig uit de politieke filosofie van de Franse filosoof Claude Lefort, in wiens denken het verzet tegen het totalitarisme en de vraag naar democratie centraal staan. Via de Straatsburgse theoloog J.-F. Collange, die sterk door Lefort is beïnvloed, is de denkfiguur van 'het lege midden' overgenomen in het (mede door Collange geredigeerde) document 'Das christliche Zeugnis von der Freiheit', dat in opdracht van de Leuenbergse Kerkgemeenschap werd geschreven. Zie W. Hüffmeier und C.-R. Müller, *Wachsende Gemeinschaft in Zeugnis und Dienst. Texte der 4. Vollversammlung der Leuenberger Kirchengemeinschaft in Wien, 3. bis 10. Mai 1994*, Frankfurt a/M 1995, 89-126. Eén van de kernnoties van het document is dat in een vrije samenleving het centrum van de macht onbezet dient te blijven. De kerken hebben tot taak ter wille van de vrijheid 'het lege midden' te bewaken. Maar ze zijn slechts geloofwaardig wanneer ze dat ook in eigen kring doen. Witvliet denkt daarbij in eerste instantie aan de structuur van het kerkelijk ambt: 'de gedachte van de apostolische successie mag nooit betekenen dat degene die toetreedt tot de *successio apostolorum* de plaats van Christus inneemt of overneemt. Het gaat hier om een tijdelijke, voorlopige, menselijke (vaak al te menselijke) representatie van wat in feite onbezikbaar en onvoorstelbaar is. Juist hier is het eschatologisch voorbehoud essentieel. (...) Geen enkel individu of geen enkele groep (het episcopaat inbegrepen) kan consubstantieel worden aan de macht (*exousia*) van de opgestane Heer', Witvliet, *a.w.*, 269.

schop, zoals die werd bezegeld in de ordinatie, haar grond vindt in de *koinonia/communio* van de gemeente met de drieënige God:

The celebration of the Eucharist holds a place of prime importance in ordination, for it is in this act that we find the deepest realization of the true *koinonia* between the triune God and the Trinitarian Church.¹⁶⁸⁸

Ecclesiologisch gezien getuigt het feit dat de nieuwe bisschop onmiddellijk na zijn ordinatie voorgaat in de Tafeldienst van een terugkeer naar de vroegchristelijke praxis, zoals we die tegenkomen in de *Apostolische Traditie* van Hippolytus.¹⁶⁸⁹ De evenwichtige samenhang tussen *electio*, *ordinatio* en *jurisdictio (missio)* die daarin tot uitdrukking komt ging helaas al spoedig door allerlei oorzaken verloren, maar wordt in onze dagen weer opnieuw ontdekt.¹⁶⁹⁰ Alom breekt het inzicht door dat het ordinatieproces pas voltooid is, wanneer de ordinandus daadwerkelijk in functie treedt. Des te opvallender is het dat van de vier door ons geanalyseerde ordinalia in feite alleen ECUSA uitdrukkelijk bepaalt dat de nieuwe bisschop als *chief celebrant* voorgaat in de eucharistie, 'joined by other bishops and presbyters'.¹⁶⁹¹ In CSI wordt in het midden gelaten wie de voorganger is, terwijl in ASB en CS de aartsbisschop de dienst van de Tafel leidt: in beide gevallen treedt de nieuwe lokale bisschop op dit cruciale moment niet daadwerkelijk in functie.¹⁶⁹² Daarmee blijft zijn ordinatie als het ware in de lucht hangen. Hoewel het te ver gaat hier met Puglisi te spreken van 'absolute ordinatie',¹⁶⁹³ is het onmiskenbaar dat op deze wijze het ordi-

¹⁶⁸⁸ J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, II, 195.

¹⁶⁸⁹ Zie *Traditio Apostolica*, 4 (ed. W. Geerlings (Fontes Christiani 1), 221v. Vgl. Puglisi I, 37 en het daar vermelde artikel van W.C. van Unnik, 'Dominus vobiscum. The Background of a Liturgical Formula', in A.J.B. Higgins (ed.), *New Testament Essays. Studies in Memory of Thomas Walter Manson (1893-1958)*, Manchester, 1959, 270-305.

¹⁶⁹⁰ Zie b.v. J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, I, 200-212; II, 193-197 en III, 225-264. De these van Puglisi is dat de vroegchristelijke balans tussen de *electio*, de *ordinatio* en de *jurisdictio/missio* in de middeleeuwen vanwege allerlei oorzaken (de clericalisering en sacramentalisering van het priesterschap, de scheiding van *potestas ordinis* en *potestas iurisdictionis*, het accent op de *traditio* ten koste van de *communio*, etc) verstoord is, om eerst door de reformatie en later door Vaticanum II ten dele te worden hersteld. Maar nog steeds leven beide tradities van elkaars eenzijdigheden. Zo is in het Romeinse ordinatieproces ook nu nog de verkiezing door het volk (*electio*) een zwak punt (zie Puglisi III, 228) terwijl in de reformatorische orden de ordinandus vrijwel nooit onmiddellijk na zijn ordinatie zijn taak (*jurisdictio* of *missio*) als voorganger in de liturgie op zich neemt (zie Puglisi II, 65 en 195). Pas in de nieuwere orden zien we dat het evenwicht tussen de drie elementen hersteld is (zie Puglisi III, 263, met als voorbeelden het Romeinse pontificale, editie 1990, en ECUSA-1979).

¹⁶⁹¹ *Supra*, p. 327. Cf. J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, III, 160: 'This (ECUSA, J.K.) is the only ritual of ordination that clearly specifies that the newly ordained minister presides. The ecclesiological importance of this fact should not be underestimated for this ritual'.

¹⁶⁹² Voor ASB zie: J.F. Puglisi, *The Process of Admission* III, 145; voor CS zie: *The Office of Bishop*, 166; Volgens J.F. Puglisi is het feit dat in de lutherse traditie de ordinandus als regel niet onmiddellijk na zijn ordinatie zijn liturgische functie aanvaardt, een weerspiegeling van de gangbare laat-middeleeuwse praxis, volgens welke de nieuwe bisschop niet voorgaat in de eucharistieviering die op zijn ordinatie volgt. Zie J.F. Puglisi, II, 65.

¹⁶⁹³ In de eindconclusies van deel 3 van zijn studie schrijft Puglisi dat de reformatorische kerken, hoewel ze de middeleeuwse praxis van de absolute ordinatie verwierpen, toch in hun ordinatiepraktijk tekort doen aan het element van de ambtsaanvaarding (*jurisdictio*): 'We have not found a single liturgy in which the ordinand exercises immediately his ministry of presiding at the worship service that follows his ordination', J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, III, 249. Het lijkt ons niet terecht hier van 'absolute ordinatie' te spreken, omdat andere elementen van de ordinatieliturgie, zoals de presentatie, de onderwijzing, de ondervraging en het gebed van de gemeente, wel degelijk wijzen op het sluiten van een verbond tussen de

natieproces, waarin de gemeente en de ordinandus zijn betrokken, in feite niet wordt voltooid. Dat in ECUSA de ordinatie wel uitloopt op de viering van de eucharistie, geleid door de nieuwe bisschop, is dus veelzeggend: het getuigt van een theologisch en ecclesiologisch evenwichtig ordinatieproces, dat door Puglisi als volgt is omschreven:

The ecclesial process is clear: the ordinand has received his vocation from God, mediated through the local Church; the Spirit is active in the election in which the whole Church participates (clergy and faithful, the other Churches, and their leaders). There is a clear relationship between the responsibilities of the bishop towards his people and his responsibilities towards the Church: he is elected by his Church, examined in its presence, he professes his faith, he is received by the episcopal collegues and installed by it on the cathedra, and lastly, he presides at the most meaningful celebration, that of the Holy eucharist.¹⁶⁹⁴

---

ambtsdrager en deze concrete gemeente. De genoemde praktijk vindt eerder haar oorsprong, zoals Puglisi elders ook zelf zegt (zie J.F. Puglisi, III, 264), in een verschil in waardering van avondmaal/eucharistie.

¹⁶⁹⁴ J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, III, 160.

3. SAMENVATTING

In dit analytisch deel van onze studie zochten we naar een profilering van het bisschopsambt die bruikbaar zou kunnen zijn voor de zich verenigende SoW-kerken. We gingen daarbij te werk volgens de regel *lex orandi, lex credendi* en onderzochten vier liturgieën voor een bisschopswijding: die van de Church of South India, die van de Church of England, die van de Episcopal Church in de USA en die van de Church of Sweden. De *ordo* van de Kerk van Zuid-India fungeerde daarbij als ijkpunt vanwege haar oriëntatie op de vroegchristelijke ordinatietraditie, waarin we in deel Twee hadden ons vertrekpunt hadden genomen. In de nu volgende paragraaf vatten we de resultaten van onze analyse samen door eerst iets te zeggen over de setting van de ordinatie, vervolgens over de structuur van de ordinatie en tenslotte over de theologie van de ordinatie.

3.1 DE SETTING VAN DE ORDINATIE

De orden voor de bisschopswijding van CSI, CE, ECUSA en CS zijn alle ingebouwd in de zondagse dienst van Schrift en Tafel. De toewijding van mensen tot de dienst van *episkopè* vindt plaats nadat de gemeente zich samen met haar ambtsdragers onder het gezag van de Schrift heeft gesteld en voordat ze - eveneens samen met haar ambtsdragers - in de tafeldienst de *koinonia* viert met de dieënige God. Deze *setting* van de ordinatie, tussen de Schrift en de Tafel in, is van fundamentele betekenis voor het verstaan van het bisschopsambt: het staat onder de kritische norm van de Schrift en vindt zijn ecclesiologische bedding in de gemeenschap van het avondmaal.

3.2 DE STRUCTUUR VAN DE ORDINATIE

Een tweede punt betreft de structuur van de liturgische viering waarin de ordinatie plaatsvindt. Het is van belang niet alleen de 'eigenlijke' ordinatie te bezien (het moment van de handoplegging), maar het hele ordinatieproces. Het gaat bij een ordinatie immers niet om één (sacramenteel) moment, maar om een liturgisch, kerkelijk en juridisch proces (H. Dombois), waarin de gemeente en de ordinandus, de plaatselijke en de universele kerk, ieder in hun eigen rol, samen een weg gaan, van *electio* via *ordinatio* naar *jurisdictio* (H.-M. Legrand, J.F. Puglisi). Afgezien van allerlei nuances is de weg die wordt afgelegd in de door ons geanalyseerde orden steeds dezelfde. Dat hebben we zichtbaar gemaakt in het volgende, al eerder (op p. 328) afgedrukte overzicht.

- I. VOORBEREIDING (ALLE ORDEN)
  - Intocht (alle orden, minus CSI)
  - Hymne of psalm (alle orden)
  - Doxologie (ECUSA, CS)
  - 'Collect of purity' (CSI, ECUSA)

Gloria (CSI)
Schuldbelijdenis/genadeverkondiging (CSI en CS)

- II. PRESENTATIE (CSI, ECUSA, CS)
Voorlezing benoemingsbrief (CSI, ECUSA, CS)
Declaration of assent (ECUSA)
Waardigverklaring
(Litanie: ECUSA)
Collectagebed (ECUSA)
- III. DE DIENST VAN DE SCHRIFT (ALLE ORDEN)
Collectagebed (CSI)
Lezingen (OT, Brieven, Evangelie)
Prediking
(Credo: CSI, ASB)
(Presentatie: ASB)
Declaration of Assent (ASB)
- IV. EXAMINATIO
(1) Opdracht/taakomschrijving (alle orden)
(2) Ondervraging (alle orden)
(3) Collectagebed/zegenbede (CSI, ASB, CS)
(Credo: ECUSA, CS)
- V. GEBEDEN
(1) Stil gebed (CSI, ASB, ECUSA)
(2) Litanie (ASB, ECUSA)
(3) Veni creator spiritus (CSI, ASB, ECUSA)
(Gebed voor de kerk, CS)
- VI. ORDINATIEGEBED MET HANDOPLEGGING (ALLE ORDEN)
(Veni sancte spiritus, CS)
- VII. OVERHANDIGING VAN SYMBOLEN (ALLE ORDEN)
- VIII. VERWELKOMING / VREDEGROET (ECUSA)
- IX. INSTALLATIE (CSI, ECUSA)
- X. DIENST VAN DE TAFEL (ALLE ORDEN)

(wegzending)
ZEGEN

In alle orden worden bisschoppen geordineerd/geconsecreeed op zondag. Na de intocht en de voorbereiding (1) wordt de (meestal) door de gemeente gekozen kandidaat gepresenteerd (2), waarna de dienst van de Schrift volgt (3).

De plaats van de geloofsbelijdenis verschilt: in CSI en ASB klinkt het Nicenum na de preek, als credo van de gemeente, in ECUSA en CS wordt het na de examinatio inge-

zet door de ordinandus en overgenomen door de gemeente. De examinatio (4) bestaat uit een inleiding, de taakomschrijving, de ondervraging en een afsluitend gebed. Wat de bisschoppelijke taken (4.2) betreft, daarbij valt vooral te denken het voorgaan in de liturgie, zijn leraarschap, zijn rol als schakel in de wereldkerk, zijn missionaire en culturele verantwoordelijkheid en tenslotte zijn pastorale en disciplinaire taken. De vragen (4.3) gelden zijn roeping, zijn geloof en geestelijk leven, zijn taken en zijn levenswandel. In het collectagebed (4.4) tenslotte wordt gevraagd of God het werk dat hij met deze mens begonnen is, wil voortzetten en voltooien. De voorwaarden om tot de 'verbondssluiting' te kunnen overgaan zijn nu uitgesproken en beaamd. Nu is het zaak om als lokale gemeente, in verbondenheid met de kerk van alle tijden en plaatsen (de *communio sanctorum*) te wachten op de Geest (5), want zonder diens handelende aanwezigheid is alles wat nu toe gebeurde en straks nog gebeuren zal ijdel mensenwerk. Daarom bidt nu de gemeente in stilte (5.1), aanbidt zij de drie-enige God met 'de heiligen ons voorgegaan' (5.2) en zingt ze het *veni creator Spiritus* (5.3).

Vervolgens bidt de ordinator (vrijwel steeds een bisschop, maar gedragen door heel de gemeente) het ordinatiegebed (6), opgebouwd uit drie elementen: een dankzegging, waarin (behalve in CS) oudtestamentische motieven (zoals de verkiezing van het volk Gods en het drievoudig ambt van priester, koning en profeet) een rol spelen, maar vooral christologische (Christus, de gehoorzamen dienstknecht, de herder, de apostel en hogepriester van het geloof) en - althans in de *Anglican family* - pneumatologische (de Geest, die het werk van Christus voortzet en in veelkleurige verscheidenheid mensen roept tot opbouw van zijn lichaam); vervolgens een epiclesse met handoplegging, 'een verhevigde vorm van voorbede' (A.A. van Ruler) met een sterk symbolisch karakter, waaraan alleen de aanwezige bisschoppen deelnemen (behalve in CSI: daar participeren ook presbyters in de handoplegging); afsluitend volgt een gebed om de *charismata* die voor de uitoefening van het ambt van *episkopè* nodig zijn: dienstbaarheid, wijsheid, trouw, pastoraal inzicht, volharding.

Nadat hem in alle orden (helaas alleen op dit moment) de symbolen van zijn ambt zijn overhandigd (7): een ring, een staf en (alleen in CS) een mijter, wordt de nieuwe bisschop overal (behalve in CS) met applaus, een lied of een kus begroet door de gemeente en door zijn medebisschoppen (8): deze uitwisseling van onderlinge *sjalom* is een essentieel moment in het geheel van de dienst. In CSI (althans: wanneer de ordinatie plaats vindt in het eigen diocees) en ECUSA (waar dat altijd het geval is) volgt dan de 'intronisatie', het moment waarop de bisschop plaats neemt op de *cathedra* (9), waarmee hij op symbolische wijze te kennen geeft, zich in de uitoefening van zijn ambt te zullen voegen naar het gezag van de apostolische traditie: het geloof, het leven en als het moet: het lijden van de apostelen en de gemeentes die zij dienden.

Het ordinatieproces loopt in alle orden uit op de viering van de maaltijd des Heren (10), maar alleen in ECUSA gaat de nieuwe daarin voor: zijn eerste daad van *episkopè* is: de gemeente voorgaan in het drinken uit de bron van de *koinonia*, die de kerk, zowel in haar plaatselijke als universele gestalte, inspireert en bemoedigt om haar

apostolaire en missionaire roeping in de wereld te kunnen volbrengen - totdat de 'Herder en *Episkopos*' der zielen'(1 Petrus 2:25) in glorie zal verschijnen.

3.3 DE THEOLOGIE VAN DE ORDINATIE

Omdat het, gezien de ontsporingen in zowel de katholieke als de protestantse traditie hier nauw luistert willen we na deze globale karakterisering nu onze aandacht richten op de drie kernmomenten van het ordinatieproces, de *electio*, de *ordinatio* en de *jurisdictio/missio*, om vervolgens te vragen, in welke van de vier door ons onderzochte orden het evenwicht tussen deze drie momenten, dat kenmerkend was voor het vroegchristelijk ordinatieritueel, maar later verloren ging,¹⁶⁹⁵ het meest benaderd wordt. In feite stellen we daarmee ook de ecclesiologische vraag, in welke orde het vroegchristelijk kerkmodel het meest benaderd wordt, immers het ordinatieritueel zegt veel, zo niet alles over de structuur van de kerk waarin de ordinatie plaatsvindt.¹⁶⁹⁶ En daarachter ligt tenslotte de theologische vraag, welke orde de meest evenwichtige balans vertoont tussen christologie, pneumatologie en ecclesiologie. Want alleen in het kader van een volwaardige trinitarisch gestructureerde ecclesiologie komen - zoals we al eerder zagen¹⁶⁹⁷ - alle elementaire aspecten van de ordinatie en daarmee van het (bisschops)ambt tot hun recht. Het is duidelijk dat we met deze werkwijze in het spoor gaan van Puglisi, met dit verschil dat wij niet slechts de kernmomenten van het ordinatieproces (de *electio*, *ordinatio* en *jurisdictio*) in onze overwegingen zullen betrekken (zoals hij deed), maar het geheel van de liturgie waarin de ordinatie plaatsvindt.

HET ORDINALE VAN THE CHURCH OF SOUTH INDIA (CSI)

Wat de CSI betreft, de *electio* van een bisschop geschiedt in samenwerking tussen diocesane raad, leken en synode¹⁶⁹⁸, de presentatie geschiedt door de presbyters van het diocees en wordt beaamd door het volk. Het communale aspect krijgt dus optimale aandacht. De lezingen onderstrepen het pastorale (Ezechiël 34) en missionaire (Johannes 20) aspect van kerk en ambt, evenals de gelijkwaardigheid van presbyters en bisschoppen (Handelingen 20). De taakomschrijving en de vragen betreffen vooral de missionaire, pastorale, en liturgische taken van de bisschop, maar ook zijn geloof en leefwijze. De *ordinatio* getuigt van een ecclesiologie die gebouwd is op Efeziërs 4: de verheerlijkte Christus schakelt door zijn Geest mensen in voor de opbouw van zijn lichaam en schenkt hen daartoe ook de gaven; in het slot van het gebed klinken eschatologische noties door als de volharding tot het einde en het uitzicht op de vreugde van het Koninkrijk. De handoplegging, verricht door bisschoppen en presbyters, draagt een epicletisch karakter- voor het eerst sinds eeuwen wordt daar-

¹⁶⁹⁵ *Supra*, p. 337-339, de excurs over de structuur van het ordinatieproces. Vgl. J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, I, 200-202: de beschrijving van respectievelijk het vroegchristelijke en het middeleeuwse kerkmodel. Het eerste is voluit trinitarisch, het tweede eenzijdig christologisch; het eerste staat open voor de 'verticale' werking van de Geest hier en nu en de missionair-eschatologische roeping van de kerk, het tweede wordt gekenmerkt door een 'horizontale', historiserende aandacht voor de apostolische successie en een ontologisch-sacramentalistische ambtsopvatting.

¹⁶⁹⁶ Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission to Ordained Ministry*, I, 2v. ('Introduction'), met verwijzing naar het werk van H. Dombois en H.-M. Legrand.

¹⁶⁹⁷ *Supra*, p. 436, (conclusie 3 van onze bespreking van de verschillende ordinatiegebeden).

¹⁶⁹⁸ Zie *supra*, p. 338, in het bijzonder noot 1228.

mee in de westerse ordinatietraditie weer beleden dat de Geest de eigenlijke ordinator is. Het *jurisdictie*-aspect blijft enigszins vaag: de edities 1958/1963 van het ordinale kennen geen installatie. Pas in het *Supplement* bij het *Book of Common Worship* uit 1967 staan onder het hoofd 'The Installation of a Bishop' twee *formae* afgedrukt: een korte, bedoeld als onderdeel van de dienst, waarin de consecratie plaatsvindt¹⁶⁹⁹ en een orde, bedoeld voor de installatie van een (al eerder geconsacreerde) bisschop in een nieuw bisdom¹⁷⁰⁰. Het is niet duidelijk wie de voorganger is bij de eucharistieviering tijdens de consecratiedienst.

Conclusie: het ordinatieproces van CSI getuigt van een ecclesiologie waarin 'alles en iedereen op zijn plaats staat' en de verhoudingen tussen ambtsdragers en gemeenteleden, tussen presbyters en bisschoppen en tussen lokale en universele kerk in balans zijn. De reden daarvan is dat er in deze ecclesiologie een uitgebalanceerd evenwicht bestaat tussen christologie en pneumatologie. De Geest zet het werk van Christus voort door zich uit alle volken een kerk te vergaderen en mensen in te schakelen bij de opbouw van het komende Rijk van God. Een bisschop neemt daarin een organische plaats in. Zijn ambt staat in de context van het priesterschap der gedoopten (1 Petrus 2) en het is samen met de andere ambten dienstbaar aan de eenheid en de opbouw van het lichaam van Christus (Efeziërs 4) - en uiteindelijk aan de missionaire roeping van de gemeente.¹⁷⁰¹

HET ORDINALE VAN THE CHURCH OF ENGLAND (ASB)

Al is ASB in sterke mate afhankelijk van CSI, er zijn vanwege de geheel andere culturele en politieke context ook grote verschillen. Zo is er van *electio* door het volk in feite geen sprake,¹⁷⁰² terwijl de presentatie door twee bisschoppen geschiedt en niet door vertegenwoordigers van de plaatselijke kerk (die trouwens verder nergens in beeld komt). De lezingen onderstrepen de overdracht en de voortgang van de traditie (Numeri 27), evenals de kwetsbaarheid en de dienstvaardigheid (2 Corintiërs 4) en de herderlijke verantwoordelijkheid van de ambtsdragers (Johannes 21). Uit de examinatio blijkt dat de bisschop vooral gezien wordt als pastor en leraar. Het ordinatiegebed heeft, evenals het CSI-ordinale, een prelatie die gelijk is aan die voor het gebed voor de ordinatie van presbyters. Het gebed verwijst naar een christologisch-pneumatologisch gestructureerde ecclesiologie (Efeziërs 4!).¹⁷⁰³ Ook eschatologische geluiden als het moeten afleggen van rekenschap en de vreugde van het eeuwige leven ontbreken niet. Het *jurisdictie*-aspect is zwak: er volgt geen installatie¹⁷⁰⁴ en de nieuwe bisschop gaat niet voor in de eucharistie.

Conclusie: Hoewel uit ASB blijkt dat het bisschopsambt in de Kerk van Engeland, evenals dat van CSI, in een christologisch-pneumatologisch kader staat (het ambt als charisma van

¹⁶⁹⁹ Zie *The Book of Common Worship. Supplement*, Oxford, 1967, 162: 'When a Bishop is consecrated in his own diocese, the installation may form part of the consecration service. After the Moderator has delivered the pastoral staff with the exhortation he silently leads the new Bishop to his Chair and seats him in it' - en dan volgt de tekst zoals afgedrukt, *supra* p. 326.

¹⁷⁰⁰ Zie *Supplement*, 162/163: 'When a Bishop already consecrated is to be installed in a new diocese, it may be necessary to have the installation as a separate service, according to the following order' - en dan volgt een dienst volgens de orde: The entry - The installation - The ministry of the Word (met preek door de bisschop), besloten met het *Te Deum* en de bisschoppelijke zegen.

¹⁷⁰¹ Zie over de betekenis van Newbigin in dit verband: *supra* p. 364 en p. 412.

¹⁷⁰² Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admisson*, III, 151.

¹⁷⁰³ 'The Anglican-Bucerian tradition of using Ephesians 4:11 is clearly represented here', aldus J.F. Puglisi, *The Process of Admisson*, III, 170, gezegd van de priesterwijding volgens ECUSA, maar evenzeer van toepassing op de presbyter- en bisschopswijding van ASB.

¹⁷⁰⁴ *Supra*, noot 1659.

de Geest ten dienste van de opbouw van het Lichaam van Christus), moeten we tegelijk met Puglisi constateren dat de pneumatologische partijen van het ordinatieproces niet goed uit de verf komen.¹⁷⁰⁵ Met name moet daarbij gedacht worden aan de participatie van de gemeente in de *electio*, de relatie van het bisschopsambt tot de lokale kerk en het niet-voorgaan van de ordinandus in de viering van de tafelgemeenschap.

HET ORDINALE VAN THE EPISCOPAL CHURCH IN THE USA (ECUSA)

Alle gradaties van de kerk zijn vertegenwoordigd in het ordinatieproces van ECUSA¹⁷⁰⁶, allereerst bij de *electio*: de bisschop wordt gekozen in een diocesane bijeenkomst van alle geestelijken en een vertegenwoordiging van alle parochies. De presentatie geschiedt door presbyters en leken, zij vertegenwoordigen de lokale kerk. De naburige bisschoppen zijn als vertegenwoordigers van de universele kerk betrokken bij de *electio*, de *ordinatio* en - als medevoorgangers - in de eucharistieviering. De lezingen onderstrepen het eschatologisch (Jesaja 61) c.q. het dienend (Jesaja 42) karakter, maar ook het priesterlijk (Hebreeën 5) en missionair karakter van het bisschopsambt (Johannes 20). In de *examinatio* klinkt duidelijker dan in de andere ordinalia de vroegchristelijke visie op het ambt door: die van Ignatius van Antiochië (de lokale bisschop als teken van eenheid), van Irenaeus (de bisschop als hoeder van de traditie) en van Cyprianus (de bisschop als schakel in het wereldepiscopaat). Ook de *ordinatio*, met name het hart daarvan: het geparafraseerde ordinatiegebed van Hippolytus, herinnert aan de vroegchristelijke ordinatietheologie: oudtestamentische typologieën (de verkiezing van Abraham en zijn volk, de hogepriester en zijn dienst in de tabernakel, het optreden van profeten, koningen en priesters), gevolgd door een epiclese met handoplegging en besloten met met de bede dat de ordinandus als een liefdevol herder en hogepriester zijn dienst zal verrichten. Na zijn ordinatie wordt de nieuwe bisschop begroet met applaus en de *pax*, waarna hij naar zijn cathedra wordt begeleid. Daarmee heeft hij de *jurisdictie* over zijn diocees aanvaard, om vervolgens de gemeente voor te gaan in de viering van de eucharistie.

Conclusie: terecht schrijft Puglisi dat de drie kernmomenten van het ordinatieproces, *electio*, *ordinatio* en *jurisdictio*, in ECUSA helder tot uitdrukking komen.¹⁷⁰⁷ Wanneer hij echter tegelijk de trinitarische structuur ervan prijst, met name de pneumatologische dimensie ervan,¹⁷⁰⁸ dan moeten we daarbij toch de vraag stellen, of een belangrijk pneumatologisch aspect, namelijk de kerkopbouwende activiteit van de Geest (Efeziërs 4) niet tekort komt in de bisschopswijding van ECUSA. Dit aspect, zo prominent aanwezig in de ordinatiegebeden van Bucer en de *CSI-family*, komt in ECUSA wel ter sprake in het ordinatiegebed voor presbyters,¹⁷⁰⁹ maar niet in het gebed van Hippolytus, dat gebeden wordt bij bisschopswijdingen en waarin het hogepriesterschap van de bisschop sterk benadrukt wordt. Deze verzwakking van de pneumatologische dimensie van het bisschopsambt, veroorzaakt door de sterke nadruk op het priesterlijk aspect ervan, kan - zoals de geschiedenis na Hippolytus bewijst - gemakkelijk leiden tot een christologisch-sacramentalistisch versmalde visie op het ambt en daarmee van de ecclesiologie.

---

¹⁷⁰⁵ Volgens J.F. Puglisi, *The Process of Admission* III, 151, geldt dit voor vrijwel de gehele westerse ordinatietraditie: 'The liturgy of the Anglican Church is the victim of a diminishment of the pneumatological aspect of ordination, along with most other Churches in the West'.

¹⁷⁰⁶ Zie J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, III, 171.

¹⁷⁰⁷ *Ibidem*, 173.

¹⁷⁰⁸ 'The entire process is trinitarian as evinced by the pneumatological dimension of ordination of its structure', *Ibidem*, 72.

¹⁷⁰⁹ Zie *BCP-79*, 533.

In de Kerk van Zweden geschiedt de *electio* van bisschoppen door de priesters van het diocees, samen met een gelijk aantal vertegenwoordigers van de leken.¹⁷¹⁰ Bij zijn ordinatie, die plaats vindt in de kerk van de aartsbisschop te Uppsala wordt hij gepresenteerd door een bisschop. De lezingen onderstrepen het dienend (Jesaja 42 en Marcus 10:42v), eschatologisch (Matteüs 9:35v) en pastoraal (Johannes 10) karakter van het ambt, maar ook het charismatisch-communaal karakter (Romeinen 12:3-8). De inleiding op de *examinatio* fundeert het ambt enerzijds in een trinitarische ecclesiologie (de kerk als volk van God, lichaam van Christus en tempel van de heilige Geest), anderzijds in het priesterschap van alle gedoopten.¹⁷¹¹ Tot de taken van de bisschop behoren de prediking van het Woord, de visitatie, het getuigenis in de wereld en het werken aan de eenheid en de vernieuwing van de kerk. Hoewel de *ordinatio* wordt ingeleid met een verwijzing naar respectievelijk de naam van de drie-enige God, de roeping van de kandidaat en de *communio* van de gemeente, draagt het ordinatiegebed, dat qua structuur grote gelijkenis vertoont met de gebeden van CSI, ASB en ECUSA, inhoudelijk een sterk christologisch karakter: centraal staat de komst van Christus ('heiland', 'herder' en 'hogepriester onzer zielen' genoemd), die als dienstknecht van God de weg ging van vernedering en verhoging (Filippenzen 2)- en zich sindsdien een volk vergadert door uit het midden van dat volk mensen te roepen tot de dienst aan het evangelie.¹⁷¹² Het slot van het ordinatiegebed, dat door de gemeente luidop wordt meegebeden, is een gebed om trouw, wijsheid en volharding. Aansluitend ontvangt de nieuwe bisschop de *insignia* van zijn ambt en zijn benoemingsbrief, waarna de aartsbisschop plechtig verklaart dat de ordinatie 'op de wijze van de apostelen' is geschied. De aanvaarding van de *jurisdictio* ontbreekt: er is geen installatie (althans niet tijdens de ordinatie, wel bij aankomst in het diocees!) en de *ordinandus* gaat niet voor in de nu volgende eucharistieviering.

Conclusie: de ordinatieliturgie van CS staat in een tweevoudige context: enerzijds een trinitarisch gekleurde ecclesiologie: de kerk als volk van God, als Lichaam van Christus en als tempel van de Geest (vgl. de inleiding op de *examinatio*). Anderzijds (vgl. het ordinatiegebed) een theologie in het teken van de vernederde en verhoogde knecht van God (Fil.2), die zich een volk vergadert om de Naam te heiligen en mensen doet opstaan om het evangelie te dienen. Het één kan niet losgemaakt worden van het ander, met elkaar geven ze de *setting* aan van de lutherse ambtstheologie: het (bisschops)ambt, verstaan als nederige dienst in de navolging van Christus, functioneert in de context van een trinitarisch gestructureerde ecclesiologie, waarin de notie van het volk van God c.q. het priesterschap der gedoopten centraal staat. (1 Petrus 2). Dat dit uitgangspunt ernstig genomen wordt blijkt uit de actieve rol die de gemeente speelt in de verkiezing en in het meebidden van ordinatiegebed, hoewel tegelijk uit het feit dat de *ordinandus* niet voorgaat in de viering van de euchariste blijkt dat het pneumatologische aspect van de gemeente als *communio*, genoemd in de inleiding op de *ordinatio*, niet voldoende tot uitdrukking komt.

¹⁷¹⁰ Zie E.E. Yelverton, *An Archbishop of the Reformation. Laurentius Petri Nericius. Archbishop of Uppsala, 1531-1573*, London 1958, 141, de aldaar afgedrukte bepalingen van de *Kyrkoordning 1571*; Vgl. *The Office of Bishop*, 52.

¹⁷¹¹ *Bishop, priest and deacon in the Church of Sweden*, (Letter from the Bishops concerning the ministry of the Church), 1990, 10-14; Overigens klonken er ook bij de opening van de dienst, in de voorbereiding, al verwijzingen door naar de doop en de triniteit.

¹⁷¹² Dat hier niet de pneumatologisch-christologische getoonzette pericoop Efeziërs 4:1-16 klinkt, maar het christologische lied van de mensenzoon, Filippenzen 2:5-11, geeft precies het verschil in toonzetting aan tussen CSI en ASB enerzijds en CS anderzijds.

De betekenis van Puglisi's analyse van het ordinatieproces in de verschillende westerse tradities is, dat hij op basis van de regel *lex orandi, lex credendi* het oecumenisch belang heeft aangetoond van terugkeer naar de vroege kerk en daarmee naar een ecclesiologie, die gebouwd is op een evenwichtige balans tussen christologie, pneumatologie en eschatologie. Het is dan ook boeiend om te zien hoe uit veel hedendaagse ordinatieliturgieën een wending valt af te lezen van een christologische (lees: historiserende, hiërarchische en formalistische) ecclesiologie naar een trinitarisch gestructureerde (lees: charismatische, communale, eschatologische) ecclesiologie.¹⁷¹³ Maar Puglisi zou waarschijnlijk nooit aan zijn analyse begonnen zijn, wanneer hij niet ademde in een theologisch klimaat waarin al veel langer vanuit zeer uiteenlopende tradities gepleit wordt voor een brede trinitarisch gestructureerde ecclesiologie, waarbij met name aandacht gevraagd wordt voor de pneumatologie.¹⁷¹⁴ Met het constateren van dit gegeven komen we niet in tegenspraak met de regel *lex orandi, lex credendi*, die we in navolging van Puglisi als uitgangspunt voor onze analyse kozen. Integendeel, het bevestigt wat we eerder schreven, dat er een wisselwerking is tussen de beide polen ervan: zoals de liturgie het theologisch klimaat beïnvloedt, zo beïnvloedt het theologisch klimaat de liturgie. De liturgie ademt niet in het luchtledige, ze ademt altijd in een bepaald theologisch klimaat. Gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw werd dat klimaat, mede ten gevolge van het oecumenisch gesprek, sterk bepaald door het zoeken naar een pneumatologisch-trinitarisch gestructureerde ecclesiologie.

Wat Rome betreft denken we daarbij uiteraard aan de Constitutie *Lumen Gentium* (1964), en het daarin beschreven trinitarische concept van de kerk als volk van God, het lichaam van Christus en als tempel van de heilige Geest een brede trinitarisch gefundeerde ecclesiologie, waarbij de meningen verschillen of het kerkmodel van Vaticanum II vooral christologisch (de kerk als historiserende voortzetting van de incarnatie) of pneumatologisch (de kerk als charismatische *communio* van gelovigen) moet worden geïnterpreteerd.¹⁷¹⁵ Van re-

---

¹⁷¹³ Zie J.F. Puglisi, *The process of Admission*, III, 303: 'We have seen that the intuitions contained in the early rituals represent very ancient traditional balances, which have not always been preserved in the rituals in use today: returning to them can help the Churches to correct themselves, and to find a better balance not only in the processes of admission to the ordained ministry, but also in those that structure all of Christian life. These processes, in order to be fully Christian, must be Trinitarian in structure, such as we find in Scripture and that were taken for granted in the life of the Church during the first millennium, before the separation of the Eastern and Western Churches and the sundering of the Church during the Reformation. This Trinitarian structure is manifest in the sacramental processes through which the Church is continually built up. It is through reference to this structure that we have been able to pinpoint deviations in the practice of the Church, but convergences as well, and it is precisely through recourse to this Trinitarian structure as the basis for common reflection, that the Churches can overcome their divisions'.

¹⁷¹⁴ Zie het belangrijke artikel van de Finse oecumenicus V.M. Kärkkäinen, 'Spirit, Church and Christ. An Ecumenical Inquiry into a Pneumatological Ecclesiology', *OIC* 36 (2000), 338-353, waarin de auteur in gesprek is met drie theologen uit geheel verschillende tradities (de orthodox J.D. Zizioulas, de rooms-katholiek K. Rahner en de lutheraan W. Pannenberg) en tot de conclusie komt dat de Geest, de kerk en Christus dichtbij elkaar gehouden moeten worden, anders dreigt het gevaar van 'christomonisme' (het westen) of van 'spiritomonisme' (sommige oostere theologieën).

¹⁷¹⁵ Zie over de ecclesiologie van Vaticanum II: R. Michiels, 'Lumen Gentium: terugblik dertig jaar later. Twee kerkbeelden naast elkaar', in: R. Michiels en J. Haers (red.), *Een werkzame dialoog*, Leuven/Amersfoort 1997, 133-185; Een pneumatologische interpretatie van *Lumen Gentium* is te vinden in R. Michiels, 'Het ambt in de kerk van morgen', in *Pastoraal Ambt in een priesterarme kerk*, Leuven/Amersfoort, 1990, 120, gesteld wordt dat de kerk niet zozeer de voortzetting is van de incarnatie (*Christus prolongatus*), 'maar eerder de voortgezette werking van Jezus' Geest, de voortzetting dus van

cente datum (1997) is het pleidooi van de rooms-katholieke oecumenicus C. Böttigheimer voor 'eine pneumatologisch konzipierte Ekklesiologie'.¹⁷¹⁶ Voor de Oosterse *orthodoxie* dient hier vooral de naam van J.D. Zizioulas genoemd te worden, die op grond van bijbelse en patristische gegevens pleit voor een evenwichtige trinitarische theologie als basis voor een ecclesiologie en een ambtsopvatting waarin de notie *koinonia/communio* centraal staat.¹⁷¹⁷ Wat de *gereformeerde* theologie betreft, die is van huis uit - in navolging van Bucer en Calvijn - gewend grote nadruk te leggen op de pneumatologische dimensie van de ecclesiologie. In het kader van ons onderwerp wezen we al op de oecumenische ecclesiologie van J.E.L. Newbigin, waarin een toenemende nadruk op de pneumatologie valt waar te nemen.¹⁷¹⁸ Wat Nederland betreft, moet in dit verband het theologisch werk van A.A. Van Ruler genoemd worden,¹⁷¹⁹ dat in sommige opzichten grote verwantschap vertoont met dat van J.D. Zizioulas,¹⁷²⁰ maar ook de dissertatie van W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, waarin de ambtsopvatting van de Straatsburgse hervormer in een christologisch-

---

zijn handelen in Gods Geest. Daarom hebben kerk en ambt altijd een even wezenlijk *pneumatologisch* fundament'. De traditionele katholieke kerk- en ambtenleer wordt volgens Michiels gekenmerkt door een te groot christomonisme en een te zwaar accent op de christokratie: 'De priester wordt dan voor alles gezien als plaatsvervanger van Christus (vicarius Christi), als middelaar tussen God en de mensen (mediator), als 'andere Christus' (alter Christus). Dat leidt onvermijdelijk tot een gesloten hiërarchisch kerkmodel, terwijl de pneumatologische interpretatie leidt tot een open charismatisch en communiaal model. Een oecumenisch georiënteerde verantwoording van laatstgenoemde interpretatie is te vinden in J.M.R. Tillard, *Église d'églises. L'ecclésiologie de communion*, Paris, 1987.

¹⁷¹⁶ Zie C. Böttigheimer, 'Apostolische Amtssukzession in ökumenischer Perspektive. Gegenseitige Anerkennung geistlicher Ämter als Bedingung von Eucharistiegemeinschaft', *Catholica* 51(1997), 300-314.

¹⁷¹⁷ Zie J.D. Zizioulas, *Being as Communion, passim* en *idem*, 'Die Pneumatologische Dimension der Kirche', *Communio*, 2 (1973). Vgl. zijn uitspraak: 'We cannot have an ecclesiology until we have a proper Trinitarian doctrine', in een ongepubliceerd essay geciteerd door J.R. Wright (ed.), *On Being a Bishop*, New York, 1993, 46. Zizioulas is één van de belangrijkste inspirators van J.F. Puglisi. Zie diens *The Process of Admission to Ordained Ministry*, I, 207-212.

¹⁷¹⁸ Zie J.E.L. Newbigin, *The Reunion of the Church*, een apologie van de vorming van de CSI; en van dezelfde auteur *The Household of God* (1953), door M.W. Goheen getypeerd als 'a solid theological foundation for the missionary church with the christological, eschatological and pneumatological insights of 20th-century theology'. Vgl. M.W. Goheen, *As the Father Has Sent Me, I Am Sending You: J.E.L. Newbigin's Missionary Ecclesiology*, 53.

¹⁷¹⁹ Zie vooral: A.A. van Ruler, 'Het ambt in het geding tussen Rome en Genève', in *Reformatische opmerkingen in de ontmoeting met Rome*, Baarn 1965, 85-122 (98), waar de auteur ervoor pleit de leer van de kerkelijke ambten trinitarisch te verstaan: 'In een waarlijk katholieke denkwijze zal men ook op dit punt de trinitarische spreiding moeten bedenken. Na de christologie komt dan niet onmiddellijk de ecclesiologie en de christelijke antropologie, maar de pneumatologie. En alleen in pneumatologische samenhang kan men de leer van de kerk en het geloof en zo ook de leer van de ambten zuiver ontwikkelen'. Van Ruler wist zich in zijn denken over de triniteit - getuige zijn aarzeling ten aanzien van het *filioque* - en in zijn opvatting van de liturgie zeer verwant met de orthodoxie. Zie A.N. Hendriks, *Kerk en Ambt in de theologie van A.A. van Ruler*, Amsterdam 1977, 58, 247 en 277.

¹⁷²⁰ In zijn bespreking van een colloquium over de betekenis van de kerk van de apostelen voor de kerk van vandaag (Bologna, 1973, zie *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* 58, 1974, 637v.) refereert Y. Congar aan een lezing van J.D. Zizioulas, waarin deze de christologisch-historische ecclesiologie van de Latijnse kerk tegenover de pneumatologisch-eschatologische ecclesiologie van de Orthodoxie stelt. In feite doet Van Ruler hetzelfde, maar dan vanuit de tegenstelling Rome - Genève. Op dit punt reiken Zizioulas en Van Ruler elkaar dus de hand. Van hieruit wordt het door Congar in bovengenoemd artikel vermelde feit, dat tijdens het tweede Vaticaanse Concilie zowel orthodoxe als protestantse waarnemers zijn kerk een gebrek aan pneumatologisch denken verweten, begrijpelijk. Dat dit verwijt zó niet meer opgaat, blijkt uit het kort na Vaticanum II (in 1968) verschenen nieuwe Romeinse *Pontificale*, door J.F. Puglisi terecht geprezen om 'the clear ecclesiological and pneumatological foundation of the role of the ministers in the building up of the people of God'. Zie J.F. Puglisi, *The process of Admission*, III, 40.

pneumatologisch-ecclesiologisch kader wordt geplaatst.¹⁷²¹ Hoe verschillend ook uitgewerkt, het gemeenschappelijke element in het denken van deze gereformeerde theologen is de concentratie op een trinitarisch gestructureerde ecclesiologie. Maar ook de lutheraan W. Pannenberg heeft daar aandacht voor gevraagd. Veelzeggend is reeds de titel van het hoofdstuk waarmee het derde deel van zijn *Systematische Theologie* opent: 'De uitstorting van de Geest, het Koninkrijk Gods en de Kerk'.¹⁷²² Hij gaat een derde weg tussen een eenzijdig christologisch gefundeerde en een even eenzijdige pneumatologische gefundeerde ecclesiologie. De eerste leidt tot institutionalisme, de tweede tot spiritualisme.¹⁷²³ Verder noemen we in dit verband de naam van de methodist G. Wainwright, die niet alleen in zijn hoofdwerk *Doxology* (1980) een trinitarische fundering geeft van de ecclesiologie, maar ook in een verhandeling over de theologie van de ordinatie uitdrukkelijk aandacht vraagt voor het pneumatologisch aspect van de ordinatie.¹⁷²⁴ Tenslotte herinneren we nog aan de al eerder vermelde ontwikkelingen binnen *Faith and Order*, waarin een toenemende convergentie valt aan te wijzen tussen de orthodoxe, rooms-katholieke en protestantse tradities. Wie de weg volgt van *BEM* (1982), via *Confessing the One Faith*, (1990), het *Camberra-statement* (1991), de *koinonia*-ecclesiologie van Santiago (1993) en de *Consultations over Episkopè* (1997) naar *The Nature and purpose of the Church* (1998), maakt een ontwikkeling mee van een tamelijk geïsoleerde bespreking van de ambtsvraag naar een trinitarisch gefundeerde *koinonia*-ecclesiologie, waarin voor het ambt van *episkopè* een organische plaats is ingeruimd.¹⁷²⁵ Een variant van deze oecumenische ecclesiologie is de recentelijk door de anglicaan P. Avis ontwikkelde *communio*-ecclesiologie. Daarin fungeert niet de triniteit, maar de doop als paradigma van de ecclesiologie. In zijn uitdagende boek *Christians in Communion* - volgens de auteur 'the first substantial Anglican theology of *koinonia*'¹⁷²⁶ - noemt hij de baptismale basis van de christelijke *koinonia* een 'oecumenische tijd-

¹⁷²¹ Zie W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1970 (1987²).

¹⁷²² Zie W. Pannenberg, *Systematische Theologie*, Band III, Göttingen 1993, 13-114 (12. Kapitel: 'Geisttaugensung, Reich Gottes und Kirche').

¹⁷²³ Zie over Pannenberg: V.M. Kärkkäinen, 'Spirit, Church and Christ. An Ecumenical Inquiry into a Pneumatological Ecclesiology', *OIC* 36 (2000), 343-346. Naast grote waardering voor Pannenberg's opvattingen heeft de auteur als kritiek, dat de implicaties van deze ecclesiologie voor wat hij noemt 'ecclesiological topics' als het ambt, de structuur van de kerk, de charismata en de eenheid van de kerk, in zijn concept te weinig aan bod komen. Iets wat des te meer bevreemdt, wanneer men zich realiseert hoe juist Pannenberg zich jarenlang in woord en geschrift heeft ingezet voor de oecumene.

¹⁷²⁴ Zie G. Wainwright, *Doxology. The Praise of God in Worship, Doctrine and Life*, London, 1980, 13-146; en G. Wainwright, 'Some Theological Aspects of Ordination', in: W. Vos/G. Wainwright (eds.), *Ordination Rites*, Rotterdam 1980, 125-152, waar over het geordineerde ambt gesproken wordt vanuit respectievelijk theologische, christologische, pneumatologische, ecclesiologische en eschatologische gezichtshoek.

¹⁷²⁵ Deze ontwikkeling is niet te denken zonder de invloed van de orthodoxe bisschop-theoloog J.D. Zizioulas en de rooms-katholieke theoloog J.M.R. Tillard. Zie wat Zizioulas betreft diens: 'Suggestions for a Plan of Study on Ecclesiology', in T.F. Best (ed.), *Faith and Order 1985-1989. The Commission Meeting at Budapest 1989*, Geneva 1990, 209-215 en zijn 'The Church as Communion: A Presentation on the World Conference Theme', in: T.F. Best/G. Gassmann, *On the Way to fuller Koinonia. Official Report of the Fifth World Conference on Faith and Order* (Faith and Order Paper no 166), Geneva 1994, 103-111; Voor de toespitsing van deze inzichten op het bisschopsambt zie: J.H. Erickson, 'Episkopè and Episcopacy. Orthodox Perspectives', in: P.C. Bouteneff and A.D. Falconer (eds.), *Episkopè and Episcopacy and the Quest for Visible Unity. Two Consultations*. (1999), 80-92; Over de invloed van Tillard op de beschreven weg van *Faith and Order* schreef M. Tanner in haar 'In Memoriam: Jean-Marie Rogier Tillard, O.P. (1927-2000)', *OIC* 36 (2000), 378-381. Een kritische evaluatie van de *communio*-ecclesiologie gaf G. Vandervelde in zijn artikel 'Koinonia Ecclesiology - Ecumenical Breakthrough?', *OIC* 29 (1993), 126-142.

¹⁷²⁶ P. Avis, *Christians in Communion*, London 1990, Preface vii. De auteur behoort samen met J.D. Zizioulas en J.M.R. Tillard tot de theologen die, ieder vanuit hun eigen achtergrond, aan de ontwikkeling en de doorwerking van het *communio*-concept een belangrijke bijdrage hebben geleverd.

bom' onder de gevestigde kerkelijke tradities, omdat erkenning van elkaars doop en daarmee van elkaars gezamenlijke participatie in het profetisch, priesterlijk en koninklijk ambt van Christus onverbiddelijk leidt tot erkenning van elkaars ambten.¹⁷²⁷ Overigens is het niet nodig een tegenstelling te construeren tussen een baptismale en een trinitarische ecclesiologie. De ene benadert weliswaar de ecclesiologie vanuit het sacrament (de doop) en de andere vanuit het dogma (de triniteit), maar omdat de doop geschiedt in de naam van de drie-enige God en - omgekeerd - het dogma van de triniteit zijn eigenlijke *Ort* heeft in de doop, gaat het niet om twee elkaar uitsluitende modellen, maar om twee polen binnen één model. Voor ons onderzoek betekent dat: wanneer wij onze voorkeur uitspreken voor de ordinatieliturgie van de Kerk van Zuid-India en de daaruit oplichtende trinitarisch gestructureerde ecclesiologie, dan houdt dat geen afwijzing in van de ordinatietheologie van de lutherse Kerk van Zweden, waarin behalve de triniteit ook het priesterschap der gedoopten een grote plaats inneemt. Integendeel, beide ecclesiologische modellen kunnen elkaar aanvullen en verrijken.¹⁷²⁸

---

¹⁷²⁷ Zie ook het artikel 'Ecclesiology' van de hand van P. Avis in A.E. McGrath (ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*, Oxford 1993, 127-133, waarin zes beloftevolle aspecten van de *communio*-theologie worden genoemd: ze is (1) trinitarisch, (2) praktisch, (3) realistisch, (4) eschatologisch, (5) personalistisch, (6) relationeel.

¹⁷²⁸ Ook binnen de *International Anglican Liturgical Consultation* valt een tendens waar te nemen om in de theologie van de ordinatie c.q. van het bisschopsambt niet meer uit te gaan van de apostolische successie, maar van een 'baptismal ecclesiology' in de context van een 'trinitarian theology'. Zo lezen we op pagina 4 van het verslag van de bijeenkomst in Berkeley (2001): 'In a post-Christendom and post-colonial period in most parts of the world we need to look at the episcopal office and ask what model is needed. This will be modelled on the ministry of Jesus and will be found in a baptismal ecclesiology (see the Lima document and the Virginia Report). The exercise of episcopacy within a baptismal ecclesiology is also closely related to a Trinitarian theology. Ultimately, our understanding of holy order is grounded in a Trinitarian understanding of God, and finds expression in a life of communion of people who have been drawn into communion through baptism. The bishop is seated, rather than enthroned, among the baptized'. Vgl. P. Gibson, *Anglican Ordination Rites. The Berkeley Statement: 'To equip the Saints'*, 4-10.

4. CONCLUSIES

1. *In alle vier de door ons geanalyseerde ordinatietiturgieën is het vroegchristelijk evenwicht tussen electio, ordinatio en jurisdictio, dat in de middeleeuwen tengevolge van een sacramentalistisch geïnterpreteerde christologie verloren was gegaan, min of meer hersteld.*

Volgens Puglisi¹⁷²⁹ werd het vroegchristelijke ordinatiemodel gekenmerkt door een evenwichtige verhouding tussen christologie, pneumatologie en ecclesiologie - getuige het feit dat de drie kernmomenten van het ordinatieproces - de electio, de ordinatio en de jurisdictio/missio - evenveel gewicht hadden. In de eerste helft van het tweede millennium echter raakte die verhouding ernstig verstoord vanwege een eenzijdig christologische en sacramentalistische amtsopvatting. Het waren vooral theologen als Luther, Melanchthon, Bucer, Calvijn, Cranmer en L. Petri die in de zestiende eeuw een begin maakten met het herstel van het evenwicht tussen de genoemde drie elementen. Dat werd met name zichtbaar in de verkiezing door de gemeente, de ontsacramentalisering van de ordinatie en het centraal stellen van de opdracht tot de prediking van het Woord.

2. *Ondanks allerlei aanzetten daartoe is noch in de lutherse, noch in de anglicaanse, maar evenmin in de gereformeerde ordinatietraditie volledig recht gedaan aan alle elementen uit de vroegchristelijke ambtstraditie. Een eenzijdig christologische benadering leidde soms tot een katholiserende amtsopvatting, terwijl een even eenzijdige pneumatologische benadering nogal eens leidde tot spiritualisme of functionalisme.*

De middeleeuwse erfenis werkte nog lang door in de protestantse ambtsopvatting. Dat had deels politieke oorzaken (de invloed van de vorst op benoemingen van geestelijken), deels theologische (de theologie van de 'Catholic Reformation').¹⁷³⁰ Tegelijk zette in sommige reformatorische kringen uit reactie op de ontspoorde middeleeuwse ambts-theologie een ontwikkeling in, die niet vrij was van spiritualisme en functionalisme: het ambt wordt als iets 'uitwendigs' (en dus 'ongeestelijks') gezien of het verburgerlijkt tot een bestuurlijke functie. In beide gevallen verdwijnt het zicht op het ambt als 'tegenover' en als teken van eenheid en continuïteit. Dreigde Rome alles eenzijdig christologisch (en daarmee mechanisch historiserend en legalistisch) scheef te trekken, de reformatie dreigde in het andere uiterste te vervallen door alles eenzijdig pneumatologisch en daarmee spiritualistisch (gereformeerd) of formalistisch (luthers) scheef te trekken.

---

¹⁷²⁹ Zie met name de passages in: J. F. Puglisi, *The Process of Admission*, I, 200-207 (de modellen van resp. de vroege kerk en de late middeleeuwen); II, 193-197 (de lutherse, gereformeerde, anglicaanse en methodistische modellen) en III, chapter 6 (hedendaagse modellen).

¹⁷³⁰ Zie: J.F. Puglisi, *The Process of Admission*, III, 33, waar de auteur stelt dat het laat-middeleeuwse christomonistische ordinatieconcept, dat was overgenomen door Trente en de 'Catholic Reformation', sinds Vaticanum II is ingeruild voor het vroegchristelijk trinitarische concept. Als voorbeeld noemt hij de Dogmatische Constitutie *Lumen Gentium*, waar over de kerk wordt gesproken als het volk van God, het lichaam van Christus en de tempel van de Geest. Bij de uitdrukking 'Catholic Reformation', die de auteur niet toelicht, zullen we moeten denken aan de Anglicaanse *High Church* en de latere *Oxford Movement*.

3. *De Church of South India komt de eer toe als eerste kerk in de 20^e eeuw het vroegchristelijk evenwicht tussen electio, ordinatio en jurisdictio - en daarmee tussen christologie en pneumatologie - te hebben hersteld. De ecclesiologische consequentie daarvan was dat men in de kerkorde - conform de uitspraak van Lausanne 1927 - een plaats kon inruimen voor zowel episcopale, als prebyteriale als congregationalistische elementen.*

Pas halverwege de twintigste eeuw ontstond er in de na larenlange discussies in de Kerk van Zuid-India een ambtsopvatting waarin recht wordt gedaan aan alle essentiële elementen van het ordinatieproces, omdat men zich baseerde op de vroegchristelijke traditie en daarachter op een uit de Schrift afgeleide evenwichtige trinitarisch gestructureerde ecclesiologie. Men schrok er niet voor terug episcopale, presbyteriale en congregationalistische elementen in de kerkorde van CSI te integreren, omdat men van mening was dat alle grote ambtstradities in een werkelijk katholieke kerk een plaats verdienen.

4. *De ambtsopvatting van de CSI is uitermate vruchtbaar gebleken voor het ontwikkelen van een oecumenische ambts- en ordinatietheologie. Het bisschopsprofiel, zoals dat valt af te lezen uit de orde voor de bisschopswijding van deze kerk, kan zeer goed als model dienen voor het profiel van een bisschop in een episco-presbyterionele kerk, zoals in deze studie beoogd. Om die reden willen we met een beschrijving van dat profiel dit hoofdstuk besluiten.*

Het door CSI ontworpen ordinale heeft grote invloed gehad, zowel in de Anglicana (ASB en ten dele ECUSA), als in het oecumenisch gesprek (AMO, Covenant Churches). Terecht verwijst Puglisi er dan ook veelvuldig naar,¹⁷³¹ al analyseert hij het merkwaardigerwijs niet. Om al deze redenen menen wij te mogen concluderen dat de liturgie voor de ordinatie van een bisschop in de Kerk van Zuid-India uitermate geschikt is voor breed oecumenisch gebruik. En dat een uit die orde afgelezen bisschopsprofiel model kan staan voor een bisschop in een verenigde reformatorische kerk.

---

¹⁷³¹ Zie het register in J. F. Puglisi, *The process of Admission*, III, waar 11 keer verwezen wordt naar *The Church of South India*.

5. PROFIELBESCHRIJVING

Ter afsluiting vatten we het resultaat van onze analyse samen in een puntsgewijs geformuleerd profiel van een bisschop in een episco-presby-gationele kerk. Om daarmee tegelijk een brug te slaan naar onze slotbeschouwing.

Een bisschop in een verenigde reformatische kerk

1. wordt gekozen door (vertegenwoordigers van) de gemeente,
2. werkt niet zonder presbyters, ouderlingen en diakenen,
3. weet zich met zijn collegae-bisschoppen gebonden aan het gezag van de synode.

4. Een bisschop (*episkopos*) heeft als taak om in navolging van Christus, 'de enige algemene Bisschop en het enige Hoofd der kerk' (NGB, art. 31),

om te zien naar mensen:

- als pastor (*pastorum*) (a),
- als missionair voorganger (b),
- als leraar en behoeder van de geloofstraditie (c),
- *als teken van eenheid en voorganger in de liturgie* (d),
- als schakel tussen de lokale en de universele kerk (e),
- als stem van het geweten (f),
- als ordinator (g).

Een bisschop is in alles wat hij zegt en doet aanspreekbaar op

5. zijn integriteit,
6. zijn spiritualiteit,
7. zijn dienstbaarheid (Mrc. 10:43-45).

**SLOTBESCHOUWING:
SAMEN OP WEG NAAR
EEN EPISCO-PRESBY-GATIONELE KERK**

Samen op Weg is oecumenisch gezien maar een kleine stap. Het gaat hier immers om kerken met een uitgesproken presbyteriaal-synodaal kerkorde-type. Lima kwam er niet aan te pas. Het gaat pas echt spannend worden als het episcopale, het presbyteriale en het congregationalistische met elkaar in verbinding worden gebracht (W.R. van der Zee).¹⁷³²

In dit slothoofdstuk kijken we terug op de afgelegde weg, en zullen we een poging doen om aan te geven hoe het bisschopsambt gestalte zou kunnen krijgen in de komende Protestantse Kerk in Nederland (PKN).

1. TERUGBLIK

De aanleiding tot deze studie was allereerst een persoonlijke (het gemis aan een *pastor pastorum* in een persoonlijke crisissituatie), vervolgens een oecumenische (de verschijning van het BEM-rapport in 1982, waarin aan niet-episcopale kerken gevraagd wordt na te denken over een persoonlijke vorm van *episkopè*) en tenslotte een ecclesiologische (zou het bisschopsambt een optie kunnen zijn voor de komende PKN?). Wij zijn ervan overtuigd geraakt dat er sterke argumenten zijn aan te voeren om laatstgenoemde vraag bevestigend te beantwoorden. Het doel van deze studie is dan ook daaraan een wetenschappelijke onderbouwing te geven. De gang van ons onderzoek tot nu toe was als volgt.

Om inzicht te krijgen in de omvang van de genoemde vraagstelling en de implicaties daarvan voor de kerkelijke praxis begonnen we met een verkenningstocht op historisch en oecumenisch terrein. We ontdekten dat er in de geschiedenis van de drie presbyteriaal georganiseerde SoW-kerken tal van episcopale aanzetten zijn aan te wijzen. We verwezen daarvoor naar de opvattingen van Luther, Bucer en Calvijn; naar een aantal 'gelukkige inconsequenties' (Koffeman) in de belijdenis, de kerkorde en de liturgie van de Nederlandse gereformeerde traditie; naar bepaalde 'katholieke' elementen in de ethische theologie (met name Gunning en Noordmans); naar de drie grote vernieuwingsbewegingen van de twintigste eeuw: de oecumenische beweging, de liturgische beweging en de reorganisatiebeweging; naar bepaalde ontwikkelingen in de NHK (Hilversums Convent), in de GKN (Plomp), maar ook in de ELK (de positie van de president van de synode). Op tal van momenten kwamen episcopale aanzetten aan het licht. Tegelijk echter werd duidelijk dat er in de geschiedenis van de NHK en de GKN ook congregationalistische elementen aanwezig zijn (te beginnen bij Voetius, maar ook bij Kuyper, Dingemans en Heitink/Dekker). Die kunnen evenmin genegeerd worden als de episcopale.

Daar komt bij dat er sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw vanuit de oecumene allerlei ontwikkelingen te melden zijn, die de SoW-kerken uitdagen tot nadere bezinning op de betekenis van het bisschopsambt: het BEM-rapport van *Faith and Order*, de discussies in de *World Alliance of Reformed Churches* en de *Lutheran World Federation* (en de door deze confessionele families gevoerde dialogen met de Anglicana), de recente dialogen van Meissen, Porvoo en Reuilly; de ontwikkelingen

---

¹⁷³² W. van der Zee, 'Samen op weg' (column), *HN*, 6 december 1986.

binnen de Leuener Gemeenschap van Kerken en in de *United and Uniting Churches* (Wales en Schotland!). Wat betreft de ontwikkelingen in eigen land wezen we op enkele publicaties van de Raad van Kerken en vooral op de IIMO-studiedagen van 1995/1996 over het bisschopsambt, met als conclusie dat zich in de oecumene op dit punt een verregaande consensus begint af te tekenen, die als volgt kan worden samengevat:

Men is het er over eens dat met het bijbelse begrip *episkopè* (= 'omzien naar') de kern van het bisschopsambt onder woorden is gebracht en dat de figuur van de *episkopos* kan functioneren als teken van Gods omzien naar mensen. Verder groeit in het oecumenisch debat de erkenning dat de bisschop een belangrijke functie kan hebben als teken van eenheid en continuïteit in het leven van de kerk en als representant van de kerk in de samenleving. Wel dient, om scheefgroei te voorkomen, een aantal strikte voorwaarden in acht genomen te worden: zo behoort een bisschop gekozen te worden door de gemeente en dienen mannen en vrouwen, ongehuwden en gehuwden, autochtonen en allochtonen gelijkelijk toegang te hebben tot alle ambten, dus ook tot het bisschopsambt. Verder moet de figuur van de bisschop omgeven worden door structuren van synodaal bestuur en dient hij zijn ambt op collegiale en communale wijze uit te oefenen. Al met al, onze historische en oecumenische verkenningen gaf ons voldoende aanleiding om ons onderzoek naar de mogelijke betekenis van het bisschopsambt in een reformatische kerk voort te zetten.

In een tussendeel stelden we vervolgens een aantal voor-vragen aan de orde die een nadere bezinning noodzakelijk maakten.

Wie pleit voor invoering van het bisschopsambt in een overwegend presbyteriale kerk zal allereerst moeten geven welke motieven hij daarvoor heeft. We meenden er vier te kunnen aanwijzen:

- Een pastoraal motief: er is in de kerk een toenemende behoefte aan een *pastor pastorum* en aan leiderschap met een 'menselijk gezicht'. De presbyteriale vergaderstructuur kan daar niet in tegemoet komen.
- Een ecclesiologisch motief: in een kerk als de PKN, waarin zich in toenemende mate spanningen zullen voordoen tussen eenheid en pluriformiteit; tussen plaatselijke kerk en landelijke kerk; tussen ambtelijk gezag en organisatorisch management, zou het bisschopsambt een heilzame werking kunnen hebben.
- Een oecumenisch motief: de ontwikkelingen in allerlei multilaterale en bilaterale dialogen over het ambt wijzen duidelijk de kant van de bisschop uit. Kunnen de niet-episcopale kerken dat blijven negeren?
- Een cultureel motief: in een post-constantijnse en post-christelijke cultuur kan een bisschop fungeren als het gezicht van de kerk en als het geweten van de samenleving.

In de tweede plaats vroegen we naar de rol van de Schrift inzake de ambtsvraag: is een ambt van persoonlijke *episkopè* bijbels te verantwoorden? Met de overgrote meerderheid van de exegeten stelden we dat geen enkel kerkmodel regelrecht uit de Schrift is af te leiden, het presbyteriale evenmin als het congregationalistische of het episcopale. Het bisschopsambt is (min of meer toevallig) historisch gegroeid, het laat zich niet exegetisch funderen. Dat neemt echter niet weg dat er vanuit de Schrift

wel degelijk lijnen te trekken zijn naar een persoonlijk ambt van *episkopè*. De kerk zingt immers in haar loflied dat God zal 'omzien' (*episkepsetai*, van *episkopein*) naar mensen die gezeten zijn in duisternis en schaduw van de dood (Luc. 1:78) en ze belijdt van Christus dat Hij 'de herder en *episkopos* onzer zielen' is (1 Petrus 2:25). Zou zij in haar ambtelijke structuren het 'omzien naar mensen' dan niet duidelijk tot uitdrukking willen laten komen en zou dus het persoonlijk aspect van de ambtsuitoefening niet een veel groter accent moeten krijgen? Het zou kunnen zijn dat een kerkmodel waarin het bisschopsambt functioneert als 'teken van Gods ontferming' daarvoor betere kansen biedt dan de beide andere modellen met hun veel onpersoonlijker karakter.

Een kritische vraag daarbij is dan wel, welk episcopaal model men voor ogen heeft. Het maakt nogal wat uit of men de middeleeuwse kerkvorst voor zich ziet, met veel politieke macht, de anglicaanse *Lord Bishop* in zijn paleis, of de vroegchristelijke *episkopos*, die gevaar liep als martelaar te moeten sterven. Ons staat voor ogen de bisschop volgens het paradigma van de vóór-constantijnse vroege kerk. Niet vanuit romantische of historiserende overwegingen, maar omdat dit model het best past bij een kerk die na twintig eeuwen kerkgeschiedenis weer 'terug bij af' lijkt te zijn: een kerk die haar machtspositie verloren heeft en teruggeworpen wordt op de vroegchristelijke 'normendriehoek' (K.S. Frank) voor het kerkzijn: de *canon* van de heilige Schrift, de *regula fidei* en het ambt van *episkopè* - ook in hun onderlinge samenhang (Dombois, Hartvelt).

In het spoor van K. Ware en J. Zizioulas zagen we tenslotte dit ambt van *episkopè* vorm krijgen in een synthese van de drie belangrijkste vroegchristelijke episcopale modellen: dat van Ignatius van Antiochië (de bisschop als teken van eenheid), van Irenaeus van Lyon (de bisschop als hoeder van de geloofstraditie) en van Cyprianus van Carthago (de bisschop als verbindingsschakel met de wereldkerk). Een bisschop voor de kerk van de 21ste eeuw zou van alle drie iets moeten hebben.

Na deze noodzakelijke bezinning gingen we in het derde deel op zoek naar een bisschopsprofiel dat het meest aan het bovengenoemde model zou beantwoorden en dat zou kunnen dienen als model voor een reformatorische kerk. Daartoe analyseerden we - gedachtig aan de oude regel *lex orandi, lex credendi* - vier liturgieën voor de ordinatie van een bisschop. De ordinatieliturgie van de (verenigde) Kerk van Zuid-India fungeerde daarbij als ijkpunt,

- omdat het bisschopsambt van deze kerk duidelijker dan dat van de andere drie geënt is op elementen uit de vroegchristelijke en uit de reformatorische traditie;
- omdat het aansluit bij de sinds Tranquebar-1919 en Lausanne-1927 steeds herhaalde voorwaarde, dat in de komend oecumenische Kerk plaats behoort te zijn voor congregationalisten, presbyterianen en episcopalisten;
- omdat het afkomstig is van een kerk in een minderheidspositie en als zodanig uitnemend past bij de positie van een west-europese kerk in de eenentwintigste eeuw.

Van de overige drie *ordines* waren er twee afkomstig uit de anglicaanse traditie (de Kerk van Engeland en de Episcopale Kerk van de Verenigde Staten in Amerika) en

één uit de lutherse traditie (de Kerk van Zweden). We hadden deze nodig om enerzijds de verschillen en anderzijds de overeenkomsten met het CSI-model goed in beeld te kunnen krijgen. De enige gereformeerde *ordo*, die ons ter beschikking stond (die van de Hongaarse Gereformeerde kerk), was voor ons doel helaas onbruikbaar omdat er nauwelijks sporen van het vroegchristelijk bisschopsambt in zijn terug te vinden.

Het profiel dat zich tenslotte uit deze ordinaatieliturgieën liet afleiden hebben we eerder ¹⁷³³ puntsgewijze als volgt geformuleerd:

Een bisschop in een verenigde reformatrische kerk

1. wordt gekozen door (vertegenwoordigers van) de gemeente,
2. werkt niet zonder presbyters, ouderlingen en diakenen,
3. weet zich met zijn collegae-bisschoppen gebonden aan het gezag van de synode.

4. Een bisschop (*episkopos*) heeft als taak om in navolging van Christus, ‘de enige algemene Bisschop en het enige Hoofd der kerk’ (NGB, art. 31), *om te zien naar mensen*:

- als pastor (pastorum) (a),
- als missionair voorganger (b),
- als leraar en behoeder van de geloofstraditie (c),
- als teken van eenheid en voorganger in de liturgie (d),
- als schakel tussen de lokale en de universele kerk (e),
- als stem van het geweten (f),
- als ordinator (g).

Een bisschop is in alles wat hij zegt en doet aanspreekbaar op

5. zijn integriteit,
6. zijn spiritualiteit,
7. zijn dienstbaarheid (Mrc. 10:43-45).

---

¹⁷³³ *Supra*, p. 469.

2. EEN WEG OM TE GAAN

Rest ons nu nog een mogelijke weg aan te geven waarlangs het tot een kerkordelijke invoering van het bisschopsambt in de toekomstige PKN kan komen. Het lijkt van weinig realiteitszin te getuigen daarmee op dit tijdstip te komen: enkele weken voordat de synodes van de drie sow-kerken ieder afzonderlijk een besluit zullen nemen over de voorgenomen fusie. Hoe dit besluit ook uitvalt, al veel eerder is besloten dat de PKN een presbyteriaal gestructureerde kerk zal zijn. Toch is daarmee het laatste woord niet gezegd. Nu 'de huiselijke twist' (Van Ruler) is bijgelegd begint het eigenlijke sow-proces: het gezamenlijk toegroeien naar de volheid van de *Una Sancta Catholica Apostolica*. Het samengaan van de NHK, de GKN en de ELK kan immers geen einddoel zijn. Integendeel, gezien vanuit oecumenisch perspectief was het slechts een eerste stap. Er is nog een lange weg te gaan, willen de kerkstructuren van de episcopale, presbyteriale en congregationalistische kerken zodanig naar elkaar zijn toegegroeid, dat alle tradities tot hun recht komen. Daarom blijft bezinning op de ecclesiologie en dus op de ambtsvraag zeer nodig. In die brede context zal het debat over het bisschopsambt alleen maar actueler worden, ook binnen de PKN. Het aangeven van een begaanbare weg om te komen tot invoering van een ambt van *episkopè* is dan ook meer dan een denkexperiment (al is het dat ook): het is een poging om aan te geven in welke richting het sow-proces zou kunnen voortgaan.

Het (voorlopige) doel is: het uitbouwen van de presbyteriale PKN tot een episcopale kerk. Daartoe zijn de volgende zeven stappen nodig:

1. De generale synode brengt kerkbreed een proces van studie en bezinning op gang, met als belangrijkste doelen:

- Het onderkennen, bespreekbaar maken en wegnemen van emotionele vooroordelen en psychologische weerstanden tegen het bisschopsambt.
- Het verhelderen van de eerdergenoemde oecumenische, ecclesiologische, pastorale en culturele motieven voor invoering van een ambt van persoonlijke *episkopè*.

2. De synode draagt haar kerkrechtdeskundigen op om - liefst in oecumenisch verband- een episco-presby-gationeel kerkmodel te ontwikkelen, een model waarin wordt rechtgedaan aan de sterke punten van zowel de episcopale als de presbyteriale en de congregationale kerkstructuren. Daartoe zullen de zwakke kanten van de presbyteriale kerkorde moeten worden bijgesteld. Enerzijds in episcopale richting, met een persoonlijk, collegiaal en communiaal gestructureerd ambt van *episkopè*. Anderzijds in congregationale richting: veel vrijheid voor de plaatselijke gemeente. Centraal wordt alleen het raamwerk aangegeven en bewaakt, de (brede) marges van de kerkorde, de liturgie en de belijdenis. Daarbinnen veel speelruimte voor een eigen beleid van de regio's en de lokale parochies (bij voorbeeld in vragen als kindercommunie, het zegenen van relaties en de stijl van gemeentezijn), met speciale aandacht voor de gemeentes in de grote steden.

3. Op basis van het voorgaande model wordt de PKN ingedeeld in een aantal regio's of 'bisdommen'. Voorwaarde daarbij is dat in elk bisdom het ambtelijk regiment en het organisatorisch management in één bedding samenkomen: gekozen ambtelijke vergaderingen, met de bisschoppen als geestelijke leiders en deskundige vakmensen als adviseurs, het geheel ondersteund door een bescheiden uitvoerend apparaat.

Wat de omvang van de bisdommen of regio's betreft, zijn er verschillende mogelijkheden: Men kan - met J.M. Gerritsen¹⁷³⁴ - denken aan een classicale indeling: Daarvoor zijn echter 75 bisschoppen nodig, want de PKN telt 75 classes. Voordeel van deze indeling is, dat op deze wijze het vroegchristelijke ideaal van de *ecclesia localis* zeer dicht benaderd wordt: meer een 'maxi-parish' (zoals men in Schotland wil) dan een uitgestrekt bisdom. Daarmee worden echter meteen ook de zwakke kanten van deze indeling duidelijk. Allereerst dreigt de landelijke kerk opgesplitst te worden in tal van mini-kerkjes. Dat is bepaald niet bevorderlijk voor de eenheid. Bovendien is het te betwijfelen of elke classis voldoende deskundigheid in huis heeft om haar taken verantwoord te kunnen uitvoeren, afgedacht nog van de vraag of voor typisch 'episcopale' taken als opzicht, toezicht, visitatie en kerkelijke rechtspraak niet wat meer afstand nodig is. En wat betreft de oecumenische implicaties van deze opzet: hoe verhouden zich deze 75 mini-bisdommen tot de 7 RK of de 2 oud-katholieke bisdommen in Nederland? Is er dan nog een gesprek mogelijk, laat staan een gezamenlijk beleid? Kortom, hoe ideaal deze indeling op het eerste gezicht ook lijkt, in de praktijk is ze onmogelijk en onwenselijk.

Een andere mogelijkheid is een indeling naar het model van de voormalige hervormde kerkprovincies. We krijgen dan 9 bisschoppen en 9 provinciale synodes. Ook voor deze indeling zijn sterke argumenten aan te voeren: provinciale synodes zijn zo oud als de vaderlandse kerk, de PKV's beschikken over veel deskundigheid en ook in bestuurlijk en oecumenisch opzicht bieden ze betere mogelijkheden dan de classes. Toch is ook dit een doodlopende weg, omdat de kerkorde van de PKN geen provinciale bestuurslaag (meer) kent. Men wilde zo kort mogelijke lijnen van het grondvlak naar de landelijke kerk.

Blijft over als enig reële mogelijkheid: de bisschoppen worden verbonden aan de nieuw ingestelde algemene classicale vergaderingen (ACV), met hun regionale dienstencentra. We krijgen dan 9 bisschoppen, verbonden aan 9 ACV's. Het probleem daarbij is echter dat de ACV een louter organisatorische figuur is, ze heeft geen ambtelijk gezag: dat berust bij de classis. Het ongewijzigd overnemen van deze structuur zou dan ook inhouden dat de bisschop een louter organisatorische figuur wordt, wat koste wat het kost voorkomen moet worden. Daarom is deze indeling slechts zinvol, wanneer de ACV de status krijgt van een voluit ambtelijke regionale kerkvergadering, tussen de classis en de synode in. De (nu te zwaar aangezette?) classis krijgt dan weliswaar minder gewicht - zij is te vergelijken met een dekenaat - maar daar staat tegenover dat er met negen regio's deskundig en herkenbaar kan worden gewerkt - zeker wanneer de bisschoppen als het 'gezicht' van de kerk in de (vaak monumentale) hoofdkerken van de provinciesteden zouden worden gestationeerd. Niet alleen in politiek en cultureel opzicht heeft de stad een 'donorfunctie', ze heeft die vanouds evenzeer in spiritueel opzicht. We gaan in het vervolg van deze opzet uit.

4. De bisschoppen van de PKN worden gekozen door (vertegenwoordigers van) de plaatselijke gemeenten, in samenspel met de classis en de ACV. In de aanloopfase naar de nieuwe situatie vraagt iedere ACV alle gemeenteleden die tot haar gebied behoren, bij de plaatselijke kerkenraad namen in te dienen van predikanten (v/m) uit

¹⁷³⁴ Zie J.M. Gerritsen, 'Visioen: een episcopale Hervormde Kerk in Nederland', bijlage 1, p. 504-510.

de eigen regio, die zij geschikt achten voor het bisschopsambt. De binnengekomen namen gaan via de classicale vertegenwoordigers naar de classis en vandaar naar de ACV. Deze stelt vervolgens een tweetal op, waaruit tijdens een vergadering van alle ambtsdragers van de regio een keuze wordt gemaakt. De synode accordeert en bevestigt de benoemingen.

In een latere fase vindt de verkiezing van bisschoppen op dezelfde wijze plaats, al naar gelang er een vacature is.

5. De nieuw geordende kerk wordt geïnaugureerd in een feestelijke dienst, te houden in de Utrechtse Dom, de moederkerk van de Noordelijke Nederlanden. In deze dienst vindt ook de ordinatie plaats van de voorzitter van het bisschoppencollege ('de Primus'). Om de oecumenische betekenis daarvan te onderstrepen wordt deze ordinatie verricht door een bisschop van de Evangelische Broedergemeente, met assistentie van twee bisschoppen van Europese zusterkerken (bij voorbeeld van de lutherse Kerk van Zweden en de anglicaanse Kerk van Engeland) en van twee presbyters/predikanten van de eigen kerk.

6. De overige bisschoppen worden op een later tijdstip in de hoofdkerk van hun regio geordineerd door de voorzitter van het bisschoppencollege, de Primus, met assistentie van enkele collega-bisschoppen en een aantal presbyters/predikanten. De daarop volgende zondag wordt in alle kerken een pastorale brief van de nieuwe bisschop voorgelezen, gericht aan de gelovigen van het bisdom en aan 'alle mensen van goede wil'.

7. Na hun ordinatie nemen de bisschoppen zitting in het bestuur van de desbetreffende ACV, maar fungeren daar bij voorkeur niet als voorzitter, om zich zo veel mogelijk te kunnen wijden aan hun eigenlijke taak: het geven van geestelijke leiding. Ook hebben alle bisschoppen zitting in de generale synode van de PKN, waar ze speciale verantwoordelijkheid dragen voor de liturgie, het belijden en de verkondiging van de kerk. Om elkaar te voeden in het geloof en te steunen in het uitvoeren van hun taken komen zij op gezette tijden bijeen in het bisschoppenconvent, voorgezeten door de Primus.

3. LITURGIE VOOR DE ORDINATIE VAN EEN BISSCHOP (PROEVE)

INLEIDING

Omdat het pastoraal en theologisch van belang is te weten hoe de hierboven genoemde bisschopsordinatie liturgisch gestalte zou kunnen krijgen, geven we in deze paragraaf een proeve van een orde voor de ordinatie van een bisschop in de PKN. Daartoe hebben we het profiel dat we al eerder hadden afgeleid uit onze analyse van diverse ordinatietradities,¹⁷³⁵ ‘vertaald’ in een orde die bruikbaar is voor een episcopale kerk.

Daarmee lijken we in strijd te komen met ons uitgangspunt. Immers, terwijl we in het voorgaande deel uitgingen van de stelling dat het bisschopsprofiel dient te worden afgeleid uit de liturgie (*lex orandi, lex credendi*), gaan we nu - omgekeerd - het gevonden profiel verwerken in de liturgie (*lex credendi, lex orandi*). Toch betreft het hier geen tegenstrijdigheid, omdat het materiaal dat we zullen gebruiken niet het product is van dogmatische bezinning, maar ontleend is aan de liturgie. Hier blijkt overduidelijk dat er sprake is van een wisselwerking tussen beide bewegingen. Er doet zich hier overigens wel een ander probleem voor: men kan niet zonder meer allerlei elementen uit episcopale ordinatietradities weghalen om ze vervolgens in te voegen in die van een presbyteriale of een episcopale kerk. Ook al vertonen ze dezelfde *structuur* (gebaseerd op de traditie van de reformatie en daarachter die van de vroege kerk), het is de vraag of ze ook *inhoudelijk* overeenstemmen. Daarom dienen we zorgvuldig te werk te gaan. Ons uitgangspunt daarbij is tweevoudig: ten eerste, dat de reformatorische predikant (presbyter) kan worden beschouwd als een variant van een vroegchristelijke (lokale) bisschop als Ignatius van Antiochië; en ten tweede, dat de bisschop en de presbyter volgens Hieronymus en heel de latere westerse traditie - zowel de rooms-katholieke als de reformatorische - tot één en dezelfde *ordo* behoren: die van het presbyteriaat. Op grond daarvan menen we dat het verantwoord is om de *forma* voor de ordinatie van een bisschop in de PKN te enten op die voor de bevestiging van een predikant. Een handzaam model daarvoor biedt de orde voor de bevestiging van een dienaar des Woords, die is opgenomen in het in 2004 te verschijnen tweede deel van het *Dienstboek - een proeve* van de PKN. Zowel structureel als inhoudelijk vertoont deze orde grote verwantschap met de ordinatietradities van de anglicaanse *CSI-family* en de lutherse CS. Het hieronder afgedrukte overzicht maakt de overeenkomsten en de verschillen zichtbaar tussen de structuur van de eerder door ons geanalyseerde *ordines* voor de ordinatie van een bisschop en de orde voor de bevestiging van een dienaar des Woords uit het *Dienstboek van de PKN*:

---

¹⁷³⁵ *Supra*, p. 469.

DE STRUCTUUR VAN DE
ORDINATIELITURGËN VOLGENS CSI, ASB,
ECUSA EN CS

- I. VOORBEREIDING (alle orden)
    - intocht (alle orden, minus CSI)
    - hymne of psalm (alle orden)
    - doxologie (ECUSA, CS)
    - 'collect of purity' (CSI, ECUSA)
    - Gloria (CSI)
    - schuldbelijdenis/genadeverkondiging (CSI en CS)
  - II. PRESENTATIE (CSI, ECUSA, CS)
    - voorlezing benoemingsbrief (CSI, ECUSA, CS)
    - declaration of assent (ECUSA)
    - waardigverklaring
(litanie: ECUSA)
    - collectagebed (ECUSA)
  - III. DE DIENST VAN DE SCHRIFT (alle orden)
    - collectagebed (CSI)
    - lezingen (OT, Brieven, Evangelie)
    - prediking
(credo: CSI, ASB)
    - (presentatie: ASB)
    - declaration of Assent (ASB)
  - IV. EXAMINATIO
    - (1) Opdracht/taakomschrijving (alle orden)
    - (2) Ondervraging (alle orden)
    - (3) Collectagebed/zegenbede (CSI, ASB, CS)
    - (credo: ECUSA, CS)
  - V. GEBEDEN
    - (1) Stil gebed (CSI, ASB, ECUSA)
    - (2) Litanie (ASB, ECUSA)
    - (3) Veni creator spiritus (CSI, ASB, ECUSA)
    - (Gebed voor de kerk, CS)
  - VI. ORDINATIEGEBED
    - met handoplegging (alle orden)
    - (veni sancte spiritus, CS)
  - VII. OVERHANDIGING VAN SYMBOLEN (alle orden)
  - VIII. VERWELKOMING
    - vredegroet (ecusa)
  - IX. INSTALLATIE (csi, ecusa)
  - X. DIENST VAN DE TAFEL (alle orden)
    - (wegzending)
- ZEGEN

DE STRUCTUUR VAN DE ORDE
VOOR DE BEVESTIGING VAN EEN
DIENAAR DES WOORDS
(DIENSTBOEK, EEN PROEVE, II)

- (1) INTREDE
    - intredelied
    - groet
    - bemoediging
    - gebed van toenadering
    - psalm
    - kyrie/gloria
    - gebed van de dag
- DE HEILIGE SCHRIFT
- lezingen (OT, Brieven, Evangelie)
  - prediking
  - geloofsblijdenis of lied
- PRESENTATIE
- Opdracht
  - Gelofte
- GEBED OM DE GEEST
- Litanie met alle heiligen
  - Veni creator spiritus (Gez. 237
LvK)
- BEVESTIGINGSGEBED
(met handoplegging)
- (BEKLEDING MET DE STOLA)
- AANVAARDING
vredegroet
- (DE MAALTIJD VAN DE HEER)
- ZENDING EN ZEGEN

Het is duidelijk dat beide schema's in principe dezelfde structuur vertonen. Slechts op enkele punten zijn verschillen aan te wijzen. Zo vindt in de linkerkolom (CSI, ECUSA, CS) de presentatie plaats vóór de dienst van de Schrift en in de rechter erna, terwijl in de rechterkolom de installatie geheel ontbreekt. Deze verschillen zijn ten dele van kerkrechtelijke aard, samenhangend met het bovengenoemde verschil in kerkstructuur.

TOELICHTING BIJ DE AFGEDRUKTE PROEVE

De structuur van de door ons aangeboden proeve voor de ordinatie van een bisschop in een episco-presby-gationele kerk is in principe gelijk aan die van de eveneens zo georganiseerde CSI. Dat houdt ook in, dat wij, in afwijking van het *Dienstboek- een proeve* (en ASB) ervoor gekozen hebben (met CSI, ECUSA en CS) de presentatie te doen geschieden aan het begin van de dienst, om duidelijk te laten uitkomen dat het hier gaat om de laatste fase van de *electio* (door de gemeente!) en pas in tweede instantie om zoiets als een voorstellingsritueel. Verder is er met CSI (en alle andere *ordines*) van uitgegaan dat de ordinatie van de bisschop plaats vindt in een dienst van Schrift en Tafel, omdat daaruit niet alleen het profiel van het bisschopsambt, maar ook zijn theologische en ecclesiologische context het duidelijkst valt af te lezen. In de benaming van de verschillende rubrieken hebben we overigens zo veel mogelijk de terminologie overgenomen van de orde voor de bevestiging van een dienaar des Woords uit het *Dienstboek - een proeve*.

Intussen moeten we nog wel wijzen op niet onbelangrijk kerkrechtelijk verschil. Terwijl volgens het *Dienstboek - een proeve* de bevestiging van een dienaar des Woords plaats vindt in de lokale parochie, is in ons voorstel de ordinatie van een bisschop primair een regionaal gebeuren: zij vindt plaats in de context van de ACV (het 'bisdom').

De teksten van de verschillende rubrieken zijn soms ontleend aan de door ons geanalyseerde orden, soms aan het *Dienstboek - een proeve*, soms zijn ze nieuw. Aandacht verdienen vooral:

- de opdracht (waarin met CS-1987 herinnerd wordt aan het priesterschap der gelovigen en met ECUSA-1979 aan Ignatius van Antiochië, Irenaeus en Cyprianus, terwijl ook de zeven aspecten van het beschreven 'sandwich-model' erin doorklinken),
- de gelofte (behalve de laatste vraag overgenomen uit *Dienstboek - een Proeve*, deel II) en
- het ordinatiegebed (in structuur en bewoording sterk verwant aan het ordinatiegebed van de CSI, dat in bewerkte vorm ook in deel II van het *Dienstboek - een proeve* is opgenomen).

Tenslotte: over de bisschop wordt gesproken in de mannelijk vorm van de derde persoon enkelvoud. In voorkomende gevallen verandere men hij/zijn in zij/haar.

DE PROEVE

- De ordinatie geschiedt in de centrale kerk van de regio, bij voorkeur op zondag in een dienst van de heilige Schrift en de Maaltijd van de Heer. Binnen het kader van de dienst wordt de ordinatie verricht voorafgaande aan de Maaltijd van de Heer. De kleur is rood.
- Behalve alle presbyters (predikanten) en een vertegenwoordiging van de ouderlingen en diakenen van de parochies zijn minstens drie bisschoppen aanwezig, waaronder in elk geval de Primus (voorzitter van het bisschoppencollege), één bisschop van een naburige regio en één van de protestantse episcopale zusterkerken uit de oecumene (zoals de Evangelische Broedergemeente, de Kerk van Zweden of de Kerk van Engeland).
- De ordinatie wordt als regel verricht door de Primus. Het is niet zijn taak de Schriften uit te leggen, tenzij daar een bijzondere aanleiding toe is. De geordineerde bisschop gaat voor in de dienst van de Tafel.

INTREDE

Terwijl de ambtsdragers in processie de kerk binnenkomen zingt de gemeente een lied.

GROET

Primus:

In de naam van de vader
en de Zoon
en de heilige Geest.
Amen.

BEMOEDIGING

Onze hulp in de Naam van de Heer,
die hemel en aarde gemaakt heeft.

GEBED VAN TOENADERING (*naar ASB*)

Almogende God,
voor U liggen alle harten open,
alle begeerten zijn U bekend
en geen geheim is voor U verborgen:
reinig de overleggingen van ons hart
door de ingeving van uw heilige Geest,
zodat wij U van harte liefhebben
en grootmaken uw heilige Naam -
door Christus, onze Heer.
Amen.

PRESENTATIE

De oudste presbyter (predikant) van de regio, een ouderling en een diaken nodigen de bisschop-elect uit naar voren te komen. Samen stellen zij zich op tegenover de Primus. De presbyter vraagt de Primus, NN, die door de Algemene Classicale Vergadering gekozen is als bisschop van de classis NN, te ordineren als bisschop in de Protestantse Kerk in Nederland.

De Primus wendt zich tot de voorzitter van de classis en vraagt of de verkiezingsprocedure zonder bezwaar is verlopen.

De voorzitter van de classis antwoordt dat de verkiezingsprocedure op wettige wijze en in goede orde is verlopen.

De Primus vraagt de secretaris van de generale synode het besluit voor te lezen, waarin de verkiezing van NN als bisschop van de classis NN wordt bevestigd en goedgekeurd.

De secretaris van de synode komt naar voren en leest het besluit voor.

Primus: (naar CSI)

Broeders en zusters, dit is de *man* die wij vandaag met Gods hulp willen ordineren tot bisschop in de Kerk van God. U hebt gehoord dat de verkiezingsprocedure in goede orde is verlopen. Indien iemand van u echter alsnog enige reden zou willen aanvoeren waarom *hij* niet geordineerd zou mogen worden, laat hij/zij naar voren komen.

De gemeente gaat staan

P. Niemand van ons is tot dit ambt bekwaam, onze bekwaamheid is uit God.

Acht u *hem* waardig om te worden geordineerd?

G. Wij achten *hem* waardig!

P. Dan stel ik vast dat *hij* geordineerd kan worden in het ambt waartoe de Kerk van Christus *hem* geroepen heeft.

G. Wij danken de Heer, onze God.

Voorganger: (naar ASB)

God, onze Vader, wij danken U
dat Gij ons geroepen hebt
tot de gemeenschap van uw wereldwijde kerk.
Hoor ons gebed voor uw getrouwen,
dat ieder in eigen roeping en dienstwerk
een instrument mag zijn van uw liefde.
Geef heel uw gemeente en in het bijzonder
uw *dienaar* NN,
die wij vandaag zullen ordineren
tot bisschop in uw Kerk,
de gave van uw Geest -
door Jezus Christus, uw Zoon, onze Heer.
Amen.

DE HEILIGE SCHRIFT

LEZINGEN

Ezechiël 34:11-16

Psalm 95

Efeziërs 4:1-16

Halleluja-gezang

Johannes 21:15-17 of 20:19-23

U komt de lof toe

PREDIKING

GELOOFSBELIJDENIS VAN NICEA

OPDRACHT EN GELOFTE

OPDRACHT

(naar het beschreven 'sandwich-model', met reminiscenties aan CS-1987 en ECUSA-1979)

Primus:

Gemeente, laten wij dan horen en overwegen
wat het ambt van bisschop inhoudt
en welke taken *hem* die tot dit ambt geroepen wordt, zijn toevertrouwd.

De kerk is het volk van God, het lichaam van Christus,
een tempel van levende stenen, waarvan Christus de hoeksteen is.
Binnen dit volk van God,
waarin iedere gedoopte geroepen is tot dienst aan het evangelie,
heeft de bisschop een bijzondere opdracht.

Het is vóór alles *zijn* taak
met liefde om te zien naar wie op *hem* zijn aangewezen
en zo een teken te zijn van Gods ontferming.

Hij zal de eenheid van de gemeente dienen
door zorg te dragen voor de zuivere prediking van het evangelie
en het rechte gebruik van de sacramenten
en daarin ook zelf voor te gaan.

Het is *zijn* opdracht behoedzaam om te gaan
met de geloofstraditie van de kerk
en daarbij de tekenen van de tijd te verstaan.

Samen met *zijn* mede-presbyters en mede-bisschoppen
zal *hij* delen in het leiderschap van de kerk,
hier ter plaatse en over heel de wereld.

Hij zal hart hebben voor de missionaire opdracht van de kerk
en waar onrecht geschiedt zal *hij* spreken,
als het geweten van de samenleving.

Hij zal een herder zijn voor de herders
en een *vader* voor al Gods kinderen.
Parochies zal *hij* visiteren, presbyters en diakenen ordineren
en in ordinaties van bisschoppen zal *hij* participeren.
In alles zal *hij* een betrouwbaar pastor zijn,
een integer voorbeeld voor de kudde van Christus.

Primus (Dienstboek, een proeve)
U (*naam*), die nu gereed staat uw ambtswerk te aanvaarden:
herinner u altijd met dankbaarheid,
dat het Christus' eigen kudde is,
die u wordt toevertrouwd.
Hij heeft haar verworven door zijn bloed;
het is zijn kerk.

Aanvaard dan uw dienst met blijdschap,
voed uzelf met het Woord van God,
volhard in het gebed
en vertrouw op de kracht van de heilige Geest.

GELOFTE (naar *Dienstboek, een proeve II*, 2004)
Geliefde *broeder*,
laat nu aan allen horen, dat ge in geloof uw dienst aanvaardt.
De bisschop-elect treedt naar voren.

Primus:

Gelooft u dat u in uw verkiezing door de kerk
hier ter plaatse
door God zelf tot deze dienst geroepen bent?
Ja, dat geloof ik.

Aanvaardt u de heilige Schrift als de bron van de prediking
en als enige regel van het geloof,
en wilt u zich verzetten tegen alles wat daarmee strijdig is?
Ja, dat wil ik.

Belooft u uw ambt waardig en trouw te bedienen
en u uw taken te vervullen
overeenkomstig de orde van onze kerk?
Ja, dat belooft ik.

Beloof u geheim te houden
wat vertrouwelijk te uwer kennis komt
en u te onderwerpen
aan het opzicht der kerk?
Ja, dat beloof ik.

Daartoe helpe mij God.

GEBEDEN

Primus (naar BCP-1550, bewerking ECUSA 1979):

De Schrift leert ons, dat onze Heer Jezus Christus
de gehele nacht doorbracht in gebed
voordat Hij zijn twaalf apostelen koos
en heenzond, de wereld in.
Evenzo baden de apostelen tot God
voordat zij Matthias verkozen
als één der hunnen.
Laten wij daarom hun voorbeeld volgen
en voordat wij NN ordineren tot het werk
waartoe de heilige Geest haar geroepen heeft,
bidden tot God,
de kenner van alle harten.

De bisschop-elect knielt neer.

Stil gebed

De gemeente zingt de LITANIE 'Met al de heiligen' (Domkerk, Utrecht, naar G. Messie)

Heer, ontferm U over ons. Heer, ontferm U over ons.
Christus, ontferm U over ons. Christus, ontferm U over ons.
Heer, ontferm U over ons. Heer, ontferm U over ons.

God, hemelse Vader, ontferm U over ons.
God Zoon, Verlosser der wereld, ontferm U over ons.
God, heilige Geest, vertrooster, ontferm U over ons.

*Met alle getuigen van uw grote daden prijzen wij en aanbidden wij U:
Kyrie eleison.*

*Met Abraham, Izaäk en Jakob, de aartsvaders, die vasthielden aan het verbond:
Kyrie eleison.*

*Met Sara, Rebekka en Rachel, de aartsmoeders, die doorgang gaven aan het le-
ven:*

Kyrie eleison.

Met Mozes, opgetogen uit de wateren,

*met Mirjam die de lofzang heeft voorgezongen,
met Aäron die de Naam heeft gelegd op het volk,
met Jozua die de leidsman was naar het Land:*

Kyrie eleison.

*Met Debora die opstond als een moeder in Israë!,
met Simson die de ijzeren poort heeft gelicht uit de hengsels,*

Kyrie eleison.

*Met Elia die oprees uit zijn verslagenheid door de spijs en de drank onderweg,
met Jeremia die het puin van de stad heeft beweend,
met Ezra die het woord deed spreken uit de macht der vervreemding:*

Kyrie eleison.

*Met Maria, de Maagd, die het Woord heeft bewaard onder haar moederlijk hart,
met Johannes de Doper die riep van nabij, maar het wachten moest leren:*

Kyrie eleison.

*Met Martha die Hem diende en met Maria die aan zijn voeten zat,
met Maria van Magdala en de andere vrouwen, de eerste getuigen van zijn ver-
rijzenis:*

Kyrie eleison.

*Met Petrus de voorman en Johannes, die van liefde sprak tot in de dood,
met Paulus, ontijdig geboren, die de roeping der volken stem en verhaal gaf:*

Kyrie eleison.

*Met Martinus, strijder voor God en vriend van de armen,
met Willibrord, pelgrim naar een beter vaderland
en Bonifatius, brenger van de goede tijding:*

Kyrie eleison.

*Met Benedictus, die zevenmaal daags de lof van de Heer zong,
met Franciscus en Clara, arm en toegewijd aan mens en dier:*

Kyrie eleison.

*Met Augustinus, de leraar der nederigheid,
met Luther die getuigd heeft van genade alleen en de duivel heftig partij gaf:*

Kyrie eleison.

*Met Ambrosius en Gregorius, met Johann Sebastian, de grote Bach,
met alle cantores en speellieden:*

Kyrie eleison.

*Met Dietrich Bonhoeffer, Martin Luther King en Oscar Romero,
die hun stem verhieven voor de vertrapten:*

Kyrie eleison.

*Met alle vrouwen wier namen wij niet kennen,
wier inzet werd vergeten omdat zij in de schaduw bleven:*

Kyrie eleison.

*Met allen, het koor van stemmen,
de reidans der heiligen,
de gloed der harten van wie ooit zullen leven:*

Kyrie eleison.

Wees ons genadig, verlos ons Heer.

Van alle kwaad verlos ons Heer.
Van alle zonde verlos ons Heer.
Van de eeuwige dood verlos ons Heer.

Door uw menswording geef ons uw vrede.
Door uw dood en verrijzenis geef ons uw vrede.
Door de komst van de heilige Geest geef ons uw vrede.

Christus, hoor ons, Christus, hoor ons.
Christus, verhoor ons, Christus, verhoor ons.

Primus

(naar BCP, gebed voor allerheiligen)

Heer, wij danken U voor wie ons voorgingen,
al die mensen,
die uw heiligen zijn geworden,
uw profeten, uw apostelen.
Dat wij met die wolk van getuigen
om ons heen
afleggen alle last en zonde die ons belemmert
en met volharding lopen de weg die vóór ons ligt,
ziende op Jezus,
de Leidsman en Voleinder van ons geloof.

Amen

Gemeente

Kom Schepper, Geest (Gezang 237 of 239)

BEVESTIGINGSGEBED

(naar CSI en Proeve II)

Primus:

Heer, onze God,
wij zegenen U,
dat Gij in uw goedheid een volk hebt gekozen,
u tot een eigendom,
een koninklijke priesterschap,
om uw grote daden te verkondigen.
Wij prijzen U,
dat Gij uw enige Zoon, Jezus Christus, gegeven hebt
tot apostel en hogepriester van ons geloof
en tot herder en opziener over uw kudde.
Wij prijzen U,
dat Hij in zijn dood de dood overwon
en dat Hij, opgevaren ten hemel,
gaven gaf aan de mensen:

1 Petr.2:9

Hebr. 3:1
1 Petr.2:25

Ef.4:11-12

apostelen, profeten, evangelisten,
herders en leraars,
tot opbouw van zijn lichaam, de kerk.

Wij danken U,
dat Gij (*naam*) geroepen hebt
tot het bisschopsambt
en dat wij *hem* vandaag
in uw naam
en gehoorzaam aan uw wil
mogen bevestigen
in *zijn* dienst.

Twee diakenen houden de bijbel als een dak boven het hoofd van de ordinandus; de Primus, de twee eerder genoemde bisschoppen en de oudste presbyter leggen hem de handen op. De Primus vervolgt:

Zend nu op uw *dienaar (naam)* uw heilige Geest -
de Geest die Gij door uw Zoon
aan de apostelen geschonken hebt,
maak hem tot bisschop in uw kerk
om in liefde om te zien naar de mensen,
uw Woord te verkondigen
en uw gemeente te leiden en te dienen.
Amen.

I Joh. 1:1-4

Daarna bidden allen:

**Stel *hem* in staat, zo bidden wij,
een betrouwbare gezant van Christus te zijn,
een goede herder
en een toegewijd dienaar,
om uw kudde te voeden
en te leiden,
om liefde en eenheid te stichten
onder de mensen.**

**Bescherm *hem* tegen alle kwaad
en geef
dat *hij zijn* dienstwerk zo zal verrichten
dat het goed is in uw ogen.**

**Maak *hem* standvastig ten einde toe,
zodat *hij* met allen die U hebben gediend,
ja, met heel uw volk
uw eeuwige vreugde mag binnengaan -**

**door Jezus Christus onze Heer,
die met U en de heilige Geest, één enig God,
aanbeden en verheerlijkt wordt
tot in de eeuwen der eeuwen.
Amen.**

OVERHANDIGING VAN DE SYMBOLEN

Als de geordineerde is gaan staan, kunnen hem de symbolen worden overhandigd die vandoord met het bisschopsambt verbonden zijn: de bijbel, het gezaghebbend woord van God, en de staf, het teken van zijn/haar herderschap.

BIJ DE OVERHANDIGING VAN DE BIJBEL

(naar ASB en CSI)

Ontvang dit Boek:
het bevat woorden van eeuwig leven.
Bewaar uzelf en de gemeente
bij het evangelie
en beschaam het vertrouwen niet
dat u als dienaar van het Woord is geschenken.

BIJ DE OVERHANDIGING VAN DE STAF

(vrij naar ASB)

Waak over de gehele kudde
waarover de heilige Geest u als bisschop heeft aangesteld.
Steun de zwakken en verbind de gebrokenen van hart,
zoek het verlorene en breng de dwalenden terug,
opdat ge wanneer de Opperherder verschijnen zal
de onvergankelijke kroon der glorie moogt ontvangen.

AANVAARDING EN VERWELKOMING

Allen staan

Primus:

Gemeente, dit is uw bisschop.
Wilt u (*naam*) als herder in uw midden ontvangen
en *hem* hooghouden in *zijn* ambt?
Ja, dat willen wij van harte.

De gemeente kan haar instemming bekrachtigen met applaus.

Een lofprijzing kan gezongen worden.

INSTALLATIE

De Primus neemt de nieuwe bisschop bij de hand, leidt hem naar de cathedra en nodigt hem uit daarop te gaan zitten. De voorzitter van de Algemene Classicale Vergadering komt, samen met de eerder genoemde presbyter, ouderling en diaken, naar voren en zegt:

Geliefde broeder in Christus,
wij verheugen ons zeer
over uw verkiezing, uw ordinatie en uw installatie
als onze bisschop.
U hebt beloofd uw taken te vervullen
overeenkomstig de orde van de Protestante kerk in Nederland.

Wij, vertegenwoordigers van de kerk van Christus in deze regio,
beloven van onze kant, dat wij uw gezag zullen eerbiedigen
en dat wij in verbondenheid met u
en met de geloofsgemeenschap hier ter plaatse
al het mogelijke zullen doen
om de kerk van God te bouwen en te dienen.

En wij doen daarbij een beroep op allen
hier bijeen
om ieder op eigen plaats
een betrouwbaar getuige te zijn van Jezus Christus, onze Heer.
Amen.

De gemeente zingt een loflied.

Daarna neemt de nieuwe bisschop de leiding van de dienst over.

VREDEGROET

Bisschop:

De vrede van de Heer zij altijd met u.

Gemeente:

En met uw geest.

Bisschop:

Wenst elkaar de vrede.

De bisschop brengt de gemeente de vredegroet en de gemeenteleden brengen elkaar de vredegroet.

DE MAALTIJD VAN DE HEER

INZAMELING VAN DE GAVEN

GEBED OVER DE GAVEN

(naar Dienstboek, een proeve I, 820)

Heilige God,
Gij hebt ons geroepen om U te dienen
en te leven naar uw wil.
Wij bidden U:
aanvaard in deze gaven
van brood en wijn
onze bereidheid om te werken in uw wijngaard
tot welzijn van uw kerk -
naar het voorbeeld van Jezus,
onze Heer.
Amen.

TAFELGEBED

prefatie (fragment)

Ja waarlijk, goed is het en passend
dat wij U zegenen,
Heer onze God,
almachtige Vader, eeuwige God,
door Jezus Christus, onze Heer,
die na zijn opstanding
aan Maria Magdalena is verschenen
en daarna aan de twaalf;
die hen met vrede heeft gegroet
en hen heeft heengezonden,
de wereld in, zeggende:
'Zoals de Vader Mij gezonden heeft,
zo zend Ik u...'
...
Daarom, met engelen en aartsengelen,
met allen die ons in geloof zijn voorgegaan,
met heel uw Kerk,
hierboven en hier beneden,
zingen wij de lofzang van uw heerlijkheid:

Heilig...

Vervolg van het tafelgebed.

HET GEBED DES HEREN

Het Lam Gods

DE GEMEENSCHAP VAN BROOD EN WIJN

GEBED NA DE MAALTIJD

(naar ASB)

Almogende God,
Herder en Gids van uw kerk,
wij danken U
voor het brood van het leven
en de wijn van het Koninkrijk.
Zie genadig neer op uw *dienaar* NN,
die Gij hebt uitgekozen
om een herder te zijn voor uw gemeente.
Geef dat *hij* een betrouwbare voorganger zal zijn
opdat *hij* samen met allen
die *hem* zijn toevertrouwd
eenmaal zal komen tot de glorie van uw Koninkrijk,
door Jezus Christus, onze Heer.
Amen.

ZENDING EN ZEGEN

- *De nieuwe bisschop spreekt de zegen uit:*
- De ambtsdragers verlaten in processie de kerk.
- De gemeente zingt het slotlied.

4. BESLUIT

We hebben in deze studie een poging gedaan om het episcopale, het presbyterale en het congregationalistische met elkaar in verbinding te brengen. Dat was - om met het boven dit hoofdstuk afgedrukte citaat van W. van der Zee te spreken - een spannende onderneming. Nog spannender wordt het echter, wanneer daaruit kerkrechtelijke consequenties getrokken moeten worden. Daartoe hebben we hierboven slechts een aanzet willen geven. Meer te doen ligt niet op onze weg. Waar het ons om ging was: aan te tonen dat het mogelijk is om voor een verenigde reformatorische kerk een zodanige vorm van *episkopè* te ontwerpen dat de woorden van het 17e-eeuwse geschrift *Eikon Basilikè* er ten volle op van toepassing zijn:

A right Episcopacy would at once satisfy all just Desires, and Interests of good Bishops, humble Presbyters, and sober People; so as Church-Affairs should be managed: neither with Tyranny, Parity, nor Popularity; neither Bishops ejected, nor Presbyters despised, nor People oppressed.¹⁷³⁶

---

¹⁷³⁶ Uit: *Eikon Basilike*, London 1649, geciteerd in P.A. Welsby, *Episcopacy in the Church of England*, 1973, 6. Dit geschrift, waarschijnlijk van de hand van de 'ghost writer' van Charles I, John Gauden, verscheen vlak voor de onthoofding van de koning. Het presenteert zichzelf als het geestelijk testament van een vrome vorst, die zijn laatste gedachten, gebeden en raadgevingen laat vastleggen. De auteur, een voormalig sympathisant van de presbyteriaanse oppositie tegen de koning, wil met zijn geschrift het beeld van Karel I als verdediger van het bondgenootschap tussen monarchie en episcopaat ('No bishop, no king!') bijstellen. Al had hij dus politieke bedoelingen, in het afgedrukte citaat brengt hij op fraaie wijze onder woorden hoe het ambt van *episkopè*, wanneer het goed wordt uitgeoefend, kan functioneren.

SUMMARY

The motivation for this study into the introduction, if any, of episcopal ministry in a united church of the reformed tradition in the Netherlands is threefold. First and foremost a personal motive: the need for a *pastor pastorum* in a situation of crisis. Next an ecumenical one: the publication in 1982 of the report on *Baptism, Eucharist and Ministry* (BEM) in which the non-episcopal churches were invited to examine the significance of a personal ministry of *episkopè*. And finally an ecclesiological one: is there a role for episcopal ministry in the future *Protestantse Kerk in Nederland* (PKN)? It is my conviction that there are strong arguments to answer this question in the affirmative. The aim of this study is to offer sufficient scholarly ground for the discussion on the Constitution of a united church to be re-opened. Our investigation proceeds as follows:

To gain insight into the extensiveness of the issue and its implications for church practice, first an exploratory excursion into historical and ecumenical fields is undertaken. Many proposals for the introduction of episcopacy can be identified in the history of the three presbyterially organized PKN-churches. Reference is made to the reformers Luther, Bucer and Calvin and to the reception of their views in the Netherlands with special attention for a number of 'happy inconsistencies' (L.J. Koffeman) in the articles of faith, the church order and the liturgy of the reformed tradition in the Netherlands. Certain 'catholic' elements are pointed out in the 'ethical' theology (particularly as practised by J.H. Gunning junior and O. Noordmans) and in the three great renewal movements which in the course of the twentieth century, strongly influenced the character of the Netherlands Reformed Church: the ecumenical movement, the liturgical movement and the church order reform movement. Finally a description is given of some developments in the Netherlands Reformed Church (the 'Hilversum Convent' and the conversations with the Church of England), the Reformed Churches in the Netherlands (J. Plomp, the Koffeman-report) and the Evangelical-Lutheran Church (the position of the Synod president). A number of tendencies towards episcopacy come to the fore. At the same time, though, it becomes clear that the history of the three churches bears witness to a variety of congregationalist elements, appearing as early as Gisbertus Voetius and traceable through A. Kuyper, G.D.J. Dingemans, G. Heitink and G. Dekker. Neither the congregationalist nor the episcopal elements should be overlooked.

Since the 1980s, a variety of ecumenical developments have challenged the *Together-on-the-Way* churches to examine the significance of episcopal ministry: the BEM-report (*Faith and Order*), the debates in the *World Alliance of Reformed Churches* (WARC) and the *Lutheran World Federation* (LWF), the dialogues which these confessional church families held with the Anglican Communion and which led to the recent Meissen, Porvoo and Reuilly agreements, the developments within the *Leuenberg Communion of Churches* and those in the *United and Uniting*

Churches (especially Wales and Scotland). With respect to the developments in the Netherlands some publications of the Council of Churches and the IIMO (Interuniversity Institute for Missiology and Ecumenical Research) study meetings in 1995/1996 on the office of bishop are referred to. The conclusion is drawn that on this particular issue the ecumenical debate is moving towards a far-ranging consensus. The Biblical idea of *episkopè*, meaning 'oversight', in the sense of 'regard with compassion' expresses the core of episcopal ministry and the figure of the episkopos can represent God's compassion for mankind. There is growing recognition that the bishop can have a significant role as a sign of unity and continuity in the life of the church and as one who represents the church to society. However, in order to avoid imbalance, a number of stringent conditions is needed: a bishop should be chosen by the community and all ranks of ministry, including episcopacy, should be open to all men and women, married or unmarried, and irrespective of their geographic or cultural background. Finally the bishop's role should be integrated within structures of synodical government and episcopal ministry should be exercised in a collegial and communal way. All in all these historical and ecumenical explorations provide sufficient grounds to continue the investigation into what significance the office of bishop may have for a presbyterian church.

An intermediate section of the dissertation is devoted to a number of questions which need further consideration. The first question raised concerns the motives in favour of the introduction of episcopal ministry into a predominantly presbyterian church. Four can be named here.

- A pastoral motive: there is an increasing need in the church for a *pastor pastorum* and for leadership with a human face. The presbyterian structure of assembly-wise decision-making cannot provide such leadership.
- An ecclesiological motive: in a church such as the prospective Protestant Church in the Netherlands episcopacy could bridge tensions between unity and pluriformity, between local churches and the national church, and between official authority and organizational management.
- An ecumenical motive: multilateral and bilateral dialogues clearly favour episcopal arrangements. Can a non-episcopal church continue to ignore this?
- A cultural motive: just as in a post-Constantinian church, the bishop in a post-Christian culture may act as the mouthpiece of the church and as the conscience of society.

Secondly there is the role of Scripture with respect to the issue of ministry: can Scripture be used to justify a ministry of personal *episkopè*? Together with the vast majority of the exegetes it is argued that there is no single church model that is directly derived from Scripture, neither the presbyterial model nor the congregational or episcopal models. The office of bishop has evolved with the passage of time and cannot be founded on Scriptural exegesis. All the same, there is no dispute that Scripture allows for lines to be traced to the personal ministry of *episkopè*. Singing the words of the Benedictus the church maintains that God will have compassion for (*episkepsetai* from *episkopein*) "the people who live in darkness and under the cloud of death" (Luke 1:78). About Christ she testifies that He is "the Shepherd (or Pastor) and *episkopos* of our souls" (1 Peter 2: 25; Netherlands Articles of Faith, Art. 31).

Would she, therefore, in the ways ministry is organized not make this aspect of “showing compassion for people” clear? Should the personal aspect of exercising ministry not be given a greater emphasis? A church model with the office of bishop as a “sign of God's mercy” may be more appropriate than the other two models which are more impersonal.

A matter for critical consideration would be the episcopal model one has in mind. It makes a lot of difference whether one has the Mediaeval prince of the church in mind who has great political power, the English Lord Bishop in his palace, or the early-Christian *episkopos* in danger of being martyred. This study proposes the bishop of the pre-Constantinian early church, not out of romantic or historicizing considerations but because this model best fits a church which, after the passage of twenty centuries, is “back to basics”. It is a church that has lost its position of power and has to fall back upon the essence of the early Church’s “triangle of standards” (coined as 'Normendreieck' by C. Andresen): the *canon* of Holy Scripture, the *regula fidei* or rule of faith, the office of *episkopè* and their interrelationships (H. Dombois, G.P. Hartvelt).

Finally, following the orthodox theologians K. Ware and J.D. Zizioulas we view this ministry of *episkopè* in its purest form as a synthesis of the three main early Christian episcopal models:

- Ignatius of Antioch with the bishop as a sign of unity
- Irenaeus of Lyons with the bishop as guardian of the faith
- Cyprian of Carthage with the bishop as connecting link with the world church.

A bishop for the church of the 21st Century should be a bit of all three.

This indispensable reflection having been brought to an end, the third section of this study focuses on a bishop's profile that should fit this model for a bishop in a reformed church. On the basis of the old rule *lex orandi, lex credendi*, the way we pray is the way we believe, four rites for the consecration of a bishop are examined from four traditions:

- The ecumenical tradition from the Church of South India.
- Two from the Anglican tradition of the Church of England and the Episcopal Church in the USA.
- The Lutheran tradition from the Church of Sweden.

The only available reformed rite is that of the Hungarian Reformed Church which does not suit the purpose because there are hardly any traces of the early Christian episcopal ministry in it. The rite of the Church of South India is used as yardstick for three reasons: (1) the office of bishop in that church has been grafted on the early Christian and the Reformation traditions more closely than the other three; (2) it accepts the condition, first formulated in Lausanne in 1927 and regularly repeated since, that an ecumenical church such as the Protestant Church in the Netherlands ought to be open to congregationalists, presbyterians and episcopalians; (3) it is the rite of a church which is a minority in society just as the church in Western Europe is becoming in the twenty-first century.

The other three selected *ordines* are necessary to provide a clear picture of the differences and similarities to the model of the Church of South India.

The profile drawn for a bishop (*episkopos*) in a united church of the reformed tradition is as follows.

1. A bishop is elected by (representatives of) the community
2. A bishop does not work without presbyters, elders and deacons
3. A bishop is committed to the authority of a synod and so are his fellow-bishops.

4. In imitation of Christ, as “the only universal Bishop and the sole Head of the Church” (Netherlands Articles of Faith, Art. 31), a bishop has the duty *to show compassion*:

- as pastor *pastorum* (a)
- as commissioner of those who are sent out (*apostolos*) (b)
- as teacher and guardian of the tradition of the faith (c)
- *as a sign of unity and as president of the liturgy* (d)
- as a link between the local and the universal church (e)
- as the voice of conscience (f)
- as ordainer (g)

In all words and actions, a bishop is accountable for

5. his integrity
6. his spirituality
7. his willingness to serve (Mark 10:43-45).

The duties of compassion have been so arranged to form of a sandwich with ‘sign of unity’ (d) in the middle (the model of Ignatius) as the person who leads the gathered community in the Service of Word and Table. This is the heart of the local church. Around it are mirrored the various duties which are associated. The bishop is the primary pastor of the diocese. His duty as the guardian of its pastors (*pastor pastorum*) (a) is mirrored by his duty as ordainer (g) who maintains order and discipline in the church. The bishop’s duty as the commissioner of those who are sent out (stimulator of/ leader in missionary and apostolic duties) (b) is mirrored by his duty to witness in society and politics (f). The duty of the bishop as teacher (c) (the model of Irenaeus) is mirrored by his duty to provide a link (e) between the local and the universal church (the model of Cyprian).

In this study these are considered the duties of a bishop but definitely not to the exclusion of other ministers and members of the Christian community. As the BEM Report says, the office of *episkopè* should be exercised in a personal, collegial and communal way.

The conclusion is used to take stock and to suggest ways in which the office of bishop could be integrated into the structure of the Protestant Church of the Netherlands. A provisional rite is drafted for the consecration of a bishop in an episcopally-presbyterial church, a church in which the episcopal, presbyterial and congregational church models are drawn together.

BIJLAGEN

Bijlage 1: VISIOEN: EEN EPISCOPALE HERVORMDE KERK IN NEDERLAND
(J.M. GERRITSEN, 1959)

In dit artikel, oorspronkelijk verschenen in *Hervorming en Catholiciteit*, jg 7, nr. 2, mei 1959, 2-6, zet J. M. Gerritsen (1908-1962), leidinggevend theoloog van het Hilversums Convent, uiteen hoe naar zijn inzicht een episcopaal bestuurde Hervormde Kerk er uit zou kunnen zien. De kern ervan is dat de presbyteriale structuur niet is afgeschaft, maar episcopaal is uitgebouwd. In feite pleit de auteur voor een synthese tussen het presbyteriale en het episcopale kerkmodel. Het artikel is van belang omdat het één van de weinige bronnen is waaruit valt af te lezen hoe Hervormde episcopaal denkende theologen hun inzichten vorm gaven in een concreet ecclesiologisch model. Zie ook pag. 116v.

Voor de presbyteriaal-synodale kerkinrichting, zoals de Hervormde Kerk die kent is ongetwijfeld *de ouderling* de typerende figuur. Maar deze ouderling heeft maar weinig overgehouden van de traditionele presbyter. Wanneer wij ons een herstel van de Hervormde kerkorde in de traditioneel-oecumenische richting voorstellen, moeten wij van een hersteld presbyterambt uitgaan.

DE PRESBYTERS

Wij kennen uit het Nieuwe Testament het presbyterambt als een ambt, dat van het apostolisch ambt afhankelijk is en waaraan de bediening van Woord en Sacrament wordt gedelegeerd. De bevoegdheid tot de bediening van Woord en Sacrament is in onze kerk gekoppeld aan de volledige theologische opleiding. Hoe belangrijk die opleiding ook moge zijn, zij is voor het ambt niet wezenlijk. Bovendien zien wij in onze tijd in toenemende mate de praktische bezwaren. Wie als theoloog is opgeleid, moet zijn levensonderhoud vinden op het theologisch-kerkelijk terrein. Maar wij moeten een veel groter aantal ambtsdragers hebben die betaald kunnen worden omdat dit ambt hun nevenberoep is (omgekeerd is er reeds nu de economische noodzakelijkheid, die talrijke predikanten dwingt er een neven-beroep op na te houden). Men zal wellicht bij deze niet-theologisch opgeleide presbyters allereerst denken aan academici uit de verschillende faculteiten, wellicht ook aan geschikte onderwijzers of anderen, die hiervoor een roeping hebben. Voor de apostolaire taak van de kerk liggen hier grote mogelijkheden; men stelle zich voor, op welke wijze de natuurkundige, de arts, de litterator, die tegelijk ambtsdrager is, op een zeer bijzondere wijze het christelijk geloof in de moderne wereld kan vertolken. De Kerk van Engeland heeft deze kans reeds lang gezien, en de mogelijkheid geopend, dat b.v. academici na hun studie een seminarie-opleiding volgen en daarna tot het volledige ambt worden geordend. Dat zou natuurlijk ook onze weg zijn: een - niet te lange - opleiding, die de a.s. presbyter al datgene leert, waarvan de huidige predikant maar al te weinig hoort: hoe hij een kerkdienst moet leiden en hoe hij de sacramenten moet bedienen. Op deze wijze krijgen we twee soorten presbyters: die met een universitaire theologische opleiding plus een op het ambt gerichte seminarie-opleiding, én die met een niet-theologische opleiding plus een seminarieopleiding. Nog een andere onderscheiding is mogelijk (die zich niet hoeft te dekken met de eerste), n.l. presbyters, die uitsluitend als zodanig werkzaam zijn én presbyters voor wie hun ambt een min

of meer tijd vragend nevenberoep is. Deze onderscheidingen zouden evenwel in kerkelijke positie en bevoegdheid geen enkel verschil inhouden.

KERKERAAD, CLASSIS, PROVINCIE, SYNODE

Zo gezien kunnen wij dus deze beide soorten presbyters gelijkstellen met de tegenwoordige predikanten. En evenals deze predikanten verrichten zij hun taak in de hun toevertrouwde gemeenten in samenwerking met een kerkeraad. Deze kerkeraad bestaat uit mannelijke én vrouwelijke door de gemeenteleden gekozen vertegenwoordigers van de gemeente. In hoofdzaak is hun taak en werkverdeling gelijk aan die van de tegenwoordige kerkeraadsliden, waarbij alleen de fictie, dat zij de dragers zouden zijn van het presbyter- (ouderlingen-) en diakenambt, is losgelaten.

Evenals nu vormen een aantal gemeenten samen een classis. De classicale vergadering wordt gevormd door alle presbyters + evenveel mannelijke of vrouwelijke vertegenwoordigers van de gemeenten (dus uit de kerkeraden) als er presbyters zijn. Als voorzitter van deze vergadering ontmoeten we nu hier de figuur van de bisschop. Daarbij is de naam bisschop zeker niet belangrijk; wij zouden hem ook opziener of moderator kunnen noemen. Deze 'bisschop' is allereerst 'herder en leraar' en als zodanig verbonden aan een kerk in de hoofdplaats van de classis. Tegelijk is hij evenwel een 'vrijgestelde', die er door een effectief secretariaat voor bewaard wordt, onder te gaan in administratief werk. Van de classicale vergadering is hij de permanente voorzitter. Aan hem is de taak voorbehouden om de presbyters in zijn classis te ordineren, en om in de plaatselijk gemeenten hen die belijdenis des geloofs hebben afgelegd, te bevestigen. Bovendien is hij voor zijn classis de visitator, zodat in hem zich ook 'opzicht en tucht' concentreren. Omdat het leraarsambt, de verantwoordelijkheid voor de leer, zijn bijzondere taak is, zal hij en volledige theologische opleiding moeten hebben en zo mogelijk doctor in de godgeleerdheid moeten zijn. Het ligt voor de hand, dat deze bisschop zaken, die met de bediening van Woord en Sacrament te maken hebben, zal kunnen bespreken, niet met de volledige classicale vergadering, maar met zijn presbyters, wat de effectiviteit van de vergadering ten goede zou komen. De presbyterium-vergadering zou dus ongeveer dat bedoelen, wat de tegenwoordige ringvergaderingen doen, waarbij de grotere classis ook inderdaad in dergelijke ringen gesplitst zou kunnen blijven.

De classicale vergaderingen benoemen de afgevaardigden naar de provinciale synode. Iedere classis zou b.v. een presbyter en een (mannelijke of vrouwelijk) kerkeraadslid daarvoor kunnen aanwijzen. Bovendien vinden wij natuurlijk in deze provinciale synode zoveel bisschoppen als er classes zijn. Eén van deze bisschoppen is voorzitter; het is een opportuniteitsvraag, of dit een permanente voorzitter moet zijn, een soort 'aartsbisschop' dus, zetelend in de hoofdstad van de provincie, of dat dit voorzitterschap onder de dragers van het apostolisch ambt van bisschop moet rouleren.

De classicale vergaderingen wijzen bovendien de afgevaardigden aan naar de Generale Synode. Alweer uit elke classis een presbyter en een mannelijk of vrouwelijk kerkeraadslid. Maar deze Generale Synode valt iets nadrukkelijker in twee 'huizen'

uiteen. Want krachtens hun ambt zijn ook alle bisschoppen lid van de Generale Synode en zij dragen, eveneens krachtens hun ambt, in het bijzonder de verantwoordelijkheid voor de leer. Secretarissen, organen van bijstand, adviseurs, hebben evenals nu de taak om het werk van de synode voor te bereiden en te dienen. Eén van de bisschoppen is voorzitter, en men zal het er over eens moeten worden, of men hier een permanente figuur wil, dan wel een na een aantal jaren aftredende presiding bishop.

DE DIAKEN

Hoe is het in deze kerk met het diakenambt? Wij zullen het diakenambt weer los moeten maken uit de vereenzijding van de kerkelijke maatschappelijke werker. Het maatschappelijk werk, de dienst der barmhartigheid in de ruimste zin van het woord, is zonder meer een wezenlijk deel van het ambt, waarvoor de bisschop verantwoordelijkheid draagt en dat aan de presbyters wordt gedelegeerd. In deze taak, maar verder in alle werk, dat tot het ambt behoort, worden bisschop en presbyters terzijde gestaan door de diakenen. Dat wil zeggen, dat een reeks van figuren, die in onze huidige kerkorde maar moeilijk hun plaats kunnen vinden, in wezen de dragers van het diakenambt zijn: vicaris, hulpprediker, en nog veel, wat nu onder de naam 'bediening' is samengevat. De speciale sociale taak van de kerk wordt reeds nu hoe langer hoe meer door maatschappelijke werkers uitgeoefend. Anderzijds zal men in de kerkeraden hiervoor een commissie hebben, overeenkomende met de tegenwoordige diakenen die als raadgevers én uitvoerend orgaan in deze sociale taak hun plaats vinden.

ANDERE MOGELIJKHEDEN

Men moet verder bedenken, dat wel in de structuur van een kerkorde het drievoudig ambt van bisschop, presbyter en diaken verondersteld wordt, maar dat daarmee de ambtelijke mogelijkheden niet uitgeput zijn. De vele taken van de kerk kunnen hun organen vinden in de z.g. 'lagere wijdingen', waardoor allen, die permanent in het gemeentewerk zijn betrokken - cantor-organist en jeugdleider, koster en kloklouder - hun organische plaats in het kader van het ambt vinden.

De hier geschetste structuur heeft naast de genoemde nog tal van mogelijkheden, waardoor in de tegenwoordige toestand bestaande problemen kunnen worden opgelost. Daar is b.v. de kwestie van de mutatie. Hoe krijgt men de juiste man op de juiste plaats? Wij zijn het er over eens, dat het nog steeds vigerende beroepingssysteem hiervoor volkomen ontoereikend is. Het bestaan van een mutatiecommissie wijst reeds in de richting, waarin de oplossing moet worden gezocht. De classicale bisschop is ervoor verantwoordelijk, dat in zijn gebied de juiste man op de juiste plaats komt en hij zal door overleg met zijn medebisschoppen die juiste man moeten vinden. Anderzijds zal hij rekening houden met de voorkeur van de plaatselijke gemeente, door de kerkeraad de keuze te geven uit een aantal door hen genoemde personen.

Verder moet er een veel groter openheid komen ten aanzien van de z.g. charismata, de bijzondere gaven. Waar zich in zijn classis dergelijke gaven voordoen, hetzij van

prediking, evangelisatie, jeugdwerk, hetzij van pastorale of caritatieve aard, zal de bisschop moeten zorgen dat deze gaven ten bate van de kerk worden aangewend en de betrokken mannen of vrouwen op ordelijke wijze de gelegenheid hebben mee te werken aan de taak van de kerk in de wereld. Dat geldt in het bijzonder door het bevorderen van de communiteitsgedachte in al zijn geschakeerdheid, waardoor de kerk voor allerlei taken van het apostolaat de organen krijgt, die nu zo dikwijls ontbreken.

J.M. Gerritsen

Bijlage 2: 'THESES ON EPISKOPÈ AND EPISCOPACY' (WARC, 1967/1970)

Dit document werd in 1967 opgesteld door de Europese Theologische Commissie van de WARC tijdens een bijeenkomst in Torre Pellice (Italië), waarna het werd toegezonden aan de lidkerken, met verzoek om commentaar. Voorzien van een uitvoerig commentaar van de Schotse theoloog J.K.S. Reid werd het in 1970 met algemene stemmen aangenomen door de *Uniting General Council* van de *World Alliance of Reformed Churches* en de *International Congregational Council* te Vancouver. De tekst en het genoemde commentaar zijn te vinden in: F. Kaan and M. Pradervand (eds.), *Nairobi 1970. Proceedings of the General Council of the World Alliance of Reformed Churches (Presbyterian and Congegational), held at Nairobi, Kenya August 20-30, 1970, 184-195* ('Report on the Study of *Episkopè*'), Geneva 1970. De stellingen (afgedrukt op pag. 186-189) zijn bedoeld als 'a guide to Reformed Churches engaged in conversation especially with episcopally ordered Churches' (*Proceedings*, 195). Zie ook pag. 174v.

AN ATTEMPT TO EXPOUND THE REFORMED UNDERSTANDING

1. Jesus Christ as the good Shepherd who tends his flock is the One who primarily exercises *episkopè* (oversight) over his Church through his Word and Spirit.
2. The *episkopè* of Jesus Christ is discharged through human instruments. According to the Reformed understanding there are different kinds of instruments. These are to be judged good or bad according as they give effect to Christ's *episkopè* through Word and Spirit.
3. The two main forms which the discharge of this *episkopè* has assumed may each include synodical-collegial and episcopal-personal-monarchical characteristics, lay different emphasis upon these elements. Any judgment which on historical grounds would absolutize one at the expense of the other cannot be accepted.
4. Judged in the light of Christ's *episkopè* to which they are instrumental, both forms have their characteristic strength and also their weakness. The strength of the synodical form is the spread of responsibility throughout the whole people of God, that of the episcopal form the personal character of the guidance offered. On the other hand, the first form runs the danger of an impersonal exercise of *episkopè* and of bureaucracy; the second form runs the danger of autocracy which may be equally impersonal and bureaucratic and of the diminution of the active participation of the Church as a whole.
5. The essence of the ministry of *episkopè* consists in proclaiming of the Gospel rightly and pastorally applied..
6. Moved by a new obedience to Scripture and the hard facts of the day, the Reformed Church discarded episcopacy and accepted the synodical form of *episkopè* as a better alternative form. This position does not deny the weakness of the alternative adopted or the relative advantages of the other.

7. The collegial exercise of *episkopè* is in agreement with Scripture, and in practice the reformed Churches have proved that it is fundamentally adequate. The Reformed Churches have difficulty therefore in resuming a monarchical form for the discharge of *episkopè* which, on any account, is neither foolproof nor scripturally mandatory.

For clarification of the Reformed understanding, the following points are here noted:

- that the N.T. speaks of Jesus Christ alone as the great Highpriest and mediator of his people before God, and affirms that the whole Christian community is a priestly kingdom;
- that hence it is quite natural that neither the charismatic nor the ordained forms of ministry are described in priestly terms (*hiereus*);
- that the words *presbyteros* and *episkopos* appear several times (Acts 20, Tit. 1) as two different ways of indicating the same ministry;
- that the N.T. is descriptive especially of a rapidly growing and missionary church as it develops into adult and responsible congregations;
- that in such congregations leadership appears also in collegial forms forms (presbytery);
- that the first examples of the monarchical episcopate, even if they can be found in the pastoral Letters, and apparently in the letters of Ignatius of Antioch, in fact refer to leadership of a single local community;
- that other examples of church organization in the earliest post-N.T. times (Didache, Letter of Clement of Rome) certainly do not demand interpretation along monarchical lines.

8. On the understanding of the Reformed Churches, *episkopè* is a collegial responsibility. But the effective discharge of this responsibility may properly be remitted to individuals to carry out. Within the local congregation, pastoral *episkopè* is exercised in a personal manner, primarily in the person of the minister. On extra-congregational levels, on the level of synod or other church court, *episkopè* may be exercised similarly by the appointment of an individual to carry it out. This supplementation of collegial *episkopè* by personal implementation can on no Reformed grounds be rejected.

9. Those so charged with the duty of personally exercising *episkopè* must be equipped with the requisite authority. *Exousia* (authority) in the New Testament is a form of *diakonia*. This necessary authority is vested in them by the collegial body.

10. Churches in which the functions implied in *episkopè* are already discharged in collegial form, cannot be expected to accept episcopacy merely to placate episcopally ordered Churches. A strong and comprehensible case must be made out of it. Episcopacy must be proposed not as something that must be incorporated, but as something more effectively discharging Christ's *episkopè*, for the building up of the Church and the calling of the Church to witness and service.

11. It is not possible to permit in a united Church the incorporation of an understanding of episcopacy as necessary and required, which regards it as of divine authority and as an indispensable means of grace. Such an understanding has no foundation in Scripture, obscures the sovereignty of Christ's *episkopè*, and denies the instrumental and therefore secondary and alterable character of every human expression of the *episkopè*.

12. According to the New Testament, responsibility for discharging Christ's *episkopè* is vested not only in the ministry but in the local congregation. Any acceptable form of episcopacy must stimulate and not diminish the responsibility of the family of the faithful.

13. In the New Testament Christ's *episkopè* is primarily entrusted to a group and not to a single person. Hence episcopacy in a united Church must be integrated into the body to which *episkopè* is primarily committed. In other words, it should be collegially determined, even if it may be episcopally effected.

14. Episcopacy should not be regarded as a remedy for immaturity in congregations, or for weakness in collegial oversight. Episcopacy will function in the soundest and most effective way within Churches which manifest a high degree of common responsibility.

15. Episcopacy can strengthen the pastoral element in church government (*pastor paritorum*), and so far as it does so it is to be welcomed. But it tends also to create and increase paternalism. If it is accepted, there must be safeguards against this.

16. Because the essence of the ministry of *episkopè* consists in proclamation of the Gospel rightly taught and pastorally applied, it follows that an episcopacy which is mainly administrative is quite unacceptable.

17. Beyond local boundaries episcopacy can discharge a real and important ministry, representative of the whole Church. This function can be properly discharged for a period of time, but is not necessarily tied to lifelong exercise. It is recommended that the office of bishop should be terminable.

18. Apostolic succession is primarily succession in doctrine, and in the right discharge of Christ's *episkopè*. Installation within an unbroken chain of successors can never guarantee the legitimacy of the succession. But it could be a sign of the apostolicity of the Church and its unity in time and space.

19. The term bishop has varied greatly in connotation. It is further a term which tends to be charged with emotion, both favourably and unfavourably inclined. Attention might well be paid to the possibility of using another term.

Bijlage 3: DE ORDINATIE VAN EEN BISCHOP IN DE HONGAARSE GEREFORMEERDE KERK (1998)

Dat de Hongaarse Gereformeerde Kerk bisschoppen kent is bekend. Wat hun positie is en hoe ze functioneren is echter minder bekend (*supra*, p. 301v.). Ongetwijfeld speelt daarbij de taalbarrière een grote rol. Omdat het - mede daarom - in ons land vrijwel onbekend is hoe het toegaat bij de ordinatie van een Hongaarse bisschop, volgt hier een Nederlandse vertaling van de orde voor de bisschopswijding (*püspökszentelés*), zoals opgenomen in het *Dienstboek van de Hongaarse Gereformeerde Kerk samengesteld door de liturgische commissie van de consultatieve synode van de Hongaarse Gereformeerde Kerken onder voorzitterschap van bisschop D. Dr. Csiha Kálmán, Budapest 1997*. Uitgegeven door de consultatieve synode van de Hongaarse Gereformeerde Kerken, 1998, 144-149.¹⁷³⁷ De vertaling is van de hand van Ds A. den Broeder te Dalftsen.

ALGEMENE BESLUITEN

Hoofdstuk 3
Symbolische erediensten

Paragraaf 24: *Bisschopswijding* (Dienstboek, p. 18)

Het juridische gedeelte van de bisschopswijding wordt verricht door de voltallige vergadering van het kerkdistrict, die de verkiezing tot bisschop moet approberen, de bisschop in zijn ambt moet bevestigen en hem tot de uitoefening van dat ambt moet machtigen. Tegelijkertijd moet die vergadering ook bepalen dat de bisschop de ambtseed afgenomen wordt in het kader van eeneredienst voor de gemeente, waar ook de oudsten van het kerkdistrict de bisschop volgens de daarvoor bestemde liturgie wijden tot de dienst aan God.

Door deze ceremonie verkrijgt de bisschop geen enkele geestelijke macht of charisma die hij bij zijn wijding als predikant niet al verkregen heeft, maar omdat hij zich voor heel zijn leven verplicht tot het volbrengen van een zware dienst: deze verplichting moet hij volbrengen volgens de oude, zuivere gewoonte van de bisschopswijding.

De bisschopswijding wordt voltrokken door de decanen van het kerkdistrict. Plaats en tijd worden vastgesteld door de voltallige vergadering van het kerkdistrict. De decanen treden daar op namens de predikanten van het kerkdistrict, krachtens de volmacht die gereformeerde predikanten overeenkomstig de juiste opvatting van de apostolische opvolging (*apostolica successio*) uit hoofde van hun wijding bezitten.

---

¹⁷³⁷ De volledige Hongaarse titel luidt: *Magyar Református Egyház Istentiszteleti Rendtartása. Összeállította a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának Liturgiai Bizottsága D.Dr. Csiha Kálmán püspök elnöklété alatt Budapest 1997. A Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának kiadása, 1998, 144-149.*

De bisschopswijding geschiedt altijd -in het kader van de voltallige vergadering van het kerkdistrict- in een kerk(gebouw). De wijding wordt namens de moederkerk voltrokken door de decanen van het kerkdistrict.

Hoofdstuk 7 **De werkers in dienst van het Woord**

Paragraaf 2: *Bisschopswijding* (Dienstboek p. 144-149)

Algemeen:

De plaats waar de bisschopswijding plaatsvindt is het kerkgebouw. De bisschopswijding wordt altijd voltrokken in de voltallige vergadering van het kerkdistrict. De bisschopswijding zelf wordt namens de moederkerk voltrokken door de gezamenlijke decanen in actieve dienst. De predikanten van het kerkdistrict komen in toga gekleed onder leiding van de aftredende en aantredende bisschop het kerkgebouw binnen.

Aan het begin van de wijdingsplechtigheid neemt de bisschop plaats aan de avondmaalstafel, tussen de oudste decaan en de hulpbisschop. Naast hen zitten in een halve cirkel de directeur generaal en de decanen. Het eerste deel van de eredienst leidt de liturg vanaf de preekstoel.

Ter gelegenheid van de bisschopswijding ziet de orde van dienst er als volgt uit:

1. Invocatio (votum)

“Onze hulp is in de naam van God, Vader, Zoon en Heilige Geest, de Drieënige, één eeuwig, waarachtig God. Amen.”

2. Aanvangslied

Zingen wij tot eer van God lied ... vers ...

Lied ... vers .... begint als volgt:

3. Schriftlezing (lectio), kan ook zittend aangehoord worden.

Luisteren wij, geliefde broeders en zusters, naar het Woord van God zoals dat geschreven staat in ... (boek, hoofdstuk, verzen worden aangegeven) en als volgt luidt:

[lezing]

“God die genadig is stelle zijn Woord tot een zegen, opdat het woord van Christus rijkelijk in ons wone en wij veel vruchten voortbrengen tot zijn eer.”

Laat ons bidden.

4. Gebed ter schuldbelijdenis

“Heer God, onze eeuwige en almachtige Vader! Zie, wij zijn hier bijeengekomen en één met de heiligen, samen met de engelen en de zielen van de gezaligden brengen wij onze offerande voor uw troon. Wij belijden en erkennen voor uw heilige Majesteit dat wij arme zondaars zijn, in zonde ontvangen zijn wij uit op elk kwaad en wij houden nooit op uw heilige inzettingen te overtreden. Omdat wij dat doen halen wij naar uw rechtvaardig oordeel verderf en vloek over ons. Vanwege dit alles, Heer, berouwt het ons dat wij uw eer geschonden hebben en de vloek afgeroepen hebben over onszelf en over onze zonden. In waarachtig berouw over onze zonden vragen wij U of U ons uit genade te hulp wilt komen. Nederig vragen wij U, liefhebbende, barmhartige Vader, of U zich over ons erbarmen wilt. Delg onze zonden uit, vermeerder en vermenigvuldig in ons van dag tot dag de gaven van uw Heilige Geest, opdat we in waarachtig berouw over onze zonden vruchten van bekering voortbrengen, die U welgevallig zijn. Daarom belijden wij voor uw aangezicht, dat wij ons geloof en onze hoop alleen vestigen op uw eniggeboren Zoon, onze Heer Jezus Christus, in de zekerheid dat wij door het geloof deel mogen krijgen aan uw genade die U in uzelf geopenbaard hebt. Geef ons dit nu en eeuwig, in zijn naam. Amen.”

5. Vrijspraak

Laten wij na de belijdenis van onze zonden en het getuigenis van ons geloof luisteren naar Gods genadige antwoord door zijn Woord: “Want alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een ieder die in Hem gelooft, niet verloren ga, maar eeuwig leven hebbe.” Amen. (Joh. 3,16)

6. De gemeente zingt.

Een lied waarin de gemeente haar dank brengt voor en haar geloof belijdt in de verlossing en de voorzienigheid. Dit wordt zittend gezongen.

Laten wij zingen, geliefde broeders en zusters, lied ... vers ... , dat als volgt begint:

7. Bisschopswijding

Verloop van de eredienst ter gelegenheid van de bisschopswijding.

a) Voorlezing van het besluit van de voltallige vergadering betreffende de bisschopswijding.

De hulpbisschop van het kerkdistrict kondigt van achter de avondmaalstafel het besluit aangaande de bisschopswijding af:

“Volk van God!

In de naam van God maak ik u bekend dat de voltallige vergadering van ons kerkdistrict de dato ... (jaar, maand, dag) onze broeder NN tot bisschop van ons kerkdistrict verkozen heeft en -na verkregen rechtskracht van deze verkiezing - deze dag aangewezen heeft voor de wijding van onze broeder bisschop NN. Daarom verzoek ik onze broeder bisschop om ten overstaan van God en van onze moederkerk de ambtseed af te leggen.”

b) Eedaflegging door de bisschop

De tekst van de eed wordt door de hulpbisschop voorgelezen, de bisschop legt zijn hand op de Heilige schrift en spreekt de hulpbisschop hardop na.

“Ik, N.N. zweer bij de levende God, Vader, Zoon en Heilige Geest, de Drieënige, één eeuwig en waarachtig God, dat ik als wettig verkozen bisschop van ons kerkdistrict de verplichtingen die aan mijn ambt verbonden zijn, zoals die vervat zijn in het Kerkelijk Wetboek, gelovig en gewetensvol vervullen zal.

Ik zal al mijn krachten en kunnen inzetten om de geloofsbeginselen, de wettelijk gegarandeerde rechten, de vrijheid, de constitutie van onze moederkerk te verdedigen en te ontplooiën.

De instructies en verordeningen van het enige onmiddellijke hoogste gezag in kerkelijke aangelegenheden, de voltallige vergadering van het kerkdistrict, zal ik aannemen en opvolgen.

Als bestuurder en rechter zal ik naar uitwijzen van de kerkelijke wet onpartijdig naar recht en geweten optreden.

Ik erken als mijn heilige plicht dat ik ten aanzien van de uitwendige en inwendige opbouw van onze moederkerk voorbeeldig leiding geef, de wettig genomen besluiten van ons kerkdistrict opvolg en zorg dat die opgevolgd worden, haar oordelen uitvoer en zorg dat die uitgevoerd worden, ijverig toezie op het materiële en geestelijke welzijn van de gemeenten, scholen, instellingen, kerkprovincies binnen de boezem van het kerkdistrict, hun belangen ook bij de hoge overheden trouw behartig, de opbloei van de algemene rechtsorde en vrede onder de mensen, de eer van Gods koninkrijk naar de mij verleende krachten en door Gods genade bevorder.

Zo helpe mij God!”

c) Bevestigingsrede

Zo mogelijk uitgesproken door de bisschop van het genabuurde kerkdistrict.

d) Gebed voor de bisschopswijding.

De bisschop die de wijding verricht of de in dienstjaren oudste decaan spreekt het gebed uit.

Laat ik nu namens onze Moederkerk de zegenbede uitspreken, waartoe wij u samen met de vaderen wijden tot de vervulling van uw bisschoppelijke dienst.

De Vader van onze Heer Jezus Christus geve u naar de rijkdom van zijn heerlijkheid met kracht gesterkt te worden door zijn Geest in de inwendige mens, opdat Christus door het geloof in uw hart woning make.

Onze Heer Jezus Christus en God onze Vader die zich nooit onbetuigd laat, die u heeft liefgehad en u goede hoop en troost gegeven heeft, zij en blijve zonder ophouden met u, zoals Hij ook met onze vadersen was.

Verlaat Hem niet opdat Hij u niet verlate, maar neig uw hart tot Hem, opdat u altijd in zijn wegen ga en zijn geboden beware. De Heer hore naar u en make zijn naam glorierijk. Hij sture u hulp te gelegener tijd en ontferme zich over u.

Hij zegene allen voor wie u de dienst verricht, de gelovigen, de gemeenten, uw kerkdistrict, ons volk, onze moederkerk. Moge onze God naar zijn rijkdom in al onze behoeften heerlijk voorzien. Hem nu die bij machte is oneindig veel meer te doen dan wij bidden of beseffen, Hem zij de heerlijkheid, door u, door middel van uw bisschoppelijke dienst in de moederkerk.

De God van alle genade, die ons in Jezus Christus geroepen heeft tot zijn eeuwige heerlijkheid, sterke, bevestigte en volmake ons allen in het geloof, in de hoop en in de liefde. Hem zij de heerlijkheid tot in eeuwigheid. Amen.

e) Het lied van de decanen.

De decanen zingen Lied 251 vers 1: "Kom Heilige Geest, Heer en God". Degene die het wijdingsgebed heeft uitgesproken komt intussen van de preekstoel af.

f) Inzegening van de verkozen bisschop.

Na het zingen knielt de verkozen bisschop neer, terwijl de bisschop die hem bevestigt en onder leiding van de in leeftijd oudste decaan, de hulpbisschop van het kerkdistrict, de directeur generaal en naar ambtelijke anciënniteit de decanen ieder voor zich naar hem toelopen en met het uitspreken van een bijbeltekst onder handoplegging de bisschop wijden en zegenen.

g) Het lied van de gemeente.

Terwijl de gemeente zingt bestijgt de gewijde bisschop de preekstoel.

h) Prediking door de gewijde bisschop.

i) Gebed door de gewijde bisschop.

j) Het gebed des Heren

8. Oproep tot offerande, mededelingen.

9. Gemeentezang

10. Toespraak van de aftredende bisschop waarmee hij zijn dienst overdraagt.

11. Begroetingen.

12. De bevestigde bisschop beantwoordt de begroetingen.

13. Psalm 90.

14. Zegen.

15. Nationale volkslied.

LIJST VAN AFKORTINGEN

ACC	Anglican Consultative Council
ALIC	Anglican-Lutheran International Commission
ALICC	Anglican-Lutheran International Continuation Committee
ALW	Archiv für Liturgiewissenschaft
AMO	Anglican-Methodist Ordinal
ARCIC	Anglican-Roman Catholic International Commission
ASB	Alternative Service Book
AT	Apostolische Traditie
AvDK	Archief van de Kerken
AWCC	Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur
BCP	Book of Common Prayer
BEM	Baptism, Eucharist and Ministry
BLGNP	Biografisch lexicon van de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme
C OF E	Church of England
CA	Confessio Augustana
CB	Confessio Belgica
CG	Confessio Gallicana
CO	Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia, in: Corpus Reformatorum (CR), deel 29- 88.
CUC	Church Unity Commission
CS	Church of Sweden
CSI	Church of South India
ECUSA	Episcopal Church in the United States of America
EKD	Evangelische Kirche in Deutschland
EKK	Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament
ELCA	Evangelical Lutheran Church in America
ELK	Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden
ER	The Ecumenical Review
FO	Faith and Order
GKN	Gereformeerde Kerken in Nederland
GROU	God's Reign and Our Unity
GTT	Gereformeerd Theologisch Tijdschrift
HWGK	Hervormd Weekblad De Gereformeerde Kerk

IALC	International Anglican Liturgical Consultation
IDW	In de Waagschaal
IDW njg	In de Waagschaal - nieuwe jaargang
IIMO	Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica
IKZ	Internationale Kirchliche Zeitschrift
JES	Journal of Ecumenical Studies
JEH	Journal of Ecclesiastical History
JLH	Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie
KE	Kerk en Eredienst
KH	Kerkherstel
KO	Kerkopbouw
KT	Kerk en Theologie
KuD	Kerugma und Dogma
K+O	Kosmos en Oekumene
LA	Limatekst over het ambt
LEP	Local Ecumenical Partnership
LK	Leuenberger Konkordie
LKG	Leuenberger Kirchen Gemeinschaft
LQF	Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen
LWB	Lutherischer Weltbund
LWF	Lutheran World Federation
MCS	Meissen Common Statement
NA	Nationaal Archief (voorheen: Algemeen Rijks Archief, Den Haag)
NAK	Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis
NBG	Nederlands Bijbelgenootschap
NGB	Nederlandse geloofsbelijdenis
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
NR	Niagara Report
NTT	Nederlands Theologisch Tijdschrift
OIC	One in Christ
ÖR	Ökumenische Rundschau
PCS	Porvoo Common Statement
PCW	Presbyterian Church of Wales
PKN	Protestantse Kerk in Nederland
PT	Praktische Theologie
RCS	Reuilly Common Statement
RKN	Raad van Kerken in Nederland

RZKT	Raad voor de Zaken van kerk en Theologie
SCIFU	Scottish Initiative For Union
SJT	Scottish Journal of Theology
SL	Studia Liturgica
SoW	Samen op Weg
TA	Traditio Apostolica
TLZ	Theologische Literaturzeitung
TRE	Theologische Realenzyklopädie
TvT	Tijdschrift voor Theologie
URC	United Reformed Church
UUC	United and Uniting Churches
VELKD	Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands
VPKN	Verenigde Protestantse Kerk in Nederland
VW	Verzamelde Werken (van O. Noordmans)
WA	Weimarer Ausgabe (werken van Luther)
WARC	World Alliance of Reformed Churches
WCC	World Council of Churches
WD	Woord en Dienst
WNHK	Weekblad van de Nederlandsche Hervormde Kerk
ZKT	Zeitschrift für katholische Theologie

BRONNEN EN LITERATUUR

1. ARCHIVALIA

De geraadpleegde bronnen zijn globaal omschreven. Waar aanwezig is het betreffende inventarisnummer vermeld.

Nationaal Archief (N.A.) te 's-Gravenhage

+ Archief Vereniging Kerkopbouw:

- doos 4: bestuursstukken
- doos 5: bijzondere werkzaamheden
- doos 6 en 7: Krantenknipsels en artikelen 1931-1937.

+ Archief Liturgische Kring

- Notulen Liturgische Kring 1945-1965.

+ Archief Mevr. Th. A. Baronesse Van Lynden- Van der Bruggen.

- nrs. 5-9: Brieven en diverse documenten betreffende het Hilversums Convent.

+ Archief Raad voor de Zaken van Kerk en Theologie.

- doos 1: Notulen vergaderingen 1951-1968.
- doos 6 : 'Het Ambt'.
- map H I: stukken betreffende 'de kwestie Loos'.

+ Archief Raad voor het Verband met Andere Kerken.

- nr. 12: *Conversations* NHK - Kerk van Engeland, 1958, 1961 en 1965.

+ Archief E. Emmen.

- nr. 29. *Conversations* NHK - Kerk van Engeland, 1958 en 1961.

+ Archief A.J. Bronkhorst.

- map 170/171: stukken betreffende de Commissie voor het Ambt, 1966-1972.

+ Archief Nederlandse Hervormde Kerk, Generale Synode.

- nr. 233: in- en uitgaande stukken 1968: dossier nr. 201.2: 'Inzake Episkope and Episcopacy', WARC.

Archief Hervormde Gemeente te Hilversum

- nr. H.16.1: dossier-Loos (1950 - 1955).

Universteitsbibliotheek Utrecht

Archief A. A. van Ruler.

- uit de bibliografie (I):

- nr. 526: Het apostolische en het apostolaire karakter van de kerk (voordracht, 1959).
- nr. 585: Bisschop of ouderling (voordracht n.a.v. de overgang van H. van der Linde, 1961).
- nr. 726: Gezichtspunten inzake het ambt (voordracht seminarie Hydepark, 1968).
- uit de collegedictaten (III):
  - nr. 12: college 'Kerkrecht' (de ambten, 1957/58).

2. LITERATUUR

A. OECUMENISCHE TEKSTEN (CHRONOLOGISCH)

- 'Statement drawn up by Thirty-three Ministers of the Anglican and South India United Churches at Tranquebar, May 1 and 2, 1919', in: G.K.A. Bell, *Documents on Christian Unity. A Selection from the First and Second Series 1920-1930*, London 1955, 122-125 (nr. 71).
- H.N. Bate (ed.), *Faith and Order. Proceedings of the World Conference Lausanne, August 3-21, 1927*, New York, 1928.
- Church Relations in England. Being the Report of Conversations between Representatives of the Archbishop of Canterbury and Representatives of the Evangelical Free Churches in England*, London 1950.
- O. Tomkins (ed.), *The World Conference Third on Faith and Order Held at Lund August 15th to 28th*, London 1952.
- Relations between Anglican and Presbyterian churches. A joint Report*, London 1957.
- Report of the Theological Commission on Christ and the Church. Fourth World Conference on Faith and Order, Montreal, Canada 12-26 July 1963* (FO Paper 38), Geneva 1963.
- Report of the Theological Commission on Tradition and Traditions. Fourth World Conference on Faith and Order, Montreal, Canada 12-26 July 1963* (Faith and Order Paper 40), Geneva 1963.
- P.C. Rodger and L. Vischer (eds.), *The Fourth World Conference on Faith and Order. Montreal 1963*. (Faith and Order Paper 42), Geneva 1964.
- The Church, its Nature, Function and Ordering, being the Second Report of the Joint Commission on Church Union*, Melbourne 1964.
- 'Patristic Studies from an Ecumenical Viewpoint', in: *New Directions in Faith and Order. Bristol 1967* (Faith and Order Paper 50), Geneva 1968, 41-59 (ook in: G. Gassmann (ed.), *Documentary History of Faith and Order 1963-1993*, (Faith and Order Paper 159), Geneva 1993, 218-225).
- Episkopè and Episcopacy* (Working Paper no.10 in the series on the Episkopy study, World Alliance of Reformed Churches), Geneva 1968. Nederlandse vertaling: *Episcopaat en bisschopsambt*, 's Gravenhage 1968 (gestencild, archief Generale Synode NHK).
- 'The Meaning of Ordination. A Study Paper of the Faith and Order Commission', Study Encounter. Division of Studies WCC, vol. IV (1968), nr. 4, 164-193.
- Groupe Des Dombes, *Pour une reconciliation des ministères*, Groupe des Dombes, 1972. Nederlandse vertaling: Archief van de Kerken 28 (1973), 605-616.

- Reform und Anerkennung kirchlicher Ämter. Ein Memorandum der Arbeitsgemeinschaft ökumenischer Universitätsinstitute*, München 1973.
- N. Ehrenström and G. Gassmann (eds.), *Confessions in Dialogue. A Survey of Bilateral Conversations among World Confessional Families 1959-1974* (Faith and Order Paper 74), Geneva, 1975³.
- Groupe des Dombes, *Le ministère épiscopal. Réflexions et propositions sur le ministère de vigilance et d'unité dans l'Eglise particulière*, Taizé 1976.
Nederlandse vertaling: *Archief van de Kerken* 32 (1977), 345-360.
- Intercommunie en ambt. Bijbelse achtergronden en kerkelijke perspectieven.*
Uitgave van de Commissie Intercommunie en Ambt van de Raad van Kerken in Nederland, 's-Gravenhage 1976.
- Episcopè and Episcopate in Ecumenical Perspective* (Faith and Order Paper 102), Geneva 1980.
- Towards Visible Unity: Proposals for a Covenant. The Report of the Churches' Council for Covenanting*, 1980.
- Das Geistliche Amt. Gemeinsame Römisch-Katholische Evangelisch-Lutherische Kommission*, Paderborn/Frankfurt 1982. Nederlandse vertaling: *Archief van de Kerken* 37 (1982), 369-393.
- Anglican-Roman Catholic International Commission, *The Final Report*, London 1982.
- Kinnamon, M., (ed.), *Towards Visible Unity. Commission on Faith and Order. Lima 1982. Volume I: Minutes and Addresses*, (Faith and Order Paper 112), Geneva 1982.
- Baptism, Eucharist and Ministry* (Faith and Order Paper 111), Geneva 1982.
Nederlandse vertaling: *Doopt, Eucharistie en Ambt*. Verklaringen van de Commissie voor Geloof en Kerkorde van de Wereldraad van Kerken.
Lima, Peru, januari 1982, Amersfoort/Voorburg, 1983.
- Anglican-Lutheran Dialogue. The Report of the Anglican-Lutheran European Regional Commission*, Helsinki, August-September 1982, London, 1983.
- M. Thurian, *Ecumenical Perspectives on Baptism, Eucharist and Ministry* (Faith and Order Paper 116), Geneva 1983.
- H. Fries/K. Rahner, *Einigung der Kirchen - reale Möglichkeit*. (Questiones Disputatae, nr. 100), Freiburg-Basel-Wien, 1983.
- Einheit vor uns. Modelle, Formen und Phasen katholisch-lutherischer Kirchengemeinschaft*, 1984, Paderborn und Frankfurt 1985. Nederlandse vertaling: *Archief van de Kerken* 41 (1986), 1-54.
- God's Reign and Our Unity. The Report of the Anglican-Reformed International Commission 1981-1984*, London/Edinburgh, 1984 (ook in *Growth and Agreement II. Reports and Agreed Statements of Ecumenical Conversations on a World Level*, 1982- 1998 (Faith and Order Paper 187), Geneva 2000, 114-154).
- K. Lehmann und W. Pannenberg (Hrsg), *Lehrverurteilungen - kirchentrennend?* (Dialog der Kirchen. Veröffentlichungen des Ökumenischen Arbeitskreises evangelischer und katholischer Theologen unter dem Protektorat von Bischof Hermann Kunst und Hermann Kardinal Volk, Band 4), I: *Rechtfertigung, Sakramente und Amt im Zeitalter der Reformation und heute*, Freiburg/Göttingen

- 1986, 157-169 ('Zu den konfessionellen Gegensätzen in der Lehre vom geistlichen Amt').
- The Niagara-Report. Report of the Anglican-Lutheran Consultation on Episcopate 1987, by the Anglican-Lutheran International Continuation Committee*, London 1988 (ook in *Growth and Agreement II. Reports and Agreed Statements of Ecumenical Conversations on a World Level, 1982-1998* (Faith and Order Paper 187), Geneva 2000, 11-37).
- A. Birmelé (Hrsg.), *Konkordie und Ökumene. Die Leuenberger Kirchengemeinschaft in der gegenwärtigen ökumenischen Situation*. Texte der Konferenz von Straszburg (18. bis 24. März 1987), Frankfurt am Main, 1988.
- M. Thurian (ed), *Churches Respond to BEM. Official Responses to the Baptism, Eucharist and Ministry Text*, Vol IV (Faith and Order Paper 137), Geneva 1987.
- M. Thurian (ed), *Churches Respond to BEM. Official Responses to the Baptism, Eucharist and Ministry Text*, Vol. V (Faith and Order Paper 143), Geneva 1988.
- T.F. Best (ed.), *Beyond Unity-in-Tension. Unity, Renewal and the Community of Men and Women* (Faith and Order Paper 138), Geneva 1988.
- 'Schets 1988 voor de toekomstige vormgeving van de herenigde kerk', in: *Gezamenlijke vergadering van de generale synode van de NHK en de GKN van 27-29 oktober 1988 in 'de Blijde Werelt' te Lunteren*, 161-196 (bijlage 2A).
- Commissie Maaltijd des Heren en Kerkelijk Ambt. Eindrapport. Analyse van de liturgische teksten aangaande maaltijd en ambt. Een studie* (Kerkelijke Documentatie 1.2.1, 17 (1989/1).
- Baptism, Eucharist and Ministry 1982-1990. Report on the Process and responses* (Faith and Order Paper 149), Geneva 1990.
- Confessing the One Faith: An Ecumenical Explication of the Apostolic Faith as it is Confessed in the Nicene-Constantinopolitan Creed (381)*, (Faith and Order Paper 153), Geneva 1990. Nederlandse vertaling: *Het ene geloof. Een oecumenische uitleg van de geloofsbelijdenis van Nicea (381)*, Zoetermeer 1995.
- Canberra 1991: 'The Unity of the Church as Koinonia: Gift and Calling'*, in: M. Kinnamon (ed.), *Signs of the Spirit: Official Report of the Seventh Assembly, Canberra, Australia, 7-20 February 1991*, Geneva/Grand Rapids 1991, 172-174 (ook in G. Gassmann (ed.), *Documentary History of Faith and Order 1963-1993* (Faith and Order Paper 159), Geneva 1993, 3-5.
- Groeiende herkenning. Antwoorden van kerken en kerkelijke organen op het eindrapport Maaltijd des Heren en Kerkelijk Ambt, 's-Hertogenbosch 1991. Toward Full Communion and Concordat of Agreement, Lutheran - Episcopal Dialogue*, series 3 (Ministry and Order), Augsburg, 1991.
- J.M. Vlijm en H.W. de Knijff (red.), *Elkaar verstaan. Overwegingen na de Verklaring van Overeenstemming van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 's-Gravenhage 1991.
- The Apostolic Tradition. Report of the Joint Commission between the Roman Catholic Church and World Methodist Council*, One in Christ 28 (1992), 49-73.
- The Meissen Agreement. On the Way to Visible Unity: Texts*, *The Council for Christian Unity of the General Synod of the Church of England* (Occasional Paper no. 2), 1992.

- J.R. Wright (ed.), *On being a bishop. Papers on Episcopacy from the Moscow Consultation 1992*, New York 1993.
- Ministry-Women-Bishops. Report of an International Consultation Cartigny, Switzerland, 1992* (LWF-Studies), Geneva 1993.
- The Office of Bishop. Report of the Official Working Group for Dialogue between the Church of Sweden and the Roman Catholic Diocese of Stockholm* (LWF-Studies), Geneva 1993.
- Together in Mission and Ministry. The Porvoo Common Statement with Essays on Church and Ministry in Northern Europe*, London 1993.
- T.F. Best/G. Gassmann (eds.), *On the Way to fuller Koinonia. Official Report of the Fifth World Conference on Faith and Order* (Faith and Order Paper no 166), Geneva 1994.
- W. Hüffmeier/C.R. Müller (Hrsg.), *Wachsende Gemeinschaft in Zeugnis und Dienst. Texte der 4. Vollversammlung der Leuenberger Kirchengemeinschaft in Wien, 3. bis 10. Mai 1994*, Frankfurt am Main, 1995.
- Thesen zur Übereinstimmung in der Frage 'Amt und Ordination' zwischen den an der Leuenberger Konkordie beteiligten Kirchen (Neuendettelsau-Thesen 1982-1986)*, in: *Sakramente, Amt, Ordination* (Leuenberger Texte 2), Frankfurt am Main, 1995, 87-93 (English: 95-101).
- Thesen zur Amtsdiskussion heute (Tampere Thesen 1986)*, in: *Sakramente, Amt, Ordination* (Leuenberger Texte 2), Frankfurt am Main, 1995, 103-112 (English: 113-122).
- W. Hüffmeier/C. Podmore, *Leuenberg, Meissen und Porvoo. Konsultation zwischen den Kirchen der Leuenberger Kirchengemeinschaft und den an der Meissener Erklärung und der Porvoo-Erklärung beteiligten Kirchen* (Leuenberger Texte 4), Frankfurt am Main, 1996.
- Die Kirche Jesu Christi. Der reformatorische Beitrag zum ökumenischen Dialog über die kirchliche Einheit* (Leuenberger Texte 1), Frankfurt am Main 1996².
- Nederlandse vertaling: *De Kerk van Jezus Christus. De reformatorische bijdrage aan de oecumenische dialoog over de kerkelijke eenheid*. (niet-officiële uitgave van de gezamenlijke synodes).
- T.F. Best, (ed.), *Built Together. The Present Vocation of United and Uniting Churches (Ephesians 2:22). Sixth International Consultation of United and Uniting Churches* (Faith and Order Paper 174), Geneva, 1996.
- The Agros Report. A Report of the Ecumenical Advisory Group of the Anglican Communion in Preparation for The Lambeth Conference 1998*, London 1997.
- Visible Unity and the Ministry of Oversight, The Second Theological Conference held under the Meissen Agreement*, London 1997.
- G. Abraham-Williams (ed.), *Towards the Making of an Ecumenical Bishop in Wales* (Church in Wales Publications), Penarth 1997.
- Leuenberg-Meissen-Porvoo. Modelle kirchlicher Einheit aus der Sicht der Leuenberger Konkordie. Erklärung des Exekutivausschusses der Leuenberger Kirchengemeinschaft anlässlich des 25. Jahrestages der Verabschiedung der Leuenberger Konkordie, Oslo, 23 Mai 1998*, Berlin 1998.
- The Nature and Purpose of the Church. A Stage on the Way to a Common Statement*. (Faith and Order Paper 181), Geneva 1998.

- P.C. Bouteneff/A.D. Falconer, *Episcopè and Episcopacy and the Quest for Visible Unity* (Faith and Order Paper 183), Geneva 1999.
- Called to Witness and Service. The Reilly Common Statement with Essays on Church, Eucharist and Ministry*, London, 1999.
- Intercommunie. Het asymmetrische geloofsgesprek tussen protestanten en katholieken. Een publicatie van de sectie Geloofsvragen van de Raad van Kerken in Nederland*, Zoetermeer 1999.
- Final Report*. Scottish Church Initiative for Union Proposal, january 2003
(www.churchofscotland.org.uk/bo/ecumenicalscifu.html)

B. ORDINATIETEKSTEN

De vroege kerk

Traditio Apostolica.

- Geerlings, W., *Traditio Apostolica. Apostolische Überlieferung*. Übersetzt und eingeleitet von W. Geerlings (Fontes Christiani I), Freiburg etc., 2000³, 143-313 (212-243). Latijnse tekst met Duitse vertaling.
- P.F. Bradshaw, M.E. Johnson and L.E. Phillips, *The Apostolic Tradition. A Commentary* (Hermeneia - A Critical and Historical Commentary on the Bible), Minneapolis 2002. In kolommen afgedrukte Engelse vertaling van de Latijnse, Sahidische, Arabische en Ethiopische vertalingen van de Apostolische Traditie, samen met de daaraan verwante *Constitutiones Apostolorum*, de *Canones Hippolyti* en het *Testamentum Domini nostri Jesu Christi*.

De Romeinse traditie

Rooms-katholieke Kerk

- *Gebeden en Plechtigheden bij de wijding van een bisschop*. Uit het *Pontificale Romanum* (1596) vertaald en met eenige aantekeningen toegelicht door Dr. A. Smits, *pastoor te Breda* (Federatie van Liturgische Vereenigingen in Nederland), 's-Hertogenbosch 1928.
- *Pontificale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II Instauratum Auctoritate Pauli PP. VI Promulgatum, t.1: De Ordinatione Diaconi, Presbyteri et Episcopi. Editio typica*, Civitas Vaticana: Typis Polyglottis Vaticanis, 1968, 62-79 ('De Ordinatione Episcopi'). Nederlandse vertaling: *De wijding tot diaken, priester en bisschop* (Liturgie van de Sacramenten en andere kerkelijke vieringen, nr. 9), uitgegeven door de Nationale Raad voor Liturgie, Hilversum 1977, 55-72 ('De bisschopswijding').
- *Pontificale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II Renovatum Auctoritate Pauli PP. VI Editum Ioannis Pauli PP II Cura Recognitum. De Ordinatione Episcopi, Presbyterorum et Diaconorum. Editio typica altera*. Civitas Vaticana: Typis Polyglottis Vaticanis, 1990. Nederlandse vertaling nog niet verschenen.

Oud-Katholieke Kerk

- *De Gebeden en Plechtigheden der Wijdingen van het Priesterschap*, naar het *Pontificale Romanum* bewerkt en uitgegeven op last van Oud-katholieke Kerk

Bisschopsconferentie, Amsterdam, 1900, 74-98 ('Gebeden en plechtigheden bij de wijding van een bisschop').

- Wijdingen tot het ambt, in: *Kerkboek van de Oud-katholieke Kerk van Nederland*, Baarn 1993, 543-555 ('Wijding van een bisschop').

De Reformatie

Luther

- Luther, M., 'Das Ordinationsformular' (ingeleidt von P. Drews), in: *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, 38.Band, Weimar (=WA 38), 1912, 401-433.

Laurentius Petri en de Kerk van Zweden

- E.E. Yelverton, *An Archbishop of the Reformation. Laurentius Petri Nericius. Archbishop of Uppsala, 1531-1573. A Study of His Liturgical Projects*, London 1958. Hierin uit *Then Swenska Kyrkeordningen (1571)* in Engelse vertaling:
  - Laurentius' Petri's Form for the Ordination of Priests (par. 23), 131-135 (Appendix 7).
  - Laurentius' Petri's Form for the Consecration of Bishops (par. 25), 136- 140 (Appendix 7).
  - Concerning the Election of a Bishop (par. 26), 141 (Appendix 8).

Bucer

- Bucer, M., *De ordinatione legitima ministrorum ecclesiae revocanda*, in: C. Hubert (ed.), *Martini Buceri Scripta Anglicana*, Basel, 1577, 238-259. Engelse vertaling in: D.F. Wright, *Common Places of Martin Bucer* (The Courtenay Library of Reformation Classics, 4) Appleford etc, 1972, 254-283, en (gedeeltelijk) in: E.C. Whitaker, *Martin Bucer and the Book of Common Prayer* (Alcuin Club Collections no 55), Great Wakering, 1974, 176-183.

Cranmer en de Anglicana

- *The forme and maner of makynge and consecratynge of Archebishops, Bisshoppes, Priestes, and Deacons. 1549 (verschenen 1550)*, in: F.E. Brightman, *The English Rite. Being a Synopsis of the Sources and Revisions of the Book of Common Prayer, with an Introduction and an Appendix*, Volume II, London 1921², 928-1017 (afgedrukt in de volgorde *deacons, priests, bishops*).
- *The fourme and maner of makynge and consecratynge, Bishoppes, Priestes, and Deacons. 1552*, in: F.E. Brightman, *The English Rite II*, als boven.
- *The Forme and Manner of Making, Ordeining and Consecrating of Bishops, Priests, and Deacons, According to the Order of the Church of England, London 1662*, in: F.E. Brightman, *The English Rite II*, als boven.

De Nederlandse Gemeente te Londen

- Joannes à Lasco, *Forma ac Ratio tota Ecclesiastici Ministerii, in peregrinorum, potissimum vero Germanorum Ecclesia: instituta Londini in Anglia, anno post Christum natum 1550, Frankfort 1555*. Heruitgave in: A. Kuyper, *Joannis à Lasco Opera, tam edita quam inedita*, Amsterdam/Den Haag 1866, II, 1-283. Hieruit:

- 'De Ministris Ecclesiae Peregrinorum Londini' (52-81), met name de aanwijzingen en de teksten voor de electio, de interrogatio en de inauguratio van de verbi divini minister en de superintendens.
- *Marten Micron, De Christlicke Ordinanciën der Nederlantscher Ghemeinten te Londen (1554)*. Opnieuw uitgegeven en van een inleiding voorzien door Dr. W. F. Dankbaar (Kerkhistorische Studiën, deel VII), 's-Gravenhage 1956. Hieruit:
  - 'Van de openbare aenneminghe ende bevestinghe der Dienaren voer de gansche ghemeinte'. Cap. IV (49).
  - 'De forme der bevestinghe ende aenneminghe der dienaren des Wordts ende des Superintendents'. Cap. V (49-53).
  - 'De forme om de Ouderlinghen, die int d'wordt niet arbeiden, in de ghemeinte te bevestighen'. Cap. VI (53- 55).
  - 'De forme der bevestinghe der Diakenen'. Cap. VII (55-58).

John Knox en de Schotse gereformeerde traditie

- *The Forme of Prayers and Ministration of the Sacraments, etc, used in the English Congregation at Geneva: and approved by the famous and godly learned man, John Calvin (1556)*. Heruitgave: W.D. Maxwell, *John Knox's Genevan Service Book of 1556*, London 1965. Hieruit:
  - 'The Election and Ordination of Ministers' (165-169).
  - *The First Book of Discipline (1560)*. Heruitgave: J.K. Cameron, *The First Book of Discipline*. With Introduction and Commentary, Edinburgh 1972. Hieruit:
    - 'The names of the places of residence and severall dioceses of the Superintendents' (116-123).
    - 'The Election of Superintendents' (123-128).
- *The Book of Common Order (1564)*. Heruitgave: G.W. Sprott (ed.), *The Book of Common Order of the Church of Scotland (1564), Commonly Known as John Knox's Liturgy*, Edinburgh 1901². Hieruit:
  - 'Of the Ministers and their Election' (13-19).
  - 'The Form and Order of the Election of the Superintendent, Which May Serve in Election of All Other Ministers' (20-27).
- *The Second Book of Discipline (1578)*. Heruitgave: J. Kirk, *The Second Book of Discipline*. With Introduction and Commentary, Edinburgh 1980. Hieruit:
  - How the Personis that bear Ecclesiasticall Functionis ar admittit to thair Offices (178-182).
  - Off the Office-Bearers in particular, and first of the Pasturis and Ministeris (183-186).
  - Off the Eldaris and their Office (191-194).

De sow-Kerken

- *NHK*
- *De liturgie der Gereformeerde Kerken in Nederland of formulieren bij dezelve in de uiterlijke dienst gebruikelijk*, in: ongetitelde en ongedateerde (negentiende-eeuwse, uit kringen van de Afscheiding afkomstige?) uitgave, bevattende zowel de symbolische en liturgische geschriften als ook de Dordtse Kerkorde van 1619. Hieruit:

- Formulier om te bevestigen de dienaren des goddelijken Woords (153-160).
- Formulier van bevestiging der ouderlingen en diakenen waar men dezelve tegelijk bevestigt (160-167).
- *De liturgie der Gereformeerde Kerken in Nederland. Of formulieren, bij dezelve in de uiterlijke dienst gebruikelijk*, in: *Catechismus of onderwijzing in de christelijke leer, die in de kerken en scholen der Nederlandse Gereformeerde Kerken geleerd wordt; mitsgaders de belijdenis des geloofs, het kort begrip der christelijke religie en de liturgie dier kerken, etc.*, naar de aanwijzing van de Algemeene Synodale Commissie der Nederlandsche Hervormde Kerk bezorgd door M.A. Gooszen op verzoek van de Nederlandsche Bijbel Compagnie, Amsterdam 1899. Hieruit:
  - Formulier om te bevestigen de Dienaren des goddelijken Woords (86-90).
  - Formulier van bevestiging der ouderlingen en diakenen waar men dezelve tegelijk bevestigt (91-95).
- *Dienstboek voor de Nederlandse Hervormde Kerk in ontwerp*, 's-Gravenhage 1955:
  - Orde van de dienst voor de bevestiging van een dienaar des Woords (138-144)
  - Orde voor de bevestiging van ouderlingen en diakenen (159-165).

GKN

- F.L. Rutgers, H. Bavinck, A. Kuyper, *De berijmde psalmen met eenige gezangen in gebruik bij de Gereformeerde Kerken in Nederland, alsmede hare Formulieren van Enigheid met de drie oude geloofsbelijdenissen en hare liturgie met het kort begrip en den ziekentroost, naar den door die kerken vastgestelden tekst*, Middelharnis 1898:
  - Formulier om te bevestigen de dienaren des goddelijken Woords (79-81).
  - Formulier van bevestiging der ouderlingen en diakenen waar men dezelve tegelijk bevestigt (81-84).
- *Kerkboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Leeuwarden z.j. (1969):
  - Formulier voor de bevestiging van dienaren des Woords (427-430).
  - Formulier voor de bevestiging van ouderlingen en diakenen (437-440).

NHK + GKN

- *Bevestiging van ambtsdragers* (Proeven voor de eredienst, aflevering 2). Een serie publicaties op weg naar een Dienstboek voor de Kerken, aangeboden door de Commissie Dienstboek van het Samenwerkingsorgaan voor de eredienst van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland, Leidschendam/Leusden, 1989.

ELK

- *Dienstboek der Evangelisch-Lutherse kerk*, gereviseerde (ongepagineerde) uitgave, z.p. 1992:
  - Formulier voor de ordinatie van predikanten.
  - Formulier ter inleiding van een reeds geordineerde predikant in zijn/haar gemeente.
  - Formulier voor ontslag en inzegening van leden van de kerkeraad.

PKN

- *Dienstboek - een proeve, deel II*, daaruit: *Bevestiging van ambtsdragers* (herziene uitgave van Proeven voor de eredienst, aflevering 2, 1989), verschijnt in 2004.

Andere ordinalia

Church of England

- 'The Ordinal', in: *The Alternative Service Book 1980. Services authorized for use in the Church of England in conjunction with The Book of Common Prayer together with The Liturgical Psalter*, Cambridge/London 1980:
  - The Ordination of Deacons (339-350).
  - The Ordination of Priests (also called Presbyters) (351-364).
  - The Ordination of Deacons and Priests (also called Presbyters) (365-381)
  - The Ordination or Consecration of a Bishop (382-396).

Episcopal Church in the United States of America

- 'Episcopal Services', in: *The Book of Common Prayer and Administration of the Sacraments and Other Rites and Ceremonies of the Church, According to the use of the Episcopal Church*, New York 1979:
  - Ordination of a Bishop (512-524)
  - Ordination of a Priest (525-536)
  - Ordination of a Deacon (537-547).

Church of Sweden

- *Den Svenska Kyrko Handboken*, Del II, Stockholm 1988, 6-19 (Biskopsvigning), 19-29 (Prästvigning), 30-40 (Diakon- och diakonissvigning). Een Engelse vertaling van de Bisschopswijding is opgenomen in: *The Office of Bishop. Swedish Lutheran-Roman Catholic Dialogue* (LWF Studies), Geneva 1993, 159-167 ('The Church of Sweden Manual for Ordinations: Ordination of a Bishop').

Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands

- *Agende für Evangelisch-Lutherische Kirchen und Gemeinden. Band IV. Ordination und Einsegnung, Einführungshandlungen, Enweihungshandlungen. Herausgegeben von der Kirchenleitung der VELKD, Hannover 1997².*
  - Ordination eines einzelnen Ordinanden (18-25)
  - Einführung eines Bischofs (76-83).

Evangelical Lutheran Church in America

- *Occasional Services - a Companion of Lutheran Book of Worship*, Minneapolis/Philadelphia 1982:
  - Installation of a Bishop, (218-223), revised edition 2000.

Church of Scotland

- *Ordinal and Service Book for Use in Courts of the Church of Scotland*, London/Glasgow 1931 (1954², 1962³):
  - Form and Order for the Ordination of a Minister (13-25).

- Form and Order for the Induction of a Minister already ordained (26-37).
- Prayers for the Introduction of a Moderator of a Court of the Church (114- 115).

Hongaarse-Gereformeerde Kerk

- *Magyar Református Egyház Istentiszteleti Rendtartása*. Összeállította a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának Liturgiai Bizottsága D. Dr. Csiha Kálmán püspök elnöklete alatt Budapest 1997, 144-149 (*Püspökszentelés*). (= *Dienstboek van de Hongaarse Gereformeerde kerk, samengesteld door de liturgische commissie van de Consultatieve Synode onder voorzitterschap van bisschop D. Dr C. Kálmán, Budapest 1997, Budapest 1998, 144-149 (Bisschopswijding)*).

Unitas Fratrum

- *The Moravian Liturgy with Music. Authorized for Use in the British Province of the Moravian Church (Unitas Fratrum), London 1975:*
  - The Ordination of Ministers, 68-79 (liturgy for the Ordination of Deacons and Presbyters and for the Consecration of Bishops).

Oecumenisch

Church of South India

- *The Church of South India. The Ordinal. Orders for the Ordination of Deacons, the Ordination of Presbyters, the Consecration of Bishops, authorized by the Synod, January 1958*. Madras 1958.
- 'The Ordinal', in: *The Book of Common Worship as authorised by the Synod 1962. The Church of South India*, London, New York, Madras 1963:
  - Preface (160-161)
  - The Ordination of Deacons (161- 165).
  - The Ordination of Presbyters (166-172).
  - The Consecration of Bishops (173-179).
- *The Church of South India. The Book of Common Worship. Supplement*. Published with the sanction of the Executive Committee of the Synod of the CSI (September 1965, Minute 21) for experimental use, Madras 1967:
  - The Installation of a Bishop (162-167).

Anglican-Methodist Unity

- 'The Form and Manner of Ordaining Ministers in the Church of God, according to the Church of England and the Methodist Church in Great Britain', in: *Report of the Anglican-Methodist Unity Commission. Part I. The Ordinal, London 1968:*
  - The Ordination of Deacons (14-20)
  - The Ordination of Presbyters (20-27)
  - The Ordination or Consecration of Bishops (28-33).

The Covenanted Churches in Wales (ENFYs)

- *Service for the Consecration of the Ecumenical Bishop. As drafted by the ENFYs-BEM Panel and amended and accepted by the ENFYs Commission on 20 April 1999 together with corrections approved on 15 October 1999* (www.churchinwales.org.uk/gb/consecration.html).

C. OVERIGE LITERATUUR

- Aalbers, B.J. en P. Nissen, *De bisschop. Kerkscheidend of kerkverenigend? Bijdragen over het bisschopsambt in de oecumene. Ter nagedachtenis van ds. Nico van den Akker*, Delft 2002.
- Aalders, P.F.Th., 'Kerk en Schare', *Hervormd Utrecht*, 33 (1977), 243-244.
- Aalders, P.F.Th., 'Was Noordmans nu ethisch of confessioneel?', *Kerk en Theologie* 30 (1979), 222-234.
- Aalders, P.F.Th., 'Hoofdmomenten uit de reorganisatiestrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk', in: O. Noordmans, *Verzamelde Werken*, dl.5, 638-648 (Bijlage 1).
- Aalders, W., *De kerk het hart van de wereldgeschiedenis*, Leiden 1995.
- Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Apeldoorn 1961 en 1962 (met Bijlagen)*, Kampen z.j.
- Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Dokkum 1983, gehouden te Lunteren 9-11 april 1984 (met Bijlagen)*, Kampen z.j.
- Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Gouda 1985 (met Bijlagen)*, Kampen z.j.
- Akker, N.K. van den, 'Wijkende grenzen en wisselend perspectief. Bij het afscheid van prof. dr. H. van der Linde', *Kosmos+Oekumene* 16 (1982), 160-165.
- Allmen, J.J. von, *Le saint ministère selon la conviction et la volonté des Réformés du XVIIe siècle*, Neuchatel, 1968.
- Alma, H., 'Identificatie en charismatisch leiderschap', *Praktische Theologie* 26 (1999), 479-487.
- Andel, C.P. van., 'Intercommunie en ambt', *Kerk en Theologie* 41 (1990), 10-25.
- Anderson, H.G., and J.R. Crumley *Promoting Unity*, edited by, Minneapolis, Augsburg, 1989.
- Anglican-Lutheran Dialogue. The Report of the Anglican-Lutheran European Regional Commission. Helsinki, August-September 1982*, London, 1983.
- Apostolicity and Succession* (House of Bishops Occasional Paper), General Synod of the Church of England, London 1994.
- Asheim, I. und V.R. Gold (Hrsg.), *Kirchenpräsident oder Bischof? Untersuchungen zur Entwicklung und Definition des kirchenleitenden Amtes in der lutherischen Kirche*, Göttingen, 1968. Engelse vertaling: *Episcopacy in the Lutheran Church. Studies in the development and definition of the office of church leadership*, Philadelphia 1970.
- Avis, P., *Christians in Communion*, London 1990.
- Avis, P., 'Ecclesiology', in: A.E. McGrath (ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*, Oxford 1993, 127-133.
- Avis, P., 'Spiritual authority and leadership in Society and Church', in: R. Hannaford (ed.), *A Church for the Twenty-First Century*, Leominster 1998, 115-143.
- Avis, P., *The Anglican Understanding of the Church. An Introduction*, London, 2000.
- Bakhuizen van den Brink, J.N. 'De evolutie van het dogma', *Onder Eigen Vaandel* 11 (1936), 107-127.

- Bakhuizen van den Brink, J.N. en J. Lindeboom, *Handboek der kerkgeschiedenis I*, 's Gravenhage, 1942¹.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., 'Traditio', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 2 (1948), 321-340. Ook in: J.N., Bakhuizen van den Brink, *Ecclesia II. Een bundel opstellen*, 's Gravenhage, 1966.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., 'De tekst van de belijdenisgeschriften en van de liturgische formulieren der Nederlandse Hervormde Kerk', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* XL, 's-Gravenhage 1954, 207-250.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., 'Traditie', in *De Protestant* 78 (1958), 282-285.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., *De Nederlandse Belijdenisgeschriften in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijkingen*, Amsterdam, 1976².
- Bakker, J.T., *Knooppunten van de Schriftlezingen binnen het kerkelijk jaar als vindplaats van dogmatische inzichten en beslissingen* (syllabus van een reeks in 1981 gegeven colleges).
- Balke, W. 'Berkhofs beroep op de gereformeerde traditie, met name op Calvijn', in: *Geen ander ambt. Naar aanleiding van het ambtsrapport van prof. dr. H. Berkhof, gezien door drs. W. Balke en drs. K. Exalto, eerder gepubliceerd in het weekblad De Waarheidsvriend*, met een ten geleide van ds .W. L. Tukker, Masssluis 1971, 5 - 30.
- Balke, W. en H. Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Kerkorde (1945-1950)*. Bouwplan, agendastukken en notulen van de vergaderingen ter voorbereiding van de nieuwe kerkorde (1951) van de Nederlandse Hervormde Kerk, Zoetermeer 1993.
- Balke, W. en H. Oostenbrink-Evers, *De Commissie voor de Werkorde (1942-1944), oorspronkelijk ingesteld als De Commissie voor beginselen van Kerkorde*, Zoetermeer, 1995.
- Barkley, J.M., 'Episcopate and Presbyterate in the Anglican Ordinal', *Scottish Journal of Theology* 11 (1958), 134-149.
- Barnard, M., 'Liturgiewetenschap als discipline', in: P. Oskamp en N.A. Schuman (red.), *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer 1998, 90-98.
- Barnard, M., 'Tendensen in de dynamiek van cultus en cultuur: perspectieven in de liturgiewetenschap', in M. Barnard en N.A. Schuman (red.), *Nieuwe wegen in de liturgie. De weg van de liturgie - een vervolg*, 2002, 11-27.
- Barnard, W., 'Liturgische Didachè', *Jaarboek voor de Eredienst van de Nederlandse Hervormde Kerk 1963-1964*, 's-Gravenhage z.j., 88-95.
- Bartels, H., *Tien jaren strijd. De Nederlandsche Hervormde Kerk van 1929 tot 1939*, Den Haag, 1946.
- Barth, K., *Kirchliche Dogmatik. Die Lehre vom Wort Gottes. Prolegomena zur Kirchlichen Dogmatik*, I.2, Zürich 1938.
- Baur, J., (Hrsg), *Das Amt im Ökumenischen Kontext*, Stuttgart 1980.
- Bavinck, H., *De Katholiciteit van Christendom en Kerk*. Ingeleid door G. Puchinger, Kampen 1968².
- Beck, A.J., 'Pietas cum scientia coniugenda: De verbinding van geloof en wetenschap bij Gisbertus Voetius', GTSV 'Voetius', *Jaarboek 2000-2001*, Utrecht 2002, 5-19.

- Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche. Herausgegeben im Gedenkjahr der Augsburgische Konfession 1930.*, Göttingen 1959⁴.
- Beker, E.J., en M.G.L. den Boer, *J.H. Gunning jr. Een theologisch portret*, Baarn 1979.
- Berg, J. van den, 'Het ambt in discussie', *De Protestant* 86 (13 mei 1966), 4-8.
- Berg, J. van den, 'Kerk, Ambt, Tucht', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 73 (1973), 16-19.
- Berg, J. van den, 'Dutch Calvinism and the Church of England in the Period of the Glorious Revolution', in: S. Groenveld and M. Wintle, *The Exchange of Ideas: religion, scholarship and art in Anglo-Dutch relations in the seventeenth century* (Britain and the Netherlands XI), Zutphen 1994, 84-99.
- Berger, R., 'Liturgische Gewänder und Insignien', in: H.B. Meyer u.a. (Hrsg), *Gottesdienst der Kirche, Handbuch der Liturgiewissenschaft, Teil 3 (Gestalt des Gottesdienstes)*, Regensburg, 1987, 309-346.
- Berkhof, A.W. en H.H. van der Kloot Meijburg, *Samen op weg in wereldperspektief. Een onderzoek naar herenigingen van kerken van Hervormde signatuur*. Doctoraalscriptie Theologie UU (missiologie), 1972.
- Berkhof, A.W., 'Over protestantse problemen, reformatorische reacties en gereformeerde geluiden', in: *Kosmos+Oekumene* 21, (1987), 27-35.
- Berkhof, H., 'Corpus Christi', *In de Waagschaal* 12 (1956/57), 496-497 (Het probleem) en 509-510 (De grondslag) en 525-526 (De gestalte).
- Berkhof, H., *De katholiciteit der kerk*, Nijkerk 1962.
- Berkhof, H., 'Bijbelse theologie', in: *Inleiding tot de theologische studie*, Groningen 1965, 65-82.
- Berkhof, H., 'Om de gestalte der oecumenische kerk', *In de Waagschaal* 21 (1966), 209-212.
- Berkhof, H., 'Het ambt in discussie', zondagavondlezing (4), NCRV, 11-5-1969.
- Berkhof, H., *Christelijk Geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*. Nijkerk 1979⁴.
- Berlis, A., 'Amt und Autorität im ausgehenden 20. Jahrhundert', *Internationale Kirchliche Zeitschrift* 85 (1995), 243-261.
- Best, T.F., 'The Sixth International Consultation of United and Uniting Churches: the Event and the Issues', *Mid-Stream* 35 (1996), 1-10.
- Best, T.F., 'Kerkvereniging: een antwoord aan wie haar postmodern verachten' (vertaald door L.J. Koffeman), *Kerk en Theologie* 54 (2003), 216-227.
- Beza, T., *Een godvruchtige en gematigde verhandeling over de ware excommunicatie en het christelijk ouderlingschap* (vertaling van *Tractatus pius et moderatus de vera Excommunicatione et Christiano-Presbyterio*, Genève 1590), Goudriaan 1975.
- Biesterveld, P. en H.H. Kuyper, *Kerkelijk handboekje, bevattende de Bepalingen der Nederlandsche Synoden en andere stukken van beteekenis voor de Regeering der Kerken*, Kampen, 1905.
- Biezen, J. van, en J.W. Schulte Nordholt, *Hymnen. Een bloemlezing met muziek uit de vroeg-christelijke middeleeuwse gezangen van de Latijnse en de Griekse Kerk*, Tournai, 1967.
- Birmelé, A., 'The Leuenberg Agreement from 1973 to 1983', in: W.G. Rusch/D. Martensen (eds.), *The Leuenberg Agreement and Lutheran-Reformed*

- Relationships. Evaluations by North American and European Theologians*, Augsburg, 1989, 35-51.
- Birmelé, A., 'Leuenberg-Meissen- Porvoo. Zur Gemeinschaft der anglikanischen, lutherischen, reformierten und unierten Kirchen Europas', in: *Leuenberg, Meissen und Porvoo. Konsultation zwischen den Kirchen der Leuenberger Kirchengemeinschaft und den an der Meissener Erklärung und der Porvoo-Erklärung beteiligten Kirchen* (Leuenberger Texte 4), Frankfurt am Main 1996, 32-55.
- Birmelé, A., 'The Unity of the Church: The different approaches of the Lutheran-Anglican and Lutheran-Reformed dialogues', in: C. Podmore (ed.), *Community-Unity-Communion. Essays in honour of Mary Tanner*, London 1998, 252-261.
- Bishop, Priest and Deacon in the Church of Sweden. A Letter from the bishops concerning the ministry of the Church*, The Bishop's Conference, 1990.
- Bishops in Communion. Collegiality in the Service of the Koinonia of the Church* (An Occasional Paper of the House of Bishops of the Church of England), London 2000.
- Het bisschoppelijk ambt*, rapport Deputaten Oecumene GKN (tweede concept). Uitgave bureau GKN, 1995.
- Blei, K., 'Kan de gemeente zonder het ambt?', *Kerk en Theologie* 1967, 1-13.
- Blei, K., 'De receptie van de Lima-tekst over doop, eucharistie en ambt in Nederland', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 40 (1986), 14-43.
- Blei, K., 'The WARC in Bilateral Dialogue', in: H.S. Wilson (ed.), *Bilateral Dialogues. The papers and findings of the WARC Consultation held from April 21-25, 1992 at Princeton Theological Seminary, Princeton, New Jersey, U.S.A.*, Geneva, 1993, 1-15.
- Blei, K., *De reformatorische ambtsopvatting vandaag*, nota geschreven naar aanleiding van het rapport *Ambt en Sacrament* (eerste versie, niet gepubliceerd), 1995.
- Blei, K., 'De Leuenberger Konkordie tussen traditie en situatie', in: K. Blei, *Kerk onderweg. Over Geest, Kerk en Oecumene*, Zoetermeer 1997, 169-184.
- Blei, K., 'Intercommunie blijft een eenzijdige wens', *Woord en Dienst* 48, 24-7-1999, 11-12.
- Blei, K., *De Nederlandse Hervormde kerk. Haar geschiedenis en identiteit* (serie *Wegwijs*), Kampen 2000.
- Blei, K., 'De bisschop en de gereformeerde traditie', in: B.J. Aalbers en P. Nissen (red.), *De bisschop, kerkscheidend of kerkverenigend?*, Delft 2002, 29-40.
- Bley, W., 'De lutherse bijdrage' (gesprek met J. Doelman in de reeks 'Samen op weg naar een nieuwe kerk'), *Rondom het Woord*, 35 (1993), 25-30.
- Bley, W., 'Kerkpolitiek commentaar', *Kosmos+Oekumene* 22 (1988), 21-27.
- Blum, G.G., 'Apostolische Tradition und Sukzession bei Hippolyt', *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* 55 (1964), 95-110.
- Blum, G.G., 'Apostel/Apostolat/Apostolizität I. Alte Kirche', *Theologische Realenzyklopädie* III, Berlin/New York 1978, 445-466.
- Boendermaker, J.P., 'Luther over het bisschopsambt. Bisschop is bij uitstek: dienaar van het Woord', in: *Kosmos+Oekumene* 7 (1973), 130-135.

- Boendermaker, J.P., 'De bisschop. Een theologische of een organisatorische zaak?', *In de Waagschaal* njg 18 (1989), 422-425.
- Boendermaker, J.P., 'De twee lijnen van Luthers ambtsbegrip', in: M. van Campen e.a.(red.), *Prediking en Ambt. Congresbundel 1992-1993*, Stichting ter bevordering van de kennis van de Reformatie, 1994, 163 -164.
- Boersma, O., *Vluchtig voorbeeld. De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in London. 1568-1585*, z.p., 1994.
- Boom, W. ten, 'Hoe Israël alsnog het zwijgen krijgt opgelegd', *In de Waagschaal* njg 31 (2002), 511-514.
- Boon, R., *Het probleem der christelijke gemeenschap: Oorsprong en ontwikkeling der congregationalistisch-geordende kerken in Massachusetts. Een studie over de bakermat van het gereformeerde protestantisme in de Verenigde Staten*, Amsterdam, 1951.
- Boon, R., *De eerste drie geschriften van de Straatsburgse hervormer Martin Bucer. Het begin van de ontwikkeling zijner theologie* (Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis 39), 1953, 193-218.
- Boon, R., *Apostolisch ambt en reformatie. Primair probleem der oecumene*, Nijkerk 1965.
- Boon, R., *Op zoek naar de identiteit van de kerk*, Nijkerk 1970.
- Boon, R., *De joodse wortels van de christelijke eredienst* (Mededelingen Prof. Dr. G. van der Leeuwstichting, afl. 40), Amsterdam 1970.
- Boon, R., 'Laat ons de woorden wagen, die voormaals zijn geschied'. *Oefeningen in een Amsterdams leerhuis*. (Mededelingen Prof. Dr. G. van der Leeuwstichting 52), 1978.
- Boon, R., 'Rondom Ekumene en Eredienst. Een recent hoofdstuk van de vaderlandse kerkgeschiedenis, aan de vergetelheid ontrukkt', *Eredienst*, 15 (1981), 57-72.
- Boon, R., 'Messiaanse gemeenschap in eschatologisch perspectief', *Ter Herkenning* 14 (1986), 16-29.
- Boon, R., 'Ambten en functies in het geding', *Eredienstvaardig* 4 (1988), 262-265.
- Boon, R., 'Twee voorwaarden voor denken en spreken over de kerk', *Kosmos + Oekumene* 23 (1989), 243-248.
- Boon, R., 'Geen kerk zonder ouderlingen!', in: K. van der Horst/D. Monshouwer/G.H. Westra, *Voor de achtste dag. Het Oude Testament in de eredienst. Een bundel opstellen voor prof. dr. J.P. Boendermaker ter gelegenheid van zijn 65^e verjaardag*, Kampen 1990, 297-303.
- Boon, R., 'Een ecclesiologische blunder', *In de Waagschaal* njg 22 (1993), 215-219.
- Boon, R., 'Op weg naar nieuwe negotiations tussen Canterbury en Geneve', *In de Waagschaal* njg 23 (1994), 101-104 (I), 132-136 (II), 144-150 (III).
- Boon, R., 'Een weinig bekend hoofdstuk van de vaderlandse kerkgeschiedenis. De liturgie-vernieuwing binnen de Hervormde Kerk in fasen geschetst, beginnend bij de "Ethische Richting"', in: *Heel de kerk. Enkele visies op de kerk binnen de 'Ethische Richting'*, Zoetermeer 1995, 187-198.
- Boon, R., 'Wat onder de tafel dreigt te vallen', *In de Waagschaal* njg 24 (1995), 527-531.
- Boon, R., 'Open brief: oproep tot bezinning', *In de Waagschaal* njg 25 (1996), 218-220.

- Boon, R., 'Hoe komen we uit het oecumenisch slop?', in: B.J. Aalbers en P. Nissen, *De bisschop. Kerkscheidend of kerkverenigend? Bijdragen over het bisschops-ambt in de oecumene. Ter nagedachtenis aan ds. Nico van den Akker*, Delft 2002, 64-72.
- Borgh, E.A.J.G van der, *Het ambt her-dacht. De gereformeerde ambtstheologie in het licht van het rapport Baptism, Eucharist and Ministry (Lima, 1982) van de theologische commissie van Faith and Order van de Wereldraad van Kerken*, Zoetermeer, 2000.
- Börner-Klein, D., 'Ordination' II. Judentum, in: *Theologische Realenzyklopädie* XXV, Berlin/New York, 1995, 338-340.
- Bornkamm, H., 'Das Ringen der Motive in den Anfängen der reformatorischen Kirchenverfassung', in: *Das Jahrhundert der Reformation. Gestalten und Kräfte*, Göttingen 1961², 202-219.
- Bos, F.L., *De orde der kerk. Toegelicht met kerkelijke besluiten uit vier eeuwen*, 's-Gravenhage 1950.
- Botte, B., *La Tradition Apostolique de saint Hippolyte. Essai de reconstitution*. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39), Münster 1963.
- Botte, B., 'L'ordination de l'évêque', *La Maison-Dieu* 98 (1969), 113-126.
- Böttigheimer, C., 'Apostolische Amtssukzession in ökumenischer Perspektive. Gegenseitige Anerkennung geistlicher Ämter als Bedingung von Eucharistiegemeinschaft', *Catholica* 51(1997), 300-314.
- Bouwman, H., *Gereformerd kerkrecht*, deel I, Kampen 1928.
- Bouwman, M., *Voetius over het gezag der Synoden*, Amsterdam 1937.
- Braaten, 'C.E., Die Katholizität der Reformation', *Kerugma und Dogma* 42 (1996), 186-201.
- Bradshaw, P.F., *The Anglican Ordinal. Its History and Development from the Reformation to the Present Day* (Alcuin Club Collections no 53), London 1971.
- Bradshaw, P.F., 'The Reformers and the Ordination Rites' in W. Vos/G. Wainwright, *Ordination Rites*, (*Studia Liturgica* 13) 1980, 94-107.
- Bradshaw, P.F., (ed), *The Canons of Hippolytus*, (Grove Liturgical Studies 50), Nottingham 1987.
- Bradshaw, P.F., 'Ordinals', in S.W. Sykes and J. Booty (eds.), *The Study of Anglicanism*, London 1988, 143-153.
- Bradshaw, P.F., *Ordination Rites of the Ancient Church of East and West*, New York 1990.
- Bradshaw, P.F., 'Ordination' IV, 4: 'Anglikanische Kirche', in: *Theologische Realenzyklopädie* 25, Berlin/New York 1995, 356-358.
- Bradshaw, P.F., 'The Liturgical Consequences of Apostolicae Curae for Anglican Ordination Rites', in: R.W. Franklin (ed.), *Essays on the Centenary of Apostolicae Curae 1896-1996*, London 1996, 75-86.
- Bradshaw, P.F., 'An Ecumenical Ordination Prayer?', *Studia Liturgica* 26 (1996), 202-208.
- Bradshaw, P.F., 'Ordination as Gods' Action through the Church, in D.R. Holeton (ed.), *Anglican Orders and Ordinations: Essays and Reports from the Interim Conference at Jarvenpää, Finland, of the International Anglican Liturgical*

- Consultation, 4 - 9 August 1997* (Joint Liturgical Studies 39), Cambridge 1997, 8-15.
- Bradshaw, P.F., *The Search for the Origins of Christian Worship. Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, London 2002².
- Bradshaw, P.F. und H.M. Müller, 'Ordination' IV. Kirchengeschichte, in: *Theologische Realenzyklopädie XXV*, Berlin/New York, 1995, 343-362.
- Bradshaw, T., *The Olive Branch. An Evangelical Approach to the Church*, 1992.
- Brand, E.L., *The Episcopal Office in the Nordic Lutheran Churches seen from the worldwide Lutheran perspective* (Nordisk Ekumenisk Skriftserie 23), z.j, z.p.
- Brecht, M., (Hrsg.), *Martin Luther und das Bischofsamt*, Stuttgart, 1990.
- Breek, B., 'Noordmans en de wijsbegeerte', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 26 (1972), 291-344.
- Breek, B., 'Noordmans en het Puritanisme', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 27 (1973), 146-175.
- Breek, B., 'Noordmans versus Newman', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 27 (1973), 337-359.
- Breit, T., *Bekennnisgebunden Kirchenregiment* (Bekennende Kirche Reihe 5, Heft 45), 1936.
- Brightman, F.E., *The English Rite . Being a Synopsis of the Sources and Revisions of the Book of Common Prayer, with an Introduction and an Appendix*, Volume I, London 1921².
- Brightman, F.E., *The English Rite. Being a Synopsis of the Sources and Revisions of the Book of Common Prayer, with an Introduction and an Appendix*, Volume II, 1921²
- Brink, L., 'Het ambtsrapport van de Hervormde Kerk', *Eredienst* IV/4, V/1, 2 (1971), 4-14.
- Brink, L., 'Johan Marie Gerritsen', in *Biografisch lexikon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 3, 135-137.
- Brinkman, M.E., 'Het trauma van 1886', *IDW* njg 14 (1986), 199-203 (over Noordmans, *Verzamelde Werken*, deel 5).
- Brinkman, M.E., *Schepping en sacrament. Een oecumenische studie naar de rijkwijjde van het sacrament als heilzaam symbool in een weerbarstige werkelijkheid*, Zoetermeer, 1991.
- Brinkman, M.E., *Progress of Unity? Fifty Years of Theology within the World Council of Churches: 1945-1995. A Study Guide*, Louvain, 1995.
- Brinkman, M.E. en A. Houtepen (red.), *Geen kerk zonder bisschop? Over de plaats van het ambt in de orde van de kerk* (IIMO Research Publication 46), Zoetermeer 1997.
- Brinkman, M.E., 'Ministry and Modern Western Culture', in: A. van Egmond/D. van Keulen (eds.), *Church and Ministry* (Studies in Reformed Theology 3), Kampen 1999, 111-116.
- Brinkman, M.E., 'Episcopacy in the Ecumenical Discussion', in J. Brosseder (Hrsg.), *Verborgener Gott - verborgene Kirche? Die kenotische Theologie und ihre ekklesiologische Implikationen*, (Forum Systematik. Beiträge zur Dogmatik, Ethik und ökumenische Theologie, Band 14), Stuttgart, 2001, 188-198.

- Brodd, S.-E., 'Episcopacy in our Churches: Sweden', in *Together in Mission and Ministry. The Porvoo Common Statement with Essays on Church and Ministry in Northern Europe*, London 1994², 59-69.
- Brodd, S.-E., 'The Church Ordinance of 1571 and the Office of Bishop in an Ecumenical Context', in: *The Office of Bishop* (LWF Studies), Geneva 1993, 147-157.
- Bronkhorst, A.J., *Op weg naar een nieuwe kerkorde*, Amsterdam, 1945.
- Bronkhorst, A.J., 'Nederlands Hervormd Kerkrecht' in: W. van 't Spijker en L. van Drimmelen, *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen 1992², 163-174.
- Bronkhorst, A.J., *Schrift en kerkorde. Een bijdrage tot het onderzoek naar de mogelijkheid van een 'schriftuurlijke kerkorde'*, Den Haag 1947.
- Bronkhorst, A.J., 'Het ambt', in: *Protestantse verkenningen na Vaticanum II*, 's Gravenhage 1967, 117-147.
- Bronkhorst, A.J., in *Kerk en Theologie* 1976, 126-148 (Kroniek: 'Op 1 mei 1951 werd de kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk ingevoerd').
- Bronkhorst, A.J., 'De Nederlandse Hervormde Kerk en het Algemeen Reglement van 1816', in: W. van 't Spijker en L.C. van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, 1992², 121-129.
- Brouwer, Prof. Dr. A.M., *Zijn leven en werken*, Leiden, 1948. Brouwer, A.M., *De kerkorganisatie der eerste eeuw en wij*, Baarn, 1937.
- Brouwer, A.M., *Schrift en Kerkorde, antwoord aan A.J. Bronkhorst*, Leiden 1947.
- Brouwer, R., *Pastor tussen macht en onmacht. Een studie naar de professionalisering van het hervormde predikantschap*, Zoetermeer 1995.
- Brown, R.E., 'A brief summary of the NT evidence on *episkopè* and *episkopos*', in: *Episkopè and episcopate in ecumenical perspective* (Faith and Order Paper 102), Geneva 1980, 15-30.
- Brown, R.E., *The churches the apostles left behind*, New York 1984.
- Bruin, J., *Kerkvernieuwing. Een praktisch-ecclesiologisch onderzoek naar de betekenis van Gemeenteopbouw voor de Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer, 1992.
- Bruin, J., 'Ambtelijk of projektmatig?', *In de Waagschaal* njg 31 (2002), 503-505.
- Brunner, P., 'Vom Amt des Bischofs', in: *Pro Ecclesia* I, Berlin/Hamburg 1962, 235-292.
- Bucer, M., *Over de ware zielzorg*. Vertaling door H. J. Selderhuis van Martin Bucer, *Von der Waren Seelsorge* (1538), in: R. Stupperich, *Martin Bucers Deutsche Schriften*, Band 7, Gütersloh 1964 (Reformatie-Studies/Vertalingen), Kampen 1991.
- Buchanan, C., T. Lloyd and , H. Miller (eds), *Anglican Worship Today. Collins Illustrated Guide to the ASB*, London 1980.
- Buchanan, C. (ed.), *The Bishop in Liturgy* (Alcuin/Grow Liturgical Studies 6), Nottingham 1987.
- Buchanan, C., *Modern Ordination Rites*, (Grove Liturgical Studies 51), Nottingham 1987.
- Bucsay, M., *Der Protestantismus in Ungarn 1521-1978. Ungarns Reformkirchen in Geschichte und Gegenwart*, Teil I und II (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte), Wien-Köln-Graz, 1977 und 1979.

- Burggraaff, H., *Op weg naar één kerk in Zuid-India. De rol van tafelgemeenschap bij het streven naar kerkgemeenschap*. Doctoraalscriptie Theologie UU (missiologie), 1989.
- Burtchaell, J.T., *From Synagogue to Church. Public services and offices in the earliest Christian communities*, Cambridge 1992.
- Ioannis Calvini Opera quae supersunt omnia, Volumen II, Institutio Christianae Religionis*, ed. 1559 (Corpus Reformatorum Volumen XXX, II), ed. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss), Brunsvigae, 1864 (reprint 1964).
- Calvijn, J., *Institutie of onderwijzing in den christelijken godsdienst* (uit het Latijn vertaald door dr. A. Sizoo), 3 delen, Delft, z.j. (1931).
- Calvijn, J., *La Forme des Prières et Chantz Ecclesiastiques: avec la manière d'administrer les Sacremens, et consacrer le Mariage: selon la coustume de l'Eglise ancienne. M.D.XLII* (Fascimile-uitgave P. Pidoux, Kassel et Bâle, 1959).
- Carter, D., 'The Ecumenical Movement in its Early Days', *Journal of Ecclesiastical History* 49 (1998), 465-485.
- Carey, G., 'Women and the Episcopate. An Outline of the Theological Issues bearing upon the Ordination of Women to the Episcopate', in: *Episcopal Ministry. The Report of the Archbishops' Group on The Episcopate*, London 1990, 303-325 (Appendix IIIa).
- Catholicity. A Study in the Conflict of Christian Traditions in the West, being a report presented to His Grace the Archbishop of Canterbury*, Westminster 1947 (Nederlandse vertaling W. Barnard en G.W. Oberman: *De Katholiciteit der Kerk*, Den Haag 1959).
- Cereti, G., 'De oecumenische betekenis van de medewerking van de gelovigen bij de keuze van de bisschoppen', *Concilium* 16 (1980) nr. 7, 54-60.
- Chauvet, L.-M., *Du symbolique au symbole. Essai sur les sacrements*, Paris 1979.
- Clerck, P. de, 'Lex orandi, lex credendi: The Original Sense and Historical Avatars of an Equivocal Adage', *Studia Liturgica* 24 (1994), 178-200.
- Coertzen, P., 'Presbyterial Church Government: Ius Divinum, Ius Ecclesiasticum or Ius Humanum?', in W. van 't Spijker (Hrsg.), Calvin: *Erbe und Auftrag. Festschrift für Wilhelm Neuser*, Kampen 1991, 329-342.
- Collins, J.N., *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*, New York/Oxford 1990.
- Colson, J., 'Evêque', in: *Catholicisme Hier-Aujourd'hui-Demain*, Encyclopédie en sept volumes, dirigé par G. Jacquemet, Tome IV, Paris, 1956, c. 785.
- 'Concept Kerkorde van de Verenigde Protestantse Kerk in Nederland in eerste lezing', met de toelichting van de Werkgroep Kerkorde, *Kerkinformatie*, maart 1994.
- Confessio Augustana*, in: *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche*, (BSLK), Göttingen 1959⁴, 120-133.
- The Constitution of the Church of South India. With amendments up to 31st December 1951, together with the Basis of Union as adopted by the Governing Bodies of the Uniting Churches in India and elsewhere*, Madras 1952.
- Countryman, L.W., 'The Gospel and the Institutions of the Church with special reference to the Historic Episcopate', *Anglican Theological Review*, 66 (1984), 402-415.

- Cressey, M.H., 'Breaking Down Walls: Reflections on the Sixth International Consultation of United and Uniting Churches', *Mid-Stream* 35 (1996), 131-138.
- Cross, P.R., *The Influence of Recent Ecumenical Dialogue on the Anglican Theology of the Historic Episcopate: The Church of England and the Free Churches: 1920-1982* (diss. Pontificia Universitas Gregoriana), Roma, 1983.
- Cullmann, O., *Tradition als exegetisches, historisches und theologisches Problem*, Zürich, 1954.
- (Cyprianus) *Sancti Cypriani Episcopi Opera* (ed. G.F. Diercks) III, 1: *Sancti Cypriani Episcopi Epistularium* 1-57 en III, 2: *Sancti Cypriani Epistularium* 58-81 (Corpus Christianorum Series Latina III B), Turnhout, resp. 1994 en 1996.
- Dam, G. van, *Dichter bij het Onuitspreekbare. Over geestelijke begeleiding voor en door pastores*, Baarn 2003.
- Dankbaar, W.F., 'Kanttekeningen bij Hervorming en Catholiciteit', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 4 (1950), 87-100.
- Dankbaar, W.F., 'De kerkvisitatie in de Nederlandse Gereformeerde Kerk in de 16e en 17e eeuw', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie* 38 (1952), 38-55.
- Dankbaar, W.F., 'Het bisschopsambt bij Martin Bucer', in: *Ecclesia, een bundel opstellen aangeboden aan prof.dr. J.N. Bakhuizen van den Brink*, 's-Gravenhage 1959, 110-122.
- Dankbaar, W.F., 'Johannes à Lasco - een gereformeerde bisschop', *Woord en Dienst* 10 (1961), 167-168.
- Datema, K. *Het Hilversums Convent. Een onderzoek naar geschiedenis en denkbelden* (doctoraalscriptie voor de theologische faculteit Groningen), 1993.
- Davies, J. G., (ed.), *A Dictionary of Liturgy and Worship*, 1972.
- Dearmer, P., *Everyman's History of the Prayer Book*, London/Oxford, 1912.
- Decot, R., 'Luthers Kompromiszvorschlag an die Bischöfe auf dem Augsburger Reichstag 1530', in: M. Brecht, *Martin Luther und das Bischofsamt*, 109-117.
- Deddens, K. 'De Nederlandse gereformeerde kerken in de periode 1560-1816' in: W. van 't Spijker en L.C. van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, 1992², 110-120.
- Delobel, J., H.J. de Jonge, M. Menken en H. van de Sandt, *Vroegchristelijke gemeenten tussen werkelijkheid en ideaal*. Opstellen van leden van de Studiosorum Novi Testamenti Conventus, Kampen 2001.
- Dekker, G., *Zodat de wereld verandert. Over de toekomst van de kerk*, Baarn 2000.
- Dekker, G. en G. Heitink, *Samen op de goede weg?*, Baarn, 2002.
- Deursen, A.Th. van, *De eeuw in ons hart. Negenentwintig opstellen over geschiedenis, geschiedschrijving en geschiedbeleving*, Franeker 1991.
- Deursen, A.Th. van, 'England and the Synod of Dordt', in: S. Groenveld and M. Wintle, *The Exchange of Ideas: religion, scholarship and art in Anglo-Dutch relations in the seventeenth century* (Britain and the Netherlands XI), Zutphen 1994, 31-41.
- Dingemans, G.D.J., *Een huis om in te wonen. Schetsen en bouwstenen voor een Kerk en een Kerkorde van de toekomst*, 's Gravenhage 1987.
- Dingemans, G.D.J., 'Weerwoord', *Woord en Dienst* 16-5-1987, 256.
- Dingemans, G.D.J., 'Congregationalisme, een begaanbare weg?', in: B. Louwerse (ed.),

- Van top tot teen*, Velp 1996, 9-15.
- Dingemans, G.D.J., 'Gezocht: presbyters met charisma', *Voorlopig* 32 (2000), nr. 3, 8-10.
- Dingemans, G.D.J., *Pneumatheologie*, Kampen 2000.
- Dingemans, G.D.J., 'Het presbyteriaal-synodale kerkrecht: van voorsprong tot achterstand', in: W. Balke, A. van de Beek, en J.D.Th. Wassenaar (red.), *De kerk op orde? Vijftig jaar hervormd leven met de kerkorde van 1951*, Zoetermeer 2001 30-41.
- Dix, G., *The Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome*, London 1937.
- Dix, G., *Le ministere dans l'Eglise Ancienne*, Neuchatel/Paris 1955.
- Doctrine in the Church of England. The report of the Commission on Christian Doctrine appointed by the Archbishops of Canterbury and York in 1922*, London 1938.
- Dombois, H., *Ordnung und Unordnung der Kirche. Kirchenrechtliche Abhandlungen und Vorträge*, Kassel 1957.
- Dombois, H., *Das Recht der Gnade. Ökumenisches Kirchenrecht I*, Witten, 1969², *Idem II*, Bielefeld 1974.
- Donaldson, G., *The Scottish Reformation*, Cambridge 1960.
- Draper J., (ed.), *Communion and Episcopacy. Essays to Mark the Centenary of the Chicago-Lambeth Quadrilateral*, Oxford 1988.
- Drimmelen, L.C. van, 'Mondige vreemdelingen', in: M. Bons-Storm en L.A. Hoedemaker (red.), *Omwegen in de woestijn*, Kampen 1993, 31-42.
- Drimmelen, L.K.M. van, *Opdat Gods glorie openbaar worde. De 'lex orandi' als theologisch verantwoord fundament van orthodoxe missie-theologie*, Kampen 1993.
- Duchesne, L., *Christian Worship, its Origin and Evolution*, London 1904.
- Dulk, M. den, *Een huis naast de synagoge. Herlezing van de brief aan Timoteüs met het oog op de gemeente*, Zoetermeer 2000.
- Dupuy, B.D., 'Bestaat er een dogmatisch verschil tussen het ambt van de priesters en dat van de bisschoppen?', *Concilium* 4 (1968), nr. 4, 69-98.
- Echlin, E.P., *The Story of the Anglican Ministry*, Slough 1974.
- Elderembosch, P.A., *De oplegging der handen*, 's Gravenhage 1953.
- Elderembosch, P.A., *Taizé* (Ronde Reeks), Nijkerk, z.j.
- Endedijk, H.C., *De Gereformeerde Kerken in Nederland*, 2 dln, Kampen 1990 en 1992.
- Episcopal Ministry. The Report of the Archbishops' Group on The Episcopate*, London 1990 (The Cameron Report).
- Erickson, J.H., 'Episkopè and Episcopacy: Orthodox Perspectives' in: P.C. Bouteneff and A.D. Falconer (eds.), *Episkopè and Episcopacy and the Quest for Visible Unity. Two Consultations* (Faith and Order Paper 183), Geneva 1999.
- Estié, P., *De stichting van een kerkgenootschap. Ontstaan en aanvaarding van het algemeen reglement van 1818 voor het bestuur der Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1982.
- Estié, P., *Het plaatselijk bestuur van de Nederlandse Lutherse gemeenten. Ontstaan en ontwikkeling in de jaren 1566 -1686*, Amsterdam 1987.

- Estié, P., *Geschiedenis van de evangelisch-lutherse gemeente te Edam. 1636 -1992*, Amsterdam 1993.
- Eupen, Th.A.G. van (red), *Het bisschopsambt* (Annalen van het Thijmgesnootschap jaargang 64, aflevering 3), Baarn 1976.
- Evans, G.R., 'Episcopate and Episcopacy: The Niagara Report', *One in Christ* 25 (1989), 281-286.
- Evans, G.R., *The Church and the churches. Toward an Ecumenical Ecclesiology*, Cambridge, 1994.
- Evans, G.R. and J.R. Wright, *The Anglican Tradition. A Handbook of Sources*, London, 1991.
- Evans, R.W.J., 'Calvinism in East Central Europe: Hungary and Her Neighbours', in: M. Prestwich (ed.), *International Calvinism, 1541-1715*, Oxford, 1985, 167-196.
- Eijk, A.H.C. van, 'Ecumenical Convergence on Episcopal Ministry', *Bijdragen*, 47 (1986), 236-265.
- Eijk, A.H.C. van, 'De bisschoppelijke successie als struikelblok', in: H.P.J. Witte (red.), *Kerk tussen erfenis en opdracht. Protestanten en Katholieken op weg naar een gemeenschappelijk kerkbegrip* (IIMO Research Publication 39), 1994, 125-141.
- Eijk, A.H.C. van, 'De apostoliciteit van de kerk in artikel 1 van de kerkorde', *Kerk en Theologie* 46 (1995), 148-154.
- Eijk, A.H.C., van, 'Tegenwoordigheid en afwezigheid, representatie in het sacrament volgens Chauvet', in: I. Bulhof en R. Welten, *Verloren presenties. Over de representatiecrisis in religie, kunst, media en politiek*, Kampen 1996, 81-102.
- Eijk, A.H.C. van, *Teken van Aanwezigheid. Een katholieke ecclesiologie in oecumenisch perspectief*, Zoetermeer 2000.
- Fagerberg, H., 'Amt/Ämter/Amtsverständnis VI. Reformationszeit', *Theologische Realzyklopädie* II, Berlin/New York 1978, 552-574.
- Ferguson, E., 'Bishop', in: E. Ferguson (ed.), *Encyclopedia of Early Christianity* (Second Edition), Vol I, New York/London, 1997, 182-185.
- Firet, J., 'De bediening van het geheimenis. Over het beroep van predikant op de grens van het derde millennium', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 86 (1986), 193-206.
- Firminger, W.K., 'The Ordinal' in W.K. Lowther Clarke (ed.), *Liturgy and Worship*, London 1932/1964, 626-682.
- Fisher, G. 'A step forward in Church Relations' (Cambridge Sermon), in: *Church Relations in England. Being the Report of Conversations between Representatives of the Archbishop of Canterbury and Representatives of the Evangelical Free Churches in England*, London 1950, 5-12.
- Flesseman - van Leer, E., *Tradition and Scripture in the early Church*, Assen 1953.
- Flesseman - van Leer, E., 'Traditie en Schrift', *Kerk en Theologie* 15, 1964, 19-27.
- Flesseman - van Leer, E., 'Plaatsbepaling in de hedendaagse discussie over de traditie', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 21 (1967), 209-225.
- Florovsky, G., 'The Ethos of the Orthodox Church' in: *Orthodoxy, a Faith and Order Dialogue*, (Faith and Order Paper 30), Geneva 1960, 36-51.

- Frauenordination und Bischofsamt. Eine Stellungnahme der Kammer für Theologie* (EKD-Texte 44), Hannover 1992.
- Frieling, R., *Amt. Laie - Pfarrer - Priester - Bischof - Papst* (Ökumenische Studienhefte 13). Im Auftrag des Konfessionskundlichen Instituts hrsg. von H.-M. Barth und R. Frieling, Göttingen 2002.
- Gallup, P., 'Renewal in Unity: a Case Study from South India', in: T. Best (ed.), *Beyond Unity-in-Tension. Unity, Renewal and the Community of Man and Women* (Faith and Order Paper 138), Geneva 1988, 75-82.
- Ganoczy, A., 'Points de rencontre ecclésiologiques entre Calvin et Vatican II', *Istina* 13 (1967), 439-482.
- Ganoczy, A., *Ecclesia Ministrans. Dienende Kirche und kirchlicher Dienst bei Calvin*, Freiburg/Basel/Wien, 1968.
- Ganzevoort, R.R., 'Gidsen in een mijnenveld', in: *Predikant en samenleving* 79 (2002), nr. 6, 12-15.
- Garrett, T.S., 'The Ordinal of the Church of South India', *Scottish Journal of Theology* 12 (1959), 400-413.
- Gassmann, B., *Ecclesia Reformata. Die Kirche in den reformierten Bekenntnisschriften*, 1968.
- Gassmann, G., *Konzeptionen der Einheit in der Bewegung der Einheit für Glauben und Kirchenverfassung 1910-1937* (Forschungen zur systematischen und ökumenischen Theologie, Band 39), Göttingen 1979, 134-192.
- Gassmann, G., 'Bischof II. Das historische Bischofsamt', in: *TRE VI*, Berlin/New York 1980, 682-689.
- Gassmann, G., 'Das Porvoo-Dokument als Grundlage anglikanisch-lutherischer Kirchengemeinschaft im nördlichen Europa', *Ökumenische Rundschau* 44 (1995), 172-183.
- Gereformeerd Kerkelijk Congres. Het juk der tweede hiërarchie. Drie referaten op den 11den Januari 1887 voorgedragen door Dr. F.L. Rutgers, Jhr.Mr. A. F. de Savornin Lohman en Dr. A. Kuyper*, Amsterdam 1887, 8.
- Gerritsen, J.M., 'Evangelisch-Katholiek', *Kerk en Eredienst* 2 (1947), 166-168.
- Gerritsen, J.M., *Het Apostolisch Ambt* (Hervorming en Catholiciteit II), Amsterdam, 1953.
- Gerritsen, J.M., 'Wat willen wij?', *Hervorming en Catholiciteit* 4 (1956), 27-28.
- Gerritsen, J.M., 'Visioen. Een episcopale Hervormde Kerk in Nederland', *Hervorming en Catholiciteit*, jrg 7 nr. 2, mei 1959, 2-6.
- Gerry O.S.B., J., 'Abbatial Leadership', *The American Benedictine Review* 43 (1992), 29-46.
- Gezamenlijke vergadering van de (Generale) synoden van de NHK, de GKN en de ELK op 7 t/m 9 november 1996, z.p., z.j.*
- Gibson, P.(ed.), *Anglican Ordination Rites. The Berkeley Statement: 'To equip the Saints'* (Grove Worship Series 168), Cambridge 2002.
- Ginkel, A. van, *De ouderling - Oorsprong en ontwikkeling van het ambt van ouderling en de functie daarvan in de Gereformeerde Kerk der Nederlanden in de 16^e en 17^e eeuw*, Amsterdam, 1975.
- Ginkel, A. van, 'Gunnings waardering voor de presbyteriale kerkorde', in: W. Balke, C. Graafland en H. Harkema (red.), *Wegen en gestalten in het Gereformeerde*

- Protestantisme. Een bundel studies over de geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme, aangeboden aan Prof. Dr. S. van der Linde bij zijn afscheid als gewoon hoorleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*, Amsterdam 1976, 257-269.
- Gobius du Sart, J.W.F., *De geschiedenis van de liturgische geschriften der Nederlandsch Hervormde Kerk opnieuw onderzocht*, Utrecht 1886.
- Goheen, M.W., "As the Father Has sent Me, I Am Sending You". *J.E.L. Newbigin's Missionary Ecclesiology*, Zoetermeer, 2000.
- Gosker, M., 'Gaat het de kant van de bisschop uit?', *In de Waagschaal*, nw jrg 18 (1989), 168-173.
- Gosker, M., *Het ambt in de oecumenische discussie. De betekenis van de Lima-ambtstekst voor de voortgang van de oecumene en de doorwerking in de nederlandse Sow-kerken*, Budapest-Amstelveen 2000.
- Graaf, M. van de, *Regent in de Kerk? Een onderzoek naar de vorming en ontwikkeling van het bisschopsambt in de Hongaarse gereformeerde kerk van de 16^e eeuw*, (doctoraal scriptie Universiteit Utrecht 1998).
- Graafhuis, A en J. Kronenburg, *In en om de Domkerk*, Utrecht 1988.
- Graafland, C. *Gedachten over het Ambt*, Zoetermeer 1999.
- Gramberg, T.B.W.G., *Oecumene in India en Ceylon. Op weg naar Gods ene Kerk*, 's-Gravenhage 1962.
- Grein, R.F., 'Introducing "The Ministry of Bishops: A Study Document Authorized by the House of Bishops of the Episcopal Church"', in R.J. Wright, (ed.), *On Being a Bishop*, New York 1992, 63-77.
- Gribben, R., The Formation of the Liturgy of the CSI', *Studia Liturgica* 30 (2000), 129-142.
- Grisbrooke, W.J., 'Vestments', in C. Jones/G. Wainwright/E. Yarnold, *The Study of Liturgy*, London 1978, 488-492.
- Grisbrooke, W.J., 'Recent Ordination Rites in the Churches' in: W. Vos / G. Wainwright (eds.), *Ordination Rites*, Rotterdam 1980, 108-124.
- Grieken, M. van, *Over de leervrijheid*, Maassluis 1928.
- Groot, A. de, 'Nae Bishops in the Kirk? De recente onderhandelingen tussen de anglicanen en presbyterianen in Groot-Brittannië', diëssrede Protestantse Theologische Faculteit Brussel 1960, *Veritatem in Caritate* 1960, 101-114.
- Groot, A. de, 'Het Algemeen Reglement van 1816', in: *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura* (Utrechtse Theologische Reeks 18), Utrecht 1993, 111-136.
- Gunning, J.H., JHzn, *Onze Eeredienst - Opmerkingen over het liturgische element in de gereformeerde cultus*, Groningen 1890.
- Gunning, J.H., JHzn., *Prof. Dr.J.H. Gunning. Leven en werken*, 3 dln., in 5 st., Rotterdam 1922-1924. Met: Registers, door A. Brom jr en E.A.J. Plug, Rotterdam 1925.
- Gunning Jr., J.H., *Geloof en kerkvorm, toespraak tot de Hervormde Gemeente, over de kerkelijke houding van velen harer leeraren*, 's Gravenhage 1863.
- Gunning Jr., J.H., *Vorm en Geest*, 's-Gravenhage, 1863.
- Gunning Jr., J.H., *Zestien Stellingen betreffende het stemrecht der gemeente, aan de gemeente ter overweging gegeven*, Amsterdam, 1867.

- Gy, P.M., 'Ancient Ordination Prayers', in W. Vos/G. Wainwright (eds.), *Ordination Rites*. Rotterdam 1980, 70-93.
- Ter Haar Romeny, H.J., *De geschiedenis van de eerste Oecumenische Raad in Nederland - ook in zijn internationale context - 10 mei 1935-10 mei 1946*, 's-Gravenhage 1989.
- Haarsma, F., *Geest en Kerk. Een pastoraal-oecumenische studie over de ecclesiologie van dr. O. Noordmans*, Utrecht/Baarn 1967.
- Haes, P. de, 'De theologische zin van de processie', *Tijdschrift voor Liturgie* 44 (1960), 193-200.
- Haitjema, T.L., *De kerkorde van 1816* (Naar het herstel der Kerk, eerste serie, nummer 1), z.j.
- Haitjema, T.L., *Het reorganisatievoorstel-1937*, Wageningen 1937.
- Haitjema, T.L., *Nederlands Hervormd kerkrecht*, Nijkerk 1951.
- Haitjema, T.L., *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Wageningen 1953².
- Hall, B., 'Calvin against the Calvinists', in: G.E. Duffield (ed.), *John Calvin*, Grand Rapids 1966, 19-37.
- Hallebeek, J. en B. Wirix (red.), *Met het oog op morgen. Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser*, Zoetermeer 1996.
- Halliburton, J., 'Eastern Rites of Ordination', in: *The Study of Liturgy*, London 1978, 317-320.
- Halliburton, J., 'Orders and Ordinations', in *Together in Mission and Ministry. The Porvoo Common Statement with Essays on Church and Ministry in Northern Europe*, London 1993, 155-164.
- Halliburton, J., 'Bishops Together in Mission and Ministry. The Understanding of Episcopacy in the Porvoo Common Statement', *Theology*, 101 (1998), 97-102.
- Handboek voor den Eredienst*, samengesteld door de Liturgische Kring, Rotterdam 1934.
- Handelingen van de vergaderingen der Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk 1951/1952* (met Bijlagen), Den Haag 1955.
- Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der NHK ten jare 1960* (met Bijlagen), Den Haag 1964.
- Handelingen van de vergadering van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk op 17,18 en 19 juni 1968* (uitgave bureau NHK).
- Handelingen van de vergadering van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk op 17,18 en 19 februari 1969* (uitgave bureau NHK).
- Handelingen van de vergadering van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk op 20, 21, 22 en 23 november 1972* (uitgave bureau NHK).
- Handelingen van de vergadering van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk op 15, 16 en 17 maart 1984* (uitgave bureau NHK).
- Handelingen van de vergadering van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk op 13 en 14 maart 1986* (uitgave bureau NHK).
- Hanson, R.P.C., 'Amt/Ämter/Amtsverständnis V. Alte Kirche', *Theologische Realenzyklopädie II*, Berlin/New York 1978, 533-552.
- Hartvelt, G.P., 'Hoe nabij is de verte', *Ouderlingenblad*, 65 nr. 757 (1987), 11-16.

- Hartvelt, G.P., *Symboliek. Een beschrijving van kernen van christelijk belijden*, Kampen 1991.
- Hasselaar, J.M., *Dr. O. Noordmans - Hoofdmomenten van zijn theologie*, 's-Gravenhage 1958.
- Hasselaar, J.M., 'Aanbevelingen van de AKV inzake de oecumene', *In de Waagschaal* nrg 1 (1972), nr. 2, 17.
- Hasselaar, J.M., 'Aantekeningen over Prof. dr J.H. Gunning Jr.', in: *Al luisterend. Een keuze uit het werk van prof.dr. J.M. Hasselaar, aangeboden ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag*, Utrecht 1977, 108-140.
- Hatchett, M.J., *Commentary on the American Prayer Book*, 1980.
- Hawkins, F., 'The Tradition of Ordination in the Second Century to the Time of Hippolytus', in: C. Jones, G. Wainwright and E. Yarnold, *The Study of Liturgy*, London 1978, 297-306.
- Heitink, G., 'De ecclesiologie van de nieuwe kerkorde', *Kerk en Theologie* 44 (1993), 177-186.
- Heitink, G., 'De dominee gaat voorbij', in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 96 (1996), 30-35.
- Heitink, G., 'De dominee gaat voorbij. Het veranderend beroep van predikant', *Predikant en Samenleving* 74 (1997), nr. 3, 3-8.
- Heitink, G., *Biografie van de dominee*, Baarn 2001.
- Hendriks, A.N., *Kerk en Ambt in de theologie van A.A. van Ruler*, Amsterdam 1977.
- Hendriks, J., *Deo Gratias. Lezing bij de opening van het Regionaal Dienstencentrum voor de Sow-kerken in Gelderland (23-03-2001)*.
- Hendriks, J., 'Ronde tafel of directietafel?', *Ouderlingenblad* nr. 891, februari 2000, 10-14.
- Hervorming en Catholiciteit. Een Verklaring*, onder redactie van J. Loos en J.N. Bakhuizen van den Brink, Rotterdam 1950.
- Hervorming en Catholiciteit. Orgaan van het Convent voor Hervorming en Catholiciteit*, 1 (1953) - 11 (1963).
- Heizog, E., 'Zwei Thesen über die Gültigkeit einer bischöflichen Konsekration', *Internationale Kirchliche Zeitschrift* (3) 1915, 271-296.
- Heuvel, P. van den, 'Ontwerp-kerkorde: een eerste kennismaking', *Woord en Dienst* 41 (1992), 383-384.
- Heuvel, P. van den, 'De ambten in de ontwerp-kerkorde van de Verenigde Reformatorische Kerk in Nederland' (inleiding studiedag Kampen, januari 1993).
- Heuvel, P. van den, *In gesprek. Over de nieuwe kerkorde van de Verenigde Protestantse kerk in Nederland*, 1994.
- Heuvel, P. van den, *De Hervormde kerkorde. Een praktische toelichting*, Zoetermeer 2001².
- Heuvel, P. van den, 'Nieuwe aandacht voor het ambt', *Kerk en Theologie* 53 (2002), 62-72.
- Holeton, D. R. (ed.), *Anglican Orders and Ordinations: Essays and Reports from the Interim Conference at Jarvenpää, Finland, of the International Anglican Liturgical Consultation, 4-9 August 1997* (Joint Liturgical Studies 39), Cambridge 1997.

- Hoogstrate, P.M.J., 'Liturgische vragen rond de bevestiging van ambtsdragers', in: *Houdt dan de lofzang gaande. Opstellen over kerk en eredienst aangeboden aan G.H. Lammens*, Kampen 1983, 176 - 182.
- Hooijer, C., *Oude kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten (1563-1638)*, Zaltbommel, 1865.
- Horst, K. van der, 'Een lutherse reactie', *Eredienstvaardig*, 4 (1988), 280-282.
- Houtepen, A.W.J., 'Het ambt in de structuur van de kerk', *Vox Theologica* 37 (1967), 269-292.
- Houtepen, A.W.J., 'Doop, eucharistie, ambt. Naar een consensus over ambt en sacramenten', *Kosmos+Oekumene* 16 (1982), 50-57.
- Houtepen, A.W.J., *Mensen van God. Een pleidooi voor de kerk*, Hilversum 1983.
- Houtepen, A.W.J., 'Stappen op weg naar zichtbare eenheid', *Kerk en Theologie* 35 (1984), 16-30.
- Houtepen, A.W.J., 'Naar een gemeenschappelijk verstaan van doop, eucharistie en ambt? Context en convergentie van de oecumenische 'convergentietekst' van Lima', *Tijdschrift voor Theologie* 24 (1984), 247-274.
- Houtepen, A.W.J., 'De kerken en het Lima-rapport, een oecumenische vuurproef', *Kosmos+Oekumene* 21 (1987), 13-26.
- Houtepen (red), A. Houtepen (red.), *Breekpunten en keerpunten. Beslissende historische momenten en factoren in het oecumenische proces* (IIMO Research Publications 27), Utrecht/Voorburg 1989.
- Houtepen, A.W.J., 'De oecumenische beweging aan de vooravond van het 3e christelijk millennium', *Kerk en Theologie* 42 (1991), 53-62.
- Houtepen, A.W.J., Een asymmetrische dialoog. Historische kanttekeningen bij de onderlinge erkenning van de kerkelijke ambten, Utrecht, 1994 (inaugurele rede).
- Houtepen, A.W.J., 'Diakonia als Einladung Gottes. Über den Diakonat als eine missionarische und katechumenale Aufgabe', *Diaconia Christi* 30 (1995), 33-45.
- Houtepen, A.W.J., 'Volgens de Schriften. De oecumenische beweging op zoek naar nieuwe methoden', in: R. Michiels en J. Haers (red.), *Een werkzame dialoog. Oecumenische bijdragen over de kerk 30 jaar na Vaticanum II* (Nikè-reeks 38), Leuven/Amersfoort, 1997, 17-39.
- Houtepen, A.W.J., 'Episkopè', in: M. Brinkman en A. Houtepen (red.), *Geen kerk zonder bisschop? Over de plaats van het ambt in de orde van de kerk* (IIMO Research Publications 46), Zoetermeer 1997, 14-20.
- Houtepen, A.W.J., 'Het bisschopsambt in de vroege kerk' in: M. Brinkman en A. Houtepen (red.), *Geen kerk zonder bisschop? Over de plaats van het ambt in de orde van de kerk* (IIMO Research Publication 46), Zoetermeer 1997, 21-40.
- Houtepen, A.W.J., 'De oecumenische gestalte van het bisschopsambt', in: M. Brinkman en A. Houtepen (red.), in: *Geen kerk zonder bisschop? Over de plaats van het ambt in de orde van de kerk* (IIMO Research Publication 46), Zoetermeer 1997, 81-89.
- Houtepen, A.W.J., 'Zusterkerken: een waarlijk conciliaire Episkopè', in: *Geen kerk zonder bisschop? Over de plaats van het ambt in de orde van de kerk* (IIMO Research Publication 46), Zoetermeer 1997, 231-236.
- Houtepen, A.W.J., 'Lima - 20 Jahre später', *Internationale Kirchliche Zeitschrift* 92 (2002), 179-209.

- Hummel, U., *Een kerk zonder adel in het Koninkrijk der Nederlanden. Het 'democratisch' karakter van de Lutherse kerk in Nederland en het gevaar dat een bisschopsambt voor haar zou inhouden* (proponentsscriptie Evangelisch-Lutherse Kerk), Breda 1988.
- (Ignatius van Antiochië) *Ignatii Epistulae*, in: *Patrum Apostolorum Opera*, Textum ad fidem codicum et Graecorum et Latinorum adhibitis praestantissimis editionibus. Recensuerunt O. Gebhardt, A. von Harnack, Th. Zahn, Lipsiae, 1920 (editio sexta minor), 87-113.
- Inventaris van het archief van Prof. dr. A. J. Bronkhorst, 1934-1993*. Uitgegeven door de Commissie voor de Archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk, Zoetermeer, 1995.
- Inventaris van het archief van Prof. dr. Arnold Albert van Ruler (1908-1970)*. Samengesteld door E.M.L. Kempers. Met inleidende artikelen van A. de Groot, F.G. Immink en C. Lombard, Utrecht 1997.
- (Irenaeus van Lyon) *Sancti Irenaei Episcopi Lugdunensis libros quinque adversus Haereses* (ed. W.W. Harvey) Tom. II, Cambridge 1857.
- Jansen, G.H., *Naar een oecumenische hermeneutiek. De hermeneutiek van Wolfhart Pannenberg belicht tegen de achtergrond van het hermeneutisch debat binnen Faith and Order vanaf 1963 tot 1993*, Zoetermeer 2000.
- Jansen, J., *Korte verklaring van de kerkordening*, Kampen 1923¹.
- Jansen, J., *Korte verklaring van de kerkordening*, Kampen 1952³.
- Jasper, R.C.D., *The Development of the Anglican Liturgy. 1662 - 1980*, London 1989.
- Jasper, R.C.D./P.F. Bradshaw, *Compendium to the Alternative Service Book*, London 1986.
- Jay, E.G., 'From Presbyter-Bishops to Bishops and Presbyters', *The Second Century* 1 (1981), 125-162.
- Jennie, E./C. Westermann (Hrsg.), *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament. Band II*, München/Zürich, 1984.
- Jenny, M., *Luther, Zwingli und Calvin in ihren Liedern*, Zürich 1983.
- Jenson, P.P., 'Ordination' I. Altes Testament, in: *Theologische Realenzyklopädie* XXV, Berlin/New York, 1995, 334-337.
- Jilek, A., 'Bischof und Priestertum. Zur Beziehung zwischen Episkopat und Presbyterat im Lichte der Traditio Apostolica Hippolyts', *Zeitschrift für Katholische Theologie* 106 (1984), 376-401.
- Johnson, M., 'Liturgy and Theology', in: P. Bradshaw and B. Spinks, *Liturgy in Dialogue. Essays in Memory of Ronald Jasper*, London 1993, 202-225.
- Jong, K.W. de, 'Geroepen door God en zijn gemeente. Enkele kanttekeningen bij de nieuwe orden voor de bevestiging van ambtsdragers', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 91 (1991), 88-99.
- Jong, K.W. de, 'Inventaris van het archief van de Liturgische Kring', in: *Lectiones* 4, uitgave Liturgische Kring, Alphen aan den Rijn, 2000, 75-94.
- Jong, O.J. de, 'De synode van Middelburg', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 35 (1981), 273-286.
- Jong, O.J. de, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Nijkerk, 1985³.

- Jonge, J.A.C. de, 'Eén Kerk - Eén bisschop?', *De Oud-Katholiek*, 28 mei 1977, nr. 2415, 45-47.
- Jonker, W.D., *Mistieke Liggaam en Kerk in die nuwe Rooms-Katholieke theologie*, Kampen, 1955.
- Jossutis, M., *Die Einführung in das Leben. Pastoraltheologie zwischen Phänomenologie und Spiritualität*, Gütersloh, 1996.
- Jossutis, M., 'Pfarrer und Pfarrerin - Mystagogen in der Moderne' (lezing predikantendag 6 mei 2003 te Utrecht), *Predikant en Samenleving* 80 (2003), nr. 4, 6-8.
- Kaajan, H., *De Groote Synode van Dordrecht*, Amsterdam 1918.
- Kaan F. and M. Pradervand (eds.), *Nairobi 1970. Proceedings of the General Council of the World Alliance of Reformed Churches (Presbyterian and Congegational), held at Nairobi, Kenya, August 20-30*, Geneva 1970.
- Kähler, H., *Die frühe Kirche. Kult und Kultraum* (Ullstein KunstBuch), Frankfurt/Berlin/Wien, 1982.
- Kardong, T., 'The Abbot as Leader', *The American Benedictine Review* 42 (1991), 53-72.
- Karelse, J.H., *Congregationalisme. Onderzoek naar zijn wording in West-Europa en zijn doorwerking in de Bond van Vrije Evangelische gemeenten in Nederland alsmede een aanzet tot een nieuwe bibliografie van het congregationalisme* (licentiaat-scriptie Faculteit voor Protestantse Godegeleerdheid te Brussel), 1993.
- Karelse, J.H., 'Ik geloof een heilige, algemene christelijke kerk, de gemeenschap der heiligen', in: *Niet om te twisten. Risico's en uitdagingen voor Vrije Evangelische Gemeenten*, Gorinchem 1995, 7-45.
- Kärkkäinen, V.M., 'Spirit, Church and Christ. An Ecumenical Inquiry into a Pneumatological Ecclesiology', *One in Christ* 36 (2000), 338 - 353.
- Karlström, N., 'Nathan Söderblom', in: *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva/Grand Rapids 1991, 938-939.
- Karlström, N., *Nathan Söderblom. Seine Entwicklung zum ökumenischen Kirchenführer*. (Schriften des Ökumenischen Archivs, Band V), Soest 1968.
- Käsemann, E., 'Das Formular einer neutestamentlichen Ordinationsparänese', in: *Exegetische Versuche und Besinnungen I*, Göttingen, 1965⁴, 101-108.
- Kerk en Eeredienst. Nederlandsch Hervormd Tijdschrift voor Liturgie*, 1 (1946) -13 (1959).
- Het kerkelijk ambt* (rapport van de commissie Van Ruler-Dokter), Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, 1974.
- Kerkopbouw. Orgaan van de Vereeniging 'Kerkopbouw'*, 1 (1932/33)-8 (1939/40). Kerkorde van de Verenigde Protestantse Kerk in Nederland - voorlopige tekst, Kerkinformatie, januari 1998.
- Kesting, S.M., 'Scottish Church Initiative For Union' (SCIFU), *The Ecumenical Review* 52 (2000), 32-36.
- Keuzes zichtbaar maken. Beleidsplan van de Samen-op-Weg-kerken voor de dienstenorganisatie voor de overgangperiode 2003-2004. Gezamenlijk ingediend door het triomoderamen en het bestuur van de dienstenorganisatie*. Uitgave bureau triosynode, Utrecht 2002.

- Kinnamon, M., 'United and Uniting Churches', in: *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 2002², 1164-1168.
- Kirk, K.E. (ed.), *The Apostolic Ministry. Essays on the History and the Doctrine of Episcopacy*, London, 1946.
- Kirk, J., *Patterns of Reform. Continuity and Change in the Reformation Kirk*, Edinburgh 1989.
- Klaassens, H., 'Vastgelopen als predikant', *Predikant en Samenleving*, 76/4(1999), 6-7.
- Klausnitzer, 'Episcopacy', in: H.J. Hillebrand (ed.), *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, vol 2, New York/Oxford, 1996, 50-54.
- Kleinheyer, B., 'Ordinationen und Beauftragungen', in H.B. Meyer u.a. (Hrsg), *Gottesdienst der Kirche, Handbuch der Liturgiewissenschaft*, Teil 8 (Sakramentliche Feiern II), Regensburg, 1984, 21-46.
- Klijn, A.F.J., *Apostolische Vaders* 1, Baarn 1966.
- Knijff, H.W. de, 'Noordmans' calvinistische oecumene', in: G.W. Neven (red.), *Oecumenische ontdekkingen in het werk van O. Noordmans*, Kampen 1990, 64-87.
- Knijff, H.W. de, 'Hoe katholiek is de Nederlandse Hervormde Kerk? Het oecumenisme vanuit een hervormd perspectief', in: *Met het oog op morgen. Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser*, Zoetermeer 1996, 90 - 98.
- Koffeman, L.J., 'Het bijzondere van het kerkelijk ambt'. *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 91 (1991), 28-43.
- Koffeman, L.J., *Gestalte en gehalte. Oecumenisch-theologische en kerkrechtelijke implicaties van het visitekaartje van de VPKN* (Kamper oraties 3), Kampen 1994.
- Koffeman, L.J., 'Een bisschop ja, een bisschop nee', *Kerkinformatie*, maart 1996, 10.
- Koffeman, L.J., 'Gelukkige inconsequentie', in: *Geen kerk zonder bisschop? Over de plaats van het ambt in de orde van de kerk* (IIMO Research Publication 46), Zoetermeer 1997, 185-204.
- Koffeman, L.J., 'Tekenen van aanwezigheid?', lezing bij gelegenheid van het afscheid van dr. Ton van Eijk als universitair docent systematische theologie aan de KTU, 1 juni 2001.
- Koffeman, L.J., 'De bisschop, kerkscheidend of kerkverenigend? Een benadering vanuit de gereformeerde traditie', in B.J. Aalbers en P. Nelisen, *De bisschop. Kerkscheidend of kerkverenigend? Bijdragen over het bisschopsambt in de oecumene*, Delft 2002, 5-19.
- Kok, G.C., *Uit de geschiedenis van de Synode. Een kleine kerk op weg in de 20^e eeuw*. (Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie nr. 17), Amersfoort 1987.
- Kooi, A. van der, *Het heilige en de heilige Geest bij Noordmans. Een schets van zijn pneumatologisch ontwerp*, Kampen, 1992.
- Kooiman, W.J., 'Het algemeen priesterschap der gelovigen volgens Luther', *Rondom het Woord*, 5 (1963), 74-79.
- Koopmans, J., *Het oudkerkelijke dogma in de reformatie, bepaaldelijk bij Calvijn*, Wageningen 1938.

- Korte, A.-M., 'Inspirerend leiderschap', *Sofia - Vrouwenstudies theologie* 10 (2003), nr. 2, 26-33.
- Kremkau, K., 'Gegenseitige Anerkennung. Evangelische und Anglikanische Kirche im Gespräch über Kirche und Amt', *Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim*, 40 (1989), 74-76.
- Kretschmar, G., 'Das Bischofsamt als geistlicher Dienst in der Kirche anhand der altkirchlichen und reformatorischen Weihegebete', in: H.J. Held/K/Schwarz (Hrsg.), *Der bischöfliche Dienst in der Kirche. Zehnter bilateraler theologischer Dialog zwischen der Russischen Orthodoxen Kirche und der Evangelischen Kirche in Deutschland in Kiev, 1984* (Beihefte Ökumenische Rundschau 53), Frankfurt 1992, 53-91 (ook in: G. Kretschmar, *Das bischöfliche Amt. Kirchengeschichtliche und ökumenische Studien zur Frage des kirchlichen Amtes*, Göttingen 1999, 234-276).
- Kretschmar, G., 'Das Priestertum des Getauften und des Amtsträgers im Neuen Testament und in der alten Kirche', in: G. Kretschmar, *Das Bischöfliche Amt. Kirchengeschichtliche und ökumenische Studien zur Frage des kirchlichen Amtes* (Herausgegeben von D. Wendebourg), Göttingen 1999, 277-299.
- Krödel, G., 'Luther und das Bischofsamt nach seinem Buch Wider den falsch genannten geistlichen Stand des Papstes und der Bischöfe' (1522), in: M. Brecht (Hrsg.), *Martin Luther und das Bischofsamt*, Stuttgart 1990, 27-65.
- Kronenburg, J., 'Een "episco-presby-gational" kerkmodel', in *Geen kerk zonder bisschop?*, 258-265.
- Kronenburg, J., 'Loos, Jacob', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, deel 5, Kampen 2001, 350-352.
- Kuiper, R.V.C. 'Het profiel van een bisschop volgens Johannes Calvijn', in Th. A.G. van Eupen (red.), *Het bisschopsambt*, Baarn 1976.
- Kühn, U., 'Die Ordination', in: H.-C. Schmidt-Lauber und K.H. Bieritz, *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*, Leipzig 1995, 376-381.
- Küng, H., *De Kerk*, Hilversum /Antwerpen, 1967.
- Küry, U., *Die Altkatholische Kirche. Ihre Geschichte, ihre Lehre, Ihr Anliegen*. (Die Kirchen der Welt, III), Stuttgart, 1978².
- Kuyper, A., *Tractaat van de Reformatie der Kerken. Aan de zonen der Reformatie hier te lande op Luther's vierde Eeuwfeest aangeboden*, Amsterdam 1883 (volksuitgave).
- Laeyendecker, L., *Het laatste monopolie van de R.K. Kerk. Veranderde verhoudingen tussen priesters en leken*, Gorinchem, 2000².
- The Lambeth Conference 1958. The Encyclical Letter from the Bishops together with the Resolutions and Reports*, London 1958.
- Lampe, P., *Stadtrömische Christen in den beiden ersten Jahrhunderten. Untersuchungen zur Sozialgeschichte* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 18), Tübingen 1987.
- Lane, A.N.S., *Calvin Student of the Church Fathers*, Edinburgh 1999.
- Lange, A. de, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap binnen de theologie. Een onderzoek naar de ontwikkeling van het theologiebegrip van J.H. Gunning Jr (1829-1905)*, Kampen 1987.

- Lascaris, A., 'Omzien naar scherven', in: *Scherven brengen geluk* (Cahier 6 van het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving), Nijmegen 1996, 1-16.
- Lechler, G.V., *Geschichte der Presbyterial- und Synodalverfassung seit der Reformation*, Leiden, 1834
- Leeuw, G. van der, 'Het reorganisatie-accoord en de episcopale gedachte', *Kerkopbouw* 5 (1937), 98-99.
- Leeuw, G. van der, Liturgiek, Nijkerk, 1939.
- Leeuw, G. van der, (met O. Noordmans en W.H. van de Pol), *Liturgie in de crisis*, 1939.
- Leeuw, G. van der, 'De theologie van het ambt', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 3 (1949), 401-419.
- Leeuwen, P.A. van, *Het kerkbegrip in de theologie van Abraham Kuiper*, Franeker 1946.
- Legg, A.H., 'Bishops in the CSI', in: G. Simon, *Bishops. What they are and what they do*, London 1961, 116-124.
- Legrand, H.-M., 'De theologische betekenis van de bisschopskeuze volgens het verloop daarvan in de oude kerk', *Concilium* 8 (1972) nr. 7, 39-50.
- Legrand, H.-M., 'La réalisation de l'Église en un lieu', in: B. Lauret et F. Reffoué (eds.), *Initiation à la pratique de la théologie*, t.3, *Dogmatique 2*, 2e édition corrigée, Paris 1986, 143-345.
- Legrand, H.-M., 'The Presidency of the Eucharist According To the Ancient Church', *Worship* 27 (1979), 413-438.
- Lekkerkerker, A.F.N., 'Kroniek', *Kerk en Theologie* 1 (1950), 125-128 (over de Verklaring gericht tot allen die de Kerk van Jezus Christus liefhebben).
- Lekkerkerker, A.F.N., *Kanttekeningen bij het Hervormde Dienstboek*, deel IV, 's-Gravenhage 1956.
- Lekkerkerker, A.F.N., 'Kroniek', *Kerk en Theologie* 13 (1962), 196-198 (in memoriam J.M. Gerritsen).
- Lekkerkerker, A.F.N., *Oorsprong en functie van het ambt*, 's Gravenhage 1971.
- Léquier, J., 'De bisschop en het volk in de ritus van de bisschopswijding', *Concilium* 16 (1980), nr. 7, 49-53.
- Lescrauwaet M.S.C., J.F., *De liturgische beweging onder de Nederlandse Hervormden in oecumenisch perspectief*, Bussum, 1957.
- Lescrauwaet, J.F., 'De kerk met de kathedra' in: P. Delhaye et L. Elders (eds.), *Episcopale Munus. Recueil d'études sur le ministère episcopal offerte a Son Excellence Mgr. J. Gijsen*, Assen 1982, 421-438.
- Lieberg, H., *Amt und Ordination bei Luther und Melancthon*, Göttingen 1962.
- Lightfoot, J.B., *The Christian Ministry*, ed. P.E. Hughes, Wilton, Connecticut, 1983.
- Lindbeck, G.A., 'The Lutheran Doctrine of the Ministry: Catholic and Reformed', *Theological Studies* 30 (1969), 588-612.
- Lingbeek, C.A., *Schets van de geschiedenis der Reorganisatiebeweging in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Wageningen 1925.
- Linde, H. van der, *Rome en de Una Sancta. Het oecumenisch vraagstuk en de arbeid van Rome voor de hereniging der kerken*, Nijkerk, 1947.

- Linde, H. van der, 'De uitbouw van de catholiciteit der reformatie als voornaamste taak', *Wending* 2 (1948), 628-636.
- Linde, H. van der, 'Hervorming en Catholiciteit', *Kerk en Eredienst* 5 (1950), 186-190.
- Linde, H. van der., 'Een visie vanuit de Hervormde Kerk op de oecumene', in: H. van der Linde/F. Thijssen (red.), *Geloofsinhoud en Geloofsbeleving. Een peiling binnen Reformatie en Katholieke Kerk in Nederland*, Utrecht, 1951, 309-335.
- Linde, H. van der, 'De Liturgische of Hervormd-Catholieke modaliteit', *Woord en Dienst* 1 (1952), 272-273.
- Linde, H. van der, 'Lund 1952...en verder', *Kerk en Eredienst* 7 (1952), 232-238.
- Linde, H. van der, 'Catholiciteit en Oecumene', *Kerk en Eredienst* 7 (1952), 130-144.
- Linde, H. van der, 'Oecumenische peilingen', *In de Waagschaal* 8 (1952/53), 194-195 (I); 202 (II); 210-211 (III).
- Linde, H. van der, 'Perspectieven van een oecumenisch kerkbegrip', in: *Jubileumbundel voor Prof.Mag.Dr. G. Kreling*, 1953, Nijmegen/Utrecht, 13-48.
- Linde, H. van der, *De komende oecumenische kerk*, Utrecht, 1956.
- Linde, J.M. van der, *Het visoen van Herrnhut en het apostolaat der Moravische Broeders in Suriname*, Paramaribo 1956.
- Linde, S. van der, 'Karakter en bedoeling van de Nederlandse geloofsbelijdenis, belicht uit de geschiedenis van haar ontstaan', in *Opgang en voortgang der reformatie*, Amsterdam, 1976, 77-90.
- Lindeboom, J., *Austin Friars. Geschiedenis van de Nederlandse Hervormde gemeente te Londen. 1550 - 1950*, 's Gravenhage 1950.
- Lips, H. von, 'Ordination' III. Neues Testament, in: *Theologische Realenzyklopädie* XXV, Berlin/New York, 1995, 340-343.
- Liturgical Presidency. A Theological Statement of the House of Bishops of the General Synod*, London 1997.
- Lohse, B., *Martin Luther. Eine Einführung in sein Leben und sein Werk*, München 1981², 195-206.
- Loon, J.C.A. van, *Het Algemeen Reglement van 1816*, Wageningen 1942.
- Loos, J., 'De Kerk van Engeland', *Kerk en Eredienst* 1 (1946), 267-280.
- Loos, J., 'Vragen inzake de kerkorde', *Kerk en Eredienst* 4 (1949), 34-43.
- Loos, J., 'Anglicaanse Theologie' I, *Kerk en Eredienst* 4 (1949), 354-362.
- Loos, J., 'Het apostolisch ambt', in: J. Loos en J.N. Bakhuizen van den Brink (red.), *Hervorming en Catholiciteit. Een Verklaring*, Rotterdam 1950, 77-85.
- Loos, J., 'Hervorming en Catholiciteit', in: *Kerk en Eredienst* 5 (1950), 234-236.
- Loos, J., 'Het Hilversums Convent', *Binnenlands Apostolaat* 11 (1960), 43-55.
- Lossky, N., J.M. Bonino, J.S. Pobee, T.F. Stransky, G. Wainwright and P. Webb, *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva/Grand Rapids, 1990.
- Luiks, A.G., *Cathedra en Mensa. De plaats van preekstoel en avondmaalstafel in het oudchristelijk kerkgebouw volgens de opgravingen in Noord-Afrika*, Franeker, 1955.
- Luther, M., *Vermahnung an die Geistlichen*, Weimarer Ausgabe 30.II, 268-356.

- Luther, M., *Wider den falsch genannten geistlichen Stand des Paptstes und der Bischöfe*, 1522, Weimarer Ausgabe 10.II, 105-158.
- Luther, M., *Geistliche Lieder* (Hrsg. O. Dietz), München 1940.
- 'Lutheran Understanding of the Episcopal Office', in: *Ministry-Women-Bishops* (LWF-studies), Geneva, 1993, 55-62 (Duitse tekst: *Lutherisches Verständnis des Bischofsamtes. Erklärung der Konsultation über Episkopè*, (LWB-Studien), Genf 1983.
- 'The Lutheran understanding of Ministry', in: *Ministry-Women-Bishops* (LWF-Studies), Geneva, 1993, 37-54 (Duitse tekst: *Das Lutherisches Verständnis vom Amt* (LWB-Studien), Genf 1983.
- Lutheranisme nu*, Amsterdam 1948.
- Lutherse Geschriften. Belijdenisteksten van een kerk*, Den Haag, 1987.
- Luttikhuis, B.A.M., *Een grensgeval. Oorsprong en functie van het territoriale beginsel in het gereformeerde kerkrecht*, Gorinchem, 1992.
- Luttikhuis, B.A.M., *Bouwvakkers en boeren. Een bijdrage in het gesprek over de opbouw van de gemeente*, Zoetermeer 2002.
- Luttikhuis, B.A.M., 'Geeft de triosynode vrij spel aan de managers?', *Centraal Weekblad*, 22-3-2002, 8-9.
- Lynch, M., 'Calvinism in Scotland', in: M. Prestwich, *International Calvinism*, Oxford, 1985, 225-255.
- Lynden, Th. A. van, van der Brugghen, 'Reconstructie van de geschiedenis van van het Hilversums Convent', 1953/1979, 2 en 3 (archief van Th.A. van Lynden, Nationaal Archief, Den Haag).
- Maan, P.J., K. Ouwens, F. Smit. en J. Visser, *De Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Leer en leven*, Hilversum 1979.
- Manson, T.W., *The Church's Ministry*, London 1948.
- Maquarrie, J., 'The Ministry and the Proposed New Anglican-Methodist Ordinal', *Worship* 44 (1970), 350-363.
- Markschies, C. 'Wer schrieb die sogenannte Traditio Apostolica? Neue Beachtungen und Hypothesen zu einer kaum lösbaren Frage aus der altkirchlichen Literaturgeschichte', in: W. Kinzig, C. Markschies en M. Vinzent (Hrsg), *Tauffragen und Bekenntnis. Studien zur sogenannten 'Traditio Apostolica', zu den 'Interrogationes de Fide' und zum 'Römischen Glaubensbekenntnis'* (Arbeiten zur Kirchengeschichte 74), Berlin/New York, 1999, 1-74.
- McCabe, K.K., *An Examination of Current or Proposed Rites for the Ordination or Consecration of Bishops in the Church of South India, the Church of Christ Uniting (USA), the Roman Catholic Church, the Episcopal Church in the U.S.A. and the Church of England*. Doctoral Thesis at the University of St. Andrew, Scotland, 1979.
- McKee, E.A., *Elders and the Plural Ministry. The Role of the Exegetical History Illuminating John Calvin's Theology*, Geneva, 1988.
- Meer, F. van der, *Christus' oudste gewaad*, Utrecht/Brussel, 1949.
- Meer, F. van der, 'Images d'évêques dans l'antiquité chrétienne', in: P. Delhaye et L. Elders (eds.), *Episcopale Munus. Recueil d'études sur le ministère épiscopal offerte a Son Excellence Mgr.J. Gijzen*, Assen 1982, 439-459.

- Mensinga, J.M.A., *Verhandeling over de liturgische geschriften in de Ned. Herv. Kerk*, 's Gravenhage 1851.
- Meulen, H. C. van der, 'De pastor als geestelijk leider', *Kerk en Theologie*, 51 (2000), 49-70.
- Meyer, H., *Augsburgische Konfession im ökumenischen Kontext. Beiträge aus anglikanischer, baptistischer, katholischer, methodistischer, orthodoxer und reformierter Sicht* (LWB-report 6/7), Genf, 1979, 29-56.
- Meyer, H., 'Die Amtsfrage gesehen im Lichte des Lutherischen Verständnisses von Kirche' (Nederlandse vertaling in: *Luther Bulletin*, 3 (1994), 4-21.
- Meyer, H., 'Christian World Communions. Identity and Ecumenical Calling', *The Ecumenical Review* 46 (1994), 383-393.
- Michiels, R., 'Het ambt in de kerk van morgen', in *Pastoraal Ambt in een priesterarme kerk*, Leuven/Amersfoort, 1990, 107-166.
- Michiels, R., 'Lumen Gentium: terugblik dertig jaar later. Twee kerkbeelden naast elkaar', in: R. Michiels en J. Haers (red.), *Een werkzame dialoog. Oecumenische bijdragen over de kerk 30 jaar na Vaticanum II* (Nikè-reeks, 38), Leuven/Amersfoort 1997, 133 - 185.
- Miskotte, K.H., 'Gunning en de strijd voor kerkherstel', in: *Schrift en Kerk. Een bundel opstellen van vrienden en leerlingen, aangeboden aan Prof.dr. Th.L. Haitjema op 10 november 1953*, Nijkerk 1953, 215-242.
- Misner, P., (Hrsg), *Friedrich von Hügel - Nathan Söderblom - Friedrich Heiler, Briefwechsel 1909 - 1931*, Paderborn 1981.
- Mitchell, L.L., *Praying Shapes Believing: A Theological Commentary on The Book of Common Prayer*, Winston/Chicago/New York, 1985.
- Mönnich, C.W., 'Het traditiebegrip van het Katholicisme en zijn oorsprong' I, *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 2 (1947), 8-17; II, *idem*, 65-83.
- Mönnich, C.W., 'De bisschop in het lutheranisme', in: Th.A.E. van Eupen (red.), *Het bisschopsambt* (Annalen van het Thijmgenootschap 64, afl.3), Baarn 1976, 33-45.
- Mönnich, C.W., *De koning te rijk* (serie Oekumene, jrg 7, nr. 1), Baarn 1975.
- Mooi, R.J., *Het kerk- en dogmahistorisch element in de werken van Johannes Calvijn*, Wageningen, 1965.
- Moore, P. (ed.), *Bishops - but what kind? Reflections on Episcopacy*, London, 1982.
- Moore, P., 'The Anglican Episcopate - its Strength and Limitations', in P. Moore (ed.), *Bishops. But what kind? Reflections on Episcopacy*, 127-134.
- Moorman, J.R.H., 'The Anglican Bishop', in: *Bishops, but what kind? Reflections on Episcopacy*, London 1982, 116-126.
- Moses, J., 'The Current Exercise of Episcopacy within the Church of England', in: *Visible Unity and the Ministry of Oversight* (2th. Meissen Theological Conference), London 1997, 184-191.
- Mudge, L.S., 'A Reformed Theologian Views the BEM Documents', *Reformed World* 37 (1983), 131-140.
- Müller, D., 'Der Bischofsspiegel', *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht* 12 (1966/67), 283-303.
- Muller, H.M., 'Ordination' V. Dogmatik, in: *Theologische Realenzyklopädie XXV*, Berlin/New York, 1995, 362-365.

- Muller, H.M., 'Ordination' VI. Praktische Theologie, in: *Theologische Realenzyklopädie* XXV, Berlin/New York, 1995, 365-367.
- Nauta, D., 'Fr. Spanheim Jr', Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme, deel 2, 411-413.
- Nauta, D., 'Voetius', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, deel 2, 443-449.
- Nauta, D., 'Confrontatie van de kerkinrichting der Anglicanen en Presbyterianen', *Bezinning* 13, (1958), 181-194.
- Nauta, D., 'De ambtsopvatting der Reformatie onder kritiek', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 66 (1966), 129-138.
- Neill, S.C., 'Church Union in South India', in J.J. Willis (e.a.), *Towards a United Church. 1913-1947*, London 1947, 85-88.
- Neill, S.C., (ed.), *The Ministry of the Church*, London 1947.
- Neumann, J., 'Bischof. I. Das katholische Bischofsamt', in: *Theologische Realenzyklopädie* 6, Berlin/New York 1980, 653-682.
- Newman, J.H., *An Essay on the Development of Christian Doctrine*. The edition of 1845, edited by J.M. Cameron (Penguin Books) 1974.
- Newbigin, J.E.L., *The Reunion of the Church. A Defence of the South India Scheme*, London 1948 (1960²).
- Newbigin, J.E.L., *The Household of God. Lectures on the Nature of the Church*, London 1953.
- Newbigin, J.E.L., *A South-India Diary*, London, 1951. (vertaling: *Christus in Zuid-India*, Raad voor de Zending der Ned. Hervormde Kerk, 's-Gravenhage, 1959).
- Newbigin, J.E.L., Toespraak tot de gezamenlijke vergadering van de synoden van de GKN en de NHK op 22 november 1978, in: *Wereld en Zending* 8 (1979), 1-14.
- Newbigin, J.E.L., 'Bishop in a United Church', in P. Moore (ed.), *Bishops - but what kind?*, London, 1982, 149-161.
- Newbigin, J.E.L., *Unfinished Agenda. An Autobiography*. London, 1985.
- Niesel, W., *Bekennnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort Reformierten Kirche*, Zürich, 1938³.
- Nieuw Kerkelijk Leven. Maandblad uitgegeven door het Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel*, 1 (1930) - 11 (1940).
- Niftrik, G.C. van, 'De overgang van dr. H. van der Linde', *Kerk en Theologie* 17 (1966), 373-375 (Kroniek).
- Noordegraaf, A., 'Met het oog op deze dienst', *Woord en Dienst* 44 (1995), 13-01-1995.
- Noordmans, O., 'Pragmatische houding' (1918), *Verzamelde Werken* 1, 167-181.
- Noordmans, O., 'Het eschatologisch karakter van de kerkelijke tucht' (1930), *Verzamelde Werken* 5, 82-88.
- Noordmans, O., 'Wat wil Kerkopbouw?' (1931), *Verzamelde Werken* 5, 88-97.
- Noordmans, O., 'Kerkherstel en Kerkopbouw' (1932), *Verzamelde Werken* 5, 124-136.
- Noordmans, O., *Beginselen van Kerkorde* (Kerkopbouw-Geschriften Reeks E no 1), Assen 1932 (= *Verzamelde Werken* 5, 172-193).
- Noordmans, O., *Het reorganisatie-ontwerp van Kerkopbouw toegelicht*, Baarn 1933 (= *Verzamelde Werken* 5, 209-226).

- Noordmans, O., 'Twee lezingen over Kerkopbouw' (1933), *Verzamelde Werken* 5, 231-241.
- Noordmans, O., 'Kerk en schare' (1933), *Verzamelde Werken* 8, 71.
- Noordmans, O., 'Evangelie en volkskerk' (1934), *Verzamelde Werken* 5, 278-295.
- Noordmans, O., *Johannes Hermanus Gunning* (1937), *Verzamelde Werken* 3, 346-352.
- Noordmans, O., 'Kerkorde' (1937), *Verzamelde Werken* 5, 361-391.
- Noordmans, O., 'Kerkorde en beroep op de Schrift' (1937), *Verzamelde Werken* 5, 391-403.
- Noordmans, O., 'Gewijzigde leertucht' (1937), *Verzamelde Werken* 5, 403-406.
- Noordmans, O., 'De incarnatie en de oecumenische beweging' (1937), *Verzamelde Werken* 6, 349-357.
- Noordmans, O., 'Incarnatie en oecumenische beweging' (1937), *Verzamelde Werken* 6, 358-361.
- Noordmans, O., 'Newman en de Oecumenische beweging' (1937), *Verzamelde Werken* 6, 362-369.
- Noordmans, O., 'Kerkelijk denken voorwaarde voor kerkorde (1938), *Verzamelde Werken* 5, 430-485.
- Noordmans, O., *Liturgie* (1939), *Verzamelde Werken* 6, 45-164.
- Noordmans, O., (met G. van der Leeuw en W.H. van de Pol), *Liturgie in de crisis* (1939) (= *Verzamelde Werken* 6, 165-243).
- Noordmans, O., 'Newman en de Reformatie' (1940), *Verzamelde Werken* 6, 370-392.
- Noordmans, O., 'Het Calvinisme en de Oecumene' (1946), *Verzamelde Werken* 6, 397-409.
- Noordmans, O., 'Oudheid en Waarheid (1947)', *Verzamelde Werken* 6, 410-414.
- Noordmans, O., 'Hervormde overpeinzingen' (1952/1953), *Gestalte en Geest*, Amsterdam 1955, 324-353 (= *Verzamelde Werken* 8, 429-451).
- Noordmans, O., *Brieven*, *Verzamelde Werken* 9A en 9B.
- R.A. Norris, 'Episcopacy', in Sykes and Booty (eds.), *The Study of Anglicanism*, London 1988, 296-309.
- Nijenhuis, W., *Calvinus Oecumenicus. Calvijn en de eenheid der kerk in het licht van zijn briefwisseling*, 's Gravenhage 1959.
- Nijenhuis, W., 'De plaats van de gereformeerde kerken in de oecumenische beweging', *Kerk en Theologie* 10 (1959), 139-158.
- Nijenhuis, W., 'Sporen van een lutherse avondmaalsleer bij Thomas Cranmer', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, nieuwe serie, deel XLV, afl. 3, 's-Gravenhage 1963, 129-151.
- Nijenhuis, W., 'De opvattingen van Calvijn en het vroege calvinisme over het ambt', *Woord en Dienst* 18 (1969), 183-185.
- Nijenhuis, W., 'De synode van Emden', *Kerk en Theologie* 23 (1972), 34-54.
- Nijenhuis, W., 'Beza's treatise "De Triplici Episcopatu"', in: W. Nijenhuis, *Ecclesia Reformata. Studies on the Reformation*. Leiden 1972, 130-187.
- Nijenhuis, W., 'The controversy between Presbyterianism and Episcopatism surrounding and during the synod of Dordrecht 1618-1619, in: W. Nijenhuis, *Ecclesia Reformata. Studies on the Reformation*, Leiden 1972, 207-220.

- Nijenhuis, W., *Adrianus Saravia (c.1532-1613). Dutch Calvinist, First Reformed Defender of the English Episcopal Church Order on the basis of the Ius Divinum*, Leiden 1980.
- Nijenhuis, W., 'Calvin, Johannes (1509-1564)', *Theologisch Realencyklopedie*, VII, Berlin/New York, 1981, 568-592.
- Nijenhuis, W., 'Saravia', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, deel 2 (1983), 382 - 387.
- Nijenhuis, W., 'De eenheid der kerk bij Luther en Calvijn', *Kerk en Theologie*, 35 (1984), 268-287.
- Nijkamp, M., 'Van top tot teen. Ambt in een congregationalistische kerk', in: *Van top tot teen. Een drietal lezingen over Congregationalisme en ambt*, Velp, 1996, 29-38.
- Nijssen, F.N.M., 'De (ver)plaatsing der predikanten', *In de Waagschaal*, 16 (1960), 94-96.
- Old, H.O., *The Patristic Roots of Reformed Worship*, Zurich 1976.
- Om de eenheid en de heelheid van de kerk*. Rapport voor de generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Uitgave synodebureau NHK, Utrecht 2001 (niet in de handel).
- Ontwerp van een nieuw algemeen reglement en eenige organieke reglementen voor de Nederlandsche Hervormde Kerk. Opgesteld namens de Vereeniging 'Kerkopbouw'*, Baarn, z.j. (1933).
- Oort, J. van, C. Graafland, A. de Groot en O.J. de Jong (red.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen 1989.
- Oort, J. van, 'J. Calvin and the Church Fathers' in: I. Backus (ed.), *The Reception of the Church Fathers in the West*, II, Leiden/New York/Köln, 1997, 661-700.
- Oort, J. van, 'Calvinus Patristicus: Calvijns kennis, gebruik en misbruik van de patres', in: J. van Oort (red.), *De kerkvaders in Reformatie en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1997, 67-81.
- Oostenbrink-Evers, H., *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951 van de Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer, 2000.
- Oostenbrink-Evers, H., 'De kerkrechtelijke ontwikkelingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* 3 (1995), 106-133.
- Oostenbrink-Evers, H., 'Het ambt in de kerkorde', in: *Kerk op orde? Vijftig jaar hervormd leven met de kerkorde van 1951*, Zoetermeer, 2001, 42-66.
- Op weg naar evenwicht. Rapportage van de commissie van deskundigen*. Uitgave bureau triosynode, Utrecht 2002.
- Ordeningen voor de Evangelisch-Lutherse kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*, z.p., 1956.
- The Ordination of Bishops, Priests and Deacons* (Prayer Book Studies 20), New York 1970.
- Owen, S.A., 'The commission of Covenanted Churches in Wales', *The Ecumenical Review* 54 (2002), 399-402 ('Survey of Church Union Negotiations 1999-2002').
- Pannenberg, W., *Systematische theologie*, Band III, Göttingen 1993.
- Pannier, J., *Calvin et l'Épiscopat*, Strasbourg/Paris 1927.

- Paquier, R., 'L'épiscopat dans la structure institutionnelle de l'Eglise', *Verbum Caro* 49 (1959), 29-58.
- Parmentier, M., *Vincenitus van Lerinum, de beide Commonitoria* (Publicatieserie Stichting Oud-katholiek Seminarie, nr. 20), Amersfoort 1989 (vertaling met toelichting).
- Parmentier, M., 'Ignaz von Döllinger und Vinzenz von Lérins', in: *Internationale Kirchliche Zeitung* 81 (1991), 41-58.
- Parmentier, M., 'Old Catholic Church', in: *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva 1991, 742-743.
- Parmentier, M. (ed.), *The Ecumenical Consistency of the Porvoo Document. Papers read at a Symposium held by the Anglican-Old Catholic Society of St. Willibrord at Amersfoort, 15 Oktober 1997* (Publicatieserie Oud-Katholiek Seminarie, 35), Amersfoort 1999.
- Parmentier, M. and G. Rouwhorst, 'Early Christian Baptismal Questions and Creeds' (Notitie), *Bijdragen* 62 (2001), 455-466.
- Patristic Studies from an Ecumenical Viewpoint*, (Faith and Order Paper 50), Geneva 1967.
- Paul, G.J., *Schepping en Koninkrijk. Een studie over de theologie van Dr. O. Noordmans*, Wageningen 1959.
- Pedersen, G., 'Episcopacy in our Churches: Denmark', in: *Together in Mission and Ministry*, 85-91.
- Peeters, C., *De liturgische dispositie van het vroegchristelijk kerkgebouw*, Assen 1969.
- Perham, M., *The Communion of Saints. An examination of the place of the Christian dead in the belief, worship, and calendars of the Church* (Alcuin Club Collections, 62), London 1980.
- Pickering, W.S.F., *Anglo-Catholicism. A Study in religious ambiguity*, London 1989.
- Plomp, J., *Presbyteriaal-Episcopaal?* (inaugurele rede Kampen), Kampen 1967.
- Plomp, J., 'Eenheid en pluraliteit - vier verkenningen', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 77 (1977), 21-48.
- Plomp, J., 'De kerkorde van Emden', in D. Nauta, J.P. van Dooren en O.J. de Jong, *De Synode van Emden. Oktober 1571*, Kampen 1971, 88-121.
- Pol, W.H. van de, *Het getuigenis der Christelijke Kerk voorzover te Lambeth vertegenwoordigd*, Baarn 1931.
- Pol, W.H. van de, 'Liturgie', Zeist, 1931.
- Pol, W.H. van de, *Reorganisatie. Leidraad bij de bestudeering van het reorganisatie-ontwerp, opgesteld namens de Vereeniging 'Kerkopbouw'*, Baarn, z.j. (1934?).
- Pol W.H. van de, en J.A. Cramer, *De eenheid en gescheidenheid der Kerk*, Nijkerk 1934.
- Pol, W.H. van de, *De kerk in het leven en denken van John Henry Newman*, Nijkerk 1936.
- Pol, W.H. van de, 'Kerk, ambt en liturgie', *Kerkopbouw* 5 (1937), 110-111.
- Pol, W.H. van de, 'Newmans benadering van de Kerk', *Studia Catholica*, jan 1946.
- Pol, W.H. van de, *Geloof en Werkelijkheid* (inaugurele rede Nijmegen), Nijmegen/Utrecht, 1948.

- Pol, W.H. van de, *Het Christelijk Dilemma. Katholieke kerk - Reformatie*, Roermond, 1948.
- Pol, W.H. van de, 'Van de Ethische theologie naar Newman', in: *Ernst en Vrede. Opstellen rondom de Ethische theologie aangeboden aan Prof. Dr M. van Rhijn op 15 november 1951*, 's-Gravenhage 1951, 62-78.
- Pol, W.H. van de, *Het Anglikanisme in oecumenisch perspectief*, Roermond, 1962.
- Poll, G.J. van de, *Martin Bucer's Liturgical Ideas*, Assen 1954.
- Porter, H.B., 'The Theology of Ordination and the new Rites', *Anglican Theological Review* 54 (1972), 69-81.
- Postma-Gosker, M., 'Gaat het de kant van de bisschop uit?', *In de Waagschaal*, nw. jrg. 18 (1989), 168-173.
- Pottmeyer, H.J., 'Bischof. II. Historisch-theologisch. III Systematisch-theologisch', in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Band 2, Freiburg/Basel/Rom/Wien 1994, 482-488.
- Preston, R.H., 'The Church of England', in: R. Davies, *The Testing of the Churches. A Symposium*, London 1982.
- Price, C.P., 'Teachers and Evangelists for the Equipment of the Saints: Prayer Book Doctrine Concerning the Bishop as Teacher, Evangelizer and Focus of Unity', in: J.R. Wright, *On being a bishop. Papers on Episcopacy from the Moscow Consultation 1992*, New York 1993, 107-128.
- Een proces van vervreemding? Over identiteit en communicatie in de GKN.*
Eindrapport van de Commissie *ad hoc*. Rapporteurs J.J. A. Doolaard en E.H. Egberts. Uitgave synodebureau GKN, Utrecht 2002.
- Procter, F., and W.H. Frere, *A New History of the Book of Common Prayer* (3th edition), London, 1955.
- Puchinger, G., 'Prof. Dr.W.H. van de Pol', in: *Gesprekken over Rome-Reformatie*, Delft 1965, 39-49.
- Puchinger, G., 'Prof. Dr.W.H. van de Pol', *Rondom het Woord*, 29 (1987), 51-58.
- Puglisi, J.F., *The Process of Admission to Ordained Ministry. A Comparative Study*. Vol. I, Collegeville 1996 (*Epistemological Principles and Roman Catholic Rites*).
- Puglisi, J.F., *The Process of Admission to Ordained Ministry. A Comparative Study*. Vol. II, Collegeville 1998 (*The First Lutheran, Reformed, Anglican, and Wesleyan Rites*).
- Puglisi, J.F., *The Process of Admission to Ordained Ministry. A Comparative Study*. Vol. III, Collegeville 2001 (*Contemporary Rites and General Conclusions*).
- Puglisi, J.F., 'La figura del vescovo nel dialogo ecumenico' (2002), ongepubliceerd (*Centro Pro Unione*), Roma.
- Radner, E./R.R. Reno (eds), *Inhabiting Unity. Theological Perspectives on the Proposed Lutheran-Episcopal Concordat*, Grand Rapids, 1995.
- Raming, I., *Priesteramt der Frau - Geschenk Gottes für eine erneuerte Kirche*. (Theologische Frauenforschung in Europa, Band 7), Münster 2002 (met uitvoerige bibliografie).
- Ramsey, A.M., *The Gospel and the Catholic Church*, London 1936, new edition, London 1990.
- Ramsey, A./M., *The Christian Priest Today*. New revised edition, London 1985.

- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795 .Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, Nijkerk 1986³.
- Ratcliff, E.C., 'The Ordinal of the Church of South India', *Theology*, (63), 1960, 7-15 (= E.C. Ratcliff, *Liturgical Studies*, 173-182, London 1976).
- Ratschow, C.H., 'Amt/Ämter/Amtsverständnis VIII. Systematisch-theologisch', *Theologische Realenzyklopädie* II, Berlin/New York 1978, 593-622.
- Reid, J.K.S., 'Reformed Responses to Baptism, Eucharist and Ministry: A Commentary', *Reformed World* 39 (1987), 683-692.
- Het reorganisatie-ontwerp van Kerkopbouw beoordeeld*. Uitgegeven vanwege het hoofdbestuur van het Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel, Wageningen 1934.
- Report of the Theological Commission on Christ and the Church. Fourth World Conference on Faith and Order, Montreal, Canada 12-26 July 1963* (Faith and Order Paper 38), Geneva 1963.
- Report of the Theological Commission on Tradition and Traditions. Fourth World Conference on Faith and Order, Montreal, Canada 12-26 July 1963* (Faith and Order Paper 40), Geneva 1963.
- Richter, K., 'Zum Ritus der Bischofsordination in der Apostolischen Überlieferung Hippolyts von Rom und davon abhängigen Schriften', *Archiv für Liturgiewissenschaft* 17/18 (1975/76), 7-51.
- Rikhof, H., 'De kerk als communio - een zinnige uitspraak?', *Tijdschrift voor Theologie* 23 (1983) 39-59.
- Robinson, J.A.T., *The Body. A Study in Pauline Theology*, London 1952.
- Robinson, J.A.T., 'Kingdom, Church and Ministry', in K.M. Carey (ed.), *The Historic Episcopate in the Fulness of the Church*, London 1954, 11-22.
- Rodger, P.C. and L. Vischer (eds.), *The Fourth World Conference on Faith and Order. Montreal 1963*. (Faith and Order Paper 42), Geneva 1964.
- Rohls, J., 'Das geistliche Amt in der reformatorische Theologie', *Kerugma und Dogma* 31 (1985), 135-161.
- Roloff, J., 'Die Entwicklung kirchlicher Ämter', in J. Roloff, *Neues Testament* (Neukirchlicher Arbeitsbücher), Neukirchen-Vluyn, 1977, 62-76.
- Roloff, J., 'Amt/Ämter/Amtsverständnis IV. Im Neuen Testament', *Theologische Realenzyklopädie* II, Berlin/New York 1978, 509-533.
- Roloff, J., 'Apostel/Apostolat/Apostolizität I. Neues Testament', *Theologische Realenzyklopädie* III, Berlin/New York 1978, 430-445.
- Roloff, J., 'Die gemeindeleitende Ämter', in: *Der Erste Brief an Timotheüs* (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum NT XV), Zürich/Neukirchen, 1988, 169-189 (Exkurs).
- Roloff, J., 'Die Ordination', in: *Der erste Brief an Timotheus* (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum NT XV), Zürich/Neukirchen, 1988, 263-281 (Exkurs).
- Root, M., 'Anglican-Lutheran Relations; Their Present State, History and Challenge', *Mid-Stream* 32 (1993), 39-55.

- Rordorf, W., 'Was wissen wir über die christlichen Gottesdiensträume der vorkonstantinischen Zeit?', *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* 55 (1964), 110 - 128.
- Rose, A., 'La prière de consecration pour l'ordination épiscopale', *La Maison-Dieu* (98), 1969, 127-142.
- Rouse, R. and S.C. Neill, *A History of the Ecumenical Movement. 1517-1948*, London 1954.
- Rouwhorst, G. and M. Parmentier, 'Notitie. Early Christian Baptismal Questions and Creeds', in *Bijdragen* 62 (2001), 455-466.
- Ruler, A.A. van, *De belijdende kerk in de nieuwe kerkorde*, Nijkerk, 1948.
- Ruler, A.A. van, *Het apostolaat der kerk en het ontwerp-kerkorde*, Nijkerk, 1948.
- Ruler, A.A. van, *Algemeen en bijzonder ambt*, Nijkerk, 1952.
- Ruler, A.A. van, 'Prediking als bemiddeling van het heil' (1959), in: *Reformatorische opmerkingen in de ontmoeting met Rome*, Hilversum / Antwerpen, 1965, 153-199.
- Ruler, A.A. van, 'Het ambt in het geding tussen Rome en Genève' (1960), in: *Reformatorische opmerkingen in de ontmoeting met Rome*, Hilversum/Antwerpen, 1965, 85-120.
- Ruler, A.A. van, 'Ambt en leek naar reformatorische opvatting' (1962), in: *Reformatorische opmerkingen in de ontmoeting met Rome*, Hilversum/Antwerpen, 1965, 123-151.
- Ruler, A.A. van, 'De Reformatie als moment in de traditie van de catholica' (1963), in: *Reformatorische opmerkingen in de ontmoeting met Rome*, Hilversum/Antwerpen, 1965, 11-40.
- Ruler, A.A. van, 'Over het institutaire in de kerk' (1967), in: A.A. van Ruler, *Theologisch Werk IV*, Nijkerk 1972, 176-200.
- Ruler, A.A. van, 'Oecumenisch is maar één kerk te willen', in: A.A. van Ruler, *Blij zijn als kinderen*, Kampen, 1972, 167-169.
- Ruler, A.A. van, 'Na vier en een halve eeuw reformatie', in: A.A. van Ruler, *Blij zijn als de kinderen*, Kampen 1972, 170-172.
- Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*, Dordrecht 1980².
- Samen kerk zijn in de nabije toekomst. Een Hervormd/Gereformeerde oriëntatie.* Aangeboden door de Generale Synoden van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland, 's-Gravenhage/Kampen 1980.
- Samen kerk zijn in de nabije toekomst. Tweede reeks van een Hervormd / Gereformeerde oriëntatie.* Aangeboden door de Generale Synoden van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland, Kampen/'s-Gravenhage 1983.
- Samuel, N.D.R., 'Episcopacy in the Church of South India', in *Episkopè and Episcopate in Ecumenical Perspective* (Faith and Order-Paper 102), 43-50.
- Samuel Jr, P T., 'Some Reflections on the Church of South India Liturgy since 1961', *Studia Liturgica* 30 (2000), 143-150.
- Scheffer, E., *Von Schauenberg nach Leuenberg. Entstehung und Bedeutung der Leuenberger Konkordie der reformatorischen Kirchen in Europa*, Paderborn, 1983.

- ‘Schets 1988 voor de toekomstige vormgeving van de herenigde kerk’, in:
Gezamenlijke vergadering van de generale synode van de NHK en de GKN van 27-29 oktober 1988 in ‘de Blijde Werelt’ te Lunteren, 161-196 (bijlage 2A).
- Schillebeeckx, E., ‘Theologische kanttekeningen bij de huidige priester-crisis’,
Tijdschrift voor Theologie 8 (1968), 402-434.
- Schillebeeckx, E., Pleidooi voor mensen in de kerk. Christelijke identiteit en ambten
in de kerk, Baarn, 1985.
- Schippers, K.A., ‘Ecclesiologische implicaties van het concept-kerkorde van de
verenigde reformatorische kerk in Nederland’, *Praktische Theologie* 20 (1993),
236-248.
- Schlink, E., ‘Die Struktur der dogmatischen Aussage als ökumenisches Problem’,
Keruguma und Dogma 3 (1957), 251-306 (= E. Schlink, *Der kommende Christus
und die kirchliche Traditionen*, Göttingen 1961, 24-87).
- Schlink, E., *Ökumenische Dogmatik*, Göttingen 1984.
- Schnackenburg, R., ‘Episkopos und Hirtenamt’, in: *Das kirchliche Amt im Neuen
Testament*, Darmstadt, 1977, 418-441.
- Schnitker, T.A., *The Church’s Worship. The 1979 American Book of Common
Prayer in a Historical Perspective*, Frankfurt/Bern/New York/Paris, 1989.
- Schoedel, W.R. *Ignatius of Antioch: A Commentary on the Letters of Ignatius of
Antioch* (Hermeneia), Philadelphia 1985.
- Schroten, H., ‘Komen wij nog uit met de presbyteriale structuur van de Kerk?’, *Kerk
en Theologie* 12 (1961), 166-180.
- Schulz, H.J., *Ökumenische Glaubenseinheit aus eucharistischer Überlieferung*,
Paderborn 1976.
- Schulz, F., ‘Evangelische Ordination. Zur Reform der liturgischen Ordnungen’,
Jahrbuch für Liturgie und Hymnologie 17 (1972), Kassel 1973, 1-54.
- Schulz, F., ‘Dokumentation der Ordinatieliturgien’, in: *Gemeinsame römisch-
katholische evangelisch-lutherische Kommission, Das Geistliche Amt in der
Kirche*, Paderborn/Frankfurt am Main, 1982, 57-101.
- Schulz, F., ‘Luthers liturgische Reformen. Kontinuität und Reform’, *Archiv für
Liturgiewissenschaft* 25 (1983), 249-275.
- Schuman, N.A., *Wij zijn de eersten niet. Teksten tussen hoop en vrees & een nieuwe
getuigenkalender*. Delft, 1985.
- Schuyt, K., ‘Doe ik het wel goed?’, *Dagblad Trouw*, 21 april 2001 (bekorte versie
van de tweede Kohnstammlezing, gehouden in het Kohnstammhuis te
Amsterdam).
- Segelberg, E., ‘The Ordination Prayers in Hippolytus’, *Studia Patristica*, 13 (1975),
397-408.
- Seils, M., *Lutherische Konvergenz? Analyse der lutherischen Stellungnahmen zu
den Konvergenzerklärungen ‘Taufe, Eucharistie und Amt’ der Kommission für
Glauben und Kirchenverfassung des Ökumenischen Rates der Kirchen* (LWB-
Report 25), Stuttgart, 1988.
- Sell, A.P.F., ‘Responding to Baptism, Eucharist and Ministry. A word to the
Reformed Churches’, *Reformed World* (38), 1984, 187-200 (= Studies from the
WARC nr. 3, Geneva, 1984).

- Sell, A.P.F., 'Some Reformed Responses to Baptism, Eucharist and Ministry', *Reformed World* 39 (1986), 549-565.
- Semmelink, J.H., *Prof.Dr. J.H. Gunning, zijn ontwikkelingsgang en zijne beginselen*, Zeist 1926.
- Siertsema, B., 'Al zijn mantels zijn hem van de schouders gevallen', *Dagblad Trouw*, 3 april 2001.
- Slump, P., 'Over de Rubicon', *Woord en Dienst* 53, 15-2-2003, 6-7.
- Slump, P., 'Een groot verschil', *Woord en Dienst* 53, 1-3-2003, 12-13.
- Smalbrugge, M., 'Truffles in the Highlands. The Supralocal Aspect of the Church: a rare element in Calvin's ecclesiology', in: *Off all Times and of all Places. Protestants and Catholics on the Church Local and Universal* (IIMO Research Publications 56), Zoetermeer 2001, 131-145.
- Smits, L., *Saint Augustin dans l'oeuvre de Jean Calvin*, Assen 1957.
- Söderblom, N., *Einigung der Christenheit. Tatgemeinschaft der Kirchen aus dem Geist werktätiger Liebe*. Übersetzt und eingeleitet von P. Katz, Halle, 1925.
- Söderblom, N., 'Evangelische Katholizität', in: *Festgabe für A. Deissmann zum 60.Geburstag*, Tübingen 1927, 327-334.
- Soeting, A., 'De liturgische kring in de Nederlandse Hervormde Kerk, een historisch overzicht (1924 - 1974)', *Eredienst* 9 (1975), 1-9.
- Soeting, A.G., *Auditieve aspecten van het boek Openbaring van Johannes*, Zoetermeer 2001.
- Spalding, J.C., and M.F. Brass, 'Reduction of Episcopacy as a Means to Unity in England, 1640-1662', *Church History* 30 (1961), 414-432.
- Spijker, W. van 't, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen, (1970) 1987².
- Spijker, W. van 't, 'Gisbertus Voetius (1589-1676)', in T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 49-84
- Spijker, W. van 't, en L.C. van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen, 1992².
- Spijker, W. van 't, 'Bucers's Influence on Calvin: church and community', in: D.F. Wright (ed.), *Martin Bucer. Reforming Church and Community*, Cambridge 1994, 32-44.
- Staats, R., 'Von der Konfessionskirche zur Bischofskirche', *Theologische Literaturzeitung*, 116 (1991), 321-338.
- Stam, J.E., *Episcopacy in the Apostolic Tradition of Hippolytus*, Basel, 1969 (*Theologische Dissertationen*, III).
- Stam, J.J., *George Tyrrell (1861-1909)*, Utrecht 1938.
- Stanley, B., 'The Reshaping of Christian Tradition. Western Denominational Identity in a non-Western Context', in: R.N. Swanson (ed.), *Unity and Diversity in the Church* (Studies in Church History 32), Oxford 1996, 507-531.
- Staples, P., 'Archbishop Geoffrey Francis Fisher: An Appraisal', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 28 (1974), 239-263.
- Staples, P., *The Church of England 1961-1980* (IIMO Research Pamphlet, no 3), Utrecht-Leiden, 1981.
- Staples, P., *The Liturgical Movement in the Dutch Reformed Church - 1911-1995* (IIMO Research Pamphlets 9), Leiden/Utrecht 1983.

- Staples, P., 'De eerste vrouwelijke bisschop', *Kosmos+Oekumene* 23 (1989), 96-101.
- Staples, P., *Relations between the Netherlands Reformed Church and the Church of England*, Lewiston/Queenston/Lampeter, 1991.
- Staples, P., 'Apostolicity', in: *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva 1991, 44-48.
- Staples, P., 'Catholicity', *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva 1991, 134-137.
- Steele, D.M., 'With all God's People. Toward a Protestant Reclaiming of the Communion of the Saints', *Theology Today* 51 (1994/95), 539-547.
- Stempvoort, P.A. van, *Eenheid en Schisma. Een structureel onderzoek van het deel, de gemeente van Korinthe volgens I Korinthiërs, ten behoeve van het geheel, de oecumenische gemeente*, Nijkerk, 1950.
- Stempvoort, P.A. van, 'Nadere bezinning', *Weekblad van de Nederlandsche Hervormde Kerk* 23 juni 1950, 98.
- Stempvoort, P.A. van, 'De ambten en bedieningen in de nieuwe kerkorde en de ambten in het Nieuwe Testament', *Hervormd Weekblad De Gereformeerde Kerk* 61 (1950), 319-320, 326, 334-335, 343-344.
- Stempvoort, P.A. van, *Decorum, orde en mondigheid in het Nieuwe Testament*. (inaugurale rede Groningen) Nijkerk, 1956.
- Stephens, P., 'The Church in Bucer's commentaries on the Epistle to the Ephesians', in: D.F. Wright (ed.), *Martin Bucer. Reforming Church and Community*, Cambridge 1994, 45- 60.
- Stockmeier, P., 'De bisschopskeuze door clerus en volk in de vroege kerk', *Concilium* 16 (1980) nr. 7, 7-13.
- Stommel, E., 'Die bischöfliche Kathedra im christlichen Altertum' *Münchener Theologische Zeitschrift* 3 (1952), 17-32.
- The Study of Anglicanism*, edited by S.W. Sykes and J. Booty, London, 1988.
- Sullivan, F.A., *From Apostles to Bishops. The Development of the Episcopacy in the Early Church*, New York/Mahwah 2001.
- Sundkler, B., *Church of South India. The Movement towards Union, 1900-1947*, London 1954.
- Sykes, N., 'The Election of Bishops', in G. Simon (ed.), *Bishops. What they are and what they do*, London 1961, 51-66.
- Sykes, S.W., 'Das Augsburgische Bekenntnis in Anglikanischer Sicht, unter besonderer Berücksichtigung der Frage nach Amt und Bischofsamt', in: *Augsburgische. Konfession im Ökumenischen Kontext*, LWB-Report 1979, 29-56.
- Sykes, S.W., 'Anglicanism and Protestantism', in: *England and Germany. Studies in theological diplomacy*, Frankfurt 1982, 113-130.
- Sykes, S.W., 'The Apostolate of Bishop and People as a Sign of the Kingdom of God', in: E. Radner/R.R. Reno (eds), *Inhabiting Unity. Theological Perspectives on the Proposed Lutheran-Episcopal Concordat*, Grand Rapids, 1995.
- Sykes, S.W., *Unashamed Anglicanism*, London 1995.
- Sykes, S.W., 'Scripture and the Orders of Ministry', in *Visible Unity and the Ministry of Oversight*, London 1997, 192-196.

- Tang, M.J., *Het apostolisch werk in Nederland. Tegen de achtergrond van zijn ontstaan in Engeland en Duitsland*, 's Gravenhage 1983.
- Tanner, M., 'Church unity in England: what way forward?', *Mid-Stream* (24), 1985, 240-254.
- Tanner, M., 'Steps Towards Unity', *One in Christ* 23 (1987), 192-199.
- Tanner, M., 'Communion, Episcopacy and the Ordination of Women', in: Communion and Episcopacy. Essays to mark the centenary of the Chicago-Lambeth Quadrilateral, Oxford 1988, 79-91.
- Tanner, M., 'The Ecumenical Future', in: S. Sykes and J. Booty (eds.), *The Study of Anglicanism*, London 1988, 379-393.
- Tanner, M., Anglicans and the ecumenical future after Lambeth-1988, *One in Christ*, 25 (1989), 130-138.
- Tanner, M., 'Growth in Communion: The Developing Relations between Anglicans, Lutherans and Reformed in Europe: The Meissen Agreement', *Mid-Stream* 29 (1990), 177-179.
- Tanner, M., 'The Anglican Position on Apostolic Continuity and Apostolic Succession in the Porvoo Common Statement', in: *Visible Unity and the Ministry of Oversight. The Second Theological Conference under the Meissen Agreement etc.*, London 1997, 108- 119.
- Tanner, M., 'In Memoriam: Jean-Marie Rogier Tillard, O.P (1927-2000)', *One in Christ* 36 (2000), 378-381.
- Taylor, J., 'Biblical Patterns of Oversight' in *Deliberate Oversight* (Grove Pastoral Series 46), Cambridge, 1991, 4-9.
- Taylor Stevenson, W., 'Lex Orandi-Lex Credendi', in: Sykes and Booty (eds.), *The Study of Anglicanism*, London 1988, 174-187.
- Telfer, W., *The office of a bishop*, London, 1962. Tempel, I., *Bischofsamt und Kirchenleitung in den lutherischen, reformierten und unierten deutschen Landeskirchen* (Jus Ecclesiasticum, Band 4), München 1966.
- Thimme, H.M., 'Das Bischofsamt in den lutherischen Kirchen Osteuropas' in: I. Asheim / V. Gold, *Kirchenpräsident oder Bischof? Untersuchungen zur Entwicklung und Definition des kirchenleitenden Amtes in der Lutherischen Kirche*, Göttingen 1968, 155-168.
- Thompson, D., 'The Unity of the Church in Twentieth-Century England: Pleasing Dream or Common Calling?', in: R.N. Swanson (ed.), *Unity and Diversity in the Church* (Studies in Church History 32), Oxford 1996, 507-531.
- Thurian, M., 'The Lima-document on BEM: the event and its consequences', in M. Thurian (ed.), *Churches Respond to BEM. Official Responses to the Baptism, Eucharist and Ministry Text Vol I*, Geneva 1986, 5-27.
- Tillard, J.M.R., *What Priesthood has the ministry?* (Grove Booklet on Ministry and Worship no 13), Bramcote, 1973.
- Tillard, J.M.R., 'Roman Catholics and Anglicans: The Eucharist', *One in Christ*, IX (1973), 181-193.
- Tillard, J.M.R., *Église d'églises. L'ecclésiologie de communion*. Paris, 1987.
- Tjørhom, O., The Porvoo Statement - a possible ecumenical breakthrough?, *The Ecumenical Review* 46 (1994), 97-102.

- Tjörhom, O., 'Episcopacy in Ecumenical Perspective', in: J. Brosseder (Hrsg.), *Verborgener Gott - verborgene Kirche? Die kenotische Theologie und ihre ekklesiologische Implikationen*, (Forum Systematik. Beiträge zur Dogmatik, Ethik und ökumenische Theologie, Band 14), Stuttgart, 2001.
- Tomkins, O (ed.), *The Third World Conference on Faith and Order Held at Lund August 15th to 28th*, London 1952.
- Tonkelaar, A.J. den, *Kleine kroniek van de Bossche-Betuwe Kring (1948-1988). Ontmoeting en gesprek*, 's-Hertogenbosch 1989.
- Torrance, T.F., *Royal Priesthood* (Scottish Journal of Theology Occasional Papers, no 3), Edinburgh/London 1955.
- Torrance, T.F., 'Eldership in the Reformed Church', *Scottish Journal of Theology* 37 (1984), 503-518.
- Trimp, C., *Formulieren en gebeden. Een beschrijving van de liturgische formulieren en gebeden in het gereformeerde kerkboek*, Kampen 1978.
- The Truth Shall Make You Free. The Lambeth Conference 1988. The Reports, Resolutions and Pastoral Letters from the Bishops*, London 1988.
- Tröger, G., 'Bischof III. Das evangelische Bischofsamt', in: *Theologische Realzyklopädie* VI, Berlin/New York 1980, 690-694.
- Tröger, G., 'Bischof IV. Das synodale Bischofsamt', in: *Theologische Realzyklopädie* VI, Berlin/New York 1980, 694-697.
- Tukker, C.A., *De classis Dordrecht van 1573-1609. Bijdrage tot de kennis van in- en extern leven van de Gereformeerde Kerk in de periode van haar organisering*, Leiden 1965.
- Turner, C.H., 'Apostolic Succession' in: H.B. Swete (ed.), *Essays on the Early History of the Church and the Ministry*, London 1918, 95-214.
- Tyrrell, G., *Lex Orandi or Prayer and Creed*, London 1903.
- Unnik, W.C. van, 'Ligt Engeland verder dan de maan?', *Kerk en Theologie* 12 (1961), 75-85.
- Unnik, W.C. van, 'Dominus vobiscum. The Background of a Liturgical Formula', in: A.J.B. Higgins (ed.), *New Testament Essays. Studies in Memory of Thomas Walter Manson (1893-1958)*, Manchester, 1959, 270 - 305.
- Uprichard, R.E.H., 'The Eldership in Martin Bucer and John Calvin', *Evangelical Quarterly* 61 (1989), 21-37.
- Uytenbogaardt, J.H., 'Symbool en rite', in: P. Oskamp en N.A. Schuman, *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer 1998, 371-376.
- Vagaggini, C., *Theologie der Liturgie*, Einsiedeln/Zürich/Köln 1959.
- Vandervelde, G., 'Koinonia Ecclesiology - Ecumenical Breakthrough?', *One in Christ*, 29 (1993), 126-142.
- Van top tot teen. Een drietal lezingen over Congregationalisme en ambt*, Velp 1996.
- Ven, J.A. van der, *Ecclesiology in context*, Kampen 1991.
- Vischer, G.H., *Apostolischer Dienst. Fünfzig Jahre Diskussion über das kirchliche Amt*, Frankfurt, 1982.
- Vischer, L., 'Das Bonner Abkommen im Lichte der Ökumenischen Bewegung', *Internationale Kirchliche Zeitschrift* 71 (1981), 237-253. Vertaling: *Archief van de Kerken* 37 (1982), 781-792.

- Vischer, L., *Die ordinierten Dienste in der Kirche, 12 Überlegungen bij de LIMA-ambtstekst*, Bern 1984.
- Vischer, L., *Eldership in the Reformed Churches today. Report of an International Consultation held at John Knox Centre in Geneva from August 26 - 31, 1990* (Studies from WARC, Blue Series 22), Geneva, 1990.
- Visser, J., *De kandelaar van het licht. Over het probleem van de kerkstructuren* (inaugurele rede), Amersfoort, 1976.
- Visser, J., 'De geloofsleer' in: P.J. Maan, K. Ouwens, F. Smit en J. Visser, *De oud-katholieke kerk van Nederland. Leer en Leven*. Hilversum 1979, 91-115.
- Visser, J., *Het ideaal van de ecclesia primitiva* (Publicatieserie Stichting Oud-katholiek Seminarie nr. 8), Amersfoort 1980.
- Visser, J., 'Episcopus oecumenicus' in: *Kracht in zwakheid van een kleine wereldkerk*, Amersfoort 1982, 89-100.
- Visser, J., 'Episcopaal-synodaal: antithese of synthese? Een vraag van kerkstructuur en geloofsoverdracht', *Kosmos en Oecumene*, 21 (1987), 36-41.
- Visser, J., 'De blijvende betekenis van de oecumenische concilies', in: A. Houtepen (red.), *Breekpunten en keerpunten. Beslissende historische momenten en factoren in het oecumenische proces* (IIMO Research Publications 27), Utrecht/Voorburg 1989, 103-113.
- Visser, J., 'De bisschop praktisch-theologisch bezien', in: M. Brinkman en A. Houtepen (red.), *Geen kerk zonder bisschop? Over de plaats van het ambt in de orde van de kerk* (IIMO Research Publications 46), Zoetermeer 1997, 90-96.
- Visser, C.Ch.G., *De Lutheranen in Nederland, tussen katholicisme en calvinisme*, Dieren 1983.
- Vlasblom, J. en J. van der Windt, *Heel de kerk. Enkele visies op de kerk binnen de 'Ethische Richting'*, Zoetermeer 1995.
- Vlijm, J.M. en H.W. de Knijff (red.), *Elkaar verstaan. Overwegingen na de Verklaring van Overeenstemming van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 's-Gravenhage 1991.
- Voetius, G., *Politica Ecclesiastica*, pars tertia, tom. IV, Amstelodami 1676.
- Vogel, C.J. de, *Newmans gedachten over de rechtvaardiging. Hun zin en recht ten opzichte van Luther en het protestantsche christendom*, Wageningen 1939.
- Vos, W./G. Wainwright (eds.), *Ordination Rites . Papers read at the 1979 Congress of Societas Liturgica* (Studia Liturgica 13), Rotterdam 1980.
- Wagenaar, C.G., 'De nadere uitwerking van deze grondgedachten in de relementen', in: O. Noordmans en C.G. Wagenaar, *Het reorganisatieontwerp van Kerkopbouw toegelicht*, Baarn 1933, 32-34.
- Wagenaar, C.G., 'Veranderingen of verbeteringen?', *Kerkopbouw* 6, (oktober 1937), 45-47.
- Wainwright, G., 'Some Theological Aspects of Ordination' in: W. Vos/ G. Wainwright (eds.), *Ordination Rites* (Studia Liturgica 13), Rotterdam 1980.
- Wainwright, G., *Doxology: The Praise of God in Worship, Doctrine and Life: A Systematic Theology*, London 1980.
- Wainwright, G., 'Der Gottesdienst als *Locus Theologicus*', *Kerugma und Dogma* (28), 1982, 257-258.

- Wainwright, G., 'Reconciliation in Ministry', in: M. Thurian (ed.), *Ecumenical Perspectives on BEM* (Faith and Order Paper 116), Geneva 1983, 129-139.
- Wainwright, G., 'Lex orandi, lex credendi', in *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva 1991, 600-604.
- Wainwright, G., 'Back to the Future', in M. Volf, C. Krieg, T. Kucharz (eds.), *The Future of Theology. Essays in Honour of Jürgen Moltmann*, Michigan/Cambridge 1996, 89-97.
- Walker, G.S.M., *The Churchmanship of St Cyprian* (Ecumenical Studies in History nr. 9), London 1986.
- Wallet, B., 'Episcopè-episcopacy in Lutheranism', in M. Parmentier (ed.), *The Ecumenical Consistency of the Porvoo Document. Papers read at a Symposium held by the Anglican-Old Catholic Society of St. Willibrord at Amersfoort, 15 Oktober 1997* (Publicatieserie Oud-Katholiek Seminarie, 35), Amersfoort 1999, 24-29.
- Ware, T., *The Orthodox Church*, 1963, revised edition, London 1993.
- Ware, K., 'Patterns of Episcopacy in the Early Church and Today. An Orthodox view' in: Moore, P. (ed.), *Bishops - but what kind? Reflections on Episcopacy*, London 1982, 1-24.
- Ware, K., 'Tradition and traditions', *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva 1991, 1013-1018.
- Wassenaar, J.D.Th., *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader*, Zoetermeer 1999.
- Wat is er aan de hand met het ambt? Studierapport over het ambt, aangeboden door de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, krachtens besluit van 18 februari 1969*, 's- Gravenhage, 1970.
- Wegman, H.A.J., *Geschiedenis van de christelijke eredienst*, Hilversum, 1976.
- Wegman, H.A.J., 'Het presbyterum: bisschop en priesters', in: Th.A.G. van Eupen (red), *Het bisschopsambt*, Baarn 1976, 78-96.
- Wegman, H.A.J., *Riten en Mythen*, Kampen, 1991.
- Wegman, H.A.J., 'Een menigte getuigen (Hebreeën 12,1). De verering van de heiligen: een ecclesiologisch paradigma?', in: H.A.J. Wegman, *Voor de lange duur. Bijdragen over liturgie en spiritualiteit*, Baarn, 1999, 96-113.
- Weil, L., 'The Practice of Ordination: Distinguishing Secondary Elements from Primary', in D.R. Holeton (ed.), *Anglican Orders and Ordinations*, 46-49.
- Welsby, P.A., *Episcopacy in the Church of England. A Consultative Document* (GS 167), London 1973.
- Welsby, P.A., *A History of the Church of England 1945 - 1980*, Oxford 1984.
- Wendebourg, D., 'The Reformation in Germany and the Episcopal Office', in *Visible Unity and the Ministry of Oversight. The Second Theological Conference held under the Meissen Agreement between the Church of England and the Evangelical Church in Germany*, London 1997, 9-48.
- Weijland, H.B., "A en B". *Een onderzoek naar de geografische gemeente als bijdrage in het beraad over een oecumenisch beleid* (Kamper Cahiers 53), Kampen 1984.
- Weijland, H.B., 'De ontwikkeling van de oud-christelijke kerkinrichting en de versterking van de episcopale structuren', in: W. van 't Spijker/L.C. van

- Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen 1992², 75-85.
- Weijland, H.B., 'Teveel gewicht?', *Kerk en Theologie* 43 (1992), 5-14.
- Weijland, H.B., *Om de vrijheid van het Woord. Over het kerkverenigend karakter van artikel I, lid 1-4 van de Ontwerp Kerkorde* (Kamper Oraties 1), Kampen 1993.
- Weijland, H.B., Een 'waagstuk' van een kerkorde, *Kerk en Theologie* 44 (1993), 159-162 (Kroniek).
- Weijland, H.B., 'Een belangrijke conferentie van reformatorische kerken in Europa (Leuener Konkordie)', *Kerk en Theologie* 45 (1994), 346-349 (Kroniek).
- Whitaker, E.C., *Martin Bucer and the Book of Common Prayer* (Alcuin Club Collections no 55), Great Wakering, 1974.
- Wilkinson, A., 'Requiem of Anglican Catholicism', *Theology*, 81 (1978), 40-45.
- Williams, R., 'The Theology of Episcopate', in: *The Church of Wales. The Proposal for the Making of an Ecumenical Bishop in Wales. Background Papers, March 1998*, 5-8 (www.prifardd.fsnet.co.uk/bckgnd).
- Van Willibrord tot Wereldraad. Enige aspecten van het geestelijk leven in Utrecht door de eeuwen heen. Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht 1972* (catalogus bij de tentoonstelling ter gelegenheid van de vergadering van het Centraal Comité van de Wereldraad van Kerken te Utrecht).
- Wirix, B., 'De ecclesia primitiva: een spiegel voor de kerk van nu!' in: J. Hallebeek en B. Wirix (red.), *Met het oog op morgen. Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser*, Zoetermeer 1996, 233-241.
- Witte, H.P.J. en Th.M.J. Geurts (red.), *Erkenning zonder vernieuwing? Een kritische doorlichting van de luthers/rooms-katholieke dialoog over het ambt in de kerk*, 's-Hertogenbosch 1988.
- Witvliet, T., *Gebroken Traditie. Christelijke religie in het spanningsveld van pluraliteit en identiteit*, Baarn 1999.
- White, R.J., 'The Practice of Episcopal Ministry in the Episcopal Church from a Bishop's Point of View', in: J.R. Wright, *On being a bishop. Papers on Episcopacy from the Moscow Consultation 1992*, New York 1993, 167-179.
- Wolf, E., *Ordnung der Kirche. Lehr- und Handbuch des Kirchenrechts auf ökumenischer Basis*, Frankfurt am Main 1961.
- 'Women in the Ministries of the Church', in: *Ministry-Women-Bishops. Report of an International Consultation Cartigny, Switzerland, 1992* (LWF Studies), Genf, 1993, 63-93. (Duitse tekst: *Frauen in kirchlichen Ämtern und Diensten* (LWB-Studien), Genf 1984).
- Wright, D.F., *Common Places of Martin Bucer* (The Courtenay Library of Reformation Classics, 4) Appleford etc, 1972.
- Wright (ed.), D.F., *Martin Bucer: Reforming Church and Community*, Cambridge 1994.
- Wright (ed.), J.R., *Quadrilateral at One Hundred: Essays on the Centenary of the Chicago-Lambeth-Quadrilateral 1886/1888*, Oxford/London 1988.
- Wright, J.R., 'The Origins of the Episcopate and Episcopal Ministry in the Early Church', in: J.R. Wright (ed.), *On being a Bishop*, New York 1993, 10-32.

- Wright, J.R., 'The Episcopal Church and the Episcopate: An Episcopalian speaks to Lutherans', lezing in het kader van de dialoog ELCA-ECUSA, (tekst op internet www.dfms.org/ecumenism/concordat/wright.html).
- Wright, J.R., 'The Canterbury Statement and the Five Priesthoods', *One in Christ*, 11 (1975), 282-293.
- Wursten, D., 'Van papa-priest naar coach2Christ. Het ambt in de gereformeerde traditie', *Michsjol* 10 (2001), nr. 3, 16 -32.
- Zee, W.R. van der, 'Samen op weg' (column), *Hervormd Nederland*, 6 december 1986.
- Zee, W.R. van der, 'Lex Orandi en Lex Credendi', *Eredienstvaardig* 4 (1988), 243-246.
- Zeilstra, J., 'Stap achteruit op de goede weg', *Woord en Dienst* 51, 32-11-2002, 13.
- Zeydner, W.A., 'De ambten in de kerk', *Kerkopbouw* 5 (1937), 92-93.
- Zizioulas, J.D., 'Episkopè and episkopos in the Early Church. A brief survey of the evidence' in: *Episkopè and episcopate in ecumenical perspective* (Faith and Order Paper 102) Geneva 1980, 30 - 42.
- Zizioulas, J.D., 'Suggestions for a Plan of Study on Ecclesiology', in T.F. Best (ed.), *Faith and Order 1985-1989. The Commission Meeting at Budapest 1989*, Geneva 1990, 209-215.
- Zizioulas, J.D., 'The Church as Communion: A Presentation on the World Conference Theme', in: T.F. Best/G. Gassmann, *On te Way to fuller Koinonia. Official Report of the Fifth World Conference on Faith and Order* (Faith and Order Paper no 166), Geneva 1994, 103-111.
- Zizioulas, J.D., *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, New York, 1997².
- Zwanepol, K., *De Evangelisch-Lutherse Kerk* (serie Wegwijs), Kampen, 2002.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

- Aalbers, B.J., 51, 59, 158, 165, 168
Aalders, P.F.Th., 80, 86, 90, 94, 97, 104
Aalders, W., 13, 118, 119, 125, 131, 259, 453
Aalders, W.J., 66
Abraham-Williams, G., 204, 205
Akker, N.K. van den, 13, 131, 146, 166, 171
Aland, K., 257
Allen, J., 332
Allmen, J.J. von, 117, 225, 302
Alma, H., 239
Ambaum, J., 209
Ambrosius, 100, 488
Andel, C.P. van, 171, 172, 208, 209, 210
Aquino, Thomas van, 102, 293, 418
Arntzen, M.J., 151
Asheim, I., 38, 180, 301
Augustijn, C., 208
Augustinus, 13, 87, 100, 102, 253, 276, 451, 488
Avis, P., 26, 193, 195, 242, 251, 385, 465, 466
Azariah, V.S., 33, 283
Backus, J., 255
Bakhuizen van den Brink, J.N., 22, 45, 58, 69, 114, 118, 125, 130, 131, 134, 215, 252, 253, 257
Bakker, D., 119
Bakker, J.T., 281
Balke, W., 105, 108, 142, 145, 147, 160, 208
Banning, W., 105
Bär, R.Ph., 209
Barger, H., 85
Barkley, J.M., 345, 346, 417
Barnard, M., 25, 441
Bartels, H., 78, 83, 84, 85, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 101, 104, 105, 123
Barth, Karl, 13, 112, 126, 129, 141, 252
Bate, H.N., 169
Bavinck, H., 87, 231
Beck, J.T., 80
Beek, A. van de, 160
Beets, Nicolaas, 21
Beker, E.J., 81, 82
Bell, G.K.A., 283
Berg, J. van den, 46, 47, 48, 72, 73, 140
Berkelbach van der Sprenkel, S.F.H.J., 111, 122
Berkhof, A.W., 241, 284
Berkhof, H., 119, 126, 140, 142, 145, 147, 157, 174, 225, 243, 253
Berlis, A., 26
Best, T.F., 203, 204, 207, 213, 333, 465
Beusekom, W. van, 114
Beverluis, K.A., 107, 119
Beyreuther, E., 243
Beza, Th., 48, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 67, 68, 70, 74, 154
Biesterveld, P., 151
Biezen, J. van, 406
Bijleveld, R.Th., 114
Birmelé, A., 186, 194, 198, 200
Bleeker, C.J., 119

Blei, K., 59, 63, 67, 68, 77, 145,
 157, 158, 177, 178, 179,
 180, 197, 208, 210, 212
 Bleij, W., 159
 Bley, W., 39, 171
 Blum, G.G., 291, 295, 345, 426
 Boendermaker, J.P., 34, 35, 41,
 141, 159, 171
 Boer, J. de, 114
 Boer, M.G.L. den, 81, 82
 Boersma, O., 58
 Bogerman, J., 72, 73
 Bons-Storm, M., 160
 Boom, W. ten, 235
 Boon, R., 13, 25, 43, 45, 46, 49,
 51, 52, 61, 62, 85, 125, 128,
 138, 139, 140, 141, 142,
 143, 157, 164, 165, 244,
 254, 260, 262, 273, 274,
 279, 280, 362, 368, 449, 452
 Boonstra, J., 107
 Booty, J., 114, 178
 Borgh, E.A.J.G. van der, 14,
 23, 51, 52, 53, 55, 69, 74,
 141, 164, 170, 173, 273,
 278, 356, 409
 Bornkamm, H., 35
 Bos, F.L., 65, 66
 Botte, B., 292, 438
 Bouteneff, P.C., 173, 203, 204,
 207, 265, 465
 Bouwman, M., 74, 75, 76
 Braaten, C.E., 34
 Bradshaw, P.F., 276, 282, 283,
 286, 287, 288, 289, 291,
 292, 293, 294, 330, 332,
 337, 338, 341, 351, 360,
 362, 372, 377, 378, 388,
 389, 397, 403, 404, 405,
 406, 407, 408, 410, 413,
 415, 416, 418, 422, 432,
 438, 439, 441, 444, 445,
 446, 447, 449, 450
 Bradshaw, T., 266
 Brand, E.L., 38, 39, 299
 Brass, M.F., 33
 Brauer, J.C., 180
 Brecht, M., 34, 36, 226, 356
 Breek, B., 100, 101, 129
 Brightman, F.E., 330, 341, 342,
 362, 368, 380, 385, 386,
 387, 400
 Brilioth, Y., 298
 Brink, J.K. v.d., 114
 Brink, L., 112, 145, 148
 Brinkman, M.E., 24, 90, 169,
 173, 201, 212, 216, 227,
 237, 238, 245, 253, 254,
 370, 400
 Brodd, S.-E., 38, 296, 298, 378,
 379, 432, 442, 448
 Broeder, A. den, 14, 303, 511
 Bronkhorst, A.J., 52, 62, 76, 77,
 97, 105, 119, 120, 122, 140,
 142, 143, 149, 154, 174,
 208, 225, 232, 260
 Brosseder, J., 173, 201
 Brouwer, A.M., 83, 84, 86, 92,
 96, 97, 98, 99, 104, 126
 Brouwer, R., 229
 Brown, R.E., 241, 242
 Bruin, J., 105, 235
 Brunner, P., 34
 Bruyn, P. de, 107
 Bucer, M., 22, 25, 43, 44, 45,
 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53,
 54, 55, 59, 67, 69, 71, 128,
 137, 138, 139, 141, 164,
 220, 230, 242, 280, 286,
 299, 300, 342, 343, 345,
 346, 351, 352, 356, 358,
 359, 360, 361, 362, 364,
 380, 385, 386, 388, 389,
 392, 393, 397, 399, 400,
 402, 404, 406, 407, 409,
 410, 412, 424, 434, 436,
 441, 461, 464, 465, 467,
 473, 497

Buchanan, C., 283, 294, 332,
 333, 348, 351, 384
 Bucsay, M., 300
 Bugenhagen, J., 38, 343, 355,
 356
 Bulhof, I., 273
 Burggraaff, H., 283, 411, 412,
 417
 Burtchaell, J.T., 230, 242
 Calvijn, J., 21, 23, 25, 35, 42,
 43, 44, 45, 47, 49, 50, 51,
 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58,
 59, 60, 62, 68, 75, 86, 89,
 96, 97, 98, 99, 100, 101,
 127, 128, 130, 139, 140,
 141, 147, 148, 149, 154,
 164, 165, 166, 177, 220,
 226, 230, 250, 251, 252,
 253, 255, 256, 262, 266,
 269, 280, 286, 300, 356,
 360, 364, 380, 386, 388,
 389, 397, 404, 409, 464,
 467, 473
 Campenhausen, H. von, 430
 Carey, G., 240, 333, 370
 Carey, K.M., 135, 243
 Carleton, George, 71, 72, 73
 Carter, D., 33, 192
 Cereti, G., 339
 Chadwick, H., 259, 260
 Chauvet, L.-M., 273
 Clerck, P. de, 277
 Coenen, L., 243
 Coertzen, P., 55
 Collange, J.-F., 453
 Collins, J.N., 206, 357
 Collinson, P., 56
 Coolsma, H., 114
 Coolsma, S., 114
 Cope, G., 445
 Countryman, L.W., 256, 257
 Cragg, D., 203
 Cramer, J.A., 85
 Cranmer, Th., 44, 242, 280,
 293, 342, 346, 351, 360,
 362, 364, 370, 374, 375,
 384, 385, 386, 387, 389,
 392, 400, 402, 404, 405,
 407, 409, 412, 418, 422,
 436, 441, 442, 446
 Cressey, M.H., 203, 204
 Cross, H., 204
 Cross, P.R., 290
 Cullmann, O., 256, 292
 Cyprianus van Carthago, 28,
 52, 246, 247, 248, 251, 253,
 259, 263, 264, 265, 266,
 268, 274, 291, 292, 338,
 375, 376, 377, 381, 388,
 392, 461, 475, 482
 Dam, G. van, 228
 Dankbaar, W.F., 22, 43, 44, 45,
 46, 47, 48, 49, 54, 61, 65,
 115, 134, 154, 383, 397
 Datema, K., 113, 114, 118
 Davies, J.G., 336, 348, 404, 445
 Davies, R., 129
 Deane, F.L., 206
 Dearmer, P., 405
 Decot, R., 36
 Deddens, K., 75, 76
 Dekker, G., 66, 163, 164, 497
 Delobel, J., 242
 Deursen, A.Th. van, 24, 73
 Diem, H., 119
 Diercks, G.F., 263, 264
 Dijk, D. van, 54
 Dijkstra, P., 114
 Dillistone, F.W., 134
 Dingemans, G.D.J., 66, 158,
 161, 162, 163, 497
 Dingemans, P., 208
 Dix, G., 116, 117, 292, 430
 Doelman, J., 39
 Dokter, T., 119, 131, 132
 Dombois, H., 24, 258, 303, 456,
 459

Donaldson, G., 48, 300
 Doolaard, J.J.A., 232
 Dooren, J.P. van, 75
 Draper, J., 186
 Drimmelen, L.C. van, 50, 75,
 76, 105, 159, 160, 258
 Drimmelen, L.K.M. van, 276
 Dronkert, K., 208
 Duchesne, L., 359
 Dulk, M. den, 352, 384, 446
 Duns Scotus, 293
 Dupuy, B.D., 293
 Echlin, E.P., 386
 Egberts, E.H., 232
 Egmond, A. van, 237
 Eijk, A.H.C. van, 37, 159, 166,
 167, 170, 173, 179, 273, 330
 Elderenbosch, P.A., 64, 70,
 170, 208, 209
 Emmen, E., 106, 134, 142
 Erickson, J.H., 247, 265, 266,
 453, 465
 Ernst, H., 208
 Essen-Bosch, A. van, 114
 Estié, P., 39, 40, 42
 Evans, G.R., 185, 186
 Evans, R.W.J., 300
 Evenhuis, R.B., 94
 Falconer, A.D., 173, 203, 204,
 207, 265, 465
 Fiolet, H.A.M., 208, 209
 Firet, J., 26
 Firminger, W.K., 396, 403
 Fisher, G., 113, 246
 Flesseman-van Leer, E., 171,
 172, 252, 253
 Florovsky, G., 248, 249, 251
 Franklin, R.W., 337, 408, 410,
 415
 Frederikse, Th.C., 142, 144
 Frere, W.H., 287, 405
 Fries, H., 214
 Gaay Fortman, W.F. de, 136
 Gallup, P., 333
 Ganoczy, A., 51, 52, 53, 256,
 364
 Ganzevoort, R.R., 26
 Garrett, T.S., 285, 287, 294,
 336, 345, 346, 347, 363,
 371, 410, 413, 417, 418,
 420, 441, 447
 Gassmann, B., 58
 Gassmann, G., 169, 189, 190,
 191, 213, 465
 Geelkerken, J.G., 87
 Geerlings, W., 293, 331, 332,
 350, 403, 454
 Gerretsen, J.H., 85
 Gerritsen, J.M., 112, 113, 114,
 116, 117, 118, 119, 125,
 131, 132, 134, 138, 148,
 158, 232, 478, 504, 507
 Gerritsen-Hesse, L.M.A.E., 114
 Gerry, J., 26
 Geurts, Th.M.J., 171
 Gibson, P., 443, 466
 Ginkel, A. van, 44, 48, 51, 55,
 58, 82
 Gobijs du Sart, J.W.F., 66
 Goheen, M.W., 358, 359, 371,
 372, 464
 Gold, V.R., 38, 180, 301
 Gore, Ch., 293
 Gosker, M., 23, 151, 172, 173,
 175, 213, 236, 356
 Graaf, M. van de, 302
 Graafhuis, A., 21
 Graafland, C., 44, 50, 54, 55,
 56, 58, 59, 61, 67, 74, 133,
 141, 145, 147, 149, 364
 Gramberg, T.B.W.G., 283, 417
 Gravemeyer, K.H.E., 105
 Green, H., 134
 Gregorius Palamas, 248
 Grein, R.F., 376
 Gribben, R., 278
 Grieken, M. van, 66, 77

Grisbrooke, W.J., 342, 359, 382,
 402, 404, 410, 414, 444
 Groenewoud, H.G., 119
 Groot, A. de, 14, 77, 154, 398
 Grosscurth, R., 203
 Gunning J.Hzn., J.H., 21, 78,
 79, 85
 Gunning Jr., J.H., 13, 24, 78–
 82, 78, 79, 80, 81, 82, 83,
 85, 86
 Gy, P.M., 330
 Haarsma, F., 85, 97, 101, 129
 Haers, J., 186, 463
 Haes, P. de, 336
 Haitjema, Th.L., 76, 77, 79, 83,
 92, 94, 102, 103, 107, 111,
 118, 120, 125, 131
 Hall, B., 56
 Halliburton, J., 288, 296, 378
 Hannaford, R., 26, 242
 Harnack, A. von, 258, 259
 Hartogh, G.M. den, 121
 Hartvelt, G.P., 27, 168, 172,
 214, 231, 268
 Hasselaar, J.M., 13, 79, 80, 101,
 104, 127, 129, 142
 Hatchett, M.J., 341, 405, 424,
 428, 442
 Hawkins, F., 292
 Hebly, J.A., 208
 Heitink, G., 66, 71, 163, 164,
 228, 229, 497
 Held, H.J., 256, 277, 282, 302
 Hendriks, A.N., 464
 Hendriks, J., 158, 231, 235
 Heuvel, P. van den, 51, 65, 66,
 99, 122, 159, 160, 161
 Hewitt, R., 203
 Hiëronymus, 36, 46, 47, 285,
 286, 293, 360, 422
 Hippolytus, 139, 247, 282, 285,
 286, 290, 291, 292, 293,
 294, 295, 302, 331, 334,
 338, 339, 341, 345, 349,
 350, 351, 352, 402, 403,
 410, 416, 417, 424, 425,
 426, 427, 428, 429, 430,
 431, 436, 437, 447, 449,
 450, 454, 461
 Hoedemaker, L.A., 160, 169,
 171, 172
 Hoedemaker, Ph.J., 78, 79, 82,
 90, 104
 Hof, S.E., 159
 HOLETON, D.R., 330, 331, 336,
 337, 380, 415, 443, 445
 Honders, A.C., 13
 Honders, H.J., 93
 Hooff, P.G. van den, 119
 Hoogstrate, P.M.J., 394
 Hooijer, C., 44, 59, 61, 62, 63,
 64, 65, 66, 69
 Hooker, R., 387
 Houtepen, A., 236, 237, 241,
 242, 244, 245, 262, 278,
 357, 370
 Houtepen, A.W.J., 13, 21, 24,
 63, 70, 169, 186, 195, 196,
 213, 216, 227, 236, 237,
 241, 242, 244, 245, 262,
 278, 341, 357, 362, 400
 Howe, J., 259, 260
 Hüffmeier, W., 193, 197, 198,
 453
 Huls, G., 118, 131
 Hulshof, J.A.M., 212
 Hummel, U., 41
 Huysmans, R.G.W., 212

Ignatius van Antiochië, 28, 52,
     96, 97, 124, 148, 154, 172,
     178, 209, 233, 246, 247,
     255, 259, 260, 261, 262,
     263, 265, 266, 268, 274,
     291, 292, 375, 376, 381,
     382, 388, 392, 452, 453,
     461, 475, 480, 482, 499,
     500, 509
 Irenaeus van Lyon, 28, 246,
     247, 259, 261, 262, 263,
     265, 266, 268, 274, 291,
     375, 376, 381, 388, 390,
     392, 425, 426, 450, 453,
     461, 475, 482, 499, 500
 Irving, E., 80
 Itterzon, G.P. van, 107
 Jan Laski
     Zie Joh. à Lasco, 47
 Jansen, J., 75
 Jasper, R.C.D., 286, 290, 348,
     360, 372, 388, 403, 404,
     405, 407, 410, 441, 446
 Jay, E.G., 241, 259, 262, 430
 Jennie, E., 243
 Jilek, A., 429
 Johannes, A., 208
 Johnson, M.E., 293
 Jones, C., 440, 444
 Jong, E.P. de, 210
 Jong, G.W. de, 209
 Jong, I. de, 209
 Jong, K.W. de, 85, 281
 Jong, O.J. de, 65, 75
 Jonge, H.J. de, 242
 Jonge, J.A.C. de, 249
 Jongh, G.W. de, 172
 Jonker, H., 69, 145
 Jonker, W.D., 126
 Jossutis, M., 26
 Kaajan, H., 72
 Kaan, F., 174, 508
 Kähler, H., 449
 Kardong, T., 26
 Karefa-Smart, R., 203
 Karelse, J.H., 14, 74, 161
 Kärkkäinen, V.M., 463, 465
 Karlström, N., 298
 Käsemann, E., 126, 359
 Kesting, S.M., 206, 207
 Keulen, D. van, 237
 Kievit, L., 119
 Kilmartin, E.J., 359
 Kilsdonk, J. van, 230
 Kinnamon, M., 174, 203
 Kinzig, W., 292
 Kirk, J., 46, 48, 300
 Kirk, K.E., 116
 Klaassens, H., 228
 Klein Wassink, J.H., 119
 Kleinheyer, B., 402, 403, 406,
     407, 438, 439, 442
 Kleyn, H.G., 76
 Kloot Meijburg, H.H. van der,
     285
 Knapp-Fisher, E.G., 134, 135,
     136
 Knijff, H.W. de, 97, 99, 100,
     127, 157, 158, 232, 237
 Knox, J., 49, 177, 299, 300,
     363, 364, 383, 389, 409, 412
 Koffeman, L.J., 58, 60, 62, 63,
     64, 66, 73, 159, 161, 162,
     164, 165, 166, 167, 168,
     203, 204, 213, 215, 227,
     473, 497, 551
 Kok, G. Chr., 249
 Kok, M., 209
 Kolkert, W.J., 114
 Kooi, A. van der, 89, 97, 100,
     101, 127
 Kooiman, W.J., 35, 39, 41, 122
 Koopmans, J., 252
 Korte, A.-M., 26
 Kouwenhoven, H.J. van, 136,
     208
 Kraemer, H., 105, 107
 Kreling, G., 125

Kremkau, K., 187
 Kretschmar, G., 256, 276, 277,
 282, 292, 295, 302, 303,
 428, 429, 430
 Krödel, G., 35, 36, 226, 356
 Kroeze, J., 158
 Kromsigt, P.J., 94
 Kronenburg, J., 21, 23, 158,
 163
 Kruijf, G.G. de, 159
 Kruishoop, J.C.W., 107, 119
 Kuiper, R.V.C., 52
 Küry, U., 249, 252, 256, 257,
 258
 Kuyper, A., 48, 73, 78, 79, 151,
 299, 300, 497
 Kuyper, H.H., 151
 Laagwater, L.J.F., 114
 Laan, J.H. van der, 172
 Laeyendecker, L., 452, 453
 Lampe, P., 450
 Landsman, F.H., 174, 208
 Lange, A. de, 79, 80, 81, 82
 Lascaris, A., 22
 Lasco, Joh. à, 43, 44, 47, 48,
 49, 59, 61, 67, 69, 128, 138,
 156, 299, 300, 301, 364,
 397, 409
 Lauret, B., 279, 335
 Lechler, G.V., 300, 301
 Leeftang, I., 114
 Leestemaker, J., 114
 Leeuw, G. van der, 83, 85, 94,
 95, 101, 102, 104, 107, 112,
 115, 119, 120, 128, 129, 451
 Leeuwen, P.A. van, 78, 208
 Legg, A.H., 371, 384
 Legrand, H.-M., 24, 279, 335,
 339, 377, 397, 456, 459
 Lekkerkerker, A.F.N., 52, 58,
 61, 66, 67, 68, 69, 112, 115,
 119, 120, 131, 140, 142,
 143, 144, 145, 174, 387
 Lendrum, D., 204
 Léquyer, J., 341
 Lescauwaeet, J.F., 85, 208, 246
 Lieberg, H., 35, 297, 354, 409
 Lightfoot, J.B., 261, 293
 Lindbeck, G.A., 34
 Linde, H. van der, 13, 99, 101,
 115, 116, 118, 120, 125,
 126, 127, 128, 129, 130,
 131, 132, 138, 453
 Linde, S. van der, 58
 Lindeboom, J., 65, 120, 257
 Lingbeek, C.A., 77, 97, 98, 104
 Lloyd, T., 283
 Lodenstein, J. van, 21
 Lohse, B., 35
 Loofs, F., 257
 Looman-Graaskamp, A.H., 161
 Loon, J.C.A. van, 77
 Loos, J., 14, 23, 111, 113, 114,
 115, 117, 118, 119, 120,
 131, 236
 Lowther Clarke, W.K., 396
 Luiks, A.G., 451
 Lunzen, H. van, 119
 Luther, M., 13, 34, 35, 36, 37,
 38, 41, 42, 43, 44, 45, 47,
 75, 79, 89, 97, 99, 166, 181,
 185, 211, 220, 226, 230,
 239, 256, 280, 282, 286,
 293, 296, 297, 299, 300,
 343, 351, 354, 355, 356,
 357, 359, 360, 364, 367,
 380, 394, 402, 404, 405,
 406, 407, 409, 432, 433,
 434, 435, 442, 467, 473,
 488, 519
 Luttkhuis, B.A.M., 234
 Lynch, M., 207
 Lynden-van der Bruggen,
 Th.A. van, 112, 113, 114
 Macquarrie, J., 289, 304
 Manson, T.W., 116
 Markschies, C., 292
 Martensen, D., 200

Maxwell, W.D., 300
 McKee, E.A., 45, 51, 55
 McNeill, J.T., 301
 Meer, F. van der, 451
 Meerburg, M.M., 159
 Meijers, S., 142
 Melancthon, Ph., 35, 36, 286,
     297, 300, 354, 409
 Menken, M., 242
 Mensinga, J.M.A., 66
 Mertens, H.E., 21
 Messie, G., 114, 487
 Meuleman, G.E., 136
 Meulen, H.C. van der, 26
 Meyer, H., 35, 36, 37, 174, 197
 Meyer, H.B., 402, 403
 Michiels, R., 186, 463
 Micron, M., 43, 44, 47, 67, 299,
     383, 384, 389, 397, 402, 446
 Milders, J., 114
 Miller, H., 283
 Miskotte, H., 114, 117
 Miskotte, K.H., 79, 104, 112,
     119
 Misner, P., 277
 Mitchell, L.L., 296, 349, 350,
     389, 424, 428, 431
 Mönnich, C.W., 34, 41, 208,
     385
 Monteban, J., 158
 Mooi, R.J., 53, 131
 Moore, P., 246, 348, 370, 375,
     386
 Moorman, J.R.H., 246, 370,
     375, 386
 Mopsuestia, Theodorus van,
     293
 Morély, Jean, 147
 Morreau, J.H., 114
 Moses, J., 373
 Mudde, H., 158
 Mudge, L.S., 176
 Muis, J., 159
 Mulders, J., 209
 Müller, C.-R., 193, 197, 453
 Müller, D., 304
 Müller, H., 378
 Nauta, D., 72, 74, 75, 121, 140,
     155, 168, 174, 225
 Neck-Brinkmann, L., 202
 Neill, S.C., 33, 284
 Neven, G.W., 97, 99, 100, 127
 Newbiggin, J.E.L., 24, 49, 116,
     233, 246, 266, 283, 284,
     344, 347, 354, 359, 364,
     365, 366, 370, 371, 372,
     413, 414, 464
 Newman, J.H., 85, 96, 97, 99,
     100, 101, 115, 126, 127,
     128, 130
 Niesel, W., 51, 59, 61
 Niftrik, G.C. van, 119, 140
 Nijenhuis, W., 50, 53, 56, 57,
     66, 72, 73, 75, 140, 147,
     154, 157, 251, 252
 Nijssen, F.N.M., 137
 Nissen, P., 51, 59, 165, 168
 Noordegraaf, A., 159
 Noordmans, O., 13, 14, 21, 24,
     79, 80, 82, 83, 84, 85, 86,
     87, 88, 89, 90, 91, 92, 93,
     94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
     101, 102, 103, 104, 110,
     123, 124, 125, 126, 127,
     128, 129, 130, 154, 168,
     227, 231, 409, 444, 473,
     497, 519
 Norris, R.A., 373
 Obbink, H.T., 103
 Oberman, G.W., 83, 114
 Oecolampadius, 53, 139
 Old, H.O., 255
 Oort, J. van, 14, 53, 74, 255
 Oostenbrink-Evers, H., 77, 90,
     92, 94, 105, 106, 107, 108,
     109, 110, 111, 121, 122,
     123, 159, 160
 Oosterhuis, H., 230

Oskamp, P., 25, 142, 145, 441
 Oussoren, P., 243
 Overbosch, W.G., 13
 Overeem, E., 159
 Owen, S.A., 205
 Pannenberg, W., 463, 465
 Pannier, J., 52, 59, 226
 Paquier, R., 17
 Parker, Robert, 75
 Parmentier, M., 38, 189, 249,
 251, 292
 Pater, A.D. de, 146
 Paul, G.J., 84, 127, 129
 Pedersen, G., 38
 Peeters, C., 449, 450, 451, 453
 Percy, E., 126
 Perham, M., 406
 Petri, L., 298, 379, 432, 434
 Phillips, L.E., 293
 Pickering, W.S.F., 130
 Plomp, J., 50, 52, 61, 65, 74,
 75, 151, 154, 155, 227, 228,
 242, 473, 497
 Podmore, C., 186, 198
 Pol, W.H. van de, 84, 85, 86,
 96, 97, 98, 99, 100, 101,
 127, 128
 Pont, J.W., 39
 Pop, F.J., 131, 354
 Porter, H.B., 350, 389, 390,
 400, 422, 423, 428, 430, 431
 Posthumus, K., 233
 Postma-Gosker, M., 213, 214
 Power, D.N., 438
 Praamsma, L., 121
 Pradervand, M., 174, 508
 Preston, R., 129
 Prestwich, M., 207, 300
 Price, C.P., 391
 Procter, F., 287, 405
 Puchinger, G., 85, 231
 Puglisi, J.F., 24, 25, 45, 46, 48,
 49, 174, 213, 273, 279, 280,
 287, 290, 295, 298, 299,
 300, 302, 303, 331, 332,
 333, 334, 337, 338, 342,
 343, 351, 356, 359, 360,
 361, 362, 364, 367, 379,
 383, 386, 389, 393, 395,
 397, 400, 401, 402, 409,
 412, 413, 416, 422, 423,
 425, 426, 432, 434, 435,
 437, 438, 439, 440, 441,
 447, 448, 450, 451, 454,
 455, 456, 459, 460, 461,
 463, 464, 467, 468
 Quispel, G., 13
 Rahner, K., 214, 463
 Ramsey, M., 256, 304
 Rasker, A.J., 76
 Ratcliff, E.C., 282, 285, 286,
 410, 416
 Refoulé, F., 335
 Reid, J.K.S., 174, 175, 176,
 177, 508
 Reijendam-Beek, L.W. van,
 172
 Rhijn, M. van, 13, 85, 107
 Richardson, A., 134
 Richter, K., 282, 286, 338, 425,
 426
 Riemersma, B.J., 114
 Rikhof, H., 173
 Robinson, J.A.T., 126, 243
 Rodger, P.C., 253
 Roloff, J., 241, 243, 260, 288,
 297, 351, 355, 356, 359, 414
 Root, M., 185
 Rordorf, W., 449, 450
 Roskam, J.A., 158
 Rossum, A. van, 114
 Rouse, R., 33, 301
 Rouwhorst, G., 292
 Ru, G. de, 145

Ruler, A.A. van, 13, 62, 63,
 110, 118, 121, 122, 130,
 131, 132, 133, 138, 142,
 147, 158, 214, 232, 236,
 237, 266, 458, 464, 477
 Runcie, R., 185
 Runia, K., 172
 Rusch, W.G., 200
 Russel, Letty M., 162
 Rutgers, F.L., 61, 73, 76
 Samuel Jr., T., 287
 Samuel, A.R., 366, 370
 Samuel, N.D.R., 175
 Sandt, H. van de, 242
 Saravia, Adrianus, 56, 57, 73,
 135, 147, 154
 Scheffer, E., 197
 Schillebeeckx, E., 177, 242,
 294, 295, 334, 348, 356,
 357, 377, 381, 438
 Schippers, K.A., 159
 Schlink, E., 22, 257, 278, 281,
 282
 Schnackenburg, R., 356, 427
 Schnitker, T.A., 291
 Schoedel, W.R., 259
 Schöllgen, G., 403
 Scholten, P., 96, 105, 107
 Schroten, H., 138, 227, 228
 Schulte Nordholt, J.W., 406
 Schulz, F., 297, 343, 346, 351,
 355, 362, 363, 380, 393,
 394, 398, 401
 Schulz, H.J., 278
 Schuman, N., 405, 406
 Schuyt, K., 235
 Schwarz, K., 256, 277, 282, 302
 Segelberg, E., 425
 Seils, M., 37, 182
 Sell, A.P.F., 175, 176
 Selvanayagam, I., 204
 Semmelink, J.H., 79, 80, 82,
 112
 Severijn, J., 106, 108, 110
 Siertsema, B., 21
 Sieveking-Koops, W., 114
 Simon, G., 338, 371, 384
 Sizoo, A., 51, 269
 Slump, P., 235
 Söderblom, N., 298
 Soeting, A.G., 452
 Spalding, J.C., 33
 Spanheim Jr., Fridericus, 72,
 73, 76, 166
 Spijker, W. van 't, 43, 44, 45,
 46, 47, 48, 49, 50, 55, 74,
 75, 76, 78, 105, 161, 258,
 342, 360, 361, 364, 409,
 464, 465
 Spinks, B., 276
 Sprott, G.W., 300
 Staats, R., 298, 432
 Stam, J.E., 292, 295, 339, 425,
 426, 428, 429, 430, 431
 Stam, J.J., 119, 277
 Stancliff, D., 332
 Stanley, B., 33
 Stap, T. van der, 230
 Staples, P., 13, 33, 47, 113,
 117, 118, 128, 129, 130,
 131, 134, 135, 136, 150, 345
 Staveren, J. van, 114
 Steele, D.M., 405
 Steensma, R., 13
 Stempvoort, P.A. van, 118, 123,
 124, 128, 129, 131, 138,
 154, 233, 260
 Stephens, B.P., 45
 Stockmeier, P., 338, 339
 Stommel, E., 449, 450
 Stranks, C.J., 386
 Streeder, G.J., 119
 Sullivan, F.A., 259
 Sundkler, B., 283, 284, 285,
 331, 417
 Swanson, R.N., 33, 283, 285
 Sykes, N., 338

Sykes, S.W., 114, 178, 190,
 242, 388
 Symeon, 248
 Tang, M.J., 80
 Tanner, M., 168, 178, 187, 189,
 190, 191, 465
 Taylor Stevenson, W., 276
 Telfer, W., 349
 Tempel, I., 38
 Thate-Reisch, H.M.G., 114
 Thimme, H.M., 301
 Thompson, D., 33, 283, 285
 Thurian, M., 254, 255, 258
 Tillard, J.M.R., 289, 350, 464,
 465
 Timmer, J.J., 119
 Tjörhom, O., 174, 190
 Tol, C., 209
 Tomkins, O., 125
 Tonkelaar, A.J. den, 146
 Toon, P., 387
 Torrance, T.F., 55, 266
 Trigland, Jac., 73
 Trimp, C., 66
 Tröger, G., 34
 Tukker, C.A., 66
 Tukker, W. L., 147
 Turner, C.H., 261, 416
 Tyrrell, G., 277
 Unnik, W.C. van, 118, 128,
 131, 134, 454
 Uytendogaardt, J.H., 14, 441,
 444
 Vagaggini, C., 277
 Valck Lucassen-Welter, J., 114
 Vandervelde, G., 465
 Veen, J.M. van, 119
 Vegh, J., 208
 Ven, J.A. van der, 26
 Versluis, J., 229
 Vink, J., 131
 Vincentius van Lerinum, 251
 Vinzent. M., 292
 Viret, Pierre, 147
 Vischer, G.H., 168, 169, 258
 Vischer, L., 177, 253, 266, 267
 Visser, C.Ch.G., 40, 41, 209
 Visser, J., 13, 208, 239, 246,
 249, 250, 256, 263
 Vlaming, N., 406
 Vlasblom, J., 81
 Vliet, D.G. van, 158
 Vlijm, J.M., 157, 158, 232
 Voetius, Gisb., 21, 48, 50, 56,
 61, 65, 74, 75, 76, 96, 97,
 154, 163, 220, 398, 473
 Vogel, C.J. de, 99, 101, 127
 Vos, H. de, 106
 Vos, W., 13, 262, 276, 282,
 293, 330, 342, 352, 359,
 382, 402, 410, 414, 428,
 430, 451, 465
 Vrijburg, J., 230
 Waeyen, Johannes van der, 72
 Wagenaar, C.G., 90, 92, 102,
 107
 Wagenaar, H.M.J., 108
 Wainwright, G., 210, 250, 257,
 258, 262, 275, 276, 278,
 281, 282, 293, 330, 337,
 342, 352, 359, 382, 402,
 410, 414, 428, 430, 440,
 444, 451, 465
 Walker, G.S.M., 264, 266
 Wall Bake-Del Court van
 Krimpen, M. van der, 114
 Wallet, B., 38, 159, 160
 Ware, K., 28, 246, 247, 248,
 253, 261, 263, 264, 265,
 291, 475, 499
 Wassenaar, J.D.Th., 79, 82, 86,
 87, 160
 Wegman, H., 171, 208, 403,
 404, 405, 410
 Weijland, H.B., 59, 60, 66, 69,
 158, 159, 165, 172, 197,
 208, 258
 Weil, L., 445

Welsby, P.A., 338, 345, 448,
 495
 Welten, R., 273
 Wendebourg, D., 34, 225
 Werf, J. van der, 13
 Westermann, C., 243
 Whitaker, E.C., 45, 342, 345,
 346, 360, 361, 362, 385,
 386, 400, 402, 407
 White, R.J., 296, 390, 392, 429
 Wied, Hermann von, 48
 Wijngaarden, J. van, 158
 Wilde, A. de, 119
 Wilkinson, A., 130
 Willemze, T.M., 159
 Williams, R., 207
 Willibrord, 21
 Willis, J.J., 284
 Winckel, L.J., 114
 Windt, J. van der, 81
 Wirix, Bert, 248
 Wissink, J., 214
 Witsius, H., 73
 Witte, H.P.J., 171
 Witteveen, M.H.F., 114
 Witvliet, T., 453, 454
 Woelderink, J.G., 107, 119
 Wolf, E., 225
 Woodford, J.R., 396
 Wright, D.F., 43, 45, 342, 352,
 360, 361, 364
 Wright, J.R., 185, 247, 291,
 293, 331, 338, 350, 376,
 390, 419, 424, 427, 428, 464
 Wursten, D., 101, 126, 129
 Yelverton, E.E., 298, 434, 435,
 462
 Zahn, Th., 259
 Zee, G. van der, 119
 Zee, W.R. van der, 22, 208,
 209, 281, 473, 495
 Zeilstra, J., 164
 Zeydner, W. A., 85
 Zeydner, W.A., 94, 95, 96, 111
 Zizioulas, J.D., 129, 213, 246,
 247, 248, 255, 259, 262,
 276, 331, 445, 452, 453,
 463, 464, 465, 499
 Zwanepol, K., 38, 42, 231
 Zwingli, 23, 47, 404

CURRICULUM VITAE

Johannes Kronenburg werd geboren op 17 februari 1936 te Zeist. In 1954 behaalde hij het diploma gymnasium-alfa aan het Christelijk Lyceum aldaar. Vanaf 1954 studeerde hij theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, waar hij in 1959 zijn kerkelijk examen aflegde en in 1961 zijn doctoraal examen (hoofdvak dogmatiek/dogmengeschiedenis, bijvakken Oude Testament en filosofie). Hij was predikant van respectievelijk de Hervormde Gemeente te Rinsumageest-Sybrandahuis (1962-1967), te Steenderen en Bronkhorst (1967-1972), te Eindhoven (1972-1980), te Utrecht (1980-1991) en te Leeuwarden (1991-1998). In 1974 behaalde hij het testimonium kerkmuziek van Commissie voor de Kerkmuziek van de Nederlandse Hervormde Kerk. Aan diverse kerkelijke instellingen doceerde hij dogmatiek, liturgiek en hymnologie. Van 1992 tot 1996 was hij als lid van de werkgroep Lectionarium, ingesteld door de Commissie voor het Dienstboek van het SOW-Samenwerkingsorgaan voor de Eredienst, betrokken bij de totstandkoming van *Dienstboek - een proeve (Proeven voor de Eredienst, aflevering 4 en 5, 1998)*. Samen met dr. Margriet Gosker nam hij het initiatief tot het houden van een IIMO-studiedag over het bisschopsambt (1996). In 1998 ging hij met emeritaat (VUT), waarna hij tot 2003 aan zijn dissertatie werkte. Daarnaast was hij van 1999 tot 2003 lid van de werkgroep Evaluatie Bevestiging Ambst dragers (*Proeven voor de Eredienst, aflevering 2, 1989*), ingesteld door de Sectie Eredienst en Kerkmuziek van de generale raad voor Kerkopbouw, Theologie en Opleiding van de sow-kerken. Sinds 1999 is hij adviserend lid van het Hoofdbestuur van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

